

SOSYAL, BEŞERİ VE İDARİ BİLİMLER ALANINDA GELİŞMELER

1. Cilt

Editör

Prof. Dr. Hüseyin Ali Kutlu

DOI: 10.5281/zenodo.10015106

**SOSYAL, BEŞERİ VE
İDARİ BİLİMLER
ALANINDA
GELİŞMELER**

1

EDİTÖR

Prof. Dr. Hüseyin Ali Kutlu

İmtiyaz Sahibi
Platanus Publishing®

Editör
Prof. Dr. Hüseyin Ali Kutlu

Kapak & Mizanpaj & Sosyal Medya
Platanus Yayın Grubu

Birinci Basım
Ekim, 2023

Yayımcı Sertifika No
45813

Matbaa Sertifika No
47381

ISBN
978-625-6971-83-7

©copyright

Bu kitabın yayım hakkı Platanus Publishing'e aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin
alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Adres: Natoyolu Cad. Fahri Korutürk Mah. 157/B,
06480, Mamak, Ankara, Türkiye.
Telefon: +90 312 390 1 118
web: www.platanuskitap.com
e-mail: platanuskitap@gmail.com

PLATANUS PUBLISHING®

İçindekiler

BÖLÜM 1.....	9
TÜRKİYE'DEKİ ÜNİVERSİTELERİN DERS MÜFREDATLARINDA MEDYA YÖNETİMİ DERSİ VE İÇERİKLERİ	
<i>Arş. Gör. Dr. Aygün ÖZSALİH</i>	
BÖLÜM 2.....	27
MEŞRUIYET, TOPLUMSAL KARMAŞIKLIK VE EYLEM NEDENLERİ	
<i>Dr. Öğr. Üyesi Ali DEMİR</i>	
BÖLÜM 3.....	57
TOPLUMSAL CİNSİYET VE İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ: KÜRESEL GÜNEYDE İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN KADINLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	
<i>Dr. Miyase OKUR</i>	
BÖLÜM 4.....	77
LOJİSTİK KÖY	
<i>Dr. Öğretim Üyesi Emel KESİM</i>	
<i>Dr. Mustafa Güçlü KAYHAN</i>	
BÖLÜM 5.....	87
MEDYA VE SPOR BAĞLAMINDA KASIMPAŞA SPOR ÖRNEĞİ	
<i>Dr. Öğr. Üyesi Taylan MARAL</i>	
BÖLÜM 6.....	103
ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK DAVRANIŞI İLE DUYGUSAL BAĞLILIK ve İŞTEN AYRILMA NİYETİ İLİŞKİSİNE YÖNELİK AMPİRİK BİR ARAŞTIRMA	
<i>Doç. Dr. Sibel AYDEMİR</i>	
BÖLÜM 7.....	131
GASTRONOMİK ÜRÜNLERİN PAZARLANMASINDA ALTERNATİF BİR ARAÇ OLARAK HİKÂYELERİN YERİ VE ÖNEMİ	
<i>Doç. Dr. Binali KILIÇ</i>	
BÖLÜM 8.....	153
SİYASİ COĞRAFYA VE JEOPOLİTİKTE KARİKATÜRLERİN KULLANIMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	
<i>Prof. Dr. Hamza AKENGİN</i>	

BÖLÜM 9	177
ALİAĞA İLÇESİNDE SANAYİ VE GELİŞİMİNİ ETKİLEYEN YEREL DİNAMİKLER <i>Çiğdem ÜNAL</i>	
BÖLÜM 10	199
ÖRGÜTLERDE ETİK DIŞI DAVRANIŞLAR <i>Dr. Murad YÜKSEL</i>	
BÖLÜM 11	225
ÇOCUKLARA İLİŞKİN YAŞ TEMELLİ DÜZENLEMELER: EVLENME YAŞI, CİNSELLİĞE RIZA VE ERGEN GEBELİĞİ <i>Dr. Fikret YAMAN</i>	
BÖLÜM 12	245
TÜRKİYE'DE İMALAT SANAYİ SEKTÖRÜNDEKİ FİRMALARIN, COVID19 PANDEMİ DÖNEMİNDEKİ (2019-2020) ETKİNLİK PERFORMANSLARININ VERİ ZARFLAMA ANALİZİ İLE İNCELENMESİ <i>Doç. Dr. Ayşe DEMİRHAN</i> <i>Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÇAĞLAR</i>	
BÖLÜM 13	265
TÜRKÇEDE NE TÖMCELERİNİN GÖNDERİM ÖZELLİKLERİ <i>Dr. Öğr. Üyesi Tacettin TURGAY</i>	
BÖLÜM 14	285
KENDİNİ YAZMAK: BİR MÖBIUS ŞERİDİ OLARAK KÖR BAYKUŞ <i>Dr. Öğr. Üyesi Serhat UYURKULAK</i>	
BÖLÜM 15	305
SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİ ÇERÇEVESİNDE LGBTQİA+'LARIN SOSYAL HİZMET İHTİYAÇLARI <i>Doç. Dr. Yunus KARA</i> <i>Dr. Öğr. Üyesi Filiz ER</i>	
BÖLÜM 16	333
TÜRKİYEDE YEREL YÖNETİMLERİN TARİHÇESİ <i>Dr. Öğr. Üyesi Hatun KORKMAZ</i>	

BÖLÜM 17.....347

**ÇALIŞANLARI SESSİZ İSTİFA DAVRANIŞI SERGİLEMEYE YÖNELTEN
UNSURLARIN İNCELENMESİ**

Dr. Öğr. Üyesi Tayfun ARAR

BÖLÜM 18.....379

**E-TİCARETTE HİZMET KALİTESİNİN MÜŞTERİ MEMNUNİYETİNE ETKİSİ: C2C
ONLINE ALIŞVERİŞ SİTELERİ KAPSAMINDA BİR ARAŞTIRMA**

Prof.Dr.Hüseyin Ali KUTLU

Berna ERTÜRK

BÖLÜM 19.....409

**COVID-19 SALGIN DÖNEMİNDE SEYAHAT NİYETİNE ETKİ EDEN
UNSURLARIN ARAŞTIRILMASI**

Dr. İlknur ZEYDAN

Prof. Dr. Ahmet GÜRBÜZ

BÖLÜM 20.....425

KURUMSAL YÖNETİM VE YEŞİL DÖNÜŞÜM

Dr. Eray AYDIN

BÖLÜM 21.....441

**MARKA KENT OLMA YOLUNDA COĞRAFİ İŞARET KULLANIMI ÜZERİNE BİR
İNCELEME**

Öğr. Gör. Gülcan DEMİRAL

BÖLÜM 22.....459

**ULUSAL SERMAYELİ ZİNCİR MARKETLERİN BAKKALLAR ÜZERİNDEKİ
ETKİLERİ: AĞRI KENTİ ÖRNEĞİ**

Yüksek Lisans Öğrencisi Burak DEMİR

Dr. Öğr. Üyesi Tolga KORKUSUZ

BÖLÜM 23.....477

KERİMOV'DAN-MİRZİYOYEV'E ULUS KİMLİĞİ OLUŞTURMA ÇABASI

Oğuz Kağan BAYRAKDAR

Fatma Betül AYDEMİR BAŞ

Şeyda ÇEVİKEL

BÖLÜM 24 503

YENİLENEBİLİR ENERJİNİN TÜRK İNTERNET MEDYASINDA ÇERÇEVELENMESİ

Dr. Öğretim Üyesi Hayrullah YANIK

Arş Gör. Emine ARDUÇ KARA

BÖLÜM 25 533

DOĞU AVRUPA ÜLKELERİNDE REFAH REJİMİ OLGUSUNUN DÖNÜŞÜMÜ

Doç. Dr. Bora BALUN

BÖLÜM 26 553

OKUL ÖNCESİ DÖNEM ÇOCUKLARDA SEMBOLİK OYUN VE YÜRÜTÜCÜ İŞLEV İLİŞKİSİ

Damla YAŞAR

Dr. Öğr. Üyesi F. Cansu PALA

Dr. Öğr. Üyesi Banu ÇENGELCİ ÖZEKES

BÖLÜM 27 583

GAZETE MANŞETLERİNDE ‘KADIN’

Öğr. Gör. Dr. Nurgül ERGÜL GÜVENDİ

BÖLÜM 28 597

BASINA GÖRE RİZE’DE ÇAY ZİRAATİ (1923-1950)

Dr. Öğr. Üyesi Özlem YILDIRIM KIRIŞ

BÖLÜM 29 625

JOSÉ RIVERA’NIN MARISOL ADLI OYUNUNDA KARNAVALESK

Büşra ÖZBEK

Dr. Öğr. Üyesi Deniz ARAS

BÖLÜM 30 653

SOSYAL KORUMA VE GÖÇ: GÖÇMENLERE YÖNELİK SOSYAL KORUMA POLİTİKALARI

Dr. Yaşar TINAR

BÖLÜM 31 675

ZYGMUNT BAUMAN SOSYOLOJİSİNDE İNSAN TİPOLOJİLERİNİN ANA TEMELLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Abduselami SARIGÜL

BÖLÜM 32

ELEKTRONİK KELEPÇE UYGULAMASI VE İSVEÇ MODELİNİN BAŞARISI

Dr. Öğretim Üyesi Ramadan SANIVAR

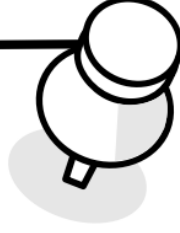
BÖLÜM 33.....711

PAZARLAMA ALANINDA YAPAY ZEKÂ VE TÜKETİCİ DAVRANIŞINA

YANSIMALARI

Dr. Bülent ÇİZMECİ

ISBN: 978-625-6971-83-7

BÖLÜM 1

TÜRKİYE'DEKİ ÜNİVERSİTELERİN DERS MÜFREDATLARINDA MEDYA YÖNETİMİ DERSİ VE İÇERİKLERİ

Arş. Gör. Dr. Aygün ÖZSALIH¹

Giriş

Son yirmi yılda medya yönetimi, büyük ölçüde medya/ iletişim çalışmaları ile işletme/ ekonominin kesiştiği noktada konumlanan akademik bir alan olarak gelişmiştir. İletişim okulundaki bilim adamları, medya içeriğinin üretimi ve geliştirilmesi için hem fırsatları hem de sınırlılıkları etkiledikleri için operasyonel, organizasyonel, yönetsel, finansal, teknolojik, kurumsal ve ekonomik bağlamları daha derinlemesine araştırmanın verimli olabileceğini fark etmişlerdir. Benzer şekilde, işletme ve ekonomi alanında çalışan akademisyenler de medya endüstrilerinin yönetiminin önemini keşfetmiştir. Ve alan olgunlaşmaktadır (Achtenhagen ve Mierzejewska, 2016: 23).

Üniversitelerde medya yönetimi dersleri yirminci yüzyılın ortalarında başlamıştır. Bu bağlamda medya yönetimi alanındaki akademik programlar henüz geliştirilme aşamasındadır. Çoğu medya yönetimi müfredatı, esas olarak hatta yalnızca lisansüstü düzeydedir (uzmanlaşmış bir yüksek lisans derecesi programı olarak). Bazı durumlarda da İsveç'teki Jönköping International Business School'daki Medya Yönetimi ve Dönüşüm Merkezi'nde (Media Management and Transformation Center) olduğu gibi sadece doktora çalışmaları içindir (Lowe, 2016: 3).

Medya yönetimi alanı Avrupa ve Amerika üniversitelerinde ve şimdilerde Asya'da da hızlı bir büyüme yaşamış ve bu alanda dersler verilmeye başlanmıştır. Özellikle alanın medyayla ilgili eğitimde giderek artan bir öneme sahip olduğunun anlaşılmasıyla birlikte medya çalışmaları müfredatında hem lisansüstü düzeyde hem de lisans düzeyinde medya yönetimi derslerinin giderek

¹ Trabzon Üniversitesi İletişim Fakültesi, ORCID: 0000-0003-4175-3001

daha fazla yer aldığı görülmektedir. Bu bağlamda bu çalışma, Türkiye'deki üniversitelerin ders müfredatlarında medya yönetimi dersine yer verip vermediklerini ve bu yolla akademik kurumlarda medya yönetimi alanının gelişip gelişmediğini ortaya koymaya çalışmıştır. Çalışmada dersin hangi üniversite, fakülte/enstitü, bölüm/programda verildiği bilgisi ile derse ait diğer tanıtım ve içerik bilgilerine yer verilmiştir.

1. Medya Yönetimi

Medya yönetimi; yönetim tekniklerini iletişim, pazarlama, kitle iletişimi ve halkla ilişkiler alanıyla birleştirir. Medya yönetimi, medya uzmanlarından oluşan ekiplerin, çeşitli kitle iletişim kanalları ve teknolojilerinin, medya ve eğlence prodüksiyonlarının ve daha fazlasının organize edilmesi ve denetlenmesi ile ilgilenen bir işletme alanıdır. Medya yönetimi dersinde öğrenciler, medya işletmelerinin rekabetçi olmalarına ve izleyici ve gelir hedeflerine ulaşmalarına yardımcı olan stratejiler geliştirmeyi ve iş modelleri oluşturmayı öğrenirler (<https://www.shortcoursesportal.com/disciplines/307/media-management.html>, Erişim Tarihi: 31.03.2023).

Medya yönetimi, medya işletmelerinin liderliğinde stratejik ve operasyonel olguları ve sorunları tanımlayan ve tasvir eden bir işletme disiplindir. Medya yönetimi, medya işletmelerinin stratejik yönetimi, satın alma yönetimi, üretim yönetimi, organizasyon yönetimi ve pazarlama fonksiyonlarını içerir. Medya yönetimi teriminin tek tip bir tanımı henüz mevcut değildir ve mevcut haliyle medya yönetimi alanı ne açıkça tanımlanmış ne de tutarlıdır (Küng, 2008). Aşağıda medya yönetimine ilişkin birkaç tanım verilmiştir (https://en.wikipedia.org/wiki/Media_management, Erişim Tarihi: 31.03.2023):

“Medya Yönetimi, (1) çalışanları denetleme ve motive etme becerisinden ve (2) tesisleri ve kaynakları uygun maliyetli (kârlı) bir şekilde işletme becerisinden oluşur.” (Sherman, 1995).

“Medya yönetiminin temel görevi, yönetimin genel teorik disiplinleri ile medya endüstrisinin özellikleri arasında bir köprü kurmaktır.” (Küng, 2008).

“Medya ve internet yönetimi, medya işletmelerinde bilgi veya eğlence içeriğinin oluşturulması ve dağıtılması süreçleri çerçevesinde amaca yönelik planlama, organizasyon ve kontrolün tüm faaliyetlerini kapsar.” (Wirtz, 2011a).

2. Üniversitelerde Medya Yönetimi Dersi

Üniversitelerde medya yönetimi dersleri yirminci yüzyılın ortalarında başlamıştır. Ancak bu dersler ve son 50 yılın büyük bölümünde medya yönetimi çalışmaları literatürü gözden geçirildiğinde, derslerin ve literatürün medyayı içerdiği ancak yönetimi çok az içerdiği görülmektedir (Picard, 2008: 2). Bu durum, yirmi birinci yüzyılın başında, medya yönetiminin kendi başına bir uzmanlık olarak hayati öneme sahip olduğunun kabul edilmesiyle değişmeye başlamıştır. Alanın, 1970'lerin ikinci yarısında ve 1980'lerin başlarında başlayan eski medya ekonomisi alanı ile büyük ölçüde bir ilişkisi vardır. Medya yönetimi çalışmalarının başlatılmasında yer alan yenilikçilerin çoğu, uluslararası alanda tanınan medya ekonomistleridir. Örneğin Robert G. Picard, Alfonso Nieto, Karl Erik Gustafsson, Alan Albarran ve Steven Wildman en iyi bilinenlerden birkaçıdır (Lowe, 2016: 3).

Medya yönetimi alanındaki akademik programlar henüz geliştirilme aşamasındadır (Lowe, 2016: 3). Yurt dışındaki derslerin çoğu daha çok lisansüstü düzeydedir. Henüz medya yönetimi bilimine özgü bir teori de yoktur. Alan doğası gereği disiplinler arasıdır. Alandaki kitaplar ve makaleler ekonomi, yönetim, sosyoloji, pazarlama ve diğer birçok alandan ödünç alınan literatürden oluşmaktadır (Chan-Olmsted, 2006: xvii). Bu nedenle alanın teorik temelleri belirsiz ve oldukça parçalıdır. *Journal of Media Economics (JME)*, *International Journal on Media Management (JMM)* ve *Journal of Media Business Studies (JOMBS)* dergileri alandaki üç önemli dergidir (Lowe, 2016: 12; Achtenhagen ve Mierzejewska, 2016: 24).

Medya yönetimi, medya/ iletişim çalışmaları ile işletme/ ekonominin kesiştiği noktada konumlanan akademik bir alan olarak gelişmiştir. İletişim okulundaki bilim adamları, medya içeriğinin üretimi ve geliştirilmesi için medya yönetiminin önemini kavrarken, benzer şekilde işletme ve ekonomi alanında çalışan akademisyenler de medya endüstrilerinin yönetiminin önemini keşfetmişlerdir. Böylece alan olgunlaşmaya başlamıştır. Greenwood (1957), Hall (1968) ve Wilensky'ye (1964) dayanan Bird, Welsch, Astrachan ve Pistui (2002) bir akademik alanın diğer disiplinler tarafından tanınması için üç ön koşulun sağlanması gerektiğini savunur: (a) iletişim yaptırımları, etik kuralları ve kültürü olan meslek kuruluşları, (b) kariyer fırsatları ve (c) sistematik teori ve yerleşik bir literatür bütünü. Yerleşik akademik disiplinlerde, profesyonel dernekler hem resmi hem de gayri resmi ağlar aracılığıyla çalışır. Bu kriter bugün medya yönetimi uzmanlık alanında söz konusudur. Bu bağlamda, Avrupa Medya Yönetimi Derneği (The European Media Management Association-emma) yıllık bir konferans düzenlemekte ve Avrupa dışında da üye sayısı gittikçe artmaktadır.

ABD’de Gazetecilik ve Kitle İletişiminde Eğitim Derneği’nin (the Association for Education in Journalism and Mass Communication-AEJMC) medya yönetimi ve ekonomisi üzerine bir bölümü vardır. İkinci kriter olan kariyer fırsatları, alandaki uzmanlığın mesleki pozisyonlara ve kariyerlere yol açıp açmadığını ifade eder. Bu kriterle ilgili olarak da artan sayıda yüksek öğretim kurumu ve araştırma merkezinde medya yönetimi konusunda uzmanlaşmış yüksek lisans programları mevcuttur. Sistematik teorinin ve yerleşik bir literatürün varlığıyla ilgili olarak, medya yönetimi hızlı bir şekilde gelişmektedir, ancak alan bu kriter konusunda henüz olgunluğa ulaşmamıştır. Başarı; ulusal ve uluslararası konferanslarda ve çalıştaylarda ve hem kitaplarda hem de dergilerde artan sayıda yayından bellidir. Atıf yapılabilecek referansların sayısı göz önüne alındığında, büyümenin gerçekleştiği açıktır. Bununla birlikte, sistematik bir teorinin ve literatürün ne ölçüde geliştiği açık değildir (Achtenhagen ve Mierzejewska, 2016: 23-24).

3. Yöntem

Bu çalışma, Türkiye’deki üniversitelerin ders müfredatlarında medya yönetimi dersine yer verip vermediklerini ve üniversitelerde medya yönetimi alanının gelişip gelişmediğini araştırmıştır. Çalışmada içerik analizi yoluyla derse ait tanıtım bilgileri ile ders içeriklerine yer verilmiştir. Bu bağlamda daha detaylı ifade etmek gerekirse, çalışmada ilgili dersin verilir verilmeyeceği, eğer veriliyorsa kaç üniversitede ve hangi üniversite, fakülte/enstitü, bölüm/program ve yarıyılıda verildiği, dersin zorunlu ya da seçmeli ile teori ve/veya uygulamalı bir ders olup olmadığı, dersin AKTS’si ile dilinin ne olduğu, dersin veriliş biçiminin ne olduğu, dersin ön koşulu ile önerilen dersler ve okuma listesinin olup olmadığı, dersin ölçme yönteminin nasıl olduğu, staj imkanının olup olmadığı ve ders içeriklerinin neler olduğu araştırılmıştır. Buradan yola çıkarak oluşturulan araştırma soruları aşağıdaki gibidir:

3.1. Araştırma Soruları

Araştırma Sorusu 1: Türkiye’deki üniversitelerde medya yönetimi dersi verilmekte midir?

Araştırma Sorusu 2: Türkiye’deki üniversitelerde medya yönetimi dersi veriliyorsa, ilgili ders kaç üniversitede ve hangi üniversitelerde verilmektedir?

Araştırma Sorusu 3: Türkiye’deki üniversitelerde medya yönetimi dersi hangi fakülte/enstitü ya da hangi bölüm/programda verilmektedir?

Araştırma Sorusu 4: Türkiye’deki üniversitelerde medya yönetimi dersi hangi yarıyılıda verilmektedir?

Araştırma Sorusu 5: Türkiye’deki üniversitelerde medya yönetimi dersi zorunlu ya da seçmeli ders midir?

Araştırma Sorusu 6: Türkiye’deki üniversitelerde medya yönetimi dersi teori ve/veya uygulamalı bir ders midir?

Araştırma Sorusu 7: Türkiye’deki üniversitelerde medya yönetimi dersinin AKTS’si kaçtır?

Araştırma Sorusu 8: Türkiye’deki üniversitelerde medya yönetimi dersinin dili nedir?

Araştırma Sorusu 9: Türkiye’deki üniversitelerde medya yönetimi dersinin veriliş biçimi yüz yüze midir?

Araştırma Sorusu 10: Türkiye’deki üniversitelerde medya yönetimi dersinin ön koşulu var mıdır?

Araştırma Sorusu 11: Türkiye’deki üniversitelerde medya yönetimi dersi için önerilen dersler var mıdır?

Araştırma Sorusu 12: Türkiye’deki üniversitelerde medya yönetimi dersinin okuma listesi var mıdır?

Araştırma Sorusu 13: Türkiye’deki üniversitelerde medya yönetimi dersinin değerlendirme yöntemi nedir?

Araştırma Sorusu 14: Türkiye’deki üniversitelerde medya yönetimi dersi için staj bulunmakta mıdır?

Araştırma Sorusu 15: Türkiye’deki üniversitelerde medya yönetimi dersinin ders içerikleri nelerdir?

4. Bulgular

Medya yönetimi dersinin genel tanıtımına ilişkin bilgilerin yer aldığı ve Araştırma Sorusu 1-14’ün cevabının yer aldığı bilgiler aşağıdaki Tablo 1-5’te gösterilmiştir.

Tablo 1. Medya Yönetimi Dersinin Bulunduğu Üniversite, Fakülte/ Enstitü ve Bölüm/ Programlar

Üniversite	Fakülte/ Enstitü	Bölüm/ Program
Anadolu Üniversitesi (AÜ)	İletişim Bilimleri Fakültesi	İletişim Tasarımı ve Yönetimi Bölümü
Yeditepe Üniversitesi (YÜ)	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Görsel İletişim Tasarımı Tezli Yüksek Lisans
İstanbul Üniversitesi (İÜ)	İletişim Fakültesi	Gazetecilik
İstanbul Gelişim Üniversitesi (İGÜ)	İletişim Fakültesi	Radyo, Televizyon ve Sinema
Bahçeşehir Üniversitesi (BAU)	Sosyal Bilimler Enstitüsü	Dijital Medya Yönetimi Tezli Yüksek Lisans

Notlar: AÜ: Anadolu Üniversitesi, YÜ: Yeditepe Üniversitesi, İÜ: İstanbul Üniversitesi, İGÜ: İstanbul Gelişim Üniversitesi, BAU: Bahçeşehir Üniversitesi

Tablo 1'e göre, Türkiye'de halihazırda beş üniversitede medya yönetimi dersi verilmektedir. Bu üniversiteler; Anadolu Üniversitesi (AÜ), Yeditepe Üniversitesi (YÜ), İstanbul Üniversitesi (İÜ), İstanbul Gelişim Üniversitesi (İGÜ) ve Bahçeşehir Üniversitesi (BAU)'dir. Dersin hem fakültelerde hem de enstitülerde verildiği ortaya çıkmıştır. Ders Fakülte olarak İletişim ve/veya İletişim Bilimleri Fakültelerinde; enstitü olarak da Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde verilmektedir. Bölüm/program olarak da dersin İletişim Tasarımı ve Yönetimi Bölümü, Görsel İletişim Tasarımı Tezli Yüksek Lisans programı, Gazetecilik ve Radyo, Televizyon ve Sinema bölümleri ile Dijital Medya Yönetimi Tezli Yüksek Lisans programlarında verildiği bulunmuştur. Dolayısıyla dersin hem lisansüstü düzeyde hem de lisans düzeyinde verildiği ortaya çıkmıştır.

Tablo 2. Medya Yönetimi Dersinin Bulunduğu Üniversitelerdeki Ders Kodu, Yarıyıl ve Ders Türü Bilgileri

Ders Adı	Ders Kodu	Yarıyıl	Ders Türü (Zorunlu/Seçmeli)
Medya Yönetimi (AÜ)	İLT256	IV.YARIYIL	Mesleki Seçmeli Dersler
Medya Yönetimi (YÜ)	COMM 442	Güz	Zorunlu
Medya Yönetimi ve Organizasyonu (İÜ)	GZTK3365	Güz (3. Sınıf)	Zorunlu
Medya Yönetimi ve Organizasyonu (İGÜ)	RTS260	4	Zorunlu
Dijital Medya Yönetimi (BAU)	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş

Tablo 2'ye göre; medya yönetimi dersinin ders kodu Anadolu Üniversitesi'nde İLT256; Yeditepe Üniversitesi'nde COMM 442; İstanbul Üniversitesi'nde GZTK3365; İstanbul Gelişim Üniversitesi'nde RTS260 ve Bahçeşehir Üniversitesi'nde ise belirtilmemiştir. Ders Anadolu Üniversitesi'nde ve İstanbul Gelişim Üniversitesi'nde dördüncü yarıyıl verilmekte iken; Yeditepe Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi'nde (3. Sınıf) güz döneminde verilmektedir. Bahçeşehir Üniversitesi'nde ders dönemi ise belirtilmemiştir. Öte yandan, medya yönetimi dersi Anadolu Üniversitesi'nde seçmeli ders olarak verilirken; Yeditepe Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi ve İstanbul Gelişim Üniversitesi'nde ise zorunlu ders olarak verilmektedir. Bahçeşehir Üniversitesi'nde ise ders türü belirtilmemiştir.

Tablo 3. Medya Yönetimi Dersinin Bulunduğu Üniversitelerdeki Teori + Uygulama, AKTS ve Ders Dili Bilgileri

Ders Adı	Teori + Uygulama	AKTS	Ders Dili
Medya Yönetimi (AÜ)	3+0	4.5	Türkçe
Medya Yönetimi (YÜ)	3+0	5	İngilizce
Medya Yönetimi ve Organizasyonu (İÜ)	3+0	5	Türkçe
Medya Yönetimi ve Organizasyonu (İGÜ)	3+0	6	Türkçe
Dijital Medya Yönetimi (BAU)	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş

Tablo 3'e bakıldığında; Anadolu Üniversitesi ve Yeditepe Üniversitesi'ndeki medya yönetimi dersi ile İstanbul Üniversitesi ve İstanbul Gelişim

Üniversitesi'ndeki medya yönetimi ve organizasyonu dersinin teorisi 3 (üç), uygulaması ise 0 (sıfır) saattir. Bahçeşehir Üniversitesi'ndeki Dijital Medya Yönetimi dersinin teori ve uygulama saatleri ise belirtilmemiştir. Ayrıca medya yönetimi dersinin AKTS'si Anadolu Üniversitesi'nde 4.5, Yeditepe Üniversitesi ile İstanbul Üniversitesi'nde 5, İstanbul Gelişim Üniversitesi'nde ise 6'dır. Bahçeşehir Üniversitesi'nde ise dersin AKTS'si belirtilmemiştir. Dersin dili ise Anadolu Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi ve İstanbul Gelişim Üniversitesi'nde Türkçe; Yeditepe Üniversitesi'nde İngilizcedir. Bahçeşehir Üniversitesi'nde ise dersin dili belirtilmemiştir.

Tablo 4. Medya Yönetimi Dersinin Bulunduğu Üniversitelerde Dersin Veriliş Biçimi, Dersin Önkoşulları ve Önerilen Ders Bilgileri

Ders Adı	Dersin Veriliş Biçimi	Dersin Önkoşulları	Önerilen Dersler
Medya Yönetimi (AÜ)	Yüz yüze	Yok	Yok
Medya Yönetimi (YÜ)	Yüz yüze	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş
Medya Yönetimi ve Organizasyonu (İÜ)	Yüz yüze	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş
Medya Yönetimi ve Organizasyonu (İGÜ)	Yüz yüze	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş
Dijital Medya Yönetimi (BAU)	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş

Tablo 4'e göre, medya yönetimi dersi Anadolu Üniversitesi, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi ve İstanbul Gelişim Üniversitelerinde yüz yüze verilmektedir. Bahçeşehir Üniversitesi'ndeki dijital medya yönetimi dersinin veriliş biçimi ise belirtilmemiştir. Anadolu Üniversitesi'nde medya yönetimi dersinin önkoşulu "yok" olarak belirtilirken; Yeditepe Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi ve Bahçeşehir Üniversitesi'nde önkoşul belirtilmemiştir. Önerilen dersler bakımından da Anadolu Üniversitesi'nde medya yönetimi için önerilen ders "yok" olarak belirtilirken; Yeditepe Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi ve Bahçeşehir Üniversitesi'nde önerilen ders belirtilmemiştir.

Tablo 5. Medya Yönetimi Dersinin Bulunduğu Üniversitelerdeki Okuma Listesi, Değerlendirme ve Staj & Uygulama Bilgileri

Ders Adı	Okuma Listesi	Değerlendirme	Staj & Uygulama
Medya Yönetimi (AÜ)	Yok	1 Ara sınav, 1 Final sınavı	Yok
Medya Yönetimi (YÜ)	Var	1 Ara sınav, 1 Final sınavı	Belirtilmemiş
Medya Yönetimi ve Organizasyonu (İÜ)	Yok	1 Ara sınav, 1 Final sınavı	Belirtilmemiş
Medya Yönetimi ve Organizasyonu (İGÜ)	Var	1 Ara sınav, 1 Final sınavı	Belirtilmemiş
Dijital Medya Yönetimi (BAU)	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş

Tablo 5'e göre, medya yönetimi dersinin okuma listesi Anadolu Üniversitesi ile İstanbul Üniversitesi'nde yokken; Yeditepe Üniversitesi ile İstanbul Gelişim Üniversitelerinde vardır. Bahçeşehir Üniversitesi'nde ise okuma listesi belirtilmemiştir. Ölçme-değerlendirme yöntemi olarak Anadolu Üniversitesi, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi ve İstanbul Gelişim Üniversitelerinde 1 Ara sınav ve 1 Final sınavı yapılmaktadır. Bahçeşehir Üniversitesi'nde ise değerlendirme yöntemi belirtilmemiştir. Medya yönetimi için Anadolu Üniversitesi'nde Staj & Uygulama yokken; Yeditepe Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi ve Bahçeşehir Üniversitesi'nde Staj & Uygulamannın olup olmadığı belirtilmemiştir.

Medya yönetimi dersinin genel tanıtımına ilişkin yukarıdaki Tablo 1-5'te yer alan bilgilerden sonra, aşağıdaki Tablo 6-9'da ise ilgili üniversitelerde medya yönetimi dersinin haftalık ders içeriklerine yer verilmiştir.

Tablo 6. Anadolu Üniversitesi Medya Yönetimi Ders İçeriği

1. Hafta	Günümüzün Medya Endüstrisi'ne Genel Bir Bakış
2. Hafta	Basın İşletmeciliği
3. Hafta	Televizyon İşletmeciliği
4. Hafta	Radyo İşletmeciliği
5. Hafta	Modern Reklamcılık Endüstrisi
6. Hafta	Sinema Sektörü Endüstrisi ve İşletmeciliği
7. Hafta	Motivasyon ve İşgücü
8. Hafta	Medya'da Yönetici Olmak
9. Hafta	Yayın Satışları ve Tutundurma Planı
10. Hafta	Bütçeleme ve Finansal Yönetimi
11. Hafta	Outdoor; Medya ve İş Ortakları
12. Hafta	Medya Muhasebesi
13. Hafta	Medya ve Kullanılan Programlar
14. Hafta	Medya grubu kavramı ve beraber hareket edebilme; Medya ve Raporlama

Kaynak: <https://www.anadolu.edu.tr/akademik/fakulteler/ders/93424/medya-yonetimi/ders-icerik>, Erişim Tarihi: 12.04.2023.

Tablo 6'ya göre Anadolu Üniversitesi'ndeki medya yönetimi dersinin haftalık ders içeriği incelendiğinde, içeriklerin “Günümüzün Medya Endüstrisi'ne Genel Bir Bakış, Basın İşletmeciliği, Televizyon İşletmeciliği, Radyo İşletmeciliği, Modern Reklamcılık Endüstrisi, Sinema Sektörü Endüstrisi ve İşletmeciliği, Motivasyon ve İşgücü, Medya'da Yönetici Olmak, Yayın Satışları ve Tutundurma Planı, Bütçeleme ve Finansal Yönetimi, Outdoor; Medya ve İş Ortakları, Medya Muhasebesi, Medya ve Kullanılan Programlar, Medya grubu kavramı ve beraber hareket edebilme; Medya ve Raporlama” olduğu görülmektedir. Ayrıca, Anadolu Üniversitesi'nde medya yönetimi dersinin daha çok medyayı içerdiği, yönetimi içermediği ortaya çıkmıştır.

Tablo 7. Yeditepe Üniversitesi Medya Yönetimi Ders İçeriği

1. Hafta	Dersin ve konuların genel tanıtımı.
2. Hafta	Yönetimin ve Medya Yönetiminin temel ilkelerinin tanımı; Medya yönetimi teknikleri ve kavramları.
3. Hafta	Medya Yönetiminin Tarihsel Gelişimi.
4. Hafta	Motivasyon, İş Gücü, Performans Yönetimi; iş gücü performansının ve yönetiminin boyutları, motivasyon yönetimi vaka analizi.
5. Hafta	Medya Yönetimi: işlevleri ve rolleri.
6. Hafta	Liderlik Nedir? Değişimi yönetmek; Medya şirketlerinde değişimle baş etmek, bir medya şirketinde krizle nasıl başa çıkılır? Liderlik ve iş gücü vaka analizi.
7. Hafta	Pazar Analizi; Pazarlama, Araştırma ve Analiz metodları.
8. Hafta	Ara Sınav
9. Hafta	Pazar Analizi; Pazarlama, Araştırma ve Analiz metodları.
10. Hafta	Stratejik yönetim – Vaka analizi.
11. Hafta	Medya’da ve yönetimde yeni yöntemler; Medya şirketlerinin yapısı, yeni medya araçları, içerik yaratımı ve sosyal medya yönetimi.
12. Hafta	Sosyal Medya Yönetimi ve Stratejileri
13. Hafta	Sınıf sunumları; Medya şirketi analizi ve sınıf sunumu.
14. Hafta	Sınıf sunumları; Medya şirketi analizi ve sınıf sunumu.
15. Hafta	Sınıf sunumları; Medya şirketi analizi ve sınıf sunumu.
16. Hafta	Final Sınavı

Kaynak: <https://sbe.yeditepe.edu.tr/tr/gorsel-iletisim-tasarimi-yuksekk-lisans/dersler/medya-yonetimi>, Erişim Tarihi: 12.04.2023.

Tablo 7’ye göre Yeditepe Üniversitesi’ndeki medya yönetimi dersinin haftalık ders içerikleri incelendiğinde, içeriklerin “Dersin ve konuların genel tanıtımı; Yönetimin ve Medya Yönetiminin temel ilkelerinin tanımı; Medya yönetimi teknikleri ve kavramları; Medya Yönetiminin Tarihsel Gelişimi; Motivasyon, İş Gücü, Performans Yönetimi; iş gücü performansının ve yönetiminin boyutları, motivasyon yönetimi vaka analizi; Medya Yönetimi: işlevleri ve rolleri; Liderlik Nedir? Değişimi yönetmek; Medya şirketlerinde değişimle baş etmek, bir medya şirketinde krizle nasıl başa çıkılır? Liderlik ve iş gücü vaka analizi; Pazar Analizi;

Pazarlama, Araştırma ve Analiz metodları; Stratejik yönetim – Vaka analizi; Medya’da ve yönetimde yeni yöntemler; Medya şirketlerinin yapısı, yeni medya araçları, içerik yaratımı ve sosyal medya yönetimi; Sosyal Medya Yönetimi ve Stratejileri; Sınıf sunumları; Medya şirketi analizi ve sınıf sunumu”nu kapsadığı görülmektedir. Tablo 7’de Yeditepe Üniversitesi’nde medya yönetimi dersinin yönetimi içerdiği ortaya çıkmıştır.

Tablo 8. İstanbul Üniversitesi Medya Yönetimi ve Organizasyonu Ders İçeriği

1. Hafta	Dört renk baskı, forma tanımları
2. Hafta	Ödev tanımı, sayfa düzeni uygulama programları.
3. Hafta	Sosyal medya uygulamaları
4. Hafta	Tasarım Öğeleri
5. Hafta	Basın İlan Kurumu görevleri ve tarihi
6. Hafta	Tweetdeck ve türevi uygulamalar
7. Hafta	Tweetdeck devam
8. Hafta	Sunumlar
9. Hafta	Grup oluşturma ve Ödev belirleme
10. Hafta	Medya Organizasyonu ve Yapısı
11. Hafta	Medya Yönetimi ve Örgütlenmesi
12. Hafta	Medya Organizasyon Yapısı ve Çalışanlar
13. Hafta	Fotoğraf ve hukuki yaklaşımlar
14. Hafta	Genel tekrar

Kaynak: <https://ebs.istanbul.edu.tr/home/izlencekonu/baslik/?id=637460&bid=1114>,
Erişim Tarihi: 12.04.2023.

Tablo 8’e göre İstanbul Üniversitesi’ndeki medya yönetimi ve organizasyonu dersinin haftalık ders içeriği incelendiğinde, içeriklerin “Dört renk baskı, forma tanımları; Ödev tanımı, sayfa düzeni uygulama programları; Sosyal medya uygulamaları; Tasarım Öğeleri; Basın İlan Kurumu görevleri ve tarihi; Tweetdeck ve türevi uygulamalar; Tweetdeck devam; Sunumlar; Grup oluşturma ve Ödev belirleme; Medya Organizasyonu ve Yapısı; Medya Yönetimi ve Örgütlenmesi; Medya Organizasyon Yapısı ve Çalışanlar; Fotoğraf ve hukuki yaklaşımlar; ve Genel tekrar”dan oluştuğu görülmektedir. İstanbul

Üniversitesi'ndeki medya yönetimi ve organizasyonu dersinin daha çok medyayı içerdiği, yönetimi çok fazla içermediği bulunmuştur.

Tablo 9. İstanbul Gelişim Üniversitesi Medya Yönetimi ve Organizasyonu Ders İçeriği

	Ön Hazırlık	Konular	Yöntem
1. Hafta	İnternet ve Literatür Tarama	Yönetim Bilimi ve ilgili kavramlar	Anlatım, Soru-Cevap
2. Hafta	İnternet ve Literatür Tarama	Bilimsel Yönetimin Gelişmesi ve yönetim kuramları	Anlatım, Soru-Cevap
3. Hafta	İnternet ve Literatür Tarama	Medya Yönetim Kuramları	Anlatım, Soru-Cevap
4. Hafta	İnternet ve Literatür Tarama	Yönetsel karar verme	Anlatım, Soru-Cevap
5. Hafta	İnternet ve Literatür Tarama	Planlama süreci	Anlatım, Soru-Cevap
6. Hafta	İnternet ve Literatür Tarama	Örgütlenme	Anlatım, Soru-Cevap
7. Hafta	İnternet ve Literatür Tarama, Örnek İnceleme	İş Bölümü ve Eşgüdüm	Anlatım, Soru-Cevap, Örnek Olay İnceleme
8. Hafta	-	Ara Sınav	-
9. Hafta	İnternet ve Literatür Tarama	İşgücü ve liderlik	Anlatım, Soru-Cevap
10. Hafta	İnternet ve Literatür Tarama	Örgütsel iletişim	Anlatım, Soru-Cevap
11. Hafta	İnternet ve Literatür Tarama	Denetim süreci	Anlatım, Soru-Cevap
12. Hafta	İnternet ve Literatür Tarama	Pazar analizi	Anlatım, Soru-Cevap
13. Hafta	İnternet ve Literatür Tarama	Medya yönetim sistemleri	Anlatım, Soru-Cevap
14. Hafta	İnternet ve Literatür Tarama	Radyo-Televizyon Üst Kurulu	Anlatım, Soru-Cevap
15. Hafta	İnternet ve Literatür Tarama	Genel değerlendirme	Anlatım, Soru-Cevap, Tartışma
16. Hafta	-	Final Sınavı	-
17. Hafta	-	Final Sınavı	-

Kaynak: <https://gbs.gelisim.edu.tr/haftalik-ders-konulari-2-79-9877-1>, Erişim

Tarihi: 12.04.2023.

Tablo 9'a göre İstanbul Gelişim Üniversitesi'ndeki Medya Yönetimi ve Organizasyonu dersinin ders içerikleri incelendiğinde, içeriklerin "Yönetim Bilimi ve ilgili kavramlar; Bilimsel Yönetimin Gelişmesi ve yönetim kuramları; Medya Yönetim Kuramları; Yönetsel karar verme; Planlama süreci; Örgütlenme; İş Bölümü ve Eşgüdüm; İşgücü ve liderlik; Örgütsel iletişim; Denetim süreci; Pazar analizi; Medya yönetim sistemleri; Radyo-Televizyon Üst Kurulu; ve Genel değerlendirme"den oluştuğu görülmektedir. İstanbul Gelişim Üniversitesi'ndeki medya yönetimi ve organizasyonu dersinin daha çok yönetimi içerdiği, medyayı daha az içerdiği ortaya çıkmıştır.

Bahçeşehir Üniversitesi'ndeki Dijital Medya Yönetimi dersi için ise güncelleme çalışmaları devam ettiğinden, ders içeriklerine erişim sağlanamamıştır (https://akts.bau.edu.tr/bilgipaketi/index/programtanimi/program_kodu/34203501/menu_id/p_29/ln/tr?submenuheader=2, Erişim Tarihi: 27 Mart 2023).

Sonuç

Medya yönetimi, büyük ölçüde medya/ iletişim çalışmaları ile işletme/ ekonominin kesiştiği noktada konumlanan akademik bir alan olarak gelişmiştir. Üniversitelerde medya yönetimi dersleri yirminci yüzyılın ortalarında başlamıştır. Medya yönetimi alanındaki akademik programlar henüz geliştirilme aşamasındadır. Çoğu medya yönetimi müfredatı esas olarak lisansüstü düzeydedir.

Medya yönetimi alanı Avrupa ve Amerika üniversitelerinde ve şimdilerde Asya'da da hızlı bir büyüme yaşamış ve bu alanda dersler verilmeye başlanmıştır. Özellikle alanın medyayla ilgili eğitimde giderek artan bir öneme sahip olduğunun anlaşılmasıyla birlikte medya çalışmaları müfredatında hem lisansüstü düzeyde hem de lisans düzeyinde medya yönetimi derslerinin giderek daha fazla yer aldığı görülmektedir. Bu bağlamda bu çalışma, Türkiye'deki üniversitelerin ders müfredatlarında medya yönetimi dersine yer verip vermediklerini ve medya yönetimi alanının gelişip gelişmediğini araştırmıştır. Çalışmada içerik analizi yoluyla medya yönetimi dersinin hangi üniversite, fakülte/enstitü, bölüm/programda verildiği bilgisi ile derse ait diğer tanıtım bilgileri ve haftalık ders içeriklerine yer verilmiştir.

Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, Türkiye'de medya yönetimi dersi bazı üniversitelerin ders müfredatında yer alsa da diğer pek çok üniversitenin müfredatında yer almadığı görülmüştür. Türkiye'de medya yönetimi/ medya

yönetimi ve organizasyonu dersinin Anadolu Üniversitesi (AÜ), Yeditepe Üniversitesi (YÜ), İstanbul Üniversitesi (İÜ), İstanbul Gelişim Üniversitesi (İGÜ) ve Bahçeşehir Üniversite (BAU) lerinde verildiği ortaya çıkmıştır. Dersin İletişim/ İletişim Bilimleri Fakülteleri bünyesinde hem lisans; sosyal bilimler enstitüsü bünyesinde de hem de lisansüstü düzeyde verildiği görülmüştür. Bölüm/ program olarak da dersin İletişim Tasarımı ve Yönetimi Bölümü, Görsel İletişim Tasarımı Tezli Yüksek Lisans programı, Gazetecilik ve Radyo, Televizyon ve Sinema bölümleri ile Dijital Medya Yönetimi Tezli Yüksek Lisans programlarında verildiği bulunmuştur.

Dersin kodunun fakülte/ enstitü ayırımına göre her üniversitede farklı olduğu, genelde 4. Yarıyıl ve güz döneminde ve zorunlu (Anadolu Üniversitesi ve Bahçeşehir Üniversitesi hariç) ders olarak verildiği, teorisinin 3 (üç) ve uygulamasının 0 (sıfır) saat olduğu, dersin AKTS'sinin 4.5, 5 ve 6 aralığında değiştiği (Bahçeşehir Üniversitesi'nde belirtilmediği), dersin dilinin Yeditepe Üniversitesi (YÜ) Sosyal Bilimler Enstitüsü Görsel İletişim Tasarımı Tezli Yüksek Lisans programında İngilizce; Bahçeşehir üniversitesi hariç (belirtilmemiş) diğer üniversitelerde Türkçe olarak verildiği bulunmuştur. Dersin verilmiş biçiminin Bahçeşehir üniversitesi hariç (belirtilmemiş) yüz yüze olduğu ortaya çıkmıştır. Dersin önkoşulu ile önerilen dersler Anadolu Üniversitesi'nde "yok" olarak belirtilirken, diğer üniversitelerde belirtilmemiştir. Dersin okuma listesi Anadolu Üniversitesi ile İstanbul Üniversitesi'nde yokken; Yeditepe Üniversitesi ile İstanbul Gelişim Üniversitelerinde vardır. Bahçeşehir Üniversitesi'nde ise okuma listesi belirtilmemiştir. Değerlendirme yöntemi Bahçeşehir Üniversitesi'nde belirtilmemiş, diğer üniversitelerde ise 1 Ara sınav ve 1 Final sınavı olarak gösterilmiştir. Staj & Uygulama Anadolu Üniversitesi'nde yokken; diğer üniversitelerde ise Staj & Uygulamanın olup olmadığı belirtilmemiştir.

Çalışmada medya yönetimi dersinin haftalık ders içeriklerine de yer verilmiştir. Dersin içeriklerinin üniversitelerde birbirinden farklı olduğu ve alanın hala gelişmekte olan bir alan olduğu ortaya çıkmıştır. İçeriklerde Anadolu Üniversitesi'nde medya yönetimi dersinin daha çok medyayı içerdiği, yönetimi içermediği ortaya çıkmıştır. Yeditepe Üniversitesi'nde medya yönetimi dersinin yönetimi içerdiği bulunmuştur. İstanbul Üniversitesi'ndeki medya yönetimi ve organizasyonu dersinin daha çok medyayı içerdiği, yönetimi çok fazla içermediği bulunmuştur. İstanbul Gelişim Üniversitesi'ndeki medya yönetimi ve organizasyonu dersinin daha çok yönetimi içerdiği, medyayı daha az içerdiği ortaya çıkmıştır. Bahçeşehir Üniversitesi'ndeki dijital medya yönetimi dersi için

ise güncelleme çalışmaları devam ettiğinden ders içeriklerine erişim sağlanamamıştır.

Medya yönetiminin hem işletme hem de iletişim bilimi için önemi göz önünde bulundurulduğunda, gelecekte daha fazla üniversitenin ders müfredatında yer alacağı ve aynı zamanda araştırma konusu haline geleceği kuşkusuzdur.

Kaynakça

- Achtenhagen, L. & Mierzejewska, B. (2016). Managing Media Firms and Industries: What's So Special About Media Management? In G. F. Lowe & C. Brown (Eds.), *The Development of Media Management as an Academic Field: Tracing the Contents and Impact of Its Three Leading Journals*, (pp. 23-42), Heidelberg: Springer.
- Bird, B., Welsch, H., Astrachan, J. H., & Pistui, D. (2002). Family business research: The evolution of an academic field. *Family Business Review*, 15(4), 337–350.
- Chan-Olmsted, S. (2006). Preface remarks. In A. B. Albarran, S. M. Chan-Olmsted, & M. O. Wirth (Eds.), *Handbook of media management and economics*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Greenwood, E. (1957). Attributes of a profession. *Social Work*, 3(2), 44–55.
- Hall, R. H. (1968). Professionalization and bureaucratization. *American Sociological Review*, 33, 92–104.
- Küng, L. (2008), *Strategic Management in the Media: Theory to Practice*, Los Angeles 2008.
- Lowe, G. F. (2016). Introduction: What's So Special About Media Management? In Lowe, G.F. and Brown, C. (eds.) (2016) *Managing Media Firms and Industries: What's so special about media management?* Switzerland: Springer Verlag, pp.1-20.
- Picard, R. G. (2008). *Improving the harvest: Grafting media studies to management studies*. Remarks to the seminar Media Management as a New Academic Field: Reflections and Prospect for the Future. University of Tampere, Finland, 3–4 April.
- Sherman, B. (1995). *Telecommunications Management, Broadcasting / Cable and the New Technologie*, 2nd ed., New York 1995.
- Wilensky, H. (1964). The professionalization of everyone? *The American Journal of Sociology*, 70, 137–158.
- Wirtz, B. W. (2011a). *Media and Internet Management*, Wiesbaden 2011.

İnternet Kaynakları

<https://www.shortcoursesportal.com/disciplines/307/media-management.html>,
Erişim Tarihi: 31.03.2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Media_management, Erişim Tarihi: 31.03. 2023.

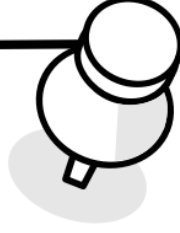
https://akts.bau.edu.tr/bilgipaketi/index/programtanimi/program_kodu/34203501/menu_id/p_29/ln/tr?submenuheader=2, Erişim Tarihi: 27 Mart 2023.

<https://www.anadolu.edu.tr/akademik/fakulteler/ders/93424/medya-yonetimi/ders-icerik>, Erişim Tarihi: 12.04.2023.

<https://sbe.yeditepe.edu.tr/tr/gorsel-iletisim-tasarimi-yuksek-lisans/dersler/medya-yonetimi>, Erişim Tarihi: 12.04.2023.

<https://ebs.istanbul.edu.tr/home/izlencekonubaslik/?id=637460&bid=1114>, Erişim Tarihi: 12.04.2023.

<https://gbs.gelisim.edu.tr/haftalik-ders-konulari-2-79-9877-1>, Erişim Tarihi: 12.04.2023.

BÖLÜM 2

MEŞRUIYET, TOPLUMSAL KARMAŞIKLIK VE EYLEM NEDENLERİ*

Dr. Öğr. Üyesi Ali DEMİR¹

Giriş

Nasıl oluyor da teknokrat Kemal Kılıçdaroğlu sadece bu işin kitabını yazmış siyasetçi Recep Tayyip Erdoğan'ın gözünü korkutmakla kalmıyor, aynı zamanda önümüzdeki seçimlerde Erdoğan ve koalisyon ortaklarına karşı gerçekçi bir şansa sahip olabiliyor? Olası cevaplardan biri; Kılıçdaroğlu'nun 21. yüzyıl kurumlarını vaat ederken, Erdoğan'ın gücünü 19. yüzyıl sezgilerine borçlu olmasında yatıyor. Bu soruyu ve cevabı anlaşılır kılmak için aşağıda öncelikle ilgili kurumların gelişim ve değerlendirilmesi süreci ele alınmaktadır. Küçük ve işlevsel olarak yönetilebilir bir topluluktan ve doğrudan bir liderlik türünden, büyük ve karmaşık toplumlardaki dolaylı bir etki türüne geçişin özellikle yapı oluşturuvcu nedenleri incelenecek. Bu nedenler bir yandan toplumun karmaşıklik düzeyi ve bilginin mevcudiyeti kavramları altında analiz edilmekte, öte yandan da katılım ve temsil ile yapısal bir ilişki içine yerleştirilmektedir. Bunlar arasında yakınlaşma olduğu durumlarda teori ve pratik arasında tamamlayıcılık olduğu varsayılabilir. Öte yandan, eylem koşulları ile aktörlerin eylem motifleri/nedenleri arasında uyumsuzluk olduğu durumlarda, bu gerilim mevcut yapıların hareketliliğine yol açabilir. Topluların süreklilik ve/veya kopuşlarını bu belirleyiciler arasındaki tamamlayıcılık ve/veya uyumsuzluk meselesi olarak görmek mümkündür. Bu fikir akılda tutularak, modern demokrasi anlayışlarında katılım olasılığının koşulları sorusu bir sonraki bölümde tartışılacak ve Türkiye'de yaklaşan seçimlerle ilişkilendirilecektir. Bu perspektifle, son bölümde bu örnek üzerinden

* Bu yazı daha önce İngilizce olarak "Legitimacy, Complexity and Motives for Political Action" başlığı altında "International Research in Social, Humanities and Administrative Sciences» kitabında yayımlanmıştır: Demir, Ali (2023c): Legitimacy, Complexity and Motives for Political Action. In: Köse, Dursun (ed.): International Research in Social, Humanities and Administrative Sciences. S. 513-543. Platanus: Ankara. ISBN: 978-625-6971-27-1 / DOI: 10.5281/zenodo.7744434.

¹ Avrasya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölüm Başkanı
ORCID: 0000-0002-7955-0085

üç tip seçmen ve bunların seçim nedenleri tartışılacaktır. Son olarak, bu tartışmadan sonuçlar çıkarılacaktır.

Demokratik Kurumların Evrimi

Bilindiği gibi Max Weber üç tür meşru yönetim biçiminin olduğunu yazdı. Bunlar: yasal-ussal, geleneksel ve karizmatik yönetimdir (Weber, 1985). Yasal-ussal yönetimde meşruiyet, vatandaşlar ve yönetici sınıf için eşit derecede geçerli olan ve değiştirilebilen yasaların varlığı anlayışına atfedilir. Yönetim üyeleri yeteneklerine göre seçilecek bir idare aracılığıyla ortaya çıkar (Weber, 1985: 474). Öte yandan geleneksel yönetim mevcut düzenin kutsallığına duyulan inançla meşrulaştırılır. Kuralın özneleri "tebaa"dır. Hukuk, geleneğe dayanır ve tebaa ile ilişki kişisel yakınlık, sevgi ve nefrete göre şekillenir (480). Son olarak, karizmatik yönetim; meşruiyetini büyümlü güçlerden, ilahi vahiylerden ve gündelik hayattaki kahramanca eylemlerden alır. Weber karizmatik yönetimi peygamberin, savaş kahramanının ve büyük demagogun yönetimi olarak ayırır. Bunların hepsi ebediyen yeni olanı sembolize eder. Olağanüstü niteliklere sahip dönüştürücü lideri simgelerler. Ancak "Tanrısı tarafından 'terk edildiğinde' ya da kahramanca gücünden veya kitlelerin liderlik niteliklerine olan inancından mahrum bırakıldığında, yönetimi düşer." (Weber, 1985: 481).

Krallıkların meşruiyeti, yani geleneğe dayalı iktidarı, bir yandan savaşlardaki performanslarına, diğer yandan da kan bağına bağlıdır (bkz. tablo 2). Ancak Atina demokrasisi, daha sonra belirli koşullar altında tiranlara dönüşen demagogların iktidarındaki bu meşrulaştırmanın bir diğer prototipine de tanık oldu. Peygamberlerin meşrulaştırılması bu iki türden farklıdır. Peygamberler iktidarlarını olağanüstü güçleriyle ve Tanrı'nın yasalarına atıfta bulunarak meşrulaştırmışlardır. Geleneklere dayalı meşrulaştırmaya kıyasla peygamberlerde iktidarın kaynağı daha soyuttur. Ancak elbette Osmanlı İmparatorluğu halifeliğinde uygulandığı gibi karma biçimler de vardır (Demir, 2016: 310-408). Son olarak, yasal-ussal yönetim. Yasal-ussal meşruiyetin embriyonu Roma Cumhuriyeti'dir. Roma Cumhuriyeti bir yandan coğrafi olarak farklılaşırken (yedi tepe), diğer yandan da toplumsal olarak farklılaşmıştır. Antik Yunan polisiyle karşılaştırıldığında, Roma Cumhuriyeti ortak demokratik kararlar ilkesinden ziyade uzmanlar tarafından geliştirilen ve ortak irade tarafından desteklenen hukuki ilkelere dayanıyordu. Senato, yürütme organı olan Sezar'dan teknik ve coğrafi olarak uzak olması bakımından eski Yunan Halk Meclisi modelinden farklıydı.

Hukuk kuralları ulus devletlerde daha da geliştirilmiştir. Bunun prototipi Amerika Birleşik Devletleri'dir (ABD). Burada irade, karar alma kurumları ve

yapıları, toplumun artan karmaşıklığı ve buna uygun olarak bilginin yeniden inşası göz önünde bulundurularak farklılaşmıştır. ABD anayasasının hem “demokrasiye” hem de “hukukun üstünlüğüne” anlayışı vatandaşlık ilkesine dayanmaktadır. Jürgen Habermas eş-özgünlük tezi (Gleichursprünglichkeitsthesen) bu yakınlaşmaya dayandırmaktadır (Habermas, 1998: 107, 155, 176). Aslında, bu toplumun yüksek düzeydeki karmaşıklığı tam da demokrasi ve modern hukuk anlayışı üstünlüğünün kabul edildiği ve hâkim olduğu kurumlarında bulunabilir; iradenin oluşumu çoğulculuk ilkesi etrafında örgütlenmiş derneklerde, medyada ve çıkar gruplarında oluşur. Karar alma mekanizması, demokratik olarak örgütlenmiş kurucu devletlerde, onların halk meclisi kurumu olan parlamentolarda oluşur ve bunlar da merkezi devletle birbirine bağlı bir iletişim içindedir. Buna karşılık, hukukun üstünlüğü, halkın katılım hakları, denge ve denetleme mekanizmaları ve anayasa mahkemelerinin genişletilmiş kurumları tarafından güvence altına alınır ve bunlar da ilgili kültür, özgüven ve iletişim yapıları tarafından desteklenir. Ekonomik bir perspektiften bakıldığında, ABD sadece bu demokrasi ve hukukun üstünlüğü anlayışının hâkim olduğu kurumların varlığıyla değil ama aynı zamanda ekonomik mantığında ortak fayda için bireysel sorumluluğun bu belirgin kültürüyle işlenmesini de karakterize eder (Acemoğlu ve Robinson, 2012).

ABD, doğrudan ve temsili demokrasinin kurumsallaşması açısından da örnek teşkil etmektedir. Tarihsel olarak temsili demokrasi, aktörleri az önce bahsedilen yaşam dünyasındaki yüksek sosyal karmaşıklığın ve bireysel bilgi işleme kapasitesinin aşırılıklarını herkesin yararına bir eylem seçeneğine dönüştüren ve bu dönüşümde onu siyasi sisteme dahil eden medyaya aittir. Herkesin herkes üzerinde her zaman ama etkisiz bir yönetimi yerine, birkaç kişinin herkes üzerinde geçici bir yönetimi oluşturulmuştur. Tarihsel olarak bu kurumsallaşma, monarşilerin temsili demokrasilere dönüşümüne kadar geriye uzanmaktadır: Karar alma yetkisi artık sadece kralın elinde değildi, yeni bir tür koordinasyon mekanizması olarak parlamentoların oluşturulmasıyla geliştirildi ve sorumluluk seçkin bir eliten omuzlarına yüklendi. Kralın tebaası üzerindeki iktidar tekeli olarak siyaset artık atanmış bakanların krallara ve/veya halka hizmet mantığına dönüştürülmüştür (Foucault, 2003: 796-823). Zaman ilerledikçe, bu sorumluluk alma nosyonu daha ayrıntılı ve sofistike hale gelerek genel bir temsil sistemine dönüşmüştür. Mevcut bilgi birikimleri, dünya görüşleri, yaşam tarzları ve eylem nedenleri zamanla seçim, parti ve hükümet sistemleri aracılığıyla ortak toprak bütünlüğü, birlikte hükmetme erki ve genel prensiplere uygun hukuk anlayışı içiçe geçmiş bir birlik haline getirildi. Ulus-devlet, bireysel tercihlerin ve ortak kurumların bu birliğinin bir ürünüdür (Foucault, 2003: 900-905). Artık teori,

yeterli mülk ve servete sahip olan aktörlerin ekonomik güç ve doğal hukuk tarafından meşrulaştırılan adalet kavramları temelinde oluşturulan karar vericiler haline gelmesiyle bu aktörlerin pratiğiyle örtüşüyordu. Şimdi teori, yeterli gelir ve servete sahip olan aktörlerin karar vericiler haline gelmesi ve kendilerini ekonomik güç ve doğal hukuk anlayışıyla meşrulaştırılmış adalet kavramı temelinde oluşturmaları bakımından pratikle uyumlu oldu.

Bu geneolojik perspektiften bakıldığında, iyi bir kolektif karar alma biçimi olarak demokratik bir ethosa dayanan iktidarın giderek rasyonelleştiğini, tarihsel olarak üstelendiği değerlerinden uzaklaştığını ve köklerinden farklılaştığını görebiliriz. Bunun son tahlilde iki sonucu vardır. İlk sonuç, bu gelişmenin, eylem motifleri/nedenleri ile eylem koşulları arasında sistemik, yapısal ve işlevsel olarak yönlendirilmiş bir mesafeye yol açmasında görülebilir (Luhmann, 1997). Profesyonelleşme bu uzun rasyonelleşmenin sonucudur (Demir, 2022a; Demir, 2022b). Bu zorlama, somut olarak halkın ortak katılımından seçkinlerin soyut temsiline kadar uzanan sorumluluk alma sürecine atfedilebilir. Toplumsal zaman içinde, ortak olarak algılanan güç ve sorumluluğun giderek bir elite devredildiğini gözlemliyoruz. Teori ve pratik arasındaki mevcut gerilim, yeni bir teori tarafından geçersiz kılınmıştır ve artık doğrudan katılım değil temsil, ortak olanın oluşumunun teorisi olarak kabul edilmiştir.

Geriye dönüp bakıldığında, bu güç birikimine göre örgütlenmiş toplum, alt-üst şemasının hâkim olduğu bir sosyal yapıyla karakterize ediliyordu. Bu yapıya göre bir kişi toplumun sosyal yapısında ne kadar yukarıdaysa, örneğin ne kadar fiziksel olarak kralla, sultana yakınsa, o kişi o kadar fazla statü, güç ve hak sahibidir. Bununla birlikte, bu sosyal yapıdan kaynaklanan güç yapısı, elitlerin seçim ilkesi, etkilenenler arasında bir yolsuzluk olarak algılandıkça ve onların performans yetersizlikleriyle bağlantılı hale getirildikçe, giderek daha sorgulanmaya başlandı. Bu sosyal yapı ve iktidar yapısı, artık sadece dini vaatlerde bulunan çevrelerin, servete, toprağa dayalı karizmanın temsilcileri tarafından değil aynı zamanda para ve hukuk gibi mobil, geçişken kaynakların temsilcileri tarafından da yönetilen toplumun ortaya çıkmasıyla yavaş yavaş ortadan kayboldu (Simmel, 1920; Weber, 1980: 387-395).

İkinci sonuç, meşruiyeti etkinlikle ilişkilendirme zorunluluğunda yatmaktadır. Bunu ise krallıkların temsili demokrasi türlerine dönüşme sürecinde gözlemleyebiliriz. Krallıklar, monarşiler ve oligarşiler giderek artan bir şekilde temsili karar alma yapılarını benimsemektedir. Bir yandan, dünyanın bu dünya ve öteki dünya olarak ikiye bölünmesine ve bu ikisinin temsilcilerinin toplumun örgütlenmesinde (yani kilise ve devlet) temsil edilmesine ilişkin peygamberlik geleneğinden, diğer yandan da iktidarın toprak sahipleri (krallar, feodal beyler)

ve toprak kullanıcılarının (köylüler) temsilcileri olarak bölünmesinden dolayı, toplum en azından bu iki farklı ama temelde istikrarlı çatışma hattına bölünmüştü. Toplumun ortaya çıkmasıyla birlikte bu istikrar sorgulama ve hareketlilik yönüne doğru itildi (Weber, 1980: 382-385; Arendt, 1992: 13-16; Habermas, 1987: 369-445). Eski bildik kutsal/profan (dünyevi) ve yukarıda/aşağıda yapısı artık halkın temsilcilerinin katılım talebinin ortaya çıkmasıyla hissedilen bir güvensizlik yaratır ve bu da her zaman iç savaflara yol açar oldu (Hobbes, 1976). Bu açıdan bakıldığında iç savaflar, meşruiyetin kaynağı olarak din ile zorlamanın kaynağı olarak savaş arasındaki iletişim aracıdır. Ancak, her ikisi de (meşruiyet ve zorlama) etkinlik fikri tarafından yönlendirilir. Etkinlik, savaş ve din arasındaki aracı değişkendir (bkz. tablo 1). Dolayısıyla meşru olan, artık sadece en etkin değil ama aynı zamanda en verimli bir şekilde zenginliğe götüren iletişim yaklaşımıdır. Bu iletişimin aracı ise meşru olarak kazanılan paradır.

Bu yeni toplumsal yapının siyasi örgütlenmesinin prototipi, farklı mülk temsilcilerinin yer aldığı bir parlamentoya sahip temsili monarşilerdir. Temsili monarşilerde, yukarıdan gelen temsilcilerin aşağıdan gelen temsilcilerle bir quid pro quo'ya girme çabası görülebilir: Katılım karşılığında aşağıdan gelen temsilciler fiziksel güçlerini yani silahlı kuvvetlerini kullanıma sunarlar (Mann, 1993; Krise, 2007). Senato mülk sahibi ayanlar toplumu merkez/çevre ve devlet/kilise temsilcileri için tasarlanırken, ulusal parlamentolardaki (mebusan meclisi) koltuklar yukarıdan, aşağıdan ve merkezden temsilciler tarafından doldurulmuştur.

Ulusal parlamentolarda çeşitliliğe dayalı farklılaşma ilkesi, sosyal farklılığa dayalı tabakalaşma ile genişletilmiştir. Diğer bir deyişle, bölgesel merkez/çevre ve alt/üst şeklindeki metafizik bölünmenin yanı sıra, sosyal farklılık da artık bir toplum kategorisi olarak ortaya çıkmakta; üst/alt yapısıyla çeşitlilik, sosyal farklılık ilkesinin iki tarafı olarak eşitsizlikle birleşmektedir. Toplum hala iki gruba (alt/üst) bölünmüştür, ancak artık sadece toprak sahipleri ve toprak kullanıcıları (servet=toprak sahipleri-krallar) ve toprak kullanıcıları -köylüler) arasında değil aynı zamanda hareketli ve hareketsiz kaynakların temsilcileri olarak da bölünmüştür. Bu, bir yanda toprak ve bürokrasi diğer yanda para, eğitim ve teknoloji arasındaki ayırmda görülebilir.

Siyasi partiler mantıksal olarak bu çatışma hatları boyunca örgütlendiler; bir yanda mobil emek, eğitim ve teknoloji kaynaklarına sahip işçiler diğer yanda hareketsiz toprak ve mal varlıklarına sahip işverenler. Bu da bir sonraki gerilim seviyesine yol açmıştır; niceliksel olarak yüksek olan hareketlilik gücü, niceliksel olarak dirençli bir hareketsizlikle karşı karşıya kalmıştır. Bu antagonizma bir yandan sömürgeciliğe ve emperyalizme diğer yandan da nasyonal sosyalizmin

ortaya çıkmasına yol açtı. Aynı zamanda coğrafi sınırları aşan yeni bir hareketlilik türünü de mümkün kıldı. Bu yeni hareketlilik sayesinde Karl Marx işçileri ulus, dil, din ve cinsiyet farkı gözetmeksizin birleşmeye çağırabildi. Temsili demokrasiler ve bunlara karşılık gelen seçim ve parti sistemleri bu aşamanın iletişim kurumlarıdır.

Sonuç olarak, iç savaşların nedenleri bir yandan meşruiyet temelinde siyaset felsefesi tarafından diğer yandan da hukuki ve somut olgular alanı olarak ekonomik mantık tarafından sorgulanmakta ve verimsiz, faydasız (yararsız, gereksiz) iletişimler olarak ifşa edilmektedir. Bir yandan Adam Smith, David Ricardo, Karl Max diğer yandan Thomas Hobbes, John Locke ve Jean-Jacques Rousseau'nun yazılarında meşrulaştırmadan büyüünün bozulmasına, olgusal olanın gayrimeşrulaştırılmasına geçiş okunabilir. Mesele, yaşanan belirsizliğin verimlilik prensibinin temsilcileri tarafından yeni bir iletişim türüne doğru taşınmasıdır. Bir kez daha, teori ve pratik arasında bir gerilim söz konusuydu.

Jürgen Habermas bu süreci, eylem yönelimlerinin rasyonelleşmesi ve eylem sistemlerinin karmaşıklığının artması ayrımında analiz etmiştir (Habermas, 1987: 209). Habermas eylem yönelimleri ile her şeyden önce dünya ve insana ilişkin dini anlayışın yerini ahlak felsefesi, bilim, sanat ve modern hukukun almasını kastetmektedir. Buna karşılık, eylem sistemleri toplumsal alt sistemlerin farklılaşmasıyla ilgilidir; hukuk, ekonomi ve bilim kendilerini siyasetten ayırır ve her biri kendi aracıyla kendilerini farklılaştırır. Habermas bu konuları *İletişimsel Eylem Teorisinde* olduğu kadar *Ogusalılık ve Geçerlilik*'te (Faktizität und Geltung) de ele almıştır. *İletişimsel Eylem Teorisi'nde* Habermas, Georg Herbert Mead, Emile Durkheim ve Max Weber'in yazılarını incelerken eylem yönelimleri tarafını, Parsons ve Luhmann'ın yazılarını incelerken de eylem sistemleri tarafını incelemiştir. Bir toplum ne kadar karmaşıkça ilgili kodlamalara sahip daha fazla medyanın oluşmasına ve yaşam dünyasında yüz yüze iletişimin yerini almasına sebebiyet verecektir. Örneğin bir ekonomi aracı olarak para, her bir teklifi satın alma ya da almama kabiliyeti ile kodlayarak pazardaki bireysel müzakerenin yerini alır. Her seferinde, eylemler dizisi karar verme sistemine 1 veya = kodu ile entegre edilir, yani kod 1=parası var ve kod 0=parası yok. Böylece her seferinde yeni gelen her mal için pazarlık yapmak gerekmez. Aynı model sanat, eğitim, bilim, yakın ilişkiler ve hukukta da görülebilir. Tüm bu alt sistemlerde karmaşıklık yeni bir iletişim aracıyla kolaylaştırılır (Demir, 2023a: 83-127).

Habermas'ın *Söylem Teorisi* bu açıdan iki rasyonelizasyonun sentezidir. Habermas, *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşü*, *İletişimsel Eylem Teorisi*, *Ogusalılık ve Geçerlilik* ve *Ötekinin Dahil Edilmesi* adlı eserlerinde sistemin yaşam dünyasıyla dolayımlanması ya da eylem yönelimlerinin rasyonelleşmesi

ve eylem sistemlerinin karmaşıklığının artmasıyla dolayımlanması fikrini ortaya koymuştur. Habermas'ın bu sistemlerin farklılaşmasını gerekli bir rasyonelleştirme olarak değerlendirdiğini, ancak birbirlerinden ayrışmalarını uzlaşmaya giden yolda bir tehlike olarak gördüğünü vurgulamakta fayda var (Habermas, 1987: 365; Demir, 2016: 26). Bu argümanda, söylemler/istişareler yoluyla kanaat ve iradenin niteliksel olarak iyi, uygun, akılcıca oluşumu anlamında demokrasi, insan ve dünyaya ilişkin dini, ahlaki görüşlere dayalı eylem yöneliminin kaybının ikamesidir. Demokrasi hem eylem koşulları ile eylem yönelimleri arasındaki eski, uzun süredir devam eden gerilimin yeni aracı hem de bu teorinin dolayımı olarak görülebilir. Bu ikinci durumda demokrasi, teorinin pratikle dolayımlandığı yerdir. Bu açıdan demokrasi, tam katılımı hedeflemeyen bir eylemin sonucudur. Demokrasi daha ziyade süreksizliğin aktörleri arasındaki güç ölçümünün bir sonucudur.

Eylem Koşullarıyla Aktör Niyetleri Arasındaki Uyumsuzluk

Zamanımızın en büyük paradokslarından biri, elimizdeki bilgi miktarının, onu özümseme yeteneğimizle hiçbir zaman bu kadar keskin bir tezat oluşturmamış olmasıdır. Bir yandan, deneyimsel dış dünya hakkındaki bilginin niteliği kadar niceliği de hiç bu kadar çeşitli ve elde edilmesi kolay olmamıştı. Dolayısıyla bugün bu deneyimsel dış dünya hakkında bizden önceki nesillere kıyasla daha iyi bilgilendirilmiş görünüyoruz. Öte yandan yaşam dünyasının aktörlerine bu bilgiyi sınıflandırmaları için sağlanan mevcut kurumsal destek ya artık yeterli değil ya da mevcut kurumların amacı (artık) bu beklentiyi karşılamak değil. Bunu destekleyen şey ise deneyimsel dış dünya hakkında bilgi toplamak ve değerlendirmek için daha iyi olanaklara sahip olmamıza rağmen, bu bilgiyi anlamlı bir şekilde uyarlayabilen ve özümseyebilenler ile bu bilgiye erişimi olmayanlar arasındaki farkın hiç bu kadar büyük, bu kadar merkezileşmiş, tekelleşmiş ve yönetilmiş olmadığı gerçeğidir (Demir, 2022c).

Bilgi doğası gereği aktörleri tercih edilen bir eyleme yönlendirse de bilgiden gerçek bir kişisel eylem yönelimi ortaya çıkmamaktadır. Bu durum, tarafların yaşam dünyasına görünür bir aşırı talep, belirsizlik ve hatta kendi yaşam biçimlerinin tehlikeye girmesi olarak yansımaktadır. Salt nicelik ve yüksek niteliğin yanı sıra eylem yönelimlerinin kişinin kendi yaşam koşullarına uyarlanmasına yönelik eşlik eden normatif beklenti göz önüne alındığında, özgür ve eşit bir dünyada, bu aşırı yükü azaltmaya çalışacak bir dizi kurumun yaratılmış olması gerekirdi. Durum tam tersi gibi görünüyor; ortak iyiye yönelen sivil toplum kurumlarının gücü, örgütlü özel çıkarların üstünlüğü karşısında anlamsız görünüyor. Gerçekten şimdiye kadar hiçbir zaman "toplumsal karmaşıklık düzeyi

bu karmaşıklığı azaltan medya düzeyinden daha yüksek" değildi (Scholtz, 2021: 16).

Bu noktada, "ne bilmeliyim" ve "ne yapmalıyım" sorularına yanıtların verildiği ve mevcut karmaşıklığı azaltan bir araç olarak dinin işlevi ya ahlak felsefesinin, bilim ve sanat tarafından genişletilmesi hatta onlar tarafından devralınması beklenirdi. Durum tam tersi gibi görünüyor: Ahlak felsefesi, bilim ve sanat sadece yardımcı olmamakla kalmıyor, çoğu durumda kendileri de bu tutarsızlığın meşrulaştırılmasına katkıda bulunuyor. Tam da burada demokrasilerin din, ahlak felsefesi, bilim ve sanatın yanı sıra para ve servet birikimine de bir alternatif olup olamayacağı sorusu akla gelmektedir (Mouffe, 2000). Çünkü bahsedilen sistemler gibi demokrasinin de teorik ve pratik bir iletişim yapısı vardır. Sadece bahsedilen sistemlerde değil, demokraside de ilgili insanlar, işlemek için neredeyse herhangi bir araca sahip olmadıkları bir bilgi bombardımanına maruz kalırlar. Demokrasilerde de geliştirilen teknolojiler belirli çıkarları kollamak içindir. Demokrasilerde de varoluşlarının güdüşel, motivasyonel temeli; toplumsal katılım, iletişimsel eylem, uzlaşma arayışı değil amaç-rasyonelliğine dayanan daha fazla kâr elde etmek olabilir. Aynı zamanda tüm bu teknoloji ve amaçlar demokrasinin gelişmesi için de kullanılabilir. İnternet, sosyal medya ve bunların etrafında geliştirilen akıllı telefonlar ve nesnelerin interneti gibi araçlar refah, demokrasi ve hukukun üstünlüğü gibi sosyal içerikli ürünlere katılımı kolaylaştırabilir. Dolayısıyla zamanımızın paradoksu, hem toplumun karmaşıklık düzeyi ile bu bilginin bireysel işleme kapasitesi arasındaki uyumsuzlukta hem de bu bilginin üreticileri ve tüketicileri arasındaki uyumsuzluğu anlamlı bir şekilde hazırlayan ve sınıflandıran karmaşıklığı azaltıcı medya ve/veya aktörlerin yokluğunda yatmaktadır.

Karmaşıklık Düzeyi ve Bilgi Kullanılabilirliği

Karmaşıklık düzeyini eylem koşullarının ve bilgi mevcudiyetini de eylem niyetlerinin bir göstergesi olarak alırsak, karmaşıklık düzeyi ve bilgi mevcudiyeti arasındaki yakınsama ve/veya uyumsuzluk, ilgili değişkenin istikrarı ve/veya hareketliliği olarak yorumlanabilir. İstikrar ve/veya hareketlilik daha sonra toplumun karmaşıklık düzeyinden ayrıştırılabilir ancak patolojik sonuçlar doğurmadan kurumsal ve bireysel bilgi işleme kabiliyeti ile birleştirilebilir. O halde derinleşmeye yönelik bir soru, aktörlerin geleneklerinin, görüşlerinin, normlarının ve kurumlarının hangi koşullar altında artık aktörlerin toplumda buldukları eylem koşullarıyla örtüşüp örtüşmediğidir. Bu soruya verilecek bir cevap, bunların ne zaman istikrar, güvenlik ve durağanlık için katalizör olduklarına ve ne zaman yenilik, güvensizlik, hareketlilik ve hatta devrim kaynağı haline geldiklerine dair ipuçları verecektir.

Aşağıda, bu soruyu yanıtlamak için önce bir yönelim şeması geliştirilmiştir. Ardından bu belirsizlikle başa çıkmanın olası yollarını tartışılacaktır. Bunu yapmak için öncelikle Lipset ile meşruiyet ve etkinlik arasında mantıksal bir bağlantı kurulacaktır, buna göre etkili yöneticiler toplumda daha yüksek meşruiyete sahiptir ve daha yüksek meşruiyete sahip yöneticiler etkilidir (Lipset, 1959: 90).

Tablo 1: Lipset'e Göre Meşruiyet Ve Etkinlik

Meşruiyet	Etkinlik	
	+	-
+	A	B
-	C	D

Tabloya göre A alanındaki toplumlar yüksek istikrar ve meşruiyete, D alanındaki toplumlar ise düşük meşruiyet ve etkinliğe sahiptir. D alanındaki egemenlik yaydıkları güvensizlik, istikrarsızlık nedeniyle ya gerilemekte ya da yüksek meşruiyete sahip demokrasilerden düşük meşruiyet ve etkinliğe sahip diktatörlüklere dönüşmektedir. Bu tabloda Lipset siyasi meşruiyeti ekonomik etkinlikle yapısal bir bağlama oturtmaktadır, ancak modeli söz konusu toplumun hem bilgi türünü hem de karmaşıklık düzeyini ihmal etmektedir.

Bu boşluğu doldurmak için, Lipset'in tablosunu ve Max Weber'in meşru yönetim türlerini, meşruiyet ve bilgi türü arasında geniş bir ayırım yapmak için temel olarak kullanabiliriz. Buna göre bunların aralarında yapısal-mantıksal bir bağlantı vardır. İlk olarak, dini inanca dayalı meşruiyet ile bilimsel bilgi türüne dayalı meşruiyet arasında bir ayırım yapılmalıdır. Meşruiyet aşağıdaki tabloda yüksek (A/B) ve düşük (C/D) olarak, bilgi türü ise bilgisel kavrayış (A/C) ve dini-kültürel içgörü (B/D) olarak ayrılmıştır (bkz. tablo 1). A ve D alanları özellikle ilgi çekicidir. A alanında (yüksek meşruiyet ve bilgisel kavrayış), elitlere yüksek düzeyde güven vardır ve yasalar yüksek düzeyde güvenlik sunar. Burada demokratik kurumlar ortaya çıkabilir çünkü aktörler gündelik hayatta yaşadıkları gerilimleri sadece ifade etmek ve iletmekle kalmaz, aynı zamanda mevcut açıklayıcı kalıplar sayesinde bunları toplumda bulduklarıyla anlamlı bir şekilde mantıksal olarak sınıflandırabilir ve yorumlayabilirler. Bu açıdan teori pratikle örtüşmektedir. Güvenlik ve istikrar, yüksek meşruiyetin ve bilimsel bilgiye dayalı bilgi türlerinin ürünüdür.

Öte yandan, düşük meşruiyet ve dini-kültürel anlayışlara dayalı içgörü/tanıma bilgi türünün (D alanı) birleşimi, elitlere karşı yüksek düzeyde güvensizlikle sonuçlanmaktadır. Çünkü ne aktörler deneyimledikleri ile açıklamak istedikleri arasında bir köprü kurabilmekte ne de toplum tarafından kendilerine açıklayıcı bir model olarak sunulmakta. Mevcut bilgi türüyle, deneyimlenenler mantıksal ve anlamlı bir şekilde sınıflandırılmaz. Teori ve pratik arasında bir uyumsuzluk vardır. Bu durum bir yandan seçkinlere karşı güvensizliğe, diğer yandan da demokratik kurumların gerilemesine ve dolayısıyla diktatörlüğün yükselmesine yol açmaktadır.

Tablo 2: Meşruiyet ve Bilgi Türü

		Bilgi Türü	
		bilgisel kavrayış	dini-kültürel içgörü/tanıma
Meşruiyet	yüksek	A Seçkinlere yüksek güven Demokratik kurumların ortaya çıkışı	B Seçkinlere duyulan batıl güven Halifelik ve oligarşi gibi karizmatik-otoriter yönetim biçimleri
	düşük	C Elitlere ve kurumlara yönelik nesnelleştirilmiş şüphecilik Aristokrasi biçimleri	D Seçkinlere karşı yüksek güvensizlik Demokratik kurumların gerilemesi Diktatörlüğün yükselişi

B alanında, dini-kültürel içgörüyle desteklenen yüksek meşruiyete sahip bir iktidar mevcut. Bu, deneyimlenen ve ondan kaynaklanan epistemolojik gerilimler tahakküm yönelimleri, motivasyonları tarafından bozulduğu ölçüde istikrarsız bir bilgi tabanıdır. Bilgi düzeyi ne kadar karmaşıkça, aktörler içgörüye dayalı meşruiyete sahip tahakküme o kadar az inanırlar. Bunu basitçe ampirizmden görebiliriz ki kendilerini bu türden meşrulaştıran devletlerin sayısı günümüzde mutlak azınlığa aittir: Suudi Arabistan, Tayland, İran, Afganistan, Vatikan en önemlileridir. Bu sosyolojik altyapısal istikrarsızlık aktörlere halifelik ve oligarşi gibi karizmatik-otoriter yönetimlerin başa gelmesi biçiminde yansımaktadır. Son olarak, (C) alanı meşruiyeti düşük ancak bilimsel bilgiye erişimi kolay olan bir

toplumdur. Bu konstelasyon elitlere, geleneklere, rutinlere ve inançlara karşı derin bir şüphecilikle sonuçlanır. Aristokrasi bu nedenle uygun bir yönetim biçimidir çünkü hazır katılım olmasa bile gündelik hayatın etkin bir şekilde yönetilmesine olanak tanır. Bu bakımdan nesnelleştirilmiş şüphecilik, daha iyi bilgiye ve kişinin daha iyi bir alternatif için kendi inancına rağmen yönetimin onaylanması arasında köprü kurmaya hizmet eder.

Bir toplum tabii ki de meşruiyet ve bilginin doğası kavramlarına göre analiz edilebilir. Bununla birlikte, meşruiyet siyaset biliminin, siyaset felsefesinin bir kavramıdır, bilgi tarzı ise burada bilgi sosyolojisi açısından yorumlanmaktadır. Jürgen Habermas'a kadar uzanan içgörü ve bilgisel kavrayış arasındaki ayrım, bizzat kendisi içgörü üzerine inşa edilmiş olan yaşam-dünyası yapılarının dışında bir bilgi olmadığı ölçüde sorgulanabilir (Wittgenstein, 1980). Bu kavramsallaştırmalar da biri normatif diğeri tanımlayıcı olmak üzere iki farklı anlayıştan geldiğinden, burada yer alan gerilimleri daha iyi tasvir eden ve analiz etmeye olanak tanıyan başka, daha saf bir olasılık olup olmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Burada daha önce tanıtılan kavramlar, karmaşıklık seviyesi ve bilgi mevcudiyeti, bir cevap olarak önerilmektedir. Karmaşıklık düzeyi, eylem yönelimleri arasındaki farklılaşmaya ve eylem sistemlerinin karmaşıklığındaki artışa ve Habermas'ın bahsettiği ilgili farklılaşmalara atıfta bulunur. Bilgi mevcudiyeti sadece çeşitli disiplinlerden gelen bilginin mevcudiyetine değil, aynı zamanda bu bilgiye erişim ve kalitesine de atıfta bulunmaktadır. Bu bağlamda, bilgi mevcudiyeti az önce tartışılan bilgi türü için disipline özgü bir terimdir. Teknik olarak karmaşıklık düzeyi ve bilgi erişilebilirliği düşük, orta, yüksek şeklinde ölçeklendirebiliriz.

Tablo 3: Karmaşıklık Düzeyi ve Bilgi Kullanılabilirliği

Karmaşıklık Düzeyi	düşük	orta	yüksek
Bilgi Mevcudiyeti			
düşük	A gerilim yok, yüksek istikrar		B diktatörlükler
orta		kendi kendine yeterli toplumlar	
yüksek	C devrim		D demokrasi

Şimdi süreksizliğin ne zaman gerçekleştiği sorumuza geri dönebiliriz. Öncelikle, diktatörlükler yüksek düzeyde karmaşıklığa ve düşük bilgi mevcudiyetine sahip toplumlarda ortaya çıkar çünkü burada oldukça karmaşık, farklılaşmış ancak evrensel normlarla desteklenmeyen bir sosyal yapı ve buna karşılık gelen bilgi birikimi vardır, bu da düşük bilgi mevcudiyeti ile tecrübe edilir. 3. tabloda C alanında, toplum yüksek bilgi mevcudiyeti ve erişilebilirliği ve düşük karmaşıklık düzeyi ile karakterize edilir. Yüksek bilgi mevcudiyeti sayesinde diğer olasılıkların bilinmesi, toplum aynı zamanda düşük bir karmaşıklık düzeyine sahipse, taraflar arasında yüksek düzeyde bir eylem ihtiyacı yaratır. Bu ise sürekliliğin değil ama yıkıntı ve devrimlerin gelişme ihtimalinin yüksek olduğu bir sistemdir. Buna karşın demokrasiler, sadece toplumun hem yüksek düzeyde karmaşıklık hem de yüksek bilgi erişilebilirliği ile karakterize edildiği D alanında ortaya çıkar. Kural olarak bunlar, kurumsal alt sistemlerinde belirgin farklılaşmalar olan çoğulcu-bireyci toplumdaki demokrasilerdir. Demokratik irade oluşturma ve karar alma kurumları, tam da karmaşıklık düzeyi ile bilgi mevcudiyeti ve erişilebilirliği arasındaki yüksek gerilim nedeniyle gerekli hale gelir, çünkü burada bireysel sorumluluk alanı, dolayısıyla güç ve meşruiyetle desteklenen kurumlara duyulan ihtiyaç da artar. Demokrasi burada teori ile pratiğin birleştiği noktaya denk gelir.

Temsil Biçimleri

Şimdi sorulması gereken soru, karmaşık ve demokratik olarak örgütlenmiş toplumlarda katılımın nasıl mümkün olduğudur? Buna cevap vermek için, Rousseau'nun (1755) fikirlerine göre *doğrudan demokrasi* ile John Stuart Mill (1861; 1859), Joseph Schumpeter (1942) fikirlerine göre *temsili demokrasi* ile Jürgen Habermas'ın (1991;1992), John Rawls (1975) ve Seyla Benhabib'in (1996) fikirlerine göre *müzakereci demokrasisi* arasında ayırım yapılabilir. Elbette başka sınıflandırmalar da yapılabilir ancak burada genel olarak demokrasi teorisi tartışılmıyor (Sartori, 1997; Schmidt, 2008).

Her şeyden önce; sorumluluk etiği temelinde toplumsal bir sorumluluk üstlenilmesi için bireylerin bir eylem alanı olarak doğrudan demokrasi, özellikle de bu görev duygusu herkesten, olası tüm siyasi meseleler için ve her zaman beklenemeyeceği, beklenmediği ve beklenmemesi gerektiği için doğrudan, direkt demokrasiler modern toplumlarda net sınırlarına ulaşır. Doğrudan demokrasi yani bizzat halkın katılımıyla halkın yönetilmesi, sınırlı kaynaklar karşısında etkisiz ve verimsiz bir noktaya gelir. Bu nedenle sadece bu kısıtlılıklar nedeniyle bile olsa, temsili demokrasiyi bir alternatif olarak düşünmek zorundayız.

Tarihsel-sosyolojik perspektiften bakıldığında, temsili demokrasi *seçilme hakkına sahip vatandaşlar, oy verme hakkına sahip gözlemciler* ve *dışlananlar* arasında ayırım yapılarak uygulandığını iddia edilebilir (Marshall, 2007). Burada vatandaşlar, toplum kaynaklarının nereden üretildiği ve bunlardan elde edilen zenginliğin nasıl dağıtıldığı konusunda söz sahibi olan aktörleri ifade etmektedir. Bu grup tarihsel olarak, genellikle ilgili statü ile el ele giden mülkiyet haklarına sahip kişileri içermiştir. Kalenin yüksek duvarları içinde ikamet eden insanlar anlamında vatandaşlar bu aktörlerin öncüleridir. Kale sakinlerinin karakteristik özelliği hareketsizliktir; mülkiyetin hareketsizliği, unvanları, yakın ilişkileri, bilgi yapısı- kutsal kitapları yorumlama doktrini olarak teoloji ve antik Yunan metinlerini yorumlama doktrini olarak felsefe.

Oy verme hakkına sahip gözlemcilerle kastımız ise, oylarını kullanarak fikirlerini ve çıkarlarını gerekli sorgulamadan geçirmeye çalışan kişilerdir. *Citoyen*, aydınlanmış katılımcı, bu aktörlerin prototipidir. Sermayeleri mülkiyet değil, eğitimidir. Mülkiyetle karşılaştırıldığında, eğitim daha fazla karmaşıklık ve hareketlilik gerektirir; bu da bir yandan paraya, diplomalara, sertifikalara, yani bu aktörler için hareketlilik aracı olarak mesleğe yansır (Demir, 2022a; 2022b). Seçmenler grubuna gözlemci paydaşlar da denebilir çünkü seçkinleri yani oy veren vatandaşları seçerler ve böylece seçkinlerin kararları üzerinde belirli bir etkiye sahiptirler ancak aslında kendileri seçilemez veya kayıplarını dışsallaştıramazlar. Başka bir deyişle, seyirci olarak tiyatrodaki oyunun bir parçasıdır ancak ne yönetmen, oyuncu, ses ve ışık tasarımcısı ne de tiyatronun sahibidirler. Onların hakları zamansal, nesnel ve toplumsal olarak bilet satın almak ve bundan doğan haklarını kullanmakla sınırlıdır.

Birinciler, yani *vatandaşlar* ve *gözlemciler* oy kullanmakta veya seçilmekte, ikinciler olan *dışlananlar* ise siyasi sistemde oldukları halde yer edinmemektedirler. Bu gruptaki aktörler arasında özellikle de hukuken ya da fiilen seçimlere katılmaktan mahrum bırakılan çocuklar, gençler, mahkumlar, kadınlar, yabancılar ve (yeni) azınlık mensupları yer almaktadır. Bu aktörlerin varlığı siyasi sistemden dışlanmaktadır ancak sadece olumsuz biçimiyle. Başka bir deyişle katılımları, müdahil olmaları değil sistemi etkileyen şiddet tehdidi potansiyelleri anlamındadır.

Bununla birlikte, demokrasilerin verilen oyların değerlendirilmesi sorununa farklı seçenekler bulduklarını da belirtmek gerekir. Federal devlet yapısına sahip demokrasilerde bir kişiye bir oy seçeneği, bir-demo'ya bir oy seçeneği (her üye devlet başına bir oy) ile birleştirilir. Örneğin İsviçre'de bazı yasa tasarılarının geçmesi için hem kullanılan oyların çoğunluğu hem de kantonların çoğunluğu gerekmektedir (Müller, 1993; Kälin, 2000; Vatter 2002). Bir diğer olası çözüm

ise belirli konuları halkın karar verme özgürlüğünden çıkarmaktır. Örneğin anayasalarında hükümet şeklinin veya insan haklarının müzakere edilemez olduğunu ilan eden ülkeler vardır. Ancak her iki durumda da sorun, bu kararlarda aktörün tercihinin kişiliğinden ayrılmasıdır. Bu "oy ayrımı", söz konusu kişinin temsilcileri tarafından verilen ilk karara dayanan diğer tüm kararları ayrıştırarak, belirli bir oylamada ve/veya seçimde verilen kararı, bu kararı veren kişiden ayırma sorunuyla ilgilidir (Wilson ve Anderson, 2020). Temsili demokraside seçmenler olarak, kendimiz bir temsilci seçmek dışında, bundan sonra alınan kararları etkileme imkânımız yoktur.

Bu zorlukların yanı sıra, temsili demokrasinin normatif anlamı, halkın siyasi konularda ve sınırlı bir süre için elitleri tarafından temsil edilmesinde yatmaktadır. Seçilen siyasi elitler, her durumda temsil edilenler adına tam olarak bilgilendirilmiş, doğru ve akıllıca bir karar vermekle yükümlüdür. Bu çözüm, bir yandan elitleri uzlaşmaya motive ederek çoğunluğun tiranlığı sorununu çözmüş, bu da hem aynı parlamento içinde gelişen meslektaşlık ilişkileri yoluyla hem de azınlıkların siyasi partilerde temsil edilmesi yoluyla gerçekleşmiştir, böylece azınlıklar politikalarını oluştururken asgari taleplerini dile getirebilmişlerdir (Capatorti, 1997; Gamble, 1997; Donova ve Bowler 1998; Fruhstorfer ve Hudson, 2022). İkincisi parti sistemi, iki ve/veya daha fazla parti ve seçim sistemi (çoğunlukçu/ nispi temsil) ile mümkün olmuştur: Ya giriş engelleri yüksek tutularak seçmenlerin azınlıkları asimile etmesine (Fransa) ve/veya kimlik politikalarını radikallemesine (Kanada/ Türkiye) yol açılmış ya da İsviçre ve İsrail'de olduğu gibi siyasi sisteme giriş engelleri düşük tutularak ya devletin zayıflamasına paralel olarak sivil toplumun güçlenmesine (İsviçre) ya da karizmatik politika yapımının güçlenmesine paralel olarak vatandaşların kutuplaşmasına (İsrail) yol açılmıştır. İlk durumda, aşağıdan gelen talepleri toplumun değirmeninde işleyen nispeten uzun süreli kurumlar yaratılır, bu da gelişmelerini geciktirir ve böylece bir bütün olarak toplum için olası olumlu ve olumsuz sonuçları azaltır. İkinci durumda ise, irade oluşumu ve karar alma süreci aşağıdan ve yukarıdan gelen taleplerle birlikte hızlı bir şekilde gerçekleşir ancak aynı zamanda bunların yerini daha yeni politikalar alır. Kısacası, karizmatik kişiliklere duyulan güven kurumsal istikrarsızlıkla el ele gider.

İrade oluşturma ve karar almanın bir başka biçimi de *müzakereci demokrasidir* (Habermas, 1991; 1992). Derinlemesine incelemeye geçmeden önce, tüm demokratik toplumların hem yapılarında istikrar sağlamaya hem de kurumlarının işlevlerinde gerekli yeniliklere açık kalmaya çalıştıklarını belirtmeliyiz. Bu açıdan duyarlılık, yenilik kapasitesine sahip istikrarlı bir toplumun sonucudur. Her toplum, en iyi durumda, varlığını korumak ve devam

ettirmek için gerekli katı kurallar ve ritüellerle birlikte müzakere, uzlaşma ve konsensüs oluşturma biçimlerine sahip kurumlar geliştirir. Bu her topluluk için geçerlidir. Ancak farklı olan, Yahudi-Hıristiyan geleneğindeki, Tanrı'nın iradesinin ilkelerine göre yaşamın, bu kural kasıtlı olarak Yahudi-Hıristiyan geleneğinin önerdiği ilkelere bağlı olmasa bile, profan yönetim altında bile mümkün olduğu fikridir (Scholtz, 2021: 109). Dolayısıyla Yahudi-Hıristiyan devlet anlayışındaki ilginç olan fikir, bir yandan devletin kiliseden ayrılmasında diğer yandan toplumsal olarak tercih edilen liderlik ile nesnel olarak doğru, uygun ve bu anlamıyla daha iyi örgütsel karar alma biçimleri ve bunlara karşılık gelen liderlik eliti arasındaki ayırmda yatmaktadır. İlk durumda "bizim için en iyi kişi kimdir" sorusuna bir cevap verilirken, ikinci durumda "bu görev için en iyi kişi kimdir" sorusuna ortak bir cevap aranmaktadır. Spesifik olarak, topluluğun kültürel özelliklerinin korunması göz önünde bulundurulduğunda, din dışı bir yönetim altında nasıl örgütlenebileceği sorusu yanıtlanmaktadır.

Habermas bu geleneği etik ve adalet arasındaki ayırmda incelemiştir. Buna göre etik, belirli kültürel, geleneksel tercihlere göre farklı iyi yaşam anlayışlarıyla ilgilidir. Buna karşılık ahlak, evrensel geçerliliğe sahip tarafsız ilkeler alanını kapsar. Bu ayırım temelinde Habermas, müzakereci demokrasisini iki ilke ile geliştirir. Buna göre yalnızca etkilenmesi muhtemel herkes tarafından kabul edilebilecek normlar (a) seçilmeli ve (b) uygulanmalıdır (Habermas, 1996: 49). Bu anlayışa göre müzakereler; katkıda bulunmak isteyen herkese açık olmalı, her aktörün söyleme katkıda bulunma konusunda gerçekçi bir şansa sahip olması için eşitlik sağlanmalıdır. Müzakereciler bir yandan söylediklerinde samimi olmalı diğer yandan hiçbir zorlama altında olmamalıdır (Habermas, 1996, 62). Bu koşullar altında Habermas, birçok farklılık karşısında, evrensel olarak geçerli bir yönelim kaynağı olarak adalet duygusuyla çelişmeyen ilkelerle sürekli olarak oyaşmayı arayan müzakereci bir demokrasinin ortaya çıkmasını beklemektedir (Demir, 2023c).

Habermas'ın müzakereci demokrasisi, ampirik olarak daha önce hiçbir yerde uygulanmamış ve günümüzde de uygulanmayan bir öneridir. Ancak, Avrupa Birliği (AB), yetki ikamesi ilkesi ve genişletilmiş hukukun üstünlüğü garantileriyle, Habermas'ın yaklaşımının uzmanlara dayanması ve Avrupa Birliği'nin aslında esas olarak elitler tarafından desteklenmesi nedeniyle Habermas'ın oyaşmacı yaklaşımına yaklaşmaktadır. Avrupa Birliği'nde vatandaşlar, kendi üye devletlerinde olduğu kadar etkili ve verimli etki olanaklarına sahip değildir (Cheneval, Lavenex ve Schimmelfennig, 2015). Bu nedenle, çoğulcu ve son derece bireyselleşmiş toplumlarda bile katılımın etkili ve verimli bir şekilde nasıl sağlanabileceği sorusu ortaya çıkmaktadır. Başka bir

deyişle, Habermas'ın oydaşmacı demokrasi anlayışı nasıl katılımcı, vatandaş güçlendiren bir yaklaşıma dönüştürülebilir? Chantal Mouffe, Antony Gramsci'nin (1991) hegemonya kavramından yola çıkarak, *politics, polity ve policy*'den oluşan irade oluşumu ve karar alma süreçlerini iki boyuta indirgeyerek bir cevap vermiştir. Bir tarafta agonizmin önüne antagonizmayı diğer tarafta ise siyaset ve politikayı koymuştur. Mouffe, demokrasinin aracı olarak meşru iktidarın; toplumsal nesnellüğün, toplumsalın aracı olarak iktidarla birleşmesi olarak hegomonide tamamlandığını varsayar. Bu nedenle agonistik çoğulculuğa sahip bir hegemonik düzene ihtiyaç vardır (Mouffe, 2000: 80-107). Aşağıda bu fikir, Türkiye'de yaklaşan seçimler örneği üzerinden demokrasi, seçmenler ve bir partiye duyulan güvenin nedenleri arasındaki bağlantı analiz edilerek tartışılacak ve tamamlanacaktır.

Üç Tip Seçmen

Soru şu: Tartışılan varsayımlar ve mevcut koşullar altında Türkiye'de önümüzdeki seçimlerde ne gibi etkiler görmeyi bekleyebiliriz? Seçimde iki blok var: Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve Büyük Birlik Partisi'nden (BBP), Hür Dava Partisi (HÜDA PAR) ve oldukça küçük bir sol milliyetçi parti olan Vatan Partisinden oluşan Cumhuriyet İttifakı. Cumhuriyet İttifakı'nın aday görevdeki Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'dır. Diğer blok ise Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), İyi Parti, Demokrat Parti (DP), Saadet Partisi (SP), Demokrasi ve Atılım Partisi (DEVA) ve Gelecek Partisi'nden (GP) oluşan Millet İttifakı yer almaktadır. Ayrıca Millet İttifakı'nın cumhurbaşkanı adayını Kemal Kılıçdaroğlu Halkların Demokratik Partisi (HDP) ve Türkiye İşçi Partisi (TİP) tarafından desteklenmektedir. Zafer Partisi ve Memleket Partisi gibi başka küçük partiler de var.

Önemli olan soru, kimin hangi koalisyonla neden oy vereceğidir. Bu soruyu cevaplamak için öncelikle tüm seçmenleri sosyal ve kültürel farklılıklarına bakmaksızın cumhur-seçmenleri, millet-seçmenleri ve tarafsız-seçmenler olarak ayırabiliriz. Bu ayrıştırmadan sonra, hangi koalisyonun tarafsız-seçmeni neden kazanacağını tahmin etmek söz konusu olacaktır. Tarafsızlar neden/ hangi koalisyonla oy vermeli? Çünkü bu belirlemeye göre tarafsızları kim kazanırsa seçimleri de o kazanacaktır. İktidardaki Cumhuriyet İttifakı her şeyden önce seçmeni bu mantığa göre gruplandırmak, bu gruplandırmayı ikna edici bir şekilde anlatmak ve tarafsızları kazanmaya çalışmak isteyecektir. Çünkü bu ayırım toplumsal farklılıkları bilinçli olarak bulanıklaştırmakta ve tercihi iktidar partileri, muhalefet partileri ve tarafsızlara indirgemektedir. Sonuç olarak, Millet İttifakı bu sınıflandırmaya karşı çıkacak ve tanımlama gücünü kendinde toplamaya çalışacaktır: Onun bakış açısına göre seçmenleri Cumhuriyet İttifakı

temsilcilerinin önerdiği gibi güvenlik ve düzen odaklı bu yaklaşımla iki gruba indirgeyerek değil de son 20 yılda kaybedenler, kazananlar ve aldatılanlar şeklinde bir mantıkla ayırt edilebilir. AKP 22 Aralık 2002'den beri iktidardadır. Millet İttifakı böyle bir sınıflandırmayı başarırca kendi seçmenlerinin oranını artıracaktır. Kendilerini gelenekle birlikte yenilikçi güç olarak sunmaya çalışacaklardır. Mouffes ile konuşursak her iki grup da hegemonyalarını ortaya çıkarmak için toplumsal verili durumu kendi lehlerine kullanmaya çalışacaklardır.

Hem karizma yoluyla hukuk, güvenlik ve düzen fikri hem de yetkinlik yoluyla yenilikçi, dönüştürücü ve açık güç sembolü imajı politik eğilimli fikirlerdir. Bu nedenle bilimsel değeri daha yüksek alternatif modellere ihtiyaç vardır. Bu amaçla daha önce ortaya konan karmaşıklık düzeyi ve bilgi erişilebilirliği boyutları temelinde bir seçmen sınıflandırması da yapılacaktır. Bu durumda da söz konusu olan hegemonyayı kurabilme koşullarını anlamaktır. Bu boyutların her biri düşük, orta ve yüksek olarak ayrılacaktır. Bu kesişimin sonuçları aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 4: Karmaşıklık Düzeyi Ve Bilgi Erişilebilirliği Arasındaki Korelasyonun Etkileri

Karmaşıklık Düzeyi	düşük	orta	yüksek
Bilgi Erişilebilirliği			
düşük	A polity-seçmenleri		
orta		B politics-nötür ve krizma eğilimli seçmenler	
yüksek			C policy-seçmenleri

Siyaset bilimi perspektifinden bakıldığında, seçmenler de üç gruba ayrılabilir; *polity-*, *politics-* ve *policy-*seçmenleri. Her şeyden önce bunlar İngilizce

terimlerdir ve direkt karşılıkları Türkçede pek yok gibidir. Bunları çevirmek yerine, mantıklarını açıklamak daha anlaşılır olmalarını sağlayacaktır.

Polity-seçmenleri (1): Polity, siyasi yapı, hükümet, parti, ülkenin seçim sistemi gibi siyasetin temel örgütsel yönlerinin yanı sıra çıkar grupları, STK'lar ve diğer sivil toplum kuruluşlarının yeri, yapısı, işlevleriyle ve iletişim biçimleriyle ile ilgilidir. Dolayısıyla, bir siyasi sistemin anayasası, politics ve policy den türeyen polity'ye aittir. Siyasi kültür, bir toplumun uzun süredir devam eden kurumları da polity'ye dahil edilir. Polity bir toplumun temel yönelim ve eylem kalıplarıdır. Bu tanımdan hareketle, polity-seçmenleri kendisini bir siyasal örgütün temel yönelim ve eylem kalıplarına adanmış ve ilgili partinin kayıtlı üye sayısına göre belirlenebilen çekirdek seçmenler olarak tanımlanabilir. Ancak böyle bir mantık Türkiye örneğinde iki nedenden ötürü başarısız olmaktadır: Birincisi, AKP ve MHP'ye üyelik aidatı ödeyen ancak sadece devletten iyi maaşlı işler almayı bekledikleri için üye olan azımsanmayacak sayıda insan vardır. İktidar partileri tarafından hayal kırıklığına uğratan bu gruptakiler oy vermeden önce seçenekleri üzerinde daha dikkatli düşüneceklerdir. İkinci olarak, yine küçümsenmeyecek bir grup insan var ki bunlar da aynı nedenle (a) kendilerini tarafsız ilan ediyor (b) kendilerine karşı olası yaptırımlar nedeniyle asıl partilerine kayıt yaptıramıyor. Bunların arasında her şeyden önce HDP seçmenleri sayılabilir. Ancak bu durum Gelecek, Saadet, Deva ve İyi Parti'yi de kapsamaktadır. FÖTO cezaları ve önemli eleştirimlere yönelik sert yaptırım tehditleri bu caydırıcılığa veya geri çekilmeye yol açmaktadır.

AK Parti'nin kemik seçmeni ağırlıklı olarak yaşlı, muhafazakâr ve kentli olmayan seçmenlerden oluşmaktadır. MHP de sağcı milliyetçi kesimi kapsamaktadır. Buradan devam edersek; Cumhuriyet İttifakı'nın çıkar yelpazesi güvenlik, hukuk ve düzen kavramları altında özetlenebilir. Güvenlik, ülke sınırlarına uluslararası toplum ve kendi halkı tarafından saygı gösterilmesi anlamına gelir. Hukuk, devletin ve vatandaşlarının yaptığı ve/veya yapmaktan kaçındığı her şeyin mevcut hukuk sisteminin normları kapsamında olması anlamına gelir. Dolayısıyla düzen, bu kurumsal çerçevenin istikrarıdır.

Öte yandan, muhalefetin kemik tabanı çok çeşitli konuları kapsamaktadır; HDP özellikle azınlık hakları etrafında örgütlenmiştir. DEVA, Gelecek ve Saadet dini yaşam tarzı meselesi ve buna tekabül eden dayanışma kavramları etrafında konumlanmaktadır. CHP seküler topluma hitap ediyor. Bir de İyi Parti var. Bu koalisyonun önemli bir kısmı MHP gibi milliyetçi çevrelerin çıkarlarını temsil ediyor. Son olarak, genellikle sol görüşlü olan ve esas olarak çalışma koşullarını iyileştirmeye adanmış diğer küçük partiler var. Bu açıdan muhalefet daha fazla konuya değiniyor ancak bu durum etkinliğini arttırmıyor. Bu ise her şeyden önce

henüz ortak, birleştirici, yani dayanışma kurucu bir payda bulamadıkları için değil.

Politics-nötür ve karizma eğilimli seçmenler (2): *Politics*, diğer siyasi kamplardan muhaliflerle günlük, sembolik ve çatışma odaklı yüzleşmeyi temsil eder ancak bu aynı zamanda bir uzlaşma ve/veya fikir birliği olarak gücün karşı tarafa çıplak bir şekilde gösterilmesi anlamına da gelir. Çoğu kez söylemin içeriği kendi kendini tatmin etme ve kendini tanıtmaya üzerine kuruludur. *Politics* aynı zamanda bir iletişim ve iletişim aracı meselesi olduğu için burada onun araç boyutuna vurgu yapılmalıdır.

AKP ve MHP ağırlıklı olarak muhafazakâr seçmenler tarafından desteklenmekte ve bu seçmenler de enformasyonlarını ağırlıklı olarak televizyon ve gazetelerden almaktadır. Bunlar, irade oluşturma ve karar alma yolunda bilgilendirme kaynağı olarak güvenilirliğini yitirmiş olan analog medyaya dayalı iletişim kanallarıdır. Televizyon kanalları, gazeteler ve siyasi partilerin yanı sıra dernekler de kanaatlerin oluştuğu yerlerdir. Kendini bir din ve/veya milletle özdeşleştiren insanlar böyle derneklerde bir araya gelmektedir. AKP iktidara gelmeden önce, hem din hem de millet en önemli çatışma hatlarından biri olduğu için bu örgütlenmeler cazipti. Kimi laiklik karşıtları haksız yere kamusal alanda dışlanıyorlardı, bunun üzerine dindar olmayan, laik olmayan aynı zamanda siyasetle belirgin bir ilgisi olmayan insanlar bu dışlanmışlar (mağdurlar) grubuyla dayanışmaya başladı. Başka bir deyişle AKP kuruluş döneminde temelde AK Parti seçmeni olmayan önemli bir grubun siyasi etki alanı içindeydi. Yani AKP seçmenlerinin davalarına olan yüksek enerjili bağlılıkları, bu kararsız grubu AKP davalarında taraf olmaya ikna etti. Bugün AKP artık bu ikna edici enerjiye sahip değil. Aksine, iktidar koalisyonunun temsilcilerinin yüzlerinde (resmi) yorgunluk, demir yorgunluğu okunabiliyor. AKP bugün bağlılık yerine iktidarı elde tutmaya odaklanılıyor ve bu motivasyonun tarafsız seçmenler için herhangi bir cazibesi bulunmuyor. Bu bağlamda, iktidar koalisyonuna yakın siyasetçi seçmenler arasında eylem koşulları ile eylem güdülerinde bir gerilim olduğu varsayılabilir.

Öte yandan, muhalefetin adayları Kemal Kılıçdaroğlu sadece geleneksel kemikleşmiş seçmenler için değil, aynı zamanda genç, kentli ve eğitim düzeyi yüksek seçmenler için de caziptir. Bu grubun iletişim kanalları ağırlıklı olarak dijital medya. Bu grup Facebook, Twitter, Instagram ve TikTok gibi mecralardan bilgi almakta ve bu sayede sadece akıllı telefonlarını kullanarak sürekli bilgi sahibi olmaktadır. Televizyon ve gazetelere kıyasla sosyal medyanın toplumdaki güvenilirliği, etkinliği ve meşruiyeti daha yüksektir. Bu mantıktan hareketle, Millet İttifakı'nın katılımı temelde siyasi olarak tarafsız olan bu

seçmenleri ikna edecektir, çünkü onlar da bu insanların etkileşim içinde olduğu teknolojileri kullanmakta, ona dayanmaktadırlar. Bu mecralarda aktörler ne olduklarını, ne kullandıklarını, ne duyduklarını, ne yapabileceklerini ve ne istediklerini vaat ederler. Bu bakımdan, bu çevreye yakın ittifaka sahip siyasi seçmenlerin eylem koşulları ile eylem motifleri arasında bir yakınlaşma olduğu varsayılabilir. Bu açıdan bu grubun hegemonya oluş şansları yüksektir.

Policy-seçmenleri (3): Son olarak *policy*, irade ve karar alma süreçlerinin oluşumundaki içerik, program ve sonuçlarla, uzun bir zaman ufkuна sahip hedefler ve bunların gerçekleştirilmesi ile ilgilidir. İçerik, ilgili aktörlerin pozisyonlarını belirler. *Policy*, ana slayt olarak *polity* temel alınarak geliştirilmiştir ve *politics* aracılığıyla iletilir.

Yaklaşan seçimlerle ilgili olarak en önemli soru, rasyonel iletişim yoluyla hangi *politics*-nötür kişilerin kim tarafından ikna edilebileceğidir. *Politics* tabanlı siyasetin iktidar ve muhalefet partileri tarafından yürütülebileceği düşünüldüğünde, bu milyon dolarlık bir soru. Bununla birlikte, muhalefetin *polity*-seçmenleri sadece çıkarlarına göre hareket ederek ve aynı medyayı kullanarak değil, aynı zamanda bir vaat anlamında fikirleriyle de ikna edebilmesi bakımından şu andaki iktidarın *polity*-seçmenlerinden farklılık gösterirler. Bu şöyle açıklanabilir: Öncelikle, burada medyanın yanı sıra adayın kişisel nitelikleri de aynı derecede önemlidir. Karizmatik kişilikler ‘*politics*’e dayalı bir politikayı, siyaseti tercih eden kişilikleridir. Bu cümle edilgen olarak kurulduğunda da doğrudur: Karizmatik kişilikler, *politics* temelli siyasallaşmanın tercih edilen kişilikleridir. *Policy* olgusal, bilgi ve iletişim becerilerinin ön plana çıktığı net pozisyonlarla ilgilidir. *Policy*-seçmenleri kişisel olarak etkilenen, iyi eğitilmiş ve bilgili vatandaşlardır. Dolayısıyla bu insanlar karizma ile ikna edilemezler. Bu seçmen kitlesinin hassasiyeti, kısa vadeli *policy*-önerileriyle manipüle edilemeyen sağlam temelli şüphecilerdir. Bu durum, İstanbul Belediye Başkanlığı seçiminde gözlemlenebilmişti: İktidardaki AKP ve MPH, hapisteki PKK liderlerinden mektup aldığı bildiren bir akademisyeni kürsüye çıkardılar. Tüm beklentilerin aksine, hedeflenen Kürt seçmenler, iktidar koalisyonunun uzun süredir devam eden kanun ve düzen merkezli politikaları karşısında fikirlerini değiştirmediler. Dolayısıyla, halihazırda başarıyla gerçekleştirilmiş büyük ölçekli projelerin iletişimsel olarak öne çıkmasının yanı sıra iktidar partilerinin güvenlik hassasiyetli politikalar geliştirme olasılığı da var. İktidar koalisyonu açısından bakıldığında, muhalefet Avrupa Birliği ile *hayali*, *nafile* ve *siyaseten reddedilenlerle* bütünleşme, *ütopyik bir fikir olan* yeşil ekonominin gelişmesi ya da *ulusal gururunu baltalayan* demokratik hukuk devletinin evrensel standartlarının üstünlüğünün kabulü gibi projelerle değil de daha bir

yerleşme ve millileşmeyle zapt edilebilir. Bu anlayışın bir sonucu olarak, bugünkü hükümet sadece aşağı yukarı tüm komşu devletlerle çatışma, hatta savaş halinde değil aynı zamanda ABD, Avrupa Birliği ve NATO gibi önemli ortaklarla gergin bir ilişkiye sahipken, Rusya ve İran gibi otoriter devletlerle dostane ilişkiler sürdürüyor. Her halükârda, iktidar partilerine yakın siyasi seçmenlerin görüşleri muhafazakâr, hatta geri istemlidir. Dolayısıyla Cumhur İttifakı ancak iktidar partileri halihazırda iyi projeleri hayata geçirmişse bu seçmen nezdinde puan toplayabilir.

Buna karşılık, muhalefet ittifakı policy-seçmenlerine daha iyi hitap edebilir ve daha yüksek meşruiyet üreten iletişim yoluyla tam da bu seçmenleri harekete geçirmek için daha iyi olanaklara sahiptir. Hatta işin doğası gereği muhalefetteki güçler çok daha iyi policy-projeleri vaat edebilir çünkü bugünkü siyasi ve ekonomik sorunlardan kaynaklanan son derece istikrarsız durum göz önüne alındığında, vaat ettiklerinin gerçekte yapacaklarıyla örtüşeceğini rasyonel ve ikna edici bir şekilde yalnızca muhalefet güçleri iddia edebilir. Muhalefet aktörleri arasındaki eylem koşulları ve motifleri arasındaki rasyonel yaklaşma varsayımı bile tek başına policy-seçmenleri üzerinde pozitif, onları ikna edici bir etkiye sahip olacaktır. Policy-seçmenleri toplumun hayati güçlerine karşılık gelir. Buradan bakıldığında aslında politics- değil de policy-seçmenlerini kazanan koalisyon ittifakının seçimleri kazanma olasılığı çok yüksektir. Dolayısıyla her iki koalisyon grup da mümkün olduğunca doğru ve rasyonel iletişim kurarak policy-seçmenlerini kazanmaya çalışacaktır. Ancak bu grubun rasyonel mantığı, iktidar koalisyonundan çok muhalefetin iletişim tarzına yakınsamaktadır.

Son olarak, demokrasi vaadi aynı zamanda uzun ömürlü bir Policy. Gerçekten de demokrasi yalnızca duyarlılık, meşruiyet, etkinlik ya da refah, toplumsal barış için bir araç olarak değil aynı zamanda sadece bir yaşam biçimi olarak da takip edilebilir, deneyimlenebilir ve geliştirilebilir. Nasıl ki para ile para kazanılmaya devam edilebiliyorsa, nasıl ki hak ile hak talep edilmeye devam edilebiliyorsa, nasıl ki şöhret şöhrete katkı sağlıyorsa, nasıl ki eğitim ile daha fazla bilgi ve eğitim ediniliyorsa, katılım da sadece katılma iradesi için uygulanabilir. Bu içsel mantık bizi yukarıda bahsi edilen temsil zorlukları karşısında, potansiyel olarak etkilenen tüm kişilerin mümkün olduğunca anlamlı bir angajmanın, taahhüdünün nasıl elde edilebileceği sorusuna götürüyor (Mouffe, 2000).

Bu son soru antropoloji ve beyin araştırmalarının karışımından hareketle de yanıtlanabilir: Bizler siyasete katılıyoruz çünkü toplumsal projelere katılımın olasılığı bile beynimizde dopamin üretiyor. Bu iyi hissin nedeni bizi oy vermeye motive eden şeydir. Buna göre bizler beynimizin bildiği, tanıdığı şeyleri tekrarladığımızda beynimiz dopamin üretiyor. Kalıbın her başarılı teyidi

dopamin üretimine yol açar. Evrim teorisi bu mekanizmayı insanın yiyecek arayışına bağlar. Türün hayatta kalması için yiyecek arayışının ödüllendirilmesi gerekiyordu. Her başarılı yiyecek arayışı dopamin üretimi ile motive edilmiştir (Scholtz, 2021: 13). Soru şu: Hangi ittifak bu mekanizmayı ortak bir angajman, taahhüt ve bağlılık için daha iyi kullanabilir?

Cevap vermek için öncelikle bu evrimin mekanizmasını mantığını iyi saptamalıyız. Basitçe yiyecek arayışı değil, türün varlığını sürdürmeye yönelik ortak arayış, topluluk kurucu siyasi bir varlık olarak insanların evriminde yapı kurucu etkilere sahiptir. Diğer tüm türlerde olduğu gibi insanlarda da yapı kurucu etkiye sahip olan ayrıntılar değil, önemli ana hatlardır. Ve ancak eylemin ortak, toplumsal bir amacı olduğunda önem artar. Bu evrimsel tarihten çıkarılacak sonuç, ortak olanı destekleme hedefiyle bir eylemin onaylanmasının mutluluk hissini yeniden ürettiği ve bu nedenle yol boyunca sarf edilen çabaların -haklı olarak- kazanca kıyasla göreceli olduğudur. Politikacıların ortak projeler hakkında bu kadar çok konuşmalarının nedeni de budur: bu simülasyonun içinde olmak. Onlar, ortak iyi projelerden bahsederek bir yandan iyi konuşmacılar, başarılı politikacılar olurlar ve diğer yandan da mutlu insanlar yapan evrimden bilinen folyo desenini yeniden üretmiş olurlar. İdeolojiler de özellikle günümüzde bu anlatı işlevini yerine getirir. En önemli rolleri, insanları bir homeostaza, dünyevi yaşam ve kutsal hedeflerin iç dengesine getiren ortak coşkunun (yeniden) üretilmesidir. Cumhuriyet İttifakı, ne köktencilik ne sağ popülizm ne de milliyetçilik günümüz insanının ortak rotası olmadığı için muhalefet bloğuna göre daha dezavantajlılar. Millet İttifakı ise CHP'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün 100 yıl önce vaat ettiği gibi hukukun üstünlüğünü demokrasiyle buluşturma vaadiyle nihayet gerçekleşiyor olmaları ihtimalinden dolayı hem daha enerjik ve hem de daha şanslılar. Bu ise yeniden enerji üretiyor.

Sonuçlar

Anthony Downs'tan (1957) bu yana siyaset biliminde şu soru sorulmaktadır: Vatandaşlar, sadece küçük bir azınlığın işine yarayan ekonomik bir karşılığı olmasına rağmen neden oy verir? Cevaplardan biri aşkınlık fikrinde yatmaktadır: Tanrıların sonsuzluğunun aksine, insan kamu yararına hizmet ederek ölümsüzlüğe ulaşmak ister. İnsan, yaşamı boyunca gelecek nesillerin kullanımına sunduğu eserler yaratarak, biyolojik yaşamının sürdüğünden daha uzun bir süre sosyal olarak yaşar (Arendt, 1992, 23-26). Siyasal olanın bu nosyonu daha sonra yurttaşın, toplumun siyasal kurumlarının sürekli gelişimi ve adaptasyonu içinde son derece kişisel, yaşam planlarını kendisinin belirlediği *res publica*'da *cives* fikriyle sentezlenmiştir (Oakeshott, 1995: 180-184). Toplum için sorumluluk duygusu, harekete geçme motivasyonunu yaratır. Çünkü eylem koşullarının

aktörlerin eylem motifleriyle birleştiği yerde demokrasi, irade oluşturma ve karar alma sürecinde potansiyel olarak etkilenen herkesin çıkarlarını ve fikirlerini yansıtabilir. Bu durumda teori pratikle örtüşür.

Burada başka açıklayıcı modeller de düşünülebilir. Her halükârda bugün, hem bireyselleşmeyi hem de toplumsallaşmayı düşünceye (ne kadar akıllıca olursa o kadar iyi), zaman dilimine (ne kadar uzun vadede o kadar iyi) ve çıkarlara (ne kadar çok ortak olanı teşvik ederse o kadar iyi) ağırlık veren bir katılım biçimi bulursak, demokrasinin gereklerine göre birlikte yaşama şansını yakalayabiliriz. Bu ise, sorunu doğru bir şekilde tanımlamamızı gerektirir. O halde sorun tam olarak nerededir? Tarihsel-kurumsal bir perspektiften bakıldığında sorun, temsil ilkesinin çoğulcu toplumlarla bir araya getirilmesinde yatmaktadır. Mevcut kurumlar, son derece bireyselleşmiş olan ve artık gruplar halinde bölümsel mantığa göre değil, işlevsel olarak farklılaşmış toplumlarda yaşayan günümüz aktörlerinin eylem motifleriyle uyumamaktadır. Gerilim, günümüz aktörlerinin feodal, modern öncesi toplumlar için tasarlanmış kurumların mantığına, yani ulus devlet ilkelerine göre yaşaması gerekirken, bu kurumların günümüz kozmopolit ve sorumluluk etiği anlayışıyla hareket eden aktörlerinin beklentilerine cevap verememelerinden kaynaklanmaktadır. Günümüzün aktörleri kendilerini eski eylem koşullarına (ulus-devlet, etnik-etik görüş etrafında örgütlenmiş parti ve buna uygun seçim sistemi) göre yönlendirmek zorunda kalmaktadır. Kozmopolit bir etiğe sahip olan insanlar ulus-devletin kurumları içerisinde faaliyet göstermek zorunda kalmakta; bu da bazı yerlerde popülizm, kutuplaşma ve eylem engelleri şeklinde ortaya çıkan yapısal gerilimler yaratmaktadır.

Avrupa tasarımının ulus-devleti, en iyi ihtimalle, kapitalizm ve çeşitlilik ilkesi temelinde, mevcut çeşitliliği bir irade oluşturma (demokrasi) ve karar alma (hukuk) birliği içinde bir araya getiren büyük ölçekli bir projenin çerçevesiydi. Bu çözüm bugün değişen koşullar karşısında başarısız olmuştur. Ortak projelerin folyosu olarak siyaset, küresel ısınma ve salgın hastalıklar gibi küresel etkileri olan yeni gerilimler kümesi için henüz yeni ortak bir kurum bulamamıştır. Bugünün aktörleriyle bugünün beklentilerini bir araya getirecek ve yönlendirecek yeni kurumlara ihtiyaç vardır. Karl Popper'ın deyimiyle, açık toplum kurumların ayırt edici özelliği bunların doğaları gereği yeni aktör ve motif birlikteliğine uyum sağlama yeteneğidir. Bu toplumlar ancak bu şekilde değişimi ve istikrarı, rutinleri ve yenilikleri işleyişlerinin iki yüzü olarak kurumsallaştırabilirler. Dolayısıyla kurumlar toplumsal istikrarın dengelenmesi için bir araçtır. Kurumların kalitesi ve henüz istenilen ölçüde katılım göstermeyen yeni aktörlere açıklığı bu açıdan toplumsal istikrar için kritik değişkendir.

Bugün bile, siyasi sistem kurulurken katılımı öngörülmeleyen ya da mevcut partiler tarafından hiç ya da yeterince temsil edilmeyen bir dizi grup bulunmaktadır. Bunlar arasında yabancılar, gençler ve (yeni) azınlıklardan aktörler yer almaktadır. Partiler tarihsel olarak farklı topluluklardan gelen bilgileri bir araya getirme ve kanalize etme işlevi görmüştür. Bundan (grup) kimlik-parti-ulus ve uluslararası hukuk birliği varsayımı türetilmiştir. İlgili seçim sistemleri sayesinde, bireysel kimliklerin büyük siyasi gruplara bir şekilde tahsis edilmesi mümkün kılmıştır. Aktörlerin yüksek bireyselleşmeye ve buna bağlı olarak eylem motiflerinin yüksek derecede karmaşıklığına doğru değişmiş olsa da günümüzün politik sistemi bu gerçekliğe uymuyor.

Alınan kararın sorunla mantıksal bir ilişkisi olmamasına rağmen, bu sorunun çözümü de temsilde, temsili demokrasinin tahsisinde bulunmuştur. Temel olarak, hiçbir kararın sorunla mantıksal bir ilişkisi olmak zorunda değildir. Kararlar başlı başına benim ve senin, yani bireyseldir. Kararlar yalnızca aktörün öznel, zamansal, sosyal deneyimlerinden ve ilgili toplumun eylem koşullarından etkilenmekle kalmazlar, bu bakımdan kişiliğe, bilgi düzeyine vb. bağlı olarak farklılık gösterirler, aynı zamanda tercih ortamına, soruya, eylem temeline ve motifler bağlı olarak da çeşitlilik gösterirler. Bu nedenle, her sosyal sorun için, nesnel olarak konuyla ilgili, ona uygun bir karar için çok sayıda olasılık vardır. Bu durum Covid 19 salgını sırasında daha da netleşti, salgınla nasıl başa çıkılacağına dair bir dizi olası karar vardı ve her biri kendi mantığı içinde doğrudurdu.

Modern, son derece karmaşık toplumların doğrudan demokrasi fikrine göre örgütlenmesi pek mümkün değildir. Bireylerin ne kaynakları ne de motivasyonel temelleri, kendi kayıpları pahasına kamu için sürekli karar almaya yeterli değildir. Kabile toplumları, homojen küçük gruplar için öngörülen doğrudan demokrasilere geri dönmek bugün artık mümkün değildir. İlkel topluluklara geri dönmek de bir alternatif değildir. Bununla birlikte %51 kazandığı ve % 49'un kaybettiği hakim temsili demokrasinin kurumları da günümüz bireyinin ihtiyaçlarına cevap veremiyor. Çözümlerden biri oydaşmacı, müzakereci demokraside yatmaktadır. Bu da ilgililerin bizzat kendilerinin isteyerek ve bilerek vatandaşlar, gözlemciler ya da dışlanmışlar grubuna dahil etme özgürlüğünde yatmaktadır. Beklenti; ilgili fikir, ilgi ve ağa sahip bilgili kişilerin kendilerini tanımlayıcı güce sahip değişken bir grup olarak oluşturabilmeleridir. Ancak müzakereci demokrasinin temsilcileri, böyle bir gruptan çıkan kararın neden bugün var olan gruptan çıkan karardan daha iyi olduğunu açıklamamaktadır. Bu gruba kimlerin ve nasıl dahil olacağı da belirsizdir. Bu yeni grubun akıllıca kararlar alabilecek güç ve yetkinliğe sahip yüksek kaliteli bir aktörler grubundan

oluşturduğunu varsaysak bile böylesine temel bir kararın neden yüksek kaliteli bir sonuca yol açması gerektiği belirsizliğini korumaktadır. Bilgelik, bilgilenme, aydınlanma bireylerin iyi nitelikleridir, ancak aktörlerin eylem motifleriyle karıştırılmamalıdır: Diktatörler kötü, aptal ya da çirkin insanlar oldukları için demokrasiye karşı değillerdir. Tersine, makamları sayesinde elde ettikleri güç, tüm bu değerlendirmelerin gündelik yaşamda pratik sonuçları olmaksızın görmezden gelmeleri sayesinde bütün baskılara rağmen iktidarlarını devam ettirirler. Son derece gelişmiş ahlaki standartlara sahip aydınlanmış insanlar, toplumsal olarak tercih edilen durumları aktif olarak engellemekten her halükârda muaf değildirlir (Demir, 2023b).

Kısacası, iki (katılma ve katılmama) veya üç (katılma, temsil edilme ve çekimser kalma) seçenekli bir seçim özgürlüğü, neden birinci seçeneğin ikinci seçenektan daha iyi olduğu sorusuna bir çözüm olamaz. Bahsedilen ve mümkün olan seçenekler ne olursa olsun, normatif bir soruya normatif bir cevap verilmelidir. Bu anlayışta siyaset insanları aktif siyasetçiler ve pasif vatandaşlar olarak ikiye ayırdığı için bu ayırım artık uygun değildir. Hatta, mantıken hiçbir siyasetçi aşağıdan baskı olmadan konfor alanını terk etmeyecektir. Bu bağlamda, temsili demokrasinin temsil aracı ile doğrudan demokrasinin katılım aracını birleştiren, karar alıcılar ile kararlardan etkilenenler arasındaki uyumsuzluğun en azından geçici olarak ortadan kaldırıldığı yeni bir ayrıma ihtiyaç vardır. Polity, politics ve policy arasındaki ayırım ve buna karşılık gelen değerlendirme böyle bir ayrımdır.

Türkiye'de yaklaşan seçimler için ise şu sonuç çıkarılabilir: Seçimler demokratik kurumların bir değerlendirmesi olarak kabul edilir. Ancak buradan demokratik kurumların güçlendirilmesi stratejisini izleyen koalisyon ittifakının seçimleri kazanacağı sonucu çıkarılamaz. Siyasi aktörlerin amacı yeniden seçilmek olduğu için ve Cumhur İttifakı daha çok tutucu kesimlere seslendiği için elitlere ve kurumlara (demokrasiye) olan güvensizliklerini dillendirecektir. Seçmenlerin oy tercihlerini nesnel çıkarları temelinde değil, son derece öznel inançları temelinde yönlendirmeleri için bir tür batıl inanç durumunun etkin olacağı ortamın yaratılmasını sağlamaya çalışacaklar. Kısacası, kurumlar yerine karizmatik kişiliklere güvenlerini dillendireceklerdir. Bu aynı zamanda iktidar partilerinin neden daha yüksek düzeyde karmaşıklığa ve mevcut bilgi düzeyini absorbe etme kapasitesine sahip kurumlara duyulan ihtiyaca merkezileşme (başkanlık sistemi, kayyum, e-devlet) ve kontrol (siyasi tutuklu sayısı, İletişim Bakanlığının kurulması) ile yanıt verdiklerini de açıklamaktadır. Tarihsel bir sorumluluk üstlenme yerine, bir millileştirme (yerli ve milli) politikası izlenmektedir. Tehlike, performans, büyüme, etkinlik ve verimlilik gibi rasyonel

kriterler yerine, aktörlerin ihtiyaçlarını göz ardı eden ideolojik bir gündemin takip edilmesi ve bunun devlet-parti ve ekonominin birleşmesiyle gerçekleşmesindedir.

Buna karşılık Millet İttifakı, mümkün olduğunca bilimsel olarak doğrulanabilir ve aynı zamanda toplumda yüksek düzeyde meşruiyeti olan konuları seçmek zorunda kalacaktır. Elitlere, kurumlara, yani demokrasiye ve hukukun üstünlüğüne yüksek düzeyde güven duyulmasını sağlamaları gerekecektir. Çok çeşitli konularda tarafsız olabilecek mümkün olduğunca çok sayıda politics-nötrü değil, daha iyi politikalarla ikna edilebilecek mümkün olduğunca çok sayıda polity-seçmenini kazanmaya çalışacaklardır. Yukarıdaki tablo daha ileri sonuçlar için analitik bir temel sağlamaktadır (bkz. tablo 4). Ayrıca bu tablo şu soruya da yanıt verebilir: Neden sadece muhalefet ittifakı söz konusu olduğunda seçmenlerin eylem koşulları ile eylem nedenleri arasında bir yaklaşma olduğu iddia edilebilir? Cevap şudur: Burada söz konusu olan tek bir parti için nihai bir çözüm değil, varsayılan yakınsamanın her durumda mümkün olduğunu göstermektir ancak farklı olan ilgili aktörlerin eylem koşulları ve eylem motifleridir. Cumhuriyet İttifakı politics seçmenleri aracılığıyla hegemonya ararken, muhalefet partileri policy-seçmenleri aracılığıyla hegemonya kurmaya çalışacaktır. Ancak her iki durumda da teori-pratik yaklaşması mümkündür. Dolayısıyla soru, kimin neye ve hangi nedenlerden nasıl tepki verdiği.

Kaynakça

- Acemoglu, Daren and Robinson, James A. (2012): *Why nations fail: the origins of power, prosperity, and poverty*. New York: Crown.
- Arendt, Hannah (1992): *Vita activa oder Vom tätigen Leben*. München: Piper.
- Benhabib, Seyla (1996): "Toward a Deliberative Model of Democratic Legitimacy", in Benhabib, Seyla (ed): *Democracy and Difference*. Princeton.
- Capatorti, Francesco (1997): Minorities, in: Macalister-Smith, Peter (Ed.), *Encyclopedia of Public International Law*, S. 410-420. Amsterdam.
- Cheneval, Francis; Lavenex, Sandra and Schimmelfennig, Frank (2015): Democracy in the European Union: principles, institutions, policies. *Journal of European Public Policy*, Vol. 22(1): 1-18.
- Demir, Ali (2016): *Von Muhammad zu Atatürk: Eine Analyse des türkischen Pfades in die Moderne anhand der Theorie des kommunikativen Handelns von Jürgen Habermas*. Lit. Verlag: Münster.

- Demir, Ali (2022a): Talcott Parsons' Theory of Profession, in: Aslan, Yusuf (ed.): *Bilim, Eğitim, Tarih, Toplum*. S. 270-291. Ankara: Kalan Yayınları.
- Demir, Ali (2022b): Profession as a Category of Society, in Batıgün, Ozan (ed.): *Academic Analysis and Discussions in Social, Human and Administrative Sciences*. S. 45-69. Özgür Yayınları: Ankara.
- Demir, Ali (2022c): Coding of an Improbability, ARCADISA 16. *BEYKON, 16th International Conference on Knowledge, Economy&Management Proceedings*. İstanbul. 11-13.11.2022. URL: <http://www.beykon.org/tr/default.aspx#!/kongre>
- Demir, Ali (2023a): *Programmierung der Zugehörigkeit zur Diskursgemeinschaft*. Ankara: Nobel.
- Demir, Ali (2023b): Theorien zur Moralentwicklung und ihre Bewertung mit Carl Gilligan. *İstanbul Kent Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 4(1):60-87. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2598202>
- Demir, Ali (2023c): Theory-Practice Mediation through Deliberation or Hegemony. In: *Social Sciences in a Globalizing World*. Duvar: Izmir.
- Donova, Todd und Bowler, Shaun (1998): Direct Democracy and Minority Rights: An Extension. *American Journal of Political Science*, Vol. 42 (3): 1020–1024. URL: <http://www.jstor.org/stable/2991742>
- Downs, Anthony (1957): *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper & Row.
- Foucault, Michel (2003): *Schriften in vier Bänden. Dits et Ecrits*. Band III: 1976-1979. Herausgegeben von Defert, Daniel, Ewald, François. Unter Mitarbeit von Lagrange, Jacques. Suhrkamp: Frankfurt am Main.
- Fruhstorfer, Anna and Hudson, Alexander (2022): Majorities for minorities: Participatory constitution making and the protection of minority rights. *Political Research Quarterly* 75(1): 103-117.
- Gamble, Barbara S. (1997): Putting Civil Rights to a Popular Vote: *American Journal of Political Science*, Vol. 41 (1): 245–269. URL: <http://www.jstor.org/stable/2991742>
- Gramsci, Antonio (1991): *Gefängnishefte (Quaderni del carcere): deutsche Gesamtausgabe in zehn Bänden*. Herausgegeben von Klaus Blochmann und Wolfgang Fritz Haug. Berlin.
- Habermas, Jürgen (1987): *Theorie des kommunikativen Handelns. Band 1. Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. 4. durchgelesene Auflage*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, Jürgen (1991): *Erläuterungen zur Diskursethik*. Suhrkamp: Frankfurt am Main.

- Habermas, Jürgen (1992): Drei normative Modelle der Demokratie: zum Begriff deliberativer Politik, in: Münster, Merfried (Hrsg.): *Die Chancen der Freiheit*, S. 11-24. München.
- Habermas, Jürgen (1998): *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaates*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Hobbes, Thomas (1976): *Leviathan oder Stoff, Form und Gewalt eines kirchlichen und bürgerlichen Staates*. Frankfurt am Main: Ullstein Buch.
- Kälin, Valter (2000): *Grundrechte im Kulturkonflikt. Freiheit und Gleichheit in der Einwanderungsgesellschaft. Vor dem Gesetz sind alle gleich. Im Rechtsstaat sind alle frei*. Zürich.
- Kriesi, Hanspeter (2007): *Vergleichende Politikwissenschaft*. Baden-Baden: Nomos.
- Lipset, Seymour Martin (1959): Some Social Prerequisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *American Political Science Review*, 53(1): 69-105.
- Lipset, Seymour Martin (1994): The Social Requisites of Democracy Revisited: 1993 Presidential Adress. *American Political Science Review*, 59(1): 1-22.
- Luhmann, Niklas (1997): *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Mann, Michael (1993): *The Sources of Social Power, Vol. II. The Rise of Classes and Nation-States, 1760-1914*. Cambridge.
- Marshall, Thomas H. (2007): Staatsbürgerrechte und soziale Klassen. In: Mackert, Jürgen und Müller, Hans-Peter (Hrsg.): *Moderne (Staats)Bürgerschaft. Nationale Staatsbürgerschaft und die Debatte der Citizenship Studies*. S. 31-74. Wiesbaden: VS, Verlag für Sozialwissenschaften.
- Mill, John Stuart (1859): *On Liberty*. Harmondsworth.
- Mill, John Stuart (1861): *Considerations on Representative Government*. New York.
- Mouffe, Chantal (2000): *The Democratic Paradox*. Verso: London.
- Müller, Jörg Paul (1993): *Demokratische Gerechtigkeit: eine Studie zur Legitimität rechtlicher und politischer Ordnung*. München.
- Rawls, John (1975): *Eine Theorie der Gerechtigkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Rousseau, Jean-Jacques (1984 [1755]): „Diskurs über den Ursprung und die Grundlagen der Ungleichheiten unter den Menschen [Exorde].“ In: Meier, Heinrich (Hrsg.): *Diskurs über die Ungleichheit. Discours sur l'inegalité*. S. 67-493. Ferdinand Schöningh: Paderborn.

- Sartori, Giovanni (1997). *Demokratie Theorie*. Darmstadt: Primus.
- Schmidt, Manfred (2008): *Demokratiethorien. Eine Einführung*. 4., überarbeitete und erweiterte Auflage. VS Verlag für Sozialwissenschaften: Wiesbaden.
- Schumpeter, (2010 [1942]): *Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie*. Taylor & Francis: Routledge.
- Scholtz, Hanno (2021): *Reclaim Responsibility with Civil Democracy. How to Empower Ourselves to Save the Climate, Foster Democracy, and End Violence*. Zürich: Civil Democracy Press.
- Simmel, Georg (1920): *Philosophie des Geldes*. Leipzig: Duncker&Humblot.
- Vatter, Adrian (2002): *Kantonale Demokratien im Vergleich: Entstehungsgründe, Interaktionen und Wirkungen politischer Institutionen in den Schweizer Kantonen*. Opladen.
- Weber, Max (1980): *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: Mohr.
- Weber, Max (1985): Die drei reinen Typen der legitimen Herrschaft. In: Winckelmann, Johannes (Hrsg.): *Max Weber. Schriften zur Wissenschaftslehre*, S. 474-487. Tübingen.
- Wilson, Helen F. and Anderson, Ben (2020): Detachment, disaffection, and other ambivalent affects, *Environment und Planning C: Politics and Space*, Vol. 38(4): 591-598.
- Wittgenstein, Ludwig (1980): *Culture and Value*. Chicago.

BÖLÜM 3

TOPLUMSAL CİNSİYET VE İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ: KÜRESEL GÜNEYDE İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN KADINLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Dr. Miyase OKUR¹

GİRİŞ

İklim değışikliği; hava ve iklim ortalama değerlerinin en az 30 yıllık süre boyunca değışmesi, değışkenliğin artması, üst ve alt değerleri aşması veya geçmiş gözlemlerden farklılaşmasıdır. Kuraklık, sıcak hava dalgaları, soğuk mevsimler, musonlar ve kasırgalar, kar fırtınaları dünyanın farklı bölgelerinde iklim değışkenliği oluşturmuştur. Kömür, doğal gaz ve petrol gibi fosil yakıtların ısınma, tarım, endüstri ve ulaşım için çıkarılması ve yakılması nedeniyle atmosfere milyarlarca ton karbon salınmıştır. Karbon seviyesi son iki yüzyılda önemli ölçüde hızlanmıştır (Nagel, 2016: 13). Bilim insanları, karbondioksitteki ani artışın nedeninin insan faaliyeti olduğunu tespit etmiştir. Araştırmacılar, küresel iklim değışikliğinin en güçlü itici gücü olarak fosil yakıtların kullanımı ve bunların sera gazı emisyonlarını göstermiştir. Artan karbondioksit seviyeleri iklim değışikliği bilimini ve genellikle öngörülemeyen sonuçları üretmiştir.

İklim değışikliğinin insan ilişkileri veya eşitlik üzerindeki etkisi, başlangıçta çok az düşünölmüş ve iklim değışikliğine teknolojik tepkiler ön planda olmuştur. Günümüzde iklim değışikliği araştırma alanında bazı eşitlik analizleri ortaya çıkmaktadır (Adger vd., 2006), ancak cinsiyet nadiren merkezi bir odak noktasıdır (Nelson & Stathers, 2009: 64). Ne yazık ki, iklim değışikliği ile ilgili tartışmaların çoğu cinsiyeti görmemiştir (Aguilar, 2010: 173). Cinsiyet kaynakların, servetin, işin, karar vermenin ve politik gücün dağılımını ve tüm alanlarda hak ve yetkilerden yararlanmayı etkilemektedir (UN, 1999). Çevre ve Kalkınmaya ilişkin 1992 Rio Bildirisi ilk ilkesinde; “*sürdürülebilir kalkınma endişelerinin merkezinde insan vardır*” ancak kadınların resmi kalkınma

¹ Milli Eğitim Bakanlığı, Ahmet Keleşoğlu Fen Lisesi, Coğrafya Öğretmeni ORCID: 0000-0002-6135-2224

politikaları üzerinde şimdiye kadar, Kuzey’de ve Güney’de nispeten az etkisi olmuştur (Terry, 2009: 169).

Toplumsal cinsiyet, sosyal olarak edinilmiş erkeklik ve kadınlık kavramları ile kadınlar ve erkekler arasında sosyal olarak inşa edilmiş ilişki biçimini ifade etmektedir (Momsen, 2004). Toplumsal cinsiyet, kadın ve erkek arasındaki biyolojik bölünmeye dayanan, kadın ve erkeklerin kültürel farklılığı olarak anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, insan toplumunu basitçe ikiye böldüğü ve ikiliği nedeniyle kadınlar ve erkekler arasındaki farklılıkları dışladığı için bu tanıma itirazlar vardır. Çünkü farklılığa odaklanmaktan ziyade ilişkilere odaklanmak gelişmiştir (Connell, 1987). Aynı zamanda erkeklik ve kadınlık gibi kültürel kavramlar tarafından şekillendirilmiştir. Dolayısıyla cinsiyet baskısı varsa farklılaştırılmış cinsiyet vardır (Eisenstein, 1994). Bu nedenle birçok toplumda bir grup olarak kadınlar, hala ikincil konumlara ve ihmal edilmiş kapasitelere sahip olarak görülebilir. Ayrıca cinsiyete dayalı iş bölümü, kadın ve erkekleri farklı düzeylerde iklim risklerine ve fırsatlarına maruz bırakmaktadır. Bu nedenle cinsiyetlendirilmiş bilgi sistemlerinin tanınması, iklim değişikliği ile başa çıkmak için bir kaynak sağlayabilir.

1990’larda politik/ekoloji yaklaşımları, iklim risklerine duyarlılığın ve maruz kalmanın sosyo-ekonomik ve politik süreçler tarafından şekillendiğini göstermiştir (Eakin ve Luers, 2006). Sosyal araştırmalar müzakere, karar verme ve eylem süreçlerinin kalkınma sonuçlarını nasıl şekillendirdiğini açıklamıştır (Nelson ve Stathers, 2009: 64). Gelişmekte olan ülkelerde proje faaliyetleri yoluyla iklim değişikliğinin hafifletilmesinin yeni ve gelişmekte olan alanı, modern bilimsel kavramlara dayanmaktadır (Boyd, 2009: 103). Shiva’ya (1988) göre bu yaklaşım; doğaya, kadınlara ve yoksullara hükmeden ve sömüren Batılı kapitalist patriarhinin; sosyo-ekonomik ve politik sistemlerini destekleyen ve onlar tarafından desteklenen bir dünya görüşüne dayanmaktadır. Bu nedenle küresel iklim değişikliği çalışması heyecan verici ve kasvetli bir girişimdir. Heyecan, değişen küresel iklimin keşfedilmemiş alanında yapılan keşiflerden gelmektedir. Kasvet ise bu keşiflerin çoğunun doğasından gelir. Sorunun ne kadar ciddi olduğu, ne kadar uzağa baktığımızı ve önümüze çıkan değişikliklerden kaçınma veya bunlara uyum sağlama kapasitemize bağlıdır. Aslında, yolumuza çıkan değişikliklerden çok kendimizi içine soktuğumuz veya sürüklediğimiz değişikliklerdir (Nagel, 2016: 9).

İklim değişikliği ve sürdürülebilir kalkınmada, toplumsal cinsiyete yapılan atıflar hala çok sınırlıdır (Talu, 2016; Kovancı, 2017; Tatgın, 2019; Külcür, 2020; Külcür 2022). Milenyum Ekosistem Değerlendirmesi (2005) ve Uluslararası İklim Değişikliği Panelinin Dördüncü Değerlendirme Raporlarına (IPCC, 2007)

göre, insan müdahaleleri nedeniyle çevre benzeri görülmemiş bir hızla değişmektedir. Bu değişikliklerin, insanların geçim kaynakları ve yaşamı üzerinde büyük etkileri vardır. Bu değişiklikler ve etkilerini toplumsal cinsiyet perspektifinden anlamak ve bu anlayıştan dersler çıkarmak acil bir ihtiyaçtır (Dankelman, 2010: 6). Çünkü mevcut toplumsal cinsiyet normları ve güç eşitsizlikleri, erkeklerin ve kadınların iklim risklerine uyum sağlama becerilerini şekillendirmektedir. Bunlar karar alma ve politikaya katılım, işbölümü, kaynaklara erişim ve kontrol, bilgi ve becerileri içermektedir. Kültür ve bilgi sistemleri, belirli bir toplumda neyin uygun görüldüğünü etkileyerek tüm bu normları şekillendirmekte ve buna günlük yaşamda itiraz edilmektedir (Long ve Long, 1992). Bu bağlamda çalışmada, iklim değişikliğine toplumsal cinsiyet perspektifinden bakılarak, küresel güneyde iklim değişikliğinin kadınlar üzerindeki etkisine odaklanılmıştır. İklim değişikliği günümüzün en önemli sorunu ve her geçen yıl daha da belirginleşen bir gerçektir. Sınıf, ırk, yaş ve cinsiyet gözetmeksizin herkesi etkilemesine rağmen etkileri daha çok yoksul kişiler, topluluklar ve uluslar tarafından hissedilmektedir. Bu çalışmada örnek olay incelemesi yöntemiyle, Bangladeş'te Marian siklonu sonucundaki sellerde ve Kenya'daki kuraklıkta, kadınların yaşadığı sosyal, ekonomik ve kültürel sorunlar incelenmiştir. Sonuçta ise, iklim değişikliğinin kadınlar üzerindeki olumsuz etkilerinin nasıl azaltılacağı açıklanmıştır.

Toplumsal Cinsiyet ve İklim Değişikliği

Toplumsal cinsiyet, kadınlar ve erkekler için sosyal olarak belirlenmiş roller, beklentiler ve konumları ifade etmektedir. Cinsiyet zaman içinde ve sosyal sınıfa, dine, etnik kökene, bölgeye veya ülkeye göre değişebilir. İklim ise genellikle ortalama hava durumu olarak tanımlanmaktadır. Klasik zaman periyodu olarak 30 yıllık (Dünya Meteoroloji Örgütü) bir zaman boyunca sıcaklık, yağış ve rüzgârın ortalama ve değişkenliği açısından istatistiksel açıklamayı ifade etmektedir. IPCC'ye (2007) göre iklim değişikliği, iklimdeki değişiklikler veya özelliklerinin değişkenliği ile tanımlanabilen, onlarca yıl veya daha uzun süre devam eden, iklim durumundaki değişikliği belirtmektedir. İklim değişikliği sadece siyasi ve ekonomik bir sorun değildir. Her şeyden önce, çok sayıda topluluğun geçim kaynaklarının tehdit edildiği ve güvenliklerinin tehlikede olduğu ekolojik ve insani bir sorundur (Dankelman, 2010: 57).

Toplumsal cinsiyet ilişkileri ile iklim değişikliği arasında karmaşık ve dinamik bağlar vardır. İklim değişikliği tartışmalarında toplumsal cinsiyet perspektifinin olmaması, kısmen bilgi ve kanıt eksikliğinden kaynaklanmaktadır (Terry, 2009: 1). Bir kişinin iklim değişikliğine karşı savunmasızlığı, cinsiyet rollerine ve ilişkilerine bağlıdır; gelişmekte olan ülkelerde kırsal kesimdeki

kadınlar en savunmasız gruplardan biridir (IPCC, 2007). Bunu nedeni, geçimleri için genellikle doğal kaynaklara bağımlı olmaları, tarımsal işlerin çoğunu yapmaları, su ve yakıt toplamaktan sorumlu olmalarıdır. İklim değişikliğinin, kadınların yaşamlarının tüm bu alanlarını olumsuz yönde etkileyeceği tahmin edilmektedir. Örneğin, Sara Ahmed ve Elizabeth Fajber Hindistan'daki doğal afetlere karşı savunmasızlığın, yalnızca tehlikelerin fiziksel etkilerinden değil, yoksulluk ve marjinalleşmeden de kaynaklandığını iddia etmektedir. Benzer bir şekilde Stephanie Buechler, insanların 'sosyal konumlarının' savunmasızlıkları üzerinde önemli bir etkisi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca politik faktörler de rol oynamaktadır (Terry, 2009: 3).

İnsanların doğal çevre ile etkileşimi insanlık tarihi kadar eskidir ve zamanla değişmiştir; ancak kadınlar ve erkekler bu etkileşimde farklı roller oynamışlardır. Bilim tarihçisi Merchant (1980), *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution* adlı eserinde, doğanın bozulması ile kadınların baskılanması arasında büyük bir paralellik olduğunu savunmuştur. Ona göre nedenlerinden biri, doğayı kullanılacak, keşfedilecek ve sömürülecek bir şey olarak görmeye başladıkları Aydınlanma döneminde, erkeklerin doğaya yönelik değişen değerlerinde yatmaktadır. Benzer şekilde kadınlar, topluluklarda ve evlerde ikincil ve hizmet pozisyonlarına sahip olarak algılanmıştır. Feminist antropolog Ortner (1974) *Is Female as Natura to Culture?* Başlıklı makalesinde, kadınların doğaya erkeklerden daha yakın olduğu ve erkeklerin kültürün daha yüksek zemininde bulunduğu varsayımına dayanarak, kadınların toplumdaki ikincil statüsünün evrensel olduğunu analiz etmiştir. Ortner, bu ilişkilendirmeyi birçok toplumda yaygın bir ideoloji olarak kabul etmiştir. Onu yalnızca özcü olmakla eleştirmemiş aynı zamanda bu toplumların çoğunda, kültüre doğadan ve dolayısıyla erkeklere kadınlardan daha fazla değer verildiği için cinsiyet eşitsizliğinin temeli olarak görmüştür.

Birçok kadın ve erkeğin yaşadığı gerçekler, fiziksel çevreyi yönetme ve sürdürme konusunda kadın ve erkeklerin rollerini, haklarını ve sorumluluklarını giderek daha açık bir şekilde göstermektedir. 1980'lerin ortalarından beri bu gözlemlere dayanarak bilim insanları, aktivistler ve kalkınma çalışanları toplumsal cinsiyet, çevre ve sürdürülebilir kalkınma arasındaki bağlantıyı araştırmıştır (CSE, 1985; van Wijk-Sijbesma, 1985; Agarwal, 1986; Dankelman & Davidson, 1988). Bu araştırmaların çoğu, yalnızca çevrenin korunması ve kaynakların sürdürülebilir yönetimi uygulamalarında değil, çevre bilimi ve araştırmalarında da kadınların konumlarının ve rollerinin ihmal edildiğini göstermektedir (Dankelman, 2010: 5). Agarwal (1998), 'feminist çevrecilik' yaklaşımını önermiştir. Bu yaklaşım, Rocheleau vd.'nin, (1996) 'feminist politik

ekoloji' yaklaşımına benzemektedir. Bu yaklaşım, kadınlar ve çevre arasındaki bağlantının, üretim ve dağıtımın, verili bir toplumsal cinsiyet, sınıf/kast/ırk organizasyonu tarafından yapılmış ve şekillendirilmiş olarak görülmesi gerektiğinde ısrar etmiştir. Çevresel değişimin sınıf-cinsiyet etkileri kadınların geliri, beslenmesi ve sağlığı, sosyal destek ağları ve bilgisi üzerinde baskılar olarak kendini göstermektedir (Agarwal, 1998, 2000).

Dankelman & Davidson (1988) *Women and Environment in the Third World: Alliance for the Future* adlı eserinde; kadınların arazi kullanımı, su yönetimi, orman kullanımı, enerji sağlanması ve kullanımı, kentsel gelişim, rolleri ve konumlarına odaklanmıştır. Kadınların iklim değişikliğinden olumsuz etkilenmesinin nedeni, bu alanlardaki ev içi ve topluluk düzeyinde çeşitli üreme ve üretken rolleridir. Seller, kuraklık, soğuk ve sıcak hava dalgaları, kasırgalar, yüksek ortalama sıcaklıklar, orman yangınları ve deniz seviyesinin yükselmesinin; insanların yaşamları ve geçim kaynakları üzerinde, özellikle kadınların sorumlu olduğu konular üzerinde büyük etkileri vardır. Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve sorunların aşılabilmesi için marjinalleştirme, görünmezlik ve yetersiz temsil, cinsiyet kaygıları ve kadın sorunları ana görüş politikalara, projelere ve kurumsal yapılara entegre edilmiştir (Vainio-Matilla, 2001). Hedef toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaktır. Ancak ana görüşün kadınların bakış açılarına ve kadın haklarına karşı koyduğu sayısız hilekâr yol vardır (Rao & Kelleher, 2005). Shiva (1988) *Staying Alive: Women, Ecology and Development* adlı eserinde ataerkil, sömürgeci güçlerin ve değerlerin, çoğu zaman kadınların bilgisini marjinalize ettiğini vurgulamıştır. Büyük sosyal ve çevresel sorunlara neden olan ve genellikle 'beyaz' erkeklere atanan erkek egemenliği, '*gelişmemişliktir*'.

İklim Değişikliği Bilimi ve Cinsiyetleşmesi

Dünyada sürmekte olan iklim değişikliğinin doğası ve boyutuyla ilgili bilimsel kaygılar, 1988'de Hükümetler arası İklim Değişikliği Paneli'nin (IPCC) oluşturulmasına yol açmıştır. IPCC, iklim değişikliğinin potansiyel çevresel ve sosyo-ekonomik etkileri hakkında, dünyaya en güncel ve doğru bilimsel bilgileri sağlamak için Dünya Meteoroloji Organizasyonu (WMO) ve Birleşmiş Milletler (BM) tarafından kurulmuştur. IPCC araştırma yapmaz ve BM üyesi ülkelerdeki bilim insanlarından veri toplamaktadır. Bu bilim insanları her yedi yılda bir, ülkelerdeki siyasi temsilciler ve raporların başyazarları tarafından gözden geçirilen ve oybirliğiyle onaylanan 'Değerlendirme Raporlarını' derlemektedir. IPCC, 2013 Beşinci Değerlendirme Raporunda (AR5) şunları bildirmiştir:

‘‘Atmosferdeki karbondioksit, metan ve azot oksit konsantrasyonları, en azından son 800.000 yılda görülmemiş seviyelere yükseldi. Karbon dioksit konsantrasyonları, fosil yakıt emisyonları ve arazi kullanımı değişikliği nedeniyle sanayi öncesi zamanlardan bu yana %40 artmıştır. Okyanus, salınan karbondioksitin yaklaşık %30’unu emerek okyanus asitlenmesine neden olmuştur’’. Ancak AR5’teki dikkate değer birkaç tahminden biri şuydu: Küresel ortalama deniz seviyesi artışının 2100 yılının ötesinde devam edeceği ve termal genişleme nedeniyle deniz seviyesi yükselmesinin yüzyıllarca süreceği konusunda ‘neredeyse kesin’ tahminde bulunmuştur. Başka bir deyişle, Sanayi Devrimi birçok toplumu dönüştürmüş ve dünyayı değiştirmiştir.

Karbondioksit CO₂ seviyeleri, uygarlığın gelişimi sırasında önemli ölçüde artmıştır. Bu yüksek karbondioksit ve diğer sera gazı seviyeleri, küresel sıcaklıkları yükseltmekte ve okyanusları ısıtmaktadır. Her yıl atmosfere saldıığımız CO₂’nin yaklaşık yüzde 30’unu emen okyanuslar üzerinde, başka bir etkisi daha vardır. CO₂ absorpsiyonu deniz suyunun kimyasını değiştirerek okyanus asitlenmesine neden olmaktadır. Bu, kabuklu deniz hayvanı popülasyonlarının azalmasına, mercanların beyazlaşmasına ve onlara bağlı türlerin tehdit edilmesine neden olmaktadır. IPCC, tarihsel olarak sera gazı emisyonlarının çoğunun küresel Kuzey’den kaynaklandığını ve küresel Güney’de giderek artan yıkıcı etkilere sahip olduğunu kabul etmektedir. Bununla birlikte, ‘antropojenik’ iklim değişikliğini yapı bozuma uğratmadaki başarısızlığı, iklim değişikliği nedenlerinin ve sonuçlarının ırksal, sınıflanmış ve cinsiyete dayalı doğasını belirsizleştirmektedir. Bilimsel ve ekonomik uzmanlar, girişimciler, politika yapıcılar ve sözcüler olarak erkekler, konuya her düzeyde hâkimdir. 1970’lerden beri iklim değişikliği, doğa bilimcileri tarafından tanımlanmakta ve açıklanmaktadır. İklim bilimcilerin çoğunluğunun erkek olması alakasız değildir. Hükümetler arası İklim Değişikliği Paneli (IPCC) çoğunlukla erkek bilim insanlarından oluşmaktadır. Erkekler iklim politikası arenasında hâkimdir... Konuyla ilgili en önde gelen politikacılar erkektir... 2007’de The Nielsen Company ve Oxford Üniversitesi tarafından 47 ülkede ‘küresel tüketiciler’ arasında yapılan bir internet araştırması, iklim değişikliği konusunda en etkili 22 sözcüden 18’inin erkek olduğunu ortaya çıkarmıştır. Erkek bilim kulüplerinin kapıları ancak son zamanlarda kadınlara yavaşça açıldı. Kadınlar içeri girdiğinde, kulüp binasında buldukları şey toplumsal cinsiyet dostu olmaktan ve hatta toplumsal cinsiyet açısından tarafsız olmaktan çok uzaktı (Nagel, 2016: 80-91).

Kadrosu ve perspektifi bakımından eril bilimin feminist eleştirisi, birçok yönden bilim tarihinin erkeklerin tarihi olduğu gerçeğini yansıtmaktadır. 20.

yüzyıla kadar, kadın bilim insanlarının yalnızca erkeklere özel bilim ve tıp topluluklarından dışlanması neredeyse evrensel. Bu nedenle cinsiyetçi bilim tarihi, iklim değişikliğinin bilimsel çalışmasına bir iz bırakmıştır. Politika düzeyinde, çevre sektöründe ve sürdürülebilir kalkınma çabalarında toplumsal cinsiyeti yaygınlaştırma ihtiyacı, çoğu kez gönülsüzce de olsa, son 15-20 yılda kabul edilmiştir. Bu tanıma, hala pek çok kurumda içselleştirilmemiştir. Egemen kurum ve kuruluşların, toplumsal cinsiyete duyarlı politika ve uygulamalarının ortaya çıkması için yoğun bir dış savunma çalışmasına ihtiyaç vardır. Bu özellikle toplumsal cinsiyet ve iklim değişikliği açısından geçerlidir (Dankelman, 2010: 5).

Dünyada iklime bağlı doğal afetlerde, erkeklerden çok kadınlar ölmektedir. Bilim ve savaş tarihi erkeksi meşguliyetler ve endişeler ile iç içe geçmiştir. Bazı erkekler ve onların çıkarları, iklim değişikliğinin gerçekte olmadığını ileri sürmektedir. Ayrıca, iklim değişikliğine yönelik bilimsel yaklaşım ve çözümleri benimseyen iklim politika yapıcılarının, sürekli ekonomik büyüme ideolojisine sahip, kadınların ve gelişmekte olan ekonomilerin çıkarlarını marjinalize ettiği ve çoğunlukla erkek olduğu görülmektedir. Eleştirmenler, iklim bilimi fon kuruluşlarının ve araştırmacılarının, geçmiş ve şimdiki önceliklerinin kurumsal ve kişisel çıkarlar tarafından şekillendirildiğini ileri sürmektedir.

Cinsiyet sadece iklim değişikliğinin etkileri açısından önemli değildir. Çağdaş ABD iklim bilimi, bilim tarihini yansıtan cinsiyetçi bir yüze sahiptir; teknolojik ilerlemeyi vurgulayan, kökleri ABD'nin askeri çıkarlarına dayanan ve doğal dünyayı yalnızca anlamaya değil, kontrol etmeye ve değiştirmeye çalışan bir erkek girişimidir. Feminist eleştirmenler, iklim değişikliğinin ölçeğinin ve boyutlarının yeterince anlaşıldığını iddia etmektedir. İklim bilimcilerini, iklim değişikliğinin jeofiziksel özelliklerini ölçmek ve modellemek için çok fazla zaman ve para harcadıklarını; sosyal etkilere özellikle iklim değişikliğinin toplumsal cinsiyete dayalı neden ve sonuçlarına çok az ilgi göstermekle eleştirmektedir. Araştırma çabalarının, değişen bir iklimin savunmasız nüfuslar üzerindeki etkilerini belgelemeye ve tehdidini azaltmanın yollarına odaklanması gerektiğini savunmaktadır (Nagel, 2016: 77-91).

YÖNTEM

Bu çalışmada örnek olay incelemesi yönetimi kullanılmıştır. Veriler, araştırmacıların Bangladeş ve Kenya'da iklim felaketlerinin cinsiyetler üzerindeki etkilerine ilişkin araştırmalarından oluşmaktadır. Çalışmanın amacı, iklim değişikliğinin kadınları ve erkekleri aynı şekilde etkilemediğini ve cinsiyete göre farklılaşan bir etkisi olduğunu göstermektir. Bu nedenle kadınlar ve erkekler

arasındaki eşitsizliğin yönlerine, ilgili rollerine, konumlarına ve ihtiyaçlarına görünürlük sağlamak için kadınlara odaklanılmıştır.

Bangladeş'te 1991 Marian Siklonu ve Cinsiyet

Bangladeş, dünyanın en aktif tropikal siklon bölgelerinden biri olan Bengal Körfezi'nde yer almaktadır. Yoğun nüfuslu ve fakir; 155 milyon nüfusu sahip ve kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hâsıla (GSYİH) yaklaşık 830 dolardır. Bangladeşlilerin yaklaşık yarısı fırtınalar, kasırgalar ve yüksek gelgit dalgaları nedeniyle mevsimsel olarak sel baskınlarına uğrayan, deniz seviyesine yakın veya deniz seviyesindeki kıyılarda yaşamaktadır. Ülke yüzeyinin yüzde yedisi nehirler, akarsular ve kanallardan oluşmaktadır. Ülkenin çoğu siklon mevsiminde genişleyen ve kurak mevsimde daralan suyolu ile birbirine bağlıdır. Bu topografya ve demografik özellikler; tarım toprağı ve içme suyunun artan tuzlanması, muson mevsiminde fırtına dalgalanmaları ve sel gibi ani felaketlerin etkilerine karşı ülkeyi savunmasız hale getirmektedir (Nagel, 2016: 59).

Bangladeş felaketlerle eş anlamlıdır. Her yaz Bangladeş'in üçte biri sular altında kalmaktadır. Taşkınlar çok belirgindir ve tüm kırsal nüfusun geçim kaynakları için hayati öneme sahip olsalar bile felaket gibi görünebilir. Kırsal nüfusun çoğu, sel olmadığında bunu bir felaket olarak düşünmektedir. Yıllık su baskını ve alüvyon döngüsü olmadan tarım alanlarının verimliliğı azalmakta ve su eksikliği nedeniyle tarım alanları çok daha düşük verim vermektedir. Bir sel yoksulluğun derinleşmesine neden olabilirken, yokluğunun da kötü olabilecek görünmez sonuçları olmaktadır. Siklonlar yağmur, sel ve rüzgâr hasarına neden olmanın yanı sıra deniz seviyelerini yükseltip, kıyıları tuzlu su ile dolduran fırtına dalgaları getirmektedir. Yükselen deniz seviyeleriyle birlikte, bir yüzyıl içinde kıyı şeridinin yaklaşık 10 km geri çekilerek, ülkenin kara alanının yüzde 18'inin kaybına neden olacağı tahmin edilmektedir. Bu, siklonların etkilerinin şimdiye kadar olduğundan daha iç kesimlerde hissedileceğı anlamına gelmektedir (Cannon, 2009: 11-12).

Bangladeş tarihindeki en ölümcül tropikal fırtına, Nisan 1991'de, saatte 210 kilometreye varan rüzgârlarla 'Marian' adlı bir siklonun güney kıyı şeridine çarpmasıyla meydana gelmiştir. Uluslararası Kızıllaç ve Kızıllaç Dernekleri Federasyonu, siklonda 140.000 kişinin öldüğünü ve yüzde 90'ının kadın ve çocuklar olduğunu tahmin etmektedir. Kadın ve erkekler arasında ölüm oranlarındaki bu şaşırtıcı dengesizliğı anlamak için, bu ölümlerin meydana geldiğı cinsiyete dayalı sosyal ve kültürel bağlamı incelemek gerekir. Yoksul ülkeler de dâhil olmak üzere çoğu ülkede, kadınların yaşam beklentisi

erkeklerinkinden fazladır. Ancak Bangladeş, dünyada erkeklerin kadınlardan daha uzun yaşadığı ve erkek nüfusunun kadınlardan fazla olduğu dünyadaki birkaç ülkeden biridir (Asya Kalkınma Bankası, 2001). Bu kısmen Bangladeş'in sosyal ve ekonomik sistemiyle ilgilidir ve kadınlara yönelik kültürel tutumlardan kaynaklanmaktadır. Hem kültürel değer kaybı hem de maddi zorluklar, Bangladeşli kadınları bir felaket olduğunda erkeklerden çok daha savunmasız hale getirmektedir (Nagel, 2016). Kadınların daha zayıf beslenme durumu, bir tehlikenin etkileriyle başa çıkmak için kapasitelerinin azalmasına neden olmaktadır. Bangladeş'te her yaştan kadın, erkeklerden daha fazla kalori eksikliği yaşamaktadır ve kadınlar arasında kronik enerji eksikliği yaygınlığı en yüksek seviyededir (del Ninno vd., 2001).

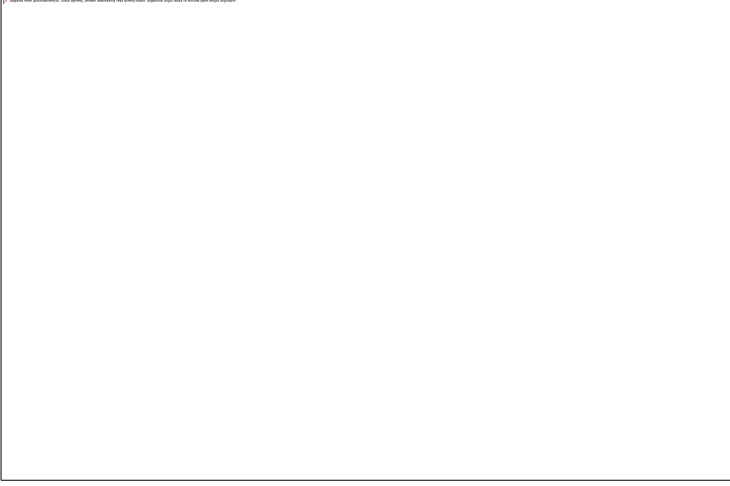
Erken yaşlardan itibaren, Bangladeşli kadınların sağlık ve beslenmeye erkeklerden daha az erişimi vardır. Çoğu ülkede olduğu gibi Bangladeş'te de kadınlar, erkeklerden daha az kazanmakta ve özellikle kadının başında olduğu aileler yoksulluk içinde yaşamaktadır. Daha az gıda, daha kötü sağlık hizmetleri, daha düşük gelirler ve daha yüksek yoksulluk bir araya gelerek kadınları hastalık veya felaket meydana geldiğinde daha az dayanıklı hale getirmektedir. Kadınların alçakgönüllülüğüne yönelik kültürel beklentiler, seçeneklerini daha da sınırlandırmaktadır. Örneğin, Bangladeşli kadınlara yüzme öğretilmemekte ve bazıları aile dışındaki erkekler tarafından açıkta görülmedikleri 'purdah' yani peçeli örtünme içindeler. Göreceli izolasyonları nedeniyle evdeki kadınlar, halka açık yerlerde erkekler arasında Marian Siklonu'nun şiddetiyle ilgili haberler geçtiğinde habersiz kalmışlardır. Nisan 1991'de fırtına suları yükseldiğinde binlerce Bangladeşli kadın ve çocukları boğulmuştur (Nagel, 2016: 60).

Kadınların sosyal olarak inşa edilmiş toplumsal cinsiyete özgü savunmasızlığı, erkeklere kıyasla nispeten daha yüksek kadın afet ölüm oranlarına yol açmaktadır (Neumayer & Plümper, 2007). Bazı kadınlar, alçak meskenlerde, evden sorumlu oldukları için çocuklara bakmak, yiyecek, su ve yakacak bulmak, yemek yapmak, ürün yetiştirmek, hayvancılıkla ilgilenmek ve ev işlerinden sorumlu oldukları için sığınak aramamışlardır. Hareketlilikleri, kadınların uygun giyimi, tavırları ve toplum içinde görünürlükleri, kültürel tanımlarla sınırlandırılmıştır. Kadınların uzun ve bol giysileri hareketlerini kısıtlamıştır. Akraba olmayan erkeklerin bulunduğu yerde daha yüksek bir yer aramaya utanmışlardır. Sığınma evleri kadınlar için ayrı ve güvenli alanlar sağlamamıştır ve sağlık ekipleri ağırlıklı olarak erkektir. Bangladeşli kadınlarla yapılan görüşmeler bu kısıtlamaları doğrulamıştır: "Bu gergin anlarda kadınlar rüzgâr nedeniyle kıyafetlerine ve saçlarına hâkim olamıyor. Üstelik bir ellerinde çocukları, bir ellerinde ev eşyalarıyla sığınma evine yöneliyorlar ve çoğu durumda ölümlerine

sebeplendiriyor. Pek çok çocuk annelerinin kucağından inmeyi reddettikleri için koşamazlar, bu nedenle anneleri de koşamaz. Bu yüzden kadınlar ve çocuklar daha çok acı çekiyor. Fırtına sırasında bazı kadınlar, mülklerine bakmak için aileleri tarafından terk edildi. Bazı fakir kadınlar sınırlı aile desteğine sahipti ve yalnızca evlerinden ve ailelerinden sorumluydu” (Nagel, 2016: 61). Ayrıca bazı kurtarma durumlarında, erkek ve kız çocuklarına yönelik farklı değerlendirmeler, ölüm oranlarındaki cinsiyet dengesizliğine katkıda bulunmuştur: “Abul Kalam’ın beş kızı bir oğlu vardı ve fakirdi. Çocuklarını bir arada tutuyor ve yükselen sudan korkarak rüzgâra karşı savaşıyordu. Yaşam mücadelesi veren Abul Kalam, oğlunun yaşaması için kızlarını arka arkaya serbest bıraktı” (Nagel, 2016: 61). Bangladeşli kadınların erkeklere göre daha az beslenme, kültürel, sosyal ve ekonomik konumu onları fırtınaya daha fazla maruz bırakmıştır. Sonuç olarak, 20-44 yaş arası kadınlar için ölüm oranı 1000’de 71 iken erkekler için 1000’de 15’tir ve kadınların ölüm oranı erkeklerden yaklaşık beş kat daha yüksektir.

Kenya’da Kuraklık, Cinsiyet ve Suyu Ulaşmak

Doğu Afrika ülkesi Kenya’nın çoğu, uzun aralıklı kuraklık geçmişine sahip bir bölgede yer almaktadır. Kenya’nın 41 milyonluk nüfusunun yaklaşık yarısı, güvenli içme suyuna yeterli erişimden yoksundur. 1990’ların sonlarında başlayan aşırı kuraklık döneminde, araştırmacılar çocuklukta yetersiz beslenme, özellikle kızlar arasında artan okul terkleri, insan ve hayvan hastalıklarında artış bildirmişlerdir. Yerel halkla yapılan görüşmeler, kuraklığın kadınlar üzerinde yarattığı su baskısını şöyle anlatıyor: “Kuraklık döneminde evsel kullanım ve içme suyu temini çok zorlaşmaktadır. Yağmur olmaması nehirlerin kurumaması demektir. Bu, genellikle uzak olan mevcut su kaynakları için rekabet yaratır ki, kadınlar ve kız çocukları onlara ulaşmak için uzun mesafeler yürümek zorunda kalır. Turkwel bölgesinde 2-10 km ve kuru Kapua bölgesinde 30 km’ye kadar yürürler. Su noktalarında uzun kuyrukları aşmak için şafaktan önce yola çıkmak gerekiyor. Bu, yolda eşkıyalar veya tecavüzcüler tarafından saldırıya uğrayabilecekleri için güvenlik sorunları yaratır. Buna karşı koymak için kadınlar gruplar halinde yürürler. Suyun uzun mesafelere taşınması da bir sorun çünkü kadınlar suyu başlarının üzerinde taşımak zorunda kalıyor ve pek çok sefer yapıyorlar. Suyu, kuraklık onları öldürmeden önce eşekler tarafından taşınması amaçlanan, ağır geleneksel ahşap oluklarda taşımak zorundalar” (Nagel, 2016: 36). Ayrıca kadınlar, özellikle kuraklık sırasında ‘susuzluğun yükünü’ taşımanın sağlık bedelini ödeyebilirler (Fotoğraf 1). Omurilik, tekrarlanan su ağırlığını taşımaktan dolayı çöker ve spontane düşüklükler, kronik yorgunluklara neden olmaktadır.

Fotoğraf 1: The Burden of Thirst (Susuzluğun Yüğü)

Kaynak: Rosenberg, T. (2010). The burden of thirst. National Geographic

Pek çok toplumda kadınlar ve genellikle kızlar ev kullanımı için su tedarikçileridir. Yemek yapmak, yıkanmak, temizlik yapmak, sağlık ve hijyen sağlamak için her litre suyu temin ederler. Ailenin erkek üyeleriyle karşılaştırıldığında, aile tüketimi için su sağlanmasına yüksek katkı sağlamaktadır. Kadınların toplum içinde görülmesine izin verilmeyen ayrılmış topluluklarda, kız çocukları genellikle su toplama yükünü üstlenmektedir (Dankelman & Jansen, 2010: 28). Evde cinsiyete dayalı bir işbölümü olduğu ölçüde (çocukları yıkamak, yemek yapmak ve temizlik yapmak), kadınlar su tasarrufu konusunda daha fazla zorluk çekmekte veya en azından daha büyük bir yük taşımaktadır. Bu, evde veya hatta bir kuyuda suyun bulunmadığı, suyun belli bir mesafeden eve veya bahçeye getirilmesi, dünyanın bazı bölgelerinde kuraklığın cinsiyetçi etkisini oluşturmaktadır (Nagel, 2016). Shiva (1988) son yüzyıldaki çevre felaketlerinin çoğundan sorumlu olan kurumsal kültürün, öncelikle erkeksi bir kültür olduğunun altını çizmektedir. Elbette bu kültüre erkekler ve kadınlar katılmıştır, ancak kadınların sesleri ve karar alma güçleri daha sınırlı ve kısıtlanmıştır.

Kuraklığın karmaşıklaştırdığı gelişmekte olan ortamlarda, kadınların tek yükü su taşımak değildi. Bazı kadınlara ‘kuraklık gelini’ olmaları için örnekte olduğu gibi kişisel talepler de vardı: ‘‘Kuzey Kenya’da uzun süren kuraklık, dul (Fatuma) Ahmed ve yedi çocuğı gibi birçok aileyi yiyecek ve su bulma olasılıklarının daha yüksek olduğu kasabaların dış mahallerine doğru itti. Yardım yetersiz ve insanlar umutsuz stratejilere başvuruyor. Kenya’da 18 yaşın altında evlenmek yasa dışıdır. Bu nedenle ‘kuraklık gelinleri’ olgusu gizlice söylenir...

Yerel bir şef: “Bir anne 14 yaşındaki bir kızı okuldan alır ve diğer çocuklara yemek vermesi için para karşılığında onu bir erkeğe hatta yaşlı bir erkeğe satar. Bazı ailelerin 10 çocuğu var ve o çocukları beslemek gerçekten çok zor” dedi. Bu Kenya örneğinin de gösterdiği gibi, kadınlar kuraklık sırasında sadece su bulmakla yükümlü değiller, aynı zamanda ailelerini doyurma sorumlulukları da vardır” (Nagel, 2016: 36). İklim değişikliği genellikle mevcut eşitsizlikleri büyütme eğilimindedir. Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (IPCC) şu sonuca varmıştır: Yoksul topluluklar, yüksek riskli bölgelerde yoğunlaşmış olanlar özellikle savunmasız olabilir. Daha sınırlı uyum kapasitelerine sahip olma eğilimindedir; yerel su ve gıda kaynakları gibi iklime duyarlı kaynaklara daha bağımlıdırlar (IPCC, 2007).

Küresel Güney’in neredeyse tamamında, su getirme görevi kadınların işidir. Bangladeş’in, Dakka ve Filipinler’in Manila kentlerinde, kadınların su arayışı üzerine yapılan bir çalışmada araştırmacılar; suya erişimin düzenlenmesinin bazı sınıfsal eşitsizlikleri gidermeye yardımcı olduğu ancak yoksul kadınların karar alma sürecinin dışında kaldığı ve kadınların genellikle ihtiyaçlarını karşılayamayan ataerkil su yönetim sistemlerine bağımlı hale getirildiği bildirilmiştir. Bu noktada önemli olan; güç ilişkilerinin nasıl merkeze oturup işlediğini anlamamızdır (Bilgili, 2010: 91). Bu kadınlar, coğrafi zorluklardan çok yüksek fiyatlar, suya sınırlı erişim ve onları dışlayan politik manzaralarla karşı karşıya kalmaktadır. Örneğin su getirme görevi Binayo için hayatı tanımlar ve şu açıklama bunu açıkça göstermektedir: “Aylito Binayo’nun ayakları dağı biliyor. Sabahın dördünde bile tek başına yıldızların ışığında kayalardan nehre koşabilir ve sırtında 50 kilo suyla sarp dağ köyüne kadar tırmanabilir. Bu yolculuğu neredeyse 25 yıl boyunca günde üç kez yaptı. Güneybatı Etiyopya’nın Konso bölgesindeki Foro köyünde diğer kadınlar da öyle. Binayo, kısmen annesine Toiro Nehri’nden su getirmesine yardım etmek zorunda kaldığı için sekiz yaşındayken okulu bıraktı. Su kirli ve içilmesi güvenli değil; süregelen kuraklığın devam ettiği her yıl, bir zamanların kudretli ırmağı daha da tükeniyor. Ama Foro’nun sahip olduğu tek su bu. Ayrıca eşinin tarlalarında manyok ve fasulye yetiştirmesine, keçileri için ot toplamasına, kuru tahıl toplamasına ve un haline getirmek için değirmene götürmesine, yemek yapmasına, aile yerleşkesini temiz tutmasına ve üç küçük oğluna bakmasına yardım etmelidir. Bu işlerin hiçbiri, her günü su getirmek için harcadığı yaklaşık sekiz saat kadar önemli veya yorucu değildi”(Nagel, 2016: 35; Rosenberg, 2010).

BULGULAR

İklim değişikliğinin sonuçları, bireylerin veya grupların değişiklikleri deneyimledikleri bağlamla yakından ilişkilidir. İklimle ilgili bazı olayların özellikle afetlerle sonuçlananların, erkekler ve kadınlar için farklı sonuçları olmuştur ancak nedenler ve ayrıntılar ülkeden ülkeye değişmektedir. Örneğin, benzer şiddetteki tropik fırtınalar ABD ve Bangladeş'i etkilemiştir ancak sonuçları çok farklıdır. 1992'de Andrew Kasırgası Florida'yı vurmuş ve 28 milyar sterlin değerinden fazla hasara neden olmuştur ancak 20 kişiden daha az insanı öldürmüştür (Morrow, 1997). Bir yıl önce Bangladeş'in güneydoğu kıyısını vuran Marian Siklonu 140.000 insanı öldürmüş ve milyonlarca insanın geçim kaynağını yok etmiştir (German Red Cross, 1999). Bu Florida halkının zarar görmediği, evlerini, okullarını, işlerini ve mallarını kaybetmedikleri anlamına gelmez. Ancak, eşdeğer bir tehlikenin farklı topluluklar üzerindeki etkisinin, farklı sosyal savunmasızlık düzeyleriyle nasıl ilişkili olduğunu göstermektedir.

İklim değişikliğinden kadınlar ve erkekler istihdam ve işsizlik, yerinden edilme, zihinsel ve fiziksel sağlık ve ölüm gibi farklı şekillerde etkilenmiştir. Dezavantajlı bir konumda olan kadınlar, afetlerle mücadelede özel zorluklarla karşılaşmıştır. Daha düşük eğitim ve öğretim seviyeleri afetler öncesinde, sırasında ve sonrasında gerekli bilgilere erişme yeteneklerini azaltmıştır. Çoğunluğu kadın olan yoksul insanlar, geçim kaynaklarını kaybettiklerinde daha derin bir yoksulluğun içine doğru kaymaktadır. Ayrıca iklim değişikliği cinsiyetten bağımsız olmadığı için, iklim değişikliğinin vurduğu birçok yerde, cinsiyete özgü insani güvenlik etkileri gözlemlenmiştir.

İklim değişikliği ile yakından ilişkili olan fiziksel ve atmosfer biliminde kadınlar, biyolojik, tıbbi ve sosyal bilimlere kıyasla çok daha az temsil edilmektedir. Kadınlar özellikle iklim bilimiyle en çok ilgili olan yer bilimlerinde yeterince temsil edilmiyor (Nagel, 2016: 90). Özellikle erkek araştırmacıların son derece teknik bulgularına, uzman olmayanların, ilgi alanları ve bakış açıları nadiren bilimsel laboratuvarlarda temsil edilenlerin erişemeyeceğine dikkat çekilmektedir. UNFCCC ve IPCC'nin, erkek bilim insanlarına ve politika yapıcılara ne tür ayrıcalıklar sağladığını, son zamanlarda farkına varmıştır. Ancak iklim değişikliğinin toplumsal cinsiyet ve sosyal adalet üzerindeki etkileri, iklim araştırmalarının yayınladığı önde gelen bilimsel dergilerde nadiren ele alınan marjinal endişeler olmaya devam etmektedir. Bu, meşru bir bilimsel sorunun ne olduğu hakkında yaygın olarak kabul edilen varsayımlardan kaynaklanmaktadır.

Biyolojik türlerin iklim değişikliği tarafından yer değiştirmesine ilişkin araştırmalar, yalnızca doğal dünyaya odaklanma eğilimindedir ve sosyal alan yeterince görülememiştir. Enerji kaynaklarının eksikliği, temiz su, güvenli sağlık önlemleri ve sağlık sorunları genellikle kadınların omuzlarına ekstra yük getirerek çeşitli üreme ve bakım görevlerini artırmıştır (Enarson, 2000). Ayrıca afet karşısında genellikle ilk göç eden erkekler olurken, birçok toplumda sosyo-kültürel normlar ve bakım sorumlulukları, kadınların bir afet meydana geldiğinde barınak aramak ve çalışmak için göç etmesini engellemiştir. Daha az hareketli olmaları, evle daha sınırlı olmaları ve daha az karar verme güçlerine sahip olmaları muhtemelen onları engelleyecektir. Tüm bunlar katılım eksikliğine, potansiyel tehlikelere, afete hazırlık ve olası uyum stratejileri ile ilgili bilgilere sınırlı erişimlerine neden olmaktadır.

Kültürler, bölgeler ve zaman içindeki farklılıklara rağmen, dünyanın her yerindeki cinsiyet ilişkileri erkekler ve kadınlar arasındaki güç farklılığını gerektirmiştir. Bu nedenle kadınların ve erkeklerin rolleri ve faaliyetleri sosyal olarak inşa edilmiş ve cinsiyete göre farklılaştırılmıştır. Kadın ve erkeklerin ekonomik sorumlulukları, aile görevleri, politik hakları, eğitimleri kadınları ve erkekleri iklim değişikliğinin etkilerine karşı az ya da çok ya da eşit derecede savunmasız hale getirmiştir. İklimle uyum ve hafifletme stratejileri için pozitif çözümler belirlemek amacıyla kadın ve erkeklerin gerçekleri görmesi gerekmektedir.

SONUÇ

Bu çalışma, küresel ve yerel alandaki iklim değişikliğine feminist bir bakış açısıyla, insan merkezli ve hak temelli bir yaklaşım sunmaktadır. İklim değişikliğinin etkilerine kurumlar, kurallar ve normlar olarak kadınsı bir perspektiften bakarsak, küresel karar verme ve güç yapılarındaki eşitsizlikler anlaşılabilir. Aynı zamanda sömürgeciliğin mirasının bugün hala gelişmekte olan ülkelerdeki kurumları nasıl şekillendirdiği de görülebilir. Çünkü tarihsel olarak Batılı gelişme, ataerkil bir karar alma şeklini güçlendirmiştir. Bu, koruma ve sürdürülebilir kalkınma projeleri çalışanlarının genellikle teknik yaklaşımına yansımıştır. Bu nedenle kadınların, sosyo-ekolojik alanlardaki rollerine ve konumlarına görünürlük sağlayarak; iklim değişikliğini azaltma, uyum, politika geliştirme ve karar verme süreçleri toplumsal cinsiyet perspektifi içermelidir.

İklim değişikliğinin etkisi dünyanın her yerinde eşit değildir; farklı zamanlarda ve farklı yerlerde kadınlar ve erkekler üzerinde farklı etkileri olmuştur. Pek çok felaket gibi, iklim değişikliği mevcut eşitsizlikleri artıma tehdidi oluşturmaktadır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın (UNDP)

2005 ve 2007 İnsani Gelişme Raporlarında belirttiği gibi, toplumsal cinsiyet eşitsizliği en yaygın olanlarından biridir. Bu nedenle cinsiyet eşitsizliğini üreten kültürel faktörlerin ele alınması önemlidir. Örneğin, afet anında kadınlar utanmadan ve taciz edilmeden yeterince sığınak arayabilmeli ve dul kaldıklarında veya boşandıklarında yoksulluğa ve artan savunmasızlığa mahkûm edilmemelidir (Cannon, 2009: 12).

Gelecekte iklim değişikliğinin yükü, iklim değişikliğine ve değişkenliğine karşı oldukça savunmasız bölgelerde yaşayanlar tarafından muhtemelen farklı şekillerde karşılanacaktır. İklim değişikliğinden zenginler daha rahatsız oluyorken fakirler daha aciz hale gelmektedir. Dünya Bankası, 84 sayfalık raporunda toplumsal cinsiyetten yalnızca bir kez bahsetmiş ve sıcaklığın 4 derece arttığı bir dünyada olası sağlık etkilerine odaklanmıştır: “Aşırı sıcaklıkların sağlık üzerindeki etkilerine karşı savunmasızlık, nüfusun farklı alt gruplarına göre değişmektedir. Orta ve düşük gelirli ülkeler, OECD ülkelerine kıyasla daha fazla zorlukla karşı karşıyadır. *Çocukların ve kadınların genellikle daha şiddetli etkilenmesi beklenir*” (Nagel, 2016: 27). Bu noktadan hareketle, toplumsal cinsiyetlere bağlı olarak oluşan bilgiyi analiz etmenin, tartışmanın, onu bilimin gündem maddelerinden biri yapmanın ve farklı bakış açılarının, olguları daha iyi açıklamaya yarayabileceği açıktır (Bilgili, 2017: 21). Bu nedenle toplumsal cinsiyet eşitsizliği iklim değişikliği çalışmalarında daha görünür olmalıdır.

Bu çalışma, gelişmekte olan ülkelerde, kadınların iklimle ilgili felaketlere karşı savunmasızlığına odaklanmıştır. Yoksulluk ve savunmasızlık arasındaki bağlantı açıkça çok önemlidir ve kadınları daha çok etkilemektedir. Yoksulluğun azaltılmasında ciddi bir ilerleme kaydedilmezse, kadınlar tehlikelerin etkisinden, onlara direnme ve onlardan kurtulma becerileri açısından giderek daha fazla etkileneceklerdir. Kadınlar ve erkekler arasındaki ekonomik eşitsizliklerde daha genel azalmalar olursa, bu sonuç değiştirilebilir. Margaret Beckett’in Güvenlik Konseyi’nin Nisan 2007’deki özel oturumunda vurguladığı gibi “İklim değişikliğinin bizi ayırmasını önleyecek bilgiye sahipsek, bizi bir araya getirebilir” (Dankelman, 2010: 59). Sonuç olarak toplumsal cinsiyet eşitsizliği tüm eşitsizliklerin en yaygın olanlarından biridir ve iklim değişikliği mevcut eşitsizlikleri artırma tehdidi oluşturmaktadır. Bu nedenle adaleti sağlamadan iklim değişikliğiyle ilgili devasa zorlukların üstesinden gelinemez ve cinsiyet adaleti olmadan gerçek adalet olmaz.

Kaynakça

- Adger, W. N., Paavola, J., Huq, S., & Mace, M. J. (2006). *Fairness in adaptation to climate change*. MIT press.
- Agarwal, B. (1998). The gender and environment debate. İçinde *In R. Keil (Ed.), Political ecology: Global and local*. Routledge.
- Agarwal, B. (1986). *Cold hearths and barren slopes: The woodfuel crisis in the Third World*. Zed Books.
- Agarwal, B. (2000). Conceptualising environmental collective action: Why gender matters. *Cambridge journal of economics*, 24(3), 283-310.
- Aguilar, L. (2010). Establishing the linkages between gender and climate change adaptation and mitigation. İçinde *In I. Nagel (Ed.), Gender and climate change: An introduction* (ss. 173-193). Earthscan.
- Bilgili, M. (2017). Toplumsal Cinsiyet, Bedenin Mekansallığı ve Cinsiyetçi Mekanlar. *Felsefe-Yazın Dergisi, Ekim-Kasım*, 23, 19-28.
- Bilgili, M. (2020). Coğrafyada Mekân Felsefesi Üzerine Yaklaşımlar. *International Journal of Geography and Geography Education*, 41, 88-102.
- Boyd, E. (2009). The Noel Kempff project in Bolivia: Gender, power, and decision-making in climate mitigation. İçinde *In G. Terry (Ed.), Climate Change and Gender Justice* (ss. 101-110). Practical Action Publishing.
- Cannon, T. (2009). Gender and climate hazards in Bangladesh. İçinde *In G. Terry (Ed.), Climate Change and Gender Justice* (ss. 11-17). Practical Action Publishing.
- Connell, R. (1987). *Gender and power: Society, the person and sexual politics*. Polity Press.
- Cross, G. R. (1999). Living with cyclones: Disaster preparedness in India and Bangladesh. *Bonn: German Red Cross*.
- CSE (Centre for Science and Environment). (1985). Women and natural resources. İçinde *In CSE (Ed.), State of the Indian Environment: Second Citizens Report 1984-1985* (ss. 717-718). Delhi.
- Dankelman, I. (2010). *Gender and climate change: An introduction*. Earthscan.
- Dankelman, I., & Davidson, J. (1988). *Women and Environment in the Third World: Alliance for the Future*. Earthscan.
- Dankelman, I., & Jansen, W. (2010). Gender, environment and climate change: Understanding the linkages. İçinde *In I. Dankelman (Ed.) Gender and climate change: An introduction* (ss. 21-54). Earthscan.

- del Ninno, C., Dorosh, P. A., Smith, L. C., & Roy, D.K. (2001). *The 1998 floods in Bangladesh: Disaster impacts, household coping strategies, and response*. International Food Policy Research Institute.
- Eakin, H., & Luers, A. L. (2006). Assessing the vulnerability of social-environmental systems. *Annual Review of Environment and Resources*, 31, 365-394.
- Eisenstein, Z. (1994). *The color of gender: Reimagining democracy*. University of California Press.
- Enarson, E. (2000). *The gender and Natural Disasters*. International Labour Organization (ILO).
- IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change. (2007). *Fourth Assessment Report: Climate Change 2007*. IPCC.
- Kovancı, E. (2017). Kronik: Kadınların sürdürülebilir gelişme için örgütlenme deneyimlerinden ve toplumsal cinsiyet analizinden iklim değişikliğini anlamak. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 72(2), 493-503.
- Külcür, R. (2020). İklim Değişikliği Politikalarının ve Akademik Makalelerin Toplumsal Cinsiyet Perspektifi Açısından Sorgulanması. *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, 3(2), 287-312.
- Külcür, R. (2022). Toplumsal Cinsiyetin Çevresel Adalet ve İklim Değişikliği Bağlamında Türkçe Literatürdeki Görünürlüğü. *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, 24, 31-54.
- Long, N., & Long, A. (1992). *Battlefields of knowledge: The interlocking of theory and practice in social research and development*. Routledge.
- MEA (Millennium Ecosystem Assessment). (2005). *Ecosystems and human well-being: Synthesis*. Island Press.
- Merchant, C. (1980). *The death of nature: Women, ecology, and the scientific revolution*. HarperCollins.
- Momsen, J. (2004). *Gender and development*. Routledge.
- Morrow, B. H. (1997). Disaster in the first person. İçinde *In W.G. Peacock (Ed.), Hurricane Andrew: Ethnicity, gender and the sociology of disasters*. Routledge.
- Nagel, J. (2016). *Gender and climate change: Impacts, science, policy*. Routledge.
- Nelson, V., & Stathers, T. (2009). Resilience, power, culture, and climate: A case study from semi-arid Tanzania and new research directions. İçinde *In G. Terry (Ed.), Climate Change and Gender Justice* (ss. 57-70). Practical Action Publishing.

- Neumayer, E., & Plümper, T. (2007). *The gendered nature of natural disasters: The impact of catastrophic events on the gender gap in life expectancy, 1981–2002*. London School of Economics.
- Ortner, S. (1974). Is female to male as nature is to culture? İçinde *In M. Roslado and L. Lamphere (Eds.), Woman, culture and society*. Stanford University Press.
- Rao, A., & Kelleher, D. (2005). Is there life after gender mainstreaming? *Gender & Development, 13*(2), 57-69.
- Rocheleau, D., Thomas-Slayter, B., & Wangari, E. (1996). *Feminist political ecology: Global issues and local experience*. Routledge.
- Rosenberg, T. (2010). The burden of thirst. *National Geographic, 247*(4), 96-115.
- Shiva, V. (1988). *Staying alive: Women, ecology, and survival in India*. Zed Books.
- Talu, N. (2016). İklim değişikliği ve toplumsal cinsiyet politika belirleme süreçleri. *Yasama Dergisi, 33*, 68-87.
- Tatgın, E. (2019). İklim adaleti kapsamında toplumsal cinsiyet tartışması. *Kent ve Çevre Araştırmaları Dergisi, 1*(1), 104-118.
- Terry, G. (2009). *Climate change and gender justice*. Practical Action Publishing.
- UN. (1999). *1999 World survey on the role of women in development*. UN.
- Vainio-Matilla, A. (2001). *Navigating Gender: A framework and a tool for participatory development*. Ministry of Foreign Affairs.
- van Wijk-Sijbesma, C. (1985). *Participation of women in water supply and sanitation: Roles and realities*. The Hague.

ISBN: 978-625-6971-83-7

BÖLÜM 4

LOJİSTİK KÖY

Dr. Öğretim Üyesi Emel KESİM¹

Dr. Mustafa Güçlü KAYHAN²

1. Giriş

Lojistik kelime olarak Latince “logisticus” ve Yunancada “logisticos” kelimelerinden gelen logic yani hesaplama ve mantıklı hesaplama yapma anlamına gelmektedir (Wassenhove, 2006: 476). Türk Dil Kurumu (TDK) güncel sözlüğünde ise hem askerlik hem de genel tanımı olarak lojistiğe değinilmiştir. Askeri açıdan “*geri hizmetle ilgili*” olarak ifade edilirken genel anlamı da “*kişilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere her türlü ürünün, hizmetin ve bilgi akışının çıkış noktasından varış noktasına kadar taşınmasının etkili ve verimli bir biçimde planlanması ve uygulanması*” tanımlanmıştır. Lojistiğe askeri açıdan yaklaşıldığında; İkinci Dünya Savaşıyla birlikte esas önemi kavranmıştır. Bu dönemle birlikte matematiksel modeller kullanılarak yapılmaya başlanmıştır. Bu da lojistiğe bir bilim gözüyle bakılmasını sağlamıştır (Elgün, 2011:11-12). Sivil organizasyonlar açıdan lojistik ise üretilip dağıtılan ürünün dağıtım anlamına gelmektedir. Buradaki temel sorun ne zaman ve ne kadar hammadde, yarı mamul veya tamamlanmış mamul depolanacağı akabinde nakledileceğidir. Lojistik, örgütlerin malzeme akışının kontrolü ve planlanması ile ilgilidir. Amacı, doğru malzemenin doğru zamanda doğru yere teslimatının belirlenen performans ölçütleri (toplam işletme maliyetlerinin minimize edilmesi) ve belirlenen bütçe kısıtlarına uygun şekilde gerçekleştirilmesi olarak ifade edilmektedir. (Ghianhi vd.,2004:1). Lojistikle ilgili en fazla çalışmayı yapan kurumlardan biri olan Tedarik Zinciri Yönetimi Profesyonelleri Kurulunun tanımında ise “Lojistik” kavramını müşteri ihtiyaçlarının karşılanması için mal, hizmet ve bunlarla ilgili bilginin üretim yerinden tüketiciye doğru verimli bir şekilde ileri ve geri yönlü akışının ve depolanmasını sağlayan çalışmalar şeklinde tanımlanmıştır (Zalluhoğlu vd., 2014:84).

¹ Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İİBF İşletme Fakültesi Yönetim ve Organizasyon ABD, ORCID: 0000-0002-2914-875X

² ORCID: 0000-0002-1332-4931

20 ve 21 yy.da gerçekleşen iletişim ve ulaşım ile ilgili teknolojilerin gelişmesi ile birlikte dünya ticareti artmıştır. Bu gelişmeler dünyayı küçük bir köy haline getirmiştir. Uluslararası ticarete dahil olan ülkeler bu pastadan paylarını almak ve artırmak hatta rekabet içinde kendilerini ön sıralara çıkarmak için lojistik sektörünü geliştirmek için büyük yatırımlar yapmaktadırlar. Gerçekleştirilen yatırımlar hem devlet hem de özel sektör tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu yatırımlarla ülkeler dünya çapında lojistik üs olma amacını gütmektedirler. Ülkemiz özeline baktığımızda da bu hedeflerin tutturulması amacıyla çeşitli projeler hayata geçirilirken var olan lojistik köylerin kapasitelerinin artırılması da planlanmış ve hayata geçirilmeye başlamıştır. Gelişmiş ülkelerde ekonomi ve istihdamın yaklaşık %10'luk kısmını diğer taraftan gelişmekte olan ülkeler içinde daha fazlasını ifade etmektedir (Lui ve Savy, 2015: 300). Bu noktadan bakıldığında lojistik köylere yapılan ve yapılması planlanan yatırımların önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Lojistik ve lojistik köylerin en temel amaçlarını da tedarik zincirinde oluşan maliyetlerin en aza indirilirken bürokratik işlemlerin de düşürülmesi olarak ifade edebiliriz.

2. Lojistik Köy Tanımı, Dünya ve Ülkemizdeki Gelişim Süreçleri

Gelişen ekonomi ve üretim teknikleri nedeniyle tüketicilere sunulan mal ve hizmetlerin niteliği değişmiştir. Gerçekleşen bu değişim fonksiyonel ve kavramsal olarak lojistik köy veya diğer ismiyle lojistik merkez tanımlarının değişmesine sebep olmuştur. Lojistik merkezi, dağıtım merkezi, merkezi depo, nakliye/yük terminali, nakliye ağı, lojistik platformu, lojistik deposu ve distripark gibi kavramlarla isimlendirilmiştir. (Rimiene ve Grundey, 2007: 88). Europlatforms (2022) yapmış olduğu tanımda lojistik merkezleri, ulusal veya uluslararası boyutta ticari temelde çeşitli uygulamacılar tarafından ürünlerin dağıtımının gerçekleştirildiği merkez olarak tanımlamaktadır. Uygulamacı olarak tanımlanan kişiler de lojistik merkezinde bulunan depo, ofis, yükleme boşaltma alanı ve depolama alanı gibi yerlerin sahip veya kiracıları olarak ifade edilmiştir. Lojistik köy veya merkez için gerçekleştirilen bir diğer tanımdaysa; birden fazla nakliye türünün yer aldığı, sigortacılık işlemlerinin gerçekleştirildiği, depolamanın, yük indirme-boşaltma işlemlerinin yapılmasının etkin ve verimli bir şekilde gerçekleştirildiği alanlara lojistik merkezi olarak ifade edilmektedir (Elgün, 2011:25).

Son dönemlerde dünya ticaretinde meydana gelen gümrük prosedürlerinin değişmesi ticari antlaşmalarla ticari faaliyetlerin eski dönemlere oranla daha fazla yeknesaklaşması ve kolaylaştırılması için gerçekleştirilen çalışmalar da lojistik köylerin hem yaygınlaşmasını hem de daha fazla işlevselleşmesine sebep olmuştur. Bu durum lojistik merkezlerin kurulması, sürdürülebilir lojistik sistemlerin geliştirilmesi ve lojistik köylerin kurulması açısından özel bir arz etmektedir (Meidute, 2007:111). Başlangıç olarak ABD'de kurulan lojistik

köyler daha sonra Japonya ve Kıta Avrupa'sında sırasıyla Fransa, Almanya ve İtalya'da görülmeye başlamıştır (Yücel ve Yılmaz, 2019: 75). ABD'de kurulan lojistik köylerin temel amacı büyümede geri kalmış bölgelerin ekonomik olarak iyileştirilmesiyken Avrupa kıtasında araç yoğunluğunun azaltılarak hava kirliliğinin azaltılması, dağıtım lojistik faaliyetlerin birleştirilerek eski cazibesini kaybeden sanayi alanlarının tekrar faaliyete sokulmasıdır (Aydın ve Ögüt, 2008).

Ülkemiz döndüğümüzde 2000'li yılların başında lojistik faaliyetlere daha fazla önem ve destek verilmeye başlanmıştır. Öncelikle TCDD tarafından yatırımlar gerçekleştirilmiştir. Bunu izleyen dönemlerde özel sektörde ilgisini çekmeye başlayan lojistik merkez/köylere yatırımlar gerçekleşmeye başlamıştır (Demiroğlu ve Eleren, 2014:191). TCDD'nin gerçekleştirdiği projelerdeki amaçlarda Avrupa'daki benzerleriyle aynı amacı gütmektedir. Kurulan lojistik merkezlerle kentsel trafiği azaltmak nakliye girişlerini ve çıkışlarını şehir trafiğine dahil olmadan organize sanayi bölgelerine yakın olarak kurulmasını hedeflenmektedir (Karlı ve Tanyaş, 2020: 52). Kuruluş yeri seçiminin doğru yapılması sayesinde de şehir içi trafiği azaltılırken çevresel etki olarak şehir içi hava kirliliğinin azaltılması açısından da fayda sağlamış olacaktır (Özgen, 2011: 6).

3. Lojistik Köylerin Sağladığı Faydalar ve Karşılaşılabilecek Problemler

Dünyada son iki yüzyılda meydana gelen hızlı teknolojik gelişmelerin yanı sıra tüketici davranışlarının da hızla değişmesi işletmeleri hızlı bir şekilde konumlarını gözden geçirmeye itmiştir. Rekabet şartlarındaki değişiklikler ve bu şartlara hızlıca uyum sağlamak işletmelerin hayatlarını devam ettirmesi için ön şartlarından biri haline gelmiştir. Tüketici ihtiyaçlarının hemen karşılanması lojistik faaliyetlerin etkin ve etkili bir biçimde gerçekleşmesine bağlıdır. Lojistik faaliyetlerin hızlı, yüksek kalite ve düşük maliyetle gerçekleşmesi işletmelere rekabet üstünlüğü sağlayacaktır. Bu sayede pazara sunulan üründe katma değer oluşurken işletme açısından artı bir değer elde edilirken müşteri memnuniyeti açısından da artırıcı etkisi olacaktır. Söz konusu kazanımların elde edilmesi doğru planlanmış ve hali hazırda etkin uygulamaları gerçekleştirildiği lojistik köy faaliyetleri ile gerçekleşecektir.

Lojistik köylerin kurulması ve işletilmesi ile tüm ulaşım modlarının kullanılması, ürün teslimat akışının etkin hale gelmesi, şehir içi trafiğinin yoğunluktan kurtulurken demir yolu gibi düşük maliyetli seçeneklerin kullanılmasını sağlamaktadır. Tüketici taleplerine hızlı cevap verilmesi ve işletmelerin dağıtım kanalları üzerinde kontrollerinin artmasının yanında tedarik zinciri faaliyetlerinin esnek hale gelmesi öncelikli olarak faydaları olarak sayılabilir. Bu faydalarını yanında bölgesel gelişmişliği artırıcı yönde etkisi ve çevre düzenlenmelerinin olumlu olarak gerçekleştirilmesi de lojistik köylerin sağladığı faydalardandır (Yılmaz, 2019: 190). Lojistik köylerle ilgili

gerçekleştirilen bir başka çalışmada Ceran ve diğerleri (2014) lojistik köylerin kuruldukları ülkelere bölgesel rekabette güç kattığı, uluslararası ticarete işletmelere maliyet avantajı, ihtiyaçların temininde hız ve esneklik sağladığını ortaya koymuşlardır. Gedik ve Turgut (2017) da Konya ilinde gerçekleştirdikleri çalışmada lojistik köylerin işletmelerin ihracat faaliyetlerindeki başarımlarını artırıcı katkıda bulunacağı sonucuna ulaşmışlardır. Donath ve diğerlerine (2011) göre lojistik köylerde faaliyet gösteren işletmelerin navlunda pazarlık ederken maliyetleri düşürme, yeni firmalarla iletişime geçme, tedarikçilerle yakın işbirliği sağlama ve nakliyede modern tekniklerin kullanılması gibi faydalar sağlandığını ifade etmişlerdir. Rimiene ve Grundy (2007) gerçekleştirdikleri çalışmada lojistik köylerin taşımacılığın gelişmesi, arazi kullanımında etkinliğin sağlandığını ve ürün dağıtımında da gelişme sağladığını ifade etmişlerdir. Lojistik köylerin bu faydalarının yanında kuruldukları bölgelerdeki istihdama katkı yapmaktadırlar (Tek ve Mucan, 2010: 328). Tongzon (2007) gerçekleştirdiği çalışmada lojistik köyler için çeşitli kriterler belirtmiştir. Bu kriterler; pazar potansiyeli, ekonomik ortam, altyapı yatırımları, politik ve yasal düzenlemeler, sosyal ortam, ticari ortam, yönetim hizmetleri, eğitilmiş işgücü ve mali piyasa istikrarı olarak sıralanmıştır. Bu kriterlerin tam olarak gerçekleştirilmesiyle genel olarak bölgesel gelişmenin sağlanabileceği ve kurulduğu bölgeler açısından bir çekim merkezi olarak fayda sağlayacağı ifade edilebilir.

Lojistik köyler, lojistik ile ilgili çalışmalarını kolaylaştıracak ulaşım modlarına yakın olmalıdır. Bu durumda kuruluş yeri seçimi çalışmalarının önemini ortaya koymaktadır. Bu tür merkezlerin kurulduğu arazilerinde yüksek maliyetli araziler olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Yer seçiminin doğru yapılmaması, lojistik merkezlerden beklenen verimin alınamamasında önemli bir sebep olacaktır.

Lojistik merkezin işletilmesinde karşılaşılabilecek bir diğer problem yine yer seçimi yapılırken lojistik merkezin gelecekte gerçekleşecek talebe göre kendisini kısıtlamayacak alt ve üst yapı bakımından büyümesine engel olacak yerlerde inşa edilmesidir. Planlama aşamasında alınacak yanlış kararlar merkezin büyümesine engel olacak bu durumda işletilmesinde karşılaşılabilecek en büyük sorun olarak işletmecinin önüne çıkacaktır.

Lojistik merkezin işletilmesinde ortaya çıkabilecek bir diğer sorunda uygun taşıma modlarının ve terminallerinin olmaması işletmenin pazar payını düşürecektir.

Yönetmelik faaliyetlerde problem yaşanmaması için, yer seçimi yapılırken mutlaka pazara yakınlık durumu, lojistik hizmeti veren ve alan tarafından kolay ulaşılabilir olması, gerçekleşecek faaliyetlerin maliyet ve sürelerinin azaltılması gerektiği, şehirde olası trafik tıkanıklığına ve çevre kirliliğine sebebiyet verebileceği düşünülmelidir.

Lojistik merkezlerin işletilmesinde karşılaşılabilecek bir başka problemde, yer seçiminde etkili olan bölgesel ve ulusal ulaştırma politikalarının iyi etüt edilmeden kuruluş kararının alınmasıdır. Gelecekte işletmenin karşılaştacağı yönetim problemlerinin ortadan kaldırılması da bu politikalara uygun inşa politikalarından geçmektedir.

Gerçekleştirilen işlemlerin ve kümelenmenin amacı hem ulaşım sistemlerinin hem de bunlara uygun olacak donanımların etkin bir şekilde kullanılmasıdır. Bu sayede de maliyetler düşecektir. Maliyetlerin düşmesi için alt yapı ve bilgi teknolojilerinin doğru ve gelişmiş olması gerekmektedir. Alt yapı ve bilgi teknolojilerine verilen önemde ileride lojistik merkezin karşılaştacağı sorunların doğmadan ortadan kalkması anlamına gelecektir (Aydın ve Ögüt, 2008b:8-9).

4. Lojistik Köylerde Yönetim

Lojistik merkezler oluşum ve faaliyet gösterecekleri coğrafi konum açısından farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklar nedeniyle, kamu, özel veya kamu-özel sektör ikilisinin bir araya gelmesiyle kuruluş işlemleri gerçekleştirilmektedir. Alt yapı yatırımlarının maliyetli olması ve planlama çalışmalarının kamu sektöründe daha iyi gerçekleştirilmesi sebebiyle kamunun alt yapı yatırımını gerçekleştirdikten sonra özel sektöre kiralama yoluyla devri söz konusu olabilmektedir. Bir diğer yöntem ise özel sektörün işletmeyi kurup işletilmesi olarak ifade edilebilir. Bütün alt ve üst yapı kurucu işletme veya işletmeler tarafından gerçekleştirilir. Merkezde bulunan yerler satılma veya kiralanma yoluyla lojistik merkezde hizmet verecek firmalara satılabilir. Kuruluş aşamasında özel ve kamu sektörünün ortak hareket etmesiyle yönetimde ortak şekilde gerçekleştirilebilir.

Rodrigue vd (2013: 149-150) lojistik köy yönetimini iki alt başlıkta irdelemiştir bu da mülkiyet ve işlem temeline dayanmaktadır. Mülkiyet, terminal ve araç sahipliğini içerir ve bu hem kamu hem de özel sektöre ait olabilir. Kamu ilgili lojistik köyü kurup verilen hizmetleri özel sektör işletmelerine kiralar. Özel sektör işletmelerinin sahipliği daha az görülmektedir. genellikle Yeni Zelanda ve İngiltere’de uygulanmaktadır. İşlemlerin özel sektör tarafından gerçekleştirilmesi durumunda ekipman, çalışanlar ve lojistik köy ile ilgili gerçekleşen tüm işler özel sektöre aittir. Özel sektörün yönetimi gerçekleştirmesi lojistik köyde faaliyet gösterenlere daha fazla rekabet avantajı elde etme ve farklı hizmetleri alma şansı sağlayacaktır (UNCTAD, 1991: 54).

Bir başka uygulama ise kamu özel sektör işbirliğidir. Burada mülkiyet kamuda olurken lojistik köy faaliyetlerinin yürütülmesi özel sektöre verilmektedir. Lojistik köy kurulmasında katlanılacak ilk maliyetlerin, arazi ve alt yapı maliyetlerinin, yüksek olması nedeniyle kamu verilen hizmetin kalitesi ve

çeşitliliğinin artırılması amacıyla da özel sektörün işe dahil olması durumudur. Kamu özel sektör ortaklığıyla finansman kısıtlaması aşılırken etkin yönetim uygulamaları gerçekleşmektedir. Özel sektörün getireceği know-how gerçekleştirilecek işlemlerin katma değerlerinin yüksek olması sağlayacaktır. Gerçekleştirilecek işlerdeki açıklık daha büyük projelerin önünü açacaktır (UNCTAD, 1991: 69). Bu sayede lojistik köyde verilen hizmetlerde ve yönetiminde esneklik sağlanmış olur.

5. Sonuç

Küreselleşen dünyada, ticari bariyerlerin tamamen olmasa da kalkması işletmeleri ve ülkeleri maliyetler ve rekabet güçlerini artıracak işler konusunda daha da dikkatli olmaya itmektedir. Bu maliyet unsurlarından birisi de lojistik faaliyetlerdir. Lojistik köyler de, işletme ve ülkelere katma değer yaratan faaliyetleri icra eden etmenlerden birisidir. Lojistik köyler vasıtası ile gerçekleştirilecek operasyonlar, içinde buldukları ülkelere ve yine bu köylerde faaliyette bulunan işletmelere maliyetlerini optimize etme şansı sağlayacaktır. Maliyetlerin düşürülmesi yanında sunulan hizmetler sebebiyle çevresel ve sosyal faydaları da ortaya çıkacaktır. Bunlara en güzel örnek olarak kurulacak yeni lojistik merkezlerinin yeni iş sahaları açılmasını sağlayarak işgücünün çalışma hayatına katılmasını sağlayacaktır. Çevresel faydaları da şehirlerin yoğun tır ve kamyon trafiğinden göreceli olarak kurtulması ile hem temiz hava hem de daha az bir trafik yoğunluğuna maruz kalmasını sağlamak olarak ifade edilebilir. Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer hususta bu merkezlerin sadece devlet tarafından kurulması değil özel sektöründe konuya dahil olmasıdır. Kamu özel sektör işbirliğinin gerçekleştirilmesi ile etkinlik sağlanacaktır. Yapılması gereken yatırım çalışmalarının kolaylaştırılması ve yatırım sırasında karışıklığı ortadan kaldırıcı tedbirlerin alınması da üzerinde durulması gereken bir diğer noktadır.

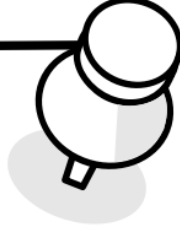
Kaynakça

- Aydın, Gülşen ve Öğüt Kemal Selçuk (2008); “Avrupa ve Türkiye’de Lojistik Köyler,” 2. Uluslararası Demiryolu Sempozyumu, TCDD., 15-17 Ekim, İstanbul, s:1471-1481.
- Aydın, Gülşen ve Öğüt Kemal Selçuk (2008b); “Lojistik Köy Nedir?” 2. *Uluslararası Demiryolu Sempozyumu*.
- Ceran, Mehmet Burak, Hatice Ertürk ve Hakan Ahmet Özkürkçüler (2014). The Importance of Logistic Villages in Increasing International Trade: The Case of Turkey-Italy. *Economics, Management and Financial Markets*, 9(1), 351-361.
- Demiroğlu, Şerife ve Ali Eleren (2014). Küresel Lojistik Köyleri Ve Türkiye’de Kurulması Planlanan Lojistik Köy Bölgelerinin Çkkv Yöntemleriyle Belirlenmesi, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 42, 189-201.

- Donath, B., M., Joe, Dubin, C. ve Patterson, P. (2002). *The IOMA Handbook Of Logistics And Inventory Management*. John Wiley & Sons, New York
- Elgün, Mahmut Nevfal (2011); “*Uluslararası Taşıma ve Ticarete Lojistik Köylerin Sağladığı Rekabet Avantajları: Bir Model Önerisi*,” Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Europlatforms (2022). Logistic Centre Definition. <https://europlatforms.eu/Logistic%20CenterDefinition.html> (Erişim Tarihi: 22.10.2022).
- Gedik, Hasan ve Muhammet Turgut (2017). Uluslararası Ticarete Lojistik Köylerin İhracat Sürecine Etkileri: Konya İli Örneği. *Journal of International Scientific Researches*, 2(7), 129-147.
- Ghiani, G., Gilbert Laporte ve Roberto Musmanno(2004). *Introduction to Logistics Systems Planning and Control*.1st Edition, John Wiley & Sons Ltd. England.
- Rimieni, Kristina ve Dainora Grundy (2007). Logistics Centre Concept Through Evolution and Definition. *Commerce of Engineering Decisions*, 4 (54), 87-95.
- Rodrigue, J.P, Comtois, C. and Slack, B. (2013). *The Geography of Transport Systems*. 3. Baskı. NewYork, Routledge.
- TDK (2022). <https://sozluk.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 22.10.2022).
- Tek, Ömer Baybars ve Burcu, MUCAN, (2010). Tedarik Zinciri ve Lojistik'in Verimliliğini Arttıran Bir Proje: Lojistik Köyler. **9. Ulusal İşletmecilik Kongresi**, Zonguldak, 327-332.
- Tongzon Jose (2007). Determinants of Competitiveness in Logistics Implications for the ASEAN Region. *Maritime Economics&Logistics*, 9(11), 67-83.
- Karlı, Halil ve Mehmet Tanyaş (2020). Bilgi ve İletişim Teknolojileri Destekli Yenilikçi Uygulamaların Lojistik Merkezlere Entegrasyonu. *Mersin Üniversitesi Denizcilik ve Lojistik Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 42-59.
- Lui, Xiaoming ve Savy Michael (2015). Logistics and the City: The Key Issue of Freight Villages" In Sustainable Transport for Chinese Cities. *Transport and Sustainability*, 3, 297–318. [http://dx.doi.org/10.1108/S2044-9941\(2012\)0000003016](http://dx.doi.org/10.1108/S2044-9941(2012)0000003016)
- Meidute, Ieva (2007); “Economic Evaluation of Logistics Centres Establishment”, *Transport*, Vol XXII, No:2,s:111-117.
- Özgen, H. (2011). *Samsun Modern Lojistik Köyünün 21.yy Ekonomisine Entegrasyonu: Gelişen ve Değişen Şartlara Uyumu Stratejik Yaklaşımlar*, Samsun Sempozyumu 2011, Samsun.
- UNCTAD, (1991). *Handbook of the Management and Operations of Dry Ports*. Geneva.

- Van Wassenhove, LN (2006). Blackett Memorial Lecture Humanitarian aid logistics: supply chain management in high gear. *Journal of the Operational Research Society*, 57, 475-489.
- Yılmaz, Fatih (2019). Mekansal Anlamda Lojistik Merkez Kavramı ve Hadımköy Lojistik Merkezi. *Journal of Urban Academy*, 12(1), 186-199.
- Yücel, Mustafa ve Yılmaz, Şebnem Kotlan (2019). Türkiye'deki Lojistik Köyler ve Seçimine Etki Eden Unsurlar. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 10(1), 72-89.
- Zalluhoğlu, A. Erhan, Burcu Arıcıoğlu ve Sevilay Bozkurt (2014); "Lojistik Köy Kurulumunun Lojistik Hizmet Sağlayıcıları Açısından Değerlendirilmesi: İzmir Örneği", *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 81-104.

ISBN: 978-625-6971-83-7

BÖLÜM 5

MEDYA VE SPOR BAĞLAMINDA KASIMPAŞA SPOR ÖRNEĞİ

Dr. Öğr. Üyesi Taylan MARAL¹

GİRİŞ

Sporun boş zaman etkinliği olmaktan öteye geçmeye başlamasıyla birlikte, kitleleri peşinden sürükleyen bir olgu olduğu da görülmeye başlanmıştı. Arenalarda gladyatörlerin birbirlerini kıyasıya öldürmeleri ne denli ilgi topladıysa zamanla modern spor alanlarının da aynı etkiyi göstermesi kaçınılmaz bir hal almıştır.

Futbolun, özellikle de modern futbolun toplumları etkileyici, birleştirici ve hatta çoğu zaman yönlendirici etkisi başta siyasi iktidarlar olmak üzere kimi zaman da yer altı dünyasının gözetimine girmesiyle farklı bir hal almaya başlamıştır. Amerika’da 50’li yıllardaki televizyonun 80’lerde bizim de hayatımıza girmesiyle evimize kadar gelen futbol, artık bir boş zaman etkinliği olmaktan çıkmış ve medya gruplarının reklam ve para kaynağı haline dönüşmüştü. Zengin iş adamlarının sahiplenmeye başladığı futbol kulüpleri, sponsor oldukları basketbol kulüpleri artık daha fazla ilgi görmek ve yer yer fanatizmi de bu yönde arttırmakla adeta görevli gibiydi. Ülkemizde de iş adamlarının, medya patronlarının ve siyasilerin etkisinde olduğu çeşitli kulüpler olmuştur.

Bu çalışmada benzer özellikler gösteren Kasımpaşaspor Kulübünün bağlantıları medya, siyaset ve sponsorluk bağlamında ekonomik kaynakları incelenmiştir.

SERBEST ZAMAN ETKİNLİĞİ OLARAK SPOR

Serbest zaman kavramını ele almak farklı açılardan değerlendirildiğinde net bir sonuç vermeyebilir. Bu durum, tanımın sınırlandırılması gerekliliğini de ortaya çıkarmaktadır. Arık, serbest zaman kavramını; “çalışma ve toplumsal

¹ İstanbul Gelişim Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Yeni Medya ve İletişim Bölümü,
ORCID: 0000-0003-4508-4001

zorunluluklar dışında bireylerin üzerinde diledikleri tasarrufu yapabilecekleri bir zaman dilimi” şeklinde ifade ederken, bireylerin kendi özgür seçimleri doğrultusunda yaptıkları etkinlikleri de serbest zaman tanımı içinde değerlendirir.¹

Bu tanımdan yola çıkarak serbest zaman ile boş zaman arasındaki farkı da belirtmek yerinde olacaktır. Serbest zaman (*leisure*), işyerinde veya zorunlulukları dışında kalan tüm zamanı ifade ederken, boş zaman (*free time*) kazanç elde edilmesi dışındaki tüm aktiviteleri içermektedir. Örneğin yemek yemek, ailesiyle birlikte zaman geçirmek veya sosyal hareketliliklerde bulunmak boş zaman tanımı içerisinde değerlendirilir. Latince *licere* (özgür olma) sözcüğünden İngilizceye geçen *leisure* kelimesinden de anlaşılacağı üzere serbest zaman, sınırlandırılmamış özgürce yapılan etkinlikler bütünüdür.²

Serbest zaman etkinliklerinin temelini eğlenme faaliyetleri, eğlenme isteği meydana getirir. İngilizcedeki *entertainment* ve *to entertain* sözcükleri de anlam bakımından “başka alana sokmak” manasında kullanılmıştır. Bu bağlamda eğlence, insanları buldukları mevcut ortamdan çıkarmak, ortam değiştirmek, uzaklaştırmaktır. Stabil durumunda pek eğlenemeyen insan, eğlenmek için zaman, mekân ve hissiyat olarak da mevcut ortamında uzaklaşmak zorundadır.³

İnsanların eğlenme ihtiyacının, boş zamanlarında daha ciddi işlerle uğraşmasından daha önemli bir durum olduğunu görebilen iktidarlar, bu durumu lehlerine çevirecek uygulamalarda bulunmuşlardır.

Boetie, otoritelerin halkı eğlenceye düşürerek iktidarlarını sağlamlaştırılmalarına İmparator Kyros örneğini göstermiştir. Eski Yunan’da İmparator Kyros, Lydia’nın başkenti Sardes’i ele geçirdikten sonra halkın eğlenmesi için tiyatrolar, taverna ve eğlence mekânları açtığını, neredeyse hiç askeri güç kullanmadan uzun yıllar boyu kenti idare etmişti.⁴

Bu bağlamda boş zaman etkinliği olarak kullanılan eğlence kapsamında değerlendirilen spor, Latince Desportare ve İsportus kelimelerinden türemiştir. Fransızcaya desport (eğlendirme, oyalama) olarak geçen tanım, İngilizceye sport (eğlenme, oyalanma, hobi) olarak geçmiştir.⁵ Spor için çeşitli tanımlar yapılmıştır. Carl Diem, sporu “*Bireyin özgür istencine bağlı, belli değer ölçülerini içeren, kendisine özgü töresi olan, yarışma biçiminde, şenlik ve sevinç*

¹ Muhammet Bilal Arık, Top Ekran, İstanbul: Salyangoz Yayınları, 2004, s. 9.

² Filiz Aydoğan, Medya ve Serbest Zaman, İstanbul: Om Yayınevi, 2000, s.183.

³ Ragıp Duran, Burası Dünya Polis Radyosu, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001, s.41.

⁴ Etienne De La Boetie, Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev, Çev: M. Ali Ağaoğulları, Ankara: İmge Kitabevi, 1995, s. 49.

⁵ Ahmet Talimciler, Sporun Sosyolojisi, Sosyolojinin Spor, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2010, s.15.

içerisinde yapılan; geliştirilmiş ve özgülleştirilmiş kuralları olan yetkinleşmeyi öngören bedensel egzersizler” olarak tanımlamaktadır. Neusel ise, “Boş zamanları değerlendirme, dinlenme, kendini iyilik halinde bulundurma ya da yarışma biçimleriyle düzenlenen her türlü motorik aktiviteleri kapsayan bir eylem biçimi” olarak ifade eder. Bir Toplumbilimci olan Heinmann’a göre ise spor; “Bedensel bir aktivitedir. Toplumsal normlara göre düzenlenir ve üretime yönelik değildir.”¹

Spor için çeşitli tanımlar yapılmış olsa da bazı spor dallarının ne kadar spor sayılabileceği halen tartışmalıdır. Çoğunluğun, fiziksel bir gerçekliğinin olması yönünde birleştiği spor için Coakley dört ayırt edici özellik belirlemiştir. Bunlar:

1. Fiziksel aktivitedir.
2. Rekabetçi aktivitelerdir.
3. Kurumsallaşmış aktivitelerdir.
4. Kişisel haz ve dışsal ödüller içermelidir.²

Spor, toplumsal yaşamın ve toplumsal kültürün temel öğelerinden birisi haline gelmiştir. Toplumlar ve kültür yapıları değiştikçe, spora atfedilen anlam da değişiklik göstermiştir. Örneğin tarihte ilk olarak spor sayılabilen aktiviteler (Boks, Okçuluk ve Güreş gibi) genelde savunma veya saldırı kökenlidir. Değişen kültürlerle birlikte ulaşım amacı sporda da kendisini göstermiş (yüzme, koşma, at binme) ve nihayetinde takım sporlarına (Futbol, Basketbol, Voleybol vb.) dönüşmüştür.³

Popüler Spor Olarak Futbol

Futbolun beşiği tanımı kullanılarak bu spor dalının ortaya çıktığı yer İngiltere olarak genel kaniya yerleşse de, M.Ö. 2000 yılında Çin’de icat edildiği otoritelerce de kabul edilmiştir. Günümüz futbolunun temelini oluşturan oyun, Sarı Kral olarak bilinen Huang Di zamanında ortaya çıkan ve Zu-Qiu denilen oyundur. Zu (ayakla vurmak) ve Qiu (top) kelimelerinin birleşiminden meydana gelerek adlandırılan oyun, yaklaşık onar kişiden oluşan iki takım ve içi tüy dolu topu 5 metrelik bambu direklerin arasından geçirilmesine dayanıyordu.⁴

Toplu oyunlar eski Yunan’da ve Roma’da görülse de bu oyun futbola benzememektedir. 12nci yüzyılda Fransa’da görülen ve La Soule denen oyun nispeten modern futbola benzese de daha çok rugby sporunu andıran sertlikte

¹ Adnan Orhun, Pedagojik Açıdan Performans Sporları, Spor Ahlakı ve Spor Felsefesine Yeni Yaklaşımlar içinde, (Der) Atilla Erdemli, İstanbul: Meya Yayınları, 1991, s. 138.

² Talimciler, A.g.e., s.17.

³ Kurthan Fişek, 100 Soruda Türkiye Spor Tarihi, İstanbul: Gerçek Yayınları, 1985, s.95.

⁴ Arık, A.g.e., s.129.

oyunlanmaktaydı. 1170’li yıllarda İngiltere’ye geçen futbol, oldukça popüler bir oyun haline geldi. Her geçen gün daha da sevilen ve etki alanı genişleyen bir “etkinlik” oldu. İnsanların topun peşinden çılgınlar gibi koşturarak kendilerine, takım arkadaşlarına ve çevreye zarar vermeleri üzerine, 13 Nisan 1314’de İngiltere Kralı II. Edward yayınladığı bir fermanla futbolu yasakladı.¹

Siyasi iktidarlar ve güç odakları futbolu her ne kadar kullanıp desteklese de, futbolun ilk yıllarında durum aksi şekildeydi. Özellikle dini iktidarlar tarafından oldukça sert şekilde engellenmiş ve cezalandırılmıştı. Yöneticilere göre bu oyun, vahşi ve toplumsal düzeni tehdit edici özellikteydi. Pazar günleri düzenlenen ayine neredeyse rakip olan oyun için huzur bozucu tabirlerini kullanan dini otoritelerden Püriten (Tutucu Protestan) Rahip Philip Stubbes şöyle demişti:

“Futbol bir oyun ya da meşgale olmaktan öte, kanlı ve öldürücü bir etkinliktir. Herkes rakibini yere sermenin fırsatını kollamıyor mu – zemin taş olsa bile? Üstelik bu işi en iyi yapan kişi el üstünde tutuluyor. Bazen boyunları kırılıyor, bazen bel kemiği ya da kollar ve bacaklar. İnsanların burnundan kan fışkırıyor, gözleri yuvalarından fırlıyor. Bu öldürücü oyun Sabbat’a uygun bir meşgale mi sanki? Kardeşini sakatlamak Hıristiyanlığa sığar mı? Tanrım, insanların bedenlerine karşı daha özenli olmamızı sağla!”²

17nci yüzyılda meydana gelen bazı değişimler futbolun popüleritesini arttırsa da 18nci yüzyılda sanayi devrimiyle birlikte hızla düşmeye başlamıştır. On dört saate yaklaşan çalışma temposunun ardından kentlerde futbol oynayacak yer, zaman ve güç bulamayan işçiler, dinlenmekle boş zamanlarını değerlendirebiliyorlardı. Durum 19ncü yüzyılın başlarından sonra tersine dönmeye başlamıştır. Günümüz modern futbolun temelleri de İngiltere kolejlerinde atılmıştır. Bu tarihe kadar avam oyunu olarak bilinen futbol, artık kolej seviyesinde zenginlerin izlediği spor olarak şekillenecekti. İngiliz eğitim sisteminde de yaşanan değişikliklerle birlikte futbol, pedagojik bir sistemin parçası olarak kullanılmaya başlanmıştır. Öğrenciler kumar, içki ve diğer kötü alışkanlıklardan uzaklaştırılarak, takım ruhu ve disiplin gibi tutumları aşılacak gibi etik değerler kazandırılmıştır. Bununla birlikte futbol, giderek artan bir saygınlık da kazanmaya başlamıştır.

1880’lere gelindiğinde futbol yeniden işçi kesiminin ilgi odağı haline gelmiştir. İş yoğunluğundan ve sıkıntılılarından uzaklaşmak için futbol bir kaçış yoludur. İşçilerin yoğun yaşadığı bölgelerde kurulan takımlar (Arsenal, Manchester, Everton, Aston Villa vb.) bölge halkının bir çeşit tatminine de imkân

¹ Mahmut Sert, Gol Atan Galip, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1998, s. 54.

² Theo Stemmler, Futbolun Kısa Tarihi, Çev: Necati Aça, İstanbul, Dost Yayınları, 2000, s.64.

sağlıyordu. Bu durum devlet ve kilise tarafından da kabul görünce, halkın en önemli serbest zaman etkinliği haline gelmiştir.¹

Futbol, düzenli bir spor olarak ilk kez yine İngiltere’de oynanmaya başlamıştır. Bir iş sahası olarak da rasyonelleşen futbol, bu sayede boş zaman etkinliği olan, eğlence anlayışını da sisteme dâhil ederek ekonomik getirilerin düzenlendiği hale getirmiştir.

FUTBOL VE SİYASET

Toplumun ideoloji üreten kurumları arasında bir karışıklık söz konusudur ve bu kurumlar toplumdaki iktidar yapılanmasının bir parçası olarak ortak anlayışa katkı sunarlar. Özellikle uluslararası karşılaşmalarda ulusal kimlik ön plana çıkar ve milli aidiyet üst seviyede bir birlik meydana getiri. Spor özelinde futbolun bu denli önemli olması, tarih boyunca yöneticilerin en büyük kozu haline gelmesine de neden olmuştur.

1968’e kadar Portekiz’i yöneten Salazar’ın “*Futbol olmasa bu ülkeyi bir saat bile idare edemezdim*” ve “*Ben ülkemi yıllarca 3f (Futbol, Fiesta, Fado) ile yönettim*” sözleri iktidarların sporla ne kadar ilişkili olduklarının göstergelerinden bir tanesidir. Bir diğer örnek ise İspanyol diktatör Franco’nun Real Madrid’in Barnebau stadını kastederek söylediği “*Bana yüz bin kişilik uyku tulumu yapın!*” sözü olmuştur.²

Eduardo Galeano’da Franco’nun futbolu nasıl kullandığını şu şekilde ifade etmiştir:

“Franco İspanyasının örnek kulübü Real Madrid, 1956 ve 1960 yılları arasında bütün dünyaya hükmetti. Bu göz kamaştırıcı takım, aralıksız olarak İspanya liginde 4, Avrupa ve kıtalararası şampiyonalarda ise 5 kupa kazandı. Real Madrid birçok yeri dolaşüyor ve insanları hayretler içinde bırakıyordu. Franco diktatörlüğü kendisine benzersiz bir gezgin elçisi bulmuştu. Radyonun naklettiği goller ise ulusal marş olan Cara al Sol’den daha etkili zafer çanlarıydı. 1959’da rejimin yöneticilerinden Jose Salis, oyunculara minnettarlığını belirtmek için bir konuşma yaptı ve ‘Daha önce bizden nefret edenler sizin sayenizde şimdi bizi anlıyorlar’ dedi.”³ Siyasal ideolojilerin sporu, özellikle de futbolu kullanması ve propaganda malzemesi haline getirmesine verilebilecek üç örnek, Hitler, Franco ve Salazar örnekleridir. Özellikle Latin Amerika’da ayrı bir önemi olan futbol, Arjantin’de yaşanan askeri darbenin etkilerinin azaltılmasında kullanılmış, 1978 Arjantin Dünya Kupası organizasyonuyla da imaj çalışması

¹ Arık, A.g.e., s.138.

² Arık, A.g.e., s.161.

³ Eduardo Galeano, Gölgede ve Güneşte Futbol, Çev: Ertuğrul Önalp ve Mehmet Necati Kutlu, İstanbul: Can Yayınları, 1998, s.48.

yapılmıştır. Ülkemizde de 12 Eylül 1980 sonrası toplumun ve de özellikle gençliğin apolitik zemine kaydırılması amacıyla futbol kozu etkin olarak kullanılmıştır.¹

İktidarlar, toplumları kontrol altında tutabilmek adına çeşitli stratejiler kullanmışlardır. Bunların hepsi “serbest zaman” üzerine kurulmuş, toplumsal rızayı tetikleyen unsurlardan meydana gelmektedir. Günümüzde futbol sadece sermayenin değil, aynı zamanda siyasi iktidarların da güdümündedir. Toplumsal yapının en önemli aktörünün devlet olduğunu ifade eden Fişek, durumu şöyle özetler:

“Her toplumsal kurum gibi, spor da kimi görünür, kimi gizli, kimi doğal binlerce ipe toplumun siyasal ve yönetsel çatısı olan devlettir. Devlet, hem toplumdaki erk dengesini somutlaştırmakta, hem de toplumun maddi yaptırma gücünü oluşturmaktadır. Spordaki yönetim ve erk yapısının, toplumdaki erk yapısını büyük ölçüde yansıtıp yinelediğini anımsadığımızda, sporun devletten soyutlanamazlığı daha da belirginleşmektedir.”²

Futbolla siyaset birbirini beslerken, iktidar futbolun aktörlerine geniş imkânlar sunar. Başarılı olma ve bunu kullanma hakkını verirken bu durumdan nemalanma – faydalanma hakkını ise çoğu zaman kendisi kullanır. Devletin körüklediği ulusal başarı, birlik, bütünlük gibi kavramlar, çoğu kez futbol üzerinden yürütülür ve onu siyasi bir manipülasyon aracı haline dönüştürür. Bu konuda Simon Kuper’in “Futbol Asla Sadece Futbol Değildir” isimli kitabı, bu konu üzerine yapılmış bir çalışmadır.

Futbol ve siyaset ilişkisine ait birçok örnek vermek mümkün olacaktır. Bunlardan birbiriyle bağlantılı örnek teşkil edecek iki tanesini seçilmek istenirse, Berlusconi ve Milan ile Cem Uzan ve İstanbulspor örneği doğru olacaktır. İtalya’da Fininvest medya imparatorluğunun ve A.C.Milan’ın sahibi olan Berlusconi, medya gücü ile futbolu bir arada kullanmayı iyi başarmış ve popülaritesini arttırarak 1994 seçimlerinde Başbakan olmuştur.³

Ülkemizde de Cem Uzan aynı yolu izlemiş ancak sonucunda aynı başarıyı tutturamamıştır. Türkiye’nin ilk özel televizyonu olan Magic Box’un sahibi olan Cem Uzan, maç yayın haklarını satın alarak işe koyulmuş, sonrasında Galatasaray başkanı olmak istemiş ancak amacına ulaşamamıştır. Ardından İstanbulspor’u satın alan Uzan, önemli transferler yapmasına karşın başarılı olamamıştır. Uzan, hedefini takımının Teknik Direktörüne şu şekilde ifade etmişti: *“Benim hayatta*

¹ Talimciler, A.g.e., s.46.

² Kurthan Fişek, Spor Yönetimi, Ankara: Bağırğan Yayınevi, 1998, s.84.

³ Arık, A.g.e., s.164.

iki hedefim var. Biri Berlusconi gibi olmak ve Başbakanlık mertebesine erişmek, ikincisi ise takımın Milan gibi olmasını sağlamak."¹ Neticede Cem Uzan, iki hedefine de ulaşamamış, İstanbulspor başarısızlıkla sonuçlanmış ve el değiştirmiştir.

FUTBOL ENDÜSTRİSİ

Futbol Türkiye’de özellikle 1980’lerden sonra etkisini arttırsa da dünyada en çok sevilen ve izlenen spor dalıdır. 90’larla birlikte dev bir endüstri halini almaya başlayan futbol, sponsorluklar, borsa, reklam, transferler ve organizasyonlar gibi birçok kalemde inanılmaz rakamların telaffuz edilmesine de neden olmaktadır. İtalyan kulübü Lazio’nun Başkanı Sergio Cragnotti’nin 2000 yılında yaptığı açıklama futbol endüstrisi açısından önemli kabul edilmektedir:

*“Küreselleşme ve eğlence sanayisinin zafer çağında, dünyanın en küresel işi futboldur. Başka hangi malı üç milyar tüketici alır? Coca-Cola bile bu rakama erişemez. Top ekonomisi yayılma içindedir ve tüketici kitlesi Doğu veya ABD gibi yeni pazarlar sayesinde 3 milyardan 58 milyara çıkabilir. Ben futbolu borsaya sokanların başında geliyorum. Çünkü benim işim şeylere gerçek değerini biçmektir.”*²

En basit tabiriyle destekleme anlamında kullanılan ve İngilizceden dilimize yerleşen sponsorluk, ön plana çıkmak, farkındalık oluşturmak, hedef kitleyle duygusal bağ kurmak ve daha az bütçeyle daha çok kitleye ulaşmak bakımından oldukça önemlidir.³ Kulüplere sponsor markalar, sadece isimlerini yada reklamlarını sergilemekle kalmıyorlardı. Bunun en ilginç örneklerinden biri 1998 Dünya Kupası finalinde yaşanmıştı. Stade de France’da 12 Temmuz 1998 tarihinde karşı karşıya gelecek olan iki takımdan birisi Adidas’ın sponsor olduğu Fransa, diğeri ise Nike’ın sponsor olduğu Brezilya’ydı. Maçın başlamasına saatler kala Brezilyalı Ronaldo sara nöbeti geçirince doktorlar oynayamaz kararını vermişlerdi. Ancak olaya hemen müdahil olan Brezilya ile 17, Ronaldo ile de 1 milyon dolarlık sponsorluk anlaşması yapan Nike yetkilileri duruma itiraz etmişlerdi. Yapılan iğneler ve tıbbi müdahalelerle sahaya sürülen Ronaldo hiçbir varlık gösterememiş, karşılaşmayı da Adidas yani Fransa kazanmıştı. Ancak Nike için her şey bitmemiş, anlaşma ile ilgili yeni görüşmeler başlatılmıştı. Yapılan ek maddelerle Brezilya’nın hangi takımlarla hazırlık maçı yapacağını Nike firması belirleyecek, kadroda da en az 8 ünlü futbolcu bulundurulacaktı.⁴

¹ Nedim Şener, Uzanlar: Bir Korku İmparatorluğunun Çöküşü, İstanbul: Güncel Yayınları, 2004, s.73.

² Ecevit Kılıç, Kirli Kramponlar, İstanbul: Tolumsal Dönüşüm Yayınları, 2003, s.20.

³ Güven Büyükbaykal, Spor Sponsorluğu, İstanbul, Derin Kitabevi, 2017, s.20.

⁴ Kılıç, A.g.e., s.26.

KASIMPAŞASPOR ÖRNEĞİ

Kasımpaşa Spor Kulübü

İstanbul'un Beyoğlu ilçesine bağlı olan Kasımpaşa'da kurulmuş olan Kasımpaşaspor adını bu semtten almaktadır. Ancak 1921 yılında kurulan kulübün ilk ismi, Deniz Matbaasında çalışan Şeref Hiver'in ısrarıyla "Basiret İdman Yurdu" olarak kabul edilmişti. 20 Temmuz 1921'deki kongrede kulübün adı Kasımpaşa Altıntuğ İdman Yurdu olarak değiştirildi. 21 Eylül 1923'te başlayan 1923-1924 sezonunda Altıntuğ ismiyle mücadele etti. 20 Temmuz 1924'teki kongrede isim yeniden değişerek Kasımpaşa İdman Yurdu halini aldı. 1927'de isim biraz daha şekil değiştirerek Kasımpaşa İdman Kulübü oldu. 1938 yılına kadar bu ismi kullanan kulüp, önce Altıntuğ Spor Birliği ismini adlı, 1939'da ise Altıntuğ Spor Kulübü olarak yeniden değişmiş oldu. 1942 yılına kadar Altıntuğ adını taşımıştır. 2 Eylül 1942'de Kasımpaşa Gençlik Kulübü olarak değişen isim, 1986-1987 sezonunda son hali olan Kasımpaşa Spor Kulübü halini almıştır.¹

İsim değişiklikleriyle birlikte bir çok da logo ve arma kullanana Kasımpaşaspor, 1939-1945 ve 1946-1958 yılları arası İstanbul 1. liginde, 1959-1964 arası Türkiye 1. liginde oynamıştır. En büyük başarısı 1961-62 sezonundaki beşinciliktir. 1963-1964 sezonu sonunda sonuncu olarak 2. lige, 1967-68 sezonunda 3. lige ve 1977-78 sezonunda amatör kümeye düştü. Futbol Takımı daha önce, 1988-89, 1996-97, 2004-05 yıllarında 3. Lig'de, 2005-06'da 2. Lig'de ve 2006-07, 2008-09, 2011-12 sezonlarında ise 1. Lig play-offlarında şampiyon olma başarıları göstermiştir. Daha önce Süper Lig'de oynamış olan kulüp 2004-2005 sezonunda 3. Lig'den 2. Lig'e, 2005-2006 sezonunda ise 2. Lig'den 1. Lig'e yükselerek büyük başarı göstermiştir. 2007 sezonunda da Altay'ı finalde yenerek play-off şampiyonu olarak Süper Lig'e çıkmışlardır. 2007-08 sezonu sonunda Süper Lig 17. sırada tamamlayan Kasımpaşa, Bank Asya 1. Lig'e düştü. 2008-2009 sezonunda ise Bank Asya 1. Lig'ini 4. sırada tamamlayarak play-off oynamaya hak kazanmıştır. Play-off yarı final maçında Altay'ı normal süresi 1-1 biten maçta penaltılarla 4-2 yenmiş, finalde ise bir başka İzmir takımı Karşıyaka'yı 2-1 mağlup ederek 2009-2010 sezonunda tekrar Spor Toto-Süper Lig'de oynamaya hak kazanmıştır.²

¹ Kasımpaşa Spor Kulübü, <http://www.kuluplerbirligi.org/clubs/kasimpasa-spor-klubu/14>, (Erişim Tarihi: 15.04.2019)

² Kasımpaşa Spor Kulübü, <http://www.kuluplerbirligi.org/clubs/kasimpasa-spor-klubu/14>, (Erişim Tarihi: 15.04.2019)

Kulübün genel başkanlığını Turgay Ciner yapmaktadır. Futbol takımı, iç saha maçlarını 14.234 seyirci kapasitesine sahip olan Recep Tayyip Erdoğan Stadyumu'nda oynamaktadır. Kasımpaşa Stadyum içerisinde inşa edilmiş olan güreş şubesi binasında, güreş takımının maçlarını yaptığı bir salon, boksör ve güreşçilere ait özel odalar ve fitness salonu yer almaktadır. Kulübün renkleri, geleneksel olarak lacivert ve beyazdır. Logosu ise kuruluşundan itibaren birçok kez değişerek günümüze gelmiştir. 1948 yılında düzenlenen Yaz Olimpiyatları'nda güreş dalında şampiyon olan Gazanfer Bilge, Mehmet Oktav ve Ahmet Kireççi'nin başarıları sonrasında, dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü Kasımpaşa'ya logosunda Türk bayrağı taşıma izni vermiştir. Böylece, Karşıyaka ve Beşiktaş'tan sonra bu hakkı elde eden üçüncü takım olmuştur. Kasımpaşa Spor Kulübü'nün taraftar grubu ismi 1453 Kasımpaşa olarak faaliyet vermektedir. Ayrıca Üniversite öğrencileri tarafından oluşturulan UNİ-PAŞA grubu bulunmaktadır. Kulüp logosu Yeni Yönetim kurulunun isteğiyle Ağustos 2012'de değiştirilmiştir.¹

Kasımpaşaspor Sahiplik Yapısı

Kasımpaşaspor'un başkanı aynı zamanda medya patronu da olan Turgay CİNER'dir. Turgay CİNER'in sahibi olduğu Ciner Holding bünyesinde Show TV, HaberTürk TV, Bloomberg HT, HaberTürk Matbaacılık, haberturk.com gibi medya kuruluşları bulunmaktadır. Ciner grubunun Show TV ve bağlantılı medya organlarını satın alması, daha doğrusu devren almasının önünü Recep Tayyip Erdoğan'ın onayıyla açmış olması, bazı basın yayın organların yer bulmuş ve hükümetin yeni bir "sesi" olduğu yönünde eleştiri almıştı.²

Hükümetle sıkı işbirliği içerisinde olmasının nedenlerinden biri de Ciner grubunun çeşitli alanlarda da devlet desteğine muhtaç olmasıdır. Bunlardan en önemlisi grubun maden işletmeleridir. Devlet lisansı ile maden işleten Ciner grubunun, başvurup da alamadığı bir maden işletmesi bulunmamaktadır. Bu yönüyle de medya organlarının taraflı yayın yaptığı yönünde farklı görüşler de bulunmaktadır.³

Ciner medyası, özellikle Fenerbahçe'ye karşı da aldığı tavırla dikkat çeken yayınlar yapmaktadır. Kulüp yönetiminin de bu yöndeki tutumu ilginçtir. Örneğin Fenerbahçe'den Kasımpaşaspor'a transfer olan Orhan ŞAM, 3 Temmuz

¹ Kasımpaşa Spor Kulübü, <http://www.kasimpasa.com.tr>, (Erişim Tarihi: 14.04.2019)

² Turgay Ciner Erdoğan'ın Manevi Oğlu Oldu, <https://odatv.com/turgay-ciner-erdoganin-manevi-oglu-oldu--2606131200.html>, (Erişim Tarihi: 07.03.2019)

³ HaberTürk "Gücü Madenlerinde", <https://odatv.com/haberturk-gucu-madenlerinde-2201131200.html>, (Erişim Tarihi: 07.03.2019)

sürecinde Fenerbahçe lehine savunma yapmak üzere UEFA Tahkim Kurulunda savunma yaptığı gerekçesiyle kadro dışı bırakılmıştı.¹

2012-2013 sezonunda Fenerbahçe'nin sahasında oynana karşılaşmayı Fenerbahçe 3-1 kazandıktan sonra, Kasımpaşaspor'un Teknik Direktörü Şota, takım kaptanı Sancak ve oyunculardan Adem ile Yalçın'ın açıklamaları medya grubunun kanallarında sık sık gösterilmiş ve Fenerbahçe karşıtı yayınlar da bulunulmuştu.²

Kasımpaşaspor'un sahiplik yapısının siyasi bağlantıları da oldukça kendinden söz ettirir durumdadır. Turgay Ciner'in sahibi olduğu kulübe de çeşitli durumlarda pozitif ayrımcılık yapıldığı da gözlemlenmiştir. Örneğin, Gezi Parkı olayları sırasında Fenerbahçe, Galatasaray ve Beşiktaş tribünlerinden yapılan çeşitli tezahüratlar yapılmış sonucunda da ilgili kulüplere “siyasi ve ideolojik çağrışımlara neden olduğu” gerekçesiyle cezalar kesilmişti. Bu slogan ve pankartlar: ‘Her yer Taksim, her yer direniş’ ve Sık bakalım sık bakalım’ gibi tezahüratlardır. Ancak aynı Kasımpaşaspor tribünlerinin yaptığı ‘Kasımpaşa çocuğu Tayyip Erdoğan’, ‘Çevik kuvvet oley’, Gel bakalım gel bakalım Kasımpaşa’ya gel bakalım’ gibi tezahüratlara herhangi bir işlem yapılmamıştır.³

Tayyip Erdoğan'ın memleketinin Rize olduğu ve Kasımpaşa'da yetiştiği kamuoyunun da malumdur. Futbol tutkusu, futbolculuğu ve Kasımpaşalılığı, kendisinin İstanbul Belediye Başkan adayı olduğu dönemde dahi kendisini göstermişti. Öyle ki gazete ve dergi röportajlarında öne çıkan iki husustan biri futbolculuğu diğeri ise Kasımpaşalılığıydı.⁴

Erdoğan'ın Pınarhisar'da cezaevinde kaldığı dönemden arkadaşı olan Zeki Yeşildağ'ın kardeşi Hasan Yeşildağ, Erdoğan'ın hem yakın koruma ekibini yöneten kişi hem de Kasımpaşaspor ve Rizespor'un yöneticiliğini yapmıştır. Bu durum Erdoğan'ın sadece iş dünyasıyla değil aynı zamanda yakın çevresiyle de spor kulüplerinin içerisinde yer aldığını göstermektedir.⁵ Erdoğan Kasımpaşaspor'a olan ilgisini şöyle ifade etmişti: “*Kasımpaşa, sadece futbolda*

¹ Turgay Ciner Fenerbahçe'yi Kızdıracak, <https://odatv.com/turgay-ciner-fenerbahceyi-kizdiracak-1307131200.html>, (Erişim Tarihi: 05.03.2019)

² Ciner Medya Grubundan Fenerbahçe'ye Saldırı, <https://odatv.com/ciner-medya-grubundan-fenerbahceye-saldiri-2502131200.html>, (Erişim Tarihi: 09.04.2019)

³ Taraftara İlk Gezi Cezası Kesildi, <https://odatv.com/taraftara-ilk-gezi-cezasi-kesildi-3008131200.html>, (Erişim Tarihi: 15.03.2019).

⁴ Kasımpaşalı Futbolcu İstanbul'u İstiyor, Ekonomik Trend, 20-26 Şubat 1994, Yıl.2, S.8, s.52.

⁵ Erdoğan'ı Koruyan Ekibi Yöneten O İsim Kim, <https://odatv.com/erdogani-koruyan-ekibi-yoneten-o-isim-kim-0104161200.html>, (Erişim Tarihi: 25.03.2019)

değil diğer branşlarda da adını yazdıracaktır. Başarılarının artarak devamını diliyorum. Ne kadar heyecanlı olduğumu anlayın.”¹

Bu durumu Yılmaz Özdil Sözcü Gazetesindeki köşesinde de şu bilgilerle ifade etmişti: “1980 Kasımpaşa yok. 1990 Kasımpaşa yok. 2000 Kasımpaşa yok. 2002 Kasımpaşalı iktidar oldu. 2004 Kasımpaşa üçüncü ligde. 2005 Kasımpaşa ikinci ligde. 2006 Kasımpaşa birinci ligde. 2007 Kasımpaşa süper ligde. Tesadüf müdür?”²

Kasımpaşaspor’un yönetimi oldukça ilginç isimlerden meydana gelmişti. Öyle ki, 27 Mayıs 2012’de play-off maçı sonrası şampiyon olan Kasımpaşa Süper Lig’e yükselmişti. Ancak henüz çok öncesinde yapılan kongrede çok önemli isimler Kasımpaşa’da yönetime gelmişti. Bunlardan bazıları, Turgay Ciner, İhsan Kalkavan, Turgut Yılmaz, Ahmet Misbah Demircan, Mehmet Fatih Saraç’tır.³ Burada öne çıkan iki isimden birisi Turgay Ciner, diğeri ise Mehmet Fatih Saraç olmuştur. Saraç, BM Güvenlik Konseyi’nin terörist ilan ettiği ve hesaplarını dondurduğu Yasin El Kadı’yı Türkiye’yle tanıştıran isimdir. Ayrıca Ciner Medya’nın başındaki isimdir. Kamuoyu ise kendisini Erdoğan’ın telefonla talimat vermesinden dolayı “Alo Fatih” olarak tanımaktadır.⁴ Kasımpaşaspor’un bir dönem forma reklamında da gördüğümüz UCZ Marketlerinin ortağı yine Turgay Ciner ve Mehmet Fatih Saraç’tır.⁵ Ayrıca Saraç, Yasin El Kadı ve Cüneyd Zapsu ile birlikte BİM ve A101 Marketlerinin Yönetim Kurullarında da yer almış isimlerden yalnızca bir tanesidir.⁶

Futbol kulüplerinin, yöneticilerinin, futbolcu ve sponsorlarının siyasi bağlantıları daha çok ekonomik ve çıkar ilişkisine dayalı bağlantıların ticari olan getirisi göz önünde bulundurulurken, sportif çıkarlar da yok sayılmamalıdır. Bu anlayış çeşitli durum ve dönemlerde renk değiştirebilmektedir. Günümüzde Başakşehir Futbol Kulübü için de aynı durumdan bahsedilen yorumlar ve haberler de yapılmaktadır. Başakşehir Futbol Kulübünün Teknik Direktörü Abdullah Avcı’nın Tayyip Erdoğan ve Kasımpaşaspor hakkında yaptığı açıklama

¹ Görkemli Açılış, <https://www.haberturk.com/spor/futbol/haber/880058-gorkemli-acilis>, (Erişim Tarihi: 15.04.2019)

² Yılmaz Özdil, Kaygı Duruşu, Sözcü Gazetesi, 22 Kasım 2015, s.8.

³ Fenerbahçe Olmadı Cemaatin B Planı Devrede, <https://odatv.com/fenerbahce-olmadi-cemaatin-b-planı-devrede-2705121200.html>, (Erişim Tarihi: 13.04.2019)

⁴ Ciner Neden Yandaş, <https://odatv.com/ciner-neden-yandas--0502141200.html>, (Erişim Tarihi: 15.04.2019)

⁵ Ve Operasyon Erdoğan ve Ciner’e Uzandı, <https://odatv.com/ve-operasyon-erdogan-ve-cinere-uzandi-2512131200.html>, (Erişim Tarihi: 15.04.2019)

⁶ BİM ve A101’in Gerçek Sahipleri Kim, <https://odatv.com/peki-bim-ve-a101in-gercek-sahipleri-kim-0311171200.html>, (Erişim Tarihi: 13.04.2019)

da bu anlamda ilgi çekicidir: “*Cumhurbaşkanı Erdoğan da futbola Kasımpaşa’da başladı, çocukken onun maçlarını izleme fırsatı buldum. İyi futbolcuydu.*”¹

Futbol ve medya ilişkisi, son yıllarda giderek daha önemli hale gelmiştir. Futbol, dünya çapında en popüler sporlardan biridir ve bu nedenle medya tarafından yoğun ilgi görmektedir. Medya, futbol maçlarını canlı yayınlayarak, haberlerini yaparak, analizlerini sunarak ve futbolcularla röportajlar yaparak, futbolun dünya genelinde ilgi görmesine katkıda bulunmaktadır. Futbol ve medya ilişkisi, hem futbol kulüpleri hem de medya kuruluşları için önemlidir. Futbol kulüpleri, maçlarını izleyen taraftar sayısını artırmak ve kulübünün popülerliğini artırmak için medyayı kullanırken, medya kuruluşları da futbol maçlarının yayın haklarını alarak, reklam gelirlerini artırmak ve izleyici kitlesini genişletmek için futbolu kullanmaktadır.

Futbol ve medya ilişkisi, aynı zamanda futbolcuların ve teknik direktörlerin imajını da etkilemektedir. Futbolcular, medya aracılığıyla kendilerini taraftarlara ve sponsorlara tanıtabilirken, teknik direktörler de taktikleri ve maç öncesi ve sonrası yorumları ile medya tarafından takip edilebilirler.

SONUÇ

Dünyanın hemen her bölgesinde spor, en başta insanları eğlendirmek, bir amaç için bir araya getirmek gibi unsurlarla değerlendirilen en önemli boş zaman etkinliği olarak kabul edilmektedir. Genelden özele doğru geldiğinde etkinlikler arasında spor, spor branşları arasında da futbol ön plana çıkmaktadır.

Futbolun bu denli öne çıkmasının sonucu olarak da, gerek sponsorluk yapıları, gerekse ekonomik çıkarlar esas olarak kabul edilebilmektedir. İtalya’da Berlusconi örneğinde olduğu gibi, ülkemizde de öncesinde Uzan grubu ile öne çıkan futbol – siyaset bağlantısı, çalışmamızda da anlatılmak istendiği üzere Kasımpaşaspor – Erdoğan bağlamında değerlendirilmektedir. Kulüp ile siyasi ilişkiler sadece bu bağlamda kalmayarak daha da ileriye geçmiş ve Kasımpaşaspor’un forma sponsoru olan şirketi sahipleri ile ayrıca siyasi iktidarın medya patronları arasında da belirgin bağlar ortaya çıkmıştır. Burada ticari ilişkilerde bulunan isimlerin aynı zamanda kulüplerin de yönetiminde oldukları, kulüp yönetimlerinin medya sahipleri oldukları, medya patronlarının da diğer ticari faaliyetleri nedeniyle siyasi iktidarlar tarafından karşılıklı bir ilişki içerisinde oldukları görülmektedir.

¹ Çocukken Maçlarını İzledim Erdoğan İyi Futbolcuydu, <https://odatv.com/erdogan-iyi-futbolcuydu-24021813.html>, (Erişim Tarihi: 15.04.2019)

Medya patronlarının futbol kulübü sahibi olması ve ekonomik çıkarlar ile siyaset bağlantısı konusu oldukça karmaşıktır ve birçok farklı boyutu vardır. İlk olarak, medya patronlarının futbol kulübü sahibi olması, medyanın objektifliği ve tarafsızlığı konusunda soru işaretleri yaratabilir. Medya kuruluşları, haberleri ve yorumları nesnel bir şekilde sunmaları gereken bağımsız kuruluşlar olarak kabul edilirler. Ancak, medya patronlarının futbol kulübü sahibi olması, bu kuruluşların haberlerini veya yorumlarını futbol kulüplerinin çıkarları doğrultusunda yönlendirebilecekleri şüphesini yaratabilir.

İkinci olarak, medya patronlarının futbol kulübü sahibi olması, ekonomik çıkarlarını da etkileyebilir. Futbol kulüpleri, büyük maddi yatırımlar gerektiren bir işletme modeline sahiptirler. Medya patronları, kulüp sahibi olarak, kulüplerin finansal başarısı için önemli kararları etkileyebilirler. Bu durum, futbol kulüplerinin medya şirketleri için çıkarlarının öne çıkmasına neden olabilir ve spor haberlerinde objektifliği azaltabilir.

Son olarak, medya patronlarının futbol kulübü sahibi olması, siyaset bağlantılarını da beraberinde getirebilir. Bazı durumlarda, futbol kulübü sahipleri aynı zamanda siyasi figürlerdir ve siyasi etkileri, kulüp sahipliği ve medya sahipliği ile birleşebilir. Bu durum, medya kuruluşlarının siyasi etkilere açık olabileceği endişesini yaratabilir.

Sonuç olarak, medya patronlarının futbol kulübü sahibi olması, medya kuruluşlarının objektifliği, ekonomik çıkarları ve siyasi bağlantıları ile ilgili çeşitli soru işaretleri yaratabilir. Bu durumlar, medya ve futbol endüstrilerinin gelecekteki ilişkilerinde dikkatli bir şekilde ele alınması gereken önemli konulardır.

KAYNAKÇA

- Arık, M. B. (2004). Top Ekranda. İstanbul: Salyangoz Yayınları.
- Aydoğan, F. (2000). Medya ve serbest zaman. İstanbul: Om Yayınevi.
- Büyükbaykal, G. (2017). Spor Sponsorluğu. İstanbul: Derin Kitabevi.
- Duran, R. (2001). Burası Dünya Polis Radyosu. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Fişek, K. (1985). 100 Soruda Türkiye Spor Tarihi. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Fişek, K. (1994). Kasımpaşalı Futbolcu İstanbul'u İstiyor. Ekonomik Trend, 2(8).
- Fişek, K. (1998). Spor Yönetimi. Ankara: Bağırhan Yayınevi.
- Galeano, E. (1998). Gölgede ve güneşte futbol (E. Önalp & M. N. Kutlu, Trans.). İstanbul: Can Yayınları.

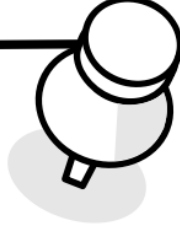
- Habertürk. (2013, Eylül 7). Görkemli açılış. <https://www.haberturk.com/spor/futbol/haber/880058-gorkemli-acilis>.
- Kasımpaşa Spor Kulübü. (t.y.). <http://www.kasimpasa.com.tr> (Erişim Tarihi: 14.04.2022)
- Kılıç, E. (2003). Kirli kramponlar. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- La Boétie, E. de. (1995). Gönüllü kulluk üzerine söylev (M. A. Ağaoğulları, Trans.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Odatv.com. (2012, Mayıs 27). Fenerbahçe olmadı cemaatin B planı devrede. <https://odatv.com/fenerbahce-olmadi-cemaatin-b-planı-devrede-2705121200.html>
- Odatv.com. (2013). Habertürk Gücü Madenlerinde. <https://odatv.com/haberturk-gucu-madenlerinde-2201131200.html> (Erişim Tarihi: 07.03.2019)
- Odatv.com (2013). Fenerbahçe'yi kızdıracak. <https://odatv.com/turgay-ciner-fenerbahceyi-kizdiracak-1307131200.html> (Erişim Tarihi: 05.03.2019)
- Odatv.com (2013). Taraftara İlk Gezi Cezası Kesildi. <https://odatv.com/taraftara-ilk-gezi-cezasi-kesildi-3008131200.html> (Erişim Tarihi: 15.03.2019).
- Odatv.com (2013). Turgay Ciner Erdoğan'ın Manevi Oğlu Oldu. <https://odatv.com/turgay-ciner-erdoganin-manevi-oglu-oldu--2606131200.html> (Erişim Tarihi: 07.03.2019)
- Odatv.com (2013). Ve Operasyon Erdoğan ve Ciner'e Uzandı. <https://odatv.com/ve-operasyon-erdogan-ve-cinere-uzandi-2512131200.html> (Erişim Tarihi: 15.04.2019)
- Odatv.com. (2013, Şubat 25). Ciner Medya Grubundan Fenerbahçe'ye saldırı. <https://odatv.com/ciner-medya-grubundan-fenerbahceye-saldiri-2502131200.html>
- Odatv.com. (2014, Şubat 5). Ciner neden yandaş?. <https://odatv.com/ciner-neden-yandas--0502141200.html>
- Odatv.com. (2016, Nisan 1). Erdoğan'ı koruyan ekibi yöneten o isim kim?. <https://odatv.com/erdogani-koruyan-ekibi-yoneten-o-isim-kim-0104161200.html>
- Odatv.com. (2017, Mart 3). BİM ve A101'in gerçek sahipleri kim?. <https://odatv.com/peki-bim-ve-a101in-gercek-sahipleri-kim-0311171200.html>
- Odatv.com. (2018, Şubat 24). Çocukken maçlarını izlerdim Erdoğan iyi futbolcuydu. <https://odatv.com/erdogan-iyi-futbolcuydu-24021813.html>
- Orhun, A. (1991). Pedagojik açıdan performans sporu, spor ahlakı ve spor felsefesine yeni yaklaşımlar içinde. In A. Erdemli (Ed.), İstanbul: Meya Yayınları.
- Özdil, Y. (2015, 22 Kasım). Kaygı Duruşu. Sözcü Gazetesi, s.8.

Sert, M. (1998). Gol Atan Galip. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Stemmler, T. (2000). Futbolun Kısa Tarihi. (Çev. Aça, N.). İstanbul: Dost Yayınları.

Şener, N. (2004). Uzanlar: Bir Korku İmparatorluğunun Çöküşü. İstanbul: Güncel Yayınları.

Talimciler, A. (2010). Sporun sosyolojisi, sosyolojinin sporu. İstanbul: Bağlam Yayınları.

BÖLÜM 6

ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK DAVRANIŞI İLE DUYGUSAL BAĞLILIK ve İŞTEN AYRILMA NİYETİ İLİŞKİSİNE YÖNELİK AMPİRİK BİR ARAŞTIRMA

Doç. Dr. Sibel AYDEMİR¹

Giriş

Günümüzün rekabetçi dünyasında, işletmeler sürekli olarak çalışanlarının verimliliğini ve çabasını en üst düzeye çıkarmak için yeni yöntemler aramaktadır. Günümüzde işletmelerin koşulları, artan rekabet oranları ve bu duruma olan ilgileri örgütün askerleri olarak adlandırılan yeni nesil çalışan bir kuşağa sahip olmak istemelerine neden olmaktadır. Bu bağlamda örgütsel vatandaşlık davranışı (ÖVD) işletmeler için olumlu sonuçlar doğurabilecek örgütün resmi ücret sistemi tarafından belirlenmemiş, genel olarak örgütün verimliliğini artıran kişisel ve keyfi davranışlar olarak çalışma hayatında yerini almaktadır. Keyfi olarak nitelendirilen bu davranışların işe alınırken çalışanların mesleki görev ve sorumlulukları arasında yer almaması ve çalışanlar tarafından yapılmasının zorunlu olmaması anlamına gelmektedir (Podsakoff, MacKenzie, Paine & Bachrach, 2000). Örgütlerin başarısı, görev ve rollerinin ötesinde hareket eden çalışanların performansına bağlıdır.

İşletmelerin başarısında önemli rol oynayan örgütsel vatandaşlık davranışı örgütsel bağlılığı geliştirmeye katkıda bulunan önemli faktörlerden biridir. Örgütsel bağlılık, çalışan ve işveren arasındaki ilişkiyi anlamada merkezi bir yapı olarak tanımlanmıştır (Allen & Meyer, 1996). Örgütsel bağlılık, çalışanın örgütle olan ilişkisini kategorize eden psikolojik bir durumdur. Her biri çalışana örgütüne bağlayan psikolojik bağın üç boyutu tanımlanmıştır. Çalışma kapsamında ele alınan duygusal bağlılık, çalışanların katılımları ve örgütle özdeşleşmeleri yoluyla oluşan örgütsel bağlılığın boyutlarından biridir. ÖVD ile en olumlu

¹ Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Zonguldak Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, ORCID: 0000-0002-6599-681X

şekilde ilişkili olan, örgütsel bağlılığın duygusal boyutu olduğu belirtilmektedir (Grego-Planeri, 2019).

Bir diğer ÖVD'ye etkisi olduğu düşünülen konu işten ayrılma niyetidir. Çalışanların işten ayrılması, bir işletmenin üretkenliğini, giderlerini ve genel performansını etkileyecektir. Kumar'a (2011) göre çalışanın işten ayrılması, ekonominin tüm sektörlerinde verimliliği, ürün ve hizmet kalitesini ve karlılığı etkileyen kritik bir insan kaynağı sorunudur. Bu noktada ÖVD'nin işten ayrılma niyetine etkisi araştırılmaya değer bir konu olarak görülmektedir.

Bu çalışma ÖVD'nin örgütsel bağlılıkla ve işten ayrılma niyetiyle ilişkili olduğu varsayımına dayanmaktadır. ÖVD kapsamında çalışanların ekstra rol davranışlarını geliştirmenin, duygusal bağlılığını artırmada ve iş devamlılığında yardımcı olacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda öncelikle ÖVD, duygusal bağlılık ve işten ayrılma niyeti konuları alan yazın taraması yapılarak ele alınacak daha sonra ÖVD ile duygusal bağlılık ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki analiz edilecektir. Ayrıca demografik veriler ile bağımlı değişkenler olan duygusal bağlılık ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki de araştırılacaktır.

Kavramsal Çerçeve

Örgütsel Vatandaşlık Davranışı

Organ (1997) ÖVD'yi kendiliğinden olan ve emredilmemiş bireysel davranış olarak tanımlamıştır. Bu davranış, resmi ödül sistemi içerisinde doğrudan veya açıkça belirlenmemiş olmakla birlikte işletmenin etkin işleyişinde rol oynamaktadır. Özünde gönüllülüğün olduğu iddia edilebilmektedir. ÖVD ayrıca Meyer ve Allen (1997) tarafından “pozisyon görevlerinin ötesine geçen işle ilgili davranışlara yansıyan ekstra rol davranışı” olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlar ışığında gönüllü olarak fazla mesai yapmak, öngörülen işin dışında fikir üretmek, kaynakları ve zamanı tasarruflu kullanmak örnek olarak verilebilecek davranışlardır.

Ayrıca, literatürde ÖVD'yi anlamaya yardımcı olan birkaç teori vardır. Bu teorilerin başında Sosyal Mübadele Teorisi gelmektedir. Birçok araştırmacı bu teorinin gelişimine katkıda bulunmuştur (Blau, 1964; Emerson, 1962; Homans, 1958). Sosyal Mübadele Teorisinin temel varsayımı, tarafların ödül kapsamında saygı, onur, dostluk, dikkate alınma vb. beklentisi içinde sosyal ilişkilere girmeleri ve sürdürmeleridir. Teoriye göre bireyler istenilen sonuçları elde etmek için diğer kişi, grup ve örgütlerle iş birliği yapmaktadır. Bu durumda çalışanların

beklentisi sosyal mübadele ilişkisi devam ettiği sürece birbirlerini kayırmaları şeklinde ortaya çıkmaktadır (Ertürk, 2014:15).

Organ (1988), ÖVD'nin boyutlarını vicdanlılık, centilmenlik, erdemlilik, nezaket ve diğerkamlik (fedakârlık) olmak üzere beş sınıf şeklinde ifade etmiştir.

Vicdanlılık: ÖVD'nin bu yönü, çalışanların denetlenmediği durumlarda bile kurallara katı şekilde bağlı kalarak, görevlerini arzu edilen bir şekilde yerine getirmesine yönelik sergilenen örgütsel uyumu göstermektedir. Yüksek çalışma vicdanlılığına sahip olan çalışanların en kötü koşullarda, hastalık ve iş göremezlik durumlarında bile işlerine devam ettikleri belirtilmektedir (Organ, 1988). Ortalamanın üzerinde çalışmaya istekli oldukları için vicdanlı çalışanların performans düzeyleri artacaktır. Bir diğer ifadeyle vicdanlı çalışanların denetlenmesine ihtiyaç duyulmaması nedeniyle yöneticinin esas görevlerine odaklanabilmesi, verimliliğin artmasını sağlayacaktır (Podsakoff vd., 2000).

Centilmenlik: Çalışanın çalışma ortamının zorluklarına itirazı, resmi ve sözlü şikâyeti olmaksızın uyum sağlama yeteneği olarak tanımlanmıştır. Bir sorun olduğunda memnuniyetsizliğe tahammül gösteren olumlu davranışları yansıtmaktadır. Hoşgörülü olmak, başkalarının fikirlerine saygı göstermek, ekip çalışmasında fedakârlık yapmak, stres anında ölçülü tepkiler vermek gibi olumlu davranışların çalışan tatminini ve bağlılığını artıracığı ifade edilmektedir (Podsakoff vd., 2000).

Erdemlilik: Temel olarak sivil erdem, örgütsel konulara ve süreçlere aktif katılım olarak açıklanmaktadır. Aynı zamanda örgütün çıkarlarını en üst düzeyde korumak anlamına gelen erdemlilik gönüllü davranışları içermektedir (Podsakoff & MacKenzie, 1994). Erdemlilik, işletme için faydalı davranışlarla sonuçlanan müşterilere ve iş arkadaşlarına bağlılıkla pozitif olarak ilişkilendirilebilmektedir (Redman & Snape, 2005). Coole'e (2003) örgütsel etkililiğe bağlı olarak erdemlilik davranışının ortaya çıkma şansının doğru oranda fazla olabileceğini belirtmektedir.

Nezaket: İş ortamında çalışılan iş arkadaşlarıyla en baştan herhangi bir anlaşmazlığı önlemek için sergilenen olumlu davranışları ifade etmektedir (Özaslan, Acar & Acar, 2009:103). Meslektaşlarla bilgi paylaşmak nezaket örneği olarak görülmektedir. Organ (1988), ön bildirimlerin, hatırlatmaların, bilgi aktarmanın, istişarelerin ve brifinglerin nezaketin kalitesini gösterdiğini savunmaktadır. Çalışanlar tarafından sergilenen nazik davranışın, iş arkadaşlarının çabalarını verimli bir şekilde düzenlediği ve böylece kaynakları israf etme ve öfke ya da hayal kırıklığı yaşama ihtimalini azalttığı iddia edilmektedir (Organ, 1988).

Diğerkâmlık (Fedakârlık): Diğer insanların refahı ve hakları hakkında düşünme, onlar için endişe ve empati duyma ve onlara fayda sağlayacak şekilde hareket etme konusundaki eğilimdir (Penner & Finkelstein, 1998; Piliavin & Charng, 1990). Bununla birlikte dış ödül beklentisi olamadan çalışma arkadaşlarına fayda sağlamayı amaçlayan gönüllü davranışlardır (Eisenberg, 2014). Çalışanların örgütsel sorunlarla veya görevlerle başa çıkmalarına yardımcı olmayı amaçlayan tüm gönüllü davranışları içermektedir (Podsakoff & MacKenzie, 1994).

ÖVD'nin işletmelere sağladığı faydalar pek çok açıdan değerlendirilmiştir. ÖVD konusunda iş doyumunun ve algılanan adaletin bireyin ÖVD düzeyi üzerindeki etkisinin belirlenmeye çalışıldığı bir araştırmada, meslektaşlarına yardım eden ve yeni işe alınanlara rehberlik eden çalışanların oranının yükselmesiyle verimliliğin, müşteri memnuniyetinin ve finansal çıktılarının olumlu yönde artacağı tespit edilmiştir. Bu artışın ÖVD ile birlikte zaman, çaba, bilgi gibi girdi potansiyelindeki ve mevcut diğer girdilerdeki tasarruftan kaynaklandığı; fireyi azalttığı ve müşterileri memnuniyeti sağladığı ifade edilmektedir (Organ, 2018). Bir diğer çalışmada, üst yönetimin adil tutumu, saygısı ve güvenilirliği sayesinde sağlanan iş doyumunun, ÖVD'yi etkilemesi sonucunda örgütsel performansa katkıda bulunduğu belirtilmektedir (Edmons, 2012). Öte yandan örgüt kültürü ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında pozitif ilişki olduğu, güçlü bir kültüre sahip örgütlerde örgütsel vatandaşlık davranışının ortaya çıkacağı ortaya konmaktadır. (Demirel, Seçkin & Özçınar, 2012; Arlı, 2011; Chien, 2004; Genel & İyigün, 2020.) Bu doğrultuda çalışanların alınan kararlara katılabileceklerini hissettiklerinde, yöneticileri tarafından desteklendiklerinde daha fazla ÖVD sergiledikleri görülmektedir (Van Yperen & Van den Berg, 1999).

ÖVD ve örgütsel bağlılık ilişkisi üzerine yapılan çalışmalar değerlendirildiğinde Gautam, Dick, Wagner, Upadhyay ve Davis, (2005) yaptıkları çalışmada, ÖVD'nin diğerkâmlık ve centilmenlik boyutları ile duygusal bağlılık arasında pozitif bir ilişki olduğu gösterilmiştir. Bir diğer çalışmada, duygusal bağlılığın performans ve vatandaşlık davranışı gibi örgütsel sonuçlarla olumlu yönde ilişkili olduğuna dair güçlü kanıtlar sağlanmıştır (Shore & Wagner, 1993). Khaskheli, Jiang, Raza, Qureshi, Khan ve Salam (2020) da duygusal bağlılık ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasında olumlu ve anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna varmıştır. Ayrıca bu ilişkide sosyal sorumluluk faaliyetlerinin katkısı önemle vurgulanmıştır. Yine Wang 'ın (2015) çalışmasında duygusal bağlılık kapsamında gönüllü katılım ve kişisel çaba ile ÖVD'nin olumlu bir şekilde ilişkili olduğu belirtilmiştir. Purba, Oostromb, Van Der Molenc ve Ph

Born (2015) araştırmasında ilişkilere çok değer verilen doğu kültüründe kişiliğin ve iş tutumlarının duygusal bağlılık yoluyla ÖVD'yi etkilediğini açıklamıştır.

Çalışanlarda duygusal bağlılık oranının artması genel olarak örgüt faaliyetlerinin etkinliğini ve verimliliğini artıran vatandaşlık davranışını geliştirmektedir (Hasani, Boroujerdi & Sheikhesmaeili, 2013). Chen ve Francesco (2003) da çalışmasında, duygusal bağlılığın, performans ve ÖVD ile olumlu yönde ilişkili olduğunu göstermiştir. Truckenbrodt (2000), ise ast üst ilişkisinin kalitesi ve astların bağlılığı ile örgütsel vatandaşlık davranışının diğerkamlik boyutu arasında önemli bir ilişki olduğunu öne sürmüştür. ÖVD ile en olumlu şekilde ilişkili olan, örgütsel bağlılığın duygusal boyutudur (Grego-Planeri, 2019). Yine bir diğer çalışmada duygusal bağlılığın örgütsel vatandaşlık davranışı ile olumlu yönde ilişkili olduğu bulunmuştur (UIndag, Khan & Guden, 2011). Duygusal bağlılık, ÖVD'nin önemli bir yordayıcısıdır. Çalışanların duygusal bağlılığını artırmak, ÖVD'ye yönelik ekstra rol davranışını artırmaya yardımcı olacaktır (Rifai, 2005; Feather & Rauter, 2004).

Duygusal Bağlılık

Duygusal bağlılık, çalışanın örgütle özdeşleşmesi ve katılımı olarak kabul edilmektedir (Rashid, Sambasivan & Johari, 2003:714). Bir diğer ifadeyle çalışanın örgütle özdeşleşmesinden ve örgüte dahil olmasından gurur duymasını sağlayan örgütle olan duygusal ilişkisidir (Khaskheli vd., 2020). Bu bağlılık şeklinde çalışan 'istediği' için örgütte bulunmaktadır. Duygusal bağlılığı yüksek olan bir çalışan, örgüt adına ekstra çaba göstermeye isteklidir. Bu nedenle, güçlü bir duygusal bağlılığa sahip çalışanlar daha fazla çalışma eğilimindedir, verimlidir ve örgütte kalma konusunda güçlü bir duygusal istek duymaktadır (Meyer, Allen & Smith, 1993). Bergami ve Bagozzi (2000), duygusal bağlılığın sevgi ve sevinç olmak üzere iki bileşeni olduğunu; sevginin sosyal bir kategori olarak örgüte yönelik duygusal çekiciliği, sevincin ise örgütten kaynaklanan mutluluğu ifade ettiğini belirtmektedir.

Meyer ve Allen (1997) modeli, duygusal bağlılığın çeşitli faktörlerden etkilenebileceğini göstermektedir. Bunlar yönetim tarafından açıkça belirlenmiş hedeflerin ulaşılabilirlik derecesi, görev ve sorumlulukların açıkça belirlenmiş olması, manevi ödül, kişisel olarak algılanan değer görme, fırsat eşitliği, yapılan işin zorluğu, çalışanların uyumu, yönetimin zamanında ve yapıcı geri bildirilmeye bulunması gibi faktörlerdir. Örgüt içerisinde politikalar ve prosedürler uygulanırken çalışanlar, yöneticileri tarafından nezaket, dürüstlük ve saygıyla davranıldığı algısına sahip olduğunda kişilerarası iletişimde duygusal bağlılık duygusuna daha yüksek oranda sahip olabilecektir (Colquitt, Wesson,

Porter, Conlon & Ng, 2001). Duygusal bağlılık, örgütlerde sosyalleşmeyi, iletişimi, bilgi sağlamayı ve bireylerin karar alma sürecine katılmalarını teşvik ederek oluşturulabilmektedir (Suma & Lesha, 2013). Bu da yenilikçi iş davranışının artmasına yol açmaktadır. Duygusal bağlılığı olan çalışanlar, işletme hedeflerine ulaşma konusunda daha verimli ve etkilidir. Buna ek olarak, duygusal bağlılığın iş yerindeki genel tutum ve davranışlar üzerinde oldukça güçlü bir etkiye sahip olduğu düşünülmektedir (Carmelo-Ordaz, Garcia-Cruz, Sousa-Ginel & Valle-Cabrera, 2011). Greenberg ve Baron'un (2003) çalışması da çalışanların örgütün değer ve hedeflerini benimsediğinde duygusal bağlılığının artacağını, özdeşleşeceğini ve örgütsel misyonu gerçekleştirmek için destek olmayı tercih edeceğini göstermektedir.

Duygusal bağlılığı etkilediği kabul edilen öncül değişkenler; kişisel özellikler ve bireysel farklılıklar, örgütsel yapı ve iş deneyimi şeklinde sayılabilmektedir (Glisson & Durick, 1988; Podsakoff & Organ 1986; Meyer & Allen, 1997). Duygusal bağlılığın, işten ayrılma niyetini, çalışan performansını, ÖVD'yi, çalışan sağlığını ve refahını yordadığı ileri sürülmektedir (Meyer, Stanley, Herscovitch & Topolnysky, 2002).

İşten Ayrılma Niyeti

Çalışanların işten ayrılma niyeti, bir çalışanın yapmakta olduğu mevcut işi bırakma olasılığını ifade etmektedir (Ngamkroeckjoti, Ounprechavanit & Kijboonchoo, 2012). İşletmeler genel olarak çalışanların işten ayrılma niyetiyle ilgili önemli düzeyde endişe duymaktadır (Long, Thean, Ismail & Jusoh, 2012).

Çalışan devir hızının yüksek olmasına neden olan işten ayrılma niyeti farklı faktörlerden kaynaklanabilmektedir. İşten ayrılma niyetine neden olan faktörler, her işletmede farklılık göstermektedir (Ali Shah, Fakhr, Zaman & Shakil, 2010). İşten ayrılma niyetini etkileyen faktörleri incelerken bütüncül bir yaklaşım izlenmesi önerilmektedir (Jha, 2009). Bu faktörlerin iş tatmini, iş stresi, örgüt kültürü, örgütsel bağlılık, ücret, örgütsel adalet, terfi fırsatı, demografik değişkenler, liderlik stilleri ve örgütsel iklim, algılanan örgütsel destek, algılanan yönetici desteği, iş özerkliği, eğitim, gelişim ve çalışanlara sağlanan olanaklar olduğu belirtilmektedir (Belete, 2018). Ulndag ve arkadaşlarının (2011) yaptığı çalışmada ise iş tatmini ve örgütsel bağlılığın yanı sıra örgütsel vatandaşlık davranışının işten ayrılma niyeti üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Çalışma sonucunda örgütsel vatandaşlık davranışı, işten ayrılma niyeti ile negatif olarak ilişkili olduğu sonucu çıkmıştır. Benzer şekilde Al Shbaila ve Al Shbail'in (2020) çalışması da ÖVD ve işten ayrılma niyetinin negatif bağlantıya sahip olduğunu bulmuştur. Tatmin olmuş, kendini işine adanmış ve ekstra rol performansı

(örgütsel vatandaşlık davranışı) gösteren çalışanların mevcut örgütlerinde kalma olasılığının yüksek olduğu görülmüştür. Bir diğer ifadeyle çalışanlar örgüte aidiyet ve bağlılık duygusu hissettiklerinde örgütten ayrılma ihtimalleri azalacaktır. Bu nedenle yöneticiler, çalışan devir hızının yüksek maliyetini azaltmak için verimli çalışanları elde tutmaya odaklanmalıdır (Alexandrov, Babakus & Yavaş, 2007).

Bir çalışanın bir işletmeden ayrılması, yeni bir çalışanı seçme, işe alma ve eğitime şeklinde doğrudan bir maliyete neden olmaktadır (Dalton, Todor, & Porter 1982; Staw, 1980). Çalışanların işten ayrılması aynı zamanda azalan morali, kalan personel üzerindeki baskıyı, öğrenme maliyetlerini ve beşerî sermayenin kaybını içeren dolaylı maliyet etkilerine de sahiptir (Des & Shaw, 2001). Çalışan devir hızının yüksek olmasının ana ve ölçülebilir sonuçlarından biri işletmeye olan finansal maliyettir. Çalışan devrinin toplam maliyetini özellikle de örgüt kültürü, çalışanların morali ve sosyal sermayesi veya örgütsel hafıza kaybı üzerindeki etkilerini ölçmek zordur (Des & Shaw, 2001). Yüksek derecede bilgi, beceri ve yeteneklere sahip yüksek performanslı bir çalışmanı kaybetmenin maliyeti, işletmenin performansı, verimliliği ve hizmet sunumu için önemlidir. Ayrıca işten ayrılma, çalışma gruplarının sosyalleşme süreçlerini bozarak ve beraberinde iç çatışmayı artırarak diğer çalışanlar üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olabilmektedir. Bu durum da ek çalışan devrini tetikleyebilmektedir. (North, Rasmussen, Hughes & Finlayson, 2005). Yüksek çalışan devir hızına sahip olan işletmelerin, çalışanlarını performans normlarına ve kültürüne alıştırmak için önemli ölçüde zaman harcaması gerekmektedir. Bu, işletmenin ürün ve hizmetlerini müşteriye teslim etme sürecinde zorluk yaşamasına yol açabilmektedir (Katz & Kahn, 1978).

Diğer yandan, her zaman ve her şartta çalışan devir hızı yüksekliğinin işletmeler için zararlı olmadığı da kabul edilmesi gerekmektedir. Performansı düşük olan çalışanların işten ayrılmaya teşvik edilmesi, onların yerine daha verimli çalışanların istihdam edilmesi gerçeği karşımıza çıkmaktadır (Riley, 2006). Bu noktada Barrick ve Zimmerman (2005) ise ilerleyen süreçte organizasyonun beşerî sermayesinin artışına yol açacak, etkili işe alım ve seçim prosedürlerinin önemine dikkat çekmektedir. Sonuç olarak çalışan devri, çalışanların yeni pozisyonlara taşınmasına ve terfi etmesine yol açabilecektir. Dalton ve Todor (1979), yeni çalışanın yeni fikir, bilgi, beceri ve yetenekleri ile problem çözmeye yönelik yaratıcı yaklaşımları işletmenin sosyal sermayesini artırabileceğinden ve farklı çalışma tarzlarıyla katkıda bulunabileceğinden, orta düzeyde işten ayrılmanın kabul ve teşvik edilebileceğini ifade etmektedir.

Yöntem

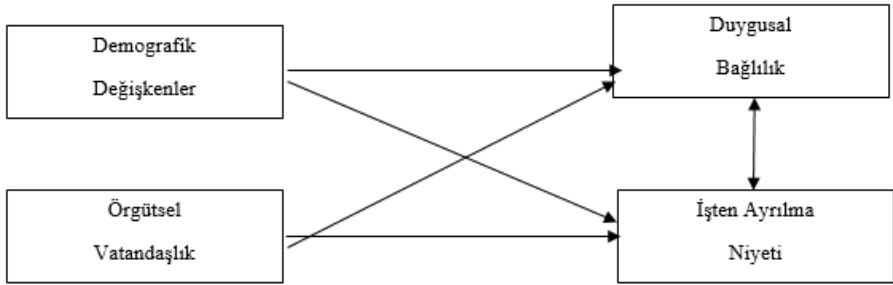
Çalışmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, duygusal bağlılık ve işten ayrılma niyetinin demografik değişkenlere göre farklılaşmasını ve örgütsel vatandaşlığın duygusal bağlılık ile işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini incelemektir.

Araştırma modeli

Araştırma modeli olarak ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Bu modelde değişkenlerin arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmaktadır (Karadağ, 2010). Araştırmanın bağımsız değişkenleri demografik değişkenler ve örgütsel vatandaşlıktır, bağımlı değişkenleri ise duygusal bağlılık ile işten ayrılma niyetidir.

Şekil 1. Araştırma Modeli

Çalışmanın amaçları doğrultusunda aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir.

H1: Cinsiyete göre duygusal bağlılık ve işten ayrılma niyeti farklılaşmaktadır.

H2: Medeni duruma göre duygusal bağlılık ve işten ayrılma niyeti farklılaşmaktadır.

H3: Kurumdaki göreve göre duygusal bağlılık ve işten ayrılma niyeti farklılaşmaktadır.

H4: Yaş gruplarına göre duygusal bağlılık ve işten ayrılma niyeti farklılaşmaktadır.

H5: Eğitim durumuna göre duygusal bağlılık ve işten ayrılma niyeti farklılaşmaktadır.

H6: Aylık gelir durumuna göre duygusal bağlılık ve işten ayrılma niyeti farklılaşmaktadır.

H7: Örgütsel vatandaşlık duygusal bağlılığı etkiler.

H8: Örgütsel vatandaşlık işten ayrılma niyetini etkiler.

Evren ve örneklem

Özel sektörde çalışanlar bu araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini Yalova ili sınırları içerisinde faaliyet gösteren bir firmada çalışan araştırmaya gönüllü olarak katılan 116 kişi oluşturmaktadır. 142 Çalışanı olan işletmeden değerlendirmeye uygun 116 anket elde edilmiştir.

Veri Toplama Aracı

Araştırmacı tarafından hazırlanan veri toplama aracı 4 bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde katılımcıların demografik bilgilerini kapsayan demografik bilgi formu yer almaktadır. İkinci bölümde ise araştırma ölçekleri yer almaktadır. İlk olarak Örgütsel Vatandaşlık Davranışı için Vey ve Campbell (2004) ile Williams ve Shiaw (1999) çalışmalarında yer alan ölçeklerin birleştirilmesi ile oluşturulup Basım ve Şeşen (2015) tarafından Türkçeye uyarlanan ölçek kullanılmıştır. Ölçek diğerkâmlık, vicdanlılık, nezaket, centilmenlik, erdemlilik olmak üzere 5 alt boyut ve toplam puan üzerinden değerlendirilmektedir. İkinci ölçek olarak Allen ve Mayer (1990) tarafından geliştirilen ve Emek (2014) tarafından Türkçeye uyarlanan Örgütsel Bağlılık ölçeğinin sadece duygusal bağlılık alt boyutu kullanılmıştır. İşten ayrılma niyetinin ölçümünde ise Rosin ve Korabik (1995) tarafından geliştirilen ve Türkçeye Tanrıöver (2005) tarafından uyarlanan İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği kullanılmıştır.

Verilerin Analizi

Araştırma kapsamında toplanan verilerin analizinde SPSS 22 programı kullanılmıştır. Analiz işlemlerinde ilk olarak ölçek verilerine güvenilirlik analizi uygulanmıştır. Verilerin normal dağılıma uygunluğunun belirlenmesinde çarpıklık, basıklık değerleri incelenmiştir.

Tablo 1. Ölçek Puanlarına İlişkin Güvenilirlik ve Normallik Analizi

Alt boyut	Cronbach Alpha (α)	Çarpıklık	Basıklık
Duygusal bağlılık	0,78	0,09	-0,61
İşten ayrılma niyeti	0,77	0,58	1,40
Diğerkâmlık	0,92	-1,44	1,08
Vicdanlılık	0,79	-1,76	1,58
Nezaket	0,77	-1,21	1,68
Centilmenlik	0,71	-0,82	0,24
Erdemlilik	0,85	-1,21	1,57
Toplam örgütsel vatandaşlık	0,94	-1,31	2,47

Tablo incelendiğinde, duygusal bağlılık, işten ayrılma niyeti ve örgütsel vatandaşlık ölçeği verilerinin analiz için güvenilir düzeyde olduğu ($\alpha > 0,60$) görülmektedir. Çarpıklık ve basıklık değerleri incelendiğinde verilerin normal dağılıma uygun olduğu tespit edilmiştir. Verilerin normal dağılıma uygun olması nedeniyle cinsiyet, medeni durum ve aylık gelir değişkenleri ile ölçek puanlarının karşılaştırılmasında Independent Sample T testi, eğitim durumu, yaş ve görev değişkenleri ile ölçek puanlarının karşılaştırılmasında One Way ANOVA analizi uygulanmıştır. Ölçek puanları arasındaki ilişkinin incelenmesinde Pearson Korelasyon analizi, örgütsel vatandaşlığın duygusal bağlılık ve işten ayrılma üzerindeki etkisinin belirlenmesinde ise Çoklu Doğrusal Regresyon Analizi uygulanmıştır.

Bulgular

Tablo 2. Araştırmaya Katılanların Demografik Bilgilerine İlişkin Frekans ve Yüzdeler Dağılımları

Değişken	Kategori	f	%
Cinsiyet	Kadın	91	78,4
	Erkek	25	21,6
Medeni durum	Evli	71	61,2
	Bekar	45	38,8
Görevi	İşçi	106	91,4
	Ustabaşı	5	4,3
	Tekniker	2	1,7
	Birim sorumlusu	3	2,6
Yaş	18-25 yaş	19	16,4
	26-33 yaş	20	17,2
	34-41 yaş	27	23,3
	42-49 yaş	32	27,6
	50+	18	15,5
Eğitim durumu	İlköğretim	30	25,9
	Orta öğretim	61	52,6
	Ön lisans	19	16,4
	Lisans ve lisansüstü	6	5,2
Aylık gelir durumu	5.000-10.000 TL	104	89,7
	10.001-20.000 TL	12	10,3

Tablo incelendiğinde, katılımcıların %78,4'ünün kadın, %21,6'sının erkek olduğu, %61,2'sinin evli, %38,8'inin bekar olduğu görülmektedir. Katılımcıların %91,4'ünün işçi, %4,3'ünün ustabaşı, %1,7'sinin tekniker, %2,6'sının birim sorumlusu olduğu görülmektedir. Katılımcıların %16,4'ünün 18-25, %17,2'sinin 26-33, %23,3'ünün 34-41, %27,6'sının 42-49, %15,5'inin 50+ yaşında olduğu görülmektedir. Katılımcıların %25,9'unun ilköğretim, %52,6'sının orta öğretim,

%5,2'sinin lisans ve lisansüstü mezunu olduğu, %89,7'sinin 5.000-10.000 TL, %10,3'ünün 10.001-20.000 TL aylık gelirinin olduğu görülmektedir.

Tablo 3. Araştırmaya Katılanların Ölçek Puanlarına İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Alt boyut	N	Puan aralığı	X	SS
Duygusal bağlılık	116	1-5	3,55	0,84
İşten ayrılma niyeti	116	1-5	2,91	0,57
Diğerkâmlık	116	1-5	4,31	0,80
Vicdanlılık	116	1-5	4,42	0,78
Nezaket	116	1-5	4,40	0,66
Centilmenlik	116	1-5	4,13	0,77
Erdemlilik	116	1-5	4,43	0,67
Toplam örgütsel vatandaşlık	116	1-5	4,34	0,62

Tablo incelendiğinde, katılımcıların diğerkâmlık, vicdanlılık, nezaket, erdemlilik ve toplam örgütsel vatandaşlık düzeylerinin yüksek, duygusal bağlılık ve centilmenlik düzeyinin orta düzeyin üzerinde, işten ayrılma niyeti düzeyinin ise orta düzeyde olduğu görülmektedir.

Tablo 4. Araştırmaya Katılanların Duygusal Bağlılık ve İşten Ayrılma Niyeti Puanlarının Demografik Değişkenlere Göre Karşılaştırılması

Değişkenler		Duygusal bağlılık	İşten ayrılma niyeti
	N	X±SS	X±SS
Cinsiyet			
Kadın	91	3,57±0,82	2,91±0,57
Erkek	25	3,47±0,89	2,94±0,59
Anlamlılık		t=,534; p=,594	t=-,259; p=,796
Medeni durum			
Evli	Evli	71	3,63±0,89
Bekar	Bekar	45	3,41±0,74
Anlamlılık		t=1,351; p=,179	t=-,628; p=,531
Görev			
İşçi	106	3,51±0,84	2,90±0,59
Ustabaşı	5	4,07±0,98	3,10±0,38
Tekniker	2	3,42±0,12	3,25±0,35
Birim sorumlusu	3	3,89±0,25	2,92±0,14
Anlamlılık		F=,880; p=,454	F=,431; p=,731
Yaş grubu			
18-25 yaş	19	3,29±0,78	2,88±0,71
26-33 yaş	20	3,83±0,83	3,01±0,52
34-41 yaş	27	3,23±0,74	2,99±0,66
42-49 yaş	32	3,59±0,89	2,79±0,44
50+	18	3,91±0,75	2,94±0,53
Anlamlılık		F=3,044; p=,020	F=,681; p=,607
Farklar		1<2, 1<5, 2>3, 3<5	
Eğitim durumu			
İlköğretim	30	3,76±0,88	2,98±0,60

Orta öğretim	61	3,43±0,80	2,85±0,50
Ön lisans	19	3,62±0,79	2,97±0,51
Lisans ve lisansüstü	6	3,44±1,12	3,08±1,15
Anlamlılık		F=1,168; p=,325	F=,628; p=,599
Aylık gelir			
5.000-10.000 TL	104	3,56±0,86	2,93±0,58
10.001-20.000 TL	12	3,46±0,62	2,79±0,47
Anlamlılık		F=,382; p=,703	F=,785; p=,434

Tablo incelendiğinde, araştırmaya katılanların duygusal bağlılık ve işten ayrılma niyeti düzeylerinin cinsiyet, medeni durum, görev, eğitim durumu ve aylık gelir durumlarına göre istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaşmadığı ($p>0,05$) görülmektedir. Yaş gruplarında ise işten ayrılma niyeti düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılık olmadığı ($p>0,05$), ancak duygusal bağlılık düzeylerinde 26-33 ve 50+ yaşındaki katılımcıların duygusal bağlılık düzeylerinin 18-25 ve 34-41 yaşındaki katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($p<0,05$) görülmektedir.

Tablo 5. Araştırmaya Katılanların Örgütsel Vatandaşlık ile Duygusal Bağlılık Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesine Yönelik Pearson Korelasyon Analizi Sonuçları

		1	2	3	4	5	6	7
1. Diğerkâmlık	r	-						
	p							
2. Vicdanlılık	r	,619	-					
	p	,000						
3. Nezaket	r	,661	,668	-				
	p	,000	,000					
4. Centilmenlik	r	,593	,567	,699	-			
	p	,000	,000	,000				
5. Erdemlilik	r	,579	,641	,686	,683	-		
	p	,000	,000	,000	,000			
6. Toplam örgütsel vatandaşlık	r	,846	,829	,869	,834	,834	-	
	p	,000	,000	,000	,000	,000		
7. Duygusal bağlılık	r	,372	,417	,400	,487	,481	,508	-
	p	,000	,000	,000	,000	,000	,000	

Tablo incelendiğinde, diğerkâmlık düzeyi ile duygusal bağlılık düzeyi ($r=,372$; $p<0,05$) arasında pozitif yönde orta düzeyin altında anlamlı ilişki olduğu görülmektedir. Vicdanlılık düzeyi ile duygusal bağlılık düzeyi ($r=,417$; $p<0,05$) arasında pozitif yönde orta düzeyde anlamlı ilişki olduğu görülmektedir. Nezaket düzeyi ile duygusal bağlılık düzeyi ($r=,400$; $p<0,05$) arasında pozitif yönde orta düzeyin altında anlamlı ilişki olduğu görülmektedir. Centilmenlik düzeyi ile duygusal bağlılık düzeyi ($r=,487$; $p<0,05$) arasında pozitif yönde orta düzeyde anlamlı ilişki olduğu görülmektedir. Erdemlilik düzeyi ile duygusal bağlılık düzeyi ($r=,481$; $p<0,05$) arasında pozitif yönde orta düzeyde anlamlı ilişki olduğu görülmektedir. Toplam örgütsel vatandaşlık düzeyi ile duygusal bağlılık düzeyi ($r=,508$; $p<0,05$) arasında pozitif yönde orta düzeyde anlamlı ilişki olduğu görülmektedir.

Tablo 6. Araştırmaya Katılanların Örgütsel Vatandaşlık ile İşten Ayrılma Niyeti Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesine Yönelik Pearson Korelasyon Analizi Sonuçları

		1	2	3	4	5	6	7
1. Diğerkâmlık	r	-						
	p							
2. Vicdanlılık	r	,619	-					
	p	,000						
3. Nezaket	r	,661	,668	-				
	p	,000	,000					
4. Centilmenlik	r	,593	,567	,699	-			
	p	,000	,000	,000				
5. Erdemlilik	r	,579	,641	,686	,683	-		
	p	,000	,000	,000	,000			
6. Toplam örgütsel vatandaşlık	r	,846	,829	,869	,834	,834	-	
	p	,000	,000	,000	,000	,000		
7. İşten ayrılma niyeti	r	,106	,164	,112	,003	,069	,109	-
	p	,259	,078	,233	,972	,463	,243	

Tablo incelendiğinde, diğerkâmlık, vicdanlılık, nezaket, centilmenlik, erdemlilik ve toplam örgütsel vatandaşlık düzeyleri ile işten ayrılma niyeti düzeyi arasında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde ilişki olmadığı görülmektedir ($p>0,05$).

Tablo 7. Araştırmaya Katılanların Duygusal Bağlılık ile İşten Ayrılma Niyeti Düzeyleri arasındaki İlişkinin İncelenmesine Yönelik Pearson Korelasyon Analizi Sonuçları

		İşten ayrılma niyeti
Duygusal bağlılık	r	,139
	p	,137

Tablo incelendiğinde, duygusal bağlılık düzeyi ile işten ayrılma düzeyi arasında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde ilişki olmadığı görülmektedir ($p>0,05$).

Tablo 8. Örgütsel Vatandaşlığın Duygusal Bağlılık Üzerindeki Etkisine İlişkin Çoklu Doğrusal Regresyon Analizi

Değişken	B	Std. Hata	β	t	p
Sabit	,595	,496		1,200	,233
Diğergamlık	,035	,121	,033	,286	,775
Vicdanlılık	,142	,127	,133	1,117	,266
Nezaket	-,081	,173	-,064	-,468	,641
Centilmenlik	,304	,135	,280	2,255	,026
Erdemlilik	,288	,158	,230	1,825	,071
r=,538; r ² =,289; F(5,110)=8,943; p=,000					

Tablo incelendiğinde, örgütsel vatandaşlığın duygusal bağlılık üzerinde %28,9 oranında etkisi olduğu görülmektedir (r²=,289; p<0,05). Alt boyutlar bazında incelendiğinde, en büyük etkinin sırasıyla centilmenlik (β =,280; p<0,05), erdemlilik (β =,230; p>0,05), vicdanlılık (β =,133; p>0,05), diğerkâmlık (β =,033; p>0,05) ve nezaket (β =-,085; p>0,05) şeklinde olduğu görülmektedir.

Tablo 9. Örgütsel Vatandaşlığın İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisine İlişkin Çoklu Doğrusal Regresyon Analizi

Değişken	B	Std. Hata	β	t	p
Sabit	2,436	,391		6,230	,000
Diğerkâmlık	,032	,095	,045	,340	,735
Vicdanlılık	,135	,100	,187	1,355	,178
Nezaket	,086	,136	,100	,635	,527
Centilmenlik	-,138	,106	-,187	-1,303	,195
Erdemlilik	-,015	,124	-,018	-,123	,903
r=,212; r ² =,045; F(5,110)=1,031; p=,403					

Tablo incelendiğinde, örgütsel vatandaşlığın işten ayrılma niyeti üzerinde %4,5 oranındaki etkisinin anlamlı düzeyde olmadığı görülmektedir (r²=,045; p>0,05).

Sonuç ve Öneriler

Bu araştırma, ÖVD ile duygusal bağlılık ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkileri incelemek üzere tasarlanmıştır. Bu doğrultuda yapılan analizler kapsamında öncelikle demografik veriler ve demografik verilerle bağımlı değişkenler olan duygusal bağlılığın ve işten ayrılma niyetinin ilişkisi incelenmiştir. Daha sonra ÖVD'nin alt boyutları olan diğerkâmlık, vicdanlılık, nezaket, centilmenlik, erdemlilik ile bağımlı değişkenlerin ilişkileri değerlendirilmiştir. Araştırma özel bir üretim işletmesinden analize uygun 116 adet anket elde edilerek gerçekleştirilmiştir.

Araştırmaya katılanların demografik verileri incelendiğinde büyük bir çoğunluğunun kadın (%78,4), evli (%61,2), işçi konumunda (%91,4), 34-49 yaş aralığında (%50,9), orta öğretim eğitim seviyesinde (%52,6) ve 5.000-10.000 TL arası gelir elde ettiği (%89,7) görülmektedir.

Araştırmaya katılanların ölçek puanlarına ilişkin tanımlayıcı istatistikleri incelendiğinde genel olarak örgütsel vatandaşlık düzeylerinin (%4.34), duygusal bağlılık (%3.55) ve isten ayrılma niyetine (%2.91) göre yüksek olduğu görülmektedir. En düşük düzeyde olan isten ayrılma niyetidir. Meyer ve Allen (1997) tarafından “pozisyon görevlerinin ötesine geçen işle ilgili davranışlara yansıyan ekstra rol davranışı” olarak tanımlanan ÖVD'nin çalışanlarda yüksek düzeyde görülmesi, çalışanların ÖVD davranışlarına yatkın olduğunu göstermektedir. Ek olarak çalışanlar kendilerini orta düzeyin üzerinde, örgüte duygusal olarak bağlı hissederken; işten ayrılma niyetleri ise daha düşük düzeylerde seyretmektedir.

Araştırmaya Katılanların demografik değişkenleri ile bağımlı değişkenler olan duygusal bağlılık ve işten ayrılma niyeti karşılaştırıldığında sadece duygusal bağlılık ile yaş değişkeni arasında anlamlı ilişki olduğu görülmektedir. 26-33 ve 50+ Yaşındaki katılımcıların örgüte olan duygusal bağlılığı 18-25 ve 34-41 yaş aralığındaki katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($p<0,05$) görülmektedir. Nispeten genç yaş aralığında ve orta yaşın üzerinde olan çalışanların örgütle özdeşleşmelerinin daha fazla ve örgüt adına ekstra çaba göstermeye istekli olduğu anlaşılmaktadır.

Araştırmaya katılanların ÖVD'si ile duygusal bağlılık arasındaki ilişki incelendiğinde ÖVD'nin centilmenlik, erdemlilik ve vicdanlılık boyutları ile duygusal bağlılık arasında pozitif yönde orta düzeyde anlamlı ilişki olduğu görülmektedir. Nezaket boyutu ile duygusal bağlılık arasında ise pozitif yönde orta düzeyin altında anlamlı ilişki bulunmaktadır. ÖVD ile duygusal bağlılık arasında en güçlü ilişkinin ÖVD'nin centilmenlik boyutu, en zayıf ilişkinin ise

ÖVD'nin diğerkâmlık boyutu ile gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır. Centilmenlik ve bağlılık ilişkisinde, çalışanın çalışma ortamının zorluklarına itirazı, resmi ve sözlü şikâyeti olmaksızın uyum sağlama yeteneği olarak ifade edilen centilmenlik davranışlarının çalışanın örgütle özdeşleşmesini ve örgüte dahil olmasından gurur duymasını sağlayacağı anlamına gelmektedir. Hoşgörülü olmak, başkalarının fikirlerine saygı göstermek, ekip çalışmasında fedakârlık yapmak, stres anında ölçülü tepkiler vermek gibi olumlu davranışların çalışan tatminini ve bağlılığını artıracığı ifade edilmektedir (Podsakoff vd., 2000). Gautam ve arkadaşlarının (2005) yaptıkları çalışmada da ÖVD'nin centilmenlik boyutu ile duygusal bağlılık arasında pozitif bir ilişki olduğu gösterilmiştir. Edem ve duygusal bağlılık ilişkisinde de gönüllülük esasında örgütün çıkarlarını en üst düzeyde koruma davranışlarının iş yerindeki genel tutum ve davranışlar üzerinde oldukça güçlü bir etkiye sahip olabileceği düşünülmektedir. Vicdanlılık ile duygusal bağlılık ilişkisinde ise çalışanların örgüt adına ekstra çaba gösterme isteğinin, denetlenmediğinde bile kurallara katı şekilde bağlı kalarak, görevlerini arzu edilen bir şekilde yerine getirmesine yönelik sergilediği örgütsel uyumdan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Nezaket ve duygusal bağlılık ilişkisi de çalışanlar tarafından sergilenen nazik davranışların, iş yerinde çalışanlar arasındaki ilişkileri verimli bir şekilde düzenlediği ve dolayısıyla çalışanların örgütte kalma ve verimli çalışma konusunda daha güçlü duygusal bir istek duyabileceği şeklinde yorumlanabilmektedir.

Çalışmada ÖVD'nin duygusal bağlılık üzerindeki etkisi analiz edildiğinde, alt boyutlar bazında en büyük etkinin sırasıyla centilmenlik, erdemlilik, vicdanlılık, diğerkâmlık ve nezaket şeklinde olduğu görülmektedir. Çalışanlarda duygusal bağ ile özdeşleşme yaratacak en önemli etkilerin sırasıyla centilmenlik, erdemlilik, vicdanlılık, diğerkâmlık ve nezaket davranışlarından kaynaklanabileceği sonucuna varılmaktadır.

Genel olarak tüm boyutlarıyla toplam ÖVD ile duygusal bağlılık arasında pozitif yönde orta düzeyde anlamlı ilişki olduğu görülmektedir. Bu sonucu destekler nitelikte Khaskheli vd. (2020) de duygusal bağlılık ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasında olumlu ve anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna varmıştır. Yine Wang'ın (2015) çalışmasında duygusal bağlılık kapsamında gönüllü katılım ve kişisel çaba ile ÖVD'nin olumlu bir şekilde ilişkili olduğu belirtilmiştir. Chen ve Francesco (2003) da çalışmasında, duygusal bağlılığın, performans ve ÖVD ile olumlu yönde ilişkili olduğunu göstermiştir. Benzer şekilde Ulndag vd. (2011) de duygusal bağlılığın örgütsel vatandaşlık davranışı ile olumlu yönde ilişkili olduğunu bulmuştur (Ulndag vd., 2011). Duygusal bağlılığın, ÖVD'nin önemli bir yordayıcısı olduğu ve çalışanların ÖVD'ye

yönelik ekstra rol davranışını artırmada duygusal bağlılığın yardımcı olacağı belirtilmektedir (Rifai, 2005; Feather & Rauter, 2004).

Araştırmaya katılanların örgütsel vatandaşlık ile işten ayrılma niyeti düzeyleri arasındaki ilişki incelendiğinde ÖVD'nin tüm alt boyutlarıyla birlikte işten ayrılma niyeti ile ilişkili olmadığı ve beraberinde üzerindeki etkisinin de anlamlı olmadığı görülmektedir. Ancak Uludag ve arkadaşlarının (2011) yaptığı çalışmada örgütsel vatandaşlık davranışının işten ayrılma niyeti ile negatif olarak ilişkili olduğu sonucu çıkmıştır. Benzer şekilde Al Shbaila ve Al Shbail'in (2020) çalışması da ÖVD ve işten ayrılma niyetinin negatif bağlantıya sahip olduğunu bulmuştur. Bu çalışmalarda çalışanların gönüllü olarak sergiledikleri ekstra rol davranışları ile örgüte aidiyet ve bağlılık duygusu hissettiklerinde örgütten ayrılma niyetlerinin azalacağı ifade edilmektedir.

Araştırma kapsamında ÖVD sonucunda duygusal bağlılığın gelişeceği ve bağlantılı olarak verimliliğin, müşteri memnuniyetinin ve finansal çıktıların olumlu yönde artacağı düşünülmektedir. Yöneticilerin, ÖVD'yi teşvik etmek için zamanında ücret ödemesi, esnek çalışma saatleri ve net kariyer fırsatları sağlayarak verimli çalışanları memnun etmesi gerekmektedir. Yöneticiler, adil bir ödüllendirme sistemi oluşturmalı ve çalışanlarının örgüte bağlılıklarını sağlamak üzere hizmet içi eğitim faaliyetleri düzenlemelidir (Uludağ & Menevis, 2005). Bu uygulamalar vatandaşlık davranışını teşvik edecek ve destekleyecektir. Örgüt felsefesinde çalışan eğitiminin ve adil ödüllendirme sisteminin ÖVD'nin teşvik edilmesinde önemli rol oynayacağına ve çalışanın değer görmesi algısı ile örgütle özdeşleşmesini sağlayacağına inanılmaktadır. Öte yandan örgüt kültürü ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında pozitif ilişki olduğu, güçlü bir kültüre sahip örgütlerde örgütsel vatandaşlık davranışının ortaya çıkacağı ortaya konmaktadır. (Demirel vd., 2012; Arlı, 2011; Chien, 2004; Genel & İyigün, 2020.) Bu doğrultuda çalışanların alınan kararlara katılması ve yöneticileri tarafından desteklenmesi ile daha fazla ÖVD sergileyecekleri öngörülmektedir.

Kaynakça

- Al Shbaila, M. O. & Al Shbail, A. M. A. (2020) Organizational Climate, Organizational Citizenship Behaviour and Turnover Intention: Evidence from Jordan. *Management Science Letters*, 10, 3749-3756.
- Alexandrov, A., Babakus, E., & Yavas, U. (2007). The Effects of Perceived Management Concern for Frontline Employees and Customers on Turnover Intentions: Moderating Role of Employment Status. *Journal of Service Research*, 9 (4), 356-371.

- Ali Shah, I., Fakhr, Z., Zaman, K. & Shakil, A.M. (2010). Measuring Push, Pull and Personal Factors Affecting Turnover Intention: A Case of University Teachers in Pakistan. *Review of Economic and Business Studies*, 3, 167-192.
- Allen, N. J. & Meyer, J. P. (1996). Affective, Continuance and Normative Commitment to the Organization: An Examination of Construct Validity. *Journal of Vocational Behavior*, 49 (3), 252-276.
- Allen, N. J. ve Meyer, J. P. (1990). The Measurement and Antecedents of Affective, Continuance and Normative Commitment to the Organization”, *Journal of Occupational Psychology*, 63, 1-18.
- Arlı, D., (2011). *Öğretmenlerin Örgütsel Vatandaşlık Davranışlarının Örgüt Kültürü Algıları ve Örgütsel Güven Düzeyleri Açısından İncelenmesi*. (Yayınlanmış doktora tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Barrick, M. R. & Zimmerman, R. D. (2005). Reducing Voluntary, Avoidable Turnover Through Selection. *Journal of Applied Psychology*, 90, 159-166.
- Basım, H. & Şeşen, H. (2015). Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Ölçeği Uyarlama ve Karşılaştırma Çalışması. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61 (4), 83-101.
- Belete, A.k. (2018) Turnover Intention Influencing Factors of Employees: An Empirical Work Review. *J Entrepren Organiz Manag*, 7 (3), 1-7.
- Bergami, M. & Bagozzi, R. P. (2000) Self-Categorization, Affective Commitment and Group Self-Esteem As Distinct Aspects of Social Identity in The Organization. *British Journal of Social Psychology*, 39 (4), 555-577.
- Blau, P. M. (1964). *Exchange and Power in Social Life*. NY: John Wiley & Sons.
- Camelo-Ordaz, C., Garcia-Cruz, J., Sousa-Ginel, E. & Valle-Cabrera, R. (2011). The Influence of Human Resource Management on Knowledge Sharing and Innovation in Spain: The Mediating Role of Affective Commitment. *The International Journal of Human Resource Management*, 22. 1442-1463.
- Chen, Z. X. & Francesco, A. M. (2003). The Relationship Between The Three Components of Commitment and Employee Performance in China. *Journal of Vocational Behavior*, 62, 490-510.
- Chien, H. M., (2004). An Investigation of The Relationship of Organizational Structure, Employee's Personality and Organizational Citizenship Behaviors. *The Journal of American Academy of Business*. 428-431.
- Colquitt, J. A., Wesson, M. J., Porter, O. L. H., Conlon D. E. & Ng, K. E. (2001). Justice at the Millennium: A Meta-Analytic Review of 25 Years of Organizational Justice Research. *Journal of Applied Psychology*, 86, 425-445.
- Coole, D. R. (2003). *The Effects of Citizenship Performance, Task Performance and Rating Format on Performance Judgments*. University of South Florida.

- Dalton, D. R. & Todor, W. D. (1979). Turnover Turned Over: An Expanded and Positive Perspective. *Academy of Management Review*, 4, 225-235.
- Dalton, D. R., Krachkhardt, D. M. & Porter, L. W. (1982). Turnover Overstated: The Functional Taxonomy. *Academy of Management Review*, 7, 117-123.
- Demirel, Y., Seçkin, Z. & Özçınar, M., (2012). İşletme Kültürü ile Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişki. *Akademik Bakış Dergisi*, 29, 1-17.
- Dess, G. G. & Shaw, J. D. (2001). Voluntary Turnover, Social Capital, and Organizational Performance. *Academy of Management Review*, 26, 466-456.
- Edmons A.E. (2012). The Link Between Job Satisfaction and Firm Value, With Implications for Corporate Social Responsibility. *Acad. Manag. Perspect*, 26 (4), 1-19.
- Eisenberg N. (2014). *Altruistic Emotion, Cognition, and Behavior*. New York: Psychology Press.
- Emerson, R. M. (1962). Power-Dependence Relations. *American Sociological Review*, 27 (1), 31-41.
- Emek, A. (2014). *Örgütsel Vatandaşlık Davranışlarının Çalışan Sonuçlarına Etkileri: Sağlık Kuruluşlarında Bir Uygulama*. (Yayınlanmış yüksek lisans tezi). Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Feather, N.T. & Rauter, K.A. (2004). Organizational Citizenship Behaviors in Relation to Job Status, Job Insecurity, Organizational Commitment and Identification, Job Satisfaction and Work Values. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 77, 81-94.
- Gautam, T., Dick, R. V., Wagner, U., Upadhyay, N. & Davis, A. J. (2005) Organizational Citizenship Behavior and Organizational Commitment in Nepal. *Asian Journal of Social Psychology*, 8, 305-314.
- Genel, B. & İyigün, N. Ö. (2020). The Role of Organizational Citizenship Behavior on The Relationship Between Organizational Culture and Organizational Deviance. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (39), 1149-1166.
- Glisson, C. & Durick, M. (1988). Predictors of Job Satisfaction and Organizational Commitment in Human Service Organizations. *Administrative Science Quarterly*, 33(1), 61-81.
- Greenberg, J. & Baron, R.A. (2003). *Behavior in Organizations: Understanding and Managing the Human Side of Work*. Pearson College Division.
- Grego-Plan, D. (2019). The Relationship between Organizational Commitment and Organizational Citizenship Behaviors in the Public and Private Sectors. *Sustainability*, 11 (6395), 1-20.

- Hasani, K., Boroujerdi, S. S. & Sheikhesmaeili, S. (2013). The Effect of Organizational Citizenship Behavior on Organizational Commitment. *Glob Bus Perspect*, 1, 452-470.
- Homans, G. C. (1958). Social Behavior as Exchange. *American Journal of Sociology*, 63 (6), 597-606.
- Ertürk, E., (2014). *Sosyal Mübadele Teorisi Bağlamında Güç Mesafesi ve Örgütsel Adalet Algılamalarının Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerindeki Etkisi*. (Yayınlanmış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Jha, S. (2009). Determinants of Employee Turnover Intentions: A Review. *Management Today*, 9, 26-33.
- Karadağ, E. (2010). Eğitim Bilimleri Doktora Tezlerinde Kullanılan Araştırma Modelleri: Nitelik Düzeyleri ve Analitik Hata Tipleri. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 1 (1), 49-71.
- Katz, D. & Kahn, R. L. (1978). *The Social Psychology of Organisations* (2nd Ed.). New York: Wiley.
- Khaskheli, A., Jiang, Y., Raza, S. A., Qureshi, M. A., Khan, K. A. & Salam, J. (2020). Do CSR Activities Increase Organizational Citizenship Behavior Among Employees? Mediating Role of Affective Commitment and Job Satisfaction. *Corp Soc Responsib Environ Manag.*, 1-15.
- Kumar, R. R. (2011). Turn Over Issues in The Textile Industry in Ethiopia: A Case of Arbaminch Textile Company. *African Journal Of Marketing Management*, 3 (2), 32-44.
- Long, C.S., Thean, L.Y., Ismail, W.K.W. & Jusoh, A. (2012). Leadership Styles and Employees' Turnover Intention: Exploratory Study of Academic Staff in a Malaysian College. *World Appl Sci J*, 19, 575-581.
- Meyer, J. P., & Allen, N. J. (1997). *Commitment in the Workplace*. Sage Publications.
- Meyer, J. P., Allen, N. J. & Smith, C. A. (1993). Commitment to Organizations and Occupations: Extension and Test of a Three-Component Conceptualization. *Journal of Applied Psychology*, 78, 538-551.
- Meyer, J.P., Stanley, D.J., Herscovitch, L. & Topolnytsky, L. (2002) Affective, Continuance and Normative Commitment to The Organization: A Meta-Analysis of Antecedents, Correlates and Consequences. *Journal of Vocational Behavior* 61 (1), 20-52.
- Ngamkroeckjoti, C., Ounprechavanit, P. & Kijboonchoo, T. (2012). *Determinant Factors of Turnover Intention: A case study of Air Conditioning Company in Bangkok*. International Conference on Trade, Tourism and Management (pp. 21-22), Thailand.
- North, N., Rasmussen, E., Hughes, F. & Finlayson, M. (2005). Turnover Amongst Nurses in New Zealand District Health Boards: A National Survey of

- Nursing Turnover and Turnover Costs. *NZ Journal of Employment Relations Auckland*, 30-49.
- Organ, D. (1997). *Organizational Citizenship Behavior: It's Construct Clean-Up Time*. Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Organ, D. W. (2018). Organizational Citizenship Behavior: Recent Trends and Developments. *The Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 5, 295-306.
- Organ, D.W. (1988). *Organizational Citizenship Behavior, the Good Soldier Syndrome*, School of Business. Toronto: Indiana University, Lexington Books.
- Organ, D.W. (2018). Organizational Citizenship Behavior: Recent Trends and Developments. *Annu. Rev. Organ. Psychol. Organ. Behav.* 80, 295-306.
- Özaslan, B. Ö., Acar, A. B. & Acar, A. C. (2009). Duygusal Zekâ ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişkinin İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Yönetim*, 64, 98-111.
- Penner, L. A. & Finkelstein, M. A. (1998). Dispositional and Structural Determinants of Volunteerism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 525-537.
- Piliavin, J. A. & Charng, H. W. (1990). Altruism: A Review of Recent Theory and Research. *Annual Review of Sociology*, 16 (27), 65.
- Podsakoff, P. M. & MacKenzie, S. B. (1994). Organizational Citizenship Behaviors and Sales Unit Effectiveness. *Journal of Marketing Research*, 31 (3), 351-363.
- Podsakoff, P.M. & Organ, D.W. (1986). Self-Reports in Organizational Research: Problems and Prospects. *Journal of Management* 12 (4), 531-544.
- Podsakoff, P.M., MacKenzie, S.B., Paine, J.B. & Bachrach, D.G. (2000). Organizational Citizenship Behaviors: A Critical Review of The Theoretical and Empirical Literature and Suggestions for Future Research. *Journal of Management*, 26 (3), 513-563.
- Purba, D. E., Oostromb, J. K., van der Molenc, H. T. & Ph Born, M. (2015). Personality and Organizational Citizenship Behavior in Indonesia: The Mediating Effect Of Affective Commitment. *Asian Business & Management*, 1-24.
- Rashid, Z. A., Sambasivan, M. & Johari, J. (2003). The Influence of Corporate Culture and Organisational Commitment on Performance. *Journal of Management Development*, 22 (8).
- Redman T. & Snape, E. (2005). I to Wed: The Role of Consciousness Transformation in Compassion and Altruism. *Journal of Management Studies*, 42 (2), 30-328.

- Rifai, H.A. (2005). A Test of The Relationships Among Perceptions of Justice, Job Satisfaction, Affective Commitment and Organizational Citizenship Behavior. *Gadjah Mada International Journal of Business*, 7, 131-154
- Riley, D. (2006). *Turnover Intentions: The Mediation Effects of Job Satisfaction, Affective Commitment, and Continuance Commitment*. (A Master Thesis of Applied Psychology). The University of Waikato.
- Rosin, H. & Korabik, K. (1995). Organizational Experiences and Propensity to Leave: A Multivariate Investigation of Men and Women Managers. *Journal of Vocational Behavior*, 46 (1), 1-16.
- Shore, L.M. & Wayne, S.J. (1993). Commitment and Employee Behavior: Comparison of Affective Commitment and Continuance Commitment with Perceived Organizational Support. *Journal of Applied Psychology*, 78, 774-780.
- Staw, B. M. (1980). The Consequences of Turnover. *Journal of Occupational Behavior*, 1, 253-257.
- Suma, S. & Lesha, J. (2013). Job Satisfaction and Organizational Commitment: The Case of Shkodra Municipality. *European Scientific Journal*, 9 (17), 41-52.
- Tanrıöver, U. (2005). *The Effects of Learning Organization Climate and Self Directed Learning on Job Satisfaction, Affective Commitment and Intention to Turnover*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Truckenbrodt, Y. B. (2000). The Relationship Between Leader-Member Exchange and Commitment and Organizational Citizenship Behavior. *Acquisition Review Quarterly*, 233-244.
- Uludag, O., Khan, S. & Guden, N. (2011). The Effects of Job Satisfaction, Organizational Commitment, Organizational Citizenship Behavior on Turnover Intentions. *Hospitality Review*, 29 (2), 1-21.
- Uludag, O. & Menevis, I. (2005). The Effects of Justice Dimension of Job Satisfaction and Organizational Dimensions. *EMU Journal of Tourism Research*, 6 (1/2), 81-94.
- Van Yperen, N.W. & Van den Berg, A.E. (1999). Towards A Better Understanding of The Link Between Participation in Decision Making and Organizational Citizenship Behavior: A Multilevel Analysis. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 72, 377-392.
- Vey, M. A. & Campbell, J. P. (2004). In.Role or Extra.Role Organizational Citizenship Behavior: Which Are We Measuring? *Human Performance*, 17 (1), 119-135.
- Wang, Y. (2015). Examining Organizational Citizenship Behavior of Japanese Employees: A Multidimensional Analysis of The Relationship To

Organizational Commitment. *The International Journal of Human Resource Management*, 26 (4), 425-444.

Williams, S. & Shiaw, W. T. (1999). Mood and Organizational Citizenship Behavior: The Effects of Positive Affect on Employee OCB Intentions. *The Journal of Psychology*, 133 (6), 656- 668.

ISBN: 978-625-6971-83-7

BÖLÜM 7

GASTRONOMİK ÜRÜNLERİN PAZARLANMASINDA ALTERNATİF BİR ARAÇ OLARAK HİKÂYELERİN YERİ VE ÖNEMİ

Doç. Dr. Binali KILIÇ¹

GİRİŞ

İnsanlar içinde var olduğu toplumun kültüründen, hikayelerinden ve mitlerinden izler taşımaktadır. İnsanlar hikayeler ile duyduklarını veya öğrendiklerini gelecek nesillere aktarım yaparken kendilerinden de ilaveler yaptıkları bilinmektedir. Bununla birlikte gerçeklikten uzak ve insanların hayal dünyasını zenginleştiren mitoslar her zaman insanların ilgisini çekmiş ve günlük yaşamda mitoslar ile ilgili tasvirlerle sık sık rastlanmaktadır (Koç ve Tanrısever, 2020: 17).

Özellikle mitler, destanlar, hikâye ve öykü metinleri, halkın her türlü yaşam alanları ve buna bağlı olarak yeme-içme kültürü konusunda birçok eylem, işlev ve içerik barındırır. Bunlar; doğum öncesi ve sonrası dönemde kahramanın dünyaya gelmesine vesile olma, yaratıcıya adak sunma, gebe kadının aşermeden dolayı yaşadığı rahatsızlıkları sonlandırma, gerçekleşen doğumun kutlanması, kahramana ad verme, evlenme törenlerinde ve düğünlerde yer alan ikramlar, ölüm döneminde katılımcıları doyurma, toplum içerisindeki statüyü ortaya koyma, hediyeleşme, eğlendirme, sosyal bütünlüğü sağlama, başarılarında, kutlamalarda, ailenin kuruluşunda ve geçiş dönemi etkinlikleri sayılabilir (Özdemir, 2022: 210).

Hikayeler, kültürel turizmin sürdürülebilirliğinde gastronomik ürünlerin tüketilmesi ve tercih edilebilirliğinde önemli bir rol oynamakla birlikte destinasyonlara farklı bir çekicilik unsuru katarak rekabet avantajı kazandırdığı görülmektedir (Uygur vd., 2017: 185).

Ayrıca hikayelerin, insanları yaşamlarında karşılaştıkları sıkıntılı durumlardan kurtarmak, çözüm yollarına yardımcı olmak, ihtilafli konularda

¹ Balıkesir Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-8345-6617

çözüm sağlamak ve insanlara deneyleme hissi kazandırmak gibi avantajları bulunmaktadır (Uygur vd., 2017: 186).

Dinamik bir yapıya sahip olan gastronomik ürünler tüketici tercihleri ile önemini artırabilmektedir. Bu nedenle, yiyecek ve içecek endüstrisini önemli bir şekilde etkileyen tüketici tercihlerini incelemek işletmelerin başarısı için vazgeçilmez bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Saygı, 2021: 61). Son zamanlarda turizm hizmet pazarlamasında mitolojik unsurların önemi hızla ivme kazandığı görülmektedir. Ayrıca, mitolojik unsurların turistik ve gastronomik ürünlerin çekicilikleri pazarlama aracı olarak kullanımında etkili olabilmektedir (Akoğlan ve Çiçek, 2022: 264).

Yapılan araştırmada, şehirleri tanıtan kültür ile ilgili internet sayfalarına ve kamunun internet sayfalarında her şehirde nelerin yenilip içileceği belirtilmekle birlikte yiyecek içecek hikâyelerin bulunmadığı görünmektedir. Yöresel yiyeceklerin ve coğrafi işaret almış yiyecek ve diğer ürünlerin hikâyesinin bölgeyi tanıtan internet sayfalarına konulması hikâyenin yemekle bütünleşmesine, tanıtılmasına, satın alınmasına, tercih edilmesine ve pazarlanmasına katkısı olacaktır (Kardeş ve Saruışık, 2021: 737).

Her hikâye içinde; fikir, görüş, uyarma, dikkat çekme ve kahramanlıklar yer alabilmektedir. Bu hikâyeleri dinleyen bireyler, içinde yaşadığı toplum ve kendileri ile ilgili olarak bir farkındalık, öğrenme, yeniden düşünme ve aydınlanma yaşayarak değişime yönelebilirler. Özellikle, yeni ve değişik bilgileri detaylandırmada hikâyeler önem arz etmektedir (Kaya ve Gümüş, 2021: 160). Gastronomik ürünlere yönelik anlatılan hikâyelerin, tüketicilerin satın alma davranışları, yaşadıkları deneyim ve yeniden satınalma davranışı üzerine olumlu etkileri olduğunu gösteren araştırmalar bulunmaktadır (Kardeş ve Saruışık, 2021: 734.).

Hikâye, insanoğlunun yaşamı boyunca iyi-kötü, güzel-çirkin, başarı-başarısızlık, kahramanlık-hainlik şekliyle biriktirdiği kültürleri, efsaneleri, ritüelleri, kahramanlıkları nesilden nesile aktaran bir anlatı olarak kültürel mirasın sürdürülebilirliğini sağlamada en önemli ve güçlü bir iletişim aracıdır (Uygur vd., 2017: 187). Antik Çağ Yunan mitolojisinde 47 bitki mitosu ile 56 hayvan mitosu vardır. Kaz'da hayvan mitosu içerisinde yer almaktadır (Koç ve Tanrısever, 2020: 17).

Bu çerçevede araştırmamızda; Ardahan ilinin coğrafi işaretli gastronomik ürünü olan Ardahan Kaz Eti- Ardahan Kaz'ı ile ilgili söz, hikâye, destan ve mitolojiler, bir bütünlük oluşturulacak şekilde derlenip turist rehberleri, gurmeler,

tüketiciler, gastronomi turizmi ve diğer paydaşlar ile hikâye anlatıcılarının hizmetine sunulmaya çalışılacaktır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Mitolojinin ve Hikâyenin Tanımı

Mitoloji, Yunanca “Mythos” (mit) ve “Logos” (konuşma ve anlaşma) kelimelerinin birleşmesi sonucu “Mythologia” kelimesinden gelmektedir. Mit, geçmişte insanların tanrılar, dinler, görünmeyen varlıklar, aşk, korku, bereket ve kahramanlıklara dair birikimlere, duygulara ve söylencelere verilen addır. Aslında mit, zamanla değişime uğrayan rivayetlerden oluşur (Koç ve Tanrısever, 2020: 17). Hikayeler ve mitler, insanları herhangi bir konu, olay, yer, ürün ile ilgili anlatım etkinliği arttırmak ve etkilemek için duygusal içeriklerle süslenip aktarıldığı eski ve güçlü bir iletişim ve ikna aracıdır (Uygur vd., 2017: 185).

Yapılan araştırmada, geçmişten günümüze özellikle sözlü şekilde aktarılan mitosların, efsanelerin ve hikâyelerin anlatımı halk ve gezginler tarafından ilgi gördüğünü ortaya çıkarmıştır. Ayrıca yerli ve yabancı turistlerin duydukları ve öğrendikleri mitosları yakın çevresine anlatmaktadırlar. Bu nedenle hikayeler ve mitoslar dikkat ve ilgi çekicidir (Koç ve Tanrısever, 2020: 21).

Anlatmak ve anlatılanı dinlemek insanoğlunun en önemli ihtiyaçlarından birisidir. İnsan doğası gereği sosyal bir varlık olarak; dinlemeyi, anlatmayı, abartmayı, konuşmayı, bilgi almayı ve çevresinden haberdar olmayı sever ve bunu eski zamanlardan beri hikayeleri kullanarak süsleyip gelecek nesillere aktarır (Uygur vd., 2017: 189). Anlatmak, bir bakıma geçmişi geleceğe taşıyarak ve paylaşarak yaşamak ve yaşatmaktır. Aslında, yaşama dair bir şeyi hikâye etmek, farklı zamanlara ait düşünceleri hesaba katmak ve onları düzenlenmeye tabi tutmakla mümkündür. Bu nedenle hikâye anlatımı toplumun geçmişten geleceğe bir yaşam deneyimi olduğu söylenebilir (Sütçü, 2013: 82).

Hikâye, Arapça’daki ha-ke-ve kökünden türemiş bir kelimedir. Türkçe ’de *“Bir olayın sözlü veya yazılı olarak anlatılması; aslı olmayan söz, olay; gerçek veya tasarlanmış olayları anlatan düzyazı türü, öykü”* olarak tanımlanmaktadır (TDK). Hikayeler, gerçek ya da kurgusal olayların aktarımları olarak tarif edilebilmektedir (Uygur vd., 2017: 188). Hikâye anlatımı, insanın deneyimlerini paylaşma ve yaşam deneyimine dayanan bir tür bilgeliktir (Sütçü, 2013: 76).

Hikâye, insanoğlunun yaşamı boyunca iyi-kötü, güzel-çirkin, başarı-başarısızlık, kahramanlık-hainlik şekliyle biriktirdiği kültürleri, efsaneleri, ritüelleri, kahramanlıkları nesilden nesile aktaran bir anlatı olarak kültürel

mirasın sürdürülebilirliğini sağlamada en önemli ve güçlü bir iletişim aracıdır (Uygun vd., 2017: 187).

Hikayeler, insanlara ne yapmaları, nasıl davranmalarını, nasıl düşüncelerini gerektiğini direkt olarak ifade etmez, ancak seçimlerini yaparken düşünme ve davranış şekillerini olumlu veya olumsuz şekilde etkileyebilmektedir (Yıldırım ve Kalyoncuğlu, 2020: 4276).

Hikayeler, insanların geçmiş olayları bir anlamda yeniden yaşamasına neden olur. İnsanlar hikayelerdeki olayları bilgiden çok inanma eğilimi ile dinlerler. Bu nedenle insanların inanmalarını sağlayacak ve umutlarını, tüketimlerini, heyecanlarını canlandıracak ve ürün ile hizmete bağlılıklarını artıracak anlamlı hikayelere ihtiyaç duymaktadırlar (Uygun vd., 2017: 189). Bu çerçevede değerlendirildiğine yiyecek ve içeceklerin hikâyeleştirilerek tüketicilere sunulması bir pazarlama aracı olarak düşünülebilir. Nitekim, Saygı (2021: 60), günümüz gıda ve içecek dünyasında hikâyeleştirme dahil olmak üzere önemli trendleri on başlık altında toplamıştır. Bu trendlerden birisi olan “Kelimelerle Kazanmak” tır. Kelimelerle Kazanmak; Birçok ülkede yapılan araştırmalarda tüketicilerin %56’sının gıdalar ile ilgili hikayelerin alım kararını etkilediğini göstermiştir. Çünkü, tüketiciler gıda ürünlerinin arkasındaki hikâyeye ilgisi giderek artmaktadır. Tüketicilerin gastronomik ürünler ile ilgili hikâyelere olan ilgisi hikâye anlatıcılığının daha fazla önem ve anlam kazanmasına ve gastronomik ürünlerin daha fazla güven kazanmasına neden olmuştur.

Gastronomik gıda ürünlerin tüketicilere pazarlanmasında odak noktası, deneyim sırasında gıda ürünlerinden beklenen memnuniyeti ve hazzı en üst seviyeye çıkarmaktır. Bu amaca ulaşmak ancak hikâye anlatımı ile mümkündür. Çünkü, tüketiciye özgün deneyimleri yaşatmanın veya iletmenin en etkili yolu gastronomik ürün ile ilgili hikâyenin oluşturularak tüketiciye sunulmasıdır (Kardeş ve Sarıışık, 2021: 737).

1.2. Hikâyeleştirme Nasıl Yapılır

Hikâye anlatıcılığının, insanlığın var oluşu ile başladığı düşünülmektedir. İnsanlar hem var oluşunu hem de duyguları ve bilgilerini yazılı kayıtlardan önce hikayeler aracılığı ile aktarmaya çalışmıştır. Eğitimde ve gündelik hayatta insanlar bir örnek vermek istediklerinde veya yaşantısındaki belirli anılarından bahsederken “Size bir olay, anekdot veya hikâyemi anlatmak isterim.” şeklinde ifadeler kullanmaktadır (Kaya ve Gümüş, 2021: 159). Pazarlama alanında da hikâyeler tüketicide duygusal öncelik algısı yaratarak satın alma niyeti üzerinde güçlü bir etki bırakabilir. Hikâyeler, kişisel deneyimlerin yorumlanmasında,

tekrar öğrenmede ve aktarmada kullanılabilir. Nitekim, hikâyelerin turistler için bilgi edinmek adına kullandığı bir araç olduğu düşünülmektedir (Kaya ve Gümüş, 2021: 160).

Hikâye anlatıcıları, hikâyeyi kendi belleklerinde saklı tutmak ve doğaçlama söyleyebilmek için söz gruplarından yararlanırlar (Uyanık, 2009: 30). Dünyanın en başarılı markalarının, hikâye anlatıcılığını en iyi kullanan markalar olduğu görülmektedir (Yıldırım ve Kalyoncuğlu, 2020: 4270).

İnsanların hikâyeyi kendileri yaşıyormuş gibi deneyimleri ve hikâyede gerçeklik, kısalık, çatışma ve mizah gibi unsurların bulunması iyi bir hikâyede olması gereken unsurlardandır. Çünkü insanlar hikâyeleri sadece dinlemezler, zihinlerinde canlandırır ve hikâyede geçen duyguları hissederler (Yıldırım ve Kalyoncuğlu, 2020: 4270).

Şekil 1. İnsanları Etkilemede Kullanılabilecek Hikâye Çeşitleri

Kaynak: Simmons, 2012’den aktaran, Uygur vd., 2017: 189.

Şekil 1’de insanları etkilemede kullanılabilecek hikâye çeşitlerine ve açıklamalarına yer yer verilmiştir.

Hikâye insanda merak uyandırır; bu merak, “ne olmuş”, “nasıl olmuş”, “neden olmuş”, “sonra ne olmuş” ve “şimdi ne olacak” gibi sorularla devam eder (Sütçü,

2013: 83). Aynı zamanda hikâyede; gerçeklik, kısalık, çatışma ve mizah unsurları bulunur (Yıldırım ve Kalyoncuğlu, 2020: 4276).

İnsanlar duydukları ve dinledikleri hikâyeler ile güçlü bir bağ oluşturduklarında bunu kendi hayal dünyalarında deneyimleyerek başkalarına aktarmaktadırlar (Ayaz vd., 2022: 90). Markalar açısından hikâye anlatımı, iletişimin en önemli yapı taşlarından birisi olarak kabul edilmektedir. Çünkü, marka ile ilgili hikayeler hedef kitleler ile duygusal bağ oluşturmakta, akılda kalıcılığı sağlamakta, mesajda etkinlik sağlamaktadır (Akbayır, 2016: 67). Marka hikâyelerinde kültürel öğelerin kullanımı, hedef kitle ve marka arasındaki duygusal bağın daha güçlü kurulmasına neden olabilmektedir (Akbayır, 2016: 69).

Papadatos'a göre, hikayelerin markalara sağladığı yararlarla ilişkin üç temel özellik bulunmaktadır. Bunlar Şekil 2' de gösterilmiştir.

Şekil 2. Hikayelerin Markalara Sağladığı Yararlar

Kaynak: Papadatos'tan aktaran Akbayır, 2016: 70.

Şekil 2'de görüleceği üzere hikâyede; umut etme, kriz ve sorunun çözümüne yardımcı olma gibi özelliklerin bulunması beklenmektedir.

Günümüzde sosyal medyada kullanılan fotoğraflar, gündelik hayatı kolaylaştırmış ve diğer insanlarla iletişim kurulmasına olanak sağlayan araçlar haline geldiği görülmektedir (Kırık ve Yazıcı, 2017: 85).

Tarihte, insanların bilinmeyene olan merakı uzun seyahatlere ve seyahatnamelerin yazılmasına neden olmuştur (Şahin, 2022: 864). Evliyâ Çelebi'nin eserine “seyahatnâme” denilmesinin arkasında “sözün yazıya geçirilmesiyle yaratılan eser” algısı vardır. Seyyahlar kendi yaşadığı yüzyılın çok öncesine ait olayları, kendi yaşamış gibi bir anlatı dili kullanarak yazmışlardır (Şahin, 2022: 867).

2. HİKAYELERİN PAZARLAMA ARACI OLARAK GASTRONOMİK VE TURİSTİK ÜRÜNLERDE KULLANIMI

Günümüzde bir turistik destinasyonu önemli ve çekici kılan en önemli unsurlardan birisi gastronomi kültürüdür. Bu nedenle, gastronomi alanında güçlü ve rekabet üstünlüğü sağlamak isteyen bir destinasyon merkezi öncelikle bölgeye has yerel yiyecek ve içecekler ile pişirme yöntemlerinin, hikâyelerinin ve tarihlerinin ziyaretçilere aktarılması konusunda hazırlıklı ve ilgili olmaları gerekmektedir (Kardeş ve Sarıışık, 2021: 734.).

Turistik ürün ve hizmetlerin pazarlamasında ve sunumunda hikâyenin kullanımı önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü, hikâyeler, her yaş grubundaki insanların ilgisini çekmekte ve olayların gelecek nesillere aktarımında sürdürülebilirliğini sağlayan kültürel bir değer ve güçlü bir iletişim aracıdır (Ayaz vd., 2022: 89).

Ürünler ile ilgili hikâyeler, pazarlama dünyasında müşterilerin ürün ve hizmet ile duygusal bağ kurabilmesi ve markanın kendisini rakiplerinden daha iyi ifade edebilmesi nedeni ile sıklıkla kullanılan bir iletişim aracıdır (Yıldırım ve Kalyoncuğlu, 2020: 4270).

Yemek insanların yaşamlarını sürdürmek için günlük hayatın en önemli ve ayrılmaz parçalarından birisidir. Yemek yemek sadece yaşamı sürdürmek değil, başkaları ile iletişim kurma, insanın kendisine zaman ayırması, zihinsel/bedensel tatmin duygusuyla da insanı besleyen, yaşamı zenginleştiren eylemler olarak kabul edilmektedir (Yiğitler, 2018: 169).

Yöresel yiyecek ve içeceklerin özellikleri, üretim biçimleri, kültürel özellikleri, hikâyelerinin bölgede yaşayan insanlar için ne ifade ettiği turistik açıdan merak konusudur (Kardeş ve Sarıışık, 2021: 731).

Murat Belge'ye göre ulusal mutfak, sadece ulusal ekonominin ürünü olmayıp, bir dünya görüşünün tezahürüdür (Tutar ve Durukan, 2020: 340). Ürünlerini satmak isteyen pazarlama yöneticileri, hikâye anlatıcılığından başarılı şekilde yararlanmaktadırlar (Yıldırım ve Kalyoncuğlu, 2020: 4273). Antropolog Mary Douglas yemeğin biyolojik gerçekliğinin yanı sıra sosyal gerçeklikle de ilişkili olduğunu ileri sürmektedir (Tutar ve Durukan, 2020: 348). Gastronomi turizmi, gezginlerin belirli bir bölgenin gastronomik ürününü deneyimleme arzusudur (Bayram, 2023: 221).

Gastronomi turları, turistlerin yerel yemek kültürü ve yemek gelenekleri aracılığıyla deneyimledikleri bir turizm ürünü olarak tanımlanmaktadır. Yiyecek

ve içeceklerin deneyimlenmesi ve tadılması için önceliklendirilen seyahatler gastronomi turizmi olarak ifade edilmektedir (Bayram, 2023: 223).

Mitolojiler günümüzde toplumu etkileme ve müşteri yaratma gibi farklı amaçlarla kullanılmaktadır. Pazar araştırmacıları müşterilerin tatmin edilmesi için, farklı slogan ve mitolojik unsurları giderek ön plana çıkarmaktadırlar. İnsanların duygularına hitap edilmesi nedeniyle mitolojik öykülerin ve mistik düşüncelerin her alanda olduğu gibi turistik ve gastronomik ürün alanında da etkin bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle mitolojik unsurların sahip olduğu kutsal güç ile turistik ve gastronomik ürünün satın alma isteğinin arttırılması mümkündür (Akoğlan ve Çiçek, 2022: 256).

Ürün ve hizmete ait mitolojik unsurlar bir sembol olmakla birlikte alıcısına önemli şeyler çağrıştırabilir. Bu önemli şeyler zihinde daha fazla etki bırakarak satınalma veya ziyaret etme davranışını olumlu yönde etkileyebilmektedir (Akoğlan ve Çiçek, 2022: 258).

Hikâyeleri ve mitolojiyi etkin bir pazarlama aracı olarak kullanmak isteyenler özellikle turizm endüstrisi ve diğer işletmeler öncelikle tüketicilerin geri bildirimlerinden yararlanarak hikâyeleri geliştirmektedirler. Böylece hedef tüketiciye daha etkin bir hikâye ile pazarlama faaliyeti yürütülebilmektedir (Kardeş ve Sarıışık, 2021: 733).

Günümüzde hikayesi olan markaların daha fazla öne çıktığı ve hakkında daha fazla konuşulduğu görülmektedir. Örneğin, “*Apple denilince herkes Steve Jobs’un evlatlık olduğunu, okulu bıraktığını ve bir garajda Apple kurduğunu hatırlamakta; Coca-Cola denilince ise çok gizli formülünün bir kasada tutulduğu, bu formülü dünyada bilen iki kişinin asla aynı uçağa binmediği akla gelmektedir*” (Uygur vd., 2017: 192). Evliyâ Çelebi’nin seyahatinde karşılaştığı farklı kültürlere ait bilgileri; şaşırtıcı, abartılı, acayip, garip ve ironi ve mizahi bir şekilde hikâyelerle sunduğu görülmektedir (Özay, 2014: 128).

Gastronomik değer olgusu ise, yerleşik topluma ait yiyecek ve içecek, özgün tatlar, özgün pişirme, saklama şekilleri, özgün tarifler ve özgün tüketim kültürü üzerinde çevrenin (araç, gereç, coğrafya ve iklim) ve kültürün (sosyoloji, din, tarih, mitoloji ve etnik etkiler gibi) etkisini gösteren bir bütüne karşılık gelmektedir (Diker ve Deniz, 2017: 192). Yemek kültürü, toplumların kültürünü ve yaşam biçimini yansıtır. Bu da turistik destinasyon ve gastronomik bir özellik taşımaya katkı sağlar. Bir destinasyona ait yemekler o destinasyon için fark yaratırlar. Bu açıdan değerlendirildiğinde turistik seyahate çıkanlar farklı yemek deneyimleri yaşamak için yöresel yemekleri tercih ettikleri görülmektedir (Aslan vd., 2014: 4).

2.1. Örnek Gastronomik Ürün Hikayeleri

2.1.1. Helvanın kökenini

“Hz. Âdem’e bağlayan anlatıya göre, şeytana kanan Âdem ve Havva, Tanrı’nın yasakladığı buğdayı yiyince cennetten kovulurlar. Âdem’in bağışlanmak için üç yüz yıl yalvarıp ağlaması üzerine Allah onları bağışlar. Âdem, haccını yaptıktan sonra Cebrail cennet ırmaklarından bir miktar süt ve bir miktar bal getirir ve birbiri ile karıştırarak helva yapar, bir kaba koyar ve yaptığı helvadan bir parça Âdem’e verir. Âdem, helvanın birazını yer, birazını da Havva’ya vermek için ayırır. Helva’nın ilk kez yapılışını Hz. Âdem dönemine bağlayan bu anlatıda helvanın malzemeleri bizzat Cebrail tarafından cennetten getirilmiştir. Helvanın ana malzemelerinden biri olan süt, yaratıcı tarafından insanlığın ilk besini olarak doğum yapmış kadına/canlıya bir hediyedir. Süt, yaratılan ve insanla birlikte var olan ilk besini, ilk varlık sembolünü ifade eder. Bu ilk kutlu varlık için cennetten getirilen kutlu katığın da bal olması anlamlıdır. Bal, bugün bile hâlâ iğnesi ile acıtan bir canlıdan bozulmadan yaşayan sihirli bir besini, şifa veren bir ana maddeyi karşılamaktadır. Canlı hayatın varlığının sürmesi için evrene yayılmış bir sihir gibi saklanan bu besin doğumla birlikte ortaya çıkan sütle eşleştirilir. Hz. Âdem insanoğlunu, süt doğumu, başlangıcı, hayatta kalmayı, arı ve bal da görünenin arkasındaki sırrı ve tadı ifade eder. Helva, cennet ırmaklarından getirilen süt ve balın Cebrail tarafından karıştırılmasıyla oluşturulmuştur. Cennetteki süt ve bal ırmakları Kur’an’da geçer ve cennet tasvir edilirken cennette tadı değişmeyen süt ırmakları ve bal ırmaklarının bulunduğundan söz eder. Dolayısıyla bu anlatı, kutsal kitapla da desteklenir. Helva, kutsallar hiyerarşisi bakımından İslam’ın en önemli isimlerinden/meleklerinden biri tarafından cennetten getirilen malzemelerle yapılan bir yiyecek olarak kutlu gıdaların başında yerini almış olur “(Koçak ve Harmancı, 2022: 634).

2.1.2. Islama köfte

“Islama köfte nedir diye soracak olursanız; Birinci ve İkinci Balkan Savaşları sırasında Türkiye’ye göç eden Boşnak ve Makedonların bayat ekmeği kullanarak kemik sularına katmış oldukları aş olarak ortaya çıkmıştır. Bu yokluk ve savaş mağduriyetinden ortaya çıkan göçün ortak mirasıdır aslında Islama Köfte. Peki bu ortak yemek mirasının neden Sakarya ve Adapazarı çevresinde meşhur olduğu da merak konusu doğrusu. Balkan göçlerinden sonra en çok göç alan şehirler İstanbul, Sakarya ve Manisa’dır. Göçten sonra ilk yerleşim yeri özellikle Sakarya olmuştur. Zaten tarihte süre gelen kültürlerin tüm oluşumları yerleşik hayatta ortaya çıkmıştır. Yerleşik hayata geçen bu insanımız Meşhur Balkan Köftesi ile savaşın getirisi olan ıslak kemik sulu ekmeği bir araya

getirerek, *Meşhur Islama Köfteyi ortaya çıkarmışlardır*” (Kardeş ve Saruşık, 2021: 738).

2.1.3. Büryan kebabı

“Büryan kebabı ile ilgili anlatılan hikâye; yüzyıllar önce Siirtli bir çoban varmış, bu çoban çok varlıklı bir adamın yanında çalışıyormuş. Çoban günün birinde meraya çıkmış ve sonra acıktığını hissetmiş. Bir kuzuyu kestigi sırada karşından çobanlık yaptığı kuzuların sahibinin geldiğini görmüş. Kuzuyu hemen yanındaki kuyuya atmış ve kuyuyu yanan küllerle kapatmış. Kuzuların sahibi gidince çoban kuzuyu kuyudan çıkarmış piştiğini ve çok lezzetli olduğunu görünce arkadaşlarına da anlatmış. Yemek günden güne yayılmış ve tanınır hale gelmiştir.” (Kardeş ve Saruşık, 2021: 738).

2.1.4. Höşmerim

“Bir kadının eşi askerden izin kullanır ve eve gelir. Hanımı ona tatlı yapmak ister, fakat yokluk zamanından dolayı evde sadece un, şeker ve yağ vardır. Kadın bu malzemelerden tatlıyı hazırlar ve eşine ikram eder. Eşi tatlıyı yerken kadın merakla ve ısrarla; ‘hoş mu erim?’ diye sorar. Zamanla bu hikâye anlatıldıkça o soru cümlesi kısalarak tatlının adını oluşturur.” (Kardeş ve Saruşık, 2021: 738).

2.1.5. Mesir macunu festivali

“Manisa il merkezinde, 479 yıldan bu yana devam eden, çeşitli geleneksel uygulamaları içeren ve oldukça geniş katılıma sahip bir festival olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu festivalin; şifalı bir yiyecek olarak kabul edilen mesir macununun paylaşılmasına dair tarihsel bir öyküsü bulunmaktadır. Festival etkinlikleri, mesir macununun dualanarak karılması ve pişirilmesiyle başlamaktadır. Yiyen herkese şifa vermesi dilekleriyle dualanan macun, Sultan Camii minaresi ve kubbelerinden halka saçılmaktadır Kökeni İslamiyet öncesinde var olan Nevruz kutlamasına dayanan Mesir Macunu Festivali macununun dualar eşliğinde karılmasından sonra, kortej yürüyüşü, mesirde emeğe geçenlerin ruhuna mevlit okunması, Hafsa Sultan’ın Merkez Efendi’ye berat vermesinin temsili töreninin yapılması ve mesir saçım töreni yapılmaktadır. Bunun yanı sıra festival; lunapark, yemek ve alışveriş panayırıları ve çeşitli konserler ile bir hafta sürmektedir. Festival boyunca saçılmak ve dağıtılmak üzere yaklaşık üç ton mesir macunu hazırlanmaktadır. Macun yapımının detaylı şekilde anlatıldığı Aydın salnâmesinde, macunun sarayın emri ile yapıldığı anlatılmaktadır. Macunun ve şenliklerin yapım nedeninin ise, yeni bir bölgeye taşınan halkın ilgisini çekebilmek ve halka dağıtmak olarak açıklanmıştır. Akıl hastaları tarafından dövülen macun, nevruzdan önce, baharat ve şekerler ile darüşşifaya getirtilmekte, dövülen baharat Sultan imaretine gönderilerek kazanlarda kaynatılmak suretiyle macun halini almaktadır. Macunun kağıtlara

sararak sevap kazanacağını düşünen gönüllü halk, mesiri küçük parçalar halinde kesip renkli kağıtlara sarmaktadır. Yardım eden kişilere bu hizmet karşılığında mesirden istedikleri kadar yeme hakkı tanınsa da çok yiyip israf etmemeleri için hiçbir şekilde su verilmezken, kağıtlara sarılan macunlar, karşılık beklenmeden dışarıda toplanan halka dağıtılmaktadır. İlk zamanlardan sonra macuna olan talep artınca, Sultan ve Hafsa Sultan'ın isteği ile Sultan Caminden saçılarak dağıtılmaya başlanmıştır. Bu etkinlik gün geçtikçe büyümüş, ilk olarak 1539'da başlayan mesir macunu festivali, geleneksel olarak günümüzde hala devam etmektedir." (Keskin ve Girgin, 2021: 219).

2.1.6. Elma

"Türk halk inanışında zürriyetin simgesi olarak kabul edilmiştir. Elma ağacının da Eski Türk inanışında özel bir yeri vardı. Elma, Türkler' in ata yurtlarında yetişen bir meyve olduğundan, mitolojilerinde yer alması olağandır. Elma ağacı dışında, adı verilmeyen meyve ağaçları çeşitli yaratılış destanlarında geçmektedir. Altay Yaratılış Destanı'na göre, ilk insanlar bir ağacın meyveleriyle beslenmektedir. Bu durum, Türk mitolojisinde meyvenin insanın beslenmesindeki önemine işaret etmektedir. Türk mitolojisinde ağaç çok önemlidir. İnsana doğru yolu gösteren arkadaşı da meyve veren bir dala benzetilmiştir. Uygurlar, ağaçtan türediklerine inanıyorlardı. Kısır kadınların çocuk sahibi olabilmek için kutsal elma ağacının altında oynadıkları Manas Destanı'ndan öğrenilmektedir. Uygurlar'ın türeyişini anlatan bir yazıtta, iki ırmağın arasındaki iki meyve ağacından söz edilmektedir. Yapraklarını dökmeyen bu ağaçların meyveleri çamfistiğine benzetilmiştir. Altay Yaratılış Destanı'nda ilk insan, dokuz dallı bir ağaçtan meyve yemiştir. Daha çok Eski Ahit'in etkisinde kaldığı görülen bu destanda, tanrı ilk insanı çift olarak yaratmış ve onlara yasak olan ve olmayan meyveler vermiştir. Bu anlatıda meyve, yasak olanları ve olmayanları simgelemektedir. Destanda, şeytan, tanrının ulusunu yoldan çıkarmak ister ve onların ne yiyip içtiklerini araştırır: Bakmış ki, halk toplanmış, bir ağacın yanında, Meyva yeyip dururlar, ağacın tek dalında. Yemiyormuş, hiç kimse karşıki dallarından, Meyva ile doluyken, geçmezmiş yanlarından. Şeytan bu duruma şaşırır ve neden böyle olduğunu sorduğunda halk, tanrının emri gereği dokuz daldan beşine dokunmadıklarını söyler. Şeytan önce yılanı kandırır ve tanrının yasakladığı dallardan meyve yemesini sağlar. Yılan, daha sonra yasaklanmış daldaki meyveleri nişanlı bir çiftte sunar. Erkek, tanrı buyruğuna uyarak yasaklanmış daldan koparılmış meyveyi yemez. Kız ise meyveyi alıp ikiye böler ve suyunu nişanlısına sürer. O zamana kadar vücutları tüylü olan insanların tüyleri bu meyve ile dökülmüş. Kız ve erkek tüysüz kalıp utanarak saklanır. O anda tanrı gelerek olaya el koyar ve insanları cezalandırır." (Tırtıl, 2022: 133).

3. ARDAHAN KAZ ETİ – ARDAHAN KAZI

Ardahan Kaz Eti, 24.01.2022 tarihinde Ardahan Ticaret Odası tarafından yapılan başvuru ile coğrafi işaretli ürün olarak tescillenmiştir. Ardahan Kaz Eti; Ardahan ilinde yetiştirilen yerli kazların, Linda ve Çin kazlarının karkas etlerinin kaya tuzuyla tuzlanması ve açık hava veya soğuk odada kurutulmasıyla elde edilen ettir. En önemli özelliği ise; kış güneşini görecekt şekilde açıkta kurutulmasıdır (<https://ci.turkpatent.gov.tr>).

Kars Arkeoloji Müzesi'nde M.Ö. 2. bin yıla ait Aras Boyalıları Kültürü'ne ait bir çömlek üzerinde kaz betimi bulunmaktadır. Bu da bize kaz kültürünün bölgede köklü geleneğine ilişkin bilgiler ve kanıtlar sunmaktadır. Tarihi bulgular, tarihi süreç içerisinde bölgede yaşayan tüm kültürlerin kaz etine ve verimine verdiği sosyal, kültürel ve ekonomik değerin ne kadar önemli olduğu ve ne kadar eskilere uzandığını göstermesi açısından önemli olduğu söylenebilir (www.aktuelarkeoloji.com.tr).

4. YÖNTEM

Çalışmamızda nitel araştırma yönteminden, doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Doküman analizi tekniği, araştırma verilerinin birincil kaynağı olarak çeşitli dokümanların toplanması, gözden geçirilmesi, sorgulanması ve analizi olarak tanımlanabilen bilimsel bir araştırma yöntemidir (Sak vd., 2021: 228). Belgesel tarama olarak da bilinen doküman analizinde, halihazırda ve kayıt altına alınan belgelerin incelenerek veri elde edilme sürecidir. Doküman analizi, belli bir konu ve amaca dönük olarak var olan kaynakları bulma, okuma, not alma, analiz etme ve değerlendirme işlemlerini kapsamaktadır. Doküman analizi, basılı ve elektronik materyallerin incelenmesi ve değerlendirilmesi sürecini de kapsayabilmektedir. Özetle, araştırma konusu hakkında yazılmış, hazırlanmış ya da yaratılmış çeşitli yazı, belge, yapım veya kalıntının toplanması ve incelenmesi doküman analizi olarak kabul edilmektedir (Sak vd., 2021: 230).

5. BULGULAR

5.1. Mitoloji

Araştırmalar kaz yetiştiriciliğinin, 3000 yıl önce Mısırda evcilleştirilen ilk kanatlı hayvan olduğunu göstermektedir. Kaz; Birçok mitolojilerinde kutsal sayılan bir hayvan olarak yer almaktadır. Kaz, Türk mitolojisinde ise çok akıllı ve bilgiç bir kuş olarak görülür (Kılıç, 2021: 561). Antik Çağ Yunan mitolojisinde 47 bitki mitosu ile 56 hayvan mitosu vardır. Kaz'da hayvan mitosu içerisinde yer almaktadır (Koç ve Tanrıseven, 2020: 17). Kaz, güneşin doğacağını bildiren elçi ve tan kuşudur. Kozmolojide ise bir yıldızdır (Sever, 1999: 85). Eski Türk öykülerinde ise, kadınlar sık sık kuğu veya kazlara benzetilmiştir (Roux, 2011: 84). Kaz, dünyada pek çok toplumun mitolojisinde ve kültüründe önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin, Roma ve Yunan tapınaklarında kutsal kazların bulunduğu,

Çin’de ise yeni evli çiftlerin birbirlerine bağlılığını sağlamak amacıyla bir çift kaz armağan edildiği görülmektedir (Mirzaoğlu-Sıvac, 2005: 46-47). Kaz, efsanelerin birçoğunda ortak bir motif olarak yer almaktadır. Radloffun tespit ettiği yaratılış efsanelerinde, Divan-ü Lügati Türk’te, Dede Korkut’ta, Noksanî, Kaygusuz Abdal, Viranî ve Pir Sultan Abdal gibi şairlerde de tespit edilen bir motif ve efsane olduğu görülmektedir. Ayrıca Şamanizm’den bugüne kadar çeşitli Türk topluluklarında totem ve sembol olarak da kullanıldığı görülmektedir (Diker ve Deniz, 2017: 195-196). Örneğin Şaman, kaza binip el sallayarak ve yüksek sesle türkü söyleyerek göğe doğru açılır. Bununla birlikte Şaman toteminde kaz, kendi cıyacakısı, tüm kaz, kuş ve insanların annesi unvanlarıyla adlandırarak onu mübarek ve değerli kılar (Labecka-Koecherowa, 1995: 86-87). Şamanların yaptığı tüm ayinde kesinlikle bir hayvanın yer aldığı görülmektedir. Şaman, düşmanlarının ruhlarıyla hayvanlar aracılığıyla savaşır. Aynı şekilde Şaman gökyüzüne ve yeraltına yolculuğu hayvanlar aracılığı ile yapar (Bars, 2018: 176).

5.2. Gazetecilerin gözünden kaz

“Meraklısına Kaz Dersleri; Benim doğduğum topraklarda büyüüp de kaz çobanlığı yapmamış insan yoktur. Bir çocuk için sorumluluk duygusunun başladığı yerdir kaz çobanlığı. Sorumsuzca davrananlara söylenen “iki kaz güdemez” sözü de oradan gelir. Hindistan’da yollarda inekler ne kadar serbest gezerse, bizim oralarda kazlar öyle gezer. Yani o kadar değerlidir ki kazayla yoldan geçen bir kazı ezseniz, “parasını vereyim” diyerek kurtulamazsınız. Arabanızı bırakıp gitmek zorunda dahi kalabilirsiniz. Kazlar, Cumhuriyet Bayramı’ndan sonra imece usulü kesilir, imece usulü temizlenir. Bir gün sonra Kars’ın kurtuluş günüdür. Adeta Cumhuriyet Bayramı ve Kars’ın kurtuluşunu kutlama etkinliklerinin bir parçasıdır kaz kesimi. Her yanı ayrı kıymetlidir. Baş/ayakları dahi bulunmaz nimettir. Tüyleri özenle temizlenir ve uzunluğu bir metreden fazla olan yastıklara doldurulur. Kars’ta Ardahan’da “bir yastıkta kocayın” dendiğinde herkesin aklına o tek parça uzun yastık gelir. Kazı kıymetli yapan başka özellikleri de vardır: Kaz hırsızlık yapmaz, haram yemez. Sadece ait olduğu ailenin hayatında (bahçesinde) beslenir. Çok temiz hayvandır. Sadece buğday ve arpa yer. İsrافی sevmez, hasadı kaldırılan buğday ve arpa tarlalarında güdüdür ve tek bir tahıl tanesi bırakmaz. Kazı köyün kadınları besler. Hem aileye ayırırlar hem satarlar. Kazın geliri de doğrudan kadınındır ve çocukların, özellikle de kızların öğrenim masrafları için kullanılır. Kars’ta Ardahan’da kız çocukları bu kadar fazla okuyorsa, anaların yetiştirdiği o kazların katkısı büyüktür. Gurbette üniversite okuyan gençlere gönderilen sürpriz harçlıkların önemli bir kaynağıdır kaz parası. Büyük şehirlerde yaşayıp, Kars’taki köyden kaz satın almak, aynı zamanda bir sosyal dayanışma faaliyetidir. Kars’tan il dışına her yıl 50-60 bin kaz gönderilir. 29 Ekim’den sonra İzmir, İstanbul ve Ankara

gibi büyük şehirlerin otogarlarına gidin, Kars ve Ardahan'dan gelen otobüslere bakın. Çuvallar dolusu kaz görürsünüz. Kaz yemeği, israf edilemeyecek kadar kıymetlidir. Bir tikesi bile çöpe gitmez. Kaz yemeği, öyle Boğaziçi'nde ya da Boğaziçi manzaralı ünlü restoranlarda yenen yemekler gibi şatafatlı değildir ama onlardan daha görkemlidir. Kaz yemeği, erişilebilirdir. Menüsinde, sadece bulgur pilavı (ya da patates), tandır ekmeği, göyermiş peynir ve kuru kayısı hoşafı vardır. Sofrada pelverde de (erik ezmesi) varsa bilin ki sofraya sahibi biraz daha varlıklısıdır. Kaz yemeği birleştiricidir. Yeni yıl sofraları gibi, en büyük, en neşeli sofralarda kaz vardır. Yemekte kaz varsa masada yalan yoktur, riya yoktur. Kaz yemeği lezzetlidir, rakıyla da şarapla da çok güzel gider.” (Zeyrek, 2019).

Erdal Atabek, Cumhuriyet gazetesindeki yazısında, insanların kullandığı kaz kafalı deyimiyle pek akıllı değil anlamının aksine, kazların zeki hayvanlar olduğunu belirtmiştir. Çünkü kazlar içgüdüleri güçlü ve öfkeleri ile ünlüdürler. Sürü halinde gezerler ancak tehdiye karşı saldırganlaşırlar (<https://www.cumhuriyet.com.tr>). Burada kaz kafalı denilen kişinin aslında rasyonel biri olduğu ve kolay kolay ikna edilemeyeceğinin veya kandırılmayacağına altı çizilmektedir.

Yılmaz Özdil ise Sözcü gazetesindeki yazısında, kaz eti siyasi parti liderlerinin birbirlerini ziyaretlerinde sohbet konusu olduğunu belirtmektedir (Başbakan Binali Yıldırım'ın Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'nu ziyaretinde Binali Yıldırım'ın Kars kazını çok sevdiğini söylemesi ve Kemal Kılıçdaroğlu'nun bunu tasdik etmesi) (<https://www.sozcu.com.tr>). Görüleceği üzere kaz uzlaşma diplomasinin konusu, iyi niyet göstergesi ve aracı olabilmektedir.

5.3. Bir Kaz Yollasam Yolar mısın? Hikayesi

“Padişah vezirini yanına alarak baş başa gezerken tarlaya tohum serpen bir köylüye rastlamış. Köylü padişahı veziri ile tarlasının yanından geçerken görüp onlara doğru yönelmiş.

Selamlaştıktan sonra padişah sormuş.

Padişah: Amca kaç yaşındasın?

Köylü: Sekseni devirdik.

Padişah: Niye erken kalkmadım?

Köylü: Erken kalktım el götürdü

Padişah: İkide nasılsın?

Köylü: İkidenden üçe düştüm

Padişah: Uzakta nasılsın?

Köylü: Uzakta iyiyim yakına düştüm

Padişah: Bir kaz yollasam yolar mısın?

Köylü: Pek ustasıyım

Böyle bir sohbetten sonra kolay gelsin diyerek köylünün yanından ayrılırlar. Giderken bu konuşmaya akıl erdiremeyen vezir padişahu bu konuşmadaki sırsorar ve öğrenmek ister. Padişah ise yarın git köylünün kendisinden öğren der. Vezir ertesi gün köylünün ektiği tarlanın yolunu tutar köylünün yanına varınca padişahla yaptığı konuşmadan bir ifade çıkaramadığını ve bu soruların cevaplarını açıklamasını ister. Köylü vezire ben öyle bedava konuşmam her soru için bir kese altın isterim der. Anlaştıktan sonra;

Vezir: Padişah sana yaşını sorunca 80 yaşını devirdik dedin hemen ardından ise niye erken kalkmadım deyince sen erken kalktım el götürdü cevabını verdin ne demek bu?

Köylü: Padişah benim bu yaşta çalıştığımı görünce erken evlenip çoluk çocuk sahibi olsaydın yaşlılığında onlar çalıştırdı sen yerdin dedi. Ben de ben erken evlendim ama bir tek erkek çocuğum olmadı kız çocuklarım oldu onlarda evlenerek ere gittiler yine ben yalnız kaldım diye cevapladım.

Vezir: Padişah ikide nasılsın dedi sen ise üçe düştüm dedin ya bu ne demektir?

Köylü: İki ayaklarımdır yaşlanınca yürüyemez oldum üçüncü bir ayak olan bastona düştüm dedim.

Vezir: Peki padişah sana uzakta nasılsın diye sorunca, sen dedin ki uzakta iyiyim yakına düştüm ben bunu da çözemedim.

Köylü: Yani Padişahu uzağı görebiliyor musun? diye sordu ben de artık gözlerim iyi görmüyor ancak yakını görebiliyorum uzakları seçemiyorum demek istedim

Vezir: Padişah sana son bir soru sorarak bir kaz yollasam yolar mısın? dedi nedir, kimdir bu kaz?

Sorulan her soruya birer kese altın alan köylü son soruyu gülererek yanıtlar,

Köylü: Yolunacak o kaz sendin. Padişaha gönderdi ben de tüylerini yoldum işte, diye cevaplayınca vezir ardına bakmadan köylünün yanından ayrılır.” (Sait Küçük ve Durdağı As’tan aktaran, Belli ve Belli, 2012: 91-92).

5.4. Sarı Kız Hikayesi

“Genç ve güzel bir kız olan Sarı Kız, yaşadığı köyde, kendisine meyleden delikanlılara yüz vermez. Bu delikanlılar da Sarı Kız’a; çirkin ithamlarda bulunarak, iftira atarlar. Sarı Kız’ın babası, bu iftiralara ve söylentilere daha

fazla dayanamaz ve kızını öldürmeye de kıyamadığı için; onu, kazları ile birlikte dağlara kaçırır. Sarı Kız'ın babasının buradaki amacı, kızının ecelinin kendi elinden değil; kurtlar kuşlar tarafından olmasıdır. Dolayısıyla Sarı Kız'ı dönmesi mümkün olmayan bir bölgeye bıraktıktan sonra geri dönen baba, bir müddet sonra çeşitli rivayetlere şahit olur. Zira Sarı Kız, o bölgeden geçip gidenlerin yardımına koşan ve sıkıntısı olanların sıkıntılarını halleden biri olarak anlatılmaya başlanır. Babası, kızının gerçek durumunu öğrenmek için tekrar aynı dağlara gider. Sarı Kız, babasını görünce çok sevinir. Babası da kızının, gerçekte anlatıldığı gibi; ermiş biri olup olmadığını merak edip, abdest almak için kızından su ister. Buldukları yerde su olmamasına karşın, Sarı Kız, ayağını vurarak oradan su çıkarır. Babası bunu görünce, kızının gerçekten ermiş biri olduğuna inanır. Ancak sırrı açığı çıkan Sarı Kız, ansızın ortadan kaybolur. Sarı Kız'ın babası da kızına isnat edilen iftiralara çok üzüldüğü ve kızını dağlara bırakarak, ona haksızlık ettiğini düşündüğü için; oraya yakın bir tepede ruhunu teslim eder. O günden sonra, Sarı Kız'ın sığındığı dağların adına; “Kaz Dağları” denilmeye başlanır.” (Aytaş, 2019: 78’den aktaran Diken, 2022: 814).

5.5. Atasözleri

“Kaz gelecek yerden tavuk esirgenmez.” şeklinde beyan edilen atasözü, kazın, insanlar arasındaki “menfaat” ilişkilerine konu olan yönünü ortaya koymaktadır (Diken, 2022: 792).

“Komşunun tavuğu komşuya kaz görünür.” biçiminde beyan edilen atasözü, kazın, insanlar arasındaki “kıskanma” ve “imrenme” ilişkilerini vurgulayan yanını açıklamaktadır (Diken, 2022: 793).

“Kaza özenen karganın ayağı kırılır.” şeklinde beyan edilen atasözü, kazın, insanlar arasındaki “özenme” veya “özentilik” ilişkilerini merkezine alan tarafını ifşa etmektedir (Diken, 2022: 793).

5.6. Deyim

“Kaz konaklığı vermek” deyimini, kazın; evlere çağrılan çok değerli misafirler için hazırlanan görkemli ziyafetleri anlatmak maksadıyla ifade edilmektedir. Bu deyim; ekseriyetle kaz kültürünün yoğun olarak yaşatıldığı Kars, Ardahan ve Iğdır havalilerinde sıkça dile getirilmektedir. *“Kazı koz anlamak”* deyimini, söylenen bir sözün yanlış anlayan; dolayısıyla da düşüncesizlik eden insanları nitelendirmek amacıyla dile getirilmektedir.” (Diken, 2022: 795).

5.7. Fıkra

Kaz Çorbası: “Nasreddin Hoca, bir gün yolda giderken acıkmış. Ancak Hoca'nın heybesinde kuru bir ekmekten başka hiçbir yiyecek yokmuş. Hoca bir bakmış ki yanından geçtiği nehrin yukarı kısmındaki kazlar, neşeli bir şekilde yüzüyor ve suya dalıp çıkıyor. Bunun üzerine Nasreddin Hoca, hemen ekmeğini

çıkarak bu nehrin suyuna bandırmış. Dolayısıyla suya bandırdığı ekmeği, büyük bir iştahla yemeye başlamış. Yoldan geçen biri, hocaya; “böyle tatlı tatlı ve büyük bir lezzetle yediği şeyin ne olduğunu” sormuş. Hoca ise bu kimseye, nehrin yukarısında, büyük bir mutlulukla yüzen kazları göstererek; suya bandığı ekmeğin de hevesiyle, “kaz çorbası içtiğini” söylemiş.” (Belli ve Belli, 2012: 102).

5.8. Güzellik

“Kaz, eski çağlardan beri güzelliği sembolize etmektedir. Bu düşünce ile “Kars’ın kızı kaz’dır” deyimini Kars – Ardahan yöresinde sıklıkla kullanılmaktadır. Kaz, güzel gözleri, uzun boynu, ileriye doğru çıkan iri göğüsü ve geniş kalçaları ile bir kadında olması gereken tüm ideal güzelliklere sahiptir. Bunun yanı sıra kazın tüm yaşamı boyunca tek eşli olması evlilik sadakatini ve evcimenliği de sembolize etmektedir.” (Belli ve Belli, 2012: 62).

5.9. Metafor

“Kaz, tavus, karga ve horoz şu şekilde metafor edilir! Bunlar insanda dört huyu temsil eder. Kaz, insandaki angut inat ve hırstır. Horoz, müptezel şehvet. Tavus, kibrin azabı. Karga, bitmez tükenmez plan proje.” (Sancar, 2018; <https://dosyalar.semazen.net>).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Günümüzde gastronomi turizmi üzerinde çok ciddi çalışmalar ve araştırmalar yapılmaktadır. Gastronomik gıda ürünlerinin hikayeleri ürünün tanıtımını ve tercih edilebilirliğini arttırdığı bilinmektedir. Bu çerçevede değerlendirildiğinde, Türkiye’de kaz eti denildiğinde Kars-Ardahan-Iğdır bölgesi ilk akla gelen coğrafya olduğu bilinmektedir. Kaz daha çok etinin lezzeti ve bu coğrafyaya ait önemli bir gastronomik ürün ile ön plana çıktığı görülmektedir. Kars-Ardahan-Iğdır ve çevre illerde önemli bir gastronomik ürün olan kaz ile ilgili hikâye, fıkra, söz olmasına karşın bunların yeterli düzeyde yazın alanına aktarılmadığı görülmektedir. Yapılan araştırmada kaz etinin lezzeti, değerli, sevilen ve önemsenen misafirlere sunulumu konusunda önemli bir fikir birliğinin olduğu görülmüştür. Ancak bu dokümanlardan yola çıkarak kaz eti ile ilgili daha fazla mitoloji, hikâye, masal, öykü, mizah ve sözler oluşturulması gerekmektedir. Ardahan Valiliği internet sayfasında kaz yemeğine yer verirken, kaz ile ilgili hikâye ve sözlere yer vermediği görülmüştür. Ardahan Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü yöre mutfağı sayfası olmasına karşın yemekler ve kaz ile ilgili herhangi bir söz ve hikâyeye yer verilmediği görülmüştür. Ardahan ilçe belediye ve kaymakamlıklarının internet sayfalarında kaz ve kaz eti ile ilgili herhangi bir bilgiye yer vermedikleri saptanmıştır. Gastronomik ve ekonomik bir değeri olan

kaz ve kaz eti ile ilgili hikayelerin kullanılması için şu öneriler sunulabilir; Kaz ile ilgili hikayeler ve sözler somut olmayan kültürel miras çerçevesinde değerlendirilmeli ve gelecek nesillere bu bilinç ile aktarılmalıdır. Kaz ile ilgili; resim, mitoloji, hikâye, öykü, mâni, şiir, mizah ve diğer edebî eserlere yönelik yarışmalar düzenlenmeli. Kaz ile ilgili kitap yazılması için ilgililer teşvik edilmelidir. Kaz, coğrafi işaretli gıda ürünleri ve yöresel yemeklere ilişkin yerel yönetimlere ait internet sayfalarında yer verilebilir. Günümüz internet teknolojisi kullanılarak gastronomik ürünlerin ambalaj veya etiketlerinde hikayelerine yer verilebilir. Devletin protokol ziyafetlerinde gastronomik ürünlere yer verilerek ve haberleştirilerek bilinirliği artırılabilir.

KAYNAKÇA

- Akbayır, Z. (2016). Bana Bir Hikâye Anlat: Marka İletişiminde Hikâyeleştirme ve İnternet. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı/No:12, 67-84.
- Akoğlan Kozak, M. ve Çiçek, D. (2022). Friglerin Kullandıkları Mitolojik Unsurların Bölge Turizmine Yansımaları. *GSI Journals Serie A: Advancements in Tourism, Recreation and Sports Sciences (ATRSS)*, 5 (2): 255-268
- Aktüel Arkeoloji. “Kaz Kültürünün 4 Bin Yıllık Geçmişi.” www.aktuelarkeoloji.com.tr. Erişim tarihi: 13 Haziran 2023.
- Ardahan Kaz Eti: [/https://ci.turkpatent.gov.tr/Files/GeographicalSigns/47950211-228d-448d-bf30-96ed39739373.pdf](https://ci.turkpatent.gov.tr/Files/GeographicalSigns/47950211-228d-448d-bf30-96ed39739373.pdf), Erişim tarihi: 15 Haziran 2023.
- Aslan, Z., Güneren, E. ve Çoban, G. (2014). Destinasyon Markalaşma Sürecinde Yöresel Mutfağın Rolü: Nevşehir Örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 2/4 (2014) 3-13.
- Atabek, E. (2014). İnsanlarla Kazlar Arasında Ne Fark Var? <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/erdal-atabek/insanlarla-kazlar-arasinda-ne-fark-var-101405>, Erişim tarihi: 15 Haziran 2023.
- Ayaz, D., Bayar, S. B., Bayram, G. E., Kaya, B. ve Kırılı, H. İ. (2022). Gastronomi Turlarında Hikâye Anlatıcılığının Rolü: Nokul Örneği. *T.C. Sinop Üniversitesi Sinop Lezzetleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 13-16 Ekim 2022 – Sinop (Editörler: Aydın Ünal ve Ercan Karaçar), 89-96.
- Bars, M. E. (2018). Şamanizmden Tasavvufa Şamandan Sufi/Veliye Değişim/Dönüşümler *Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2018/36: 167-186.
- Bayram, Ü. (2023). Gastronomi Turlarında Memnuniyet Yaratın Unsurlar. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 219-239.
- Belli, G. S. ve Belli, O. (2012). Kars Bölgesinde Kaz Kültürü ve Kaz Etinden Yapılan Geleneksel Yemekler. *Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Yayın No: 1*.

- Diken, H. A. (2022). Halk Ekonomisi ve Geleneksel Mutfak Kültürü Bağlamında Kaz. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halkbilimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi Ankara, 2022.
- Diker, O. ve Deniz, T. (2017). Kars Kültürel ve Gastonomik Kimliğinde Kaz. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 22 (38), 189-204.
- Kardeş Çolakoğlu ve N., Saruışık, M. (2021). Yerel gastronomi ürünlerine ait hikayelerin destinasyon pazarlamasında kullanılmasına ilişkin bir değerlendirme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(2), 730-743
- Kaya, B. ve Gümüş, M. (2021). Anlatıya Dahil Olmanın Hikâye Anlatıcılığına Etkisi: Unutulmaz Turizm Deneyimlerinin Aracı Rolü. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt 32, Sayı 2, Güz: 159-170.
- Keskin, H. ve Girgin, G. K. (2021). Unesco Somut Olmayan Kültürel Miras İnsanlığın Temsili Listesi Gruplandırılması ve Türk Mutfak Kültürü. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, Special Issue 5, 214-231.
- Kılıç, B. (2021). Gastronomik ve Ekonomik Bir Değer Olarak Kaz Etinin Beğenilirliği: Duyusal Kriterler Üzerinden Bir Araştırma. *Journal of Yasar University*, 16/62, 560-586.
- Kırık, M. A. ve Yazıcı, N. (2017). Instagram Örneği Üzerinden Sosyal Medyada Hikâye Anlatıcılığı. *Erciyes İletişim Dergisi Akademia*, Cilt:5, Sayı:2. 82-99.
- Koç, D. E. ve Tanrıseven, C. (2020). Rehber Anlatımlarında Bitki ve Hayvan Mitoslar. *III. Ulusal Turist Rehberliği Kongresi*, 5- 6 Kasım 2020. 16-25.
- Koçak, A. ve Harmancı, M. (2022). Fütüvvetnamelerin Tanıklığında Geçiş Dönemlerinin Simgesel Yiyeceği Helva. *Halk Gastronomisi*, (Editörler: Mehmet Aça, Ömür Ceylan ve Sezen Güngör), 629-643
- Labecka-Koecherowa, M. (1995). Şaman Ayini- Yeniden Yapılanma Deneyi. *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 12 (12), 77-98.
- Mesnevî-İ Şerif Tercümesi (Çeviren: Veled Çelebi (İzbudak) Cilt 5 (1- 700 Beyitler), https://dosyalar.semazen.net/MESNEVI-I_SERIF_5.cilt.pdf, Erişim tarihi: 14 Haziran 2023.
- Mirzaoğlu-Sıvac, F. (2005). Türkülerde Mitolojik Unsurlar. *Türkbilgi*, (10), 34-53.
- Oral, O ve Dirgar, E. (2017). Dolgu Malzemesi Olarak Kaz Tüyünün Kullanım Alanları ve Özellikleri. *Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 5 (1), 10-14.
- Özay, Y. (2014). Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin Acâib Edebiyatı Açısından Değerlendirilmesi. *Millî Folklor*, Yıl 26, Sayı 103. 123-133.
- Özdemir, Ö. (2022). Türk Dünyası Destanlarındaki Geçiş Dönemi Uygulamalarında Yeme-İçme Kültürü. *Halk Gastronomisi* (Editörler Mehmet Aça- Ömür Ceylan- Sezen Güngör), Motif Vakfı Yayınları Sıra No: 22, 207-218.

- Özgül, Y. (2017). Kars Kazı. <https://www.sozcu.com.tr/2017/yazarlar/yilmaz-ozgul/kars-kazi-1617365/>, Erişim tarihi: 15 Haziran 2023.
- Roux, J. P. (2011). Eski Türk Mitolojisi (Çeviri: Musa Yaşar Sağlam Bilge), Su Yayıncılık Ankara 2011 1. Baskı.
- Saatçi, M., Yardımcı, M., Kaya, İ. ve Poyraz, Ö. (2002). Kars İli Kazılarında Bazı Yumurta Özellikleri. *Lalahan Hayvancılık Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 42 (2).
- Sak, R., Şahin Sak, İ. T., Öneren Şendil, Ç., ve Nas, E. (2021). Bir araştırma yöntemi olarak doküman analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 227-250. <http://doi.org/10.33400/kuje.843306>
- Sancar, C. (2018). Kaynamayan kazlar, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/pazar/sancar/2018/10/21/kaynamayan-kazlar>, Erişim tarihi: 14 Haziran 2023.
- Saygı, Y. B. (2021). Akdeniz Gastronomi Kültürü. *1. Ulusal Gastronomi Çalışmaları Sempozyumu*, 18-19 Şubat 2021. T.C. İstanbul Rumeli Üniversitesi, 52-65
- Sever, M. (1999) Türk Mitolojisinde Kuşlar. Millî Folklor Yılı: 11 Sayı: 42 s.83-88.
- Sütçü, Ö. Y. (2013). Ortak Bir Dünya Deneyimi: Hikâye Anlatıcısı. *Ethos: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, 6(2), 76-92
- Şahin, K. (2022). Evliya Çelebi'nin Etnografik Bir Eser Olan Seyahatnamesinde Bugünün İdari Sınırları İçinde Kalan Hatay. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 8, 864-878.
- Tırtıl, A. (2022). Gastrokültürel Açından Meyveler: Sinop'ta Meyve Yetiştiriciliği ve Meyve Kültürü Üzerine Notlar. *T.C. Sinop Üniversitesi Sinop Lezzetleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 13-16 Ekim 2022 – Sinop (Editörler: Aydın Ünal ve Ercan Karaçar), 126-161.
- Tutar, C. ve Durukan, D. (2020). Gastronomi kültürünün inşası ve dönüşümünde televizyon: Masterchef Türkiye ve The Taste Türkiye programları örneği. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 40, 339-364. <https://doi.org/10.26650/SJ.2020.40.1.0032>.
- Türk Dil Kurumu (TDK). Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/hikaye>, Erişim tarihi: 14 Haziran 2023
- Uyanık, S. (2009). Dede Korkut Anlatmalarında Metinlerarası Söylem. *Millî Folklor*, 21 (83), 30-40.
- Uygun, S. M., Demirel, D. ve Hatırnaz, B. (2017). Turizm Pazarlamasında Alternatif Bir Araç Olarak Hikayelerin Kullanımı. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 42, 185-202.
- Yıldırım, E., ve Kalyoncuğlu Baba, S. (2020). Marka Hikâyesinin Anlatıya Dâhil Olma Üzerindeki Etkileri ve Sonuçları: İş Bankası 89. Yıl Reklam Örneği, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12 (4), 4269-4288.

Yiğitler, Ş. Ş. (2018). Mutfak Çıkmazı'nda Felsefi Bir Eylem Olarak Yemek Yapmak ve Yemek Yemek. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, (18) 169-197.

Zeyrek, D. (2019). Meraklısına kaz dersleri. <https://www.sozcu.com.tr/2019/yazarlar/deniz-zeyrek/meraklisina-kaz-dersleri-5488021/>, Erişim tarihi: 27 Mayıs 2023.

BÖLÜM 8

SİYASİ COĞRAFYA VE JEOPOLİTİKTE KARİKATÜRLERİN KULLANIMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME¹

Prof. Dr. Hamza AKENGİN²

1. Giriş

Bilim ve teknolojinin gelişmesi tüm dünyada sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda hızlı bir küreselleşme sürecinin yaşanmasına zemin hazırlamaktadır. Her ne kadar sosyal, kültürel ve ekonomik bakımdan küreselleşme eğilimleri hızlı bir şekilde devam ediyorsa da, bazı alanlarda ayrışma ve çatışmanın ön plana çıktığı da görülmektedir. Söz konusu ayrışma ve çatışma sebepleri çok farklı nedenlere bağlı olarak ortaya çıkabilmektedir. Bu farklılıklar arasında sınır sorunları, yeraltı kaynaklarının paylaşımı, etnik farklılıklar, dini-mezhepsel çatışmalar ve kültürel ayrılıklar olabilmektedir. Nihayetinde yaşadığımız dünyada yerel ve uluslararası sorunlar her geçen gün artmaktadır. Bu uluslararası sorunların önemli bir kısmı bazı devletlerin kendi hâkimiyetinde olamayan topraklara sahip olma ve kullanma veya bu topraklara sahip olma arzusundakilere karşı savunma ile ilgili olduğu görülmektedir ki, bunların hepsi jeopolitiğin ilgi alanına girmektedir. Bu uluslararası sorunlar arttıkça tarafların kendi açılarından ileri sürdükleri jeopolitik söylemler uluslararası arenada daha geniş yer tutmakta, dolayısıyla jeopolitik popüler bir alan haline gelmektedir. Jeopolitiğin ilgi alanına giren konuların nüfus kitlelerine aktarımı sürecinde özellikle yazılı ve görsel medyada sorunların aktarım ve ifade tarzı da değişiklikler göstermektedir. Bilimsel kitap ve makaleler, gazete haberleri, belgeseller, haber programları, sinema filmleri ve karikatürler jeopolitiğin ilgi alanına giren konuların topluma aktarılma sürecinde kullanılan araçlar arasındadır. Başta Avrupa, ABD olmak

¹ Bu çalışmanın özeti sözlü bildiri olarak III. Uluslararası Coğrafya Eğitimi Kongresi'nde sunulmuş, İngilizce versiyonu "AN ASSESSMENT OF THE USE OF CARTOONS IN POLITICAL GEOGRAPHY AND GEO-POLITICS". International Journal of Geography and Geography Education (2022)de yayınlanmıştır.

² Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Coğrafya Bölümü, ORCID: 0000-0002-0626-3819

üzere dünyanın farklı ülkelerinde siyasi içerikli karikatürler içinde jeopolitiğin ilgi alanına giren karikatürlerinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Jeopolitik mizahlar ve şakalar, popüler jeopolitik kategorisine girmektedir. Bilim insanları sinema, dergiler, mizah kitapları, gazeteler, siyasi içerikli karikatürler gibi elit kültürel yayımlara geleneksel şekilde odaklanan popüler jeopolitik üzerine araştırma yapmaktadır (Purcell, Brown ve Gökmen, 2012; 93). Popüler Jeopolitikte mesaj iletme yollarından biri karikatürlerdir. Karikatür "... gündemde olan tartışma konusunu hicvetmek veya alay etmek amacıyla yapılan, mizahi zeminde çarpıtılmış çizim veya benzerliktir. Karikatürler günümüzde öncelikle gazetelerde siyasi yorum ve editoryal görüş aktarımı, dergilerde ise sosyal komedi ve güncel olaylara görsellik kazandırmak için kullanılmaktadır (Fetsko, 2001; 3)". "Sorunların ve konuların sembolik temsili olan karikatürler, bir olayın gerçek hikâyesi değildir, hatta gerçek bir yorum bile değildir. Buna karşın dikkatle kullanılan karikatürler, olayları ve durumları anlama, neyi sembolize etmeyi amaçladıklarını ve çağdaş gerçekleri doğru bir şekilde karakterize edip etmediklerini sorgulama ve diğer kaynaklar aracılığıyla gözlemlenemeyen toplumun özelliklerinin görülmesini sağlama konusunda etkin olarak kullanılabilir (Nino ve Lesmes, 2009; 7). Görsel ve karikatürlerin, okuyucunun konuya bakış açısını zenginleştiren sembolik imgelerle ve popüler kültür aracılığıyla bilgisini tamamlaması, bunların çok yaygın olarak kullanılmasına zemin hazırlamaktadır. Karikatürler; eğitim öğretim faaliyetlerinde başarıyı artırmak amacı ile kullanıldığı gibi, ekonomik faaliyetlere dikkat çekmek için de kullanılmaktadır (Nino ve Lesmes, 2009; 8). Karikatürlerin devletlerarası ilişkilerin açıklanmasında kullanımının yanı sıra, kültürel temsillerin (Göcek, 1998) dayandığı temellerin açıklanması ile tarihi olayların analizinde kullanıldığı da görülmektedir. Her ne kadar karikatüristin ideolojik önyargısı olabileceksin de, karikatürlerin siyasi tarih için birincil kaynak olarak kullanılabilmesine de vurgu yapılmaktadır (González, 1990; 5). Eski fotoğraflar veya haber filmleri gibi, karikatürler de siyasi kültürün resmi notlarda, halka açık konuşmalarda ve gazete başyazılarında, teorik broşürlerde ve ideolojik broşürlerde bulunmayan yönlerini açığa çıkarmaktadır. Karikatürler, yalnızca siyasal bilinçteki temel değişimleri değil, aynı zamanda onları okuyan binlerce ve milyonlarca insan arasındaki siyasal duyguların gelgitlerini de ortaya çıkarabilmektedir (Duus 2001, 995). Bu çalışmanın da ilgi alanı olan karikatürlerin siyasi içerikli olayların kamuoyuna aktarılmasında etkin olarak kullanıldığı görülmektedir. Birbirinden çok farklı alanlarda karikatürün kitlelere mesaj iletim aracı olması "bunların toplumsal bakımdan sosyal, politik ve ekonomik durumun termometreleri olarak çalışabilecekleri kadar insanların

duyarlılığını da temsil edebilecek kritik araçlar olması ile ilgilidir (Soto, 2003: 99). Karikatürlerin insanların görüşlerini çok hızlı manipüle ettiklerine ve sosyal iletişimde daha yaygın hale geldiklerine dikkat çekilmektedir. Karikatürler, sosyal farkındalığı mizahi yollarla geliştirmek için iyi bilinen kültürel sembollerdir. Ton olarak daha ciddidirler, görsel bir metafor görevi görürler ve topluma eleştirel bakmayı teşvik ederler (Shailo, 2013; 15).

Karikatürlerin siyasi sorunların tartışılmasında da yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir. Karikatürlerin dini, politik ve sosyal konularda insanların zihninde büyük etkisi olduğuna işaret eden Shailo; karikatürler incelenerek, popüler kültürün devlet mekanizmalarında söylemleri nasıl inşa ettiğini ve siyasi elitlerin ulusal ve uluslararası siyasette popülerliklerini ve itibarlarını korumak için tutumlarını ve politikalarını değiştirdiklerine vurgu yapmaktadır (Shailo, 2013; 14). Özellikle sosyal ve siyasi içerikli karikatürler, kamuoyuna mesaj iletmenin geleneksel yolundan daha büyük bir etkiye sahip oldukları için sosyal öğrenme aracı olarak kabul edilmektedir. Bir toplumun hayal gücünü şekillendirmeyi amaçlayan görsel metaforların ve görsel algıların şekillenmesinde rol oynayan karikatürün mesajı sosyal ve siyasi manzarayı görselleştirmek yanında, toplumun ve günlük hayatın şekillenmesinde insanları psikolojik ve duygusal olarak da etkilediği anlaşılmaktadır. Popüler karikatürler, ulusal ve küresel jeopolitik senaryolar oluşturarak halkın yanı sıra siyasi elitleri ve diğer kurumları, kamuoyunun yönlendirilmesine yönelik stratejiler veya çerçeveler geliştirerek etkileyebilmektedir (Shailo, 2013; 75).

Türkiye’de jeopolitik ve siyasi coğrafya konusundaki literatür analiz edildiğinde karikatür kullanımı bakımından literatürün zayıf olduğu, dolayısı ile günümüzde Türkiye’de karikatürlerin siyasi sorunların araştırılması ve sorgulaması bakımından yeterince kullanılmadığı dikkati çeker. Bununla birlikte, Türkiye dışında konu ile ilgili çok geniş disiplinler arası bir literatürün varlığına işaret eden çalışmalar bulunmaktadır (Eko 2007; 230, Hammett 2010; 2). Bilim insanlarının (Hammett 2010; 5, Hammett ve Mather 2011; 105) karikatürlerin ve karikatürün sanatsal değeri ve siyasi önemini araştırdıklarına Dodds işaret etmektedir (2010; 121). Siyasi içerikli karikatürler yalnızca belirli olayları veya gelişmeleri değil, aynı zamanda bu olayların ilişkili olduğu farklı eğilimler ve paradigmlar arasındaki ilişkileri keşfetmek için giderek daha fazla kullanılmaktadır (Hammett, 2010; 6). Siyasi karikatürlerin politika yapıcılarını etkileyebileceğine ve okuyucularda tutum değişikliğine ikna edebileceğine dikkat çekilmektedir (Greenberg, 2002; 195). Karikatürlerin "dünyadan hiper-figüratif terimlerle bahsettiğine; siyasi karikatürlerin, halkın gördüklerini ve deneyimlediklerini anlamlı şekillerde aktif olarak sınıflandırmasını, organize

etmesini ve yorumlamasını sağlayan bir fikir haberi söylemi biçimi" olduğuna vurgu yapılmaktadır (Dodds, 2007: 178). Ó Tuathail ve Dalby (1998: 11) "Dodds (1996; 580.; 2007; 179) ve Dittmer (2007; 251)" gibi bazı siyasi coğrafyacılar, özellikle karikatür ve filmler gibi malzemeleri kullanarak, kapsamlı bir şekilde siyasi karikatürler ve popüler kültür üzerine yazmaktadır.

Literatürde, karikatürlerin siyasi coğrafya ve jeopolitik için önemli bir kaynak olduğunu gösteren örnekler bulunmaktadır. Siyasi karikatürler jeopolitik bilgiler taşımakta ve üretildikleri yer ve zamanda ne olursa olsun, insanların çevredeki dünyayı anlamaları konusunda insanlar üzerinde derin bir etki bırakmaktadır (Berg, 2003; 114). Popüler jeopolitikte bir ifade aracı olarak karikatürlerin de dikkat çekici bir şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bir popüler kültür ve jeopolitik bilgi biçimi olarak karikatürler, ulusal çıkarları ve toprak bütünlüğünü korumak ve insan hakları ihlallerinin meydana geldiği veya herhangi bir demokratik olmayan faaliyetin devlet mekanizmaları tarafından bastırıldığı durumlarda protestoya katılmak için popüler bir vicdan ve kitle görüşünü sergilemek amacı ile kullanılmaktadır (Shailo, 2013; 4).

Siyasi karikatürlerin, bir ulusun ruhuna açılan pencereler olduğuna dikkat çekilmekte ve "İktidarın yüzüne gerçeği söylediğine işaret edilmekte" (Dodds, 2007; 173), demokratik halk kültürünün sağlığı ve demokrasinin işleyişine katkı yaptığına vurgu yapılmaktadır (Hariman, 2008; 247). Siyasi karikatürler jeopolitik bilgiler taşımakta, üretildikleri yer ve zamanda ne olursa olsun, insanların çevredeki dünyayı anlamaları bakımından etkili olmaktadır. Popüler jeopolitik akıl yürütme yolu ile kişiyi günlük yaşam ortamına götürür. Bazı yazarlar, karikatür ve diğer medya görsellerinin, dış politikada karar alma gibi belirli siyasi uygulamaları aydınlatan ve hatta yıkan 'jeopolitik metinler' olarak kullanılabileceğini iddia etmişlerdir (Berg, 2003; 115). Karikatüristler güncel olayları kültürel olarak tanıdık, yerel ve bazen de küresel olarak tanınan işaret ve simgelere dönüştürerek; karikatürlerle, güncel sosyo-ekonomik ve jeopolitik konulara, hızlı ve doğrudan okunup anlaşılacak mizahi ve hicivli bir şekilde yanıt vermeye çalışmaktadır (Mhamdi, 2017; 195). Karikatürlerin "Jeopolitik imge ve temsilleri güçlendirebildiğinden, jeopolitik geçmiş ve güncel olayları yorumlamak ve anlama konusunda bir çerçeve sağlayabileceğinden" bahsedilmektedir (Shailo, 2013; 5). Siyasi karikatürlerin jeopolitik bilgi içerdiğine ve insanların etrafındaki dünyayı anlamalarına yardımcı olduğuna işaret edilmektedir (Berg, 2003; 114). Uluslararası politikada cereyan eden olayların haber medyası tarafından nasıl aktarıldığı; filmlerde, tiyatro oyunlarında, romanlarda, karikatürlerde, mizah kitaplarında, müzikte, video oyunlarında ya da sosyal medyada nasıl ele alındığı; kısacası, popüler düzeye

nasıl yansıdığı, artan bir biçimde eleştirel jeopolitik çalışmaların gündeminde yer almakta ve popüler jeopolitikte sık sık kullanılmaktadır (Özyılmaz Kiraz 2020; 409, Power, ve Crampton, 2007;157, Purcell, Scot Brown ve Gökmen, 2012; 93). Siyasi coğrafyanın da konusu olan olayların karikatürize edilmesi ve jeopolitikle ilişkilendirilerek kullanılması önemli bir yere sahip olmasına karşın üzerinde yeterince çalışılmamıştır. Türkiye’de siyasi coğrafya ve jeopolitik konuların aktarımı bağlamında karikatürleri analiz eden araştırmaların sınırlı olduğu dikkati çekmektedir. Türkiye’de siyasi karikatürlerin kullanımının tarihi süreci ile ilgili çalışma Tunç tarafından yapılmıştır (2002; 51). Söz konusu makalede yazar Türkiye’nin daha demokratik bir toplum yapısı kazanmasında siyasi içerikli karikatürlerin rolü üzerinde durmuştur. Türkiye’de siyasi coğrafya ve jeopolitiğin ilgi alanına giren konularla ilgili karikatürlerin sınırlı olması bu araştırmanın önemini artırmış ve şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Bu makale jeopolitikle ilgili karikatürlerin jeopolitikle ilgili konuların araştırılması, anlaşılması ve karikatürlerdeki siyasi mesajların daha geniş kitlelere ulaşması ve öğretimindeki önemine vurgu yapmayı amaçlamaktadır.

2. Amaç, Materyal ve Yöntem

Bu çalışmanın amacı siyasi coğrafya ve jeopolitik konularının kamuoyuna aktarımında karikatürlerin kullanımına örnekler vererek, kullanılan karikatürleri verdikleri mesaj/mesajlar bakımından analiz etmektir. Siyasi coğrafya ve jeopolitik konularına ait mesajları içeren seçilmiş karikatür örnekleri analiz edileceği için bu çalışmada kullanılan yöntem nitel araştırma yaklaşımlarından doküman analizidir. Araştırma konusu olan seçilmiş karikatürlerin siyasi coğrafya ve jeopolitik konusunda içerdikleri mesajların analiz edilerek yorumlanması hedeflendiği için kullanılan karikatürler birinci el kaynaktır. Bu çalışmada siyasi coğrafya ve jeopolitikle ilgili mesajlar verdiği düşünülen 7 karikatür kullanılmıştır. Karikatürlerin seçiminde verilen mesajın siyasi coğrafya ve jeopolitikle ilgili olmasına dikkat edilmiştir. Ayrıca farklı zaman dilimlerindeki siyasi ve jeopolitik anlayışları açıklamak için birbirinden farklı zaman dilimlerine ait karikatürler seçilmeye çalışılmıştır. Karikatürler analiz edilirken olaylar ve yayın tarihi bakımından kronolojik bir sıra izlenmiştir. Bunlardan İngiliz yayımcılığı veya emperyalizmini konu alan karikatür 1882 tarihlidir. İkinci karikatür 1908’de Fransa’da yayınlanmış olup Osmanlı devletinin parçalanmasını konu almaktadır. Üçüncü karikatür Osmanlı devletine karşı bir cephe oluşturmuş olan Avrupa’nın güçlü ülkeleri ve onların desteği ile Osmanlı devletine cephe açan ülkeleri temsil etmektedir. Dördüncü karikatür Yugoslavya’nın dağılma sürecinde Sırpların Boşnaklara tarihi düşmanlığını konu

almaktadır. Beşinci karikatür Dünyada demokrasinin koruyucusu ve yayıcısı gibi algılanan ABD'nin mahkûmları hapsetmek için kullandığı Ekslav'ı Orta Amerika'daki Guantanamo'daki uygulamalarını işlemektedir. Altıncı karikatür ikonografi içeren Fransa'nın Afrika kıtasını sömürge haline getirmesi ile ilgilidir. Son olarak Karabağ savaşı sırasında 2020 yılında yayınlanan, hayal kurmayı bir yaşam stratejisi olarak gördüklerini ifade eden Ermeni diasporasının propagandasını içeren karikatür kullanılmıştır.

3. Araştırma Bulguları

3.1 Örnek karikatürler ve içerdiği jeopolitik mesajlar

Araştırmaya konu edilen ilk karikatür John Bull tarafından 1882 yılında çizilen ve “Ahtapot Mısır Sularında” başlığını taşıyan karikatürdür. Karikatürde İngiltere farklı kıtadaki toprakları ele geçiren bir ahtapot olarak tasvir edilmiştir. Başka bir ifade ile Mısır Sularında Şeytan Balığı olarak adlandırılan bu karikatürün çizildiği tarih dikkate alındığında İngiltere'nin üzerinde güneş batmayan imparatorluğunun iskeletini tamamladığı da anlaşılmaktadır. İngiltere'yi temsil eden ahtapotun kolları Büyük Okyanus'ta Avustralya'dan Atlas Okyanusu'ndan Akdeniz'in girişi olan Cebeli Tarık ve Akdeniz'de Malta'ya, Hint Okyanusu'nda Hindistan'dan Karayıp denizinde Jamaika'dan Atlas Okyanusu'nun kuzeybatısında Kanada'ya kadar uzanan dünyanın farklı bölgelerindeki sömürgeleri gösterilmiştir. Nasıl ki ahtapotun gövdesi çok sayıda kolunu idare ediyorsa, adalar devleti olan İngiltere de Dünyanın farklı bölgelerindeki ülkeleri ve topraklarını idare etmektedir¹ (Şekil 1). “Üzerinde güneş batmayan imparatorluk” olarak tanımlanan İngiltere krallığının hâkim olduğu bölgeleri yönetmesini temsil bakımından John Bull'un karikatürünün ideal bir temsil oluşturduğu anlaşılmaktadır. Aslında hiciv içeren bu karikatürün, aynı zamanda İngiltere Krallığının Dünyayı hâkimiyeti altına almış olması bakımından da dikkate değer bir bakış açısı sergilemekte, bir ada devleti olan İngiltere'nin Dünyanın dört bir tarafındaki kolonilerini ve bunları merkezden idare ettiği ahtapot benzetmesi ile gösterilmektedir.

¹ <https://www.granger.com/results.asp?image=0050070&itemw=4&itemf=0001&itemstep=1&itemx=7>

Şekil 1. Ahtapot Mısır Sularında.

Kaynak:

<https://www.granger.com/results.asp?image=0050070&itemw=4&itemf=0001&itemstep=1&itemx=7>

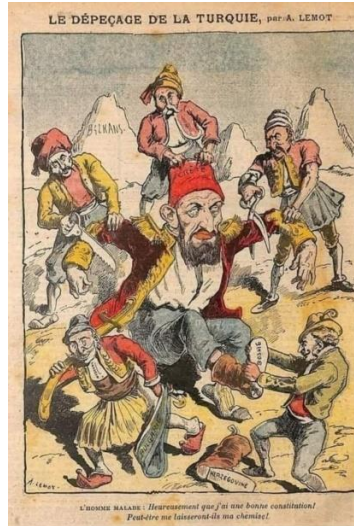
Bu çalışmada ele alınan ikinci karikatür 1908 yılında yayınlanan Le Pelerin dergisinin¹ kapağında kullanılmıştır. Archille Lemot tarafından çizilmiş olan bu karikatür Balkanlarda Türklerin dışlanmasını tasvir etmektedir. Karikatürden de görüleceği (Şekil 2) gibi manzaranın arka planında Balkanlar yer almaktadır. Osmanlı Devleti'ni temsil eden II. Abdülhamit'in kolları kesilmekte, başından alınmaya çalışılan fesi Girit'i temsil etmekte, ayakkabı olarak tasvir edilen Bosna Hersek alınmakta, Bulgaristan Osmanlı topraklarından koparılmaktadır. Karikatürün başlığı "Yağmalanan Türkiye'dir"². Karikatürün altında Abdülhamit'in "Çok şükür iyi bir anayasam var, belki gömleğimi (donumu veya

¹ <https://www.pinterest.co.kr/pin/495114552785846414/>

² Bu karikatürde yağmalanan Osmanlı devleti veya Osmanlı toprakları demek yerine "Yağmalanan Türkiye" ifadesinin kullanılması tamamen batının Osmanlı devletinin nasıl gördüğü ile ilgilidir. Batılılar Osmanlı devletini Türk Hakanlığı veya Türk Sultanlığı şeklinde tanımlamaktadır. Bu konuda Eray Akçay'ın Rusların zaman zaman dostane ilişkiler içinde olduğu, zaman zaman savaştığı Osmanlı devletini tanımlama konusunda kullandığı ifadeler dikkat çekicidir.

derimi) bana bırakırlar” ifadesi yer almaktadır. 1908 yılında Osmanlı devletinde iç ve dış baskılar sonucunda II. meşrutiyet ilan edilmiştir. Karikatürün yayın tarihi göz önüne alındığında II. Meşrutiyet ile kabul edilen anayasanın Osmanlının (Türkiye'nin) toprak kayıplarının önüne geçmesine yetmeyeceği gösterilmeye çalışılmıştır. Devlet başkanı olarak II. Abdülhamit burada Osmanlı devletini temsil etmektedir. Karikatürdeki bakış açısı Osmanlı Devleti'nde yaşanan gelişmelere batı basınının bakışını temsil etme bakımından jeopolitik bir önem arz etmektedir.

Çelik (2019)'in “Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi” başlıklı eserinin kapak sayfasında yer alan ve orijinali ve orijinali 1911 yılında Mısırda yayınlanan “The Cairo Punch” dergisinde yer alan karikatürde Avrupa devletlerinin Osmanlı bayrağında İslam yazan Türkiye'ye karşı saldırısı gösterilmiştir (Şekil 3). Devleti'ne karşı mücadele eden İngiltere, İtalya, Almanya, Fransa, Rusya, Avusturya gibi devletler ile onların desteği ile Osmanlı Devletinden bağımsızlığını kazanan Bulgaristan ve Yunanistan'ın oluşturduğu cepheyi destekleyen Hristiyanlığı temsil eden Papalık resmedilmiştir. Bunların karşısında Türk kimliği ile İslam dünyasını temsil eden Osmanlı yer almaktadır. İngiltere, İtalya, Almanya, Fransa, Avusturya, Bulgaristan, Yunanistan ve Rusya Avrasya'yı oluşturmaktadır. Karikatürde Hristiyan Avrasya ile Müslüman Osmanlı devleti arasındaki mücadeleyi arka planda izleyen iki devlet: Çin ve Japonya.

Şekil 2. Türkiye Yağmalanıyor.

Kaynak: <https://www.pinterest.co.kr/pin/495114552785846414/> *Sosyalist Federal Cumhuriyeti dağılmıştır (Sancaktar, 2009; 2).*

Karikatür bir bütün olarak değerlendirildiğinde hemen hemen bütün Avrupa kıtası Türk kimliği ve İslam dini temsil eden Osmanlı devletine saldırırken Asya kıtasını temsilen Çin ve Japonya bu savaşı ve savaş sonunda ortaya çıkacak durumu bekliyor. Osmanlı devleti konum itibarı ile Britanya krallığının Asya kıtasındaki sömürgelerine giden yolun güvenliği için önemli iken; Fransa, Almanya ve İtalya için ise Britanya krallığının Asya'daki sömürgelerine müdahale edebilmeleri için Ortadan kaldırılması ve Asya'ya giden yolun güvenliği için önemliydi.

Şekil 2 ve Şekil 3'teki karikatürlerin yayınlandığı yıllar ve karikatürde verilen mesajlar bakımından da bir değerlendirme yapmak gerekir. Şekil 2'nin yayın yılı 1908, Şekil 3'ün yayın yılı ise 1911'dir. Bu dönem Osmanlı devletini içeride ve dışarda yıpratın mücadelelerin olduğu süreci temsil etmektedir. İçeride bir taratan Avrupalı devletlerin müdahalesinin önlemek için Anayasal Monarşiye giden bir süreç yaşanırken, bir taraftan da Osmanlı devletinin İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından korunan ve kışkırtılan Balkanlardaki ayaklanmaları bastırma, Dünyadaki sömürge paylaşımından pay kapma çabasında olan İtalya ile Trablusgarp hakimiyeti için mücadele ettiği dönemdir.

Şekil 3. Türk ve Müslüman Osmanlı devletine karşı savaşın Avrasya'yı oluşturan blok ve bu mücadeleyi izleyen Çin ve Japonya¹ (Kaynak: Çelik, 2019).

Dünya kültür haritası incelendiğinde farklı kültürlerin kesişme noktasında yer alan ülkelerin yakın ve uzak tarihlere çok fazla savaşlara sahne olduğu

¹ Karikatürün orijinali: https://www.reddit.com/r/Tiele/comments/qq50qc/egyptian_cartoon_from_ca_1911_published_in_cairo/ (Erişim 8.07.2023)

görülmektedir. Anlaşmazlık ve sıcak savaşa giden çatışmaların sebepleri incelendiğinde bunların basitçe ekonomik, siyasi, tarihi ve kültürel sebeplere bağlı olarak geliştiği anlaşılmaktadır (Adams, 2001; 13, Gurr, 1993; 56). 1389 yılında I. Kosova savaşı ile Balkanların Osmanlı devletinin hâkimiyetine girmesi ile zaman içerisinde bölgede yaşayan Boşnakların bir kısmı İslamiyet'i kabul etmiş, bir kısmı ise Hristiyan inancı ile yaşamaya devam etmiştir. Hristiyan olanlar Osmanlı devletinin hâkimiyetini ve bölgede yaşayan insanların bir kısmının Müslümanlığa geçmesini hiçbir zaman kabul edip içine sindirmemiş ve Müslüman Boşnaklara karşı nesiller boyu süren bir düşmanlık geliştirmiştir. Zaman içerisinde Osmanlı devleti bu topraklardan çekilmek zorunda kalmış, nihayetinde 1918 yılında Yugoslavya Krallığı kurulmuştur (Özçelik, 2018; 19). Yugoslavya Krallığı 1943 yılında Demokratik Federal Yugoslavya devletine dönüşmüş (Bozkurt, 2010; 54). 1963 yılında Yugoslavya Sosyalist Federal yönetimi ile totaliter komünist bir devlet yapısına kavuşmuştur (Ferretjans, 1963; 939, Sancaktar, 2009; 1). Yugoslavya'da 1980'li yıllarda siyasi bakımdan başlayan istikrarsız yapı 1990'lı yıllarda iç savaşa dönüşmüş ve Yugoslavya Totaliter komünist sistemin sona ermesiyle nesilden nesile aktarılan nefret dilinin oluşturduğu etnik düşmanlık gün yüzüne çıkmış ve Bosna'da şiddete dayalı, soykırıma varan savaş ve ayrılıkçı hareketler ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Hristiyan Sırlar kendileri gibi Slav kökenli ancak Müslüman olan Bosna'da yaşayan Boşnaklara yönelik soykırıma varan bir askerî harekât başlatmıştır. Bu çatışma sürecinde yaşanan olayların arka planındaki anlayışı yansıtmak üzere Schot¹ tarafından 1999 yılında çizilen karikatürde (Şekil 4) askeri donanımlı bir Sırp el bombasını yangın yerine atarken kullandığı "Al bunu, büyük babanın büyük babasının büyük babası, büyük babamın büyük babasının büyük babasını 1389'da öldürdüğü için!!!!" ifadesi ile düşmanlığın kökeninin 1389 yılındaki Kosova savaşına dayandığına işaret etmektedir. 1389 yılında meydana gelen Kosova Meydan Muharebesi ile bölge Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve bölgede yaşayan Slav halkın bir kısmı İslam dinine geçmiştir. Müslüman olduğu için Sırlar tarafından Türk kabul edilen Slav kökenli Boşnaklar, Hristiyan Sırlar tarafından düşman olarak görülmüştür. Dolayısı ile Sırların Müslüman Boşnaklara yönelik saldırılarının asıl nedeninin tarihi ve kültürel faktörler olduğu anlaşılmaktadır. Sırların Müslüman Boşnaklara yönelik hareketinin kökeninde, Boşnakların Türkleri temsil etmesi ve onlardan dedelerinin 1389 yılında yaşadıkları yenilginin intikamını almak istemeleri arzusu yatmaktadır. Bu karikatürde, Sırlar ile Boşnaklar arasındaki çatışma sebebi Boşnakların Müslüman olmaları sebebiyle Sırlar tarafından Türk olarak görülerek, tarihte

¹ Bas van der Schot

kalmış olan 1389 yılında yaşananların intikamının alınmak istenmesi dile getirilmektedir. Ayrıca Bosna krizi sırasında çizilen karikatürlerde etnik milliyetçiliği temsil etmek üzere simgeler ve semboller kullanıldığına dikkat çekilmektedir ki, bunlar da jeopolitik ikonografik unsurları oluşturmaktadır (Dodds, 1998; 174), Schot'un çizdiği veya benzeri karikatürler meydana gelen etnik soykırımın güçlü bir ikonografik eleştirisi işlevini yerine getirdiği ifade edilebilir (Dodds, 1998; 175).

Şekil 4. Bosna Hersek'teki Soykırımın Tarihi Geçmişini Yansıtmak İçin 1999 Yılında Schot Tarafından Çizilen Karikatür¹.

Dünya siyasetinde ABD'nin belirleyici bir ağırlığı olduğu bilinmektedir. Özellikle soğuk savaş döneminin sona ermesi ile birlikte Dünya genelinde ön plana çıkan küresel anlayışta ABD'nin temel insan haklarının temsilcisi, arayıcısı ve uygulamacısı gibi bir algı oluştuğu dikkati çekmektedir (Bajpai, 2007; 32). Dördüncü karikatür uluslararası alanda Dünya'da demokrasinin koruyucusu ve yayıcısı gibi algılanan ABD'nin Orta Amerika'da Küba'nın doğusunda yer alan

¹ <https://basvanderschot.com/en/cartoons>

Guantanamo körfezinde ABD toprağı olan ve terör suçlularını barındırmak üzere hapisane olarak kullanılan Guantanamo'daki uygulamaları Küba'nın yönetim rejimi ile ilişkilendirerek işlemektedir. "Castro sahnenin dışında" başlığı ile verilen karikatürde Kıta Amerika'sından yükselen bir ses "Dünya Küba'da Demokrasi ve İnsan hakları" talep ediyor mesajı vermektedir. Amerika Birleşik Devletlerinin haydut devlet olarak gördüğü Küba'da temel insan hakları ile ilgili sorunlar olduğunu iddia edilmektedir. Karikatürde Küba'ya sınır olan Guantanamo'da tutuklulara ağır işkenceler ve insanlık dışı muamele yapıldığına işaret edilmekte ve ABD'nin tutarsızlığına vurgu yapılmaktadır (Şekil 5). "Zapiro imzası ile yayınlanan karikatür Jonathan Shapiro tarafından çizilmiş ve World demands democracy and human rights in Cuba" başlığı ile 21 Şubat 2008'de Mail & Guardian'da yayınlanmıştır (Shapiro, 2008).

Şekil 5. Dünya Küba'da Demokrasi ve İnsan Hakları İstiyor¹.

19.yüzyıl ve devamında Avrupa'da yükselişe geçen sömürgecilik hareketlerinde İngiltere kıta aşırı faaliyetler ile dünyanın en geniş sömürge imparatorluğunu kurmuştur. İngiltere'den hemen sonra sömürgecilik faaliyetlerine katılan bir başka Avrupa devleti Fransa idi. Fransa'nın sömürgelerinin özellikle Afrika kıtasının kuzeyi ve kuzey batısında yayıldığı bilinmektedir. Hem İngiltere hem de Fransa, sömürgesi olan devletleri bir

¹ 21 Şubat 2008, Mail & Guardian

hammadde kaynağı olarak görmüştür. Afrika kıtasında bir zamanlar Fransa'nın sömürgesi durumunda olan devletler bağımsızlıklarını kazanmış ancak bu süreçte Fransa kurmuş olduğu ilişkiler ağı ile söz konusu ülkelerin kaynaklarını kullanmaya devam etmiştir. "Fransa'nın Afrika ülkelerini sömürmesi" başlığını taşıyan karikatür (Şekil 6) Dahdouh (2019)¹ tarafından çizilmiş ve 6 Aralık 2019 tarihinde yayınlanmıştır. Karikatür, Fransa'nın hammadde kaynağı olarak gördüğü Afrika ülkelerinden beslendiğini yansıtmaktadır. Bu karikatürde siyasi coğrafyada önemli bir yeri olan ve devletlerin veya ulusların tanımlanmasında ayırt edici olarak tanımlanan ikonografik unsurlar kullanılmıştır. Başta millî marşlar, bayraklar, millî takımlar ve resmi olarak tasarlanmış ya da kolayca ayırt edilebilen çiçek ve hayvanlar gibi sembollerle bütünleşen ikonografik unsurların bir ulusu temsil edebildiği bilinmektedir (Akengin, 2019; 120). Fransız ulusunu temsil eden ikonografik unsurlardan Fransız bayrağının rengi mavi-beyaz ve kırmızı, Fransız ulusunu temsil eden hayvan ise horozdur. Karikatürde Fransız bayrağının renklerine sahip olan horoz Afrika kıtasını temsil eden bir haritadan yemlenmektedir ki, karikatürist karikatürün başlığını "Fransa'nın Afrika ülkelerini sömürmesi" olarak belirlemiştir. Fransa'nın Afrika'yı sömürmesini konu alan bu karikatürde jeopolitik ikonografi kullanılmıştır.

Kafkasya yüzey şekillerinin ortaya çıkardığı şartların bir sonucu olarak tarihi süreçte meydana gelen olaylarla şekillenen yerleşme sürecinin sonucu olarak etnik bakımdan dünyanın en karmaşık alanlarından biridir. Kafkasya'nın yüzey şekillerinin ve toplumsal yapısının ortaya çıkardığı görünüm, bu bölgenin Jeopolitik konum bakımından dünyanın en sıcak alanlarından biri haline gelmesine zemin hazırlamıştır. Kafkasya'da yaşayan milletlerin; hâkimiyet alanını genişletme ve kaynakları kullanabilmek için 20. Yüzyılın ilk yıllarına dayanan hâkimiyet mücadeleleri sonucunda bölgenin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin (SSCB) kontrolüne geçmesi ile uzun bir süre gündemden düşmüştür. SSCB'nin zayıflamaya başlaması veya SSCB yöneticilerinden destek alacağını anlayan Ermeniler Karabağ bölgesini topraklarına katmak için girişimlere başlamıştır. SSCB dağılıp Azerbaycan bağımsız bir devlet haline gelince 26 Kasım 1991'de

¹ Dahdouh, Abdelghani <https://cartoonmovement.com/cartoon/frances-exploitation-african-countries> Erişim: 25.03.2021

Şekil 6. Fransa Afrika Ülkelerini Sömürüyor.

Kaynak:<https://cartoonmovement.com/cartoon/frances-exploitation-african-countries> Erişim: 25.03.2021

Karabağ'ın özerklik statüsünü kaldırarak bölgeyi doğrudan merkezi yönetime bağlamıştır. Azerbaycan'ın bu kararı üzerine Dağlık Karabağ Ermenileri, 10 Aralık 1991'de bağımsızlık kararı almıştır. SSCB'nin mirasçısı olan Rusya Federasyonu'nun 1992 yılında askerlerini Dağlık Karabağ'dan çekmesi ile Ermenistan'ın Karabağ'a yönelik faaliyetleri Azerbaycan ile Ermenistan arasında savaşa dönüşmüştür. Nihayetinde 1993–1994 döneminde Rus ordusu destekli Ermenistan, Karabağ ve Ermenistan-Dağlık Karabağ arasındaki Azerbaycan topraklarını işgal etmiştir. Böylece fiili bir durum ortaya çıkarak Ermenistan sınırından başlayarak Karabağ'ı da içine alan topraklar Ermenistan tarafından istila edilmiştir. Bu işgal sürecinde Rus ordusu tarafından desteklenen Ermeniler, bütün uluslararası antlaşma ve baskılara rağmen başta Karabağ olmak üzere Azerbaycan topraklarından çekilmeye yanaşmamıştır. 1994'den sonraki süreçte Azerbaycan uluslararası platformlarda Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmesi için girişimlerde bulunurken, Ermenistan işgal ettiği alanları genişletmek için zaman zaman sınır ötesi harekâtlara girişmiştir. Ermenistan'ın sınır ötesi harekâtlara yönelmesi gerek Ermeni diasporası ve gerekse Ermenistanlı siyasetçilerin “hayal kurmak Ermenistan'ın yaşam

stratejisidir¹” fikrinden hareketle Ermenistan topraklarını genişletmek istedikleri anlaşılmaktadır. Etki ve kontrol alanını genişletmek isteyen Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, 10 Temmuz 2020’de Ermenistan’ın yeni ulusal güvenlik strateji belgesini açıklarken vurguladığı bu stratejinin arka planının çok açık olduğu anlaşılmaktadır: “Biz, Üçüncü Ermenistan Cumhuriyeti’nin onurlu yurttaşlarıyız, Üçüncü Ermenistan Cumhuriyetini kuran ve Artsakh’ı [Karabağ’ı] özgürleştiren Ermeni halkının çocuklarıyız. Ermenistan Cumhuriyeti, Karabağ Ermenilerinin güvenlik ve özgürlüklerinin garantörüdür. Ermenistan Cumhuriyeti bir Pan-Ermeni devletidir ve dünyadaki tüm Ermenileri temsil etmektedir”². Paşinyan’ın ulusal güvenlik strateji belgesinde dile getirdiği mesaj “Karabağ artık Ermenistan toprağıdır” ve buradan çekilmenin söz konusu olmadığıdır. Bundan sonraki sürecin Ermenistan’ın büyütülmesi ve büyük Ermenistan’ı kurma hayalinin hayata geçirilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Ermeni diasporası ve Ermenistan politikacılarının hayallerinde nasıl bir Ermenistan olduğunu ise Karabağ savaşı devam ederken 17 Ekim 2020 tarihinde “Acıtıyor biliyorum ama gerçek bu (I know it hurts but this is the truth)” başlığı ile yayımlanan bir karikatürden anlamak mümkündür. Karikatürde verilmek istenen mesajların tarihi gerçeklerle hiçbir ilişkisi yoktur ve bir algı operasyonu yaratılmak istenmektedir. Bu karikatürde Ermenistan başbakanı Nikol Paşinyan ve Azerbaycan devlet başkanı İlham Aliyev Ermeni diasporasının fikri arka planını yansıtabilecek şekilde çizilmiştir. Paşinyan Ermeni tarihi, arkeolojisi, edebiyatı, müzik ve kültürünü temsil eden bir platform üzerinde otururken, Azerbaycan devlet başkanı Aliyev ise üzerinde Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyeti bayrakları olan ve kan birikintisi içerisinde petrol varilleri üzerinde daha alçak bir seviyede oturur şekilde çizilmiştir (Şekil 7). Söz konusu karikatür Ermeni diasporasının iki devlet veya iki milleti nasıl tasavvur ettiğini yansıtmaktadır. Tarihin hiçbir döneminde hiçbir yerde güçlü bir devlet kuramamış olan Ermenilerin tarihi ve büyük Ermenistan’ın temsilcileri olarak göstermeye çalışırken, Binlerce yıldır Orta Asya, Kafkasya ve yüzlerce yıldır Anadolu’da yaşayan Türkleri nasıl gördüğünü yansıtmaması bakımından dikkate değerdir.

¹ Zhirayar LİPARİTYAN, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ermeni-siyasetci-liparityan-ruya-gormek-ermenistanin-yasam-stratejisidir/2062895>

² “PM addresses Security Council with a message on National Security Strategy,” The Prime Minister of the Republic of Armenia, Temmuz 10, 2020, erişim Temmuz 21,

Şekil 7. Acıyıyor Biliyorum Ama Gerçek Bu¹.

4. Sonuç ve tartışma

Bilim ve teknolojinin gelişmesi ile ilişkilerin karmaşıklaştığı günümüz dünyasında insanlığın karşı karşıya kaldığı sorunlar farklılaştığı gibi bu sorunların kamuoyu ile paylaşım yollarının da çeşitlendiği dikkati çekmektedir. Bu çalışmanın konusu olan Jeopolitiğin ilgi alanına giren konuların kamuoyuna aktarımı sürecinde karikatürlerinde yer yer dikkati çeker nitelikte kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Gündemde olan tartışma konusu olayı veya olayları hicvetmek veya alay etmek amacıyla yapılan, mizahi amaçla çarpıtılmış çizimler olan karikatürler, mesajın okuyucu tarafından algılanması ve yorumlanması konusunda hedef kitleye zengin bir bakış açısı kazandırmaktadır. Ayrıca karikatürün konusu olan olaylarda yalnızca siyasal bilinçteki temel değişimleri değil, aynı zamanda onları okuyan binlerce ve milyonlarca insan arasındaki siyasal duyguların gelgitlerini de ortaya çıkarabildiğine inanılmaktadır.

Sanayi inkılabının ortaya çıkardığı güç ile üzerinde güneş batmayan imparatorluk kurmuş olan İngiltere'nin bütün kıtalarda kurduğu sömürge imparatorluğunun "Ahtapot Mısır Sularında" başlığını taşıyan karikatürle somut görünürlük kazandığı anlaşılmaktadır. Fetsko (2001; 3) tarafından işaret edilen

¹ <https://twitter.com/korayphlvglu/status/1317386651182784512/photo/1>

karikatürlerin güncel olaylara görsellik kazandırma tespitine uygun olarak bu çalışmada kullanılan “Ahtapot Mısır Sularında” başlıklı karikatür ile İngiltere’nin hâkimiyet alanını temsil ettiği görülmektedir. İngiltere’yi temsil eden ahtapotun kolları Büyük Okyanusta Avustralya’dan Atlas Okyanusundan Akdeniz’in girişi olan Cebeli Tarık ve Akdeniz’de Malta’ya, Hint Okyanusunda Hindistan’dan Karayıp denizinde Jamaika’dan Atlas Okyanusunun kuzeybatısında Kanada’ya kadar uzanır şekilde çizilen bir ada devleti olan İngiltere’nin Dünyanın dört bir tarafındaki kolonilerini ve bunları merkezden idare ettiği ahtapot benzetmesi ile gösterilmektedir.

Mhamdi (2017; 195) karikatüristlerin güncel olayları kültürel olarak tanıdık, yerel ve bazen de küresel olarak tanınan işaret ve simgelere dönüştürerek; karikatürlerle, güncel sosyo-ekonomik ve jeopolitik konulara, hızlı ve doğrudan okunup anlaşılabilir mizahi ve hicivli bir şekilde yanıt vermeye çalıştığına vurgu yapmaktadır. Aslında var olduğu dönemde küresel bir güç olan Osmanlı devletinin Balkanlardan Türklerin dışlanmasını tasvir eden karikatür dikkat çekicidir. Bu çalışmada kullanılan ve Osmanlı devletinin içinde bulunduğu durumu tasvir eden karikatür Mhamdi’nin işaret ettiği gibi bir taraftan Osmanlı devletinin durumunu yansıtırken, bir taraftan da mevcut durumu hicvetmektedir. Osmanlı devletini idare edenlerin sorunlarını çözmek için nasıl dış güçlerin baskısı ile bir takım anayasal düzenlemeler yaptığı ve bir taraftan Balkanlardaki topraklar elden çıkarken, yaptığı anayasal düzenlemeler ile Osmanlı devletinin bekasını sağlayacaklarının beklenilmesini anlatması bakıma dikkate değerdir. Osmanlı devletini bir takım anayasal düzenlemeler yapmaya zorlayan devletler ile Osmanlı devleti yöneticilerinin beklentilerini kısa ve açık yansıtmaları bakımından Şekil 2 ve Şekil 3’teki karikatürlerin önemli bir mesajlar içerdiğini ifade etmek mümkündür. Osmanlı Devleti özellikle Britanya Krallığı, Fransa ve Rusya’nın doğrudan ve dolaylı baskıları ile bütün Osmanlı topraklarında vatandaş devlet ilişkisini yeniden yapılandıran bir takım anayasal düzenlemeler yaparak Balkanlar’da ve bütün Osmanlı topraklarında Müslüman olmayan gruplara tavizler verip, Anayasal bir sisteme geçiş için çalıştığı dönemde olayları dışardan gören ve yorumlayan çizerlerin görüp tasvir ettikleri durum dikkat çekicidir. Durum şudur: Osmanlı devleti bir taraftan sahip olduğu toprakları korumaya çalışırken, bir taraftan da devlet vatandaş ilişkisini kanuni esaslara bağlayan anayasal düzenlemeler yapmaktadır. İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya ve İtalya gibi Avrupalı devletler ise Osmanlı devletinde bir taraftan meşrutiyet ilan edilmesi için baskı yaparken, bir taraftan da Osmanlı devletinin içerisinde bulunduğu zor şartlardan faydalanmak isteyen Balkanlarda başta Yunan, Bulgar

ve diğer toplulukları Osmanlı devletine karşı isyan noktasında siyaseten ve lojistik olarak desteklemektedir.

Berg (2003; 114) siyasi karikatürler jeopolitik bilgiler taşıdığına ve üretildikleri yer ve zamanda ne olursa olsun, insanların çevredeki dünyayı anlamaları konusunda insanlar üzerinde derin bir etki bıraktığına işaret etmektedir. Bu araştırmada kullanılan karikatürlerden biri Bosna'da Boşnaklarla Sırlar arasındaki çatışmayı konu almaktadır. Nihayetinde Bosna'da Boşnaklarla Sırlar arasındaki çatışma doğrudan jeopolitikle ilgilidir. Günümüz dünyasından çok değişik sebeplere bağlı olarak devletler veya toplumlar arasında çatışmalar yaşanmaktadır. Bu çatışmaların çok çeşitli nedenleri olabilmektedir. Yugoslavya'nın dağılma sürecinde Bosna'da Boşnaklarla Sırlar arasındaki savaşın nedenlerine vurgu yapmak için Schot tarafından çizilmiş olan karikatür savaşların tarihsel köklerine işaret etmesi bakımından önemlidir. Çizilen karikatürde yer alan "Al bunu, büyük babanın büyük babasının büyük babası, büyük babamın büyük babasının büyük babasını 1389'da öldürdüğü için!!!!" ifadesi nesiller boyu aktarılan kin ve nefretin boyutlarını yansıtmaları ve zaman içinde yaşatılan kin ve nefretin çatışma boyutuna ulaşması bakımından dikkate değerdir. Shailo (2013; 4) bir popüler kültür ve jeopolitik bilgi biçimi olarak karikatürler, ulusal çıkarları ve toprak bütünlüğünü korumak ve insan hakları ihlallerinin meydana geldiği veya herhangi bir demokratik olmayan faaliyetin devlet mekanizmaları tarafından bastırıldığı durumlarda, protestoya katılmak için popüler bir vicdan ve kitle görüşünü sergilemek amacı ile kullanıldığına işaret etmektedir. Bu araştırmanın materyallerinden Zapiro imzalı karikatürde kapitalizmin beşiği ABD iken, diğer tarafta Komünist Küba bulunmaktadır. ABD Küba'yı insan haklarına uyum konusunda uyarırken, kendisini mahkûmlara insan haklarını ihlal eden uygulamalar yaptığını gösterirken resmedilmiştir. Bu gösterim ile Shailo'nun betimlemeleri arasında benzerlik olduğu anlaşılmaktadır. Hammett (2010; 6) siyasi içerikli karikatürlerin yalnızca belirli olayları veya gelişmeleri değil, aynı zamanda bu olayların ilişkili olduğu farklı eğilimler ve paradigmlar arasındaki ilişkileri keşfetmek için giderek daha fazla kullanıldığına vurgu yapmaktadır. Bu araştırmada kullanılan Zapiro imzası ile Jonathan Shapiro tarafından çizilen karikatür, Hammett'in vurguladığı yaklaşıma işaret etmektedir. Karikatürde ABD'nin doğrudan kendini ilgilendiren konularda takip ettiği politika ile uluslararası gündemde takip ettiği politikanın tezatlığı bakımından ABD'nin Küba Adasında Küba'ya takip ettiği "Dünya Küba'da Demokrasi ve İnsan hakları" siyaset ile, Küba Adasında hapisane olarak kullandığı Guantmo körfezindeki uygulamaların farklılığına işaret edilmektedir. Aynı mekân biriminde iki farklı yönetimin siyasi ve insan hakları uygulamaları

bakımından yaklaşımları ve özellikle ABD'nin bu konulardaki çifte standardı üzerinde düşünülmesini gerektirecek kadar ibretlidir.

Dodds, (2007: 178) karikatürlerin "dünyadan hiper-figüratif terimlerle bahsettiğine; siyasi karikatürlerin, halkın gördüklerini ve deneyimlediklerini anlamlı şekillerde aktif olarak sınıflandırmasını, organize etmesini ve yorumlamasını sağlayan bir fikir haberi söylemi biçimi" olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu çalışmada kullanılan karikatürlerden biri Fransa'nın Afrika kıtasındaki sömürgeci faaliyetleri ile ilgilidir. İkinci Dünya savaşı yıllarına kadar Dünyanın sömürgeci iki ülkesinden biri olan Fransa, özellikle Afrika'da sömürgeci olan devletleri bir hammadde kaynağı olarak görmüştür. Afrika kıtasında bir zamanlar Fransa'nın sömürgeci durumunda olan devletler bağımsızlıklarını kazanmış ancak bu süreçte Fransa bu devletler ile kurmuş olduğu ilişkiler ağı ile söz konusu ülkelerin kaynaklarını kullanmaya devam etmektedir. "Fransa'nın Afrika ülkelerini sömürmesi" başlığını taşıyan karikatürde siyasi coğrafyada önemli bir yeri olan ve devletlerin veya ulusların tanımlanmasında ayırt edici olarak tanımlanan ikonografik unsurlar kullanılmıştır. Başta millî marşlar, bayraklar, millî takımlar ve resmi olarak tasarlanmış ya da kolayca ayırt edilebilen çiçek ve hayvanlar gibi sembollerle bütünleşen jeopolitik ikonografik unsurlar ile Afrika'nın Fransa tarafından sömürülmeye devam ettiği mesajı verilmektedir. Dodds'un işaret ettiği siyasi karikatürler ile halkın tecrübelerinin anlamlı şekilde yorumlanması ile bu çalışmada Fransa ile ilgili kullanılan karikatürün vermek istediği mesajın ortak noktaları olduğu dikkati çekmektedir.

Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Karabağ savaşı sırasında yayımlanan "Acıtıyor biliyorum ama gerçek bu" başlığı ile yayımlanan Karikatür Ermeni diasporasının Ermenistan-Azerbaycan ilişkileri üzerinden aslında Türkler ile Ermeniler arasındaki ilişkiye nasıl bakıldığını yansıtmaktadır. "Hayal kurmanın Ermenistan'ın yaşam stratejisi" olduğuna vurgu yapan Ermeni siyasetçilerin bir taraftan Karabağ üzerinden Azerbaycan ve Azerbaycan'la ilgili fikri arka planlarının aslında Türk dünyasını nasıl algıladıklarını göstermektedir.

Üzerinde değerlendirme yapılan 7 karikatür bir bütün olarak değerlendirildiğinde karikatürlerde verilen mesajla ilgili en az iki taraf olduğu dikkati çekmektedir. İlk karikatür de taraflardan bir İngiltere iken diğer taraf İngiltere'nin bütün sömürgeleridir. İkinci karikatürde bir taraf Osmanlı devleti iken, ikinci taraf Osmanlı devleti topraklarını talan eden topluluklardır. Üçüncü karikatürde taraflardan biri Osmanlı devletinin Bosna'daki temsilcisi olarak görülen Boşnaklar iken, diğer taraf yüzlerce yıllık kını yaşatan Sırlardır. Dördüncü karikatürde kapitalizmin beşiği ABD iken, diğer tarafta Komünist

Küba bulunmaktadır. ABD Küba'yı insan haklarına uyum konusunda uyarırken, kendisini mahkûmlara insan haklarını ihlal eden uygulamalar yaptığını gösterirken resmedilmiştir. Beşinci karikatürde bir tarafta Fransa'nın sömürgeciliğine vurgu yapılırken, diğer tarafta Fransa'nın kurduğu ilişkiler ağı ile sömürmeye devam ettiği Afrika ülkeleri yer almaktadır. Karikatürde verilmek istenen mesajın gerçeklerle hiçbir alakası olmayan altıncı karikatür Ermenilerin kendilerini “hayal dünyasında” konumlandırması ile Azerbaycan üzerinden Türkiye'ye bakış açılarını yansıtmaktadır.

Sonuç olarak, bu çalışmanın konusu olan karikatürler bir bütün olarak değerlendirildiğinde aslında her biri üzerinde ciltlerce kitap yazılacak, yorum yapılacak olayların birkaç çizgi ile açık ve net jeopolitik içerikli mesajlarla okuyucuya aktarıldığı görülmektedir.

Kaynaklar

- Adams, M. (2001). *Conflict And Development: Organisational Adaptation In Conflict Situations*. Oxfam GB.
- Akçay, E. (2021). “Osmanlı-Rus İlişkilerinin St. Petersburg ve çevresindeki mimari ve abidevi izleri (XVIII-XIX. Yüzyıl) Türkiye Günlüğü, Sayı 147, yaz 2021, s: 161-180
- Akengin, H. (2019). *Siyasi Coğrafya İnsan ve Mekan Yönetimi*, Pegem Akademi, Ankara
- Bajpai, K (2007). *Contemporary World Politics Textbook In Political Science For Class XII*, National Council of Educational Research and Training, 2007, New Delhi, <https://ncert.nic.in/textbook/pdf/leps103.pdf> , 16.08.2021)
- Bedir, A. (2019), *Yakın Dönem Siyasi Tarihinin Karikatür Üzerinden Analizi: Karagöz 1922-1939*, Doktora tezi, 2019, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Berg, E. (2003), *Some Unintended Consequences of Geopolitical Reasoning in Post-Soviet Estonia: Texts and Policy Streams, Maps, and Cartoons*, *Geopolitics*, Vol.8, No.1, Spring pp.101–120, Published By Frank Cass, London.
- Çelik, B. (2019). *Balkan İttifaki ve Osmanlı Diplomasisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları.
- Ferretjans, J. Pierre. (1963). *La Constitution du 7 avril 1963 de la Republique Socialiste Federative de Yougoslavie et l'unité marxiste du pouvoir d'Etat*», *Revue de Droit Public* (Çeviri: Z. ÜSKÜL). 1963, pp. 939-962
- Hammett, D. & Mather, C. (2011). *Beyond Decoding: Political Cartoons in the Classroom*, *Journal of Geography in Higher Education*, 35:1, 103-119, DOI: 10.1080/03098265.2010.498881

- Dittmer, J. (2007). The Tyranny Of The Serial: Popular Geopolitics, The Nation, And Comic Book Discourse, *Antipode*, 39 (2) (2007), pp. 247-268
- Dodds, K. (1998). Enframing Bosnia The Geopolitical Iconography Of Steve Bell, *Rethinking Geopolitics* Edited By Ó Tuathail, G and Dalby, S. Routledge, London.
- Dodds, K. (2007). Steve Bell's eye: cartoons, geopolitics and the visualization of the 'war on terror'. *Security Dialogue*, 38.
- Dodds, K. (2010). Popular Geopolitics and Cartoons: Representing Power Relations, repetition and Resistance, *Critical African Studies*, 2:4, 113-131, DOI: 10.1080/20407211.2010.10530760).
- Duus, P. (2001) Presidential Address: Weapons of the Weak, Weapons of the Strong- The Development of the Japanese Political Cartoon *The Journal of Asian Studies* 60, 4: 965-997.
- Eko, L. (2007). It's A Political Jungle Out There: How Four African Newspaper Cartoons Dehumanized And 'Deterritorialized' African Political Leaders In The Post-Cold War Era, *International Communications Gazette*, 69 (3) (2007), pp. 219-238
- Erdem, M. (2015). 11 Eylül Sonrası Türk-Amerikan İlişkileri ve Karikatüre Yansımaları, *Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi İletişim kuram ve araştırma dergisi*, sayı 40, Bahar, s. 291-314
- Fetsko, W. (2001). Using and Analyzing Political Cartoons. Education Outreach, The Colonial Williamsburg Foundation. Retrieved May 24, 2009, from [http://ali.apple.com/ali media/Users/1000323/files/others/Political Cartoons.pdf](http://ali.apple.com/ali%20media/Users/1000323/files/others/Political%20Cartoons.pdf)
- Göçek, F. M. (1998). Ortadoğu'da Siyasi Karikatürler, *Ortadoğu'da Kültürel Temsiller-Ortadoğu Princeton Serisi*, https://tr.qaz.wiki/wiki/Political_cartoon
- González, B. (1990, Oct). Tercera Dimensión De La Historia. La Caricatura Política En Colombia. En 160 Años, *Críticaly Humor: Otra Manera De Juzgar Los Hechos*. Revista Credencial Historia, No. 10.
- Gurr, T. R. (1993). *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts*. Washington, D.C. United States Institute of Peace Press.
- Hammett, D. (2010). Political Cartoons, Post-Colonialism and Critical African Studies, *Critical African Studies*, 2:4, 1-26, DOI: 10.1080/20407211.2010.10530755.
- Hariman, R. (2008). Political Parody and Public Culture, *Quarterly Journal of Speech* Vol. 94, No. 3, August 2008, pp. 247-272.
- Mhamdi, C. A. (2017). The Use Of Political Cartoons During Popular Protest: The Case Of The 2011 Tunisian Uprising *Journal Of English Studie - Volume 15* (2017), 193-220. http://doi_m-g/10.18172.JES,3063.

- Nino, J. V. ve Lesmes, P. R. (2009) Cartoons And Economics. General analysis based on Colombian economic cartoons. Serie Documentos De Trabajo, No. 69.
- Özçelik, M. (2018). Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı: Sırlar ve Hırvatlar Arasındaki Sorunlar ve Krallığın Yıkılışı (1918-1929)(*) Serbian-Croatian-Slovenian Kingdom: Problems between Serbs and Croats and the Fall of The Kingdom, Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2018; Sayı: 6, 19-53
- Özyılmaz Kiraz, B. (2020). Popüler Jeopolitik ve Sinema: Önce Vatan Filmi Özelinde Türkiye'nin Jeopolitik Söyleminde Kıbrıs'ın Analizi. Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, Marmara University Journal of Political Science, Cilt 8, Sayı 2, Eylül 2020, ISSN 2147-6926, ss. 404-429 • DOI: 10.14782/marmarasbd.736009
- Power, M. ve Crampton, A. (2007). Cinema And Popular Geo-Politics, London: Routledge.
- Purcell, D., Brown, M. S. ve Gökmen, M. (2012). Popüler Jeopolitikte Mizah ve Amed: Ölü terörist. Batı Medyasının Ortadoğu Tasavvuru, Popüler Jeopolitik, Oryantalizm ve Uluslararası İlişkiler, Editör: N. Anaz ve M. Özkan, İlke Yayınevi 83-105, İstanbul.
- Sancaktar, C. (2009). Yugoslavya'da Sosyalizmden Kapitalizme Geçiş: Özyönetim Uygulaması, T. C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Doktora Tezi.
- Shailo, I. (2013). Critical Geopolitics And The Construction Of Security In South Asia. A Thesis Submitted to The Faculty Of Graduate and Postdoctoral Affairs in Partial Fulfillment of The Requirements for The Degree of Doctor of Philosophy in Geography, Carleton University, Ottawa, Ontario.
- Shapiro, J. (2008). World demands democracy and human rights in Cuba, Mail & Guardian on 21 February 2008, <https://www.zapiro.com/component/zoo/advanced-search/59591?Itemid=464>.
- Tunç, A. (2002). Pushing The Limits Of Tolerance, Functions of Political Cartoonists in the Democratization Process: The Case of Turkey, Gazette: The International Journal For Communication Studies Copyright © 2002 Sage Publications London, Thousand Oaks & New Delhi, Vol 64(1): 47-62 [0016-5492(200202)64:1;47-62;021146]

ISBN: 978-625-6971-83-7

BÖLÜM 9

ALIAĞA İLÇESİNDE SANAYİ VE GELİŞİMİNİ ETKİLEYEN YEREL DİNAMİKLER

Çiğdem ÜNAL¹

Giriş

Sanayileşme bir ülkenin sadece ekonomik yapısında birtakım değişimleri ortaya çıkarmaz, sanayileşmeyle birlikte sosyal, siyasal ve toplumsal yapılarda da birtakım değişiklikler görülür. Türkiye, özellikle 1950’li yıllardan sonra sanayileşme sürecine girmiş ve ülkenin belirli bölgelerinde sanayi merkezleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Sahip olduğu kaynaklar ölçüsünde sanayileşen merkezlerde yaşanan değişimler, yerel veya bölgesel ekonomik potansiyelleri harekete geçirmiş, kentleşme dinamiklerini de artırmıştır. DPT’nin kurulması ve Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında organize sanayi bölgeleri kavramının yer almasıyla, organize sanayi bölgesi politikaları şekillenmeye başlamıştır. Organize Sanayi Bölgeleri bir yandan girişimciler açısından teşvik olma özelliği taşıyarak, diğer yandan da sanayinin mekânsal düzenleme aracı olarak planlama gündemine girmiştir. Belirli illerde İhtisaslaşmış Organize Sanayi Bölgeleri kurulması çalışmalarının hızlandırılması Aliağa’da değişim sürecinin başlamasına neden olmuştur. Başlangıçta, İlçede her ne kadar bir Organize Sanayi Bölgesi planı oluşturulmasa da PETKİM, TÜPRAŞ gibi sanayi kuruluşlarının bölgede kurulmasıyla başlayan sanayileşme, hızını her yıl daha da arttırarak büyük gelişmeler göstermiştir. Aliağa’nın İzmir kent merkezine yakın olması, doğal bir limanın varlığı, ulaşım kolaylıkları gibi nedenler, sanayi yer seçiminde önemli faktörler olarak ön plana çıkmıştır. Başlangıçta etkili olan Devlet destekli sanayi yatırımları, ilçeyi cazip hale getirmiş bunun sonucunda yaklaşık 15-20 yılda bir sanayi kentine dönüşmesine neden olmuştur. 1970’li yıllardan itibaren bir sanayi kenti görünümü kazanan Aliağa’nın, bu gelişim ve dönüşümünde yerleşmenin sahip olduğu iç dinamiklerin de etkisi büyük olmuştur.

¹ Prof. Dr. Çiğdem Ünal, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Coğrafya Bölümü, ORCID No: 0000-0003-0515-495X

İzmir'in kuzeyinde yaklaşık 379 km² yüz ölçüme sahip olan Aliağa ilçesinin batısında Ege denizi, kuzeyinde Bergama, güney batısında Foça, güneyinde Menemen ilçeleri ve doğusunda Manisa ili bulunmaktadır (Harita 1). Aliağa'da yerleşmelerin tarihinin Neolitik Çağa kadar gittiğini gösteren bulgulara rastlanmıştır. Kyme ve Myrina (Kalabakhisar) MÖ.1050 yıllarında Batı Anadolu'da kurulmuş 12 Aiolis bölgesinin bir parçasıdır (Vardar, 2017;261-262). Aliağa kentinin yerleşme çekirdeğini Ali Ağa adında birinin kurduğu çiftlik yerleşmesinin oluşturduğu düşünülmektedir. 1937 yılında Menemen'e bağlı bucak yerleşmesi statüsü kazanan Aliağa, 1952 yılında Belediye Teşkilatı kurulmuş ve 14 Ocak 1982 yılında da ilçe statüsünü kazanmıştır. Aliağa'yı ilçe statüsüne kavuşturan 2585 Sayılı Kanun ile Menemen ilçesi Merkez Bucağından 3 köy, Foça ilçesi Yeni Foça Beldesinden 2 köy, Bergama ilçesi Zeytindağ Beldesinden 6 köy bağlanmıştır. Aliağa 2004 yılında 5216 Sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu'nun yayınlanmasından sonra İçişleri Bakanlığının 03.08.2004 tarih ve 119 Sayılı Genelgesi uyarınca İzmir Büyükşehir Belediyesi sınırları içerisine alınmıştır. İlçe, Petrokimya tesislerinin varlığı ile diğer ilçelerden ayrılır. Türkiye'nin tek petrokimya tesisinin varlığı Aliağa'yı İzmir'in metropol dışındaki ilçelerin dışında nüfus kaybına uğramayacak tek ilçesi konumuna getirmiştir (Gümüş, 2014;25).

Bugün Ege Bölgesinin önemli dış ticaret merkezi konumunda olan Aliağa'nın 1960 yılında nüfusu 2860 kişidir. Petkim-Tüpraş gibi sanayi kuruluşlarının bölgede kurulmasıyla başlayan sanayileşme, hızını arttırarak devam etmiştir. Nemrut Limanının kuzeyinde, ülkenin en büyük petrokimya endüstrisi kurulmuştur. Bölgede kurulan çeşitli sıvılaştırılmış gaz depo ve dolun tesisleri, ark ocakları ve demir çelik fabrikalarının kurulması Aliağa'nın bir sanayi kentine dönüşmesi sürecini hızlandırmada önemli rol oynamıştır. 1970'li yılların sonuna gelindiğinde bölge özel yatırımcıların dikkatini daha da çekmiş ve fabrika sayıları artmaya başlamıştır. Çukurova, İzmir Demir Çelik, Ege Metal, Çebitaş, Habaş gibi özel demir-çelik fabrikaları 1980'li yıllarda kurularak faaliyetlerine başlamışlardır. Ayrıca yine sahada bu süreçte; Makine Kimya Kurumu'na ait döküm tesisleri ve hurda işletmesi, Petrol Ofisi ile çok sayıda özel dolun tesisleri, iki adet gaz tribünü kurulmuştur. Aliağa'nın sanayi merkezi olma süreci gelişerek devam etmiş, sadece İzmir'in değil, Ege Bölgesinin de nüfus çeken önemli bir sanayi merkezine dönüşmesine neden olmuştur. 1982 yılında ilçe statüsünü kazanan yerleşme, 2004 yılında 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu'nun yayınlanmasından sonra İçişleri Bakanlığının 03.08.2004 tarih ve 119 sayılı genelgesi uyarınca İzmir Büyükşehir Belediyesi sınırları içine alınmıştır. 2022

yılı verilerine göre 104 822 nüfusa sahip olan ilçenin 2022 yılında nüfus artış hızı %1,42 civarındadır.

Foto 1. İzmir İlinin kuzeyinde Çandarlı Körfezinin art bölgesinde yer alan Aliğa İlçesi, Bölgenin önemli bir liman, sanayi ve ticaret kentidir.

1. Aliğa İlçesinde Sanayinin Gelişim Süreci

Aliğa ilçesinin ekonomik tarihine bakıldığında 1970’li yıllara kadar balıkçılık ve tarıma dayalı bir yapı gösterdiği görülür. 1960’lı yılların başında yapılan planlı kalkınma planlarıyla bazı yerleşim alanlarında ekonomik görünüm yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Aliğa ilçesinin, 1965 yılında İzmir’in sanayi alt bölgesi olarak planlanmasıyla sanayi atılımları da hızla başlamıştır.

Kalkınma Planları dönemi yani 1960’lı yılların başına kadar Türkiye’nin petrol ve ürünleri talebi büyük ölçüde İthalat ile karşılandığı için, bu sektörün gelişimi de çok yavaş seyretmiştir. Ancak 1963 yılından itibaren ürün talebinin yurt içi üretimle karşılanmaya başlanması kararı alınmış ve üretimi sınırlı olan bazı mallara talepler artmış, ayrıca sektörde üretimi yeni olan bazı malların talebi ise hızlı bir gelişme göstermiştir. İkinci Beş Yıllık Plan döneminde de petrol ürünleri talebinde özellikle sanayi alanındaki kullanımında önemli yatırımlar ve hızlı gelişmeler olması hedeflenmiştir (DPT, İBYKP;442-447). İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planında belirlenen bu hedefler, Aliğa için çok önemlidir ve Aliğa’nın bir sanayi kentine dönüşeceğinin ilk sinyallerini vermektedir. Plan

yürürlüğe girmeden 1965 yılında Bölgede faaliyetini sürdüren bazı yerel gazetelerde İzmir veya yakın çevresinde bir rafinerinin kurulacağı haberleri verilmeye başlanmıştır (Doğer, 2017;304).

Foto 2. 1967 yılında temeli atılan ve 1972 yılında üretime geçen TÜPRAŞ İzmir Rafinerisi 2005 yılında özelleştirilmiştir.

Amerika-Sovyetler Birliği-Türkiye iş birliğiyle 1967 yılında temelleri atılan rafineri, 1972 yılında hizmete açılmıştır. Aliğa'nın ilk ve günümüzde de çok önemli işletmelerinden biri olan İzmir Rafinerisi yaklaşık 3,5 km² alan üzerine kurulmuştur. İlk faaliyete geçtiği yıllarda %75 üretim kapasitesine sahip iken, birkaç ayın sonunda kapasitesini %2,5 daha artırmıştır. 1972 yılında ham petrol işleme kapasitesi 3 milyon ton/yıl iken 1987 yılında 10 milyon, günümüzde ise yaklaşık 12 milyon ton/yıl kapasiteye ulaşmıştır. TÜPRAŞ İzmir Rafinerisi Türkiye'de makine yağları üretimine sahip tek rafineridir.

Aliğa ilçesinin sanayileşmesinde özellikle ilk kurulan sanayilerin büyük ölçekli ve ekonomik değeri önemli olanlardan oluşması oldukça dikkat çekicidir. Bunlardan bir diğeri olan Viking Kâğıt Fabrikası 15 Kasım 1971 yılında Danimarka-Türkiye işbirliği ile yapılmış ve aynı zamanda Türkiye'nin ilk özel kâğıt fabrikası yatırımı olarak üretimine başlamıştır. Viking Kâğıt Fabrikası aslında Aliğa'da üretime başlayan ilk büyük sanayi sektörüdür. Yıllık 45 800 ton üretim yapan fabrika; kâğıt, tuvalet kâğıdı, havlu, peçete, kutu mendil ve ıslak havludan oluşan geniş ürün yelpazesine sahiptir. Ayrıca Türkiye'nin ilk kâğıt selüloz fabrikası, ilk mürekkep arındırma tesisi, ilk biyolojik arıtma tesisi, ilk

pamuk katkılı tuvalet kâğıdı üretme gibi ilkleriyle fark yaratan bir özelliğe sahiptir

Çok hızlı bir şekilde sanayileşmesi devam eden İlçede, 1973 yılında Ege Gübre Sanayi Anonim Şirketi kurulmuş ve 1974 yılında kompoze gübre tesislerinin temelleri atılmış ve 1978 yılında gübre üretimine başlanmıştır. İlçenin Nemrut Körfezi kıyısında, Nemrut Sanayi Bölgesi'nde kurulan işletmelerde yıllık 306 bin ton kompoze gübre üretimi yapılmaktadır

Yerleşmede büyük sanayi kuruluşlarının projelendirilmesi ve hizmete açılmaya devam ettiği bu süreçte, artık Aliğa'nın sanayi bölgeleri oluşmaya ve sahada hizmete yönelik yatırımlarda da artışlar görülmeye başlamıştır. TÜPRAŞ İzmir Rafinerisiyle Aliğa Yarımadası ve gübre sanayisinin kurulmasıyla gelişen Nemrut Sanayi Bölgesi Kompleksleriyle; ilçenin bugünkü sanayi bölgelerinin temelleri atılmıştır.

Yine Nemrut Sanayi Bölgesi, kurulacak olan demir çelik işletmeleri ve modern haddehanelerin yer seçimi olmuş ve 1975 yılında İzmir Demir Çelik, 1987 yılında Habaş Demir Çelik ve 2008 yılında Kocaeli Haddecilik tesisleri faaliyete geçirilmiştir. Bu tesisler bugün sadece Ege bölgesinin değil, tüm ülkenin önemli demir-çelik yatırımlarının toplandığı bir üretim merkezi konumuna ulaşmıştır. İlçede giderek önem kazanan ve sayıları artan demir çelik fabrikalarının hurda ihtiyacını karşılamak amacıyla, Gemi sökümü sektörünün temelleri 1976 yılında Nemrut Körfezinde atılmıştır. Yıllık 100 bin ton gemi geri dönüşüm kapasitesine sahip sanayi bölgesinde yirmi iki gemi söküm tesisi vardır. Bu bölgenin yakınında kurulmuş olan Makine Kimya Endüstrisi Gemi Söküm Tesislerinde de genellikle askeri gemilerin söküm ve parçalanma işlemleri yapılmaktadır.

Türk sanayisinin en önemli stratejik ürünlerinin üretildiği PETKİM'in temelleri ise 1976 yılında atılmıştır. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında (1973-1977), ara malı sanayileri grubunda yer alan ve kimya sanayisi başlığı altında ele alınan İkinci Petrokimya Kompleksi için yeni bir petrol rafinerisinin yapılacağı belirtilmiş (ÜBYKP; 291) ve Aliğa'da kurulması kararı alınmıştır. Aliğa Kompleksi, 1985 yılından itibaren modern teknolojiye uygun olarak kademeli şekilde üretime başlamıştır. Aliğa yarımadasında kurulan komplekste bugün yirmi bir üretim tesisinde faaliyetini sürdürmektedir. Aliğa'nın en büyük yatırımlarından bir diğeri olan PETKİM, kurulduğu günden itibaren ülke ekonomisine büyük katkılar sağlamaktadır.

Foto 3. 1985 yılında üretime başlayan Aliğa PETKİM, İlçenin gelişmesine katkı sağlayan önemli sanayi komplekslerinin başında gelmektedir¹.

Demir çelik tesislerinin özellikle 1975’li yıllardan sonra faaliyete geçtikleri gözlenmiştir. Örneğin 1975 yılında kurulan İzmir Demir Çelik Endüstrisi, 1983 ve 1987 yılında yeni haddehaneleri kurarak üretim faaliyetlerini daha da artırmışlardır. Yine 1987 yılında Habaş Demir Çelik sanayisi üretime başlamıştır. 1980’li yıllarda hem demir çelik işletmeleri sayılarında hem de üretimlerinde artışlar olduğu tespit edilmiştir.

Ege Gübre Sanayininin 1973 yılında kurulmasıyla Gübretaş sektörü de İlçenin diğer sanayi sektörleri içerisinde yerini almıştır. Aliğa Nemrut Körfezi kıyısında, Nemrut Sanayi Bölgesi’nde yer alan işletmelerde yılda 306 bin ton kompoze üretimi yapan tesislerin kendilerine ait bir de özel limanı mevcuttur.

1973 yılında İzmir nazım plan bürosu tarafından hazırlanan plana göre, kuzey-güney doğrultusunda demiryolu hattı çift hatta çıkarılmıştır. Plan, bu şema doğrultusunda sanayi alanlarını kuzey-güney doğrultusunda konumlandırırken ve Aliğa, ilçesi de sanayi gelişme alanları olarak belirlenmiştir. Buna göre Aliğa’da ihtisaslaşmış bir sanayi limanı ile birlikte yatırım ve ara mallarının üretimini amaçlayan büyük ölçekli bir sanayi yığılma alanı olmasını amaçlayan sanayi alanlarının yaratılması düşünülmüştür (Karataş,2006;201). İzmir’in iki büyük sanayi kutbundan birisi içerisinde yer alan Aliğa; Menemen-Dikili ve Kınık ilçeleriyle birlikte önemli bir sanayi kuşağını oluşturmaktadır. Yapımı

¹ <https://www.petkim.com.tr/assets/uploads/3.jpg>

devam eden Kuzey Ege Limanı ile Bergama'da kurulması planlanan ikinci hava limanı da kurulduğu takdirde; sahip olunan diğer ulaşım imkânları, lojistik alt yapı yatırımları, ilçe sanayisi daha önemli hale getirecektir. Zaten Aliğa bugünkü konumuyla dahi İzmir'in kuzey aksında yer alan önemli bir sanayi çekim merkezidir.

İlçede, Nemrut sanayi ve Aliğa yarımadasında ve gemi söküm tesislerinin bulunduğu alanlarda sanayi işletmelerinin sayısı artmaya devam ederken; ayrı bir bölgede yeni bir organize sanayi bölgesinin kurulması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Organize Sanayi Bölgesinin yer seçiminde yapılan çalışmalar sonucunda; limanlara yakın ayrıca İzmir-Çanakkale otoyolu ve İzmir- Bandırma demiryolunun kesişme noktasında lojistik bir öneme sahip olan saha organize sanayi bölgesi olarak tespit edilmiştir. 2003 yılında temelleri atılan Aliğa Organize Sanayi Bölgesi, ilçe merkezinin yaklaşık 9 km kadar kuzeydoğusunda bulunmaktadır (Eroğlu ve Bozyiğit, 2013;107). Aliğa Organize Sanayi Bölgesi (ALOSBİ), 1997 yılında yatırım programında “Sanayi Bakanlığında kredi kullanmadan kurulacak Organize Sanayi Bölgesi” olarak yer almış ve Ege Bölgesi Sanayi Odasının (EBSO) öncülüğünde, Aliğa Ticaret Odası ve İzmir İl Özel İdaresinin katılımıyla kurulmuştur. Organize Sanayi Bölgesi yatırımları, Devlettten hiçbir şekilde yardım ve destek alınmadan, yaklaşık 200 milyon Euro yatırımla tamamen sanayicilerin öz kaynakları ile gerçekleştirilmiştir. 2022 yılı itibariyle 10 bin dönümlük bir alan üzerinde altmışa yakın firmanın faaliyetini sürdürdüğü ALOSBİ’de bu tarihlerde yaklaşık 8000 işgücü istihdam edilmektedir. Yukarıda bahsedilen lojistik imkânları dışında Hammaddeye ve pazara yakınlığı, modern ve teknolojik altyapısı ile sanayicilere ideal yatırım ortamı sunmaktadır.

Aliğa Organize Sanayi Bölgesi’nde demir-çelik, metal işleri, döküm, haddecilik, makine, otomotiv ve kimya sektörleri ağırlıklı sektörler arasında yer almaktadır.

ALOSBİ’nin kurulması 2000’li yılların başında İlçenin önemli yatırımlarından biri olsa da bu dönemde TÜPRAŞ, özellikle PETKİM gibi büyük sanayi işletmeleri yeni yatırımlarla giderek büyümektedirler. Yeni fabrikaların kurulmasıyla sanayi sektörü büyümeye devam etmekte, sahanın enerji ihtiyacını karşılayacak yeni enerji ve liman yatırımları projeleri yapılmaktadır.

1967-1977 yılları arasında yani İkinci ve Üçüncü Beş yıllık kalkınma Planları sürecinde, Aliğa’da bugün Uluslararası ticarete de önem kazanmış büyük sanayi işletmelerinin ya temelleri atılmış ya da üretime başlamışlardır. Yaklaşık on yıl içerisinde Aliğa’da sanayinin çok hızlı bir şekilde geliştiği ve sanayi yatırımlarında da çeşitlenmenin giderek arttığı görülmektedir. Sahada yapılan

anket sonuçlarına göre 1960-1970 yılları arasında ilçede on iki adet, 1970-1990 yılları arasında yedi adet, 1990-2010 arasında dokuz adet ve 2010 sonrasında yedi yeni fabrika kurulmuştur. İlçede; Aliğa Yarımadası, Nemrut Sanayi Bölgesi, Aliğa Organize Sanayi Bölgesi, Aliğa Sanayi Sitesi (Yeni Sanayi Bölgesi, Bakırçay Sanayi Sitesi, Küçük Sanayi Sitesi) sanayinin mekânsal olarak yoğunlaştığı alanlardır. Ancak bu sanayi bölgelerinin dışında ilçe sınırları içerisinde bağımsız olarak kurulmuş (Viking Kâğıt ve Selüloz A. Ş. gibi) sanayi işletmeleri de vardır (Ünal, 2019;55-72).

Aliğa 1960'lı yıllarda nüfusu 3 binin altında ve küçük bir kasaba görünümünde iken, sahanın 1961 yılında ağır sanayi bölgesi olarak ilan edilmesiyle; bölgeye petrokimya, rafineri ve demir çelik gibi alanlarda büyük yatırımlar yapılmaya başlanmıştır. Her biri birbirinden bağımsız ve büyük ölçekli sayılabilecek bu yatırımlar önemini kaybetmeden giderek büyümüşlerdir. İlçe bugün cazibesi yüksek olan bir sanayi kenti kimliğine sahip olması yanında hem üretim hem de ihracatta söz sahibi önemli bir lojistik merkez olma kimliğiyle de ön plana çıkmaktadır.

2. Sanayinin Gelişimini Sağlayan Yerel Dinamikler

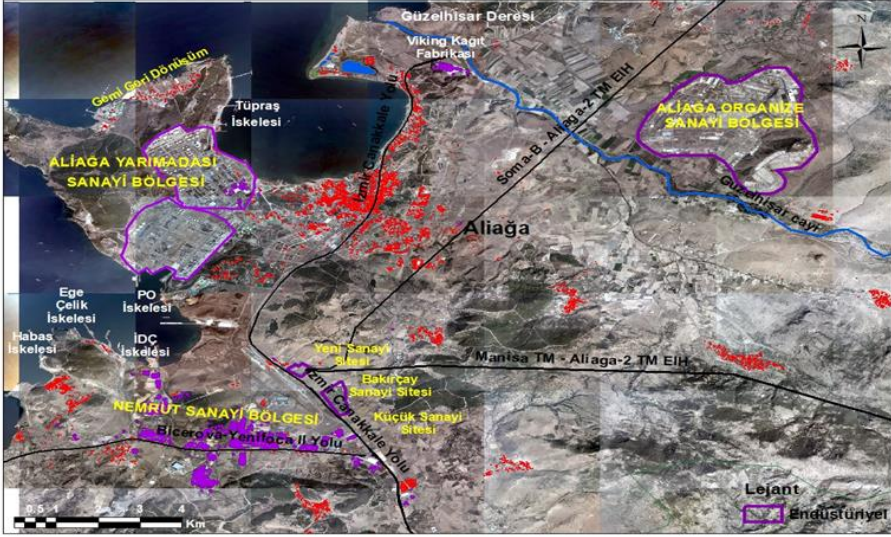
2.1. Coğrafi dinamikler

İzmir'in 60 km kuzeyinde ve Ege Denizi kıyısı, Çandarlı körfezinde yer alan Aliğa ilçesi oldukça avantajlı bir coğrafi konumda kurulmuştur. İzmir il merkezine yakınlığı, İzmir- Çanakkale karayolunun kenarında yer alması, limanlara olan yakınlığı yerleşmeye önemli avantajlar sağlamaktadır. Ayrıca Balıkesir, Bursa, Manisa gibi illere olan yakınlığı da sanayinin gelişmesinde şüphesiz etkili olmaktadır. Bu yönüyle değerlendirildiğinde, İlçenin ulaşım avantajları bakımından kilit bir noktada bulunduğu söylenebilir. Sahada 2018 yılında yapılan anket çalışmalarından elde edilen sonuca göre, İlçede bulunan sanayi işletmelerinin %19,3'ü ulaşım avantajları nedeniyle yer seçiminde bölgeyi tercih ettiklerini ifade etmişlerdir (Ünal, 2019;144).

Aliğa İlçesi'nde ana jeomorfolojik unsurları; dağlar, dalgalı plato sahaları, alçak tepelikler ile bu üniteler arasında uzanan Güzelhisar Grabeni Güzelhisar Çayı Deltası, alüvyal düzlükler ve kıyı düzlükleri oluşturmaktadır (Eroğlu & Bozyiğit, 2013;360). Aliğa yarımadasının her iki yakasında yer alan Aliğa koyu ve Nemrut koyunun doğal limanları oluşturma şartları sanayi alanlarının bu kıyı kuşağı etrafında yoğunlaşmasına neden olmuştur. Şehir merkezinin hemen batısında yer alan petrokimya tesisleri yarımada üzerinde genişlerken; yarımadanın kuzey batısında Gemi söküme tesisleri kurulmuştur. Şehir yerleşim

alanın da engelleyici olması nedeniyle; bu büyük ve ağır sanayi işletmelerinin gelişim aksı, batıya yarımada üzerine doğru olmuştur. Ancak nemrut koyunda gelişim gösteren ve demir çelik sanayinin yoğunlukta olduğu sanayi alanının gelişimi doğuya ve güneye doğru devam ederek; İzmir-Aliğa karayolunun kenarına kadar ulaşmıştır.

İlçenin faaliyete geçen ilk sanayi işletmesi olan Viking Kâğıt Fabrikası ise şehir merkezinin dışında kurulmuştur. İlçe merkezinin kuzeyinde Yalı mahallesinde İzmir-Çanakkale karayolunun doğusunda düz alanda kurulan fabrika daha sonraki yıllarda, işletme ve üretim kapasitesini artırarak, yeni tesisler açmıştır.

Harita 1. Aliğa İlçesinde yer alan sanayi bölgeleri ve siteleri

Başlangıçta şehrin batısında limanlara yakın alanlarda kurulan sanayi bölgelerinin, bu kesimde genişleme imkânı bulamaması veya yeni sanayi bölgelerine uygun alanların olmaması nedeniyle; şehrin doğusu ve güneyine doğru kaydığı buralarda yeni sanayi akslarının ortaya çıktığı görülmektedir. Aliğa Organize Sanayi Bölgesinin şehrin kuzeydoğusundaki alanda kurulması, burada yeni ve büyük bir sanayi aksını ortaya çıkarmış olsa da sanayi işletmelerinin, İzmir Çanakkale karayolu boyunca ve güneye Menemen ilçesine doğru ilerlemesi devam etmektedir.

Önemli bir liman şehri olan Aliağa'nın batısında yer alan Aliağa yarımadası, aynı zamanda doğal liman özelliği taşıyan Aliağa ve Nemrut limanı arasında uzanmaktadır. Yarımada genellikle fundalık, kuru tarım ve mera alanlarına sahip olup; VI-VII ve az da olsa I. Sınıf arazilere sahiptir. Yarımadanın bir sanayi bölgesine dönüşmesi 1970'li yıllarda başlamıştır. İlçenin aynı zamanda Türkiye'nin en büyük sanayi işletmelerinden olan İzmir Rafinerisi (TÜPRAŞ) ve PETKİM tesisleri devlet kararıyla bu yarımada üzerinde kurulmuştur. Bu sanayi kuruluşlarının yakınında sonradan kurulan LPG dolun ve akaryakıt depolama ile. Yarımadanın doğusunda Aliağa Limanı körfezi ile Aygaz caddesinin doğusunda yer almaktadır. Yıllık 11 milyon ton ham petrol işleme kapasitesine sahip olan ve AB normlarında üretim yapabilen İzmir Rafinerisinin bu bölgede yer almasında hiç şüphesiz, açık deniz ile olan bağlantısı ve pazar avantajı etkili olmuştur. Yarımada üzerinde yer alan üçüncü büyük sanayi Gemi Söküm veya Gemi Geri Dönüşüm Sanayisidir. Türkiye'de tek olan gemi söküm sanayine ait tesisler, Aliağa yarımadasını önemli bir sanayi bölgesine dönüşmesine neden olan bir diğer endüstri kompleksi olmuştur (Harita 1).

İlçede sanayinin yoğunlaştığı bir diğer alan ise, Aliağa Yarımadasının güneyinde yer alan Nemrut Koyu veya Nemrut Körfezi çevresi ile İzmir-Çanakkale karayolu arasında Karaağaç Tepe ve Bozköy Köyü çevresindeki tepelik saha arasında kalmaktadır. Ağır sanayi bölgesi olan bu sahada, sayıları onun üzerinde olan demir-çelik fabrikaları ve haddehaneler, ENKA Doğal Gaz Çevrim Santrali, Ege Gübre Fabrikası, Al Alüminyum Sanayisi gibi büyük işletmeler bulunmaktadır.

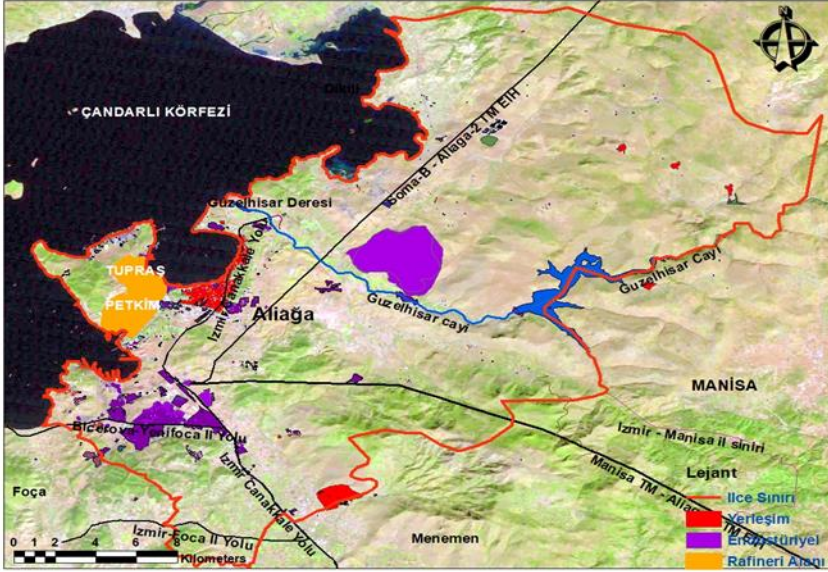
Aliağa'ya yaklaşık 9 kilometre uzaklıkta bulunan Aliağa Organize Sanayi Bölgesi (ALOSBİ), yaklaşık 10000 dönüm arazi üzerinde kurulmuştur. 5 ile 266 dönüm arasında değişen toplam 350 sanayi parselinin yer aldığı ALOSBİ Türkiye'nin tek Kimya İhtisas Sanayisi olması amacıyla oluşturulmuştur. 2011 yılında Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından Bölgenin Kimya İhtisas Organize Sanayi Bölgesi ilan edilmesiyle bu organize sanayi bölgesini daha özel bir duruma sokmuştur. ALOSBİ'nin PETKİM ve TÜPRAŞ gibi tesislere yakınlığı nedeniyle hammaddeye ulaşma kolaylığı, Aliağa Limanları, İzmir-Çanakkale Otoyolu ve İzmir-Bandırma Demiryolunun kesişim noktasında yer alması ve pazara olan yakınlığı; önemli avantajları ortaya çıkarmıştır. Kısacası stratejik konumu, lojistik avantajı, işgücü potansiyeli ve modern alt yapısı, bu sanayi bölgesini birçok yatırımlar açısından da cazip hale getirmektedir. Günümüzde bu sanayi bölgesi kuruluş ve projelendirmesini, daha modern ve son teknolojiye uygun bir şekilde yürütmektedir.

Foto 4. Aliğa Organize Sanayi Bölgesi¹ yaklaşık 10 milyon m² lik bir alanda kurulmuştur

Aliğa'da yer alan Küçük Sanayi Siteleri ise, İlçe merkezinin güneyinde İzmir-Çanakkale karayolunun doğusunda Bozköy mahallesinde kümelenmiştir. Bu siteler söz konusu karayolun kenarında kuzeyden güneye doğru; Yeni Sanayi, Bakırçay Sanayi ve Küçük sanayi sitesi olmak üzere üç ayrı kuşakta bir gelişim göstermiştir. Bu bölgede ilk olarak Küçük Sanayi Sitesi kurulmuştur. Kurulum aşaması 1984-85 yılında başlamış, ancak faaliyete 2001 yılında başlamıştır. En güneyde yer alan bu sitede yaklaşık 250 dükkân bulunmakta ve 2018 yılı itibariyle %98 oranında doluluk oranına ulaşmıştır. Küçük Sanayi sitesinde daha çok oto tamirhaneleri, elektrik, kaportacı gibi işletmeler yer almaktadır. Her işletmede ortalama 1 ile 3 kişi çalışmakta ve yaklaşık 1000 kişi istihdam (2022 saha araştırmaları) edilmektedir.

¹ <https://www.alosbi.org.tr/storage/app/uploads/public/591/636/fe7/591636fe7c34d189965600.jpg>

Harita 2. Yer seçiminin öncelikli nedenlerinde etkili olan faktörler tümüyle değerlendirildiğinde, Sanayi tesislerinin Aliğa'yı tercih etmesinde etkili olan faktörlerin başında ulaşım kolaylığı gelmekte, bu faktörü hammaddeye yakınlık ve pazara yakınlık takip etmektedir.

Aliğa'da sanayinin gelişiminde etkili olan coğrafi dinamikleri verirken, şüphesiz Aliğa Limanının varlığını ve önemini de ortaya koymak gerekir. Aliğa Limanı, Çandarlı Körfezi'nin Aliğa ilçesi kıyılarında yer almaktadır. İlçede kıyı şeridi kuzeyde Bakırçay Deltası'nın doğusundan Nemrut Koyu'nun güneyine kadar uzanmaktadır. Aliğa kıyılarında liman faaliyetleri açısından uygun özelliklere sahip çok sayıda koy bulunmaktadır. Bunlardan birisi, Kuzeyde Bakırçay Deltası'nın güneydoğu ucunu teşkil eden Kadirga Burnu doğusundaki Kadirga Koylarıdır. Ayrıca, Yeni Şakran kıyılarında Karga Burnu ile Burunucu arasında Akmermer Koyu ve Hacıahmetağa Koyları yer almaktadır. Yine Tuzla Burnu ile Taşlı Burun arasında dairemsi görünüşüyle dikkati çeken kıyısında Aliğa şehir merkezinin de kurulduğu alan Aliğa Koyu olarak adlandırılır. Aliğa Yarımadası'nın batısında Taşlı Burun ile Ilıca Burnu arasında kalan Karaağaç Koyu ve Aliğa Yarımadası ile Karacadoğan Burnu arasındaki Nemrut Koyları dikkati çeken diğer koylardır (Eroğlu&Bozyiğit,2013a ;85-88).

Tablo 1. Aliğa İlçesinde Nüfus Gelişimi

Yıllar	Kır	Kent	Toplam
1950	9169	2130	11299
1960	10684	2850	13534
1980	14684	11129	25813
2000	19655	37537	57192
2022	104 828		104 828

Kaynak: tük.gov.tr

İlçede yerleşmelerin tarihini Neolitik Çağa kadar götüren çok sayıda araştırma ve yayınlar vardır. Cumhuriyet Döneminin ilk yıllarında 1937 yılında İzmir'in Menemen ilçesine bağlı bir bucak yerleşmesi olan Aliğa'da 1952 yılında Belediye Teşkilatı kurulmuş ve 1982 yılında ilçe statüsü kazanmıştır. 1950 yılı verilerine göre nüfusu 11 binin biraz üzerinde iken 1960 yılında ancak 13 500'e ulaşmıştır. Tüpraş ve Petkim gibi büyük ölçekli iki tesisin kurulması, ayrıca demir çelik sektörüne ait fabrikaların üretime başlamasıyla ilçe göç çekim merkezine dönüşmüş ve nüfus 1960'lı yıllardan itibaren hızlı bir şekilde artmıştır. 2000 yılında 54 bin civarında olan nüfusun 2022 yılında yaklaşık iki katlık bir artışla 104 bini geçtiği görülür. Başlangıçta tarımsal bir işgücünün hâkim olduğu ilçede var olan nüfusun etkisinin çok olmadığı düşünülse de İzmir'de var olan potansiyel sanayi işgücüne yakınlığı, sanayileşmede etkili olmuştur. Nitekim sahada yaptığımız anket verilerine göre İlçe sanayisinde çalışan işgücünün bir bölümünün İzmir metropolünden günlük gidip gelenlerden oluştuğu tespit edilmiştir.

2.2. İktisadi dinamikler

Aliğa'da büyük sanayinin temelleri 1960'lı yıllarda atılmasına rağmen; işletmelerin kuruluş aşamaları uzun bir süreyi kapsamış ve modern sanayi üretimi ancak 1970'li yıllarda gerçekleşmiştir. Devlet kararıyla yapılan sanayi yer seçiminde PETKİM, TÜPRAŞ gibi büyük sanayi işletmeleri için seçilen yer Aliğa yarımadası olmuştur. Daha sonra kurulan sanayi tesisleri ve oluşturulan sanayi bölgeleri hep İlçe merkezi yerleşim alanının dışında kalmıştır. İlçede planlı bir şekilde başlayan sanayileşme faaliyetleriyle oluşan sanayi bölgelerinin; Aliğa limanı çevresinde gelişmesi tesadüfi olmamıştır. Daha önce de ifade

edildiği gibi sanayinin bu alanda ortaya çıkmasının temelinde liman, karayolu/demiryolu imkânlarının ortaya çıkardığı ulaşım avantajı etkilidir. Ayrıca Pazar ve diğer koşullar da bunu desteklemiştir.

Türkiye’de Planlı kalkınma Döneminin başlaması ve I. Kalkınma Planında bölge planlamasına ayrı bir başlık açılması ve potansiyel gelişme bölgelerinin oluşturulması (s.472-474) kararının alınmasıyla; Aliğa ilçesi de 1965 yılında İzmir’in sanayi alt bölgesi olarak planlanmış, alınan hem devlet hem de yerel bir kararlar sanayileşme süreci daha da hızlanmıştır. İktisadi dinamiklerin başında gelen sermaye, şüphesiz bir bölgede sanayinin kurulumu ve gelişimi için yatırımı sağlayan en önemli faktördür.

Türkiye’de 1960 yılında Devlet Planlama Teşkilatı’nın (DPT) kurulmasıyla ekonomide planlı döneme geçilmesinde ve sanayi ağırlıklı ekonomik yatırımların ön plana çıkmasında etkili bir rol oynamıştır. DPT’nin kurulması, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında yine organize sanayi bölgeleri kavramının yer alması; Aliğa’da bu değişimi desteklemiştir. Türkiye’nin petrokimya konusunda en büyük firmalarından biri olan PETKİM’in, ayrıca Avrupa’nın 7. Dünyanın 28. büyük petrol rafinerisi konumunda olan Türkiye Petrol Rafinerileri A.Ş.’nin (TÜPRAŞ) 4 adet petrol rafinerilerinden birisinin de burada kurulması kararı, şüphesiz devlet faktörüyle gerçekleşmiştir. Görüldüğü üzere devletin, sanayiye geliştirmek ve sanayicileri yönlendirmek amacıyla; sanayinin nerede kurulacağı ve hangisi olacağı konusunda aldığı kararlar, bir bölgenin sanayi merkezine dönüşmesinde etkili rol oynamaktadır. O halde Aliğa’nın sanayileşmesinde *Devlet faktörünün* önemini de göz ardı etmemek gerekir.

Türkiye’de petrokimya sanayinin, özellikle Petrokimya Anonim Şirketinin kurulmasının elzem olması ve bunun Birinci Beş Yıllık Kalkınma planında yer almasının akabinde çalışmalar başlamıştır. Yapılan araştırmalar ve etütler sonrasında 1965 yılında kurulan Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) öncülüğünde fabrikalar kurulmaya başlamıştır. Öncelikle PETKİM Aliğa Yarımca Kompleksinde 1970 yılında beş fabrikayı faaliyete geçirmiş ve bunu diğer fabrikalar takip etmiştir. Ancak petrokimya ürünlerine olan ihtiyacın her yıl artmasıyla, yeni fabrikalara olan taleplerde artmıştır. Aliğa’nın ağır sanayi bölgesi olarak ilan edilmesi, bölgede ikinci kompleksinde kurulması kararını çıkarmış ve III. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde yeni fabrikaların kurulmasını sağlamıştır.

Aliğa İlçesinde 1968 yılında yapımına başlanan İzmir Aliğa Rafinerisi 1972 yılında işletmeye açılmış ve o dönemde ülkenin ihtiyaç duyduğu petrol ürünlerini önemli ölçüde karşılamaya başlamıştır. Kurulduğu ilk yıllarda işleme kapasitesi

yılda 3 milyon ton olarak belirlenmiş ancak daha sonra yapılan yeni yatırımlarla kapasite 1987 yılında, yılda 10 milyon tona ulaşmıştır. Bu arada Kamuya ait olan bu tip sanayi teşebbüslerinin bir çatı altında toplanmasının daha doğru olacağı yaklaşımı benimsenmiş ve 1983 yılında Türkiye Petrol Rafinerileri Anonim Şirketi (TÜPRAŞ) kurulmuştur. İzmir (Aliğa), İzmit ve Batman rafinerileri, yine yapımı devam eden Kırıkkale rafinerisi de TÜPRAŞ çatısı altında toplanmıştır.

PETKİM ve TÜPRAŞ'ın yanında, 1983 yılında Anonim Şirket yapısına kavuşan Petrol Ofisine ait bağlı birçok işletmenin de Aliğa'da kurulması kararında DEVLET faktörü hep ön planda olmuş ve İlçenin *ağır sanayi bölgesi* kapsamına alınarak, önemli yatırımlar ve teşvikler yapılmıştır. Sanayinin kurulmaya başlanmasıyla liman, karayolu ve enerji yatırımlarında yine devlet teşviki ön plandadır. Türkiye'de kimya sanayiinde devlet yatırımları temel kimya sanayiinin kurulması ve diğer sektörler için ihtiyaç duyulan hammaddelerin üretilmesi hedeflerine yönelik olmuştur. 1960'lı yıllardan itibaren ithal ikamesine dayalı politikalar çerçevesinde gelişmeye başlayan kimya sanayiinde, 1970'ler ve 1980'lerde kamu sektörüne ait iki petrokimya tesisi (birisini Aliğa'da) ve çok sayıda küçük ve orta büyüklükte özel şirketin kuruluşu gerçekleşmiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2015;2).

Günümüzde bölgede hem devlet hem de özel sektör yatırımları devam etmektedir. Türkiye'deki 'en büyük yabancı yatırımcı' olarak faaliyet gösteren SOCAR bir Azerbaycan enerji şirkettir. SOCAR, planladığı yatırımlarla Aliğa'yı büyük kapasiteli 'kimya sanayi parkı' haline dönüştürmeyi hedeflemiştir ve bu durum şüphesiz İlçenin bu sektörde öneminin daha artacağını ortaya koymaktadır. SOCAR günümüzde Türkiye'nin en büyük endüstri holdinglerinden birisi haline gelmiştir. Petrokimya, doğal gaz ticareti, iletim ve dağıtım sektörlerinde faaliyet gösteren ve rafineri – petrokimya entegrasyonunun en önemli halkasını oluşturan STAR rafinerisi, yetkililerden aldığımız bilgilere göre; Türkiye'nin işlenmiş ham petrol ihtiyacının yaklaşık %25'ini karşılamaktadır

Sonuç olarak, Aliğa'nın sanayileşmesinde; İlçenin geniş bir hinterlanda sahip olması ve Devlet faktörünün etkisiyle başlayan ilk sanayileşme adımları aynı zamanda sahip olunan diğer coğrafi avantajlarla da desteklenmiştir. Ulaşım imkânlarının geniş olması, limanın bulunması, karayolu ve demiryolu ile limana bağlantının kolayca sağlanması sanayinin gelişiminde bir diğer etken olmuştur. Ayrıca hammaddeye ve pazara yakınlığını sağlayan lojistik avantajları, sanayi kuruluşlarını buraya çeken diğer unsurlar olmuştur. Sahanın enerji yatırımlarına uygun olması, sahip olduğu su kaynakları da ilçe sanayileşmesinde etkili olmuştur. Güzelhisar Çayı üzerinde kurulmuş olan Güzelhisar Barajı içme suyu

ihtiyacı ile özellikle PETKİM petrokimya tesislerinin su ihtiyacının önemli bir bölümü karşılanmaktadır. Rafineri ise güneyde, Menemen yolu üzerinde Gediz nehrinden özel su alma yapılarıyla suyunu 20 km uzaklıktan getirmektedir. İlçenin deniz kıyısında yer alması diğer sanayi işletmelerinin de yer seçiminde gerekli olan su ihtiyacının kolaylıkla karşılanmasını sağlamıştır. Örneğin üretim esnasında büyük ölçüde su kaynaklarına ihtiyaç duyan Demir-Çelik ve haddehane tesisleri Nemrut Körfezi'nde kurulmuştur. Ayrıca sahada açılan çok sayıdaki artezyen kuyusu da sanayi işletmelerinin su ihtiyacını karşılamaktadır.

Kıscacası bölgenin sahip olduğu coğrafi ve iktisadi dinamikleri sanayileşmeyi sağlamış ve bugün ulaştığı mevcut ekonomik şartlar; sanayi ve hizmet yatırımları açısından önemli bir çekim bölgesi olmasına neden olmuştur.

3. Aliğa İlçesinde Sanayi Gelişiminin Analizi

Günümüzde sanayinin yoğunlaştığı ve belli sektörlerde kümelenme gösterdiği Aliğa ilçesi aslında ticaret ve tarımsal açıdan da önemli bir ekonomik avantaja sahiptir. İlçe sanayisinin güçlü ve zayıf yönlerini değerlendirdiğimizde (Tablo 2), aslında güçlü yönlerin daha baskın olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Aliğa İlçesinde Sanayinin Güçlü ve Zayıf Yönleri

Konum	
Güçlü	İzmir metropolü, Balıkesir, Bursa ve Manisa'ya yakınlık
Ulaşım	
Güçlü	Limanın varlığı ve uluslararası ticaretin kolay sağlanması Büyük firmaların kendilerine ait liman işletmelerine sahip olması İzmir limanına yakınlık Kuzey Ege Karayolu denilen Çevre yolu güzergahında yer alması Karayolu- Demiryolu ve liman bağlantılarının çok güçlü olması Geniş bir Pazar ağına sahip olması
Zayıf	Yoğun sanayinin ilçe merkezinde trafik sıkışıklığına yol açması Liman ardı bölgelerinin geniş olmaması
Devlet Etkisi	
Güçlü	Devletin büyük ve özellikle stratejik öneme sahip sanayi yatırımlarının burada yapılmasına karar vermesi ve desteklemesi

Son modern altyapı hizmetleriyle donatılmış Aliğa Organize Sanayi Bölgesinin kurulması

Dış Etkiler

Güçlü

Türkiye’de tek “Kimya İhtisas Sanayi Bölgesi” olan ALOSBI ve Bölgede, yabancı yatırımcıların sayılarının giderek artması
Dış yatırıma dayalı gelişme dinamiğinin yüksek olması
Yabancı yatırımcılar tanınan kolaylıklar
Kuruluş ve projelendirme aşamasında ALOSBI’nin Ege’nin Slikon Vadisi olarak görülmesi

AR GE ve Yeni Teknolojileri Takip

Güçlü

İlçede bulunan büyük çaplı sanayi işletmelerinin (TÜPRAŞ-PETKİM-ALOSBI firmaları) önemli bir bölümünde Ar Ge çalışmaları süreklilik göstermektedir. Örneğin TÜBİTAK TEYDEB Programı kapsamında hayata geçirilen bir projede ham petrolerin uyumluluğunun ölçümü için yöntem geliştirilmiştir. Projenin amacı, ham petrol alım süreçlerine girdi sağlanarak, rafineri operasyonlarının daha verimli hale getirilmesine katkı sağlamaktır.
Yeni teknolojilerin takip edilmesi
İlçede potansiyel işgücüne eğitim verecek eğitim kurumlarının sayısı giderek artması

Zayıf

Mesleki eğitim veren kurumları sayısı henüz yeterli olmaması
Küçük sanayi işletmeleri yeni teknolojiyi takip etmekte yetersiz kalması

Çevre Kalitesi

Güçlü

Körfezde yer alan büyük firmaların sürdürülebilir atık yönetimi, su kalitesi, karbondioksit emisyonlarının azaltılmasına yönelik birçok projenin hayata geçirilmesi
Doğal alanların varlığı

Zayıf

Yerleşim alanlarının sanayi alanlarına çok yakın olması ve belirli dönemlerde yaşanan hava kirliliği
Sanayi kentine yönelik bir imar planının olmaması
Düzensiz kentleşme
Nitelikli konut sıkıntısı

Bölgesel Avantajlar

Güçlü

Uluslararası bir örgütlülük düzeninin hâkim olması
Firmalar arasında iş birliği ve bilgi alışverişinin yaygın olması

	<p>ALOSBİ’de altyapı ve her türlü teknolojik yapısı hazır işletme alanlarının varlığı</p> <p>Türkiye’de ilk ve tek olan galeri alt yapı sistemine sahip bir organize sanayi bölgesinin olması</p> <p>Nitelikli işgücü sıkıntısının olmaması</p> <p>Büyük metropollere yakınlık</p>
Ücretler ve işgücü	
<i>Güçlü</i>	Niteliksiz işgücü bulma konusunda sıkıntı çekilmemesi
<i>Zayıf</i>	Sanayide çalışanların gelir dağılımındaki eşitsizlikler
	Kentsel yaşam kalitesi farklılığının yüksek olması

Kaynak: Sahada yapılan anket ve görüşmelerden elde edilmiştir.

Konum açısından, ilçenin bulunduğu yer şüphesiz tartışılmazdır. İzmir’in kuzeyinde ve Ege denizi kıyısında yer alması, İzmir metropolüne olan yakınlığı yanında Balıkesir, Bursa ve Manisa illerine olan yakınlığı buranın İzmir’in alt sanayi bölgesi olarak planlanmasında önemli olmuştur. Aliğa’nın bir sanayi kentine dönüşmesinde sahip olduğu ulaşım şartları birinci derecede etkili olsa da Devlet’in etkisinin de bir o kadar önemli olduğu görülmektedir. 1961 Anayasasında “Ağır Sanayi Bölgelerine” yönelik düzenlemelerin yapılmasıyla; Aliğa ismi gündeme gelmiştir. İlçe, sanayi için gerekli olan hammaddelerin fabrikalara getirilmesi ve üretilen ürünlerin pazarlara gönderilmesi için gerekli olan bütün ulaşım avantajlarına sahiptir. Dünyada kimya sanayilerinin kurulduğu yerler incelendiğinde çoğunlukla deniz kıyılarında veya denize yakın alanlarda konumlandıkları dikkati çeker. Yine kimya sanayilerinin diğer birçok sanayi işletmelerinde olduğu gibi iç bölgelerle karayolu ve demiryolu bağlantılarının da güçlü olması gerekir. Bir ülkenin en önemli endüstri yatırımlarından sayılan bu işletmelerin ihtiyaç duyduğu nitelikli iş gücüne, enerji ve hammadde kaynaklarına yakınlık da önemlidir. Yine bu sektörün hızlı, güvenilir dağıtım ve iletim kanallarına sahip olması, sürdürülebilirlik açısından oldukça önemlidir. Aliğa’nın bütün bu koşullara sahip olması, lojistik açıdan gerekli olan bu şartları sağlamış ve başlangıçta kimya ve demir çelik olmak üzere, zamanla diğer sanayi işletmelerini de kendisine çekmiştir

Aliğa Organize Sanayi bölgesinin, Türkiye’nin tek ve ilk kimya sanayi ihtisas bölgesi olması, proses suyu, geri dönüşüm hatları, alçak gerilim ve orta gerilim hatları, aydınlatma, SCADA altyapı ve donanım, fiber optik telekomünikasyon hatlarını barındıran bir galeri sistemine sahip olması yine güçlü bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır. Büyük firmalar; büyük projeler, sürdürülebilirlik çalışmaları, Ar Ge çalışmaları özellikle sahanın büyük ve güçlü

olan firmalarında hep öne çıkmaktadır. Firmaların uluslararası örgütlenme düzeylerinin çok yüksek olması; ülke çapında da dış ticarete yoğun olan firmaların yoğunlaşmasını sağlamıştır.

Bölge sanayisinin güçlü görülen bu özellikleri yanında; tüm sanayileşme bölgelerinde olduğu gibi burada da ortaya çıkan bazı zayıflıklar vardır. Sanayinin kentsel alanlara çok yakın olması düzensiz kentleşme, trafik sıkışıklığı, hava kalitesindeki düşüşler gibi bazı sorunları ortaya çıkarmaktadır. Yine bölgedeki limanların art bölgelerinin çok geniş olmaması, depolama ve ulaşım alanında birtakım sıkıntıların yaşanmasına neden olmaktadır.

SONUÇ

Aliğa sanayisi ve gelişimini etkileyen dinamiklerinin ele alındığı bu çalışmada ortaya çıkan en önemli sonuç; ilçedeki sanayinin kurulduğundan itibaren çok hızlı bir gelişim göstermesidir. Aliğa ilçesinin sanayileşmesini sağlayan çok güçlü dinamikleri vardır; İlçenin coğrafi konumu, doğal bir limana sahip olması, deniz-kara ve demiryolu ulaşım ağlarıyla bölgesel- ulusal ve hatta uluslararası Pazar alanlarına kolaylıkla bağlanması; bunların başında gelmektedir. Ayrıca iklim koşulları, hammaddeye yakınlık, su kaynaklarının varlığı gibi faktörlerin de olumlu etkileri olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Aliğa'da sanayinin bu kadar önem kazanması şüphesiz burasının "**Ağır Sanayi Bölgesi**" olarak kabul edilmesi ve 1970'lerden itibaren sanayi yoğunluklu ekonomik yatırımların yapılmasına da bağlıdır. Özellikle petrokimya sanayinin kurulması, Aliğa'nın 15-20 yıl gibi kısa bir süre içerisinde bir sanayi kentine dönüşmesini hızlandırmıştır.

Bugün ilçede Türkiye'nin ihracat listesinde üst sıralarda yer alan PETKİM, TÜPRAŞ, İzmir Demir Çelik fabrikası gibi önemli sanayi kuruluşları vardır. Örneğin TÜPRAŞ, yarattığı katma değer ve cirosuyla Türkiye'nin en büyük sanayi şirketi konumundadır. Avrupa'nın yedinci büyük rafineri şirketi olan TÜPRAŞ, 9,5'lik ortalama Nelson kompleksite endeksi ile Akdeniz'in yüksek kompleksiteye sahip az sayıdaki rafinerileri arasında bulunmaktadır (Ünal,2019;95).

Aliğa ilçesinde yer alan petrol ve petrokimya sanayisi, demir çelik sanayileri, gemi söküm tesisleri, LNG tesisleri ülke çapında belirli bir katma değere sahip önemli işletmelerdir. Bu endüstriler, İlçenin sahip olduğu ekonomik ve jeostratejik potansiyelinin önemini daha da artırmıştır. Sanayileşmeyle ortaya çıkan liman ve lojistik yatırımların artması, yeni ve planlı oldukça modern bir organize sanayi bölgesinin kurulması, mevcut sanayi potansiyelinin her geçen gün artması; Aliğa ilçesinin bir sanayi kentine dönüşmesini kolaylaştırmış ve

yapılan yeni yatırımlar, bu bağlamda Ege Bölgesinde önemli bir cazibe merkezi olmasına neden olmuştur.

İlçede yer alan firmaların sanayi politikalarının yatırımlarını artırmak, üretimlerini ve verimliliklerini artırmak, uluslararası rekabet güçlerini artırmak, ihracatlarını artırmaya yönelik olması; sanayinin sadece bölgede değil tüm ülkede de önemli bir kapasiteye ulaşmasını sağlamıştır. Aliğa Organize Sanayi Bölgesinin kurulması; demir çelik kimya sanayine yönelik yeni yatırımların önünü açmış ve bu da sanayinin gelişmesini daha da hızlandırmıştır. İlçede sanayi ve buna bağlı olarak gelişen ticaret, hizmet sektörünün gelişmesinde ve çeşitlenmesinde önemli rol oynamıştır. Bütün bu gelişmeler Aliğa'yı bugün, Türkiye'nin sadece önemli bir sanayi kentine dönüşmesi yanında ticaret, enerji üretim depolama ve dağıtım bölgesi haline gelmesini de sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Doğer, E., 2017. Aliğa Tarihi. Aliğa Kent Kitaplığı, ISBN:978-975-97975-6-0. Pelin

Ofset, Ankara.

Eroğlu, İ., Bozyiğit R.,2013. Aliğa Limanı. Marmara Coğrafya Dergisi Sayı: 28, Temmuz 2013, S. 81-116 İstanbul – Issn:1303-2429 E-Issn 2147-7825.

Gümüş, N., 2014. İzmir İli Nüfusu. İzmir Kent Ansiklopedisi. Coğrafya II. Cilt. İzmir Büyükşehir Belediyesi. ISBN: 978-975-18-0169-2

Karataş, N. (2006). Ege Bölgesi'nde Sanayi Gelişim Süreci ve Mekânsal Yansımaları- İzmir Örneği. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 2006(2), 191-210.

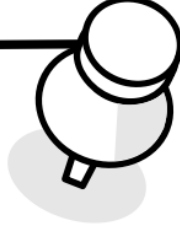
Ünal, Ç., 2019. Aliğa İlçesinde Sanayinin Tarihsel Gelişimi, Yapısal Özellikleri ve Önemi. Gece Akademi yayınları ISBN: 978-625-7046-67-1

Vardar. S., 2017. Myrina ve Gryneion (Arkeolojik Yüzey Araştırmaları). Editörler: Murat Çekilmez, Emele Derboylu Poulain. Aliğa Kent Kitaplığı, ISBN: 978-975-9797-4-6

DBT. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı

DBT. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı

ISBN: 978-625-6971-83-7

BÖLÜM 10

ÖRGÜTLERDE ETİK DIŞI DAVRANIŞLAR

Dr. Murad YÜKSEL¹

1. Etik ve İş Etiği Kavramlarına Bakış

Kökeni Antik Yunan felsefesine dayanan (Weiss, 2014:66) ve belki de en eski çalışma alanlarından biri olan etik kavramı (Christensen, vd. 2007:348), Yunanca "karakter, huy, mizaç" anlamına gelen "ethos" sözcüğünden türetilmiştir (Akdemir, 2014:4; Weiss, 2014:14). Akgeyik'e (2009:286) göre, etik kavramının sınırları kesin olarak netleştirilmiş bir tanımlamanın yapılması oldukça güçtür. Ancak, genel olarak iyi ve kötü kavramları üzerinde duran ve bir ahlaki sistemi nitelendiren etik kavramı (Kaplan, 2009:344), genellikle "bir bilim dalı/disiplin olarak" ya da "bir felsefe/ahlak felsefesi olarak" iki farklı hareket noktasından yola çıkılarak tanımlanmaktadır (Bolat ve Seymen, 2003a:4).

Schulze'a (2007:36) göre bir bilim dalı olarak etik; iyi ve kötü gibi kavramları inceleyen, birey ve grup davranışlarında, ilişkilerde nelerin doğru, nelerin yanlış olduğunu belirleyen ahlaki ilkeler, değerler ve standartlar sistemidir. Nitekim Türkçe Sözlükte etik, töre bilimi ya da ahlak bilimi olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2005:661). Benzer şekilde Honderich (1995, Akt.: Bolat ve Seymen, 2003a:4) etiği, ahlaki ölçütlerden yararlanarak insan davranışına yön verme bilimi ve insan davranışlarına yönelik kabul edilen değerler ve standartlar olarak ahlak bilimi şeklinde tanımlamıştır. Etik kavramını bir felsefe/ahlak felsefesi olarak ele alan Tavani (2013:34) ise etiği ahlak öğrenimi olarak tanımlamıştır. Etik kavramını bir felsefe/ahlak felsefesi olarak ele alan Özdemir'e (2009:304) göre etik, ahlaki açıdan insanlar için nelerin doğru ve nelerin yanlış olduğuna dair ilkelerdir. Kapu (2009:56) ise etiğin, değerlerin ve ahlaki ilkelerin incelenerek kurallar halinde ortaya konulması sonucunda oluştuğunu ve bir ahlak sistemini, bir ahlak görünüşünü ya da anlayışını yansıttığını iddia etmiştir. Benzer şekilde İnal (1996), etiğin, insanların oluşturduğu bireysel ve toplumsal ilişkilerin temelini oluşturan değerleri, normları, kuralları, doğru-yanlış ya da iyi-kötü gibi

¹ Milli Savunma Bakanlığı, ORCID: 0000-0002-1544-2843

ahlaksal açıdan araştıran bir felsefe disiplini olduğunu ifade etmiştir (Aydın, 2001:6, Akt.: Bolat ve Seymen, 2003a: 4).

Etimolojik olarak benzer, hatta aynı anlamlara gelen etik ve ahlak kavramlarının birbirine sürekli karıştırıldığı ve birbiri yerine kullanıldığı görülmektedir (Akdemir, 2014:5). Bu açıdan her iki kavramın da farklı şeyleri nitelendirmek için kullanıldığını (Kara, 2006:9) ifade etmenin faydalı olacağı değerlendirilmektedir. Özdemir'e (2009:304) göre ahlak, tutum ve davranışlarında insanlara rehberlik eden ilke ya da kurallar bütünüdür. Dolayısıyla bir meslek ahlakından, bir siyasal ahlaktan ve hatta bir evlilik ahlakından söz etmek mümkündür (Kara, 2006:9). Örneğin, doktorluk mesleğindeki Hipokrat yemini gibi ya da öğretmenlerin öğrencilerine velilerine ve kendi meslektaşlarına yönelik davranışlarına kılavuzluk eden ilkeler gibi bir mesleğin mensuplarının izlemesi gereken ahlaki ilkeler meslek ahlakını tanımlamaktadır (Kara, 2006:10; Özdemir, 2009:305). Etik ise daha çok ahlaki değerlerin kaynağını, kapsamını ve yaptırım gücünü inceleyen teorik bir etkinliktir (Akdemir, 2014:6). Başka bir ifadeyle, ahlâk, yanlış ve doğru, iyi ve kötü, erdem ve kusur ile olduğu gibi yaptıklarımız ve yaptıklarımızın sonuçlarının değerlendirmesi ile ilgiliyken; etik, ahlâkı konu edinen felsefe dalı olarak karşımıza çıkmaktadır (Seymen ve Bolat, 2007:25).

1960'larda ve 1970'lerde işletmelerin "sosyal sorumluluğu" başlığı altında ele alınan etik kavramı, yönetim ve örgüt yazınında 1980'li yıllarla birlikte önem kazanmaya başlamıştır (Bolat ve Seymen,2003b:69). Özellikle yönetim alanındaki toplumsal değerlere aykırı davranış ve uygulamaların artması, işletmeleri etiğe, etik kodları geliştirmeye ve bunları kültürlerinin bir parçası yapmaya yönlendirmiştir (Sayılı ve Kızıldağ, 2007:232). Dolayısıyla etik kavramı, genel çerçevesinden çıkarak örgütsel alanda incelenmeye başlanmış ve iş etiği kavramı gündeme gelmiştir (Bolat ve Seymen,2003b:69). En kısa tanımıyla genel etik kurallarının iş hayatına uyarlanması şeklinde ifade edilen iş etiği (Pelit ve Arslantürk, 2011:165) genel olarak; örgütlerde, işe yönelik amaçlar ve bunlara ulaşmak için gerçekleştirilen faaliyetler, görev ve sorumluluklar ile örgüt paydaşlarının takındığı tutum ve davranışları araştıran; bunları iyi, kötü, yanlış ve doğru şeklinde tanımlayan ve anlaşılmasını sağlayan sistematik bir düşünce topluluğu olarak tanımlanmaktadır (Bolat ve Seymen,2003b:69).

2. Etik Dışı Davranış

Son yıllarda iş dünyasında, finansal sektörlerde, siyasette ve dinde yolsuzluktan, kötüye kullanmaya ve hatta intihale kadar geniş bir yelpazede değişen etik dışı davranışlarla ilgili skandallar artış göstermektedir. Bu durum, etik dışı davranışların örgütler, ekonomiler ve toplumun tamamı için ciddi bir

problem olduğunu göstermektedir (Jacobs vd., 2014:63). Dolayısıyla, son zamanlarda iş yerindeki etik dışı davranışları araştırmaya yönelik hem kamu da hem de özel sektörde artan bir ilgi oluşmaya başlamıştır (Viswesvaran, vd. 1998:365; Wouters, vd. 2014:275). Ancak yapılan çok sayıdaki çalışmada gerek kültürel etmenler gerekse yaş, cinsiyet ve eğitim düzeyi gibi demografik özellikler gibi faktörler doğrultusunda, bireylerin etik ve etik dışı davranış algılarının farklılık gösterdiği ve dolayısıyla etik dışı davranış teriminin tanımlanmasının kolay olmadığı (Kartalpe Behram, 2015:78) anlaşılmaktadır. Örneğin, Askew ve meslektaşları (2015:109) etik dışı davranışı; güven, dürüstlük, adalet, saygı ve eşitlik gibi yaygın etik kurallarından sapmak olarak tanımlarken; Jacobs ve meslektaşları (2014:64) daha genel bir tanım yaparak daha büyük bir toplum tarafından kabul gören ahlaki normları ihlal eden her türlü davranışın etik dışı davranış olduğunu iddia etmişlerdir. Wouters ve meslektaşları (2014:275-276) etik dışı davranışı; en küçük ihlal davranışından (işe geç gelmek, dedikodu yapmak gibi) suç teşkil eden büyük davranışlara (hırsızlık, rüşvetçilik, dolandırıcılık gibi) kadar geniş bir yelpazede kapsayan bir terim olarak kabul etmişlerdir. Appelbaum ve meslektaşları (2005:68) ise etik olarak değerlendirilen kurallar ve değerlere aykırı olan tüm davranışları etik dışı olarak nitelendirmişlerdir.

Etik dışı davranışlara ilişkin farklı bir belirsizlik ve uyumsuzluk noktasının da etik dışı davranışın sınıflandırılması ile ilgili olduğu değerlendirilmektedir. Bu açıdan etik dışı davranışlar üzerinde yapılan çalışmaların; davranışın bireylere veya örgüte yöneltilip yöneltilmediği ya da önemsiz dereceden (kayırmacılık göstermek gibi) ciddi (hırsızlık, taciz gibi) derece arasında değişen oranlarda farklılaşmasına göre sınıflandırıldığı anlaşılmaktadır (Wilks, 2011:9). Örneğin Bolino ve Klotz'a (2015:46) göre etik dışı davranışlar; sözlü olarak diğerlerine zarar vermek, hile yapmak ya da başkalarının yaptıkları işlerden kendilerine pay çıkarmak gibi davranışları içermektedir. Benzer şekilde Askew ve meslektaşları (2015:108) da etik davranışların genellikle, problemlerin üstünü örtmek, yapılan işin kalitesini azaltmak, hastalık izinlerini kötüye kullanmak ve müşterilere yalan söylemek gibi davranışlarda kendisini gösterdiğini ifade etmişlerdir. Chen ve Tang (2006: 80-81) ise davranışların etik dışı kabul edilebilmesi için hırsızlık, yozlaşma, yapılan etik dışı davranışı bildirmeme ve aldatma gibi göreceli olarak daha önemli davranışların olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Jacobs ve meslektaşları (2014:63), etik dışı davranış olarak; başkalarını önemsememe ya da örgüt kaynaklarını kullanırken bilinçli olarak dikkatsiz davranma olarak ifade etmişlerdir. Benzer şekilde Treviño ve meslektaşları da (2006:952), yalan söyleme, aldatma ve hırsızlık gibi davranışların etik dışı davranışlar olduğunu

ifade etmişlerdir. Effelsberg ve meslektaşları (2014:82) ise iş yerinde bilinçli olarak örgüte zarar veren her türlü sapkın davranışı etik dışı olarak kabul etmiştir. Görüldüğü üzere, hangi davranışların etik dışı olarak kabul edilmesine ilişkin farklı bir belirsizlik ve uyuşmazlık noktası olmasına rağmen, ilgili yazında etik dışı davranışların genel olarak *sapkın davranış* (Bennett ve Robinson, 2000; Peterson, 2002; Appelbaum, vd. 2005; Browning, 2008; Chullen, vd. 2010; Ahmad ve Omar, 2013; Alias, vd. 2013; Nasurdin, vd. 2014; Tuclea, vd. 2015 gibi), *işlevsiz davranış* (Griffin, vd. 1998; MacKenzie, vd. 2010 gibi), *zarar verici davranış* (Lanyon ve Goodstein 2004; Deshpande vd. 2005; Mount vd. 2006; Hung vd. 2009; Deshpande ve Joshep 2010; Fatima vd. 2012; Cohen vd. 2013; Boddy 2014; Zhang ve Deng 2016; gibi), *anti sosyal davranış* (Elangovan ve Shapiro 1998; Robinson ve O'Leary-Kelly 1998; Thau vd. 2007; Harvey vd. 2009) ya da *örgütsel kötü davranış* (Ackroyd ve Thompson, 1999; Sagie, vd. 2003; Richards, 2008; Karlsson, 2013) gibi farklı terimlerle ifade edildiği (Wilks, 2011:9) anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada etik dışı davranışın kişilerarasında görünen kötü muamelelerden bahsedilecektir. Kişiler arası kötü muamele; grup içinden en az bir üyenin diğer üyeye karşı olumsuz davranış sergilemesi ya da pozitif davranışa son vermesini içeren örgütsel sapkınlığının antisosyal biçimidir (Cortina ve Magley, 2003:247). Örgütlerde görülen kişilerarası kötü muameleler arasında cinsel taciz, medyada, akademilerde ve kanunda en fazla dikkat çeken davranış olarak görülmektedir. Ancak son yıllarda bu dikkat artarak, *duygusal istismar*, *psikolojik şiddet*, *üretim karşıtı iş davranışları*, *işyerinde kaba davranışlar* ve *istismarcı liderlik* olarak adlandırılan kişilerarası kötü muamelelerin “yumuşak” şekillerine doğru kaymıştır (Lim ve Cortina, 2005:483; Spector vd., 2005: 30).

2.1 Duygusal İstismar (*Emotional Abuse*)

Farklı meslek ve ortamlarda işgörenleri etkileyen ve birçok şekli olan duygusal istismar kavramı (Ebeid, vd. 2003:76) iş yerinde daha güçlü üyelerin kendilerinden daha güçsüz ve belirli bir hedefe yönelik, tekrar eden yıkıcı bir iletişim olarak tanımlanmaktadır (Lutgen-Sandvik, 2003: 471). Keashly'e (1998:85) göre duygusal istismar, açıkça cinsel ya da ırksal içeriğe bağlı olmayan ancak, hedefteki kişilerin isteksiz olsalar bile istenilen şeyleri yapmaları için sergilenen sözlü veya sözsüz düşmanca davranışlar olarak tanımlanmaktadır. Keashly (1998), duygusal istismar terimini tanımlarken, işyeri zorbalığı kavramına dikkat çekmiştir. Aslında akademik alanda söz konusu tanımlama, Avrupa'da psikolojik şiddet ya da zorbalık; Amerika'da ise duygusal istismar ve kötü davranış olarak kullanılmaktadır. Bu terimlerdeki fark ise psikolojik şiddetin

ya da zorbalığın faile; duygusal istismar ve kötü davranışın ise kurbanı odaklanmasıdır (Einarsen, vd. 2004).

Harvey ve Keashly'ye (2005:4) göre, bir davranışın duygusal istismar olarak tanımlanabilmesi için:

- Davranışın sözlü ve sözsüz bir ifade modelini içermesi,
- Davranışın tek bir olayda değil, devam eden bir süreçte olması,
- Hedefteki kişi açısından hoş karşılanmayan ya da istenmeyen bir davranış olması,
- Davranışın, hedefteki kişinin haklarını ya da genel kabul gören davranış standartlarını ihlal etmesi,
- Davranışın hedefteki kişiye zarar vermesi ile sonuçlanması,
- Davranışın fail tarafından kasti ve kontrol edilebilir bir şekilde sergilenmesi,
- Fail ve hedef arasında güç dengesizliğinin olması gerekmektedir.

Bu açıdan, örgütlerde hemen hemen her gün görülmekte olan mesleki gerginlik ya da iş yeri nezaketsizliğinden farklı olarak, duygusal istismar kavramının özünde, uzun bir süre devam eden, yinelenen ya da ısrarcı bir düşmanca davranışın olduğu görülmektedir (Keashly ve Harvey, 2006:96).

Aşağılayıcı isimler kullanmak, aynı fikirde olmadığı için karşısındakine bağırarak suretiyle ani öfke patlamaları sergilemek, işten çıkartılacağı yönünde tehditler savurarak karşısındakinin gözünü korkutmak, gerekli olan bilgileri paylaşmamak, agresif göz teması kurmak, başkalarının yanında küçük düşürücü ya da alay edici davranışlar sergilemek gibi örnekleri olan (Keashly, 1998:87) duygusal istismarın nedenleri olarak fail, hedef ve ortam sayılmaktadır. Bu kapsamda duygusal istismar, fail açısından failin kişilik özellikleri, cinsiyeti, geçmişinde başkalarına yönelik duygusal istismar davranışı sergileyip sergilemediği ve alkol kullanımı; hedefteki kişi açısından, hedefteki kişinin kişilik özellikleri ve faile yönelik rekabetçi tepkileri; ortam açısından, örgüt içerisindeki sosyal normlar, örgüt kültürü, algılanan örgütsel adaletsizlik gibi nedenlerle ortaya çıkmaktadır (Keashly ve Harvey, 2006:102-106).

Sonuç olarak duygusal istismar, işgörenleri üretkenlikten ziyade kendilerini korumaya yönelten, işgören devrini ve tükenmişliği artıran, hastalık izinlerinin kullanılmasını yoğunlaştıran, mesleki stres nedeniyle tıbbi ve işçi tazminatlarını artıran, yüksek maliyetli danışmanların işe alınmasına neden olan, mahkeme kararlarına, yasal ücretlere ve davalara yol açan oldukça masraflı bir olgudur (Lutgen-Sandvik, 2003: 473).

2.2 Psikolojik Şiddet (*Mobbing*)

Psikolojik şiddet terimi ilk defa, hayvan davranış bilimcisi Lorenz'in küçük grup halindeki hayvanların kendilerinden daha büyük hayvanlarca tehdit edilmesi durumunu tanımlamak için kullanılmıştır. Psikolojik şiddet terimi daha sonra, çocukların sınıflarda birbirleriyle olan ilişkilerini inceleyen Heinemann tarafından, küçük grup halindeki çocukların genellikle tek bir çocuğa yönelik olarak yıkıcı davranışlarını tanımlamak kullanılmıştır (Leymann 1996:168, Aydın ve Özkul, 2007:171). Psikolojik şiddet teriminin iş yerindeki yansıması ise ilk defa Brodsky'nin 1976 yılında yayınlamış olduğu çalışmada "bezmiş çalışanlar" olarak ifade edilmiştir (Leymann, 1996:167).

İşyerinde düşmanca ve etik olmayan iletişimin bir şekli olan psikolojik şiddet kavramı (Leymann, 1996:168), akademik alanda giderek artan bir ilgi odağı haline gelmiştir (Leymann, 1996:165; Zapt, Einarsen, 2001:369; Agervold, 2007:161, Girardi vd., 2007:172; Nolfte vd., 2007: 67). Özellikle İskandinav ve Alman toplumlarında psikolojik şiddet veya psikolojik saldırı kavramlarının Leymann tarafından tanıtılması sonucu, 1980'lerin ortalarından bugüne kadar, kavramın tam olarak tanımlanmasında, iş yerindeki özelliklerinin belirlenmesinde, iş yerindeki yaygınlığının ölçülmesinde, kişisel özelliklerin tanımlanmasında ve örgütsel faktörler ile ilişkisine yönelik önemli miktarlarda araştırmalar yapılmıştır (Salin, 2001 426, Hoel vd., 2001:443, Zapf ve Einarsen. 2001:369).

Yapılan araştırmalar incelendiğinde psikolojik şiddet kavramının genellikle:

- Bir kişinin, bir veya birden fazla kişi tarafından, yardımsız pozisyona ve patlama noktasına getirene kadar, her gün (hatta aylarca) psikolojik saldırılıyı içeren sosyal bir etkileşim şekli (Leymann, 1996:168),
- Bir kişinin ısrarlı bir şekilde, belirli bir zaman dilimi içinde, bir veya birden fazla kişi tarafından olumsuz davranışlara maruz kalmasını, maruz kalan kişinin ise farklı sebeplerden dolayı bu olumsuz davranışlara karşı kendisini savunmada zorlanması (Zapf ve Einarsen. 2001:369),
- Bir veya birkaç kişiye doğru ısrarlı bir şekilde tekrarlanan ve kurban/suçlu boyutlarını içerek düşmanca bir iş çevresi oluşturan negatif davranışlar (Salin 2001:425) olarak ifade edilmektedir.

Söz konusu tanımlar incelendiğinde psikolojik şiddetin genel olarak düşmanca ve saldırgan hareketlerin sistematik olarak bir veya birkaç kişiye direkt olarak uygulanmasıyla kişilerin mağdur olmalarını ifade eden bir durum olarak tanımlamak mümkündür (Mikkelsen ve Einarsen, 2001: 394, Leymann, 1996: 168, Zapf, Einarsen. 2001: 369, Hubert ve Van Veldhoven, 2001: 416). Bu açıdan

psikolojik şiddet, iş yerinde yaşanan çatışmalardan farklılıklar göstermektedir. Davranışın psikolojik şiddet olarak betimlenmesi için, taraflar arasında güç dengesizliğinin olması, psikolojik şiddete maruz kalan kişinin kendisini savunamayacak durumda olması, kurbanın psikolojik şiddetle başa çıkmada yetersiz kalması ve davranışların sistematik olarak belirli bir süre devam etmesi gerekmektedir (Mikkelsen ve Einarsen, 2001:394; Aydın ve Özkul, 2007:171; Nolfе vd., 2007:68). Girardi ve meslektaşlarına (2007:172) göre psikolojik şiddetten bahsedebilmek için kişi hakkında dedikodu yapma, imalı konuşma, gözdağı verme, küçük düşürme, utandırma, saygınlığını yitirme, toplumdandırma gibi davranışların olması gerekmektedir. Matthiesen ve Einarsen (2001:468) ise psikolojik şiddetten bahsedebilmek için kurbanın gururunu kırma ve kurbanda mutsuzluk yaratan her türlü davranışların olmasını yeterli görmüştür.

Her ne kadar birçok ülkede, belirli bir hedefe yönelik hemen hemen bütün olumsuz davranışlar psikolojik şiddet olarak nitelendirilse de araştırmacılar psikolojik şiddetten bahsetmek için farklı kıstaslar olması gerektiğini belirtmişlerdir (Zapf ve Einarsen, 2001:370). Leymann'a (1996:168) göre psikolojik şiddet oluşması için olumsuz davranışların en az haftada bir kez ve altı ay boyunca devam etmesi gerekmektedir. Zapf ve Einarsen (2001:370) ise bu olumsuz davranışların altı aydan kısa bir süre içerisinde ve haftada birden az tekrar etmesinin psikolojik şiddet için yeterli olduğunu belirtmekle birlikte, psikolojik şiddet olgusunun özel bir hedefe yönelik olması, tek bir hareketten fazlasını içermesi ve hedef alınan kişiyi daha aşağı bir pozisyona düşürerek kendisini korumada zorluk çekmesi gerektiğinin literatürde genel kabul gören ortak noktalar olduğunu iddia etmişlerdir.

Psikolojik şiddet, mağdura açık olarak sözlü saldırılarda bulunulmasının yanı sıra mağduru gruptan dışlama, izole etme gibi daha ustaca yapılmış hareketlerle kendisini göstermektedir. Örgütsel açıdan, kişinin sahip olduğu yetki ve sorumluluklarını almak ya da kişinin yaptığı işi azaltmak, sosyal izolasyon ve dışlama, sataşma, aşağılayıcı sözler söylemek ve alay etmek en çok karşılaşılan olumsuz davranışlar arasında görülmektedir (Zapf ve Einarsen. 2001:370). Bu açıdan yapılan araştırmalarda, psikolojik şiddete maruz kalan bir işgörenin psikolojik ve fiziksel sağlığının olumsuz etkilendiği, psikolojik şiddete tanık olan diğer işgörenlerin de verimliliklerinin düştüğü, işgörenler üzerinde iş tatminsizliği ve iş gören devrinde artış gibi istenmeyen davranışlara neden olduğu tespit edilmiştir (Salin, 2001:426; Mikkelsen ve Einarsen, 2001:394).

2.3 Üretim Karşıtı İş Davranışları (*Counterproductive Work Behaviour*)

Hawthorne çalışmalarından günümüze kadar geçen sürede, araştırmacılar tarafından bir problem sahası olarak görülen üretim karşıtı iş davranışları (Popovich ve Warren, 2010:46) alan yazınında ilk defa Spector (1975 ve 1978) tarafından, örgüte kasıtlı olarak zarar veren davranışları açıklamak için kullanılan örgütsel saldırganlık kavramı ile yer almıştır (Spector ve Fox, 2002:271). Her yıl milyarlarca ABD doları maliyete neden olduğundan dolayı örgütler ve araştırmacılar bu normal dışı davranışı daha iyi anlamak için birçok kuramlar geliştirmiş ve bu davranışların neden olduğu maliyetleri olabildiğince kontrol altına almaya çalışmışlardır (Krischer, vd., 2010:154).

Üretim karşıtı iş davranışlarının kavramsallaşmasına yönelik birçok farklı yöntem olmasına rağmen (Kelloway, vd. 2010:19) özellikle 1990'ların ortasından itibaren araştırmacılar tarafından saldırganlık, normal dışı, misilleme, intikam, sabotaj, nezaketsizlik, iş yeri şiddeti, anti sosyal davranış, kötüye kullanma, örgütsel kötü davranış, gibi farklı kuramsal bakış açılarıyla ve farklı kavramlarla incelenmiştir (Spector ve Fox, 2002:271; Pennley ve Spector, 2005:778; Spector, vd. 2006:447; Mount vd., 2006:591; Kelloway, vd. 2010:19). Dolayısıyla, üretim karşıtı iş davranışlarının karmaşık bir yapıya sahip olması, araştırmacıların, kavramın tanımlanmasında ve alt boyutlarının oluşturulmasında fikir ayrılığı yaşamalarına neden olmuştur (Popovich ve Warren, 2010:46).

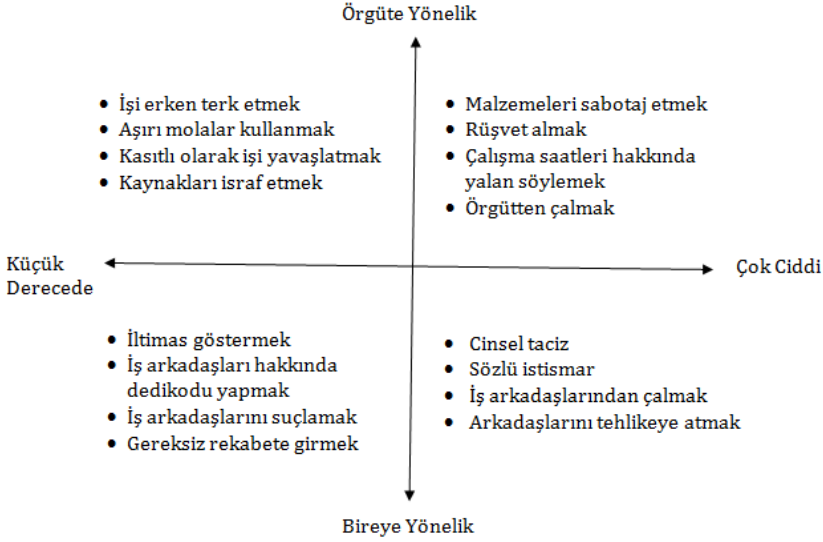
Üretim karşıtı iş davranışını normal dışı davranışın benzer bir şekli olduğunu ifade eden Robinson ve Bennett (1995:556) üretim karşıtı iş davranışını, işgörenlerin örgüt normlarını ihlal ettikleri, bunu yaparken de örgüte ya da örgüt üyelerine zarar verdikleri bilinçli davranışlar işverenin mallarına bilerek zarar veren davranış olarak tanımlamıştır. Gruys ve Sackett (2003, Akt.:Mount vd., 2006:594) ise üretim karşıtı iş davranışını, örgütün çıkarlarına aykırı olarak gördüğü her çeşit işgören davranışı olarak ifade etmiştir. Daha sonra yazarlar, bu tanımlı geliştirerek üretim karşıtı iş davranışlarının hem örgüte hem de diğer çalışanlara zarar veren kasıtlı davranışlar olarak ifade etmişlerdir (Mount vd., 2006:594). Benzer şekilde, Bowling ve Gruys (2010:54), işgörenlerin örgütlerine veya örgüt üyelerine zarar veren her türlü davranışın üretim karşıtı iş davranışı olduğunu ifade etmişlerdir. Brimecombe ve meslektaşları (2014:219) ise, mesaiye beş dakika geç gelmek, beş dakika erken terk etmek ya da mesai saatlerinde internette gezinmek gibi küçük olumsuz davranışlar ile iş arkadaşlarına ya da astlarına sözlü taciz uygulamak ya da iş arkadaşına fiziki şiddet uygulamak gibi oldukça ciddi olumsuz davranışlar arasında değişiklik gösteren davranışları üretim karşıtı iş davranışı olarak nitelendirmişlerdir. Kelloway ve meslektaşları (2010:19), üretim karşıtı iş davranışlarının herhangi

bir ahlaki standart sistemi olmadığını, aksine prosedür, politika ve kurullarla öngörülen resmi ve gayri resmi normlardan sapmak olduğunu ifade etmişlerdir.

Her ne kadar araştırmacılar tarafından kavramın tanımı farklı şekillerde ifade edilmiş olsa dahi, üretim karşıtı iş davranışlarının genel olarak; işgörenlerin, örgüte veya örgüt üyelerine, müşterilere ya da hepsine birden zarar verme niyetiyle sergiledikleri her türlü davranış olarak tanımlanmaktadır (Krischer, vd., 2010:154). Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere bir davranışın üretim karşıtı iş davranışı olarak kabul edilebilmesi için kasıtlı olması gerekmektedir. Başka bir ifadeyle kazara ya da baskı altında örgüte ya da örgüt üyelerine zarar veren davranışlar üretim karşıtı iş davranışı olarak nitelendirilemez (Spector, vd. 2006:447).

Örgütlerde kendisini iş yerinde bulunmama, müşteri istismarı, hırsızlık, sabotaj, madde bağımlılığı, işe geç gelme, saldırganlık, düşmanca davranışlar, hakaret, kötü yorumlar, işi düzgün yapmama, işe geç kalma, erken gitme, amire bağırma, iş yapmak yerine arkadaşlarıyla sohbet etmek, iş arkadaşına ya da amirine fiziksel saldırıda bulunmak, hasta olmadığı halde hastalık mazeretiyle işe gelmemek, uygunsuz internet kullanımı, taciz, dedikodu yapmak, makine arızası gibi durumları amirine bildirmemek, gibi davranışlarla göstermektedir (Mount vd., 2006:592; Spector, vd. 2006:447; Bowling ve Gruys, 2010:54; Spector ve Fox, 2002:272; Kelloway, vd. 2010:19; Spector, vd. 2005:30). Davranışın bu kadar çeşitli olması, araştırmacıları bu davranışları sınıflandırmaya ve üretim karşıtı iş davranışlarını boyutlandırmaya yöneltmiştir. Bu kapsamda Spector ve meslektaşları (2006: 448) üretim karşıtı iş davranışlarını başkalarına yönelik istismar (başkalarını önemsememe ya da onlarla ağız dalaşına girme vb.), üretim sapması (bilinçli olarak iş yavaşlatma, işi düzgün yapmama ya da takip edilmesi gereken prosedürleri uygulamama vb.), sabotaj (örgüt mallarına fiziki zarar verme vb.), geri çekilmek (müsaade edilenden daha uzun molalar kullanmak, işe geç gelmek erken çıkmak vb.) ve hırsızlık olmak üzere beş boyutta toplamıştır. Benzer şekilde Sackett ve DeVore (2002, Akt.:Spector, 2011:343) üretim karşıtı iş davranışlarını uygun olmayan sözlü (iş arkadaşına yönelik taciz, vb.) ve fiziksel (iş arkadaşına yönelik fiziksel saldırı vb.) davranışlar olmak üzere iki boyutta incelemiştir. Neuman ve Baron (1998:396) ise düşmanlık ifadeleri (dik dik bakmak ya da olumsuz göz teması kurmak, hedefteki kişi odaya girince odayı terk etmek vb.), engelleme (yaklaşan bir tehlikeyle ilgili olarak hedefteki kişiyi uyarmamak, hedefteki bireyin ihtiyaç duyduğu kaynakları gereksiz yere israf etmek vb.) ve açık saldırganlık (hedefe silah ile saldırmak, hedefteki kişiye ait malzemeleri çalmak/sabote etmek vb.) olmak üzere üç boyutta incelemiştir.

Robinson ve Bennett (1995:565) üretim karşıtı iş davranışlarını küçük derecede, çok ciddi, bireye yönelik ve örgüte yönelik olmak üzere dört boyutta açıklamıştır.

Şekil.1 Üretim Dışı İş Davranışları Tipolojisi

Kaynak: Robinson, S. L., & Bennett, R. J. (1995). A Typology of Deviant Workplace Behaviors: A Multidimensional Scaling Study. Academy of Management Journal, 38(2), 555-572.

Sonuç olarak; kişilik özellikleri, olumsuz duygu durumu, olumsuz çevresel koşullar, örgütsel uygulamalardan hoşnutsuzluk, rol belirsizliği, rol çatışması, aşırı iş yükü, kişilerarası çatışma (Mount vd., 2006:592; Spector, vd. 2006:448; Kelloway, vd. 2010:18; Pennley ve Spector, 2005:778) gibi nedenlerle ortaya çıkan üretim karşıtı iş davranışları; örgüt açısından üretim, müşteri ve itibar kaybına, yüksek tazminat ve sigorta maliyetlerine; işgörenler açısından ise işgören devrinin ve işten ayrılma niyetinin artmasına, moral düşüklüğüne neden olmaktadır (Bowling ve Gruys, 2010:54; Kelloway, vd. 2010:18; Pennley ve Spector, 2005:778; Brimecombe, vd.,2014:220).

2.4 İşyerinde Kaba Davranışlar (Workplace Incivility)

Tarihsel olarak alan yazınında, örgütlerin işyerindeki pozitif davranışları (performans, örgütsel vatandaşlık davranışı vb.) artırmaya; negatif davranışları (işgören devri, normal dışı davranışlar vb.) ise azaltmaya yönelik çabaları yer almaktadır (Roberts, vd. 2016:449). Ancak, Andersson ve Pearson tarafından 1999 yılında yapılan çalışma ile "işyerinde kaba davranışlar" kavramı, alan yazınında artan bir ilgi görmeye başlamıştır (Hutton ve Gates, 2008:168).

Sözlük anlamıyla başkalarına karşı saygılı ve ince davranma, incelik, naziklik anlamını taşıyan nezaket (TDK, 2005:1472), Carter'a (1998:11) göre, birlikte yaşamak uğruna yapılan fedakarlıkların toplamıdır. Wilson (1993:83, Akt. Andersson ve Pearson, 1999:452) ise nezaketi öz denetimin varlığını işaret etmenin bir yolu olarak ifade etmiştir. Ahlaki standart olarak bir erdem olarak düşünülen nezaket, başkalarına karşı ağırbaşlı davranmayı, karşısındaki kişilerin duygularına göre hareket etmeyi ve karşılıklı saygı için sosyal normları muhafaza etmeyi içermektedir. Bu kapsamda, arkadaşlarına kibar ve saygılı olmak ve örgüt normlarına saygı göstermek olarak kabul edilen iş yerine nazik davranışların, olumlu sosyal davranışlar, örgütsel vatandaşlık davranışı, göze girme davranışı ve başkalarını önemseme davranışları ile benzerlik gösterdiği düşünülmektedir. En basit tanımı ile nezaketin tersi olan kaba davranış ise kişilerarası ilişkilerde saygı görmek için sosyal normları ihlal ederek karşısındaki kişiye kaba davranma ve onları önemsememe davranışları ile kendisini göstermektedir (Andersson ve Pearson, 1999:452).

İş yerindeki kaba davranışlar, hedefteki kişiye zarar verme niyetinin belirsiz olan, karşılıklı saygı için gerekli olan iş yerindeki sosyal normların ihlal eden, düşük yoğunluklu ve normal dışı bir davranış şekli olarak tanımlanmaktadır (Andersson ve Pearson, 1999:457). Bu açıdan, iş yerinde kaba davranışların yumuşak, normal dışı ve belirsiz olduğu görülmektedir (Roberts, vd. 2016:450).

➤ *Yumuşak*: Kaba davranışların şiddetini ölçen herhangi bir bilimsel yöntem olmamasına rağmen, bu davranışların rahatsız edici ya da sıkıntı verici olduğu konusunda görüş birliği bulunmaktadır. Bu kapsamda kaba davranışlar sözlü (iş arkadaşı hakkında dedikodu yapmak vb.) sözsüz (başka bir iş göreni önemsememek vb.), aktif (başka bir iş arkadaşının malzemelerini izinsiz almak vb.) ya da pasif (önemli bir toplantıyla ilgili iş arkadaşını bilgilendirmemek vb.) olabilir (Roberts, vd. 2016:450).

➤ *Normal dışı*: İş yerinde kaba davranışlar, işgörenler arasındaki iş birliğini ve üretkenliği kolaylaştırmayı amaçlayan örgüt normlarını ihlal eder. Başka bir ifadeyle örgütler iş yerinde gerçekleşen her türlü sosyal etkileşim için kurallar oluşturamazlar. Bunun sonucu olarak, işgörenler arasındaki etkileşimi kolaylaştırmak için yazılmamış kurallar ortaya çıkar. Bu yazılmamış kurallar yani normlar, işgörenlerin geçerken birbirlerine selam vermelerini, fotokopi makinesinin toneri azaldığında yenisiyle değiştirmelerini veya ortak kullanım alanlarını temiz tutmayı zorunlu tutabilir. İşte iş yerindeki kaba davranışlar, bu karşılıklı saygı normlarını ihlal eder (Roberts, vd. 2016:450).

➤ *Belirsiz*: İş yerindeki kaba davranışların zarar verme niyeti belirsizdir. Bu belirsizlik doğası gereği hem davranış sahibinin niyetini hem de hedefteki kişinin

algısını kapsar. Bu açıdan, kaba davranışı gerçekleştiren kişi niyetini gizleyebildiği gibi, hedefteki kişi bu davranışı kasıtlı ya da kazara olan bir davranış olarak algılayabilir. Bu algı hedefin kişilik özellikleri ya da sosyal ortama göre değişiklik göstermektedir (Lewis ve Malecha 2011; Roberts, vd. 2016:450).

Özetle, telefona nezaketsiz bir şekilde cevap vermek, bir şeyi ikmal yapılmadan sonuncusunu kullanmak, başka bir işgören hakkında olumsuz konuşmak ve iş arkadaşlarına kaba elektronik postalar göndermek gibi davranışları içeren iş yerindeki kaba davranışlar (Roberts, vd. 2016:449), iş tatmininde düşüş, fiziksel ve psikolojik sağlığın bozulması, duygusal bağlılıkta azalma, işgören devrinde, streste ve iş-aile çatışmasında artma gibi işgören ve örgütsel çıktıları etkileyen (Demsky, vd. 2018: 229) normal dışı davranışlar olarak kabul edilmektedir (Hutton ve Gates, 2008:169).

2.5 İstismarcı Liderlik (*Abusive Supervision*)

Tepper'in (2000) öncülüğünde başlayan (Xiaqi, vd., 2012:258) ve daha sonra birçok araştırmacının ilgi odağı haline gelen istismarcı liderlik kavramı (Bowling ve Michel, 2011:309), işyerinde normal dışı davranışların bir şekli olarak ifade edilmektedir (Tepper, 2000:178). Genel olarak astlara yönelik uzun süreli duygusal ya da psikolojik kötü davranışları ifade etmesine (Harvey, vd., 2007: 265) rağmen, kavramı tanımlayan normal dışı davranışlar araştırmacılar tarafından farklı şekillerde ifade edilmektedir (Valle, 2005:27). Örneğin, Asforth (1997) istismarcı liderliği, amirler tarafından yapılan küçük tiranlık olarak ifade ederken, Neuman ve Baron (1997) fiziksel olmayan iş yeri saldırganlığı ifadelerini kullanmıştır (Valle, 2005,27). Ancak istismarcı liderlik ile ilgili en yaygın tanım Tepper (2000) tarafından yapılmıştır (Hu, vd., 2011:112). Tepper'e (2000,178) göre istismarcı liderlik, fiziksel temas olmaksızın, amirlerin sürekli sergiledikleri sözlü veya sözsüz düşmanca davranışlara yönelik astlarının algısıdır. Bu tanımın birkaç yönden kendine özgü bir öneme sahip olduğu ifade edilmektedir (Xiaqi, vd., 2012:258). Tepper (2000) tarafından yapılan bu tanımın ilk özelliği, istismarcı liderliğin kişisel bakış açısı ile ilgili olan (sübjektif) bir değerlendirme olduğu yönündedir (Tepper, 2000:178). Bunun anlamı, bir astın amirinin davranışlarını istismarcı olarak görürken diğerinin görmediğidir (Harris, vd., 2013:2481). Yani, istismarcı liderlik bütün işgörenleri aynı şekilde etkilememektedir (Chi ve Liang, 2013:125). İkincisi, istismarcı liderlik sadece bir defa yaşanan değil, devamlı sergilenen bir olumsuz lider davranışlarını nitelendirmektedir (Harris, vd., 2007:253). Bu nedenle, eğer lider, takipçisini

sadece bir gün süresince azarlıyorsa, burada istismarcı davranışın varlığı düşünülmemelidir. İstismarcı davranış olarak düşünülebilmesi için daha uzun bir süreye ve tekrara ihtiyaç vardır (Harris, vd., 2013:2481). Üçüncüsü, istismarcı lider davranışları, davranışların niyetiyle değil sadece davranışların kendisiyle ilgilidir. Son olarak, istismarcı liderlikte hem sözlü hem de sözsüz düşmanca davranışlar yansıtılmakta ancak fiziksel temastan kaçınılmaktadır (Harris, vd., 2007:253). Sözlü davranışlar çoğu kez toplum içinde alay geçilmesini, duygu patlamalarını ve korkutmayı içermektedir. Sözsüz davranışlar ise, saldırgan göz teması, ihtiyaç duyulan bilgileri esirgeme, kızgın olduğu için kişiyi görmezden gelme ve verilen sözlerin tutulmamasını içerebilmektedir (Kacmar, vd., 2013:51). Bu davranışlarla birlikte; liderin takipçilerine yönelik fikirlerinin aptalca olduğunu söylemesi, özel hayatlarını ihlal etmesi, (Bowling ve Michel, 2011:309), kaba davranması, toplum içerisinde eleştirmesi, bağırması, alay etmesi (Harris, vd., 2007:253; Harris, vd., 2011:1010; Carlson vd., 2012:850; Decoster, vd. 2013:623-624), küçümsemesi, tehdit etmesi, hataları üzerine vurgu yapması, yalan söylemesi, dışlaması (Harvey, vd., 2007:265; Hunter ve Bandow, 2009:32; Lian, vd., 2012:43) gibi davranışlar istismarcı gözetimin iş yerinde en sık rastlanan davranış örnekleri arasında sayılmaktadır.

Liderin astlarına yönelik davranışları hakkında astlarının öznel bir değerlendirmesi olarak tanımlanan istismarcı liderlik, genellikle astlarını küçümseyen, onlardan çok iş bekleyen, onların kuyusunu kazan ya da bir astının yaptığı işten kendine pay çıkartan liderlik davranışlarını içermekte ve çoğu zaman normal dışı, düşmanca ve umursamaz davranışları yansıtmaktadır (Burton ve Hoobler, 2006:341). İstismarcı liderlik üzerinde yapılan çalışmalarda, bu davranışların örgüt içerisinde birçok olumsuz sonuçlarının olduğu ifade edilmektedir (Chi ve Liang, 2013:125). Bu açıdan, istismarcı liderliğin genellikle psikolojik üzüntü, iş tatminsizliği, örgütsel bağlılık, öz yeterlilik, kendine güven, iş performansı ve örgütsel vatandaşlık davranışında azalma; depresyon, tükenmişlik, içki alışkanlığı, amir ve aile bireylerine yönelik saldırgan davranışlar, işyerinde görülen normal dışı davranışlarda ve işten ayrılma niyetinde artış (Tepper,2000:178; Harvey, vd. 2007:265; Kiazad, vd., 2010:512; Harris, vd., 2011:1013; Tepper, vd. ,2011:279; Bowling ve Michel, 2011:310; Decoster vd., 2013:623; Chi ve Liang, 2013,125) gibi olumsuz sonuçlarının olduğu tespit edilmiştir (Xiaqi, vd., 2012:258). Tepper ve meslektaşları (2011:280), işgörenler açısından bu kadar olumsuz sonuçları olan istismarcı liderlik davranışlarının ortaya çıkış nedenini Ahlaki Dışlama Kuramı çerçevesinde açıklamışlardır. Yazarlara göre, Ahlaki Dışlama Kuramı kapsamında, bir liderin bir takipçisine yönelik istismarcı liderlik davranışı

sergileyebilmesi için üç nedenden birisi olmalıdır. Bunlar: liderin ve takipçisinin değer yargıları ile tutumları arasında algılanan derin bir farklılık; lider ile takipçisi arasında olumsuz sosyal etkileşimin, kişilerarası uyumsuzluğun ve hüsran, kızgınlık ve rahatsızlık hissini olumsuz etkilerini yansıtan algılanan bir ilişki çatışması; takipçinin kendisinden beklenen görevleri yerine getirdiğine yönelik liderin algısı şeklindedir (Tepper vd., 2011:280). Benzer şekilde, Lee ve meslektaşları (2013:729), astların düşük performans göstermelerinin, liderin istismarcı liderlik davranışı sergilemesine neden olacağını iddia etmişlerdir. Ancak Kant ve meslektaşları (2013:107), bu düşüncelerden farklı olarak, liderin sahip olduğu öfkeli kişilik özelliğinin de istismarcı liderliğin belirleyicileri arasında yer aldığını ifade etmişlerdir. Burton ve meslektaşları (2012:272), uzun çalışma saatleri ve zaman baskısı gibi iş taleplerinin liderin psikolojik olarak işlerinden ayrılmasını zorlaştırabileceğini ve bu durumun da liderin ruh halinde ve davranışları üzerinde olumsuz bir etkiye neden olabileceğini ve böylelikle de liderin istismarcı liderlik davranışı sergileyebileceğini iddia etmişlerdir. Harris ve meslektaşları (2011:1012) ise, istismarcı liderlik davranışının sebebinin, liderin hiyerarşik olarak güç sahibi olmasından ve astların misilleme yapabilme ya da kendilerini koruyabilme imkanının olmamasından kaynaklanabileceğini açıklamışlardır.

3. Sonuç

Günümüzde iş dünyasının liderleri, giderek aratan bir şekilde etiksel davranıştan sosyal ve ekonomik başarının mihenk taşı olarak bahsetmektedirler (Ruiz-Palomino ve Bañón-Gomis, 2017: 102). Bu nedenle gelecekte hem iç hem de dış müşterilerin tatminini sağlamak maksadıyla etik davranışların kurumsal zemine oturtulması bir zorunluluktur (Bektaş ve Köseoğlu, 2008: 152). Ancak kurumsal olarak güçlü etik politikalar uygulansa bile, işgörenlerin yine de işyerinin içinde veya dışında etik olmayan davranışlar sergiledikleri görülmektedir (Ruiz-Palomino ve Bañón-Gomis, 2017: 102).

Konuya ilişkin yapılan çalışmalarda, hangi terim ile adlandırılırsa adlandırılınsın, etik dışı davranış, en küçük ihlal davranışından (işe geç gelmek, dedikodu yapmak gibi) suç teşkil eden büyük davranışlara (hırsızlık, rüşvetçilik, dolandırıcılık gibi) kadar geniş bir yelpazede kapsayan bir terim olarak kabul edilmektedir (Wouters, vd. 2014:275-276). Bu çalışmada etik ve iş etiği kavramları açıklanmaya çalışılmış, etik dışı davranış türlerinin yazında farklı olarak ele alındığından bahsedilerek kişilerarası kötü muamelelerin yumuşak türü olan *duygusal istismar*, *psikolojik şiddet*, *üretim karşıtı iş davranışları*, *işyerinde kaba davranışlar* ve *istismarcı liderlik* kavramları açıklanmaya çalışılmıştır.

Sonuç olarak, örgütler; örgütsel hayatın kaçınılmaz bir olgusu olan bu tür davranışların çalışanların refahına, kişilerarası ilişkilerine, müşteri memnuniyetine ve örgütün kurumsal itibarına zarar verdiğini kabul ederek, işgörenlerin nasıl ve neden etik olmayan davranışlarda bulduklarını daha iyi anlamaları gerektiği (Ruiz-Palomino ve Bañón-Gomis, 2017:102) düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ackroyd, S., & Thompson, P. (1999). *Organizational Misbehaviour: SAGE Publications*. Sage.
- Agervold, M. (2007). Bullying at work: A discussion of definitions and prevalence, based on an empirical study. *Scandinavian Journal of Psychology*, 48(2), 161-172.
- Ahmad, A., & Omar, Z. (2013). Abusive Supervision and Deviant Workplace Behavior: The Mediating Role of Work-Family Conflict. *The Journal of Human Resource and Adult Learning*, 9(2), 124.
- Akdemir, F. (2014). Ahlak Mı, Etik Mi?: Etimolojik ve Epistemolojik Bir Çözümleme, (3-11).2. *Kamu Etiği Seçilmiş Kongre Bildirileri* (27-28 Mart 2013), TODAİE Yayınları: Ankara.
- Akgeyik, T. (2009). Türkiye'de İş Etiği: İnsan Kaynakları Yönetimi Boyutuyla, (284-300). Orman, S. ve Parlak, Z. (Ed.) *İşletmelerde İş Etiği, İstanbul Ticaret Odası Yayınları*, İstanbul.
- Alias, M., Mohd Rasdi, R., Ismail, M., & Abu Samah, B. (2013). Predictors of workplace deviant behaviour: HRD agenda for Malaysian support personnel. *European Journal of Training and Development*, 37(2), 161-182.
- Andersson, L. M., & Pearson, C. M. (1999). Tit for tat? The spira-ling effect of incivility in the workplace. *Academy of Management Review*, 24(3), 452-471.
- Appelbaum, S. H., Deguire, K. J., & Lay, M. (2005). The relationship of ethical climate to deviant workplace behaviour. *Corporate Governance: The International Journal of Business in Society*, 5(4), 43-55.
- Ashforth, B. (1997). Petty tyranny in organizations: A preliminary examination of antecedents and consequences. *Canadian Journal of Administrative Sciences*, 14, 126-140.
- Askew, O. A., Beisler, J. M., & Keel, J. (2015). Current trends of unethical behavior within organizations. *International Journal of Management & Information Systems (IJMIS)*, 19(3), 107-114.
- Aydın, H. (2008). Ergenlerin kişilik özelliklerinin stresle başa çıkma ve bazı özlük niteliklerine göre karşılaştırmalı olarak incelenmesi (Doctoral dissertation, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*).

- Aydın, Ş., & Özkul, E. (2007). İş yerinde yaşanan psikolojik şiddetin yapısı ve boyutları: 4-5 yıldızlı otel işletmeleri örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt/Vol.:7- Sayı/No: 2 :169-186
- Bektaş, Ç., & Köseoğlu, M. A. (2008). İş etiği ve iş etiğinin yayılım süreci. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 145-158.
- Bennett, R. J., & Robinson, S. L. (2000). Development of a measure of workplace deviance. *Journal of Applied Psychology*, 85(3), 349.
- Boddy, C. R. (2014). Corporate psychopaths, conflict, employee affective well-being and counterproductive work behaviour. *Journal of Business Ethics*, 121(1), 107-121.
- Bolat, T., & Seymen, O. A. (2003a). Örgütlerde iş etiği ve kariyer yönetimi ilişkisi: normatif etik boyutuyla bir değerlendirme, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Dergisi Yönetim*, Yıl:14, Sayı:45, 3-19
- Bolat, T., & Seymen, O. A. (2003b). Örgütlerde iş etiğinin yerleştirilmesinde dönüştürücü liderlik tarzının etkileri üzerine bir değerlendirme. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(9), 59-85.
- Bolino, M. C., & Klotz, A. C. (2015). The paradox of the unethical organizational citizen: The link between organizational citizenship behavior and unethical behavior at work. *Current Opinion in Psychology*, 6, 45-49.
- Bowling, N. A., & Gruys, M. L. (2010). Overlooked issues in the conceptualization and measurement of counterproductive work behavior. *Human Resource Management Review*, 20(1), 54-61.
- Bowling, N. A., & Michel, J. S. (2011). Why do you treat me badly? The role of attributions regarding the cause of abuse in subordinates' responses to abusive supervision. *Work & Stress*, 25(4), 309-320.
- Brimecombe, M., Magnusen, M. J., & Bunds, K. (2014). Navigating the storm: A counterproductive work behavior and leadership case study in a Division I FBS School. *Sport Management Re-view*, 17(2), 219-237.
- Brodsky, C. M. (1976). The harassed worker. *DC Heath & Co.*
- Browning, V. (2008). An exploratory study into deviant behaviour in the service encounter: How and why front-line employees engage in deviant behaviour. *Journal of Management & Organization*, 14(04), 451-471.
- Burton, J. P., & Hoobler, J. M. (2006). Subordinate self-esteem and abusive supervision. *Journal of Managerial Issues*, 340-355.
- Burton, J. P., Hoobler, J. M., & Scheuer, M. L. (2012). Supervisor workplace stress and abusive supervision: The buffering effect of exercise. *Journal of Business and Psychology*, 27, 271-279.

- Carlson, D., Ferguson, M., Hunter, E., & Whitten, D. (2012). Abusive supervision and work–family conflict: The path through emotional labor and burnout. *The Leadership Quarterly*, 23(5), 849-859.
- Carter, S. 1998. *Civility*. New York: *Harper Perennial*
- Chen, Y. J., & Tang, T. L. P. (2006). Attitude toward and propen-sity to engage in unethical behavior: Measurement invariance across major among university students. *Journal of Business Ethics*, 69, 77-93.
- Chi, S. C. S., & Liang, S. G. (2013). When do subordinates' emo-tion-regulation strategies matter? Abusive supervision, subordinates' emotional exhaustion, and work withdrawal. *The Leadership Quarterly*, 24(1), 125-137.
- Christensen, L. J., Peirce, E., Hartman, L. P., Hoffman, W. M., & Carrier, J. (2007). Ethics, CSR, and sustainability education in the Financial Times top 50 global business schools: Baseline data and future research directions. *Journal of Business Ethics*, 73, 347-368.
- Chullen, L. C., Dunford, B. B., Angermeier, I., Boss, W. R., & Boss, A. D. (2010). Minimizing deviant behavior in healthcare organizations: the effects of supportive leadership and job design. *Journal of Healthcare Management*, 55(6), 381-398.
- Cohen, T. R., Panter, A. T., & Turan, N. (2013). Predicting counterproductive work behavior from guilt proneness. *Journal of Business Ethics*, 114(1), 45-53.
- Cortina, L. M., & Magley, V. J. (2003). Raising voice, risking retaliation: Events following interpersonal mistreatment in the workplace. *Journal of Occupational Health Psychology*, 8(4), 247.
- Decoster, S., Camps, J., Stouten, J., Vandevyvere, L., & Tripp, T. M. (2013). Standing by your organization: The impact of organizational identification and abusive supervision on followers' perceived cohesion and tendency to gossip. *Journal Of Business Ethics*, 118, 623-634.
- Demsky, C. A., Fritz, C., Hammer, L. B., & Black, A. E. (2019). Workplace incivility and employee sleep: The role of rumination and recovery experiences. *Journal of Occupational Health Psychology*, 24(2), 228.
- Deshpande, S. P., & Joseph, J. (2010). The impact of ethical values and perceptions of ethical conduct on counterproductive behavior of future managers. *Journal of Competitiveness Studies*, 18(1/2), 102.
- Deshpande, S. P., Joseph, J., & Shu, X. (2005). The impact of emotional intelligence on counterproductive behaviour in China. *Management Research News*, 28(5), 75-85.

- Ebeid, F., Kaul, T., Neumann, K., & Shane, H. (2003). Workplace abuse: Problems and consequences. *International Business & Economics Research Journal (IBER)*, 2(6), 75-86
- Effelsberg, D., Solga, M., & Gurt, J. (2014). Transformational leadership and follower's unethical behavior for the benefit of the company: A two-study investigation. *Journal of Business Ethics*, 120, 81-93.
- Einarsen, S., Hoel, H. ve Nielsen, M. B. (2004). Workplace Bullying. *Norwegian Labour Inspection Authority*, 47-60.
- Elangovan, A. R., & Shapiro, D. L. (1998). Betrayal of trust in organizations. *Academy of Management Review*, 23(3), 547-566.
- Fatima, A., Atif, Q. M., Saqib, A., & Haider, A. (2012). A path model examining the relations among organizational injustice, counterproductive work behavior and job satisfaction. *International Journal of Innovation, Management and Technology*, 3(6), 697.
- Girardi, P., Monaco, E., Prestigiacomo, C., Talamo, A., Ruberto, A., & Tatarelli, R. (2007). Personality and psychopathological profiles in individuals exposed to mobbing. *Violence and Victims*, 22(2), 172-188.
- Griffin, R. W., O'Leary-Kelly, A., & Collins, J. (1998). Dysfunctional work behaviors in organizations. *Journal of Organizational Behavior* (1986-1998), 65.
- Gruys ML, Sackett PR. (2003). The dimensionality of counterproductive work behavior. *International Journal of Selection and Assessment*, 11, 30-42
- Harris, K. J., Kacmar, K. M., & Zivnuska, S. (2007). An investigation of abusive supervision as a predictor of performance and the meaning of work as a moderator of the relationship. *The Leadership Quarterly*, 18(3), 252-263.
- Harris, K. J., Marett, K., & Harris, R. B. (2013). An investigation of the impact of abusive supervision on technology end users. *Computers in Human Behavior*, 29(6), 2480-2489.
- Harris, K.J., Harvey, P., & Kacmar, K.M. (2011). Abusive reactions to coworker conflict: Implications for subordinates of frustrated supervisors. *Leadership Quarterly*, 22, 1010-1023.
- Harvey, M., Treadway, D., Heames, J. T., & Duke, A. (2009). Bullying in the 21st century global organization: An ethical perspective. *Journal of Business Ethics*, 85, 27-40.
- Harvey, S., & Keashly, L. (2005). Emotional abuse: how the concept sheds light on the understanding of psychological harassment (in Québec). Perspectives interdisciplinaires sur le travail et la santé, (7-3).

- Hoel H., Cooper L. C. & Faragher B., (2001), The Experience of Bullying in Great Britain: The Impact of Organizational Status, *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 10 (4), 443-465.
- Hu, C., Wu, T. Y., & Wang, Y. H. (2011). Measurement equivalence/invariance of the abusive supervision measure across workers from Taiwan and the United States. *The Journal of Psychology*, 145(2), 111-131.
- Hubert, A. B., & Van Veldhoven, M. (2001). Risk sectors for un-desirable behaviour and mobbing. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 10(4), 415-424.
- Hung, T. K., Chi, N. W., & Lu, W. L. (2009). Exploring the relationships between perceived coworker loafing and counterproductive work behaviors: The mediating role of a revenge motive. *Journal of Business and Psychology*, 24(3), 257-270.
- Hunter, D. Y., & Bandow, D. (2009). Abusive managers and variables impacting retaliation in organizations. *The Business Review*, 12 (1), 32-39
- Hutton, S., & Gates, D. (2008). Workplace incivility and productivity losses among direct care staff. *AAOHN Journal*, 56(4), 168-175.
- İnal, K. (1996). Sosyalist etik. *Gelecek Dergisi*, 1(3), 43.
- Jacobs, G., Belschak, F. D., & Den Hartog, D. N. (2014). (Un) et-hical behavior and performance appraisal: The role of affect, support, and organizational justice. *Journal of Business Ethics*, 121, 63-76.
- Kacmar, K. M., Whitman, M. V., & Harris, K. J. (2013). The lingering impact of abusive supervision. *Journal of Applied Management and Entrepreneurship*, 18(3), 51.
- Kant, L., Skogstad, A., Torsheim, T., & Einarsen, S. (2013). Beware the angry leader: Trait anger and trait anxiety as predictors of petty tyranny. *The Leadership Quarterly*, 24(1), 106-124.
- Kaplan, Ç. (2009). Kamu Yönetiminde Etik ve Kamu Çalışanlarının Etik Kavramını Algılayışları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(3), 343-355.
- Kapu, H. (2009). Akademik Bir Disiplin Olarak İş Ahlakı, (52-113) Orman, S. ve Parlak, Z. (Ed.) *İşletmelerde İş Etiği*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul.
- Kara, Y. (2006). Okullardaki örgütsel kültürün okul yöneticilerinin etik davranışları üzerindeki etkisi. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE İşletme Ana Bilim Dalı.
- Karlsson, J. (2013). Organizational Misbehaviour in the Workplace: Narratives of Dignity and Resistance. *Springer*.

- Kartaltepe Behram, N. (2015). Örgütsel Politika ve etik olmayan Davranış Bildirimi, *Beta Yayınları*: İstanbul.
- Keashly, L. (1998). Emotional abuse in the workplace : Conceptual and empirical issues. *Journal of Emotional Abuse*, 1, 85-117.
- Keashly, L., & Harvey, S. (2006). Emotional abuse at work. *Handbook of Workplace Violence*, 95-120.
- Kelloway, E. K., Francis, L., Prosser, M., & Cameron, J. E. (2010). Counterproductive work behavior as protest. *Human Resource Management Review*, 20(1), 18-25.
- Kiazad, K., Restubog, S. L. D., Zagenczyk, T. J., Kiewitz, C., & Tang, R. L. (2010). In pursuit of power: The role of authoritarian leadership in the relationship between supervisors' Machiavellianism and subordinates' perceptions of abusive supervisory behavior. *Journal of Research in Personality*, 44(4), 512-519.
- Krischer, M. M., Penney, L. M., & Hunter, E. M. (2010). Can counterproductive work behaviors be productive? CWB as emotion-focused coping. *Journal of Occupational Health Psychology*, 15(2), 154.
- Lanyon, R. I., & Goodstein, L. D. (2004). Validity and reliability of a pre-employment screening test: The counterproductive behavior index (CBI). *Journal of Business and Psychology*, 18(4), 533-553.
- Lee, S., Yun, S., & Srivastava, A. (2013). Evidence for a curvilinear relationship between abusive supervision and creativity in South Korea. *The Leadership Quarterly*, 24(5), 724-731.
- Lewis, P. S., & Malecha, A. (2011). The impact of workplace incivility on the work environment, manager skill, and productivity. *JONA: The Journal of Nursing Administration*, 41(7/8), S17-S23.
- Leymann, H. (1996). The content and development of mobbing at work. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 5(2), 165-184.
- Lian, H., Ferris, D. L., & Brown, D. J. (2012). Does taking the good with the bad make things worse? How abusive supervision and leader-member exchange interact to impact need satisfaction and organizational deviance. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 117(1), 41-52.
- Lim, S., & Cortina, L. M. (2005). Interpersonal mistreatment in the workplace: the interface and impact of general incivility and sexual harassment. *Journal of Applied Psychology*, 90(3), 483.
- Lutgen-Sandvik, P. (2003). The communicative cycle of employee emotional abuse: Generation and regeneration of workplace mistreatment. *Management Communication Quarterly*, 16(4), 471-501.

- MacKenzie, C., Garavan, T. N., & Carbery, R. (2015). Dysfunctional Behavior in Organisations: Can HRD reduce the impact of dysfunctional organizational behavior-A Review and Conceptual Model. *Managerial Psychology*, 16(5), 322-338.
- Matthiesen, S. B., & Einarsen, S. (2001). MMPI-2 configurations among victims of bullying at work. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 10(4), 467-484.
- Mikkelsen, E. ve Einarsen, S. (2001). Bullying in Danish work life: prevalence and health correlates. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 10, 393-413.
- Mount, M., Ilies, R., & Johnson, E. (2006). Relationship of personality traits and counterproductive work behaviors: The mediating effects of job satisfaction. *Personnel Psychology*, 59(3), 591-622.
- Nasurdin, A. M., Ahmad, N. H., & Razalli, A. A. (2014). Politics, justice, stress, and deviant behaviour in organizations: An empirical analysis. *International Journal of Business and Society*, 15(2), 235.
- Neuman, J. H., & Baron, R. A. (1997). Aggression in the workplace. In R. A. Giacalone & J. Greenberg (Eds.), *Antisocial behavior in organizations* (pp. 37–67). *Sage Publications, Inc.*
- Neuman, J. H., & Baron, R. A. (1998). Workplace violence and workplace aggression: Evidence concerning specific forms, potential causes, and preferred targets. *Journal of Management*, 24(3), 391-419.
- Nolfe, G., Petrella, C., Blasi, F., Zontini, G., & Nolfe, G. (2007). Psychopathological dimensions of harassment in the workplace (mobbing). *International Journal of Mental Health*, 36(4), 67-85.
- Özdemir, S. (2009). Günümüz Türkiye'sinde Akademik İş Ahlakı Çalışmalarına Genel Bakış, (301-336) Orman, S. ve Parlak, Z. (Ed.) İşletmelerde İş Etiği, *İstanbul Ticaret Odası Yayınları*, İstanbul.
- Pelit, E., & Arslantürk, Y. (2011). Turizm İşletmelerinin İş Etiğine Yönelik Uygulamalarının Çalışma Yeri Tercihindeki Önemi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(1), 163–184.
- Penney, L. M., & Spector, P. E. (2005). Job stress, incivility, and counterproductive work behavior (CWB): The moderating role of negative affectivity. *Journal of Organizational Behavior*, 26, 777–796.
- Peterson, D. K. (2002). Deviant workplace behavior and the organization's ethical climate. *Journal of Business and Psychology*, 17(1), 47-61.

- Popovich, P. M., & Warren, M. A. (2010). The role of power in sexual harassment as a counterproductive behavior in organizati-ons. *Human Resource Management Review*, 20(1), 45-53.
- Richards, J. (2008). The many approaches to organisational misbehaviour: a review, map and research agenda. *Employee Relations*, 30(6), 653-678.
- Robbins, S., Judge, T. A., Millett, B., & Boyle, M. (2013). Organisational behaviour. *Pearson Higher Education AU*.
- Roberts, S. J., Scherer, L. L., & Bowyer, C. J. (2011). Job stress and incivility: What role does psychological capital play?. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 18(4), 449-458.
- Robinson, S. L., & Bennett, R. J. (1995). A Typology of Deviant Workplace Behaviors: A Multidimensional Scaling Study. *Academy of Management Journal*, 38(2), 555-572.
- Robinson, S. L., & O'Leary-Kelly, A. M. (1998). Monkey see, monkey do: The influence of work groups on the antisocial behavior of employees. *Academy of Management Journal*, 41(6), 658-672.
- Ruiz-Palomino, P., & Bañón-Gomis, A. (2017). The negative impact of chameleon-inducing personalities on employees' ethical work intentions: The mediating role of Machiavellianism. *European Management Journal*, 35(1), 102-115.
- Sackett, P. R., & DeVore, C. J. (2002). Counterproductive behaviors at work. In N. Anderson, D. S. Ones, H. K. Sinangil, & C. Viswesvaran (Eds.), *Handbook of industrial, work and organizational psychology*, Vol. 1. Personnel psychology (pp. 145–164). Sage Publications Ltd.
- Sagie, A., Stashevsky, S., & Koslowsky, M. (Eds.). (2003). Misbehaviour and dysfunctional attitudes in organizations. *Palgrave Macmillan*: New York.
- Salin, D. (2001). Prevalence and forms of bullying among busi-ness professionals: A comparison of two different strategies for measuring bullying. *European Journal of Work and Organizational psychology*, 10(4), 425-441.
- Sayılı, H., & Kızıldağ, D. (2007). Yönetmelik ve yönetmelik etiğinin oluşmasında insan kaynakları yönetiminin rolünü belirlemeye yönelik bir analiz. *Afyonkarahisar Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 231-251.
- Schulze, N. (2007). İşletme Etiği Konusuna Kavramsal Bir Bakış, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt:30, Sayı: 4 35-51
- Seymen, O. A., & Bolat, T. (2007). Kohlberg'in Bilişsel Ahlâkî Gelişim Modelinden Yararlanan Etiksel Karar Verme Modellerinin Karşılaştırmalı Analizi. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 7(13), 24-61.

- Spector, P. E. (1975). Relationships of organizational frustration with reported behavioral reactions of employees. *Journal of Applied Psychology*, 60(5), 635.
- Spector, P. E. (1978). Organizational frustration: A model and re-view of the literature. *Personnel Psychology*, 31(4), 815-829.
- Spector, P. E., & Fox, S. (2002). An emotion-centered model of voluntary work behavior: Some parallels between counterproductive work behavior and organizational citizenship behavior. *Human Resource Management Review*, 12(2), 269-292.
- Spector, P. E., Fox, S., & Domagalski, T. (2006). Emotions, violence and counterproductive work behavior. *Handbook of Workplace Violence*, 29, 46.
- Spector, P. E., Fox, S., Penney, L. M., Bruursema, K., Goh, A., & Kessler, S. (2006). The dimensionality of counterproductivity: Are all counterproductive behaviors created equal?. *Journal of Vocational Behavior*, 68(3), 446-460.
- Taylor, E. (2009). *The Mystery of Personality: A History of Psychodynamic Theories*, Springer, London
- TDK, (2005). Türkçe Sözlük, *Akşam Sanat Okulu Matbaası*, Ankara 4. Baskı.
- Tepper, B. J. (2000). Consequences of abusive supervision. *Academy of Management Journal*, 43, 178-190
- Tepper, B. J., Moss, S. E., & Duffy, M. K. (2011). Predictors of abusive supervision: Supervisor perceptions of deep-level dissimilarity, relationship conflict, and subordinate performance. *Academy of Management Journal*, 54(2), 279-294.
- Thau, S., Crossley, C., Bennett, R. J., & Sczesny, S. (2007). The relationship between trust, attachment, and antisocial work behaviors. *Human Relations*, 60(8), 1155-1179.
- Treviño, L. K., Weaver, G. R., & Reynolds, S. J. (2006). Behavioral ethics in organizations: A Review. *Journal of Management*, 32(6), 951-990.
- Tuclea, C. E., Vrânceanu, D. M., & Filip, A. (2015). Dimensions of Deviant Workplace Behavior in Small and Medium-Sized Enterprises. *Revista de Management Comparat International*, 16(1), 23.
- Valle, M. (2005). A preliminary model of abusive behavior in organizations. *Southern Business Review*, 30(2), 27.
- Viswesvaran, C., Deshpande, S. P., & Joseph, J. (1998). Job satisfaction as a function of top management support for ethical behavior: A study of Indian managers. *Journal of Business Ethics*, 17, 365-371.
- Weiss, J. W. (2021). *Business ethics: A stakeholder and issues management approach*. Berrett-Koehler Publishers.

- Wilks, D. C. (2011). Attitudes towards unethical behaviours in organizational settings: An empirical study. *Ethics in Progress Quarterly*, 2(2), 9-22.
- Wilson, J. Q. 1993. The moral sense. New York: *Free Press*.
- Wouters, K., Maesschalck, J., Peeters, C. F., & Roosen, M. (2014). Methodological issues in the design of online surveys for measuring unethical work behavior: Recommendations on the basis of a split-ballot experiment. *Journal of Business Ethics*, 120(2), 275-289.
- Xiaqi, D., Kun, T., Chongsen, Y., & Sufang, G. (2012). Abusive supervision and LMX: Leaders' emotional intelligence as antecedent variable and trust as consequence variable. *Chinese Management Studies*, 6(2), 257-270.
- Zapf, D., & Einarsen, S. (2001). Bullying in the workplace: Recent trends in research and practice— an introduction. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 10(4), 369-373.
- Zhang, L., & Deng, Y. (2016). Guanxi with Supervisor and Counterproductive Work Behavior: The Mediating Role of Job Satisfaction. *Journal of Business Ethics*, 134(3), 413-427.

ISBN: 978-625-6971-83-7

BÖLÜM 11

ÇOCUKLARA İLİŞKİN YAŞ TEMELLİ DÜZENLEMELER: EVLENME YAŞI, CİNSELLİĞE RIZA VE ERGEN GEBELİĞİ

Dr. Fikret YAMAN¹

Giriş

Günümüzde çocuk, genç/ergen, yaşlı gibi nüfus kesimlerini tanımlamada yaş faktörü temel öğeler arasında yer almaktadır. Çalışmanın odağını oluşturan çocuk ve ergen yaşı ise din, kültür ve hukuk sistemlerine göre farklılık göstermektedir.

Modern dönemde, insan hakları sözleşmeleri bağlamında en fazla kabul gören (Yaman, 2022a) Birleşmiş Milletler (BM) Çocuk Hakları Sözleşmesi² (ÇHS) ile birlikte dünyanın büyük bir çoğunluğu tarafından 18 yaşın altındaki bireyler çocuk olarak tanımlanmaktadır.

Modern dönemdeki çocuk tanımının içerisinde ergenler/gençler de yer aldığından dolayı çocuk ve ergen kavramı ile ilgili bazı önemli tartışmalar bulunmaktadır.

Çocukların gelişimini tamamlamadığı düşüncesiyle hukuki düzenlemeler çoğunlukla çocukları korumaya odaklanmıştır. Bununla birlikte, ergenlik döneminde gençlerin farklı bir gelişim döneminde oldukları kabul edilmektedir. Bundan ötürü 18 yaş altı bireyler için eğitim, çalışma, cezai sorumluluk ve evlenme gibi alanlarda farklı yaş ayrımlarına gidilmiştir. Çocuk ve gencin tekdüze bir şekilde ele alınması ve gençlerin yaş ve gelişim özelliklerinin göz ardı edilmesi çeşitli handikapları içinde barındırmaktadır.

Çalışmada, literatür ve uluslararası kuruluşların hukuksal düzenlemeleri de dikkate alınarak çocuğun yaşı, cinselliğe rıza yaşı, evlenme yaşı, ergen

¹ Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, ORCID: 0000-0002-2385-5824

² BM Çocuk Haklarına Dair Sözleşme, BM üyesi 197 ülkenin 196'sı tarafından onaylanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yaman, F. (2022). Çocuk Hakları Sözleşmesine Taraf Olmayan Ülke: Amerika Birleşik Devletleri. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 22(55), 377-398.

gebelikleri, ergen evliliği, çocuk yaşta/erken evlenme konuları eleştirel bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Çocuğun Yaşı

BM, Avrupa Konseyi (AK) ve Lahey Adalet Divanı gibi uluslararası kurumlar tarafından hazırlanan sözleşme ve diğer belgelerde, 18 yaşına kadar olan bireyler çocuk olarak kabul edilmektedir.

BM Çocuk Hakları Sözleşmesi (1989), çocuğa uygulanabilecek olan kanuna göre *daha erken yaşta reşit olma durumu hariç* 18 yaş altı bireyleri çocuk olarak tanımlamaktadır. BM'nin tanımından da anlaşılacağı üzere, bazı durumlarda 18 yaşın altındaki bireyler reşit olabilmektedir. Örneğin, Türk Medeni Kanunu'na (TMK) göre, erginliğin 18 yaşın tamamlanmasıyla başlayacağı belirtilmekle birlikte evliliğin kişiyi reşit kılacağı ifade edilmektedir (11.md). Aynı şekilde, TMK'nın 12. maddesinde "*Onbeş yaşını dolduran küçük, kendi isteği ve velisinin rızasıyla mahkemece ergin kılınabilir*" denilmektedir.

BM tarafından 18 yaşın altındaki bireyler çocuk olarak kabul edilmekle birlikte BM'ye ait dokümanlarda genç kavramına yer verilmekte ve 15 – 24 yaş arasındaki kişiler genç olarak tanımlanmaktadır.¹

İslam hukukunda, Ebu Hanife dışındaki hukukçular erkek veya kadın 15 yaşını doldurduğunda leh ve aleyhine olan her şeyden sorumlu olacağı ve had cezasını gerektiren bir suç işlediğinde had uygulanacağı görüşündedir (Şâfiî, VI: 133; Şevkânî, V: 343; Kâsânî, VII: 172; Zeylaî, V: 203; İbn Âbidîn, V: 97, akt. Çolak, 2011). İslam dinine göre, rüşd (ortalama 15 yaş) haliyle birlikte çocukluk dönemi sona ermektedir (Canan, 1995).

Ergenlik dönemi, çocukluk döneminin aksine çocukların fiziksel, bilişsel ve ruhsal açıdan hızlı geliştikleri ve dönüştükleri bir dönemdir. Çocukluk ve ergenlik dönemi, yaş, cinsiyet ve gelişim düzeylerine bağlı olarak farklı açılardan ele alınması gereken dönemlerdir. Bundan dolayı çalışma yaşı, zorunlu eğitim yaşı, cinselliğe rıza yaşı, evlenme yaşı ve asgari ceza sorumluluk yaşı çocuk ve ergenlere göre farklılaşmaktadır. Çocuk ve ergenlerin yaş ve gelişim düzeylerine göre haklar, sorumluluklar ve yaptırımlar düzenlenmiştir. Örneğin, Avustralya, İngiltere ve Galler'de asgari cezai sorumluluk yaşı 10; İskoçya'da 12'dir.²

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.un.org/esa/socdev/documents/youth/fact-sheets/youth-definition.pdf>, <https://www.un.org/en/global-issues/youth>, <https://www.unesco.org/en/youth>, Erişim: 07.08.2023

² Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://humanrights.gov.au/our-work/childrens-rights/projects/childrens-rights-reports>, <https://www.gov.uk/age-of-criminal-responsibility>, Erişim: 05.07.2023

Türkiye’de cezai sorumluluk yaşının başlangıcı 12 iken, zorunlu eğitim çağı 6 – 14 yaş ve çalışma yaşı ise 14 – 15 olarak belirlenmiştir (Yaman, 2022b).

Çalışma yaşı, zorunlu eğitim yaşı ve cezai sorumluluk yaşı gibi alanlarda ciddi tartışmalar olmamasına rağmen evlilik ve cinselliğe rıza yaşı konusundaki tartışmalar gündemde kalmaya devam etmektedir.

Evlenme Yaşı

BM, AK gibi uluslararası kurumlar tarafından hazırlanan hukuki düzenlemeler ve politikalarda 18 yaş altı evliliklere karşı durulmakta ve taraf ülkelere evlenme yaşının 18 olması yönünde çağrılar yapılmaktadır. Bunun sonucunda birçok ülkede evlenme yaşı 18’e yükselmiştir.

BM Evliliğe Rıza Gösterilmesi, Asgari Evlenme Yaşı ve Evliliğin Tesciline Dair 1962 tarihli Sözleşmesi, 1964 yılında yürürlüğe girmiştir. Sözleşmenin giriş kısmında, her erkek ve kadının evlenme ve aile kurma hakkına vurgu yapılmıştır. Bunun yanında, Sözleşmeye taraf devletler tarafından, çocuk evliliklerinin ve genç kızların ergenlik çağına gelmeden nişanlanmalarının ortadan kaldırılması, gerekli hallerde cezai yaptırımların uygulanması, tüm evliliklerin kayıt altına alınması, geleneklerin, eski yasaların ve uygulamaların ortadan kaldırılması amacıyla gerekli bütün tedbirlerin alınması gerektiği teyit edilmiştir. Sözleşme’nin 2.maddesi gereğince, Taraf Devletler evlilik için asgari bir yaş belirlemek durumundadır.

1979 yılında BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen *Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi* (CEDAW), taraf devletlere asgari evlenme yaşını belirleme zorunluluğu getirmektedir. Bunun yanında, Sözleşme (md.16/2) çocuğun “nişanlanmasını ve evlenmesini” yasaklamaktadır.

Hukuksal bağlayıcılığı bulunmayan *Evliliğe Rıza, Evlilikte Asgari Yaş ve Evliliklerin Kayda Geçirilmesi* ile ilgili BM Güvenlik Konseyi Tavsiye Kararı (Karar 2018/20), evlilik ile ilgili asgari yaşı 15 olarak belirlemektedir (Greijer ve Doek, 2019: 64).

BM Çocuk Hakları Komitesi, ergen sağlığı ile ilgili genel yorumunda anne ve babanın rızası olsun olmasın, kızlar ve erkekler için yasal evlenme yaşının 18’e çıkarılmasını şiddetle tavsiye etmektedir (4 Nolu Genel Yorum). Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi de benzer bir tavsiyede bulunmuştur (Genel Yorum No. 21, 1994; Newell, 2008: 31 – 32).

Kadınlara Karşı Her Tür Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi ve Çocuk Hakları Komitesi’nin Zararlı Uygulamalara İlişkin 31 ve 18 sayılı Ortak Genel Tavsiyelerinde/Yorumlarında, “18 yaşından küçük, ancak olgun ve kendine

yeterli durumda olan bir çocuğun evlenmesine istisnai durumlarda izin verilebilir. Ancak bu durumda da çocuk en az 16 yaşında olmalıdır ve bu yöndeki karar, kültüre ve geleneğe atıfta bulunmaksızın yasalarca tanımlanmış meşru ve istisnai zeminlerde bir yargıç tarafından verilmelidir” denilmektedir (UNICEF, 2019).

Küresel ölçekte çocuk evliliklerinin önlenmesine yönelik yapılan çalışmalar Çad’tan Kosta Rika’ya, Guatemala’dan Almanya’ya, Nepal’den Hollanda’ya kadar birçok ülkede yasal evlilik yaşının 18’e çıkarılmasına yol açmıştır (Petroni, Das ve Sawyer, 2019).

Türkiye’de TMK uyarınca, erkek veya kadının evlenebilmesi için 17 yaşını doldurmaları gerekmektedir. Bunun yanında, olağanüstü durumlarda ve önemli bir gerekçenin varlığı halinde 16 yaşını doldurmuş bireyler hâkim kararıyla evlenebilmektedir (124.md).

Cinselliğe Rıza Yaşı

Cinsel istismar, taciz ve tecavüz gibi eylemler küresel ölçekte cezai yaptırıma tabi tutulurken çocukların rızaya dayalı cinsel birliktelikleri hukuki olarak birçok ülkede teminat altına alınmıştır.

Cinselliğe rıza yaşı, kişinin rızaya dayalı cinsel ilişkilere karar verebileceği yaş olarak ele alınmaktadır. Cinselliğe rıza yaşının altındaki cinsel ilişkiler, rızaya dayalı olarak değerlendirilmemektedir. Cinselliğe rıza yaşının altındaki cinsel eylemler, cinsel istismar olarak ele alınmakta ve cezalandırılmaktadır.

Asgari evlilik yaşının 18 olması gerektiğini ifade eden uluslararası sözleşmeler, uluslararası insan hakları kurumları/savunucuları/standartları; cinselliğe rıza yaşı konusunda spesifik bir yaş sınırı tavsiye etmediği gibi ergenlerin cinsellik hakkının tanınması çağrısında bulunmaktadır (Petroni, Das ve Sawyer, 2019). Part vd. (2013), ergen hamileliklerinin cinsel ve üreme sağlığı ile haklar çerçevesinde ele alınması gerektiğini öne sürmektedir.

Batı ülkelerinin büyük bir bölümünde, cinselliğe rıza yaşı konusunda hukuki düzenlemeler yapılmıştır. On sekiz yaş altı evlilikler yasaklanmasına rağmen rızaya dayalı cinsel ilişkiler serbest bırakılmıştır.¹

1 Fransa’da 2006 yılında yürürlüğe giren 4 Nisan 2006 tarih ve 2006-399 sayılı Çiftler Arası veya Küçüklere Karşı İşlenen Şiddetin Önlenmesini ve Bastırılmasını Destekleyen Yasa; tecavüzün, evlilik içinde olabileceğini tanımlamış ve eşlerin “evlilik içindeki cinsel ilişkiye rıza gösterdikleri” şeklindeki varsayımı kaldırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://evaw-global-database.unwomen.org/es/countries/europe/france/2006/loi-n-2006-399-du-4-avril-2006-renforcant-la-prevention-et>, <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFARTI000002439688>, Erişim: 04.07.2023

Türkiye’de Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından hazırlanan Aile İçi Şiddetle Mücadele El Kitabı ve Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele El Kitabında, cinsel şiddet “evlilik içi dâhil, kendisiyle veya başkalarıyla cinsel ilişkiye zorlamak, cinsel organa zarar vermek, çocuk doğurmaya ya da doğurmamaya, kürtaja, enstest

Cameron vd.'nin (2015: 44) aktardıklarına göre, Yeni Zelanda da sosyal hizmet uzmanları ve aynı şekilde halk, “ergen (13 – 19 yaş) seks işçilerinin¹, fuhuşu bilfiil ve özgürce bir meslek olarak seçtiklerini” görme eğilimindedir. Öyle ki, buna dair bir müdahale “ataerkil ve ergenlerin kendi görüşlerini oluşturma hakkının inkârı” olarak görülebilmektedir.

BM, AK, Lahey Adalet Divanı gibi birçok kurum tarafından 18 yaş altı kişiler çocuk olarak tanımlanırken uluslararası düzeyde, cinselliğe rıza anlamında standart bir asgari yaş belirlenmiş değildir. Diğer bir ifadeyle, cinsel ilişki yaşı anlamında bütün ülkeleri bağlayıcı standart bir uluslararası belge bulunmamaktadır.

Çocukların Cinsel Sömürü ve Cinsel İstismardan Korunması Terimler & Kavramlar Kılavuzuna göre,² ÇHS, ÇHS'ye Ek Çocuk Satışı, Fahişeliği ve Pornografisine İlişkin İhtiyari Protokolü ve Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 182 No'lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi, “cinsellikte rıza yaşı konusunda sessiz kalmakta, bu yaştan belirlenmesini tümüyle Devletlere bırakmaktadır” (Greijer ve Doek, 2019: 21).

BM Çocuk Hakları Komitesi'nin “*Ergenlikte Çocuk Haklarının Uygulanması*” isimli 20 nolu yorumunda, cinselliğe rıza konusunda bazı hususlara yer verilmiştir. Mezkûr yorumun, çocuğun tanımı ile ilgili bölümünde (40.paragraf) “evlilik, silahlı kuvvetlerle işe alma, tehlikeli veya sömürücü çalışmalarda bulunma ve alkol ve tütün satın alımı ve tüketilmesi için asgari yaş sınırının 18 yıl olması gerektiği” teyit edilmiştir. Bununla birlikte, Taraf

ilişkiye ya da fuhuşa zorlamak, zorla evlendirmek, telefonla ya da sözlü olarak cinsel içerikli rahatsızlık verici davranışlarda bulunmak gibi eylemler” şeklinde tanımlanmıştır. Bkz. Yaman, F. (2019). Kadına Yönelik Hukuki Düzenlemelerin Aile Kurumu Üzerindeki Etkileri: İstanbul Sözleşmesi Ve 6284 Sayılı Kanun Örnekleri. Uluslararası Ailenin Korunması Hakkı Sempozyumu, 29 – 30 Nisan 2019, Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu (TİHEK), Ankara

1 Seks işçisi kavramı, Batı ülkelerinde ve literatürde kullanılan ve olumlanan bir kavramdır. BM düzeyinde, benzer kavramların kullanıldığı not edilmelidir. Örneğin BM tarafından Çocuk Hakları Sözleşmesine Ek Çocuk Fahişeliği, Pornografisi ve Satışı ile İlgili Çocuk Hakları Sözleşmesine İhtiyari Protokol (Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution and child pornography) hazırlanmıştır. Söz konusu İhtiyari Protokoldeki “çocuk fahişeliği” kavramı dikkate alındığında, çocukların doğrudan “fahişelik” ile isimlendirilmesinin uygun olmadığı değerlendirilmektedir. “Çocuk fahişeliği” kavramı yerine, fuhuşa bulaştırılan çocuk kavramının kullanılmasının çocuk hakları açısından uygun olacağı düşünülmektedir. Çocuk ve ergenler başta olmak üzere “seks işçisi, çocuk fahişeliği vb” kavramların kullanımının uygun olmadığı değerlendirilmektedir.

2 Çocukların Cinsel Sömürü ve Cinsel İstismardan Korunması Terimler & Kavramlar Kılavuzu (Terminology Guidelines for the Protection of Children from Sexual Exploitation and Sexual Abuse), Susanna GREIJER ve Jaap DOEK tarafından hazırlanmış, Kuruluşlar Arası Çalışma grubu tarafından 28 Ocak 2016 tarihinde Lüksemburg'da onaylanmıştır. Kılavuz, Avrupa Birliği'nin desteği ile Uluslararası Çocuk Merkezi tarafından İngilizce aslından Türkçeye tercüme edilmiştir. Tercüme edilen metin, Lüksemburg Büyük Dükalığı Hükümeti'nin desteği ve Prof. Dr. Betül Ulukol, Dr. Figen Paşlı, Özge Şahin, Selen Doğan ve Mustafa Uygur'un katılımları ile oluşturulan bir çalışma grubu tarafından kontrol edilmiş ve metindeki yeni terimler ve kavramlar Türkçe'ye uyarlanmıştır.

Devletlerin **ergenlerin koruma ve gelişen kapasitelerini dikkate alması** ve cinsel rıza için yasal yaş sınırı belirlenirken kabul edilebilir bir asgari yaş tanımlamaları gerektiğine yer verilmiştir.¹ Ayrıca, taraf devletlerin “benzer yaştaki ergenlerin fiilen karşılıklı rızaya dayalı ve suiistimal içermeyen cinsel aktivitelerini suç saymaktan kaçınmaları” gerektiği vurgulanmaktadır (UNICEF, 2019; FRA, 2023).

Petroni, Das ve Sawyer (2019) gençlerin çoğunluğunun 18 yaşından önce cinsel ilişkiye girdiğini öne sürerek, cinselliğe rıza yaşını yükselten kanunların, olumsuz sonuçlara yol açacağını ve cinsellik dâhil ergenlerin haklarının kısıtlanacağını iddia etmektedir.

Uluslararası kuruluşlar, cinselliğe rıza olgusunu ergenlerin cinsellik hakları çerçevesinde ele almaktadır. Cinselliğe rıza yaşını yükselten kanunların, evlilik öncesi cinsel ilişkiye giren kişileri cezalandırma ve damgalama ile sonuçlanacağını ve cinsel ve üreme sağlığına erişimi kısıtlayacağı öne sürülmektedir (Petroni, Das ve Sawyer, 2019).

Çocukların Cinsel İstismarı ve Cinsel Sömürüsü ve Çocuk Pornografisiyle Mücadele 2011/93 sayılı Avrupa Birliği Direktifi, **cinsellikte rıza yaşı**, “ülkedeki yasalara göre, altında olması durumunda çocukla cinsel ilişkilerin yasak olacağı yaş” şeklinde tanımlanmaktadır (Greijer ve Doek, 2019: 21).

Türkiye'nin de taraf olduğu Avrupa Konseyi Çocukların Cinsel Sömürü ve İstismara Karşı Korunması Sözleşmesi², çocukların cinsel sömürü ve istismara karşı korunmalarını amaçlamış ve bu anlamda cinsel istismar ile ilgili 18.maddenin 1.fikrasında “ulusal hukukun ilgili hükümlerine göre **yasal olarak cinsel erginlik yaşına gelmemiş olan bir çocukla cinsel faaliyetlerde bulunmanın**” suç kapsamına alınması için taraf devletler tarafından yasal ve diğer tedbirlerin alınması gerektiği ifade edilmiştir. Sözleşmenin 18.maddesi 2.fikrasında, Taraf ülkelere “**çocukla cinsel faaliyette bulunmanın yasak olduğu asgari bir yaş sınırına karar vermeleri**” çağrısında bulunmaktadır. Mezkûr maddenin devamında ise, söz konusu hükmün küçükler arasındaki **rızaya dayalı cinsel faaliyetleri düzenleme amacı taşımadığı** ifade edilmiştir (18.md, 3.fıkra).

Lanzarote Sözleşmesi'nin yukarıda ifade edilen cinsel istismar ile ilgili hükümlerine ilişkin olarak vurgulanması gereken bazı hususlar bulunmaktadır.

¹ Tütün satın alımı ve tüketilmesi gibi bir alanda çocuklar için asgari yaş sınırının 18 yıl olması gerektiği teyit edilirken ve birçok ülkede bu yönde yasal düzenlemeler yapılırken cinselliğe rıza konusunda ülkeleri bağlayıcı asgari bir yaşa yer verilmemektedir.

² Türkiye, Lanzarote Sözleşmesini 2007 yılında imzalamış, 2011 yılında onaylamıştır. Sözleşme, Türkiye açısından 2012 yılında yürürlüğe girmiştir.

Sözleşme, 18 yaşın altındaki kişileri çocuk olarak tanımlamakla birlikte cinsel ilişkiler noktasında cinsel erginlik kavramına yer vermekte ve cinsel erginlik yaş sınırının altındaki cinsel faaliyetlerin suç kapsamına alınması için yasal ve diğer tedbirlerin alınması gerektiği hüküm altına alınmıştır. Bununla birlikte mezkûr hükümlerin çocuklar arasındaki rızaya dayalı cinsel ilişkileri düzenlemediği belirtilmiştir. Öte yandan, 18.maddenin 2.fikrasında, Taraf ülkelerden her birinin “çocukla cinsel faaliyette bulunmanın yasak olduğu yaş alt sınırına karar vereceği” belirtilmekle birlikte yaş alt sınırı konusundaki kararın ülkelere bırakıldığı; bütün üye ülkeleri bağlayıcı asgari bir yaş sınırının hüküm altına alınmadığı not edilmelidir.

Uluslararası belgeler, cinselliğe rıza yaşının kaç olacağını devletlere bırakmıştır (Newell, 2008: 31).

Çalışma kapsamında, Lanzarote Sözleşmesi noktasında yer verilmesi gereken diğer bir husus, Taraf Devletlerin, “cinsel rıza yaşına erişmişse, çocuğun cinsel istismar ya da cinsel aktivitelere tanık olmasına yol açmayı suç saymama kararı verebileceği” yönündeki hükümdür (22.md.). Son olarak Lanzarote Sözleşmesi’nin “*çocuk pornografisine ilişkin suçlarla*” ilgili 20.maddesinin 3.fikrasında, “cinsel rıza yaşına ulaşmış çocuğun rızasıyla üretilmesi ve yalnızca kişisel kullanımla sınırlı kalması durumunda pornografik materyalin üretilmesini ya da bulundurulmasını suç saymayabilir” hükmüne yer verilmiştir (Greijer ve Doek, 2019: 22).

Uluslararası Sözleşmelerde/belgelerde, çocuklarla cinsel faaliyette bulunmanın yasak olduğu asgari bir yaşın belirlenmesinden bahsedilmekle birlikte küresel ölçekte cinselliğe rıza anlamında asgari yaşın kaç olduğu konusunda açık bir hüküm bulunmamaktadır. Bununla birlikte, BM Çocuk Hakları Komitesi, cinselliğe rıza yaşı için 13 yaşın “çok erken” bir yaş olacağını düşünmektedir. Komite, düşük cinselliğe rıza yaşının çocukları cinsel istismara daha açık hale getireceğini ya da çocuklara yeterli koruma sağlayamayacağını öne sürmektedir (Newell, 2008: 32; Sedletzki ve Perrault, 2016).

Avrupa Konseyine üye bütün ülkeler tarafından çocuklarla cinsel ilişkide bulunmanın suç olduğu asgari bir yaş sınırı belirlenmiştir. Üye ülkelerin yaklaşık yarısı, yaptıkları düzenlemede istisnai bir hususa yer vermiştir. Buna göre, eğer partnerler benzer yaşta ya da yaş farkı belirli bir yıldan fazla değilse cinsel ilişki yasal kabul edilmiştir. Cinsel istismar ile ilgili birçok araştırma, rıza kavramını içermekte ve genellikle 5 yaş farkı olmak üzere yaş farkını şart koşmaktadır.

Cinselliğe rıza yaşı ülkelere göre değişmektedir. Cinselliğe rıza yaşı, 11 yaşından (Nijerya) 21 yaşına (Bahreyn) kadar değişkenlik göstermektedir (Petroni, Das ve Sawyer, 2019). İslam dininde, evlilik dışındaki her türlü cinsel ilişkinin yasak olması¹ nedeniyle İslam toplumlarında cinselliğe rıza konusunda yasal bir yaş sınırı bulunmamaktadır.

Evlilik kurumu dışındaki cinsel ilişkilerin yasak olduğu toplumların aksine Batı ülkelerinde cinsel aktiviteler için genel olarak yasal bir yaş sınırı belirlenmiştir. Avrupa Birliği Temel Haklar Kurumuna (European Union Agency For Fundamental Rights-FRA) göre, Avrupa ülkelerinin büyük çoğunluğunda, cinselliğe rıza yaşı 14 – 16 arasında değişmektedir. FRA'ya (2023) göre, Avrupa Birliği ülkelerinde yetişkinle rızaya dayalı cinsel ilişki yaşı **17 ülkede 14 – 15 yaş; 10 ülkede 16 – 17 yaş; 1 ülkede ise 18 yaştır.**

Avrupa Birliği üye ülkelerinde, cinselliğe rıza yaşının en düşük olduğu ülkeler Almanya, Avusturya, Bulgaristan, Estonya, İtalya, Macaristan ve Portekiz olup bu ülkelerde cinselliğe rıza yaşı 14'tür. Cinselliğe rıza yaşının en yüksek (18 yaş) olduğu ülke Malta'dır (FRA, 2023). Fransa, Batı ülkeleri arasında son yıllara kadar cinselliğe rıza yaş sınırının olmadığı ülke olarak kayıtlara geçmiştir. Fransa'da 2021 yılında yürürlüğe giren yeni bir yasa ile birlikte cinselliğe rıza yaş sınırı, 15 olarak belirlenmiştir (Percy ve Robcis, 2022: 1 – 2).

Latin Amerika ve Karayip adalarının büyük bir bölümünde cinselliğe rıza yaşı 14 ila 16 arasındadır. Bununla birlikte, bazı ülkelerde cinselliğe rıza 14 yaşından daha düşük veya 16 yaşından daha büyüktür. Arjantin, Kosta Rika ve Uruguay'da cinselliğe rıza yaşı, 14 yaşının altındadır (UNICEF, 2023).

Anglofon ülkelerde cinselliğe rıza yaşı 16 – 18 arasında değişkenlik göstermektedir. Bu çerçevede, cinselliğe rıza yaşı Avustralya'da 16 – 17, Birleşik Krallık'ta 16, İrlanda'da 17 (aralarında en fazla 2 yaş farkı bulunan akranların sömürüye dayanmayan, rızaya dayalı cinsel ilişkileri suç kapsamında değildir) Kanada'da 16, Yeni Zelenda'da 16, ABD'de ise cinselliğe rıza yaşı eyalet düzeyinde belirlenmekte olup bütün eyaletler cinselliğe rıza yaşını 16 – 18 yaş aralığında belirlemek durumundadır (Cameron vd., 2015)

Türkiye'de, Türk Ceza Kanunu'nun (TCK) 104. Maddesi, reşit olmayanla cinsel ilişki durumunda öngörülen ceza sınırlarını belirtmekte, 15 yaşını bitirmiş çocuklarla cinsel ilişkide bulunan kişilerin ceza alması için şikâyet şartını aramaktadır (Greijer ve Doek, 2019: 21; Yaman, 2022b). TCK'nin

¹ Türkiye dâhil dünyanın birçok ülkesindeki topluluklarda evlilik dışı rızaya dayalı cinsel birliktelikler din, örf ve adetler, toplumsal değerler nedeniyle kabul görmemektedir. İslam dininde evlilik dışı cinsel ilişkilerin yasaklanmış olması nedeniyle bu dine mensup insanlar, evlilik kurumu dışındaki cinsel ilişkileri kabul edilemez bulmaktadır.

104.maddesindeki hüküm dikkate alındığında, 15 yaşını tamamlamış kişilerin cebir, tehdit ve hileye dayanmayan rızaya dayalı cinsel birlikteliklerinde şikâyet olmaması halinde kovuşturma yapılamamaktadır (Yaman, 2022b).

Sedletzki ve Perrault (2016), bazı eylemlerin ergenlerin hayatında çok önemli sonuçlara yol açması nedeniyle belirli bir yaşa kadar gençlerin rızalarının geçerli kabul edilemeyeceğini öne sürmektedir. Sedletzki ve Perrault, bu görüşünü evlilik örneğinde dile getirerek çocuklara 18 yaşından önce evliliğe yasal olarak rıza gösterme imkânının tanınmamasını veya rızanın katı kurallar ve istisnai durumlarla sınırlandırılması gerektiğini ifade etmektedir (2016: 11 – 12).

Çalışmada yer verilen alan yazının yanı sıra ülkelerin ve uluslararası kuruluşların düzenlemeleri dikkate alındığında ağır cezada yargılanacak kadar olgun kabul edilen/cinselliğe rıza konusunda olgun kabul edilen bireylerin başka konularda olgun kabul edilmediği not edilmelidir.

Sedletzki ve Perrault (2016), cinselliğe rıza konusunun da gençler için riskler taşıdığını belirtmekle birlikte evlilik konusundaki net duruşunu 18 yaş altı cinselliğe rıza konusunda dile getirmemektedir. Sedletzki ve Perrault (2016), bazı konularda ergenlerin daha fazla olgunluk gösterebileceğini; bu bağlamda tıbbi tedavi, **özellikle cinsellik ve üreme sağlığı** konusunda çocuğun olgunluk ve anlayışının değerlendirilmesinden sonra daha erken bir yaşta rıza göstermesinin geçerli olacağını öne sürmektedir.

Avrupa Konseyi üye ülkelerinde cinselliğe rıza yaşı ülkeden ülkeye farklılık gösterdiği için çocuğun cinsel istismarı tanımı da farklılık arz etmektedir (Lalor ve McElvaney, 2010). Cinsel istismar davranışları ile ilgili çalışmalarda bazı ülkelerde 12 yaş; bazı ülkelerde ise 16, 17 ve 18 yaşları dikkate alınmaktadır (Curtis vd., 2002; akt. Lalor ve McElvaney, 2010). Aynı şekilde, küçükler arasındaki istismar araştırılırken 5 yaş farkı aranırken bu fark her ülke için aynı olmayabilmektedir.

Ergen, Ergen Gebelikleri/Evlilikleri

Küresel bir olgu olan ergen gebeliği, İngilizce literatürde “adolescent pregnancy” ve “teenage pregnancy” kavramları altında ele alınmaktadır. Teenage (13 – 19 yaş) kavramı, ergen kavramı ile yakından ilişkili olup (Greijer ve Doek, 2019: 24) çoğunlukla benzer yaş grupları için kullanılmaktadır.

“Ergen” kavramı özellikle Batı ülkelerinde genellikle “teenager” ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Bu çerçevede “ergen hamileliği”, 10 – 19 yaş arasındaki kadınların hamileliği anlamına gelmektedir. 12 – 13 yaşındaki bir kız ile 19 yaşındaki genç bir kadın arasında önemli farklılıklar olduğu için, literatürde

15 – 19 yaş arası ergenler ile 10 – 14 yaş arası genç ergenler arasında ayırım yapılmaktadır (DSÖ, 2004: 5; Sedgh, Finer, Bankole, Eilers ve Singh, 2015).

UNICEF, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) gibi BM kuruluşları, 10 – 19 yaş arasındaki bireyleri ergen; 15 – 24 yaş arasındaki kişileri ise genç olarak tanımlamaktadır.¹ Petroni, Das ve Sawyer (2019), ergeni 10 – 24 yaş arasındaki kişiler olarak ele almaktadır.

Çocukların Cinsel Sömürü ve Cinsel İstismardan Korunması Terimler & Kavramlar Kılavuzuna göre, “teenage evliliği/13 – 19 yaş”; 13 yaş altı çocukların evliliği ile 13 – 19 yaş arasındaki kişilerin evliliğini birbirinden ayırmak için kullanılan bir terimdir. “13-19 yaş evliliği”; **uluslararası hukuk belgelerinde tanımlanan bir terim olmayıp akademik çalışmalarda kullanılmaktadır** (Greijer ve Doek, 2019: 66).

Mezkûr Kılavuzdaki, “**13-19 yaş evliliği, uluslararası hukuk belgelerinde tanımlanan bir terim olmayıp akademik çalışmalarda kullanılmaktadır**” cümlesinin altının çizilmesinde fayda bulunmaktadır. Şöyle ki, çocuk yaşta/erken evlilikler uluslararası hukuk belgeleri ve bağlayıcı olmayan (tavsiye niteliğindeki) belgelerde (Greijer ve Doek, 2019: 62) yer almasına rağmen “13 – 19 yaş evliliğinin” uluslararası hukuk belgelerinde tanımlanmamış olması düşündürücüdür. Nihayetinde, bahsedilen yaş grubu uluslararası düzenlemelerde çocuk olarak kabul edilmesine rağmen ergen evliliğinin hukuksal belgelerde tanımlanmamış olduğu gerçeği ortadadır.

Kılavuzun İngilizce aslı ve Türkçe tercümesinde, 13 yaş altı bireyler için çocuk ifadesi kullanılırken 13 – 19 yaş arası bireyler için çocuk ifadesinden öte “teenage/ergen” kavramı kullanılmıştır. Söz konusu kılavuzda, teenage marriage/ergen evliliği kavramı ile ilgili olarak “*reşit yaşa gelmiş kişileri de (19 yaşına kadar) içerebileceğinden bu terim çocuk evliliği ile eş anlamlı kullanılamaz*” denilmektedir (Greijer ve Doek, 2019: 66). Bu durumda şu hususun dile getirilmesinde fayda görülmektedir. 18 yaş altı evlilikler, uluslararası kurumlar ve insan hakları savunucuları tarafından şiddetle eleştirilip kabul edilmezken 19 yaş dışarıda bırakıldığında 13 – 18 ergen evliliklerinde bir sorun bulunmamakta mıdır? Mezkûr Kılavuzda, çocuk yaşta/erken evlilikler konusu kapsamlı olarak ele alınıp hukuksal bağlayıcılığı olan belgeler ile bağlayıcı olmayan belgelere yer verilmesine (s.62’den itibaren), terminoloji ile

¹ Genç ve ergen konusundaki tanımlar için bkz. <https://www.un.org/esa/socdev/documents/youth/fact-sheets/youth-definition.pdf>, Erişim: 06.07.2023

ilgili detaylı açıklama yapılmasına rağmen ergen evlilikleri kısa bir paragraf ile açıklanmış ve menfi bir yorumda bulunulmamıştır.

Ergen gebeliği, çoğunlukla düşük ve orta gelirli ülkelerin bir sorunu olarak ele alınmasına/algılanmasına rağmen bu algının doğru olduğu söylenemez. Ergen gebeliği gelir düzeyi yüksek toplumlarda da önemli bir olgu olarak varlığını sürdürmektedir.

Avrupa ülkelerinin birçoğunda çocuk terkinin temel nedenleri arasında bekâr annelik ve ergen ebeveynlik gelmektedir (Browne, Chou ve Whitfield, 2012).

Batı toplumlarında son yüzyılda, ergenler arasındaki cinsel ilişki oranı ve hamileliklerin sayısı keskin bir şekilde artmıştır. Okullaşma, ergenlerin ebeveynlerine ve ailelerine olan bağımlılığını azaltmış ve evlilik yaşının ötelenmesine neden olmuştur. Regl/menarş yaşının düşmesi ve okullaşma oranının artması (kızların ve erkeklerin okullarda geçirdikleri sürenin artması) ergenlik döneminin uzamasına neden olmuştur. Ergenlerin, ebeveynlerden ve ailelerinden ayrılmaya yönelik artan bağımsızlığı; evlilik öncesi cinsel ilişkilere ve artan ergen gebeliklerine neden olmuştur (DSÖ, 2004).

Literatür ve uluslararası kurumlar tarafından, ergen gebeliği olarak ele alınan olgu; diğer toplumlar söz konusu olduğunda ise çocuk evlilikleri kavramı altında ele alınmakta ve bu toplumlar üzerinde önemli bir baskı unsuru olarak varlığını sürdürmektedir.

Çalışmanın bundan önceki bölümlerinde ifade edildiği üzere Batı toplumlarında çocukların rızaya dayalı cinsel birliktelikleri yasal olarak teminat altına alınmıştır. Resmi olarak evlilik yapılmadığı sürece çocukların rızaya dayalı cinsel birlikteliklerine itiraz edilmemektedir. Bunun yanında, Batı toplumlarında (örn. Almanya ve Fransa¹) pedofilin suçu olmaması gerektiği yönündeki tartışmaların yazarlar ve akademi dâhil toplumun bazı kesimlerinde yürütüldüğü (Bérard ve Sallée, 2015; Yaman, 2023), pedofilin 1968 sonrasındaki bazı entelektüellerin kuramları ve biyografilerinin ayrılmaz bir parçası olduğu literatüre (Percy ve Robcis, 2022; Yaman, 2023) yansımıştır.

¹Fransa’da Gabriel Matzneff, Olivier Duhamel gibi tanınmış yazarlar küçük yaştaki çocuklara yönelik tecavüzleri ile tanınmaktadır. Bu kişiler yasal bir yaptırımla karşılaşmadıkları gibi uzun yıllar boyunca politikacılar ve entelektüeller tarafından takdir edilmiştir. Bunun yanında, Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir, Roland Barthes, Michel Foucault ve Gilles Deleuze gibi düşünürler, 1977 yılında Le Monde gazetesinde “cinselliğe rıza yaşının” kaldırılmasını savunmuş ve bunun yanında 15 yaş altındaki kız ve erkek çocuklarla cinsel ilişkiye giren üç erkeğin özgür bırakılmasına yönelik imza kampanyalarını desteklemiştir. Percy ve Robcis’in ifadesiyle, küresel ölçekte bu kadar etki bırakan düşünürler, cinsel olgunluk söz konusu olduğunda neden kendi ülkelerinin yasaları ve politikaları üzerinde hiçbir etki bırakmadılar? Aynı şekilde, Fransa’da, 2018 yılında dahi, cinselliğe rıza konusunda bir yaş sınırının belirlenmesini engelleyen nedir? (Percy ve Robcis, 2022: 4, 13)

Türkiye dâhil doğu toplumlardaki 18 yaş altı genç/ergen evlilikleri, uluslararası kurumlar (BM ve Avrupa Konseyi gibi) tarafından dışlanıp reddedilirken¹ Avrupa’da ergen ebeveynlik (teenage parenthood), teenage evlilik (ergen evliliği), bekâr annelik (single motherhood) kavramları kullanılmakta ve 18 yaş altı çocuklara destek sunulmaktadır.

İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinde, ergen gebeliği konusunda cezalandırıcı yaklaşımların ötesinde ergen gebeliği ile mücadelede makro düzeyde politika ve strateji belgeleri (Hadley, Ingham ve Chandra-Mouli, 2016; Skinner ve Marino, 2016; Baxter, Dundas, Popham ve Craig, 2021; Williams-Breault, 2020) hazırlanmış/makta; mikro düzeyde ise sosyal hizmet bakış açısıyla ergenlere ve bebeklerine hizmet sunulmaktadır.²

Danimarka’da bekâr annelik utanç verici veya damgalanma nedeni olarak görülmemekte; çocuk dostu doğum servisleri bulunmakta; bekâr annelere finansal destek verilmekte; evde sağlık hizmetleri sunulmakta; zorunlu cinsellik eğitimi geniş oranda gebelik önleyici ilaçların kullanımına yol açmakta; kürtaja ücretsiz erişim ve düşük ergen hamilelik oranlarına rastlanmaktadır (Browne, Chou ve Whitfield, 2012: 8).

Uluslararası boyutta cinselliğe rıza ve ergen evlilikleri, gebelikleri konusundaki yaklaşım bu iken günümüzde Türkiye dâhil bazı ülkelerde yasal evlenme yaş sınırının altındaki rızaya dayalı ergen evlilikleri, cinsel istismar olarak kabul edilmekte ve ağır cezai yaptırımlar uygulanmaktadır. Cebir, tehdit ve hile olmaksızın, onbeş yaşını bitirmiş çocukların rızaya dayalı cinsel ilişkilerinde işlem yapılabilmesi için şikâyet şartı aranmaktadır. Buna karşın cebir, tehdit ve hilenin olmadığı rızaya dayalı ergen evliliklerinin şikâyet aranmaksızın salt hukuki yaptırımlara bağlanması, anne ve çocuklar başta olmak üzere aileler açısından psikolojik, ekonomik ve toplumsal açıdan çok yönlü olumsuz sonuçlara yol açma potansiyeli bulunmaktadır. Rızaya dayalı ergen evlilikleri nedeniyle babaların tutuklanması, anne ve çocukların ise tek başlarına bırakılması insani olmadığı gibi doğru bir sosyal hizmet uygulaması olmaktan da uzaktır.

Ergen Gebelik Oranları

1 Türkiye’de mevzuatın belirlediği evlenme yaş sınırları, bazı uluslararası kurumlar, sivil toplum kuruluşları, akademi tarafından yetersiz bulunmakta ve 18 yaş altındaki evliliklerin tamamen ortadan kaldırılması talep edilmektedir. Türkiye’de yasal evlilik yaşının altındaki evlilikler ise cezalandırılmakta; babalar ve büyük anne ve babalar yaptırımlara tabi tutulmaktadır. Zaman zaman medya araçları aracılığıyla gündeme gelen vakalarda, davaların geç sonuçlanması nedeniyle evlilikten 8 – 10 yıl sonra babalara uzun süreli hapis cezaları verilmektedir.

2 Ayrıntılı bilgi için bkz. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/836597/Teenage_Pregnancy_Prevention_Framework.pdf, <https://www.gov.uk/government/publications/teenage-pregnancy-prevention-framework>, Erişim: 09.08.2023

Küresel ölçekte, ergen gebelikleri noktasında tam bir tablo ortaya koyma noktasında yeterli veri bulunmamaktadır. Çalışmada özetle düşük, orta ve gelir düzeyi yüksek olan ülkelerdeki gebelik oranlarına yer verilmiştir.

DSÖ, Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (UNFPA) gibi uluslararası kurumlar tarafından hazırlanan raporlarda gelir düzeyi yüksek ülkelerdeki ergen gebeliklerine pek yer verilmediği; çoğunlukla düşük ve orta gelirli ülkelere odaklanıldığı kısa bir internet araştırması ile ulaşılabilmektedir.

UNFPA'ya (2023) göre, gelişmekte olan ülkelerde ise her gün 18 yaş altı 20 000 doğum olmaktadır. Bu oran yıllık toplam 7.3 milyon doğuma tekabül etmektedir. Bütün hamilelikler dâhil edildiğinde (sadece doğumlar değil) ergen gebeliklerinin sayısı çok daha fazla olup DSÖ'nün verilerinde bu durum açıkça ortaya konulmaktadır.

DSÖ'nün (2023) verilerine göre, 2019 yılı itibarıyla düşük ve orta gelirli ülkelerdeki 15 – 19 yaş arasındaki ergenlerde 21 milyon hamilelik gerçekleşmekte, bunların yaklaşık yarısı istenmeyen gebelikler olup gerçekleşen doğum sayısı 12 milyondur. 2019 yılı verilerine göre, 15 – 19 yaş arası ergenlerdeki istenmeyen hamileliklerin yaklaşık %55'i kürtaj ile sonuçlanmaktadır. Ergen anneler (10 – 19 yaş arası), 20 – 24 yaş arası ergenlere göre daha fazla sağlık sorunu ile karşılaşmaktadır (DSÖ, 2023).

Yapılan bir araştırmaya göre, Amerika Birleşik Devletlerinde (ABD)1980'li yıllarda her yıl 1 milyon ergenin hamile olduğu ve bunlardan 600 000'inin bebek sahibi olduğu bilgisine yer verilmiştir. 1979 yılında Amerikan Yönetimi tarafından ergen gebeliği, en öncelikli konulardan biri olarak ele alınmıştır (Vinovskis, 1981).

Yaman (2022c) tarafından yapılan bir çalışmada, bazı ülkelerdeki (örn. Rusya) yıllık kürtaj sayısının bir milyon; Avrupa ülkelerindeki yıllık kürtaj sayısının ise bir milyona yakın olduğu istatistiklere yansımıştır. Avrupa Birliğine üye 21 ülkedeki ergen kürtaj oranları 2009 yılında 159 000 olarak gerçekleşmiştir (Part vd., 2013). Avrupa ülkelerindeki ergen gebeliklerinin büyük çoğunluğu planlı olmadığı için gebelikler sonlandırılmaktadır (Part vd., 2013).

Birleşik Krallık; diğer Batı ülkeleri ve Kuzey Avrupa ülkeleri ile karşılaştırıldığında, ergen hamilelik oranlarının görece yüksek olduğu bir ülkedir (DSÖ, 2004: 8).

Sedgh, Finer, Bankole, Eilers ve Singh (2015), 21 ülkenin ergen gebelikleri ve doğumlarına ilişkin tam istatistikleri derlemiştir. Son 10 yıllarda ergen gebeliklerinde önemli azalmalar (Sedgh vd., 2015; Nguyen, Shiu ve Farber, 2016) olmasına rağmen Sovyet bloğu dışarıda bırakıldığında, gelişmiş ülkeler ile

karşılaştırıldığında en yüksek ergen gebelikleri ve ergen doğumları ABD’de de gerçekleşmiştir (Williams-Breault, 2020). Aynı şekilde Sovyet bloğu hesaba katılmadığında Avrupa’da en yüksek gebelik oranları, İngiltere ve Galler ile İskoçya’da yaşanmıştır (Sedgh vd., 2015). Avrupa Birliği ülkelerinde yıllık 206 000’in üzerinde ergen doğumları gerçekleşmektedir (Part vd., 2013).

Gelir düzeyi yüksek ülkelerdeki gebelik oranları detaylandırılacak olursa, en yüksek ergen gebelikleri oranları sırasıyla ABD (1000 ergende 57 gebelik), Yeni Zelanda (%51), İngiltere ve Galler’de (% 47) olarak istatistiklere yansımıştır. En düşük ergen gebeliği oranları, İsviçre (% 8), Hollanda (% 14), Singapur (% 14) ve Slovenya’da (% 14) gerçekleşmiştir. Çalışmada ele alınan ülkeler arasında, yüksek ergen gebeliği ve yüksek nüfus nedeniyle yıllık ergen gebelik oranlarının en fazla olduğu (614, 000) ülke, ABD olmuştur. Meksika (677, 000) ve Etiyopya (521,000), ergen gebeliklerinin yüksek olduğu ülkeler arasındadır. Kürtaj kayıtlarının tam olarak tutulduğu ülkeler ile karşılaştırıldığında, ergenlere ait kürtaj oranlarının en yüksek olduğu ülkeler İngiltere ve Galler (% 20) ile İsveç (% 20) olmuştur. Kürtajla sonuçlanan ergen gebeliklerinin en yüksek olduğu ülkeler ise İsveç (%69), Danimarka (%67), Fransa (%61), İsviçre (%59), Norveç (%56) ve Finlandiya’dır (%55) [Sedgh vd., 2015].

Değerlendirme ve Sonuç

Çocukluk ve ergenlik dönemini ayırt etmek için başvuru temel unsurlardan biri yaş faktörüdür. Çocuk ve ergen tanımı/kavramı din, kültür ve hukuk sistemlerine göre farklılaşmaktadır. BM Çocuk Hakları Sözleşmesi ile birlikte küresel ölçekte 18 yaş altı bireyler için çocuk tanımı kullanılmaktadır. Bununla birlikte yine BM kuruluşları tarafından 10 – 19 yaş arasındaki bireyler ergen; 15 – 24 yaş arasındaki kişileri ise genç olarak ele alınmaktadır.

Ulusal ve uluslararası düzeyde her ne kadar 18 yaş altı bireyler çocuk olarak kabul edilmesine rağmen çocukluk ve ergenlik döneminin farklı gelişimsel özelliklere sahip olduğu gerçeğinden hareketle zorunlu eğitim, çalışma, cezai sorumluluk yaşı, evlenme gibi konularda 18 yaşından daha düşük yaş düzenlemelerine gidilmiştir. Günümüzde cezai sorumluluk yaşının 7 yaşından itibaren başlatıldığı ülkeler bulunmaktadır. Avrupa ülkeleri dâhil birçok ülkede asgari cezai sorumluluk yaşı 10 – 14 yaş arasında değişmektedir. Onbeş yaşını tamamlayan bireyler, ağır ceza mahkemelerinde yargılanabilmektedir. Öte yandan zorunlu eğitim yaşı birçok ülkede 6 – 14 yaşlarını kapsamakta; zorunlu eğitimlerini tamamlayan bireyler yaş ve gelişimlerine uygun bir şekilde 14 – 15 yaşından itibaren çalışma hayatına girebilmektedir.

Çalışma, eğitim, cezai sorumluluk yaşı gibi konularda ihtilaflar fazla olmamakla birlikte çalışmanın odağını teşkil eden evlenme yaşı olgusu gündemde kalmaya devam etmektedir. Konuyu gündemde tutan paydaşlar tarafından 18 yaş altı evliliklere karşı çıkılmakta; 18 yaş altı (16 – 17 yaş) yasal evlilik yaşının yükseltilmesi için çaba gösterilmektedir. Uluslararası kuruluşların da desteği ile birçok ülkede evlenme yaşı 18'e yükselmiştir.

Evlilik kurumu ile ilgili olan ancak çok fazla tartışılmayan bir olgu ise cinselliğe rıza yaşıdır. Evlilik dışı cinsel ilişkilerin yasaklandığı toplumların aksine Batı toplumlarında onsekiz yaş altı bireylerin kendi aralarındaki ve yetişkinlerle rızaya dayalı cinsel ilişkileri yasal düzenlemelerle teminat altına alınmıştır. Avrupa ülkelerinin büyük çoğunluğunda cinselliğe rıza yaşı 14 -16 yaştır. Evlilik yaşının 18'e yükseltilmesi için ilgili paydaşlar tarafından kapsamlı çalışmalar yapılmasına rağmen cinselliğe rıza, ergenlerin cinsellik hakları kapsamında ele alınmakta ve cinselliğe rıza yaşının yükseltilmesine karşı çıkmaktadır. 18 yaş altı evlilikler konusunda, akademi, uluslararası kuruluşlar gibi paydaşlar tarafından ortak bir tutum sergilenirken cinselliğe rıza yaşı konusunda asgari bir yaş sınırı dahi belirlenmiş değildir. Cinselliğe rıza yaşının belirlenmesi, uluslararası düzenlemeler ve kurumlar tarafından ülkelere bırakılmıştır.

Çalışmada yer alan diğer bir husus ise ergen gebelikleri/evlilikleridir. Ergen kavramı, 10 – 19 yaş arası bireyler için kullanılmasına rağmen ergen gebeliği veya ergen evliliğinden bahsedilirken çocuk yaşta/erken evlenme gibi bir kavrama değinilmemektedir. Literatürde ve BM tarafından hazırlanan belgelerde düşük ve orta gelirli ülkelerdeki çocuk yaşta/erken evlilikler ve gebeliklere odaklanılırken Batı ülkelerindeki ergen evliliklerine yeterince yer verildiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte yapılan bir araştırmada, Sovyet bloğu dışında bırakıldığında, gelişmiş ülkeler ile karşılaştırıldığında en yüksek ergen gebelikleri Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Galler ve İskoçya'da yaşanmıştır.

Sonuç olarak, cinselliğe rıza, çocuk yaşta/erken evlilik, ergen gebeliği/evliliği gibi çocuklara yönelik yaş temelli hukuksal düzenlemeler eleştirel bir yaklaşımla ele alındığında aynı konularda uluslararası kurumlar ve çocuk hakları alanındaki diğer paydaşlar tarafından farklı tutumların sergilendiği söylenebilir

Kaynakça

- Avrupa Konseyi Çocukların Cinsel Sömürü ve İstismara Karşı Korunması Sözleşmesi. 26.03.2019 tarihinde http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/09/20110910_4-1.pdf adresinden erişildi.
- Baxter, A. J., Dundas, R., Popham, F., & Craig, P. (2021). How effective was England's teenage pregnancy strategy? A comparative analysis of high-income countries. *Social Science & Medicine*, 270, 113685.
- Bérard, J. ve Sallée, N. (2015). The ages of consent: gay activism and the sexuality of minors in France and Quebec (1970-1980). *Clio. Women, Gender, History*, (42), 99-124.
- Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (2023). Adolescent pregnancy. 22.06.2023 tarihinde <https://www.unfpa.org/adolescent-pregnancy> adresinden erişildi.
- Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Komitesi Genel Yorumları (2023). 07.08.2023 tarihinde <https://www.unicef.org/turkiye/raporlar/çhds-ve-ihyari-protokoller-usul-kurallari-ile-çocuk-haklari-komitesi-genel-yorumlari> adresinden erişildi.
- Birleşmiş Milletler (1989). Çocuk Haklarına Dair Sözleşme
- Birleşmiş Milletler (1979). Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi
- Birleşmiş Milletler (1962). Evliliğe Rıza Gösterilmesi, Asgari Evlenme Yaşı ve Evliliğin Tesciline Dair Sözleşme
- Browne, K., Chou, S., & Whitfield, K. (2012). Child abandonment and its prevention in Europe.
- Canan, İ. (1995). İslam'da Çocuk Hakları. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 7-22.
- Cameron, G., Sayer, E. M., Thomson, L., Wilson, S., Jones, D. N., & Florek, A. (2015). *Child Sexual Exploitation: A study of international comparisons*. Office for Public Management.
- Çolak, M. (2011). İslâm Hukukunda Ceza Ehliyeti Açısından Yaş Küçüklüğü. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (35), 103-124.
- Dünya Sağlık Örgütü. (2004). Adolescent pregnancy.
- Dünya Sağlık Örgütü (2023). Adolescent pregnancy. 22.06.2023 tarihinde [https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/adolescent-pregnancy#:~:text=Adolescent%20mothers%20\(aged%2010%E2%80%9319,birth%20and%20severe%20neonatal%20condition](https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/adolescent-pregnancy#:~:text=Adolescent%20mothers%20(aged%2010%E2%80%9319,birth%20and%20severe%20neonatal%20condition) adresinden erişildi.

- European Union Agency For Fundamental Rights (2023). 12.06.2023 tarihinde <https://fra.europa.eu/en/publication/2017/mapping-minimum-age-requirements/consent-sexual-activity-adult> adresinden erişildi.
- Greijer, S. ve Doek, J. (2019). Çocukların Cinsel Sömürü ve Cinsel İstismardan Korunması Terimler & Kavramlar Kılavuzu. 06.07.2023 tarihinde <https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/handle/1/995> adresinden erişildi.
- Hadley, A., Ingham, R., & Chandra-Mouli, V. (2016). Implementing the United Kingdom's ten-year teenage pregnancy strategy for England (1999-2010): How was this done and what did it achieve?. *Reproductive health*, 13, 1-11.
- Interagency Working Group. (2016). Terminology Guidelines for the Protection of Children from Sexual Exploitation and Sexual Abuse. ECPAT International and ECPAT Luxembourg, Luxembourg. Consultado el, 9. 06.07.2023 tarihinde https://www.ohchr.org/sites/default/files/TerminologyGuidelines_en.pdf adresinden erişildi.
- Lalor, K. ve McElvaney, R. (2010). Overview of the nature and extent of child sexual abuse in Europe.
- Newell, P. (2008). Legal frameworks for combating sexual exploitation of children. UNICEF Innocenti Research Centre.
- Nguyen, H., Shiu, C., & Farber, N. (2016). Prevalence and factors associated with teen pregnancy in Vietnam: results from two national surveys. *Societies*, 6(2), 17.
- Part, K., Moreau, C., Donati, S., Gissler, M., Fronteira, I., Karro, H., & Reprstat Group. (2013). Teenage pregnancies in the European Union in the context of legislation and youth sexual and reproductive health services. *Acta obstetricia et gynecologica Scandinavica*, 92(12), 1395-1406.
- Percy, N., & Robcis, C. (2022). The Age of Consent and Its Discontents: French Intellectuals and the Reform of Sexual Violence Law.
- Petroni, S., Das, M. ve Sawyer, S. M. (2019). Protection versus rights: age of marriage versus age of sexual consent. *The Lancet Child & Adolescent Health*, 3(4), 274-280.
- Sedletzki, V., & Perrault, N. (2016). Legal minimum ages and the realization of adolescents' rights. United Nations Children's Fund. 15.06.2023 tarihinde https://www.comprehensivesexualityeducation.org/wp-content/uploads/20160406_UNICEF_Edades_Minima_Eng1_.pdf adresinden erişildi.
- Sedgh, G., Finer, L. B., Bankole, A., Eilers, M. A. ve Singh, S. (2015). Adolescent pregnancy, birth, and abortion rates across countries: levels and recent trends. *Journal of adolescent health*, 56(2), 223-230.

- Skinner, S. R., & Marino, J. L. (2016). England's Teenage Pregnancy Strategy: a hard-won success. *The Lancet*, 388(10044), 538-540.
- Türk Medeni Kanunu (2001). Resmi Gazete Tarihi: 08/12/2001 Sayı: 24607
- UNICEF (2023). 12.06.2023 tarihinde <https://www.unicef.org/lac/media/2806/file> adresinden erişildi.
- UNICEF (2019). 15.06.2023 tarihinde <https://www.unicef.org/turkiye/raporlar/çhds-ve-ihdiyari-protokoller-usul-kurallari-ile-çocuk-haklari-komitesi-genel-yorumlari> adresinden erişildi.
- Vinovskis, M. A. (1981). An "epidemic" of adolescent pregnancy? Some historical considerations. *Journal of Family History*, 6(2), 205-230.
- Williams-Breault, B. D. (2020). Teen pregnancy: United States vs. Europe. *Int J Arts Humanit Soc Sci Studies*, 5(6), 46-54.
- Yaman, F. (2022a). Çocuk Hakları Sözleşmesine Taraf Olmayan Ülke: Amerika Birleşik Devletleri. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 22(55), 377-398.
- Yaman, F. (2022b). Gençlik Refahına Yönelik Hukuki Düzenlemeler ve Sunulan Hizmetler. Ege 7. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, 24 – 25 Aralık İzmir
- Yaman, F. (2022c). Ortaçağ'dan Günümüze Çocuk Terki Uygulamaları. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 33(4), 1209-1227.
- Yaman, F. (2023). Pedofili Bireyler Tarafından Çocukların Bilinçli ve Sistematik Cinsel İstismarı: Helmut Kentler "Deneyi" ve Odenwald Okulu Örneği. *İçtimaiyat*, 7(1), 318-335.

ISBN: 978-625-6971-83-7

BÖLÜM 12

TÜRKİYE'DE İMALAT SANAYİ SEKTÖRÜNDEKİ FİRMALARIN, COVID19 PANDEMİ DÖNEMİNDEKİ (2019- 2020) ETKİNLİK PERFORMANSLARININ VERİ ZARFLAMA ANALİZİ İLE İNCELENMESİ

Doç. Dr. Ayşe DEMİRHAN²

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÇAĞLAR³

GİRİŞ

Tarih boyunca dünyada çok sayıda ekonomik kriz yaşanmıştır. Ancak, günümüzde yaşanan Covid-19 Pandemisinin dünyada daha önce görülmeyen yapı ve özelliklerde bir küresel ekonomik kriz olduğu görülmektedir. Mart 2020'de Dünya Sağlık Örgütü tarafından ilan edilen Pandemi sonucunda birçok ülke yayılımı önlemek ve süreci kısaltabilmek için karantina uygulamalarını, sokağa çıkma ve seyahat yasaklarını, AVM'lerin ve birtakım firmaların kapanması gibi radikal önlemleri yaygın bir şekilde uygulamış ve böylece sosyal ve ekonomik hayat adeta durma noktasına gelmiştir.

Dijital hayata uyum sağlayamayan ya da salgın süreciyle paralel olarak hareket edemeyen firmalar yapılarını yeni şartlara göre yenilemek zorunda kalmışlardır. Pandemi dolayısıyla karşı karşıya kalınan ekonomik kriz, sağlık açısından alınan tedbirler sebebiyle hem mal ve hizmetlerin arzını hem de bunlara yönelik talebi olumsuz yönde önemli ölçüde etkilemiştir. Covid-19 Pandemisine bağlı olarak ekonomik faaliyetlerin daralması işsizliğe yol açarak, çalışanların mağduriyeti daha üst boyutlara ulaşmıştır. Bu süreçte, tüm dünyada ve ülkemizde alınan çeşitli ekonomik ve sosyal önlemler sayesinde halkın etkilenme düzeyi azaltılmaya çalışılmıştır.

¹ Bu araştırma Yıldız Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi (BAP) birimi tarafından desteklenmiştir. (Proje Kodu: SBA-2011-4497)

² Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0003-0503-2389

³ Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0002-6859-8972

Pandemi sürecinde özellikle imalat sanayi en çok etkilenen, üretim ve istihdam açısından büyük risk taşıyan sektörlerin başında bulunmaktadır. Söz konusu imalat sektöründe istihdam edilen işçi sayısının 5.116 bin olduğu ve bu nedenle en fazla çalışanı bulunan sektör olduğu görülmektedir (TÜİK, 2020). Bu sektörde yaşanacak olan olumsuzlukların çok büyük bir grubu doğrudan etkilemesi söz konusudur. Bu nedenle bu sektördeki gelişmelerin yakından takip edilmesi ve ihtiyaç halinde gerekli düzenleyici ve önleyici tedbirlerin alınması büyük önem taşımaktadır.

İşletmelerin sektör içerisindeki başarı durumlarının ortaya çıkarılmasında ve işletme performanslarının değerlendirilmesinde etkinliğin ölçümü büyük önem taşımaktadır. İşletmelerde karar alma pozisyonundaki yöneticiler, hedeflenen noktalardan sapmaları belirleyebilmek ve sektörde yer alan rakiplerine karşı Pazar paylarını tespit edebilmek için periyodik olarak ölçüm ve değerlemelere başvurmaktadırlar. Bu amaçla farklı işletme stratejilerinin etkinlik açısından sonuçlarını değerlendirebilmek için etkinliğin ölçülmesi yapılması gereken temel işlerden biri haline gelmektedir.

ARAŞTIRMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Covid-19 Pandemisinin ekonomik, sosyal, kültürel ve toplumsal boyutlarının olması, arz ve talep açısından oluşan şokların karma bir yapısını bünyesinde barındırması ve ayrıca bireylerin öncelikli olarak tüketim davranışları başta olmak üzere birçok davranış şeklini değiştirmiş olması da Covid-19' un, diğer şok ve krizlerden ayrılarak farklı bir konuma gelmesine neden olmuştur. Özellikle hareket kısıtlamaları, ülke ekonomisi üzerinde ciddi yükler getirmiştir. Seyahat kısıtlamaları, eğitimin uzaktan yapılması, spor ve sanat faaliyetlerine uzun bir süre ara verilmesi ve hizmet sektörünün önemli bir kısmını oluşturan konaklama hizmetlerinin azalması ekonomi üzerinde ciddi sorunlar yaratmıştır. Bu dönemde zor durumda olan aileler ve firmalar için genişlemeci para ve maliye politikaları uygulanarak oluşacak hasarın en aza indirilmesine çalışılmıştır. Bütün dünyada olduğu gibi ülkemizde de Covid-19, başta dış ticaret istatistikleri olmak üzere, iş gücü piyasasını, sanayi üretim endeksini, sektörel güven endekslerini ve turizm sektörünü oldukça etkilemiştir. İmalat sanayi, hammaddenin işlenerek ara mala dönüştüğü sektördür. Bu nedenle üretim sektöründe imalat, çok önemli bir noktadadır. Türkiye'deki Sanayi sektörünün en önemli kısmını oluşturan imalat sektörü ve bu sektörü oluşturan firmaların Covid-19 pandeminden nasıl etkilendiği, bu araştırma kapsamında ayrıntılı olarak incelenmektedir.

Türk ekonomisinin toplam milli geliri içinde, İmalat sanayinin oldukça önemli bir paya sahip olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte ticaret yapılan sektörler

içinde verimliliği en fazla olan sektör olma özelliğini de taşımaktadır. Bu bağlamda, imalat sektörü Türk ekonomisinin büyümesi üzerinde anahtar konumda olan yer almaktadır. İmalat sektöründe meydana gelen değişimler, ekonominin ilerleyişi ile ilgili birçok sinyal vermektedir. Bunun da en önemli sebebi, bu sektörün bünyesinde yer alan birçok alt sektörün, diğer tüm sektörlerden önemli ölçüde ara girdi talep eden bir yapıda olmasıdır.

İmalat Sanayi, endüstriyel makine gibi bir dizi modern ekipman, ham ürünleri bitmiş ürünlere dönüştürmek için düzenli ve ölçülü bir yönetim programı kullanan ve satışa değer olan bir endüstri dalının parçası olan bir süreçtir. İmalat endüstrisindeki aşamalar, kullanılan çeşitli bileşenlerin üretilmesi ve entegre edilmesi için bir süreç gerektirir. İmalat şirketleri bu anlamda, bir ülkedeki endüstriyel gelişmenin temel direkleri olarak görülmektedir. İmalat sektörünün ekonomiye büyük katkısı, ekonomik döngünün imalat sektörünün dinamiklerinden ayrılamamasına neden olmaktadır. Ekonomideki patlama ve çöküş döngüleri genellikle bir sektöre giren ve çıkan şirketlerin sayısı ile ilişkilendirilir. Ekonomiye ek olarak, şirket dinamikleri de imalat sektöründeki üretim ve istihdam düşüşünü etkileyen unsurlar arasında sayılabilmektedir.

İmalat sanayinin ekonomideki önemi göz önüne alınarak farklı ülkelerde sektöre dair etkinlik analizi çalışmaları yapılmıştır. Türkiye imalat sanayine dair çalışmaların yanı sıra farklı ülkelerde de bazı çalışmalar mevcuttur. Türkiye imalat sanayi özelinde sektörün tamamını ele alan ve tüm şirketlerin etkinlik düzeyini ölçmeyi amaçlayan çalışmaların (Yıldız, 2007) yanı sıra ana metal sanayi şirketlerinin (Ertuğrul ve Işık, 2008), tekstil ve çimento şirketlerinin (Kayalidere ve Kargın, 2004), metal eşya, makine ve gereç yapım şirketlerinin (Kaya vd., 2010) ve dokuma ve konfeksiyon şirketlerinin (Yayar ve Çoban, 2012) etkinlik düzeylerini ölçmeyi amaçlayan çalışmalar mevcuttur. Bununla birlikte farklı temalarla şirketlerin etkinlik düzeyleri ölçmeyi amaçlayan çalışmalar yapılmıştır. Ceylan (2022), 2019 yılı baz alınarak, Borsa İstanbul Sürdürülebilirlik Endeksi'nde yer alan imalatçı firmaların çevresel, sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik verimlilik düzeyleri araştırmıştır. Özşahin ve Daş (2021) çalışmasında, 2000'li yıllarda Türkiye imalatının yapısal değişiminin ne yönlü olduğu konusunda bir ayrıştırma analizi uygulanmıştır. Akgöbek ve Yakut (2014) ise farklı bir bakış açısı ile Türkiye'de imalat sanayiinde faaliyet gösteren sektörlerin etkinlik düzeylerini incelemiştir. Orçun vd. (2014) ise çalışmasında, Türkiye'nin İMKB 100 endeksinde yer alan 25 imalat sanayi şirketinin 2008 kriz öncesi ve sonrası dönemlerindeki firma etkinlikleri Veri Zarflama Analizi kullanılarak incelenmiştir.

İmalat sanayi şirketlerinin etkinlik düzeyleri farklı ülkelerde de araştırma konusu olmuştur. Uluslararası literatür incelendiğinde Kanada (Chandra vd., 1998), Malezya (Chong vd., 2009; Mahadevan, 2002; Fehmi-Abdullah ve Abdul Talib, 2018), Ukrayna (Goncharuk, 2007), Endonezya (Mahardika ve Saputra, 2011; Nasir vd., 2018), İran (Ahmadi ve Ahmadi, 2012), Yunanistan (Halkos ve Tzeremes, 2012), Tyavan (Yu vd., 2013; Lui ve Wang, 2009), İtalya (Campisi vd., 2019), Vietnam (Anh ve Gan, 2019), Tunus (Jelassi ve Delhoumi, 2017), Pakistan (Ahmad vd., 2017), Bangladeş (Smriti ve Khan, 2018), Çin (Li ve Liu, 2019), Güney Kore (Lee ve Choi, 2019) gibi ülkelerdeki imalat şirketlerinin etkinlik analizlerine dair çalışmalar mevcuttur. Dünyanın farklı bölgelerinde ve farklı gelişme düzeylerindeki ülkelerde de imalat sanayiinin öneminden dolayı bu sektörde etkinlik analizi önemli bir araştırma konusudur.

Literatürde yapılan çalışmalar değerlendirildiğinde, bu araştırmanın yapıldığı tarihe kadar doğrudan tüm Türkiye imalat sektörünü ele alıp inceleyen ve özellikle Covid-19 pandemisinin firmaların finansal performansları üzerindeki etkisini değerlendiren çalışmalar olmadığı görülmektedir. Yapılmış olan bazı çalışmalarda imalat sektöründe yer alan 9 alt sektörden yalnızca birinin alınarak incelendiği araştırmalara rastlanmıştır. İmalat sektörünün tümüyle alınarak pandemi etkisinin incelendiği bir çalışma bulunamamıştır.

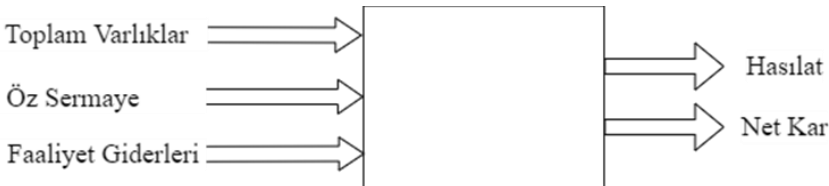
Türkiye'de ve yabancı literatürde imalat sanayiinde faaliyet gösteren firmalar ile ilgili Covid-19 pandemisi öncesi ve Covid-19 pandemi döneminin firmaların etkinlik değerlerinde ve finansal performanslarında nasıl bir farklılaşmaya yol açtığını irdeleyen bir çalışmanın olmaması, bu araştırmanın önemini ortaya çıkarmaktadır. Uluslararası literatürde, Riyanto (2020) çalışmasında, İmalat sanayiinde Covid-19 Pandemisinin etkilerini ortaya çıkarabilmek için, imalat sanayiinde faaliyet gösteren çeşitli firmalarla sanal görüşmeler yapılarak nitel analiz yöntemleri kullanılmış ve bu konudaki ilk temel bilgilendirmeler elde edilmiştir. Bu bağlamda bu çalışma, Covid-19 salgınının imalat endüstrisi üzerindeki etkisinin görebilmek için yapılan keşifsel bir araştırma niteliğindedir. Son dönemlerde Covid-19 Pandemisinin firmalar üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik daha ileri analiz yöntemlerinin kullanıldığı başka bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu açıdan günümüzde, Pandemi sürecinin firmaların finansal performansı üzerindeki etkisinin belirlenerek, gerekli olan düzenleyici ve iyileştirici tedbirlerin alınmasının büyük önem kazandığı bir gerçektir.

METODOLOJİ

Kaynakların ekonomik açıdan sınırlı olduğu günümüz dünyasında, etkinlik ve verimlilik kavramları her zaman önemini korumaktadır. Özellikle günümüzde var olan rekabet, firmaları kaynaklarını en etkin şekilde kullanmalarını zorunlu hale getirmektedir. Firmaların başarı durumlarının belirlenmesinde “etkinlik” doğrudan göz önüne alınan temel kriterlerden birisidir. Firma yöneticileri, hedeflenen plarlardan sapmalarını belirlemek ve rakiplerine karşı piyasa konumlarını görmek için periyodik olarak ölçüm ve değerlendirmelere ihtiyaç duymaktadır. Bu amaçla firmaların faaliyet gösterdikleri sektördeki durumlarını göreceli olarak değerlendirmeleri büyük önem arz etmektedir (Atan ve Kılıç, 2005).

Bu araştırma ile Türkiye ekonomisi için lokomotif özelliğe sahip ve hayati önem arz eden ve sanayi sektörünün en önemli kısmını oluşturan, imalat sanayinde faaliyet gösteren firmaların etkinlik durumlarının Covid-19 öncesi (2019) ve Covid-19 pandemi sürecinde (2020) karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda imalat sanayi firmalarının Covid-19 pandemisi dönemindeki etkinlik değerleri ile Covid-19 öncesindeki etkinlik değerleri ayrıntılı olarak karşılaştırılarak, pandeminin firmalar üzerinde yaratmış olduğu durumun daha net bir şekilde ortaya konabilmesi de araştırmanın diğer bir amacını oluşturmaktadır. Araştırmada hem İmalat sanayinin bütünü için hem de imalat sanayini oluşturan 8 alt sektörün kendi içlerindeki etkinlik durumları da analize dahil edilmiştir. Analiz kapsamına 2019 ve 2020 yıllarında Borsa İstanbul'da işlem gören imalat sanayi firmaları alınmıştır.

Bütün şirketlerde olduğu gibi imalat sektöründeki şirketlerin de temel amacı kazanç elde etmektir. Şirketler bu temel amaca ulaşabilmek için belirli kaynakları kullanırlar. Bu çalışmada, imalat sektöründe faaliyet gösteren şirketlerin bu temel amacı gerçekleştirmek için kaynakların ne derecede etkin kullanıldığının ölçümü amacıyla bir araştırma modeli kurulmuştur. Araştırma Modeli Şekil 1’de yer almaktadır.

Şekil 1: Araştırma Modeli

Araştırma girdi olarak toplam varlıklar, öz sermaye ve faaliyet giderleri göstergeleri kullanılmıştır. Çıktılar is hasılat (toplam gelir) ve net kar göstergeleridir. Girdi ve çıktı göstergelerinin açıklamaları şu şekildedir:

Toplam Varlıklar: Şirketin sahip olduğu ve ekonomik değeri olan varlıkların toplamını ifade eder. Şirketlerin toplam varlıkları nakit, çeşitli ekipmanlar, araçlar ve makineler, bina, depo ve ofis gibi taşınmazlar, menkul kıymetler vb. maddi varlıklardan ve patent, telif hakları, fikri mülkiyet hakkı ve lisans anlaşmaları vb. maddi olmayan varlıklardan oluşur.

Öz Sermaye: Şirkete yapılan yatırımlardan ve şirketin faaliyetlerinden elde ettiği kazançlardan oluşup şirketlerin temel finansmanını temsil eder.

Faaliyet Giderleri: Kira harcamaları, ekipman ve envanter giderleri, pazarlama giderleri, personel giderleri (maaş vb.) ve ar-ge giderleri gibi harcamaları kapsayıp bir şirketin normal ticari faaliyetlerinden doğan giderleri temsil eder.

Hasılat (Toplam Gelir): Şirketlerin ilgili dönemde çoğunlukla ürün ve hizmet satışından elde ettikleri kazançların toplamını temsil eder.

Net Kâr: Şirketlerin ilgili dönemde elde ettikleri net kazancı tanımlar. Net kâr, belirli bir dönem içerisinde şirketlerin toplam kazançlarından toplam giderleri çıkarılarak hesaplanır.

Araştırmada kullanılacak veriler, ikincil veri olarak firmaların KAP da yer alan finansal tabloları ile finansal raporlarından elde edilmiştir.

Bu çalışmada imalat sanayiinde faaliyet gösteren şirketlerin etkinlik düzeyleri Veri Zarflama Analizi (VZA) kullanılarak tespit edilmiştir. Veri Zarflama Analizi, birden çok girdiyi birden çok çıktıya dönüştüren benzer birimlerin performansını tespit etmek için kullanılan veri odaklı bir yaklaşımdır (Zhu, 2009; Cooper vd., 2011). Parametrik olmayan bir yöntem olan VZA'nın temelinde matematiksel programlama teknikleri ve modelleri yer almaktadır. VZA kullanılarak homojen yapıdaki birimlerin (Karar Verme Birimi - KVB) göreceli etkinlikleri hesaplanmaktadır.

İş etkinliğinin ölçülmesinde sıklıkla kullanılan parametrik olmayan yöntemlerden biri olan VZA'nın en önemli özelliklerinden biri, çok sayıda girdi kullanılarak çok sayıda çıktının elde edildiği durumlarda, parametrik yöntemlerde olduğu gibi önceden belirlenmiş bir analitik üretim fonksiyonuna ihtiyaç duymadan ölçüm yapmanın mümkün olmasıdır. Bununla birlikte, girdi ve çıktılarının her biri ölçüm birimlerine bağlı değildir. Bu nedenle firmaların farklı boyutları aynı anda ölçülebilmektedir (Karsak ve İşcan, 2000).

VZA'nın temeli ilk olarak Farrell (1957) tarafından atılmıştır. VZA'nın bilinen ilk uygulaması Charnes, Cooper ve Rhodes (1978) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu uygulama literatüre CCR modeli olarak geçmiştir. Daha sonra Banker, Charnes ve Cooper (1984) bu modeli farklı durumlarda kullanılabilecek şekilde geliştirmiştir. Bu model ise BCC modeli olarak adlandırılır. CCR modeli ölçeğe göre sabit getiri durumunda kullanılırken BCC modeli ölçeğe göre değişken getiri varsayımı altında kullanılır. CCR modeli, BCC modeli ve Charnes vd. (1985) tarafından geliştirilmiş Toplamsal Model VZA'nın temel modelleri olarak kabul edilir. CCR ve BCC modelleri girdi yönelimli ve çıktı yönelimli modeller olmak üzere ikiye ayrılır. Girdi yönelimli modellerde mevcut çıktı düzeyini korurken oransal olarak olası girdi düzeyinin artırılması dikkate alınır, çıktı yönelimli modellerde ise mevcut girdi düzeyini korurken oransal olarak olası çıktı düzeyinin artırılması dikkate alınır (Cook ve Zhu, 2005; Sherman ve Zhu, 2006; Zhu, 2009). Toplamsal model ise yönelimsiz bir model olarak belirlenmektedir.

Elimizde m farklı girdi tüketerek s farklı çıktı üreten n sayıda KVB olsun. KVB_j birimi, i girdisinden x_{ij} miktar tüketerek r çıktısından y_{rj} miktar üretmektedir. Kullanılan girdi ve çıktı miktarının negatif olmadığı (x_{ij}, y_{rj} > 0) ve her bir KVB'nin en az bir pozitif girdi ve bir pozitif çıktı değerine sahip olduğu varsayılır (Cooper vd., 2011). Buna göre CCR ve BCC modellerinin matematiksel formülasyonu Tablo 1'deki gibi kurulmaktadır:

Tablo 1: Girdi ve Çıktı Yönelimli CCR ve BCC modelleri

Girdi ve Çıktı Yönelimli CCR modelleri		
	Girdi Yönelimli	Çıktı Yönelimli
Amaç	$\min \theta - \varepsilon \left(\sum_{i=1}^m s_i^- + \sum_{r=1}^s s_r^+ \right)$	$\max \varphi - \varepsilon \left(\sum_{i=1}^m s_i^- + \sum_{r=1}^s s_r^+ \right)$
Kısıtlar	$\sum_{j=1}^n \lambda_j x_{ij} + s_i^- = \theta x_{io} \quad i$ $= 1, 2, \dots, m$ $\sum_{j=1}^n \lambda_j y_{rj} - s_r^+ = y_{ro} \quad r$ $= 1, 2, \dots, s$ $\lambda_j, s_i^-, s_r^+ \geq 0 \quad \forall i, j, r \quad j$ $= 1, 2, \dots, n$	$\sum_{j=1}^n \lambda_j x_{ij} + s_i^- = x_{io} \quad i$ $= 1, 2, \dots, m$ $\sum_{j=1}^n \lambda_j y_{rj} - s_r^+ = \varphi y_{ro} \quad r$ $= 1, 2, \dots, s$ $\lambda_j, s_i^-, s_r^+ \geq 0 \quad \forall i, j, r \quad j$ $= 1, 2, \dots, n$
Girdi ve Çıktı Yönelimli BCC modelleri		

Amaç	$\min \theta - \varepsilon \left(\sum_{i=1}^m s_i^- + \sum_{r=1}^s s_r^+ \right)$	$\max \varphi - \varepsilon \left(\sum_{i=1}^m s_i^- + \sum_{r=1}^s s_r^+ \right)$
Kısıtlar	$\sum_{j=1}^n \lambda_j x_{ij} + s_i^- = \theta x_{i0} \quad i$ $= 1, 2, \dots, m$ $\sum_{j=1}^n \lambda_j y_{rj} - s_r^+ = y_{r0} \quad r$ $= 1, 2, \dots, s$ $\sum_{j=1}^n \lambda_j = 1$ $\lambda_j, s_i^-, s_r^+ \geq 0 \quad \forall i, j, r \quad j$ $= 1, 2, \dots, n$	$\sum_{j=1}^n \lambda_j x_{ij} + s_i^- = x_{i0} \quad i$ $= 1, 2, \dots, m$ $\sum_{j=1}^n \lambda_j y_{rj} - s_r^+ = \varphi y_{r0} \quad r$ $= 1, 2, \dots, s$ $\sum_{j=1}^n \lambda_j = 1$ $\lambda_j, s_i^-, s_r^+ \geq 0 \quad \forall i, j, r \quad j$ $= 1, 2, \dots, n$

Tablo 1'de yer alan doğrusal programlama modellerinden uygun olanı/olanları çözülerek birimlerin göreceli etkinlik skorları (θ^*) elde edilir. CCR ve BCC modellerinin çözümü sonucunda:

- eğer $\theta^* = 1$ veya $\varphi^* = 1$ ise incelenen KVB'i etkindir.
- eğer $\theta^* < 1$ veya $\varphi^* < 1$ ise incelenen KVB'i etkin değildir.

Veri Zarflama Analizinin, (1) KVB'lerin tanımlanması ve seçilmesi, (2) girdi ve çıktıların belirlenmesi ve (3) uygun VZA model(ler)inin uygulanması ve sonuçların yorumlanması şeklinde 3 temel adımı bulunmaktadır (Golany ve Roll, 1989). Analize dâhil edilecek birimlerin homojen yapıda olması gerekmektedir. Bu KVB'ler aynı girdileri kullanıp aynı çıktıları üretmeli ve benzer ortamlarda benzer faaliyetler göstermelidir (Dyson vd., 2001). VZA'nın bir diğer önemli özelliği de etkin olmayan KVB'lerin etkin olabilmesi için girdi ve/veya çıktı hedefleri hesaplayabilmesidir. Bu sayede etkinlik performansı düşük olan birimlere etkinliklerini arttırabilmeleri konusunda yol gösterilebilmektedir.

Veri zarflama analizi doğrusal programlama tabanlı bir yöntem olduğu için girdilerde ve çıktılarda negatif değerleri modelleyemez. Bu tür durumlarda negatif değer barındıran göstergelere çeşitli veri dönüşümleri uygulanabilir (Bowlin, 1998; Lovell, 1995). Bu tür durumlarda öncelikle VZA modellerinin dönüşüm değişmezliği (translation invariance) özelliği dikkate alınmalıdır (Ali ve Seiford, 1990). Toplamsal Model dönüşüm değişmez iken CCR modeli dönüşüm değişmez değildir (Pastor, 1996; Bowlin, 1998; Pastor ve Ruiz, 2007). Girdi yönelimli BCC modeli çıktılarına göre dönüşüm değişmez iken çıktı yönelimli BCC modeli girdilere göre dönüşüm değişmezdir (Premachandra vd., 2006). Veri dönüşümü yaklaşımlarının yanı sıra temel VZA modelleri

kullanılırken negatif veriye sahip olan birim ve/veya birimler örneklemeden çıkarılarak yalnızca pozitif verilere sahip olan birimler ile analiz yapılabilir.

BULGULAR

İmalat sanayiinde faaliyet gösteren şirketlerin etkinlik düzeylerinin ölçümü amacıyla araştırma modelinde kullanılan göstergeler kullanılmıştır. Veriler 2019 ve 2020 yılları için yıllık bazda elde edilmiştir. İlk aşamada imalat sanayiinde faaliyet gösteren şirketler birlikte ele alınmıştır. Daha sonra şirketler alt sektörlere ayrılarak alt sektör bazında analizler yapılmıştır. Şirketlerin etkinlik düzeylerinin ölçümü için çıktı odaklı CCR ve BCC modelleri kullanılmıştır. Dönüşüm değişmezliği durumu göz önüne alınarak negatif verilere sahip şirketler analiz dışı bırakılmıştır.

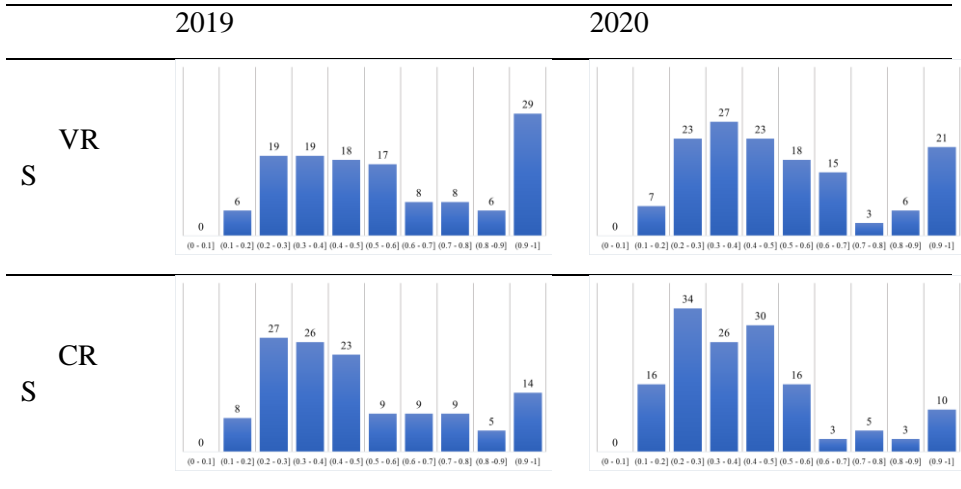
İmalat sektöründe faaliyet gösteren toplam 177 şirket mevcuttur. Negatif göstergelere sahip şirketler analiz dışı bırakıldığında 2019 yılında 130 ve 2020 yılında 143 şirketin etkinlik düzeyleri ölçülmüştür. Bu şirketler toplam 8 alt sektörde faaliyet göstermektedir. Şirketlerin alt sektör bazında etkinlik düzeylerine dair tanımsal göstergeler aşağıdaki Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2: Şirketlerin 2019 ve 2020 yılları etkinlik düzeylerinin özeti

Sektör	2019			2020		
	n	VRS	CRS	n	VRS	CRS
Ana Metal Sanayi	14	0.703	0.649	17	0.614	0.506
Gıda, İçecek ve Tütün	24	0.604	0.464	27	0.485	0.365
Kâğıt ve Kâğıt Ürünleri, Basım ve Yayın	7	0.596	0.424	8	0.505	0.438
Kimya İlaç Petrol Lastik ve Plastik Ürünler	31	0.589	0.479	30	0.523	0.436
Metal Eşya Makine Elektrikli Cihazlar ve Ulaşım Araçları	23	0.596	0.528	30	0.579	0.460
Orman Ürünleri ve Mobilya	3	0.541	0.425	4	0.593	0.533
Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi	13	0.385	0.368	12	0.469	0.375
Tekstil, Giyim Eşyası ve Deri	15	0.539	0.460	15	0.381	0.357
İMALAT SANAYİ	130	0.578	0.486	143	0.520	0.425

2019 yılında analize dahil edilmiş 130 şirket varken 2020 yılında 143 şirket analize dahil edilmiştir. İmalat sanayinde ortalama etkinlik skorları incelendiğinde 2020 yılında bir önceki yıla göre etkinliğin düştüğü görülmektedir. CCR model kullanılarak hesaplanan ölçeğe göre sabit getiri (CRS) baz alınarak hesaplanan etkinlik skorlarına göre 2019 yılında 130 şirketten 13 tanesi (%10) etkin iken, 2020 yılında 143 şirketten sadece 8 tanesi (%6) etkindir. BCC model kullanılarak hesaplanan ölçeğe göre değişken getiri (VRS) baz alınarak hesaplanan etkinlik skorlarına göre 2019 yılında 130 şirketten 25 tanesi (%19) etkin iken, 2020 yılında 143 şirketten sadece 16 tanesi (%11) etkindir. Şirketlerin 2019 ve 2020 yılı etkinlik skorlarının dağılımı Şekil 2’de yer almaktadır.

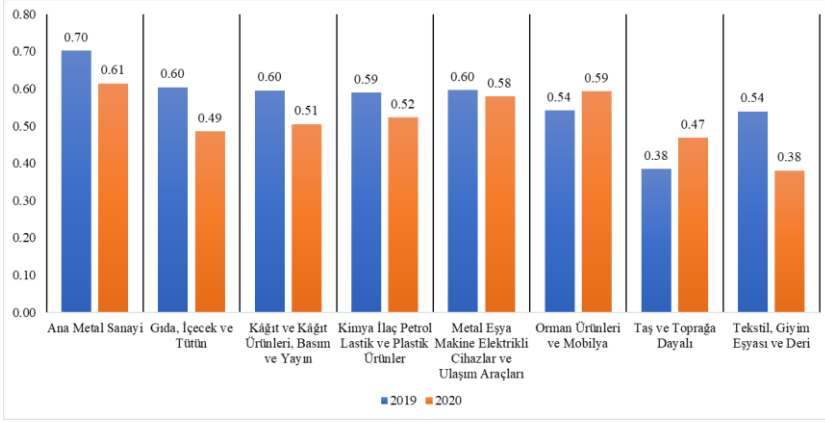
Şekil 2: Şirketlerin 2019 ve 2020 yılları etkinlik skorlarının dağılımı

Etkinlik skorlarının dağılımı incelendiğinde 2020 yılında şirketlerin etkinlik skorları 2019 yılına göre daha düşük aralıklarda yoğunlaşmıştır. VRS skorları baz alındığında 2019 yılında 130 şirketin 62’si (%48) 0.5’in altında etkinlik skoruna sahiptir. 2020 yılında ise 143 şirketin 80’i (%56) 0.5’in altında etkinlik skoruna sahiptir.

Alt sektörler bazında 2019 ve 2020 yılları ortalama etkinlik skorları (VRS) Şekil 3’te yer almaktadır.

Şekil 3: Alt sektör bazında 2019 ve 2020 yılları ortalama etkinlik (VRS) düzeyleri

2019 ve 2020 yıllarında en yüksek ortalama etkinlik düzeyine sahip alt sektör ana metal sanayidir. 2019 yılında en düşük ortalama etkinlik düzeyi Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi alt sektör iken 2020 yılında en düşük ortalama etkinlik düzeyine sahip alt sektör tekstil, giyim eşyası ve deridir. Orman Ürünleri ve Mobilya ve Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi alt-sektörlerinin etkinlik skorları 2020 yılında artış göstermiş diğer bütün alt-sektörlerde ise etkinlik skorları düşmüştür. En yüksek düşüşün gerçekleştiği alt-sektör Tekstil, Giyim Eşyası ve Deri alt sektörüdür. Bu alt sektörde 2019 yılı ortalama etkinlik skoru 0.54 iken 2020 yılında 0.38'e düşmüştür. 2019 ve 2020 yılları etkinlik skorları arasında anlamlı bir fark olup olmadığının tespiti için bağımlı örneklem Wilcoxon İşaret Sıra Testi uygulanmıştır. Bu testin uygulanabilmesi için yalnızca hem 2019 hem de 2020 yılında analize dahil edilen 119 şirket üzerinden test yapılmıştır. Test sonuçları Tablo 3'te yer almaktadır.

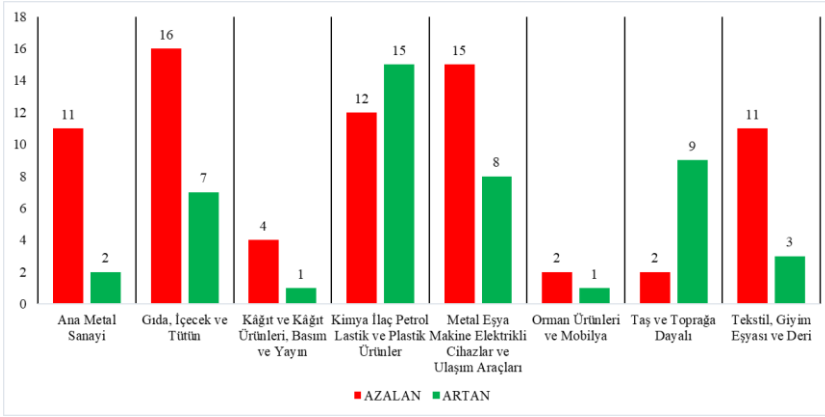
Tablo 3: İmalat sanayi ve alt sektörler bazında 2019-2020 etkinlik skoru karşılaştırmaları

	2019-2020 VRS	
	Test İstatistiği	Sig. (p değeri)
Ana Metal Sanayi	-2,073**	0,038
Gıda, İçecek ve Tütün	-2,289**	0,022
Kâğıt ve Kâğıt Ürünleri, Basım ve Yayın	-1,483	0,138
Kimya İlaç Petrol Lastik ve Plastik Ürünler	-0,927	0,354
Metal Eşya Makine Elektrikli Cihazlar ve Ulaşım Araç.	-1,153	0,249
Orman Ürünleri ve Mobilya	-0,535	0,593
Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi	1,682*	0,093
Tekstil, Giyim Eşyası ve Deri	-2,691***	0,007
İMALAT SANAYİ	-3,252***	0,001

*** 0,01 düzeyinde anlamlı; ** 0,05 düzeyinde anlamlı; * 0,10 düzeyinde anlamlı

Wilcoxon işaret sıra testi sonuçlarına göre İmalat sanayiinde gerçekleşen etkinlik düşüşünün anlamlı olduğu ($p < 0.01$) görülmektedir. Test sonuçları alt sektörler bazında farklı sonuçlar vermektedir. Ana Metal Sanayi, Gıda, İçecek ve Tütün ve Tekstil, Giyim Eşyası ve Deri alt sektörlerindeki düşüşün istatistiksel olarak anlamlı olduğu ($p < 0.05$) tespit edilmiştir. Bununla birlikte Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi alt sektöründeki etkinlik artışının da anlamlı olduğu ($p < 0.10$) görülmektedir. Diğer alt sektörlerde ise 2019-2020 yılı etkinlik skorları arasında anlamlı bir fark olduğu söylenemez ($p \geq 0.10$).

Malmquist Endeksi kullanılarak şirketlerin 2019-2020 dönemi etkinlik değişimleri tespit edilmiştir (Şirket bazında etkinlik değişim skorları EK 2’de yer almaktadır). Buna göre analize dahil edilen 119 imalat sanayi şirketinin 73 tanesinin (%61) etkinlik düzeyleri azalmışken kalan 46 tanesinin (%39) etkinlik skorları yükselmiştir. Alt sektör bazında etkinlik düzeyleri azalan ve artan şirket sayıları Şekil 4’te yer almaktadır.

Şekil 4: Alt sektör bazında etkinlik skorları azalan ve artan şirket sayısı

Şekilden de görüleceği üzere alt sektördeki şirketlerin farklı etkinlik değişimi performansları mevcuttur. 2019 yılına göre 2020 yılında etkinlik skoru artan şirketlerin sayısı azalan şirketlerin sayısından yalnızca 2 alt sektörde daha fazladır: Kimya İlaç Petrol Lastik ve Plastik Ürünler ve Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi. Diğer alt sektörlerde etkinlik skoru azalan şirket sayısı etkinlik skoru artan şirket sayısından daha fazladır.

Şirketlerin etkinlik düzeyleri ve bazı finansal performans göstergeleri arasında ilişki olup olmadığı tespit edilmek istenmiştir. Bu amaçla ROA (Aktif Karlılığı), ROE (Öz sermaye Karlılığı), Net kâr marjı, Cari oran ve Likit oran temel finansal performans göstergeleri olarak seçilmiş ve etkinlik düzeyi ile bu göstergeler arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığı test edilmiştir. Bu göstergelerin yanı sıra hasılat ve net kar ile etkinlik düzeyi arasındaki ilişki tespit edilmek istenmiştir. Bu amaçla Spearman sıra korelasyon katsayıları hesaplanmıştır. Korelasyon matrisi Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4: Etkinlik düzeyi ve finansal performans göstergeleri arasındaki korelasyon

	VRS Etkinlik Skoru	CRS Etkinlik Skoru
Hasılat (Toplam Gelir)	0,319**	0,223**
Net kâr	0,396**	0,325**
ROA (Aktif Karlılığı)	0,443**	0,550**
ROE (Öz sermaye Karlılığı)	0,483**	0,599**
Net kâr marjı	0,189*	0,228**
Cari oran	0,003	- 0,016
Likit oran	0,095	0,102

**Korelasyon 0,01 düzeyinde anlamlı

*Korelasyon 0,05 düzeyinde anlamlı

Korelasyon analiz sonuçlarına göre şirketlerin etkinlik düzeyleri ile hasılat, net kar, ROA, ROE ve net kâr marjı göstergeleri arasında pozitif bir ilişki olduğu görülmektedir. Ancak şirketlerin etkinlik düzeyleri ile cari oran ve likit oran arasında anlamlı ilişki olduğu söylenemez.

SONUÇ

İmalat Sanayi, ülkemizde hem istihdam hem de ekonomideki payı açısından en önemli sektörlerin başında gelmektedir. Dünyada ve Türkiye’de tüm sektörler gibi imalat sanayi de Covid-19 krizinden etkilenmiştir. Böylesine önemli bir sektörde yaşanan krizler, ülkelerin hem ekonomik hem de sosyal anlamda olumsuz etkilemesine sebep olmaktadır. Bu tür kriz dönemlerinde özellikle etkinlik ve verimlilik önemli performans göstergelerinin başında gelir. Kaynakların en etkin şekilde kullanımı yaşanan ve/veya yaşanacak sorunların en hafif hasarla atlatılmasında önemli rol oynar. Bu bağlamda bu çalışmada imalat sanayi şirketlerinin 2019 ve 2020 yılları etkinlik performansları ölçülerek sektörün Covid-19 krizi öncesi ve Covid-19 krizi dönemindeki etkinlik performansları tespit edilmiş ve ilgili dönemlerin karşılaştırmaları yapılmıştır.

İmalat sanayiinde faaliyet gösteren firmaların etkinlik analizi aşamasında Veri Zarflama Analizi kullanılmıştır. Etkinlik ölçümü yapılırken ilk olarak tüm imalat sanayi firmaları birlikte ele alınmış daha sonra ilgili firmalar alt sektörler bazında incelenmiştir.

Etkinlik skorları göz önüne alındığında genel olarak imalat sanayi şirketlerinin Covid-19 dönemi olan 2020 yılında etkinlikleri bir önceki yıla göre düşüş göstermiştir. Bu bağlamda Covid-19 krizinin şirketlerin etkinlik performansına olumsuz etki yaptığı söylenebilir. Bu olumsuz tablo ilgili firmalarda finansal sorunların ve rekabet kaybının sinyalini verir niteliktedir. İlgili şirketler kaynakları daha etkin kullanarak rekabet avantajlarını kaybetmemeye çalışmalıdır. Hem ulusal hem de uluslararası pazarda rekabet kaybı şirketlerin uzun süreli finansal problemler yaşamasına sebep olabilir. Bu açıdan şirketlerin etkin faaliyet göstermek amacıyla daha fazla çaba göstermeleri gerekmektedir. İmalat sanayi alt sektörleri bazında etkinlik performansındaki değişimler farklılık göstermektedir. 2020 yılında bir önceki yıla göre etkinliğini arttırabilen tek sektör Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi alt sektörüdür. Etkinlik performansı en çok düşen sektörler ise “Tekstil, Giyim Eşyası ve Deri”, “Gıda, İçecek ve Tütün” ve “Ana Metal Sanayi” alt sektörleridir. Bu sektörler etkin kaynak kullanımı açısından Covid-19 pandemisinden en çok etkilenen sektörlerdir. Özellikle bu sektörlerde etkinlik performansının arttırılması için gerekli önlemler alınmalıdır. Ana Metal sanayi alt sektörü imalat sanayiinde hem 2019 hem de 2020 yıllarında ortalama

olarak en yüksek etkinlik skoruna sahip alt sektördür. Ancak pandeminin olumsuz etkileri bu sektördeki şirketlerin etkinlik düzeylerinin azalmasına sebep olmuştur. 2019 yılında ortalama olarak en düşük etkinlik düzeyine sahip olan Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi alt sektörü 2020 yılında etkinlik düzeyini ortalama olarak arttırmıştır. 2020 yılında ortalama olarak en düşük etkinlik düzeyine sahip sektör ise Tekstil, Giyim Eşyası ve Deri alt sektörüdür. Bunlarla birlikte şirketlerin etkinlik performansları ile ROA (Aktif Karlılığı), ROE (Öz sermaye Karlılığı) ve Net kâr marjı göstergeleri arasında pozitif korelasyon olduğu da tespit edilmiştir.

İmalat sanayinde yer alan 8 alt sektörden 6sı için ayrı ayrı etkinlik analizi yapılmıştır. Böylece sektörlerde yer alan şirketlerin görece etkinlikleri doğrudan rakipleri olan şirketler dikkate alınarak hesaplanmıştır. “Kâğıt ve Kâğıt Ürünleri, Basım ve Yayın” ve “Orman Ürünleri ve Mobilya” sektörlerin yeteri kadar şirket olmadığı için bu alt sektörler bazında etkinlik ölçümü yapılamamıştır. Diğer sektörlerde yapılan etkinlik analizleri sonucunda daha ayrıntılı bilgilere ulaşılmıştır. Şirketlerin kendi sektörlerinde gösterdiği performans hem 2019 hem de 2020 yılları için incelenmiştir. Alt sektörler bazında yapılan analizlerde şirketlerin konumu ve sektörün durumu ortaya konmuştur. Bu sayede şirket bazında incelemeler mümkün kılınmıştır. Bununla birlikte şirketlerin hem etkinlik hem de karlılık performanslarının aynı anda incelenebilmesi için etkinlik/karlılık matrisleri kurulmuştur. Alt sektör bazında kurulan bu matrisler sayesinde her bir şirketin hem etkinlik hem de karlılık performansları açısından sektördeki konumları ortaya konmuştur. Bu sayede şirketlerin hem güçlü yanları hem de zayıf yönleri ortaya konmuş ve potansiyelleri tespit edilmiştir. Şirketlerin etkinlik/karlılık matrisindeki konumu doğrultusunda öneriler sunulmuştur. Ayrıca her alt sektörde lider şirketler tespit edilmiştir.

Yapılan bu çalışmada proje ortaya konulan hedeflerin neredeyse tamamına ulaşılmıştır. Şirketlerin 2019 ve 2020 yılları etkinlik düzeyleri ortaya konmuş, yıl bazında ve sektör bazında karşılaştırmalar yapılmış, dönemsel ve sektörel bazda etkinlik performansı farklılıkları ve benzerlikleri tespit edilmiş hem imalat sanayi bazında hem de alt sektörler bazında analizler yapılmış, etkinlik performansı ile finansal performans arasındaki ilişki ortaya çıkarılmış ve düşük performansla sahip şirketlere gerekli politika önerileri sunulmuştur. Yalnızca 2 alt-sektöre dair sektör bazlı etkinlik ölçümü yapılamamıştır. Bunun sebebi ise sektörde faaliyet gösteren şirket sayısının az olmasıdır. Etkinlik ölçümünde analize dahil edilen birim sayısının girdi ve çıktılar arasındaki ilişkiyi doğru bir şekilde kurabilmek ve birimler arasında ayrışmayı sağlayabilmek için yeteri kadar yüksek olması gerekir. Öte yandan bu alt sektörlerde sektör bazlı analiz yapılamamasına

rağmen, bu sektörlerdeki şirketlerin etkinlik düzeyleri imalat sanayinin tamamı için yapılan analizlerde tespit edilmiştir

KAYNAKÇA

- Ahmad, M. F., Ishtiaq, M., Hamid, K., Khurram, M. U. & Nawaz, A. (2017). Data Envelopment Analysis and Tobit Analysis for Firm Efficiency in Perspective of Working Capital Management in Manufacturing Sector of Pakistan, *International Journal of Economics and Financial Issues*, 7(2), 706-713.
- Ahmadi, V. & Ahmadi, A. (2012). Application of Data Envelopment Analysis in manufacturing industries of Iran, *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business*, 4(8), 534-544.
- Akgöbek, Ö. & Yakut, E. (2014). Efficiency measurement in Turkish manufacturing sector using Data Envelopment Analysis (DEA) and Artificial Neural Networks (ANN), *Journal of Economic & Financial Studies*, 2(3), 35-45.
- Ali, A. I. & Seiford, L. M. (1990). Translation Invariance in Data Envelopment Analysis, *Operations Research Letters*, 9(6), 403-405.
- Anh, D. L. T., & Gan, C. (2019). Profitability and Marketability Efficiencies of Vietnam Manufacturing Firms, *International Journal of Social Economics*, 47(1), 54-71.
- Atan, M. & Kılılı, M. (2005). Etkinlik/Verimlilik Çalışmalarında Kullanılan Veri Zarflama Analizi Üzerine Karşılaştırmalı Yaklaşımlar, 4.İstatistik Kongresi, Antalya.
- Banker, R. D., Charnes, A., & Cooper, W. W. (1984). Some Models for Estimating Technical and Scale Inefficiencies in Data Envelopment Analysis, *Management Science*, 30(9), 1078-1092.
- Bowlin, W. F. (1998). Measuring performance: An introduction to data envelopment analysis (DEA). *The Journal of Cost Analysis*, 15(2), 3-27.
- Campisi, D., Mancuso, P., Mastrodonato, S. L., & Morea, D. (2019). Efficiency Assessment of Knowledge Intensive Business Services Industry in Italy: Data Envelopment Analysis (DEA) and Financial Ratio Analysis, *Measuring Business Excellence*, 23(4), 484-495.
- Ceylan, I. E. (2022). Sustainability Efficiency Assesment in the Turkish Manufacturing Sector: A DEA Approach, Gök, İ. Y. (Ed.) *Handbook of Research on Global Aspects of Sustainable Finance in Times of Crises içinde*, IGI Global Publishing, USA.

- Chandra P., Cooper W. W., Li S. & Rahman A. (1998). Using DEA to Evaluate 29 Canadian Textile Companies-Considering Return to Scale, *International Journal of Production Economics*, 54, 29–141.
- Charnes, A., Cooper, W. W., & Rhodes, E. (1978). Measuring the Efficiency of Decision Making Units, *European Journal of Operational Research*, 2(6), 429-444.
- Charnes, A., Cooper, W. W., Golany, B., Seiford, L., & Stutz, J. (1985). Foundations of Data Envelopment Analysis for Pareto-Koopmans Efficient Empirical Productions Functions, *Journal of Econometrics*, 30, 1-17.
- Chong, R., Abdullah, R. F. S. & Anderson, A. (2009). Survival Ability of Firm: Empirical Evidence From Malaysia, *Global Journal of Business Research*, 3(1), 133-145.
- Cook, W. D., & Zhu, J. (2005). *Modeling performance measurement: applications and implementation issues in DEA*, Springer Science & Business Media, Boston, ABD.
- Cooper, W. W., Seiford, L. M., & Zhu, J. (2011). *Data Envelopment Analysis: History, Models, and Interpretations*. In *Handbook on data envelopment analysis*,(pp. 1-39), Springer, Boston, MA.
- Dyson, R. G., Allen, R., Camanho, A. S., Podinovski, V. V., Sarrico, C. S., & Shale, E. A. (2001). Pitfalls and protocols in DEA, *European Journal of Operational Research*, 132(2), 245-259.
- Ertuğrul, İ., & Işık, A. (2008). İşletmelerin Veri Zarflama Analizi İle Mali Tablolarına Dayalı Etkinlik Ölçümü: Metal Ana Sanayinde Bir Uygulama, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 10(1), 201-217.
- Farrell, M. J. (1957). The Measurement of Productive Efficiency, *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (General)*, 120(3), 253-281.
- Fehmi-Abdullah, M., & Abdul Talib, B. (2018). Data Envelopment Analysis (Dea) Approach In Efficiency Transport Manufacturing Industry in Malaysia, *International Journal of Engineering & Technology*, 7 (3.20), 339-343.
- Golany, B., & Roll, Y. (1989). An Application Procedure for DEA, *Omega*, 17(3), 237-250.
- Goncharuk, A. G. (2007). Using the DEA in efficiency management in industry, *International Journal Productivity and Quality Management*, 2(2), 241-262.
- Halkos, G. E., & Tzeremes, N.G. (2012). Industry Performance Evaluation with the Use of Financial Ratios: An Application of Bootstrapped DEA, *Expert Systems with Applications*, 39(5), 5872-5880.

- Jelassi, M. M. & Delhoumi, E. (2017). On the Efficiency of Manufacturing Sectors: Evidence from a DEA Additive Bootstrap Model for Tunus, *Economics Bulletin*, 37(2), 1393-1400.
- Karsak, E. E., & İşcan, F. (2000). Çimento Sektöründe Görelî Faaliyet Performanslarının Ağırlık Kısıtlamaları ve Çapraz Etkinlik Kullanılarak Veri Zarflama Analizi ile Değerlendirilmesi, *Endüstri Mühendisliği Dergisi*, 11(3), 2-10.
- Kaya, A., Öztürk, M. & Özer, A., (2010). Metal Eşya, Makine ve Gereç Yapım Sektördeki İşletmelerin Veri Zarflama Analizi ile Etkinlik Ölçümü, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(1), 129-147.
- Kayalıdere, K., & Kargın, S. (2004). Çimento ve Tekstil Sektöründe Etkinlik Çalışması ve VZA, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:6, 196-219.
- Lee, H. S. & Choi, Y. (2019). Environmental Performance Evaluation of the Korean Manufacturing Industry Based on Sequential DEA, *Sustainability*, 11(3), 874-888.
- Li, Q. & Liu, T. (2019). Innovation Efficiency of China's High-End Manufacturing Industry: Evidence from Super-SBM Model and Malmquist Index, *Mathematical Problems in Engineering*, 1-15.
- Liu, S. T. & Wang, R. T. (2009). Efficiency Measures of PCB Manufacturing Firms Using Relational Two-Stage Data Envelopment Analysis, *Expert Systems with Applications*, 36, 4935-4939.
- Lovell, C. K. (1995). Measuring the macroeconomic performance of the Taiwanese economy. *International Journal of Production Economics*, 39(1-2), 165-178.
- Mahadevan, R. (2002). A DEA Approach to Understanding the Productivity Growth of Malaysia's Manufacturing Industries, *Asia Pacific Journal of Management*, 19(4), 587-600.
- Mahardika, P. & Saputra, A. (2011). Analysis of technical efficiency of Indonesian manufacturing industries: An application of DEA, *International Research Journal of Finance and Economics*, 66, 107-116.
- Nasir, M., Arifah, E. & Sofyan, H. (2018). The efficiency of manufacturing sector: Empirical evidence from aceh province Indonesia, *Indonesian Journal of Business and Entrepreneurship*, 4(1), 55-63.
- Orçun, Ç., Çimen, A. & Şahin, A. (2014). Şirket Etkinlikleri: İMKB 100 İmalat Sanayi Şirketleri Uygulaması, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:39, 22-34.

- Özşahin, G. & Daş, Z. Ö. (2021). Turkish Economy in the 2000s: Productivity Changes in the Manufacturing Industry, *Hacettepe University Journal of Economics and Administrative Sciences*, 39(4), 677-695.
- Pastor, J. T. & Ruiz, J. L. (2007). Variables with negative values in DEA. Zhu, J., & Cook, W. D. (Ed.). *Modeling Data Irregularities and Structural Complexities in Data Envelopment Analysis* (ss. 63-84) içinde. Springer, Boston, MA.
- Pastor, J. T. (1996). Translation invariance in data envelopment analysis: A generalization. *Annals of Operations Research*, 66(2), 91-102.
- Premachandra, I. M., Zhu, J., Watson, J., & Galagedera, D. U. (2016). Mutual fund industry performance: A network data envelopment analysis approach. Zhu, J. (Ed.). *Data Envelopment Analysis: A Handbook of Models and Methods*. International Series in Operations Research & Management Science (Vol. 221). (Ss. 165-228) içinde. Springer Science & Business Media.
- Riyanto, S. S. (2020). The Impact of the Covid-19 Pandemic on the Manufacturing Industry, *International Journal of Research and Innovation in Social Science*, 4(6), 172-175.
- Sherman, H. D., & Zhu, J. (2006). *Service Productivity Management: Improving Service Performance Using Data Envelopment Analysis (DEA)*, Springer Science & Business Media. Boston, ABD.
- Smriti T. N. & Khan, H. R. (2018). Efficiency Analysis of Manufacturing Firms Using Data Envelopment Analysis Technique, *Journal of Data Science*, 16(1), 69-78.
- TÜİK (2020), www.tuik.gov.tr, (Erişim tarihi: 5 Mayıs 2021).
- Yayar, R., & Çoban, M.N. (2012). İSO 500 Firmalarının Etkinliklerinin Ölçülmesinde Veri Zarflama Analizi Yaklaşımı: Dokuma ve Giyim Eşya Sanayi, *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(2), 165-180.
- Yıldız, A. (2007). İmalat Sanayi Şirketlerinin Etkinliklerinin Ölçülmesi, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 91-103.
- Yu, Y.S., Barros, A., & Wu, W. H. (2013). Data Envelopment Analysis and Financial Ratio: A New Approach to Estimate the Efficiency of Taiwan Computer's Peripheral Industry, *Journal of Information and Optimization Sciences*, 34(1), 69-84.
- Zhu, J. (2009). *Quantitative Models for Performance Evaluation and Benchmarking: Data Envelopment Analysis with Spreadsheets*, (2nd ed.). International Series in Operations Research & Management Science (Vol. 213) Springer. New York, USA.

BÖLÜM 13

TÜRKÇEDE NE TÜMCELERİNİN GÖNDERİM ÖZELLİKLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Tacettin TURGAY¹

1. Giriş

Ontoloji, felsefe ile dilbilimin (özellikle de anlambilimin) kesiştiği en önemli mecralardan biridir. Ancak yaygın kabul edilen görüş, insan dilinin filozofların ilgi göstereceği ya da kabul etmeye yanaşacağından farklı bir ontolojiye sahip olduğudur (Asher, 1993; Hegarty, 2013; Moltmann, 2013; Moltmann, 2019). Özellikle anlambilimcilerin ilgi alanına giren bu dil ontolojisi, kelime, öbek, tümce, ifade gibi irili ufaklı dilsel yapılarla ne tür ulam, kavram ve varlıklara gönderimde bulunulabileceği ile ilgilenmektedir.

Doğal dil ontolojisinin iki temel meselesi, (i) bu ontolojiyi oluşturan ulamlar ile (ii) bu ulamların biçimbilimsel-sözdizimsel yansımalarıdır (Moltmann, 2019). Sık karşılaşılan dil ontolojileri arasında (uzanımsal ve içlemsel) varlık, olay, gerçek, durum, nitelik, önerme, sayı, derece, ölçek, niceleyici, değişken gibi ögeler sayılabilir. (1)'de bu ulamlardan bazıları (yatık yazılmış halde) ve bunların dildeki karşılıkları verilmiştir.

- (1) a. *İsmet yarışı kazandı. (varlık)*
- b. *İsmet'in yarışı kazanması sürpriz oldu. (olay)*
- c. *İsmet'in yarışı kazandığı gerçeği inkâr edilemez. (gerçek)*
- d. *İsmet'in yorgun olması, yarışı kazanmasına engel olmadı. (durum)*
- e. *İsmet galip. (nitelik)*
- f. *İsmet'in yarışı kazandığı doğru. (önerme)*
- g. *İsmet iki finalistten biri. (sayı)*
- h. *İsmet çok başarılı. (derece)*

¹ Kırklareli Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-2587-6928

i. *İsmet'in koşması gereken mesafe beş kilometre.(ölçek)*

j. *İsmet yarışı tüm atletlerin önünde götürüyor.(niceleyici)*

k. *Her atlete bir numara verildi.(değişken)*

Doğal dil ontolojisindeki bu ulam zenginliği, birçok filozofu gerçekliğin doğasını anlama serüveninde dilin bir araç olarak kullanılamayacağı sonucuna götürmüştür (Moltmann, 2019).

Meselenin dilbilim tarafında (özellikle de biçimbilim-sözdizim-anlambilim üçgeninde) ise temel sorun, bu ulamlara gönderimde bulunabilecek dilsel verinin ne gibi biçimbilimsel-sözdizimsel nitelikler taşıması gerektiğidir. Örneğin (1b)'deki *İsmet'in yarışı kazanması* olayını ele alalım. Ana tümcenin öznesi konumundaki bu adlaştırmada, yüklem -mA biçimbirimi taşıdığını görüyoruz. Bu tümceyi

(2) **İsmet'in yarışı kazandığı* sürpriz oldu.

şeklinde ifade etmeye, yani -mA değil de -DİK adlaştırmacısını kullanmaya kalktığımızda, ifade dilbilgisel olmaktan çıkmaktadır. Buradan hareketle, doğası gereği varlıklar arasında cereyan ettiğinden tümce yapısıyla ifade edilen bir olayın –adlaştırıldığında– -mA ile işaretlenmesi gerektiği sonucuna varıyoruz (-mA'nın (1d)'deki gibi durum kodlamada da kullanıldığına dikkat ediniz).

Öte yandan, (1c) ile (1f) ise bize, gerçeklere ve önermelere gönderimde bulunmak istediğimizde adlaştırmayı -DİK ile yapmamız gerektiğini gösteriyor (Demirok, 2019).

(3) a. **İsmet'in yarışı kazanması* gerçeği inkâr edilemez.(krş. (1c))

b. **İsmet'in yarışı kazanması* doğru.¹(krş. (1f))

Varlıklar ise, gerçek, hayali ya da zihinsel dünyamızda vücut bulan şeyler olup gönderimsel öğelerin anlambilimsel değeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar çoğunlukla yüklemelerin iç ve dış üyeleri olarak rol alırlar. Örn. (1a)'daki *İsmet yarışı kazandı* cümlesinde *kazandı* yüklemine dış ve iç üyeleri olan *İsmet* ile *yarış*, iki ayrı varlığa gönderimde bulunmaktadır: *İsmet* adlı somut varlık ile *yarış* olarak tabir ettiğimiz zaman-mekan düzleminde vücut bulan görece soyut varlık (Asher, 2000).

Doğal dil ontolojisinde kendine yer edinmesine rağmen yukarıda değinilmeyen diğer bir ulam da sorudur. Genellikle önerme ulamına dahil edilen

¹ Aslında bu cümlemin -mA ile de dilbilgisel bir kullanımı mevcuttur; ancak bu durumda doğru ya da yanlış olabilecek bir önerme değil, *İsmet'in yarışı kazanması* olayı anlatılmış ve bu olayın doğru/yanlış değil de isabetli/uygun/kabul edilebilir olduğu gibi bir yargıda bulunulmuş olur.

soru, aslında doğru/yanlış değeri alabilecek bir önerme olmayıp, tekabül ettiği gizil önermeyi doğru kılacak önermeler kümesini ifade eder.

(4) a. Yarışı İsmet kazandı.

A = {D, Y}

b. Yarışı kim kazandı?

A = {Yarışı İsmet kazandı, Yarışı Cemil kazandı, Yarışı Cemşit kazandı, ...}

Sözgelimi (4a)'daki *Yarışı İsmet kazandı* önermesi, doğru ve yanlış elemanlarını barındıran bir küme olarak sembolize edilebilir. İçinde bulunduğumuz dünyayı gözden geçirerek, bu elemanlardan hangisinin doğru olduğuna, diğer bir deyişle içinde yaşadığımız dünyanın doğru/yanlış değer atamalarından hangisiyle uyumlu olduğuna bakarak bu önermeyi doğru ya yanlış olarak değerlendirebiliriz. Ancak (4b)'deki *Yarışı kim kazandı* sorusuna böyle bir doğruluk değeri atamak mümkün olmayacaktır. Her bir elemanı bir önerme olan A kümesi şeklinde sembolize ettiğimiz bu soru ile aslında dinleyiciden bir talepte bulunmuş oluyoruz: İçinde bulunduğumuz dünyanın *Yarışı İsmet/Cemil/Cemşit/... kazandı* önermelerinden hangisiyle uyumlu olduğunu bana söyle.

Biçimbilim-sözdizim tarafından bakıldığında, Türkçede soruların NE sözcüğü (nasıl, nerede, neden, ne zaman, kim, hangi, kaç, ...) ile *mI* (ana tümceler için) veya *-Ip...-mAdIğI* (gölümü tümceler için) biçimbirimleri barındırdığını görmekteyiz.

Bu çalışmada genelde Türkçe soru tümcelerinin anlambilimsel ve biçimbilim-sözdizimsel özellikleri, özelde ise, soru anlatan NE tümceleri ile bunların *şey* gibi varlık gönderimli adlar barındıran karşılıklarının neden bazı yapılarda aynı şekilde yorumlandığıdır. Odak noktamızda (5)'teki gibi veriler olacaktır.

(5)a. Herkes [İsmet'in yarışı kazandığına] inanıyor.

a'. *Herkes [kimin yarışı kazandığına] inanıyor.

b. *Herkes [yarışı İsmet'in kazandığını] merak ediyor.

b'. Herkes [yarışı kimin kazandığını] merak ediyor.

c. *[Ne istediğini] getirdim.

c'. [İstediğin şeyi] getirdim.

d. [Ne dediğin] önemli.

d'. [Dediğin şey] önemli.

Tartışma sırasında başvuru bir dizi test neticesinde, (5a-a') arasındaki dilbilgisellik farkının *inan-* yüklemine önerme tümlecisi seçmesinden; (5b-b') arasındaki farkın *merak et-* yüklemine iç üye olarak soru seçmesinden, (5c-c') arasındaki farkın ise *getir-* yüklemine iç üye olarak bir varlık seçmesinden kaynaklandığı sonucuna varılacaktır. Çalışmanın genel bulgularına ters düşen durum ise, (5d-d') tümcelerinin ikisinin de dilbilgisel olması, hatta aynı anlamda değerlendirilmesidir. Bu çalışmada her iki tümcenin de (görülenin aksine) birer soru kodladığı öne sürülecektir: NE tümceleri açık soru, bazı *şey* tümceleri ise gizli soru.

Çalışmanın yapısı şu şekildedir. İkinci bölümde Türkçe NE tümcelerinin gönderimsel özellikleri ele alınacak ve bunların –beklendiği gibi– soru tümceleri olduğu ve ana tümce yüklemine seçildiği savunulacaktır. Bu sırada, yüklemine üyelerine uyguladıkları seçme kısıtlamalarından ve bunların konunun aydınlatılmasına etkisinden bahsedilecek, NE tümcelerinin anlambilimsel yorumuna ve önermelerle aralarındaki farka değinilecek, *şey* gibi zayıf/işlevsel sözcüklerin varlıklarına gönderme yapmanın yanında nasıl gizli soru kodladıkları örneklendirilecek ve nihayet NE tümceleri ile *şey* tümcelerinin birbirinin yerine geçebildiği ilginç yapıların çözümlemesi –geliştirilen yaklaşım çerçevesinde– sunulacaktır. Üçüncü bölümde NE yapılarına yüzeysel benzerlik göstermekle beraber -sA şart eki barındıran bazı yapılar ele alınacak ve bunların aslında niceleme yapıları olduğu ve belki de NE sözcüklerinin soru tümcesi oluşturmadığı nadir örnekler olduğu gösterilecektir. Dördüncü bölümde ise çalışmanın bulguları özetlenecektir.

2. Türkçede NE barındıran tümcelerin gönderimi

2.1. Üye seçimi

Yüklemlerin en temel özelliklerinden biri, üyelerini seçmeleridir.¹ Yüklemce seçilen özniteliklere, üyenin hangi ontolojik ulamdan olacağı bilgisi de dahildir (Hegarty, 2013).

(6) a. Herkes {İsmet'e / *İsmet'in yarışı kazanmasına² / *İsmet'in yarışı kazandığına} güveniyor.

¹ Bu tarz bir yapısal kısıtlama/etkileşim, dilin çok farklı alanlarında karşımıza çıkmaktadır. Sesbilimsel süreçlerle ilgili bir örnek için bkz. İskender (2021). Tam olarak sözdizim çalışmalarında kastedilen anlamıyla 'seçim' tanımını karşılamasa da ünlü düşmesi/türemesi gibi sesbilimsel süreçlerin etrafında bulunan diğer ünlü ya da ünsüzlerin türüne/ulamına karşı duyarlı olduğu bilinmektedir (İskender, 2023).

² Bazı anadil konuşurların bu cümleyi dilbilgisine uygun bulabilir. Ancak bu durumda *güven-* eylemi *umut bağla-* anlamında okunduğundan ayrı bir sözlüksel girdi olarak değerlendirilmekte ve konu dışı kalmaktadır.

b. Herkes {İsmet'i / *İsmet'in yarışı kazanmasını¹ / *İsmet'in yarışı kazandığını} beğendi.

Güven- yüklemi bir varlık seçer çünkü biz bir varlığa (ör. bir kişiye) güveniriz. Bu nedenle, (6a'daki) *Herkes İsmet'e güveniyor* ifadesi dilbilgiseldir çünkü *güven-* yüklemi için uyumlu bir iç üye mevcuttur. Peki, tümceyi dilbilgisel olmaktan çıkaran *İsmet'in yarışı kazanması* ve *İsmet'in yarışı kazandığı* ifadelerinin ontolojik durumu nedir?

(7) a. İsmet'in yarışı kazanması {olayı/*bilgisi}

b. İsmet'in yarışı kazandığı {*olayı/bilgisi}

(7a)'da *İsmet'in yarışı kazanması* ifadesi 'olay' kelimesi ile uyumlu bir bileşik oluşturabilirken 'bilgi' kelimesiyle oluşturamamaktadır. Buradan hareketle, yüklemi *-mA* ile adlaştırılan *İsmet'in yarışı kazanması* gibi ifadelerin bir olaya gönderimde bulunduğu sunucuna varırız (Lees, 1965; Kornfilt, 1984; Demirok, 2019). Daha sade bir ifadeyle, Türkçede bir olaya gönderimde bulunulmak isteniyorsa, gömülü tümcenin *-mA* ile adlaştırılması gerekir. Öte yandan, *İsmet'in yarışı kazandığı* ifadesinde tersi bir durum görmekteyiz: 'bilgi' kelimesiyle uyumlu bir bileşik oluşturulabilirken 'olay' kelimesiyle oluşturulamamaktadır. Bilgi ifadelerinin önerme olduğunu düşündüğümüzde, Türkçede yüklemi *-DIK* ile adlaştırılan tümcelerin önerme anlattığı sonucuna varırız.

Şu hâlde, *Herkes İsmet'in yarışı kazanmasına güveniyor* ile *Herkes İsmet'in yarışı kazandığına güveniyor* ifadelerinin dilbilgisel olmaması, ilkinin bir olaya ikincisinin ise bir önermeye gönderimde bulunmasıdır. Üyesi bir varlık olması gereken *güven-* yüklemi ise, olay ve önerme türünden üyeleri reddetmektedir. Aynı durum *beğen-* için de geçerlidir: Varlık anlatan *İsmet* sözcüğü ile anlamlı ve dilbilgisel bir yapı elde edilebilirken, olay anlatan *İsmet'in yarışı kazanması* ve önerme anlatan *İsmet'in yarışı kazandığı* üyeleri dilbilgisellik sorununa yol açmaktadır.

Buna karşılık *inan-* ve *bil-* yüklemeleri, iç üyelerinin ontolojik olarak önerme ulamından olmasını gerekli kılmaktadırlar (Moltmann, 2014). Bunun nedeni, inandığımız/bildiğimiz şeylerin aslında önerme şeklinde ifade edilebilecek ve doğruluk değeri alabilecek tümceler şeklinde yeniden ifade edilebilmesidir (bkz. *İnanıyorum/Biliyorum ki [İsmet yarışı kazandı]*).

¹ *Herkes İsmet'in yarışı kazanmasını beğendi* gibi bir ifade elbette mümkündür; ancak bu durumda *İsmet'in yarışı kazanması* olayı değil de bu olayın örn. sosyal medyada yapılan paylaşımı kastedilmiş olur ki bu paylaşım da yine bir varlıktır, olay değil.

(8) a. Herkes { *İsmet'e¹ / *İsmet'in yarışı kazanmasına / İsmet'in yarışı kazandığına } inanıyor.

b. Herkes { *İsmet'i² / *İsmet'in yarışı kazanmasını / İsmet'in yarışı kazandığını } biliyor.

-*DIK* adlaştıracısı barındıran gömülü tümceler önerme anlattığından bunlar *inan-* ve *bil-* yüklerle uyumlu. Ancak bir varlık anlatan *İsmet* ile bir olay anlatan *İsmet'in yarışı kazanması* (ki burada olay kodlayan *-mA* adlaştıracısını görmekteyiz), ana yüklemle ontolojik uyumsuzlukları nedeniyle dilbilgisine aykırılık nedenidir.

Son olarak *sevindirici* ve *kısa sür-* yüklemi üye olarak bir olay seçer. Neticede “sevindirici olmak”, “kısa/uzun sürmek”, varlığını zaman-mekân düzleminde bulan olaylara atfettiğimiz vasıflardır.

(9) a. { *İsmet / İsmet'in yarışı kazanması / *İsmet'in yarışı kazandığı } sevindirici.

b. [*İsmet / İsmet'in yarışı kazanması / *İsmet'in yarışı kazandığı] kısa sürdü.

Bu nedenle, *-mA* adlaştıracısı barındıran *İsmet'in yarışı kazanması* olayı *sevindirici* ve *kısa sür-* yüklerle barışırken, varlık kodlayan *İsmet* ve önerme kodlayan *İsmet'in yarışı kazandığı* ifadeleriyle bu yüklem için üyesine (tümlecine) uyguladığı seçme kısıtlamalarını ihlal ettiğinden uyumsuzdur.

Bu bölümde Türkçede *-mA* adlaştıracısını olay, *-DIK* adlaştıracısının ise önerme anlattığını gördük. Bu bilginin yanı sıra, burada ana hatlarıyla özetlediğimiz yüklem için üyesine uyguladığı seçme kısıtlaması, NE tümceleri ile *şey* gibi sözcüklerin anlam ve biçimbilim-sözdizimsel özelliklerini aydınlatmamızda yol gösterici olacaktır.

2.2. Anlambilimsel yorum

Bir önceki bölümde yüklem için üyelerini seçmesinden bahsettik. Bu bölümde ise varlık, önerme ve soruların anlambilimsel yorumunun ne olduğuna bakacağız.

¹ Türkçenin bazı anadil konuşurların bu tümceyi dilbilgisel bulmaktadır. Ancak bu durumda *İsmet* sözcüğü bir ad olarak değil eksiltilmiş bir cümle olarak okunmaktadır ki bu durumda bir önermeden bahsediyoruz. Söz gelimi, *Tanrıya inanıyorum* diyenin birisinin inandığı şey *Tanrı*'nin kendisi değil *Tanrının var olduğu* önermesidir. Tümçenin ancak bu okumayla dilbilgisel olması da *inan-* eyleminin iç üye olarak bir önerme tümleci olması gerektiğini ortaya koymaktadır.

² Aynı şekilde bu tümce de *Herkes İsmet'in nasıl birisi olduğunu biliyor* gibi bir okumasıyla dilbilgisellik kazanabilir; ancak bu durumda yine bir önermeye gönderimde bulunulmuş olur.

İsmet gibi bir sözcüğün bir varlığa gönderimde bulunduğu yeterince açık olduğundan bu konuya girmeyecek, önerme ve soru ulamlarının anlambilimsel durumuna odaklanacağız.

(10)'daki dilbilgisellik farkını düşünelim.

(10)a. Herkes [*İsmet*'in yarışı kazandığına] inanıyor.

b. *Herkes [kimin yarışı kazandığına] inanıyor.

Her iki örnekte de *-DİK* kullanıldığına göre, (10a)'nın aksine (10b)'nin dilbilgisine aykırı olmasını, kullanılan adlaştırmacının etkisiyle açıklayamayız. Burada temel fark, (10b)'deki *kim* kelimesi, daha genel bir deyişle NE sözcüğüdür ki bunlar soru tümcelerinde görülür. Peki soru ulamının anlambilimdeki tanımı nedir?

Anlambilim çalışmalarında sorular genellikle önermelerle ilişkili olarak ele alınır. Söz gelimi

(11) *İsmet* yarışı kazandı.

gibi bir önerme, doğru ya da yanlış olabilecek bir ifadedir (Snider, 2019). Bunun doğru mu yanlış mı olduğuna karar vermek için içinde bulunduğumuz dünyayı gözden geçirmek yeterli olacaktır. Mesela, yarıştan kastedilen bir koşu ise ve içinde bulunduğumuz dünyada *İsmet* bu koşuyu en önde bitiren kişiye, bu önerme doğrudur, değilse yanlıştır deriz.¹

Soruların ise doğruluk değeri yoktur. Örn.

(12) Yarışı kim kazandı?

tümcesine doğru/yanlış dememiz mümkün değildir. Yine de bu soruyu *Yarışı İsmet kazandı* ya da *Yarışı Cemil kazandı* gibi önermelerle ilişkili olarak değerlendiririz. Buradan hareketle, *Yarışı kim kazandı* sorusunun (13)'teki gibi bir önermeler kümesi ifade ettiği öne sürülmüştür (Cremers, 2016; Roelofsen, 2019).

¹ Burada 'içinde bulunduğumuz dünya' ibaresi önemlidir. Bunun nedeni ise, içinde bulunduğumuz gerçek dünyada doğru olmayan şeylerin kurgusal ya da inanç dünyamızda doğru olabilmesidir. Sözgelimi (i.a)'daki tümce doğruluk değeri, içinde bulunduğumuz dünyaya bakılarak atanır ki buna 'uzanımsal okuma' denir. Ancak (i.b)'deki *İsmet'in yarışı kazandığı* yan tümcesi doğruluk değerini içinde bulunduğumuz dünyadan değil Cenk'in inanç dünyasından alır ki buna da 'içlemsel okuma' denir.

a. *İsmet* yarışı kazandı.

b. Cenk [*İsmet*'in yarışı kazandığını] sanıyor.

Bir başka deyişle, *İsmet'in yarışı kazandığı* Cenk'in inanç dünyasında doğruysa *Cenk İsmet'in yarışı kazandığını sanıyor* ifadesi de içinde bulunduğumuz dünyada doğrudur. Oysaki içinde bulunduğumuz dünyada *İsmet* yarışı kazanamamış olabilir. Bu durumda, (i.b) yanlıştır demeyiz, Cenk'in inanç dünyasının içinde bulunduğumuz dünya ile uyumsuzdur deriz.

(13) A = {Yarışı İsmet kazandı, Yarışı Cemil kazandı, Yarışı Cemşit kazandı, ...}

Bu açıdan bakıldığında (12)'deki soruyu soran kişi dinleyiciden bir talepte bulunmaktadır: *Yarışı İsmet kazandı, Yarışı Cemil kazandı, Yarışı Cemşit kazandı, ...* önermelerinden hangisinin doğru olduğunu bana söyle.

Bu noktada bir hususu açıklığa kavuşturmakta yarar var. Bir ifadenin önerme olabilmesi için ana tümce olması gerekmez; adlaştırılmış gömülü/yan tümceler de birer önermedir. Örn.

(14) İsmet'in yarışı kazandığını biliyorum.

ifadesinde yatık yazılan kısım biçimbilim-sözdizimsel olarak bir adlaştırma olsa da anlambilimsel olarak hala bir önermedir. Nitekim bunu *İsmet yarışı kazandı* ve *Ben bunu (=İsmet'in yarışı kazandığını) biliyorum* şeklinde, ya da *biliyorum ki İsmet yarışı kazandı* şeklinde iç içe geçmiş iki tümce olarak da ifade edebiliriz. Aynı durum sorular için de geçerlidir: *Yarışı kim kazandı* ifadesi kadar *yarışı kimin kazandığı* ifadesi de anlambilimsel açıdan bir sorudur. Buna, *İsmet yarışı kazandı mı* gibi bir evet/hayır sorusunun adlaştırılmış karşılığı olan *İsmet'in yarışı kazanıp kazanmadığı* ifadeleri de dahildir.

Bölüm başında sorduğunuz soruya dönecek olursak,

(15) a. Herkes [İsmet'in yarışı kazandığına] inanıyor.

b. *Herkes [kimin yarışı kazandığına] inanıyor.

ifadelerindeki dilbilgisellik farkını nasıl açıklayabiliriz? Cevabımız, bir önceki bölümde tartıştığımız seçme kısıtlaması olacak: *inan-* yüklemi iç üye olarak önerme seçtiğine ve (15a)'daki *İsmet'in yarışı kazandığı* ifadesi de bir önerme kodladığına göre, (15a)'nın dilbilgisine uygun olması beklenen durumdur. Öte yandan (15b)'deki dilbilgisellik sorunu ise bize soruların önermelerle aynı özniteliklere sahip olmadığını ve muhtemelen farklı ulamlara ait olduklarını göstermektedir. Bu doğrultuda bir eşleşmezlik, *merak et-* ve *tartış-* yüklemeleri için de geçerlidir.

(16) a. İsmet'in yarışı {*kazanmasını/*kazandığını/kazanıp kazanmadığını} merak ediyorum.

b. İsmet'in yarışı {*kazanması¹/*kazandığı/kazanıp kazanmadığı} tartışılıyor.

¹ İsmet'in yarışı kazanması tartışılıyor tümcesi de Hiç beklenmediği halde İsmet'in yarışı kazanmasının nasıl mümkün olduğu tartışılıyor şeklinde yine bir soru olarak okunduğunda dilbilgisel olabilir.

(16a)'daki *merak et-* ana yüklemi, *kazanması* ile uyumsuz olduğuna göre olayları, *kazandığı* ile uyumsuz olduğuna göre de önermeleri iç üye olarak reddetmekte, ancak ve ancak *kazanıp kazanmadığı* gibi bir soru ile anlamlı birliktelik oluşturabilmektedir. Aynı durum, *tartış-* yüklemi için de geçerlidir.

Soru seçen yüklem/sözcüklere belki de en belirgin örnek (17)'deki bileşiktir.

(17) İsmet'in yarışı {**kazanması/*kazandığı/kazanıp kazanmadığı*} sorusu

Doğası gereği 'soru' kelimesi ancak soru türünden bir adla bileşik oluşturabileceğine göre, (17)'deki adlaştırmalardan olay kodlayan *kazanması* ve önerme kodlayan *kazandığı* ile –beklendiği üzere– uyumlu olmayacaktır.

Bu bölümü özetleyecek olursak, Türkçede NE barındıran tümcelerın ontolojik ulamı sorular olup, anlambilimsel yorumu da bu sorunun içerdiği gizil önermelerin oluşturduğu kümedir. Bu nedenle soru seçen yüklemeler, önerme anlatan tümcelerle ve bunların adlaştırılmış biçimleriyle dilbilgisine uygun ifadeler oluşturamazlar.

2.3. şey belirsizliği: varlık ve gizli soru

Bu bölümde *şey*, *kişi*, *yer* gibi sözcükler barındıran bazı yapıların durumunu ele alacak, bunların şimdiye kadar öne sürdüğümüz “NE tümceleri soru tümceleridir; önerme, olay, varlık anlatmaz” hipotezi için oluşturabileceği sorunlara değinecek ve –görünenin aksine– ortada bir sorun olmadığı sonucuna varacağız.

Şey gibi bir kelimeyi hangi ontolojik ulamda ele almalıyız? Başka bir deyişle *şey*, varlığa mı, olaya mı, önermeye mi, yoksa soruya mı gönderimde bulunur? Öncelikle üyesinin bir varlık olması gerektiğinden emin olduğumuz *getir-* ve *kır-* yüklemelerine bakalım.

(18) a. Bana *şeyi* getir.

b. Yeni aldığım *şeyi* kırmışlar.

Hem *getir-* hem de *kır-* yüklemeleri 'şey' sözcüğünü iç üye olarak alabildiğine göre, bu sözcük bir varlığa gönderimde bulunmak zorundadır. Öyleyse, *şey* bir varlık, NE tümcesi de bir soru kodladığına göre, bunlar farklı yüklemelerce seçilecek ve birbirinin yerine kullanılamayacaktır.

(19) a. [Sipariş ettiğın *şeyi*] getirdim.

a'. *[Ne sipariş ettiğini getirdim].

b. [Aldığım *şeyi*] kaybetmişler.

b'. *[Ne aldığımı] kaybetmişler.

(19)'daki örnekler öngörümüzü doğrulamaktadır. Ancak bazı durumlarda NE sözcüğü ile aktarılmak istenen anlam *şey* sözcüğü ile ifade edilebilmektedir.

(20) a. [Ne dediğin] önemli değil.

a'. [Dediğin şey] önemli değil.

b. [Ne yazdığımı] merak ediyorum.

b'. [Yazdığın şeyi] merak ediyorum.

Şayet *merak et-* yüklemi iç üye olarak bir soru seçiyorsa, varlık anlatan *şey* ile uyumsuz olması beklenir; ancak (20b-b')'da durum bu değil. Önerimiz için bir sorun teşkil eden bu veriler için ne diyebiliriz?

Bu aşamada dikkat edilmesi gereken ilk nokta, *önemli* ve *merak et-* yüklemelerinin soru seçtiği varsayımının gerçekten doğru bir varsayım olduğudur (bkz. (16)). Öyleyse NE barındıran (20a) ve (20b)'nin dilbilgisel olması zaten öngörülen bir durumdur. İzah gerektiren durum ise (20a') ile (20b')'nin dilbilgisine aykırı olmamasıdır.

İkinci nokta ise, (20a)'nın (20a') ile, (20b)'nin de (20b') ile aynı anlama sahip olduğu izlenimidir; yani *Ne yazdığımı merak ediyorum* ile *Yazdığın şeyi merak ediyorum* ifadelerinin yaklaşık olarak aynı biçimde yorumlandığıdır. (20a') ile (20b')'nin dilbilgisine uygun olduğuna şüphe yok; ancak (20a-a') ve (20b-b') yapılarının aynı şekilde anlamlandırdığı sadece bir yanılısamadır. Şimdi bunu biraz açalım.

Burada temel önerimiz, normalde varlığa gönderimde bulunan *şey* sözcüğünün (20)'de aslında bir gizli soru kodladığıdır. Yani (20a') ile (20b') gerçekte (21)'deki yapıların basitleştirilmiş halleridir.

(21) a. [Dediğin şey] önemli değil.

= [Dediğin şeyin ne olduğu] önemli değil.

b. [Yazdığım şeyi] merak ediyorum.

= [Yazdığın şeyin ne olduğunu] merak ediyorum.

Öyleyse, (20)'deki *şey* tümceleri, aslında tam teşekküllü soruların biçimbilim-sözdizimsel olarak kırılmış versiyonları olduğundan hala soru kodlamakta, bu nedenle de soru seçen *önemli* ve *merak et-* yüklemeleriyle sorunsuz yapılar oluşturabilmektedir. Herhangi bir soru sözü/yapısı barındırmamakla birlikte bir soruymuş gibi yorumlanan bu yapılar alanyazında gizli soru olarak bilinmektedir

(Aloni ve Roelofsen, 2011; Nathan, 2005; Xie, 2010). Gizli sorulara çok farklı bağlamlarda rastlanmaktadır.

(22) a. *Ankara* 'yı merak ediyorum.

= Ankara'nın nerede/nasıl olduğunu

b. *Kore* 'nin başkentini biliyorum.

= Kore'nin başkentinin hangi şehir olduğunu

c. *İsmet* 'in görüştüğü kişiyi sordu.

İsmet'in görüştüğü kişinin kim olduğu

d. *İsmet* 'in yaşadığı yeri biliyor musun?

İsmet'in yaşadığı yerin neresi olduğunu

e. Patron *seni* sordu.

senin nerede/nasıl/kim/... olduğunu/neden işe gelmediğini

Örneğin *sen* adının dinleyiciye gönderimde bulunduğu ve dolayısıyla bir varlık anlattığı tartışmasızdır. Buna karşılık (22e)'deki *sen* sözcüğünden anladığımız şey *senin kim/nerede/nasıl/... vs olduğunu*, yani bir soru. Bu okuma biçimini bize dayatan *sordu* yüklemidir ki bu yüklem iç üye olarak ancak ve ancak bir soru almaktadır. Gizli soruların sözdizimsel-anlambilimsel durumu için bkz. Nathan (2005), Xie (2010) ve Aloni ve Roelofsen (2011).

Özetlemek gerekirse, (20)'deki örneklerde NE ile *şey* sözcüklerini barındıran gömülü tümcelerden ikisinin de iç üye olarak soru seçen ana yüklemle uyumlu olması, hem NE tümcelerinin hem de *şey* tümcelerinin –bu yapılarda– soru kodlamasındandır. Normalde varlık anlatan *şey*'in burada gizli soru anlatması bilindik bir mesele olup önerimiz için sorun teşkil etmemektedir.

2.4. NE/*şey* değişimi

Bir önceki bölümde, NE tümceleriyle aynı yapıda kullanılan ve normalde varlığa gönderimde bulunan *şey* gibi sözcüklerin aslında gizli bir soru kodladığını ve bu nedenle de “yüklemler üyelerini sıkı bir ulamsal seçime tabi tutar; soru seçen yüklem, varlık anlatan bir üyeye barışık olmaz” hipotezimiz için sorun olmaktan çıktığını savunmuştuk. Ancak, mesele anlamla ilgili olduğundan, her iki tümce de benzer yorumlanabiliyorsa, bu açıklamamız yeterli olmayacaktır. Bu bölümde ise NE/*şey* yapılarındaki anlam paralelliğinin aslında bir yanılısama olduğunu örnekleyeceğiz.

Hikmet Bey'in sekreterine "raporu yazman gerekiyor" dediğini varsayalım. Birkaç gün sonra da sekreterine şu ifadeleri söylemiş olsun.

(23) a. Hikmet: [Ne dediğimi] yazmamışsın.

b. Hikmet: [Dediğim şeyi] yazmamışsın.

= dediğim şeyin ne olduğunu

Bu bağlamda Hikmet Bey'in ne demeye çalıştığını düşünelim. (23b)'de Hikmet Bey *Dediğim şeyi yazmamışsın* derken, sekreterinin raporu yazmadığını değil, "Rapor yazılması gerekiyor" ifadesini yazmadığını anlatmaya çalıştığını anlıyoruz.¹ Ancak burada "Rapor yazılması gerekiyor" ibaresi bir rapora değil, yazılması gerekli görülen şeyin mahiyetine işaret ettiğinden hala bir soru olarak anlamlandırılmaktadır ki bu da söz konusu tümcenin gizli soru anlamıdır. Özellikle dikkat edilmesi gereken nokta, her ne kadar *şey* sözcüğü kullanılıyor olsa da varlık gönderiminin mümkün olmamasıdır. Şu hâlde, (23a)'daki NE tümcesi ile (23b)'deki *şey* tümcesinin, ilkinin soru ikincisinin ise varlık gönderimi okumasıyla bir birinin yerine kullanıldığı izlenimi bir yanılsamadır: Her iki durumda da bir soru ifade edilmektedir. Gerçekten bir varlığa gönderimde bulunmuş olsaydı, (23b)'nin *Raporu yazmamışsın* biçiminde anlamlandırılabilmesi mümkün olurdu. Elbette böyle bir okuma da mümkündür, ancak (23a) ve (23b) arasındaki sıkı anlam paralelliğinden kasıt bu değildir.

NE tümcelerinin sadece soru olduğu, *şey* tümcelerinin ise temelde varlık kodlamasına rağmen gizli sorularda rol alabilmesi bakımından hem varlık hem de soru kodlayabildiğini anımsayalım. Buradan hareketle, uygun bir yüklem üyesi olduğunda *şey* tümcelerinin soru/varlık gönderimi bakımından anlam çokluğuna yol açabileceği öngörüsünde bulunabiliriz. Üye olarak hem soru hem de varlık alabilen tipik bir yüklem *düşün-* eylemidir. Bunun için İsmet'in şiir yazdığı bir senaryo hayal edelim ve bu çerçevede (24)'teki ifadelerin olası yorumlarına bakalım.

(24) *İsmet'in şiir yazdığı bir senaryoda*

a. [İsmet'in ne yazdığını] düşünüyorum.

= İsmet'in yazdığı şeyin ne olduğunu düşünüyorum.(soru)

= *İsmet'in yazdığı şiiri düşünüyorum.(varlık)

¹ Elbette ki *Dediğim şeyi yazmamışsın* ifadesi *Raporu yazmamışsın* anlamına gelebilir; belki de en baskın anlamıdır. Ne var ki burada bizim odak noktamız, *Dediğim şeyi yazmamışsın* ifadesinin *Ne dediğimi yazmamışsın* ile paralel olan okumasıdır. Ancak bu durumda *dediğim şey* ifadesi *dediğim şeyin ne olduğu* şeklinde bir soru tümcesi olarak yorumlanacaktır.

b. [İsmet'in yazdığı şeyi] düşünüyorum.

= İsmet'in yazdığı şeyin ne olduğunu düşünüyorum.(soru)

= İsmet'in yazdığı şiiri düşünüyorum.(varlık)

Gördüğümüz gibi, NE tümcesiyle sadece soru okuması türetilbilirken, *şey* ile hem (gizli) soru hem de varlık okuması elde edilebilmektedir. Bu yorum çokluğu, özellikle *şey/yer/kişi* gibi zayıf/işlevsel adlar ile *Türkiye'nin başkenti*, *dokuzun karekökü* gibi 'belirtme ifadelerinin' kolaylıkla gizli soru oluşturabilmesi sayesinde mümkün olmaktadır (Mikkelsen, 2011; Romero, 2005).

3. Niceleme yapıları

Bu bölümde (25)'teki biçimiyle karşımıza çıkan NE tümcelerine bakacak, bunları sınıflandıracak ve şimdiye kadar gördüğümüz NE tümcelerinden ayrıldıkları noktalara işaret edeceğiz.

(25) [İsmet ne istese] yaparım.

NE sözcüğü barındırma bakımından sorularla sıkı bir benzerlik sergileyen bu yapıların en belirgin biçimbilimsel özelliği, yüklemın zorunlu olarak -sA ekini almasıdır. -sA yerine -DİK adlaştırmıcısını ikame ettiğimizde, tümce dilbilgisel olma vasfını kaybetmektedir.

(26)* [İsmet'in ne istediğini] yaparım.

Bu yapıların durumu hakkında ne söyleyebiliriz? Cevabımız, bunların evrensel niceleme yapıları olduğu ve NE tümcesinin gerçek manada bir varlıklar kümesine gönderimde bulunduğudır. Bu haliyle yüklemın -sA ile imlendiği NE tümceleri, NE yapılarının varlık olmasa da varlıklar kümesine gönderimde bulunduğu tek gruptur. Bu yapıların bazı özellikleri şunlardır.

Öncelikle, bu yapıları anlamlandırırken sanki cümlede bir *her* niceleyicisi varmış gibi davranırız.

(27) [İsmet ne istese] yaparım.

= [İsmet'in istediği *her şeyi*] yaparım.

Bunun yanında, niceleme yapılarında içe gömülü NE tümcesi ana tümcenin konusu olduğundan, NE tümcesinin kodladığı varlıklar kümesine ana tümcede bir adilla (zamid) gönderimde bulunulabilir.

(28) a. [İsmet ne yazsa] *onu* okurum.(niceleme)

b. [İsmet'in ne yazdığını] (**onu*) merak ediyorum.(soru)

c. İsmet'in yazdığı şeyi (**onu*) okurum.(varlık)

Son olarak, niceleme yapılarında NE sözünden önce *her* evrensel niceleyicisi yer alabilir.

(29) a. [İsmet *her* ne yazsa] onu okurum. (niceleme)

b. [İsmet'in (**her*) ne yazdığını] merak ediyorum.(soru)

NE ile kurulan niceleme yapılarının anlambilimsel tahliline burada giremeyeceğiz. Ancak dikkat çekilmesi gereken husus hem NE sözcüğü hem de yüklem üzerinde *-sA* eki barındıran yapıların anlambilimsel yorumu ve sözdizimsel dağılımının NE barındıran soru tümcelerinden oldukça farklı olduğu gerçeğidir. Bunlar anlambilimsel olarak varlıklar kümesi ifade ederken, sözdizimsel olarak da soru kodlayan NE tümcelerine göre değişik davranışlara sahiptir.

4. Sonuç

Bu çalışmada, Türkçede NE tümcelerinin anlam ve dağılımını inceledik. Birinci bölümde doğal dil ontolojisinden kısaca bahsedip çalışmamızın kuramsal temelini çizdikten sonra ikinci bölümde Türkçede NE tümcelerinin anlambilimsel okumasının nasıl olduğunu tartıştık. Yüklemelerin iç ve dış üyelerine uyguladığı seçme kısıtlamalarından hareketle, NE tümcelerinin soru (anlambilimsel ifadeyle önermeler kümesi) kodladığı sonucuna vardık ve bunların önermelerle aynı ontolojik ulama sahip olmadığını vurguladık. Ardından, NE tümcelerinin her zaman soru okumasına sahip olduğu, *şey* gibi sözcüklerin ise varlıklara gönderimde bulunduğu hipotezi için sorun teşkil edebilecek bazı verileri mercek altına aldık. Özellikle *Ne yazdığını merak ediyorum* gibi bir tümcenin *Yazdığın şeyi merak ediyorum* şeklinde yeniden ifade edilebilmesi sorunu ile bu iki ifadenin aynı yoruma sahip olduğu izlenimini yakından inceleyip bu tarz ifadelerde *şey* kelimesinin aslında gizli soru kodladığı ve ilk bakışta iki ifadenin de aynı yoruma sahip olduğu izleniminin aslında bir yanılısma olduğu sonucuna vardık. Buradan hareketle, bu yapıların çalışmamızda öne sürülen yaklaşım için karşıt veri olarak öne sürülemeyeceğinin altını çizdik. Son olarak da NE sözcükleri barındırmaları hasebiyle çalışmamızda ele aldığımız örneklerle sıkı benzerlik gösteren bazı verilerin aslında olay/önerme/varlık/soru değil, bir varlıklar kümesine gönderimde bulunduğunu belirtip bir dizi biçimbilimsel-sözdizimsel testle, bunların çalışmamızın kapsamına giren verilerden oldukça farklı olduklarını ifade ettik.

Çalışmamızın bulguları, İngilizce gibi dillerde NE tümcelerinin varlıklara gönderimde bulunduğu ve alan yazınında Serbest İlgi Tümceleri (Alexiadou,

Law, Meinunger ve Wilder, 2000; Bresnan ve Grimshaw, 1978; Citko, 1999; Larson, 1987; van Riemsdijk, 2006) olarak bilinen yapıların Türkçede mümkün olmadığını savunan Kornfilt (2005), Kornfilt (2013) ve Iatridou (2013) gibi dilbilimcilerin tezini desteklemektedir.

Kaynakça

- Alexiadou, A., Law, P., Meinunger, A., & Wilder, C. (Ed.). (2000). *The syntax of relative clauses*. John Benjamins.
- Aloni, M., & Roelofsen, F. (2011). Interpreting concealed questions. *Linguist and Philos*, 34, 443-478. <https://doi.org/10.1007/s10988-011-9102-9>
- Asher, N. (1993). *Reference to abstract objects in discourse*. Kluwer.
- Asher, N. (2000). Events, facts, propositions, and evolutive anaphora. J. Higginbotham, F. Pianesi, & A. C. Varzi (Ed.), *Speaking of events* içinde (ss. 123-150). Oxford University Press.
- Bresnan, J., & Grimshaw, J. (1978). The syntax of free relatives in English. *Linguistic Inquiry*, 9(3), 331-391.
- Citko, B. (1999). Light-headed relatives. *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics*, 6(1), Article 8.
- Cremers, A. (2016). *On the semantics of embedded questions*. Université Paris sciences et lettres.
- Demirok, Ö. (2019). A semantic characterization of Turkish nominalizations. R. Stockwell, M. O'Leary, Z. Xu, & Z. L. Zhou (Ed.), *Proceedings of the 36th west coast conference on formal linguistics* içinde (ss. 132-142). Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project.
- Ginzburg, J. (2011). Situation semantics and the ontology of natural language. C. Maienborn, K. von Stechow, & P. Portner (Ed.), *The handbook of semantics* içinde (ss. 830-851). de Gruyter.
- Hegarty, M. (2013). Semantic types of abstract entities. *Lingua*, 113, 891-927. [https://doi.org/10.1016/S0024-3841\(02\)00131-6](https://doi.org/10.1016/S0024-3841(02)00131-6)
- Iatridou, S. (2013). Looking for free relatives in Turkish (and the unexpected places this leads to). U. Özge (Ed.), *Proceedings of the 8th workshop on Altaic formal linguistics* içinde (ss. 129-152). MITWPL.
- İskender, H. (2021). A case of absolute neutralization in Turkish: T-palatalization and its predictability. *Zemin*, 2, 78-111.

- İskender, H. (2023). Syncope through gemination in Turkish: Exploring the role of sufficiently identical flanking consonants. *Dünya Dilleri, Edebiyatları ve Çeviri Çalışmaları Dergisi*, 4(1), 89-105.
- Kornfilt, J. (1984). *Case marking, agreement and empty categories in Turkish*. (Doktora tezi). Harvard Üniversitesi, Cambridge, MA.
- Kornfilt, J. (2005). Free relatives as light-headed relatives in Turkish. H. Broekhuis, N. Corver, R. Huybregts, U. Kleinhenz, & J. Koster (Ed.), *Organizing grammar: Linguistic studies in honor of Henk van Riemsdijk* içinde (ss. 340-349). Mouton de Gruyter.
- Kornfilt, J. (2013). *Two types of fake free relatives in Turkish*. Retrieved January 2, 2023, from [https://linguistics.arizona.edu/sites/linguistics.arizona.edu/files/Arizona %2 0Abstract% 20JK.short.pdf](https://linguistics.arizona.edu/sites/linguistics.arizona.edu/files/Arizona%20Abstract%20JK.short.pdf)
- Larson, R. K. (1987). 'Missing prepositions' and the analysis of English free relative clauses. *Linguistic Inquiry*, 18(2), 239-266.
- Lees, R. (1965). Turkish nominalization and a problem of ellipsis. *Foundations of Language*, 1, 112-121.
- Mikkelsen, L. (2011). Copular clauses. K. von Heusinger, C. Maienborn, & P. Portner (Ed.), *Semantics: An international handbook of natural language and meaning* içinde (Cilt II, pp. 1805-1829). De Gruyter.
- Moltmann, F. (2013). *Abstract objects and the semantics of natural language*. Oxford University Press.
- Moltmann, F. (2014). Propositions, attitudinal objects, and the distinction between actions and products. *Canadian Journal of Philosophy*, 1-23.
- Moltmann, F. (2019). Natural language and its ontology. A. Goldman, & B. McLaughlin (Ed.), *Metaphysics and cognitive science* içinde (ss. 206-232). Oxford University Press.
- Nathan, L. (2005). The interpretation of concealed questions. J. Alderete, C.-h. Han, & A. Kochetov (Ed.), *Proceedings of the 24th West Coast Conference on Formal Linguistics* içinde (ss. 290-298). Cascadilla Proceedings Project.
- Roelofsen, F. (2019). Semantic theories of questions. *Oxford Research Encyclopedias* içinde. doi:10.1093/acrefore/9780199384655.013.504
- Romero, M. (2005). Concealed questions and specificational subjects. *Linguistics and Philosophy*, 28(6), 687-737. <https://doi.org/10.1007/s10988-005-2654-9>
- Snider, T. (2019). Introducing propositional discourse referents. M. T. Espinal, E. Castroviejo, M. Leonetti, L. McNally, & C. Real-Puigdollers (Ed.), *Proceedings of Sinn und Bedeutung 23* içinde (ss. 317-332). Universitat Autònoma de Barcelona.

- van Riemsdijk, H. (2006). Free relatives. M. Everaert, & H. van Riemsdijk (Ed.), *The Blackwell companion to syntax* içinde (Cilt I, ss. 338-382). Blackwell.
- Xie, Z. (2010). Concealed questions from a cross-linguistic perspective. *University of Pennsylvania working papers in linguistics* içinde (Cilt 16, ss. 255-264).
- Alexiadou, A., Law, P., Meinunger, A., & Wilder, C. (Eds.). (2000). *The syntax of relative clauses*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Aloni, M., & Roelofsen, F. (2011). Interpreting concealed questions. *Linguist and Philos*, 34, 443-478. doi:10.1007/s10988-011-9102-9
- Asher, N. (1993). *Reference to abstract objects in discourse*. Dordrecht, Boston, ve Londra: Kluwer.
- Asher, N. (2000). Events, facts, propositions, and evolutive anaphora. In J. Higginbotham, F. Pianesi, & A. C. Varzi (Eds.), *Speaking of events* (pp. 123-150). New York, NY: Oxford University Press.
- Bresnan, J., & Grimshaw, J. (1978). The syntax of free relatives in English. *Linguistic Inquiry*, 9(3), 331-391.
- Citko, B. (1999). Light-headed relatives. *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics*, 6(1), Article 8.
- Cremers, A. (2016). *On the semantics of embedded questions*. Université Paris sciences et lettres.
- Demirok, Ö. (2019). A semantic characterization of Turkish nominalizations. In R. Stockwell, M. O'Leary, Z. Xu, & Z. L. Zhou (Ed.), *Proceedings of the 36th west coast conference on formal linguistics* (pp. 132-142). Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project.
- Ginzburg, J. (2011). Situation semantics and the ontology of natural language. In C. Maienborn, K. von Heusinger, & P. Portner (Eds.), *The handbook of semantics* (pp. 830-851). de Gruyter.
- Hegarty, M. (2013). Semantic types of abstract entities. *Lingua*, 113, 891-927.
- Iatridou, S. (2013). Looking for free relatives in Turkish (and the unexpected places this leads to). In U. Özge (Ed.), *Proceedings of the 8th workshop on Altaic formal linguistics* (pp. 129-152). Cambridge, MA: MITWPL.
- İskender, H. (2021). A case of absolute neutralization in Turkish: T-palatalization and its predictability. *Zemin*, 2, 78-111.
- İskender, H. (2023). Syncope through gemination in Turkish: Exploring the role of sufficiently identical flanking consonants. *Dünya Dilleri, Edebiyatları ve Çeviri Çalışmaları Dergisi*, 4(1), 89-105.

- Kornfilt, J. (1984). *Case marking, agreement and empty categories in Turkish*. (Doctoral dissertation). Harvard University, Cambridge, MA.
- Kornfilt, J. (2005). Free relatives as light-headed relatives in Turkish. In H. Broekhuis, N. Corver, R. Huybregts, U. Kleinhenz, & J. Koster (Eds.), *Organizing grammar: Linguistic studies in honor of Henk van Riemsdijk* (pp. 340-349). Berlin, Germany: Mouton de Gruyter.
- Kornfilt, J. (2013). *Two types of fake free relatives in Turkish*. Retrieved January 2, 2023, from <https://linguistics.arizona.edu/sites/linguistics.arizona.edu/files/Arizona%20Abstract%20JK.short.pdf>
- Larson, R. K. (1987). 'Missing prepositions' and the analysis of English free relative clauses. *Linguistic Inquiry*, 18(2), 239-266.
- Lees, R. (1965). Turkish nominalization and a problem of ellipsis. *Foundations of Language*, 1, 112-121.
- Mikkelsen, L. (2011). Copular clauses. In K. von Stechow, C. Maienborn, & P. Portner (Eds.), *Semantics: An international handbook of natural language and meaning* (Vol. II, pp. 1805-1829). Berlin: De Gruyter.
- Moltmann, F. (2013). *Abstract objects and the semantics of natural language*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Moltmann, F. (2014). Propositions, attitudinal objects, and the distinction between actions and products. *Canadian Journal of Philosophy*, 1-23.
- Moltmann, F. (2019). Natural language and its ontology. In A. Goldman, & B. McLaughlin (Eds.), *Metaphysics and cognitive science* (pp. 206-232). Oxford, UK: Oxford University Press.
- Nathan, L. (2005). The interpretation of concealed questions. In J. Alderete, C.-h. Han, & A. Kochetov (Eds.), *Proceedings of the 24th West Coast Conference on Formal Linguistics* (pp. 290-298). Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project.
- Roelofsen, F. (2019). Semantic theories of questions. In *Oxford Research Encyclopedias*. doi:10.1093/acrefore/9780199384655.013.504
- Romero, M. (2005). Concealed questions and specificational subjects. *Linguistics and Philosophy*, 28(6), 687-737.
- Snider, T. (2019). Introducing propositional discourse referents. In M. T. Espinal, E. Castroviejo, M. Leonetti, L. McNally, & C. Real-Puigdollers (Eds.), *Proceedings of Sinn und Bedeutung 23* (pp. 317-332). Universitat Autònoma de Barcelona.
- van Riemsdijk, H. (2006). Free relatives. In M. Everaert, & H. van Riemsdijk (Eds.), *The Blackwell companion to syntax* (Vol. I, pp. 338-382). Oxford, UK: Blackwell.

ISBN: 978-625-6971-83-7

Xie, Z. (2010). Concealed questions from a cross-linguistic perspective. In *University of Pennsylvania working papers in linguistics* (Vol. 16, pp. 255-264).

BÖLÜM 14

KENDİNİ YAZMAK: BİR MÖBIUS ŞERİDİ OLARAK KÖR BAYKUŞ

Dr. Öğr. Üyesi Serhat UYURKULAK¹

Hidâyet ve *Kör Baykuş*

Eserleri çok sayıda dile çevrilen Sâdık Hidâyet (1903-1951) yeni İran edebiyatının en önde gelen modernist yazarıdır. Edebiyat tarihçileri ve araştırmacılar, modernist kurmacanın Meşrutiyet Devrimi sonrası (1906-11) veya Rıza Şah dönemi (1925-41) İran'ında, Hidâyet'in 1930'ların başlarında yayımladığı kısa öykülerle birlikte ortaya çıktığını belirtirler. Başta sürrealizm olmak üzere Batı'daki çeşitli modernist akımlarla ilişkilendirilen bazı anlatı teknikleri ve biçimler, Hidâyet'in yazı serüveni devam ettikçe İran edebiyatında kök salmıştır. Bu modernist edebiyat estetiğinin en yetkin örneği ise yazarın hem kendi ülkesinde hem de dünya çapında en fazla tanınan ve tartışılan eseri olan 1936 tarihli *Kör Baykuş* (*Buf-i Kur*) romanıdır (Katouzian, 1991; Ghanoonparvar, 2006).

Hidâyet İran'ın başkenti Tahran'da, 1921-25 yılları arasında Rıza Han tarafından feshedilmeden önce yaklaşık iki yüzyıl boyunca ülkeyi yöneten Türk-Azeri aşiret hanedanı Kaçar devletinde üst düzey görevlerde bulunmuş aristokrat bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. İlkokuldan sonra, dönemin İran'ındaki Avrupa tarzı eğitim veren tek okul olan ve derslerin çoğunlukla Fransızca yapıldığı politeknik lise Darülfünun'a kaydoldu. Buradaki öğretim Batı'da kullanılan müfredatı temel almıştı ve Avrupalı eğitimciler tarafından veriliyordu. Bu durum Hidâyet'e Fransızca'yı akıcı bir şekilde konuşup yazabilme becerisini kazandırdı. Bu yıllarda en çok sanat ve edebiyat alanlarıyla ilgilenen Hidâyet, Batı edebiyat kanonunu daha yakından tanıyabilmek için Tahran'daki Saint Louis Akademisi'ne kaydoldu ve ona hayatı boyunca ilham verecek olan Rilke ve Kafka'nın eserleriyle burada tanıştı. Hidâyet 1925-30 yılları arasında devlet bursuyla gönderildiği Belçika ve Fransa'da fen bilimleri alanında üniversite diploması almaya çalıştıysa da bunu başaramadı. Üniversite eğitimini

¹ Fenerbahçe Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORCID: 0000-0002-7717-5402

tamamlandıktan sonra ülkesinde öğretmen olması beklenen yazar 1927’de Marne Nehri’ne atlayarak intihar girişiminde bulundu ve 1951’de Paris’e yaptığı ikinci ziyaret sırasında kendini havagazıyla zehirleyerek öldürdü. Hidâyet’in kişiliğini ve onunla ilgili çalışmaları çevreleyen mitik halenin büyük oranda yazarın insan varoluşuna dair taşıdığı karanlık görüşlerin psikolojik kaynağı olarak görülen intihar eğilimlerinden kaynaklandığı söylenebilir.

Modern İran tarihinin en çalkantılı evrelerinden biri olan ve 1906 Meşrutiyet Devrimi ile 1925’te Rıza Şah tarafından otoriter bir rejiminin kurulmasına tanıklık eden bir dönemde yetişen Hidâyet, dönemin hâkim romantik-milliyetçi, kurumsallaşmış din ve gelenekçilik karşıtı modernist ideallerinden etkilenmiştir (Beard, 1990, ss. 20-41; Afary, 2005). Yazar bunun sonucunda İslam öncesi İran’ın Aryan dinine (Zerdüştlük), diline (Orta Farsça veya Pehlevi dili) ve edebiyatına büyük bir ilgi duymuş, İslami dönemde dini otoriteler tarafından sapkın ve materyalist ilan edilen XII. yüzyıl filozofu, astronomu ve matematikçisi Ömer Hayyam’ın şiirlerine hayranlık beslemiştir. 1923 yılında *Ömer Hayyam’ın Rubaileri* başlıklı ilk edebiyat incelemesini yayımlamış ve bu çalışmanın gözden geçirilmiş baskısını 1935 yılında *Hayyam’ın Terâneleri* adıyla gerçekleştirmiştir. Hidâyet’in en dikkate değer ikinci edebiyat incelemesi ise Kafka’nın *Ceza Kolonisinde* adlı eserinin 1948’de yapılan Farsça çevirisine yazdığı önsözdür.

Kör Baykuş ilk kez 1936 yılında, Hidâyet’in Hindistan’da diplomat olarak görev yapan bir arkadaşını ziyareti sırasında mimografla çoğaltılarak basılmıştır. Çoğu Hidâyet’in Avrupa’daki İranlı tanıdıklarına gönderilen birkaç düzine kopyanın üzerinde “İran’da dağıtılamaz” ibaresi yer alıyordu. Bu dönem Rıza Şah’ın modernleşme projesinin zirveye ulaştığı, rejimi ve onun kültürel politikalarını az da olsa eleştiren entelektüellere hiçbir hoşgörünün gösterilmediği bir dönemdi. Hidâyet nihilist ve dekadın, dolayısıyla genç nesiller için tehlikeli görülen yazarlardan biriydi. Hatta Hindistan’a gitmeden önce, devlet tarafından bir daha İran’da yayın yapmasını yasaklayan yasal bir belge imzalamaya zorlanmıştı. Hidâyet’in hayatındaki kritik dönemeçlerden biri olan Bombay seyahati ve bu yıllarda devletten gelebilecek her türlü tehdide açık hâlde yaşaması, Pehlevi dönemine hâkim olan despotizmi ve baskıcı siyasi iklimi göstermesi bakımından da önemlidir.

Homa Katouzian, Hidâyet’in eserlerini aralarında kaçınılmaz örtüşmeler bulunan dört kategoride sınıflandırır: “Romantik-milliyetçi kurmaca eserler, eleştirel-gerçekçi öyküler, hiciv ve psikolojik-kurmaca” (Hedayat, 2008, s. viii). Son kategoriye giren *Kör Baykuş* İran’da ancak Rıza Şah’ın 1941’de Müttefik Kuvvetler (İngiltere ve Rusya) tarafından tahttan indirilmesinden sonra yayımlanabilmiştir. Fakat bazı araştırmacılar, mektuplarına ve yakınlarının

kişisel tanıklıklarına dayanarak Hidâyet'in 1930 yılına doğru *Kör Baykuş*'un bir taslağını zaten yazmış olduğunu, ancak kınanmaktan ve hatta tutuklanmaktan korktuğu için kamusal dolaşıma sokmaktan kaçındığını öne sürmüşlerdir. (Mohandessi, 1971, s. 211; Katouzian, 1991, ss. 31-47). Bu iddia, özellikle *Kör Baykuş* ile Hidâyet'in Avrupa'da öğrenciyken yazdığı ve Tahran'a döndükten sonra 1930'da *Diri Gömülen* ve 1932'de *Üç Damla Kan* başlıklarıyla yayımladığı iki kısa öykü derlemesi arasındaki üslup, biçim ve içerik benzerlikleri düşünüldüğünde akla yatkın hâle gelmektedir.

Kör Baykuş'u hem dünya edebiyatını takip eden bir okur hem de bir edebiyat araştırmacısı olarak layığıyla kavrayabilmek son derece zordur zira bu roman sadece modern İran edebiyatının değil aynı zamanda uluslararası modernist edebiyatın da en yoğun, en kapalı ve en şaşırtıcı eserlerinden birisidir. Manoutcherh Mohandessi (1971), *Kör Baykuş*'un 1953'te Fransa'da yayımlanmasından sonra basılan bazı eleştiri yazılarını aktarır: Sürrealizmin kurucularından André Breton *Le Médiun* dergisinde "Eğer başyapıt diye bir şey varsa, işte bu odur" diyerek romanı alkışlamıştır. André Rousseaux ise *Le Figaro Littéraire*'de "Hidâyet'in başyapıtı [*Kör Baykuş*'un] ilham verici etkisi, daha ilk karşılaşmada onu günümüzün en çarpıcı ve dışavurumcu yazarları arasında görmek için yeterlidir"¹ diye yazmıştır (s. 211). *Kör Baykuş*'un 1958'de yayımlanan İngilizce çevirisine Britanyalıların tepkisi ise genellikle olumsuz olmuştur. Örneğin bir eleştirmen şöyle yazmıştır: "Bu anlatı düzensiz, karmakarışık bir yığın, bir tür sözel bulamaç. Batılı bir karabasan bile bu doğu masalının yanında küçük bir berraklık abidesi gibi kalır. Okumadan önce meskalin almak yardımcı olabilir ama siz yine de denemeyin" (aktaran Ghanoonparvar, 2006, s. 794). Böylesi çelişkili tepkilerin nedeni başta Hidâyet'in romanının okuyucuya yaşattığı karmaşık deneyimdir. Bu da zaten muğlak ve asgari düzeyde anlaşılabilir olan malzemesini sık tekrarlarla durmadan çoğaltan ve yeniden şekillendiren, kendisi de ikinci bir rüya anlatısının içine girip çıkan bir rüyayı takip etme deneyimidir. *Kör Baykuş*'un anlatıcısı, romanın hemen başında bir tür akıl hastalığı yaşadığını belirterek bu hezeyana neden olduğunu iddia ettiği bir dizi olayı aktarır. Roman, anlatıcının mustarip olduğu bu hastalığı yeniden yaratır ve âdeta cisimleştirir; böylece okuyucusuna sadece okuma eylemi olmanın çok ötesine geçen, kelimenin gerçek anlamıyla bir zihinsel bütünlük ihlalinin ya da hastalık bulaştırmanın/kapmanın sınırlarında gezinen bir deneyim sunar.

¹ Aksi belirtilmedikçe İngilizceden Türkçeye yapılan tüm çeviriler yazara aittir.

Dahası, *Kör Baykuş*'un zamansal ve uzamsal göndermeleri romanın daha ilk birkaç sayfasında kaybolmaya başlar. Bu arada Hidâyet'in kendine özgü öyküleme yöntemi, birbiri üzerine katlanan anlatı kıvrımları yaratan ve birbirini tekrar eden—deyim yerindeyse—kasılmalarla işlemeyi sürdürür. Böylece olay örgüsü zamanının, okurun romana yansımaktan kaçınmadığı mantıklı veya sıralı bir anlatı akışına ters düştüğü çabucak anlaşılır. Yine de okurun bu anlatıyı izlemeye devam edebilmek için zamansal bir ilerleyiş ya da akış görme beklentisi azalmaz. Okurun bu çabasına ve anlatıcının hikâyesini aktarma nedeni olan ölmeden önce kendini tanıma isteğini neredeyse programatik bir şekilde dile getirmesine rağmen maruz kalınan şey esasen sürekli bir yön(elim) kaybıdır.

Bu bölümde *Kör Baykuş*'u, en temel meselesi olan kendini anlatarak veya yazarak tanımak bağlamında ele alacağız. Akıl sağlığını kaybetme nedeni her şeyi kapsayan hastalıklı bir ortam olarak tasvir edildiği ölçüde, anlatıcının kendini tanıma çabası bu çerçevenin dışına çıkmayı arzulayan bir eylem niteliği kazanır. *Kör Baykuş*'ta yer alan iki ana öykünün doruk noktaları, anlatıcının kendisine acı veren deneyim hakkında yazma kararının yanı sıra bu hastalık üreten kapsayıcı durumu aşmaya çalışan biri sanatsal, diğeri cinayet içeren iki eylemle karşımıza çıkar. Anlatıcının bu ortamda başından geçen neredeyse her şey kirlenmesine ve hastalanmasına neden olduğu için yazma yoluyla benliğini tanıma edimi bir yanıyla da kendi kendini iyileştirme niteliği kazanır. Bu çalışmada, Hidâyet için söz konusu iyileşmenin yalnızca kendini sorgulama yahut iç gözlem temelinde ulaşılabilecek bir hedef olmadığı öne sürülmektedir. Ne de romanın başkişisi olan anlatıcının salt irade gücüyle ya da kendi varoluşuna karşı farklı bir tutum geliştirerek varabileceği bir hedeftir bu. *Kör Baykuş*'ta kendini veya benliğini bilmek kolektif İran deneyimini bilmeyi gerektirir ve bu da Hidâyet'in büyük bir ustalıklı gösterdiği gibi, bireysel benliği kirlenip ona hastalık bulaştıran toplumsal ve ideolojik yapıları haritalandırabilmeyi veya tek bir anlatı içinde konumlandırabilmeyi gerektirir. Hidâyet'in uluslararası modernist edebiyata ve roman türüne yaptığı en önemli katkı işte burada karşımıza çıkar: *Kör Baykuş*'ta kullanılan romansal yapı ve biçim tam da ulusal durumu veya kolektif deneyimi bütünsel bir şekilde temsil edebilmek için tasarlanmıştır. Alegorik yazma tarzı, anlatıcının kendisini tanıyabilmesini sağlayacak böylesi bütünleştirici bir anlatı üretme çabasında merkezi bir rol oynar. Diğer bir ifadeyle, *Kör Baykuş*'un sadece yoğun sembolik öğeleri değil aynı zamanda yapısı da Hidâyet tarafından algılandığı şekliyle modernleşen İran'ın toplumsal bilincinin ve bilinçdışının alegorisi olarak okunabilir. Dahası, Hidâyet bu yazma tekniğini son derece sıra dışı bir hamleyle geometrik veya topografik bir biçim aracılığıyla hayata geçirir ve aşağıda göstermeye

çalışacağımız gibi bir çeşit metinsel Möbius şeridi üretir. Bu özel topografik anlatı biçimi, *Kör Baykuş*'un bu denli takibi zor, baş döndürücü ve bütünüyle sarmalayıcı bir roman olmasının en önemli nedeni sayılabilir.

***Kör Baykuş*'un Biçimine Yönelik Yaklaşımlar: Anlatı Zamanı ve Uzamı**

Kör Baykuş'un yapısal ve biçimsel özelliklerine ilişkin en belirgin iki yaklaşımı Iraj Bashiri ve Hassan Kamshad'ın çalışmalarında bulabiliriz. Bashiri (1975), “*Kör Baykuş*'un farklı uzunluklarda iki kısa hikâyenin birleşiminden oluştuğu [ve] bu hikâyelerden ikincisinin *Buddhaçarita*'nın tüm anlatısını kapsadığı” yönünde çok tartışılan bir tez ortaya atmıştır (s. 23-46). Yazara göre Budizm'e yapılan atfın ve *Buddhaçarita*'nın anlatı şemasının (Buda'nın doğumu miti, kendi benliğinin yozlaştırıcı taleplerine karşı direnişi, geçirdiği sınavlar, farklı hayatları, arınması, ölümü ve yeniden doğuşu) *Kör Baykuş*'a uygulanmasının temelinde Hidâyet'in Hinduizm ve Budizm'e duyduğu derin ilgi yatmaktadır. Aslında, Hidâyet'in Hindistan'a Rıza Şah'ın despotizminden kaçmak için değil, İslam öncesi İran'ın Pehlevi dilini öğrenmek ve *Buddhaçarita* da dâhil olmak üzere Hindu mitlerini incelemek için gittiği yaygın bir iddiadır. Büyük ölçüde bu biyografik bilgiye yaslanan Bashiri, *Kör Baykuş*'un yapısına ve muhtemel konusuna dair başka herhangi bir yoruma kapıyı kapatır. Böylece Hidâyet'in romanının kendini bilme, sahiciliğe ve mükemmelliğe erme arayışındaki münzevi bir karakteri tasvir ettiği ve Buddha ile *Kör Baykuş* arasındaki koşutluktan da anlaşılacağı üzere, bu arayışın başarıya ulaştığı sonucuna varır. Bashiri'ye göre Buddha'nın yaşamöyküsü Hidâyet'e romanında model olarak kullanmasına elverişli bir yapı planı sunar (Hillmann, 1978, ss. 1-12).

Yapısal bir örtüşme olduğunu iddia etmese de romanın genel atmosferi ve içeriği söz konusu olduğunda Kamshad da Budizm'e atıfta bulunur. *Kör Baykuş*'ta “Budist fikirler çoğunlukla Hidâyet'in kendi kötümser görüşleriyle iç içe geçmiştir. Tüm hikâye Buddha'nın *içe dönük tefekkürü ve meditasyonu* yani ‘kendi içine bak’ emri etrafında dönmektedir” (Kamshad, 1978, s. 21). Bu görüş, modernist edebiyatın büyük oranda öznel bir nitelik taşıdığı ve duyuları, bilincin işleyişini ve elbette bilinçdışını araştırmaya yönelik olduğu anlayışıyla uyumlu görünmektedir. Ancak bize göre tam da bu noktada Hidâyet modernist estetik programın ayrılmaz bir parçası olarak sunulan bu özelliğe gecikmiş modernlik deneyimi yaşayan İran'ın kendine özgü durumunu ele almasını mümkün kılacak bambaşka bir işlev yükler. *Kör Baykuş*'un bir arayış anlatısı olduğu kabul edilse bile bu kesinlikle başarısız bir arayıştır. Anlatıcı ne Budizm'in sadece öznel

planda hedeflediği manevi açıdan kendini tanıma mertebesine ulaşabilir ne de kendini arındırarak mükemmelleşme biçiminde tanımlanabilecek bir eylem gerçekleştirir. *Kör Baykuş*'un bir tür gelişim romanı olarak okunmasının gözden kaçıracağı nokta, öznel iyileşme fikrinin Hidâyet'in temsil etmeye ve kapsamaya çalıştığı o her yere yayılmış hastalık tarafından zaten geçersiz kılındığıdır. Bu anlamda *Kör Baykuş* her şeyden önce anlatıcısını da çerçeveleyen hastalıklı dünyayı anlamaya çalışan bir romandır ve sahip olduğu biçim ve yapının anahtarı, bünyesine kattığı sayısız edebi veya felsefi kaynaktan birinde değil (Budizm bunlardan yalnızca biridir) bu hastalık üreten ortamın kendisinde aranmalıdır.

Burada şu soruyu sormalıyız: Anlatıcı kendi içine baktığında gerçekte ne görür? Cevap, kendi dışında var olan her şeydir. Ruhuna veya benliğine baktığında kendisine ait hiçbir şey göremez; “içe dönük tefekkürü” derinleştikçe “ayaktakımı” diyerek aşağıladığı sıradan İranlılar, onların yoz yaşam biçimleri, geçmişten devralınan köhnemiş gelenekler, toplumsal roller ve kaynağı dış dünyada olan hınç duygusu tarafından giderek daha fazla istila edildiğini hisseder. Dolayısıyla *Kör Baykuş*'ta içsel olanla dışsal olan birbirinden asla ayrılamaz, öyle ki Hidâyet'in öznel ve toplumsal olanı birbirine yediren bir anlatı yaratırken psikotik ruh yapısının özelliklerini kullandığını iddia etmek mümkündür. Bu gözlemlerin ışığında ve özellikle de Bashiri'den farklı olarak *Kör Baykuş*'un, içlerinden biri Buddha'nın hayatını veya arketipik arayış anlatılarını tekrar eden iki ayrı öyküden oluşmadığını vurgulamak gerekir. *Kör Baykuş*'u tek bir roman yapan şey, anlatsal bir Möbius şeridini andıran benzersiz yapısı ve biçimi, ayrıca öznel olanı aşan ve kolektif durumu kişisel hikâyenin hakikati olarak sunan içeriğidir. Burada anlatıcının kendini yazarak tanıma arzusu itici güçtür. Ancak bu sadece öznenin iç dünyasıyla sınırlı bir hedef olarak görülemez çünkü roman boyunca kendini tanıma edimi alegorik olarak toplumsal bütünlüğü kavramakla eş anlamlı hâle gelir.

Kör Baykuş, çok güçlü patolojik ve somatik metaforlar içeren bir ifadeyle başlar: “Yaralar vardır hayatta, ruhu cüzam gibi yavaş yavaş ve yalnızlıkta yiyen, kemiren yaralar” (Hidâyet, 2014, s. 15). İsimsiz anlatıcı bu yaraların sebep olduğu acıyı doğru bir şekilde anlatmanın mümkün olup olmadığından emin olamasa da tüm varlığını paramparça eden ve hayatını sonsuza kadar zehirleyen belirli bir vaka hakkında yazmaya koyulur. Anlatıcıyı yazmaya iten şey önceden de belirttiğimiz gibi ölmeden önce kendini tanıma arzusudur. Ayrıca duvardan kendisine doğru eğilmiş ve çılgılık atan bir baykuşu andıran gölgesi için de yazmayı denemektedir. “Birbirimizi ola ki daha iyi tanırız,” diyen anlatıcı hem yazan hem de yazdıklarını “oburca yutmak, yok etmek isteyen” ikili bir benlik taşıdığıının işaretlerini verir (s. 16).

Kör Baykuş, bir prolog, bir ara bölüm ve bir epilog arasında yer alan iki ana bölümden oluşmaktadır. Şimdiki zamanda geçen prologda anlatıcının yazma kararının nedenlerini okuruz. İlk ana bölümdeyse mezara benzeyen evinden, yalıtılmış yaşantısından ve sıkıcı günlük hayatından haberdar oluruz. Mesleği kalem kutusu ressamlığı olan anlatıcının hiç tanımadığı yaşlı amcası bir gün onu ziyarete gelir. Anlatıcı, misafirine ikram etmek için bir şarap şişesine uzanırken duvardaki havalandırma deliğinden romanın en merkezi imgesini görür: “Evin arkasındaki kırda, bir servi dibinde kambur bir ihtiyar oturuyordu. Karşısında bir genç kız, hayır bir cennet meleği ona doğru eğilmişti; sağ eliyle mavi bir gündüzsefası uzatıyordu ona ve ihtiyar, sol elinin işaret parmağını ağzına götürmüş, tırnağını ısırıyordu” (s. 19).

Anlatıcı bu “cennet meleğine” bakarken kız onunla yaşlı adam arasındaki dereyi geçmeye çalışır fakat kayıp suya düşer. Bunun üzerine yaşlı adam bir kahkaha patlatır: “Tüyleyi diken diken eden kuru, felâket bir gülüştü bu. Yüz ifadesi hiç değişmeksizin katı, sinir, alaycı bir gülüşle gülüyordu adam” (s. 20). Aynı kahkahayı roman boyunca farklı karakterlerden defalarca tekrar duyarız, aynı sahenin de farklı bağlamlarda sık sık karşımıza çıktığını görürüz. Yine de bu sahne veya tabloyla ilk kez anlatıcının süslediği kalem kutusu kapaklarında karşılaştığımızı erkenden anlamak oldukça şaşırtıcıdır; uzun zamandır takıntılı ve istemsiz bir şekilde çizdiği resimle tamamen aynıdır bu sahne.

Anlatıcı, kızı bir kez daha görmek için hava deliğini kontrol eder fakat kız orada değildir. İki ay dört gün boyunca, daha önce karşısına çıkan o servi ağacını ve dereyi bulmaya çalışır. Şehrin sisli dış mahallerinde yağmur altında yaptığı son gece yürüyüşünden sonra evine döner ve kızı kapısının önündeki taş bankta otururken bulur. Sessizce eve girerler ve ilahi kız gözlerini kapatarak yatağa uzanır. Anlatıcı, susamış olabileceğini düşünerek kızın ağzına biraz şarap döker; amcasına ikram ettiği ve doğumunda ailesi tarafından bir kenara konduğu söylenen şaraptır bu. Şimdi kızın bedeninin sıcaklığını hissetmekte, saçlarının kokusunu duyabilmektedir. Fakat çok garip bir şey fark eder: “Soğuktu, nemliydi saçları, soğuk, çok soğuk. Sanki günlerdir ölüydü bu kız, hiç şüphe yok, ölmüştü” (s. 25). Daha sonra soyunur ve cesede kendi sıcaklığını aktarabilmek umuduyla yanına uzanır fakat bir sonuç alamaz. Birdenbire, gizemli kızın gözlerindeki sakinleştirici ve dokunaklı bakışı kaybedebileceği korkusundan kaynaklanan bir ilham duyar. Geceyi kızın sayısız portresini çizerek geçirir.

Kızın bakışlarına sahip olduğu için rahatlayan anlatıcı, artık kendisine ait olan bu bedene hiçbir yabancıнын göz koymasına izin vermemek için cesedi parçalayıp gömmeye karar verir. Alacakaranlıkta, ceset parçalarıyla dolu bavulu taşımasına yardım edecek birini bulmak için dışarı çıktığında, aynı zamanda mezar kazıcısı

olan yaşlı ve kambur bir cenaze arabası sürücüsüyle karşılaşır. Anlatıcı arabaya tırmanır ve bavulu göğsüne bastırarak orada bulunan tabutun içine uzanır. Hastalıklı iki atın çektiği cenaze arabası, “acayıp bodur ve ilençli ağaçlar” ile kaplı tepelerden ve “üç köşe, küp, prizma biçimli” evlerin arasından geçer. Sonunda, daha önce hiç görmediğini iddia etmesine rağmen anlatıcıya tanıdık gelen mavi, kokusuz gündüzsefalarından oluşan sarmaşıkların bulunduğu bir alana varırlar. Arabanın sürücüsü mezar kazdığı esnada Rey tarzında antika bir testi bulur ve bunu müşterisine verirken insanın tüylerini diken diken eden bir kahkaha patlatır. Bavulu gömdükten sonra eve dönen anlatıcı, testinin ön yüzünde ilahi kızın portresinin bulunduğunu keşfeder: “Dün gece yaptığım portreyi kutudan çıkardım, testidekiyle karşılaştırdım. En küçük bir fark yoktu, biri ötekinin aynıydı âdeta. Aynı şeydi ikisi de, aynı elden, biçare bir kalemden ressamının elinden çıkmıştılar” (s. 35). Bu keşfin üzerine büsbütün kedere boğulan anlatıcı afyon içmeye başlar ve en sonunda kendinden geçer.

Ara bölümde, afyonun yol açtığı uykudan uyanan anlatıcı kıyafetlerinde kan lekeleri olduğunu görür: ayrıca şimdi eski İran’da, kendisine bir şekilde çok daha tanıdık gelen farklı bir odadadır. İçinde başından geçenleri kaleme almak yönünde büyük bir istek vardır; bu neredeyse ona dayatılmış bir zorunluluk, bir görevdir. İkinci ana bölümde de en temel mesele yazma pratiği aracılığıyla kendini tanıtmaktır. Anlatıcı, hikâyesini aktarmaya başladığında nerede ve hangi zamanda olduğundan emin değildir. Dahası, geçmişle geleceği, saatleri, günleri ve ayları, çocukluğu veya olgunluğu hiç umursamayan beyaz saçlı, kambur bir ihtiyara dönüşmüştür artık; bu hâliyle amcası ve cenaze arabası sürücüsüyle aynı görünüme sahiptir. Ayaktakımının kol gezdiği dış dünyayla tüm bağlarını koparmıştır. Uyandığı bu yeni yer, ihtişamının ve görkeminin zirvesinde, Dünyanın Geline olarak anıldığı dönemdeki Rey şehridir. Antik kentin kalıntıları üzerine inşa ettiği odasının dört duvarı, onu nefret ettiği ayaktakımından korumaktadır.

Bu sıradan insanlar yalnızca midelerini ve cinsel organlarını düşünen para avcıları değil aynı zamanda anlatıcının karısı ya da kendi deyimiyle “kahpe” (s. 43) söz konusu olduğunda onun rakipleridir. Anlatıcıyla karısı hiç birlikte olmamışlardır, kadın kendini onun yerine yabancılara, ayaktakımından sıradan insanlara vermeyi seçmiştir. Bu durum anlatıcıyı tuhaf bir davranışa iter: “Her fırsatta âşıklarıyla temaslar kurmaya kalktım (...) birisinden hoşlandığımı öğrenir öğrenmez, adamın peşine düştüm. Neler yapmadım neler, kendimi aşağıladım, saklabanlıklar ettim, ahbap oldum adamlarla, yaltaklandım, ne diller dökmedim! (...) [B]u işin yolunu yordamını, kadın tavlama ilmini karımın âşıklarından öğrenmek istiyordum!” (ss. 48-9) Bu çabasında başarısızlığa uğrayan ve

ayaktakimından insanların aşağılık tavırları karşısında büyük bir hayal kırıklığı yaşayan anlatıcı, tüm varlığını yavaş yavaş kemirdiğini hissettiği fiziksel bir hastalığın pençesine düşer. Bir gün hezeyan içinde dışarı çıkar ve iki yanında birinci bölümdeki evlerin sıralandığı ıssız sokaklarda dolaşmaya başlar. Ayakları anlatıcıyı Suran Nehri'nin kıyısında bir yere götürür ve burada yaşlı bir servi ağacının yanında oturur. Ağacın gölgesinde dinlenirken yakındaki bir kaleye doğru koşan küçük bir kız görür. Kızı takip eder ve ona çok tanıdık gelen bir noktaya ulaşır; yıllar önce şimdi kayınvalidesi olan kadınla ve karısı olan küçük kızla o yere gitmiştir. Kızla körebe oynamış ve bir noktada, onu kovalarken kız dengesini kaybedip nehre düşmüştür: “Sudan çıkarmışlar, üstünü değiştirmek için bir servinin arkasına götürmüşlerdi. Peşlerinden gittim. Önüne bir baş örtüsü tutmuşlardı. Ama ben bir ağacın arkasından gizlice, gördüm bütün vücudunu. Gülüyor, sol elinin işaret parmağını ısırıyordu” (s. 56). Böylece, anlatıcının takıntılı bir şekilde kalem kutularına çizdiği o ikonik sahnenin kaynağının aslında Rey kentindeki çocukluğunda yattığını ve ilk bölümdeki ilahi kızın “kahpe” dediği karısına tamamen zıt bir yansıma olduğunu anlarız.

Karısının gebe kaldığını öğrenen anlatıcının sağlık durumu daha da kötüleşir ve çok uzun süren grotesk halüsinasyonlar görmeye başlar. Anlatıcı, karısıyla aralarında cinsel ilişki yaşanmadığı için ayaktakımı olarak adlandırdığı topluluktaki herkesten şüphelenmeye başlar. Ancak bu bağlamda romanda iki karakter ön plana çıkar. Bunlardan biri anlatıcının evinin karşısındaki kasaptır. Dükkânının önünde hastalıklı iki at tarafından taşınan koyun leşleri sergilenmektedir; ilk bölümde cenaze arabasına koşulan atlar burada da karşımıza çıkar. Üstü başı kan içinde olan kasap, kemik saplı bıçağıyla koyunları parçalara ayırmaktan büyük keyif alıyor gibi görünmektedir; birinci bölümde anlatıcının ilahi kadının cesedine yaptığı da tam olarak budur. İkinci karakter ise anlatıcının sokağında seyyar satıcılık yapan ve her perşembe *Kur'an*'dan ayetler okuyan yaşlı, kambur, sarıklı bir adamdır; elbette birinci bölümdeki amcanın ve araba sürücüsünün tıpatıp aynısıdır bu adam. Ayrıca, anlatıcının karısının en sevdiği âşığı olduğunu öğrendiğimiz bu figür daha da büyük bir önem kazanır.

Bir gece sinir krizi geçiren anlatıcı seyyar satıcının kılığına bürünür ve şalının altına gizlediği kemik saplı bir bıçakla karısının odasına gider. Karanlık odaya girdikten sonra kadın bacaklarını onun vücuduna sıkıca sarar ve kollarını boynuna dolar. Onu tutkuyla öperken o kadar şiddetli ısırır ki anlatıcının dudakları yarılr. “Delirdiğini sanıyordum. O keşmekeş içinde, elimi uzattım nasılsa ve elimdeki bıçağın vücudunun bir yerine saplandığını hissettim. Sıcak bir sıvı, yüzüme fışkırdı. Bir çığlık kopardı o ve beni bıraktı” (s. 84). Anlatıcı bunun üzerine aynaya döner ve kendisine bakan yaşlı, beyaz saçlı ve sakallı bir

adamın görüntüsüyle karşılaşır. Yeni bir ruh tarafından ele geçirilmiş ve tuhaf bir adam haline gelmiştir, “kuru, iğrenç ve insanın tüylerini diken diken eden bir kahkaha” patlatır (s. 84). Epilogda anlatıcı afyon uykusundan prologdaki odasında uyanır; bir horoz sesi duyar, afyon içmek için yaktığı kömür sönmüştür. Rey tarzındaki antika testiyi arar ama ürpertici bir kahkaha atarak kaçan yaşlı bir adamın elindedir testi. Sonunda anlatıcı odasında tek başınadır ve göğsünde bir kadının ölü bedeninin ağırlığını hissetmektedir.

Kör Baykuş'un iki ana bölümü birbirinden kopuk hikâyeler olmamakla kalmaz, son kertede bunlar aynı hikâyenin veya içeriğin iki değişik temsili, görünümüdür. Roman bize ilk bakışta iki tarafı varmış gibi gelen kesintisiz bir anlatı uzamı sunar. Görünüşte farklı olan bu iki hikâyeden biri, yorumsal tercihe bağlı olarak diğerrinin nedeni, başlangıç noktası ya da önceliymiş gibi algılanabilir. Ancak bu hikâyelerden hiçbirinin zamansal ya da nedensel olarak diğerrine önceliği yoktur. *Kör Baykuş*, okumaya devam edildikçe, kademe kademe anlamlandırılan bir roman değildir; ancak bütünüyle bakıldığında, bir anda anlam kazanır. İki bölümde de kullanılan ve birbirilerine dönük olan ayna imgeleri ve tekrarlamalar en sonunda bizi, önceyi-sonrayı ve mantıksal nedenselliği ilga eden Möbius şeridi benzeri bir anlatıyla baş başa bırakır. Gerçekten de Hidâyet'in *Kör Baykuş* ile bir tablo ya da harita gibi kendini bir anda ortaya koyan uzamsal bir eser yaratmayı amaçladığını iddia etmek mümkün görünmektedir. Anlatıcının sözünü ettiği hastalık veya hastalık üreten durum toplumsal bütünlüğün kendisidir ve Hidâyet'e göre bu bütünlük, doğrusal anlatı zamanına ve nedensel olay örgüsüne dayalı bir yapı içinde temsil edilemez. Bunun nedeni ise bu hastalıklı durumun eşzamanlı biçimde her yerde olmasıdır; ardışık değildir, daraltılamaz veya belirgin bir yere sabitlenemez. Bu bağlamda anlatıcının gerçek benliği ya da sahici deneyimi ne yalnızca birinci ne de yalnızca ikinci öyküde anlatılmaktadır. Daha ziyade, her bir bölüm aynı deneyimsel ve duygulanımsal olgular kümesini kendi bağlamı açısından ele alır. Tek başına bakıldığında her iki öykü de eksiktir ve kendini tanıma meselesine ilişkin olarak hiçbir anlatıcıya olduğu kişinin ve içinde bulunduğu durumun hakikati ile ilgili yeterli ve kesin bilgi sağlayamaz. Bu nedenle iki hikâyeye örtüştürülmeli, Hidâyet'in yazarken yaptığı gibi birbirinin üzerine katlanarak okunmalıdır. Bu sayede bir sanatçı/entelektüel olarak anlatıcı kendi içindeki umutsuz, perişan İranlı ile tanıştırılmalı, ikincisinin ise kendi travmalarının ilk anlatıcının fantezilerinde nasıl ifade edildiğinin ayırdına varması sağlanmalıdır. Hidâyet bunu İran toplumunun tamamına yönelik alegorik bir yazma tekniğiyle gerçekleştirir zira yazar bu farklıymış gibi görünen iki anlatıcının aynı acı verici deneyimden

mustarip olduğunu ve ikisinin de kendisini tanımak için toplumsal bütünlüğü kavramaya ihtiyaç duyduğunu göstermek istemektedir.

Kör Baykuş'ta Alegori: Dışlanmış Entelektüel ve Kadınlaştırılmış Vatan

Kör Baykuş'un kendi içine kapanmış buhranlı bir zihin tarafından anlatıldığını iddia etmek için pek çok örnek bulunabilir. Ancak Raymond Williams'ın (1977) öne sürdüğü gibi sanatta ve edebiyatta yer bulan gerçek toplumsal içerik eğer çoğu zaman duygusal türden bir nitelik taşıyorsa (s. 13), aşağıdaki satırlardan yansıyan aslında kişisel bir psikozdan ziyade oluşum halindeki bir toplumsal "his yapısı" (Williams, 1877, s. 130) olabileceğini varsayabiliriz: "Artık hiçbir şeye inanmıyorum," der anlatıcı ve ekler, "hatta şimdi eşyaların ağırlığından, sabitliğinden, açık seçik gerçeklerden şüphe ediyorum. Avludaki taş havana parmağımla vursam ve sorsam: sabit misin, muhkem misin? –Evet! Diye cevap verse bilmem inanır mıyım!" (Hidâyet, 2014, s. 40) Anlatıcı bu şüpheci tutumunu daha da ileriye taşır ve ikinci bölümde de duvardan kendisini izlemeye devam eden gölgesine "İşte benim hayatım!" (s. 40) diyebileceği bir hikâye sunmayı isterken gerçek kimliğini ve sahici bir benliğe sahip olup olmadığını sorgular. Yüzünden yansıyan tüm ifadelerin atalarından miras kaldığını, kendisinin çılgınca ve gülünç bir duyguyla, hoşuna gitse de gitmese de geçmişten devraldığı bu yüz ifadelerini korumayı görev bildiğini belirtir. Anlatıcının yüzü muhtemelen ancak ölüm anında bu sorumluluktan kurtulacak ve kendisine ait sahici bir ifadeye bürünebilecektir (s. 77).

Açıkça görüldüğü üzere anlatıcı, bir yandan bugününe ve geleceğine ilişkin aşırı bir belirsizlik ve muğlaklık duygusundan çekmektedir. Yerleşik kural ve gerçekliklerden kurtulma ilk başta anlatıcıya sadece kendisiyle değil dış dünyayla olan ilişkisini de yeniden kurma imkânı sağlıyor gibi görünse de daha sonra bu süreç kaygı verici bir eksiklik veya boşluk olarak algılanmaya başlar. Öte yandan bu kaygı, anlatıcının taşımaya mahkûm olduğunu hissettiği geleneğin ağır yüküyle ve talepleriyle birleşir. Anlatıcı geçmiş kuşakların yüz ifadelerinden, düşüncelerinden, duygulanımlarından kurtulamaz; daima hâkim ideolojik yapıların ve yaşam biçimlerinin boyunduruğu altındadır. Sadece hastalık üreten bu ortamda hayatta kalmak için ödemesi gereken bedel, kendini tanıma ve benliğini keşfetme arzusunun sürekli olarak baltalanması ve asla kendisine ait bir ifadeye sahip olamamaktır. Ona ancak ölüm hakiki bir kimlik verebilir.

Burada ikili bir deneyim söz konusudur; toplumsal yaşamı ve özenin bu yaşamdaki yerini belirleyen güvenilir, sağlam referans noktalarının aşınmasından kaynaklanan kaygı ve belirsizlik ile yerleşik bir geleneğin hâlâ süren ağırlığı

altında ezilip kaybolma korkusu bir arada yaşanmaktadır. Bunun hızla kabuk değiştiren ve modernleşen İran’da ortaya çıkan kolektif bir his yapısı olduğunu düşünebiliriz; tıpkı Türkiye dâhil benzer modernlik deneyimlerden geçen tüm toplumlarda olduğu gibi. Bu ikili deneyim eksenini *Kör Baykuş*’ta özerklik ve irade eksikliği, kronik yalnızlık, başkaları tarafından aldatılma ya da terk edilme ve kişinin kendisi de dâhil olmak üzere herkese karşı duyduğu kızgınlık ve hınç duygularıyla pekiştirilmiştir. Ne çarpıcıdır ki tüm bu duygular giderek “ilahi, meleksi kız” ve “kahpe eş” ile ilişkilendirilen biri yüceltici ve kutsayıcı, diğeriyse nefret ve intikam hisleriyle dolu ikili bir yaklaşım içinde tasnif edilir. Son derece kişisel görünen bu duyguların işlenişi üzerinden Hidâyet’in ve geç modernlik deneyimi yaşanan coğrafyalarda eser veren daha pek çok yazarın karşılaştığı bir durumu gözlemleriz: En “öznel” hikâyenin bile, eğer doğru veya hakiki bir deneyim olarak aktarılacaksa, tarih ve kolektivite boyutundan koparılmadan anlatılması gerekmektedir. Bu noktayı aşağıda özellikle modernist sanatçının veya entelektüelin İran toplumundaki yeri ile yoğun biçimde geleneksel cinsiyet norm ve temsillerini kullanarak işleyen milliyetçilik ideolojisi motifleri üzerinden tartışacağız.

Hidâyet’in yetiştiği dönemdeki İran’ın toplumsal hayatında derin izler bırakan meşrutiyet dönemi ve sonrası hakkında yazan Lucien Rey (1963), o sıralarda ülkede anayasal sistemi gerçekleştirebilecek ve koruyabilecek örgütlü bir orta sınıfın bulunmadığını belirtir:

Toplumsal olarak hâlâ cılız ve kültürel bakımdan kafası karışık olan orta sınıf, bu ulusal devrimlerin siyasal ve ideolojik liderliğini üstlenemedi. Bunun yerine tam zamanlı politikacıların ve küçük burjuva profesyonellerin ve entelektüellerin, öğretmenlerin, gazetecilerin, avukatların vb. öne çıktığı, aynı zamanda da hanedan karşıtı ve vatansever toprak ağalarının, din adamlarının, ordu subaylarının, azınlık gruplarının, tüccarların ve iş adamlarının dâhil olduğu gevşek bir cephe bulunuyordu. Neredeyse hiçbir yerde orta sınıf kendi siyasal aygıtını geliştirememişti. İran’da parti yoktu, sadece cemaatler, çeteler, eşkıyalar ve komplocular vardı. (s. 74)

Meşrutiyet hareketinin arkasındaki itici güç esas olarak devlet bürokrasisi, din adamları, tüccarlar ve çarşı esnafı arasındaki koalisyondur. Sınıfsal çıkarları bu koalisyonu bazen Kaçar hanedanı karşıtı bir konuma sürüklerken aynı gruplar kendilerini besledikleri sürece kâh Batı sermayesiyle kâh Rıza Şah yönetimiyle veya ona rakip diğer güçlerle ittifak yapabiliyordu. Hidâyet’in 1945 tarihli hiciv romanı *Hacı Aga*’da bu koalisyondun ve bileşenlerinin taşıdığı kaypak karakter sert şekilde eleştirilir. Kaçar ileri gelenleriyle ilişkilerini kullanarak servet edinen kurnaz bir din bezirganı olan başkahraman Hacı Aga, daha sonra önce

meşrutiyetçi olur, sonra da Rıza Şah'ın ateşli bir destekçisi haline gelir. Ardından, onun tahttan indirilip yerine İngiliz destekli veliaht prensin geçmesini ve Batı sermayesinin İran'a yeniden tamamen hâkim olmasını coşkuyla karşılar. Kaçar hanedanı sona erince çevresindekileri şu sözlerle teselli eder: “Boşuna korkmayın canım. Bize ne? (...) [M]emleketin kaderi yüce önderimizin kudretli ellerinde. Artık kimse şunu inkâr edemez: Şimdiki mevcut nimetlerin en yücresi ve en iyisi olan Şehinşah hazretleri yeni İran'ı kısa bir süre içinde yok olma uçurumundan terakki yoluna çekmiştir” (Hidâyet, 2013, s. 35). Romanın ilerleyen bölümlerinde, Rıza Şah'ı ülkeden kaçmaya mecbur bırakan kaos ve onu takip eden belirsizlik dönemi geçtikten sonra tüm hırsızlar, vatan hainleri, casuslar, katiller ve Hacı'nın işbirlikçileri zafer kazanmış bir hâlde Tahran'a geri dönerler. Hacı şehirdeki fabrika sahipleriyle yeni anlaşmalar yapar, bu dönemde kaybettiklerini geri kazanır ve siyasal görüşlerini değiştirir. Demokrasinin ve yepyeni para kazanma yollarının İngilizler tarafından İran'a getirilmesi Hacı Aga'yı son derece memnun eder: “Lanet olasıcalar, boşu boşuna demokrasiyle korkuttular bizi! Demokrasi buysa, ben ömrüm boyunca demokratım zaten” (s. 55).

Çıkarları doğrultusunda geçici ittifaklar kuran, durmadan görüş ve pozisyon değiştirerek İran'ın siyasal ve kültürel hayatının şekillenmesinde büyük rol oynayan bu toplumsal sınıfların hepsi *Kör Baykuş*'ta temsil edilmektedir. Anlatıcının hayatında da belirleyici rolleri olan bu gruplardan özellikle üçü—esnaf, eğitimsiz kent yoksulları ve din tacirleri—anlatıcının mezara benzeyen odasının dışında kalan dünyanın neredeyse tamamını oluşturmaktadır. Bu topluluklar romanda sırasıyla kasap, seyyar satıcı ihtiyar adam ve şifacı karakteriyle somutlaştırılır, ancak bir noktada anlatıcı, hayatını farklı yollarla etkilemiş olan bazı diğer figürlerden de bahseder ve bunlar “işkembeci, fakih, ciğerci, müftü, tüccar, feylesof” olarak sıralanır (Hidâyet, 2014, s. 48). Unutmamak gerekir ki *Kör Baykuş*'ta karısı anlatıcıyı sürekli olarak bu zümrelerden “bir sürü fasarya adam” (s. 48) ile aldatmakta, bu da anlatıcıda derin bir öfkeye ve hınca yol açmaktadır.

Konjonktürel siyasal eğilimleri ne olursa olsun, sözü edilen bu gevşek fakat büyük koalisyonun mensupları Hidâyet'in görmeyi arzuladığı türden radikal bir toplumsal ve kültürel değişime asla yanaşmazlar. İranlı entelektüeller, 1919 yılında İngiliz-Fars Anlaşması imzalandığında ve İran'ın İngiliz himayesine girme ihtimali belirdiğinde, “ayaktakımının” veya daha bilindik ifadeyle halk kitlelerinin, siyasetçilerin ve din adamlarının sadece kendi çıkarlarını gözetmen tutumlarına ve ahlaksızlıklarına yönelik eleştirilerini artırmışlardır. Dönemin

önemli edebiyatçılarından Aref-i Kazvini'nin bu tip sert eleştirileri dile getiren şiirlerinden birinde şu dizeler yer almaktadır:

Bu kanunsuz ülkenin insanları eşektir / Allah'a yemin olsun ki avam da seçkinler de eşektir / Bakanların başı olan kişi / İki cihanın Allah'ına yemin ederim ki / Hepsinden daha büyük bir eşektir / Aslında o eşeklerle dolu bir ahırdır / (...) / Şeyh, emniyet müdürü ve polis hepsi eşek / Karısı, çocukları ve yoldaşı, hepsi eşek / (...) / Çarşıdan sokağa eşek / Köy, kasaba ve ülke, hepsi eşek / Şapka ve sarık giyenler, hepsi eşek / İşçi ve emekçi, kesinlikle eşek / Kürsüdeki vaiz bir eşek / Mihraptan kapıya, eşek. (aktaran Katouzian, 2008, s. 286)

Seçkinler bir yana, Aref İran halkına tam da siyaseten cahil oldukları, anayasayla meclisi korumadıkları, monarşi karşıtlıkları kısa ömürlü olduğu ve ülkenin içine düştüğü yozlaşmanın suç ortağı olduklarını çabucak kanıtladıkları için ateş püskürmektedir. Aref'in öfkesi, meşrutiyet ve modernleşme hareketleriyle birlikte ortaya çıkan İran aydın tabakasının önemli bir yönünü açığa çıkarmaktadır: Bu düşünür ve yazarlar, siyasal tercihlerini yaparken daha ziyade esnafın ve çarşının ileri gelenlerine, aşiret başlarına ya da dini liderlere bel bağlayan kitleler tarafından organik bir şekilde benimsenmeyen veya anlaşılmayan özelemlere sahiptirler. Buna rağmen, özellikle anayasa öncesi ve sonrası dönemin gelenekçilik karşıtı yazarlarının neredeyse tümü, halklarına yönelik bir “taahhüt” ve “vazife” duygusu taşımışlar, bunu güçlü bir “halka bağlılık” bilinciyle birleştirmişlerdir (Dabashi, 1985, s. 150).

İranlı modern entelektüelden, kavramın tanımı gereği ve kendi ürettiği görev duygusunun sonucu olarak bir tür hatip veya öğretmen olarak işlev görmesinin beklendiği söylenebilir. Türkçede “aydın” terimi ile karşılanan bu figür her zaman özel/bireysel ve kamusal/kolektif arasındaki ayrımı reddeden toplumsal bir işlev üstlenir. Hillmann (1982), İranlı yazarların taşıdıkları halka bağlılık duygusu hakkında benzer bir noktaya değinir:

Modernist Fars edebiyatı başlangıcından itibaren aynı zamanda *angaje* bir edebiyat olmuş, hatta toplumsal bağlılık 1960'larda İranlı yazarlar için bilinçli bir *taahhüt-i edebi* [edebi bağlılık] hâline gelmiştir. Aslında aynı amaçlar için aynı edebi biçimleri ve ifade tarzlarını kullanmayı savunan; seçkin ve dünyadan kopuk olarak algılanan gelenekselci bir muhalefetle, düşmanca ve baskıcı olarak algılanan bir siyasal iktidar yapısıyla, ayrıca cahil ve rehberliğe muhtaç olarak algılanan bir halkla karşı karşıya gelen bir grup entelektüel olarak bu modernist yazarlar 1920'lerden itibaren İran'da önemli bir toplumsal hareket oluşturdular. (s. 8)

Hidâyet de yeni edebi biçimler ve ifade tarzları aracılığıyla kendisini gösteren ve güçlü bir toplumsal bağlılığa sahip olan bu yazarlar kuşağının bir mensubudur. 1930 yılında Fransa'dan Tahran'a dönen Hidâyet, onun gibi Avrupa'dan dönen ve kendilerini hükümete yönelik eleştirileri nedeniyle tutuklanma tehdidiyle karşı karşıya bulan öğrenci grubuna katılmıştır. Bu öğrenciler arasında Hidâyet'in İran'a dair taşıdığı muhalif görüşleri paylaşan Mojtaba Minovi, Masud Farzad ve Bozorg Alavi gibi çok sayıda isim vardır. Bu üç genç yazar Hidâyet'i kendi görüşlerini yaygınlaştıracak bir yazı kolektifi kurmaya ikna etmiştir. Sonunda İran edebiyatının geleneksel temelini oluşturan şiire sıkı sıkıya bağlı muhafazakâr edebiyatçılara karşı duran *Rab'a* (Dörtlü) adlı bir grup kurulmuştur. Elbette bu topluluk, kuruluşundan kısa bir süre sonra muhafazakârlar tarafından "aşırılıkçı" olarak mimlenmiş ve ardından çoğunluk tarafından marjinalleştirilmiştir (Bashiri, 2013, s. 3).

Kurumsal din ve monarşi karşıtı *Rab'a* grubu sadece gelenekçilerin değil aynı zamanda Rıza Şah rejimi tarafından yeni düzenin milliyetçi ve korporatist ideolojisini yüceltip yaygınlaştıran eserler yaratması için desteklenen yeni edebiyat kurumunun da ağır saldırısına uğramıştır. Sonuç olarak grup 1936'da resmen dağıtılmış, bazı üyeleriyle takipçileri hapse atılmış, Hidâyet ise *Kör Baykuş*'un aynı yıl ilk kez çoğaltılacağı Hindistan'a kaçmak zorunda kalmıştır (Bashiri, 2013, s. 7). Bu derin yalıtılmışlık ve beyhude bir çaba içinde olma duygusu *Kör Baykuş*'taki anlatıcı tarafından da yakıcı bir biçimde hissedilir; Hidâyet gibi o da mezarı andıran odasında yalnızlık içinde, kimsenin umursamadığı bir sanatı icra ederek kendi sürgününde yaşamaya zorlanır.

Hidâyet, karşı çıktığı baskıcı ve yozlaşmış düzende ezilenler hakkında yazdığı daha toplumsal-gerçekçi kısa öykülerinde bile halk kitlelerini asla idealize etmez. Dabashi (1985), dönemin entelektüellerinin daima özgürlük, eşitlik ve toplumsal adalet gibi "büyük fikirlerin, çekici ideallerin, soyut varlıkların peşinde" olduklarını öne sürer ve bu durumun onlara "yüce bir yalnızlık havası; kendine has, benzersiz, yalıtılmış, dokunulmaz bir benlik algısı; mesihvari bir kendini beğenmişlik" kattığını söyler (s. 158). Öyle görünmektedir ki *Kör Baykuş*'un özellikle ikinci bölümünde anlatıcının ruh hâlini "yüce yalnızlık" ve "mesihçi kendini beğenmişlik" ifadelerinden başka hiçbir şey daha iyi tanımlayamaz. Bu bölümde anlatıcı aşağılık ve değersiz oldukları için ayaktakımına saldırmaktan asla vazgeçmez ve onlarla hiçbir ilişki kurmak istemediğini beyan eder. Bir gün hasta yatağından çıkıp mezara benzeyen odasından kendini dışarıya attığında şunları söyler: "Sokaklarda belli bir amacım olmaksızın, rastgele yürüyor; para ve şehvet peşinde koşan, o tamahkâr suratlı ayaktakımı arasından rahat, umursamaz geçiyordum. Onları görmeye ihtiyacım yoktu, biri ötekinin

kopyasıydı. Hepsi bir ağız, ağza asılı bir avuç bağırsaktan oluşuyor, cinsel organlarında bitiyordu” (Hidâyet, 2014, ss. 53-4). Metaforik anlamlar da içeren bu sözlerin betimlediği iğrenç kültürde anlatıcının yeri yoktur ve hastalığı ilerledikçe hem acılarına son vermek hem de bu ayaktakımı toplumundan ebediyen kurtulmak için ölüm hayalleri kurmaya başlar:

Tek tesellim, ölümden sonra hiçlik ümidiydi; orada tekrar yaşamak düşüncesi içime korku salıyor, beni hasta ediyordu. Ben ki henüz yaşadığım dünyaya bile alışmamıştım, bir başka dünya neyime yarardı benim? Bana göre değildi bu dünya; bir avuç yüz­süz, dilenci, bilgiç, kabadayı, vicdansız, açgözlü içindi; onlar için kurulmuştu bu dünya. Yeryüzünün, gökyüzünün güçlülerine avuç açanlar, yaltaklanmasını bilenler için. Kasap dükkânı önünde bir sinir parçası için kuyruk sallayan aç köpek gibiydi onlar. (ss. 68-9)

Bu toplum, anlatıcının yüksek ahlaki standartlarını kavrayamaz ve benimseyemez; ayaktakımını oluşturanlar Aref’in sözünü ettiği eşeklerdir ve bu nedenle İranlı entelektüellerin büyük siyasal ve toplumsal ideallerini izleyemezler.

Kör Baykuş’ta “ilahi kız” ile “kahpe eş” figürlerine kaynaklık eden ve deyim yerindeyse bunları birbirine dolayımlayan, ikinci bölümde anlatıcının annesi olduğunu öğrendiğimiz Hintli Bugam Dasi figürüdür. Bu üç karakter de anlatıcının kalem kutularına ısrarla çizdiği ve Rey tarzı testinin üstünde de resmedilen kadınla aynı yüze sahiptir. Anne figürü ilk bölümde idealleştirilmiş ve uhrevi özellikler atfedilen bir kadın görünümüyle, meleksi kız olarak karşımıza çıkar. Aynı kadın ikinci bölümde kocası hariç herkesle düşüp kalkan, kendini en sefil ve yoz erkeklere sunan bir tür fahişeye dönüşür. Annenin biri ilahi diğeri ise erotik/şehvani olmak üzere birbiriyle çatışan iki figüre bölünmesi, *Kör Baykuş*’un modern İran’ın kültürel ve siyasal deneyimine dair bütünsel bir alegori olarak okunmasını teşvik eden bir yol açmaktadır. Afsaneh Najmabadi (1997), İran’daki modernleşme çabalarının söylemsel olarak “millet, siyaset ve vatan” gibi belli başlı kavramların yeniden tanımlanmasıyla şekillendiğini ve bu kavramlara son derece cinsiyetlendirilmiş anlamlar yüklendiğini belirtir. İran’daki modern milliyetçi söylemde kadının iffeti ve saflığı düşüncesinden İran’ın şerefi düşüncesine doğru bir geçiş yaşanmıştır. Buna bağlı olarak cinsel namus ve ulusal namus mefhumları birbirleriyle yakından ilişkili bir biçimde kurgulanmıştır (s. 444). Modernlik öncesi İran’da “vatan” kişinin doğduğu yeri, kasabayı ya da daha büyük bir vilayeti ifade ederken modern tanımında ve tam da bir kadın sevgili olarak tahayyül edildiğinde bir “coğrafi beden”, bütünlüğü ve onuru korunması gereken sınırlı bir bölge anlamını edinmiştir. (Najmabadi,

2005, s. 97-133). Dahası, milliyetçi söylem “kadın sevgili olarak vatan” imgesini “anne olarak vatan” kavramıyla tamamlamıştır:

Bir kadın bedeni olarak vatanın söylemsel üretimi, klasik aşk edebiyatının vatansever poetikaya yeniden eklenmesiyle sağlandı. Bu, *vatanparasti* [vatana tapınma] ve *vatandusti* [vatan sevgisi] kavramlarını mümkün kıldı. Ayrıca, yabancıların emellerine, saldırılarına ve etkilerine karşı korunması gereken bir beden olarak kadının ve namusunun savunulması söylemleri tamamen milliyetçiliğe uyarlandı. İranlı erkekler, bir vatanseverler kardeşliği olarak, İran’ın coğrafi bedeninin geçirgen sınırlarının dışarıdan nüfuz edilebilirliği konusunda endişe duyuyorlardı, tıpkı sahip oldukları kadınların bedenlerine kimin nüfuz ettiği konusunda endişe duydukları gibi (Najmabadi, 1997, s. 445).

Öte yandan, tehdit sadece yabancıların emelleri ve nüfuzu değildir; saf ve iffetli sevgilinin bedeni olarak vatan, İranlıların bizzat kendi kötü emelleri ve açgözlülükleri tarafından da tehdit edilmektedir. Bu bağlamda, özellikle Kaçar karşıtı nitelik taşıyan fuhuş ve fuhuş tacirliği, İran’ı ve halkını emperyalistlere ya da işbirlikçilerine satarak ülkeyi yabancı güçlerin nüfuzuna açık hale getirme söylemi gittikçe daha fazla önem kazanmıştır. *Kör Baykuş*’taki “kahpe”, tarihsel planda kendi çıkarları gerektirdikçe İran’ı her türlü yabancıya kötü emellerine peşkeş çekmekten kaçınmayan aşağılık ayaktakımı erkeklerine bedenini sunmaktadır. Burada, anlatıcının karısının (ve elbette ilahi kızın) bedeni dolayısıyla İran’daki toplumsal ve siyasal çatışmalara, bunları besleyen ve şekillendiren söylem ve pratiklere geçiş yapılabilmesi oldukça çarpıcıdır. Bunu sağlayan ise Hidâyet’in ustalıkla kullandığı alegorik, kendi içine bükülen, katlanan ve Möbius şeridi biçimine sahip, öznel ve kolektif düzlemleri bütünleştiren ve bunların hiçbirini diğerinden önemli kılmayan yazma tekniğidir.

Anlatıcı “ruhani kızla herhangi bir fiziksel temasta bulunmak istemezken, kendisine karşı aşağılamadan başka bir şey hissetmeyen ve onunla herhangi bir ilişkiyi her zaman reddeden bir eşe cinsel olarak takıntılıdır” (Ghanoonparvar, 2006, s. 796). Bununla birlikte, anlatıcı romanın sonuna kadar karısına fiziksel olarak yanaşmaz çünkü onun kendisini terk edebileceğinden korkmaktadır. Burada iki hususu göz önünde bulundurmanız gerekir: *Kör Baykuş*’un anlatıcısı hem bir sanatçı ve entelektüel hem de bir yazar ve anti-kahramandır; ayrıca “kahpe” figürü idealize edilen “ilahi kızın” gerçekteki düşük karşılığıdır ve her ikisi de “vatan-anne” olan Bugam Dasi’nin veçheleridir. O halde, “kahpe” figürünün kendini ayaktakımı denemeye bu değersiz güruha teslim etmesi, düzen ve gelenekçilik karşıtı entelektüellerin İran’da kendilerini nasıl da sürekli olarak dışlanmış ve ihanete uğramış hâlde bulduklarına gönderme yapıyor olmalıdır.

Bununla birlikte, anlatıcının üstüne titremesine rağmen meleksi kızın ölmesi ve soğuk bir bedenden ibaret kalması, idealize edilen İran'dan geriye sadece cansız bazı imgelerin ve parçaların kaldığını, ülkede artık mevcut ayaktakımı ahlakının geçerli olduğunu düşündürür. Nihayet, *Kör Baykuş*'ta anlatıcının her iki bölümde de mustarip olduğunu söylediği hastalık İran'daki siyasal, toplumsal ve kültürel gerçekliğin bizzat kendisidir. Hidâyet bunu sürekliliği olan, yönlendirilmemiş ve her noktasından girilebilen bir anlatı biçimine eşlik eden alegorik bir yazma tekniği kullanarak temsil etmiştir. Bu Möbius şeridini andıran uzam—hem ülke hem de anlatı olarak—hastalık üretmektedir; “sevgili-vatan” sadece kendi çıkarlarını düşünen sahtekârlar tarafından durmaksızın yağmalanmakta, ayaktakımının değerlerine göre yaşanılan bir ortamda Hidâyet'in ve anlatıcının payına hezeyan, afyon ve yazmak düşmektedir.

Kaynakça

- Afary, J. (2005). Civil liberties and the making of Iran's first constitution. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 25(2), 341-359.
- Bashiri, I. (1975). *Hedayat's ivory tower: structural analysis of The Blind Owl*. Minnesota: University of Minnesota Press, 1975.
- Bashiri, I. (2013). *The Blind Owl by Sadeq Hedayat*. Erişim tarihi 19.06.2023 (www.angelfire.com/rmb/bashiri/BlindOwl/blindowl2013.pdf)
- Beard, M. (1982). The hierarchy of arts in BuF-e Kur. *Iranian Studies*, 15(1-4), 53-67.
- Dabashi, H. (1985). The poetics of politics: Commitment in modern Persian literature. *Iranian Studies*, 18(2-4), 147-188.
- Ghanoonparvar, M. R. (2006). The Blind Owl (Sadeq Hedayat, Iran, 1941). F. Moretti (Ed.), *The novel: history, geography, and culture* (1. cilt. ss. 794-801.). Princeton: Princeton University Press.
- Hedayat, S. (2008). *Three drops of blood and other stories*. (Deborah Miller Mostaghel, Çev.) Londra: Oneworld Classics.
- Hidâyet, S. (2013). *Hacı Aga*. (Mehmet Kanar, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hidâyet, S. (2014). *Kör Baykuş*. (Behçet Necatigil, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hillmann, M. C. (1978). Introduction. M. C. Hillmann (Ed.), *Hedayat's "The Blind Owl" forty years after* (ss. 1-12). Texas: University of Texas Press.
- Hillmann, M. C. (1982). The modernist trend in Persian literature and its social impact. *Iranian Studies*, 15(1-4), 7-29.
- Kamshad, H. (1978) Hysterical self-analysis. M. C. Hillmann (Ed.), *Hedayat's "The Blind Owl" forty years after* (ss. 14-26). Texas: University of Texas Press.

- Katouzian, H. (1991). *Sadeq Hedayat, the life and literature of an Iranian writer*. Londra: I. B. Tauris.
- Katouzian, H. (2008). Private parts and public discourses in modern Iran. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 28(2), 283-290.
- Mohandessi, M. (1971). Hedayat and Rilke. *Comparative Literature*, 23,(3), 209-2016.
- Najmabadi, A. (1997). The erotic vatan [homeland] as beloved and mother: To love, to possess, and to protect. *Comparative Studies in Society and History*, 39(3), 442-467.
- Najmabadi, A. (2005). Women with moustaches and men without beards. Gender and sexual anxieties of Iranian modernity. *California: University of California Press*.
- Rey, L. (1963). Persia in Perspective 2. *New Left Review*, 1(20), 69-98.
- Williams, R. (1977). *Marxism and literature*. Oxford: Oxford University Press.

BÖLÜM 15

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİ ÇERÇEVESİNDE LGBTQİA+'LARIN SOSYAL HİZMET İHTİYAÇLARI

Doç. Dr. Yunus KARA¹

Dr. Öğr. Üyesi Filiz ER²

1. GİRİŞ

Birleşmiş Milletler'e üye olan tüm devletler, 2015 yılında, hem gezegen ve insanlar için barışın, refahın sağlanmasına yönelik ortak bir planı içeren 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi'ni hem de yoksullukla, eşitsizliklerle ve iklim kriziyle mücadele ederken kimsenin geride bırakılmamasını sağlamak için 17 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefini kabul etmişlerdir (United Nations, 2019). Bu kalkınma hedefleri, 2000-2015 yılları arasında yoksulluğu sona erdirmek için uluslararası bir çabayı küreselleştiren Binyıl Kalkınma Hedefleri'nin başlattığı çalışmaları da çeşitli boyutlarda sürdürmektedir. Gelişmekte olan ülkeleri ilgilendiren Binyıl Kalkınma Hedefleri'nin aksine Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, evrensel olarak Birleşmiş Milletler'e üye olan tüm ülkeler için geçerlidir ve savunuculuk alanında çalışanlar tarafından Binyıl Kalkınma Hedefleri'nden daha kapsamlı ve iddialı olarak kabul edilmektedir (Ongsupankul, 2020). Buna ek olarak, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, doğası gereği bağlayıcı bir nitelik taşımamaktadır ve devletlerin, ulusal bir çerçeve oluşturarak, 17 hedefin tümüne ulaşılmasını sağlamak için takip ve incelemeler gerçekleştirerek ilgili hedefleri uygulamaları beklenmektedir.

Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'nde belirtilen önemli zorluklar arasında cinsiyet eşitsizliği ve toplumlarda dezavantajlı grup olarak nitelendirilebilecek LGBTQİA+'ların deneyimledikleri baskılar ve ayrımcılıklar yer almaktadır. Sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin tümü özel olarak LGBTQİA+'ların ismine yer

¹ Sinop Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID ID: 0000-0002-7812-5845

² Sinop Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü ORCID: 0000-0001-5065-3809

vermese de cinsel yönelim, cinsiyet kimliği ve cinsiyet ifadesi kültürel normlara ya da beklentilere uymayan bireylerin deneyimleri, hedefler açısından değerlendirilmesi gereken bir noktada durmaktadır. Bu çalışmada sürdürülebilir kalkınma kavramına yer verilerek, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri çerçevesinde LGBTQIA+'ların sosyal hizmet ihtiyaçlarının değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

1.1. Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı

Sürdürülebilir kalkınma, farklı tanımlar, anlamlar ve yorumlarla ilişkilendirilerek kalkınma söyleminin odak noktası haline gelmiştir. Sürdürülebilir kalkınma kavramını oluşturmak için bir araya gelen “sürdürülebilir” ve “kalkınma” kelimelerinin her birinin farklı açılardan tanımlanmasının yanı sıra, sürdürülebilir kalkınma kavramına da farklı açılardan bakılmış, kavramın çok sayıda tanımı gerçekleştirilmiştir.

Kalkınma kavramı, çeşitli bilim insanlarının farklı anlamları, yorumları ve teorileri ile ilişkilendirilmiştir. Kalkınma, yeni yapılar başlatmak, problemlerle başa çıkmak, sürekli değişime uyum sağlamak ve yeni hedeflere ulaşmak için amaçlı ve yaratıcı bir şekilde çabalamak açısından insan kapasitesinin geliştiği evrimsel bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Du Pisani, 2006; Peet, 1999). Reyes'e (2001) göre kalkınma, bir ulus içindeki nüfusun ihtiyaçlarının, doğal kaynakların ve sistemlerin rasyonel ve sürdürülebilir kullanımıyla karşılandığı sosyal bir durumdur. Todaro ve Smith (2006) de kalkınmayı, ekonomik büyüme, eşitsizliğin azaltılması ve mutlak yoksulluğun ortadan kaldırılmasının yanı sıra sosyal yapılarda, tutumlarda ve kurumlarda büyük değişiklikleri içeren çok boyutlu bir süreç olarak tanımlamaktadır.

Sürdürülebilirlik kavramı ise zaman içerisinde bir varlığı, süreci veya çıktıyı devam ettirme/sürdürme kapasitesi anlamına gelmektedir (Basiago, 1999). Ayrıca kalkınma literatüründe (Mensah ve Enu-Kwesi, 2018; Tjarve ve Zemite, 2016; Thomas, 2015) sürdürülebilirlik kavramı, insani gelişme için ekonomik, çevresel ve sosyal sistemlerin sağlıklı ilerlemesini ve sürdürülebilirliğini ifade etmek için kullanılmaktadır. Stoddart (2011) sürdürülebilirliği, sınırlı bir ekosistem içinde sosyo-ekonomik faaliyetlerin işleyişi ile kaynakların nesiller arası verimli ve adil dağılımı olarak tanımlamaktadır. Ben-Eli (2015) ise sürdürülebilirliği, insanların ve çevreleriyle gerçekleştirdikleri etkileşim sürecinde, nüfusların geri dönüşü olmayan yıkıcı etkiler yaratmadan kendi potansiyelini ortaya çıkarmak için geliştirdiği dinamik bir denge olarak görmektedir. United Nations (2018), sürdürülebilirlik kavramının nihai amacının,

gezegen yaşamının yenilenme kapasitesi açısından toplum, ekonomi ve çevre ekosistemlerinin desteklenerek, uyum ve dengenin sağlanması olduğunu öne sürmektedir. Gossling-Goidsmitths'in (2018) görüşüne göre, anlamlı bir sürdürülebilirlik tanımının odak noktasının uyum ve denge ile birlikte ifade edilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte, insanların sürdürülebilirliği ve sürdürülebilir kalkınmayı eş anlamlı olarak ele alması yaygın bir biçimde gözlemlenmektedir ancak iki kavramın ayırt edici noktaları bulunmaktadır. Diesendorf'a (2000) göre sürdürülebilirlik, sürdürülebilir kalkınma adı verilen bir sürecin amacı veya bitiş noktasıdır. Gray (2010), sürdürülebilirliğin bir durumu ifade ederken, sürdürülebilir kalkınmanın bu duruma ulaşma sürecini ifade ettiğini savunmaktadır.

Sürdürülebilir kalkınma diğer kalkınma kavramlarının eksik olduğu alanlar özelinde dikkat çekmekte ve uzun bir süre kalkınma paradigması olarak kalmaya devam etmektedir (Scopelliti ve ark., 2018; Shepherd ve ark., 2016). Sürdürülebilir kalkınma ile ilgili çok sayıda tanım olmasına rağmen, kavramın en sık alıntılanan tanımı Brundtland Komisyonu Raporu tarafından önerilen tanımdır (Schaefer ve Crane, 2005). Rapor, sürdürülebilir kalkınmayı gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden mevcut neslin ihtiyaçlarını karşılayan kalkınma olarak tanımlamaktadır. Sürdürülebilir kalkınma en yalın haliyle süresiz ya da belirli bir süre boyunca devam edebilen gelişme anlamına gelmektedir (Dernbach, 1998, 2003; Lele, 1991; Stoddart ve ark., 2011). Cerin (2006) ve Abubakar (2017) ise sürdürülebilir kalkınmanın, küresel kalkınma politikası ve gündeminde temel bir kavram olduğunu savunarak, gelecek için kaynaklara zarar verme riskine girmeden toplumun çevre ile etkileşimde olabileceği bir mekanizma olabileceğini belirtmektedir. Bu nedenle sürdürülebilir kalkınma, dünya ekosistemlerini tehlikeye atmadan veya iklim krizi ve türlerin yok olması gibi sorunlara yol açabilecek ormansızlaşma, su ve hava kirliliği gibi çevresel zorluklara neden olmadan yaşam standartlarını iyileştirmeyi amaçlayan bir kavram olduğu kadar bir kalkınma paradigmasını da içermektedir (Benaim ve Raftis, 2008; Browning ve Rigolon, 2019).

Bir yaklaşım olarak bakıldığında sürdürülebilir kalkınma, kaynakları, başkaları için var olmaya devam etmelerini sağlayacak şekilde kullanılmasını destekleyen bir modeldir (Mohieldin, 2017). Ayrıca Evers (2017), kavramı, ekonominin ve toplumun bağlı olduğu doğal kaynakların ve doğal sistemlerin varlıklarını sürdürürken, insani gelişme hedeflerini karşılamaya yönelik düzenlemelerin gerçekleştirilmesiyle ilişkilendirmektedir. Bu açıdan bakıldığında sürdürülebilir kalkınma, sosyal ilerlemeyi, ekolojik dengeyi ve ekonomik büyümeyi sağlamayı amaçlamaktadır (Gossling-Goidsmitths, 2018;

Zhai ve Chang, 2019). Sürdürülebilir kalkınmanın hedeflerini ve taleplerini araştıran Ukaga ve ark. (2011), zararlı sosyo-ekonomik faaliyetlerden uzaklaşılması ve bunun yerine olumlu ekolojik, ekonomik ve sosyal etkileri olan faaliyetlerde bulunulması gerektiğini vurgulamışlardır.

Dünya nüfusunun artmaya devam ettiği bir düzlemde insan ihtiyaçlarının ve isteklerinin karşılanması için mevcut doğal kaynakların yeterli olmayacağından hareketle sürdürülebilir kalkınma ile ilgili fikirlerin her geçen gün daha da derinleştiği görülmektedir. Hak ve ark. (2016), mevcut kaynakların makul kullanımı için küresel endişelerin her zaman ifade edildiğini söyleyerek, gelecek nesillerin kaynaklardan yararlanmalarını engellemeden, onların ihtiyaçlarını karşılamının mümkün olabileceğini iddia etmektedirler ve sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik büyüme, ekolojik bütünlük ve sosyal refah arasında bir dengeyi garanti etme çabası olduğunu aktarmaktadırlar. Bu yaklaşım, sürdürülebilir kalkınma kavramında, örtük olarak sürdürülebilirliğin ve kalkınmanın hem kısa hem de uzun vadeli etkilerinin tanınması ve nesiller arası eşitlik sağlanması argümanlarını güçlendirmektedir (Dernbach, 1998; Stoddart, 2011). Kolk'a (2016) göre bahsi geçen durum, ekonomik, çevresel ve sosyal kaygıların karar verme süreçlerine entegre edilmesiyle başarılabılır.

Geleceğe dönük bir kalkınma paradigması olarak sürdürülebilir kalkınma, esasen sosyal, ekonomik ve çevresel faktörlere bağlı pozitif bir dönüşüm sürecini vurgulamaktadır. Taylor'a (2016) göre sürdürülebilir kalkınmanın üç temel konusu ekonomik büyüme, çevreyi koruma ve sosyal eşitliktir. Buradan hareketle, sürdürülebilir kalkınma kavramının temelinde “ekonomik sürdürülebilirlik”, “sosyal sürdürülebilirlik” ve “çevresel sürdürülebilirlik” olmak üzere üç olguya dayandığını söylemek mümkündür.

1.1.1. Ekonomik sürdürülebilirlik

Ekonomik sürdürülebilirlik, kaynakların dikkatli bir şekilde korunarak, gelecek yıllardaki olası ihtiyaçlardan ödün vermeden mevcut tüketim düzeylerini karşılayan bir üretim sistemini ifade etmektedir (Lobo ve ark., 2015). Geleneksel olarak, ekonomistler, doğal kaynakların varlığının sınırsız olduğu düşünebilmekte, üretim ve tüketim mekanizmalarının kaynakları verimli bir şekilde ortaya koyma kapasitesine gereğinden fazla vurgu yapabilmektedirler (Du ve Kang, 2016). Ayrıca ekonomik büyümeye, üretim sürecinde yok edilen doğal kaynakları yenilemek için teknolojik ilerlemenin eşlik edeceğine de inanmışlardır (Cooper ve Vargas, 2004). Ancak tükenebilir/doğal kaynakların sonsuz veya yenilenebilir olmadığı anlaşılmıştır. Ekonomik sistemin büyüyen

ölçeği, doğal kaynak tabanını aşırı derecede zorlayarak geleneksel ekonomik varsayımların yeniden düşünülmesine yol açmıştır (Basiago, 1999; Du ve Kang, 2016). Bu durum birçok akademisyeni kontrolsüz büyüme ve tüketimin uygulanabilirliğini sorgulamaya yöneltmiştir.

1.1.2. Sosyal sürdürülebilirlik

Sosyal sürdürülebilirlik, eşitlik, katılım, adalet, erişilebilirlik, kimlik ve kurumsal istikrar kavramlarını kapsamaktadır (Daly, 1992). Bu kavram, kalkınmanın canlılarla ilgili olduğu görüşünden hareketle canlıların önemini ve değerini ifade etmektedir (Benaim ve Raftis, 2008). Temel olarak, sosyal sürdürülebilirlik, yoksulluğu azaltan bir sosyal organizasyon sistemini belirtmektedir (Littig ve Grießler, 2005). Bununla birlikte, daha temel bir anlamda, sosyal sürdürülebilirlik, yoksulluk ve çevresel yıkım gibi sosyal koşullar arasındaki bağlantıya vurgu yapmaktadır (Farazmand, 2016). Bu bağlamda, sosyal sürdürülebilirlik yaklaşımı, yoksulluğun azaltılmasının ne haksız çevresel yıkıma ne de ekonomik istikrarsızlığa yol açmaması gerektiğini öne sürmektedir.

1.1.3. Çevresel sürdürülebilirlik

Çevresel sürdürülebilirlik kavramı, doğal çevrenin, insan yaşamını desteklemek için nasıl üretken ve esnek kaldığı, ekosistem bütünlüğü ve doğal çevrenin taşıma kapasitesini konu etmektedir (Brodhag ve Taliere, 2006). Bu kavramda, doğal sermayenin bir ekonomik girdi kaynağı olarak sürdürülebilir bir şekilde kullanılması öngörülmektedir (Goodland ve Daly, 1996). Bunun anlamı, doğal kaynakların yeniden üretilebileceklerinden daha hızlı tüketilmemesi, atıkların ise çevre tarafından özümsenebilenlerinden daha hızlı yayılmaması gerektiğidir (Diesendorf, 2000; Evers, 2018). Bunun nedeni, dünya ekosistemlerinin belirli bir miktarda ve düzeyde dengenin korunduğu sınırlara veya kapasiteye sahip olmasıdır.

Sürdürülebilir kalkınma, sosyal hizmetin teorileri ve uygulamalarıyla da yakından ilişkilidir (Özmete, 2010). Sürdürülebilir kalkınma sürecinde, sosyal hizmet uygulamasında olduğu gibi insanların refahını, ekonomik, sosyal ve çevresel kalkınmasını iyileştirmek amacıyla insan hakları, sosyal ve çevresel adalet ve toplumsal katılım gibi durumlar göz önünde bulundurulmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde gerçekleştirilebilecek; refahın ve var olan iyilik halinin korunması ve geliştirilmesi, bireylerin, grupların ve toplumların

güçlendirilmesi, küresel ve sosyal adaletin tesis edilmesi, eşitlik ve dayanışma ortamının sağlanması, toplumsal cinsiyet eşitliğinin ve farklılıklara saygının temel alınması şeklindeki uygulamalar, sosyal hizmet mesleği için kritik öneme sahiptir. Bu uygulamaların, sürdürülebilir kalkınma hedefleri çerçevesinde ortaya konması, özellikle LGBTQİA+'ların sosyal hizmet ihtiyaçlarına dair fikir vermektedir.

1.2. Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri

Sürdürülebilir kalkınma, doğal sistemlerin, ekonominin ve toplumun bağlı olduğu doğal kaynakların varlığını sürdürerek, insani gelişme hedeflerine ulaşma ilkesini bünyesinde barındırmaktadır (Cerin, 2006). Doğal kaynakların tükenme düzeyinin her geçen gün daha da derinleştiği düşünüldüğünde, mevcut kaynakların akılcı ve sürdürülebilir kullanımına yönelik küresel kaygıların ortaya çıkması da mümkün olmuştur. Bu kaygılar Binyıl Kalkınma Hedefleri'ne ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'ne dönüşerek, dünya çapında bir dizi önemli ekonomik, çevresel ve sosyal olgularda kalkınmaya ulaşmak için tarihi bir küresel seferberliğe işaret etmiştir (Breuer ve ark., 2019). Binyıl Kalkınma Hedefleri'nin göreceli etkinliğine rağmen, 2000–2015 yılları arasında uygulamaya konduktan sonra ilgili hedeflere ulaşamamış ve bu nedenle kalkınma gündemiyle devam etmek için Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ortaya atılmıştır. Birleşmiş Milletler, kalkınma ile ilgili yol haritasının bir parçası olarak gezegeni korumak, yoksulluğu sona erdirmek ve insanların refahını geliştirmek için bir eylem çağrısı olan 2030 Gündemi'ni onaylamıştır (Taylor, 2016). 2015 yılında 193 hükümet tarafından imzalanan Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, 17 ayrı hedefi (Yoksulluğa Son, Açlığa Son, Sağlık ve Kaliteli Yaşam, Nitelikli Eğitim, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, Temiz Su ve Sanitasyon, Erişilebilir ve Temiz Enerji, İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme, Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı, Eşitsizliklerin Azaltılması, Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar, Sorumlu Üretim ve Tüketim, İklim Eylemi, Sudaki Yaşam, Karasal Yaşam, Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar, Amaçlar İçin Ortaklıklar) içermekte olup bu hedeflerin ortaklaştığı temalar şu şekildedir (Hylton, 2019; Saner ve ark., 2019):

- Sağlıklı bir yaşamı garanti ederek yoksulluğu ve açlığı ortadan kaldırmak,
- Su, sanitasyon ve sürdürülebilir enerji gibi temel hizmetlere erişimi yaygınlaştırmak,

- Kapsayıcı eğitim ve insana yakışır iş yoluyla kalkınma fırsatlarının yaratılmasını desteklemek,
- Sürdürülebilir bir şekilde üretebilen ve tüketebilen toplumlar ve şehirler yaratarak yenilikçiliği ve dayanıklı altyapıyı teşvik etmek,
- Dünyadaki, özellikle cinsiyete ilişkin eşitsizliği azaltmak,
- İklim kriziyle mücadele ederek ve çevreyi koruyarak çevre bütünlüğünü, okyanusları ve kara ekosistemlerini gözetmek,
- Bir barış ortamı yaratmak ve sorumlu tüketim ve üretim sağlamak için farklı sosyal aktörler arasında iş birliğini teşvik etmek.

1.3. Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ve LGBTQIA+'lar

Sürdürülebilir kalkınmanın insanların seçeneklerini genişletme süreci olarak ifade edilmesi mümkündür. Bu durum, sürdürülebilir kalkınmanın insan merkezli bir yaklaşımı yansıtmasını ve her insanın kendi kaderini belirlemeye yetecek kadar özgürlüğe veya yeteneğe sahip olmasını sağlamayı içermektedir. Sürdürülebilir kalkınmanın insani yönü, uzun ve sağlıklı bir yaşam sürmek, eğitime erişmek, siyasi özgürlük, temel insan haklarına saygı, insan onuruna yakışır bir yaşam standardı için gerekli kaynaklara erişmeye de dikkat çekmektedir (UNDP, 1991).

Sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde oluşturulan hedeflerin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki insanlar dahil tüm insanlar için geçerli olduğu belirtilmektedir (Galati, 2015). Ancak sürdürülebilir kalkınma ve insan haklarının bütünleşmediği, sürdürülebilir kalkınma hedefleri çerçevesinde insan hakları temelli yaklaşımların özellikle LGBTQIA+'lara yönelik eksik kaldığını söylemek mümkündür (Park ve Mendos, 2019). Birleşmiş Milletler, 2030 yılına kadar küresel yoksulluğu ve adaletsizliği sona erdirmeye yönelik bir dizi hedefi ortaya koymaya karar verdiğinde, sosyal adalet ve eşitlik için çalışan gruplar ve toplumlar, LGBTQIA+'ların haklarının ve taleplerinin göz önünde bulundurulup dikkate alınması için çaba göstermiştir. Bu çabalara ve hedeflerin temelinde yer alan “herkese”, “her yerde” uygulanacakları, “kimseyi geride bırakmayacakları” taahhütlerine rağmen sürdürülebilir kalkınma hedeflerinde LGBTQIA+'lara özel bir atıfta bulunulmamış ve LGBTQIA+'ların ihtiyaçları göz ardı edilmiştir. Bu noktada, LGBTQIA+'ların sosyal hizmet ihtiyaçlarını belirleme ve buna yönelik aksiyon alma yönünde LGBTQIA+'ların yaşadıkları sorunlarla ilgili sürdürülebilir kalkınma hedeflerini tartışmak önem arz etmektedir.

1.3.1. Hedef 1: Yoksulluğun tüm biçimlerini her yerde sona erdirmek

Ayrımcılık, ötekileştirme ve damgalama, LGBTQİA+'ların istihdama katılımlarını, güvende kalmalarını ve yaşamlarıyla ilgili hedeflerine ulaşmalarını zorlaştırmaktadır. Bu durum, LGBTQİA+'ların güvencesiz ve sigortasız istihdamda yer almalarını beraberinde getirmektedir. LGBTQİA+ özneler, reddedilme ve evden atılma nedeniyle, birçok kişinin güvenebildiği aile desteğinden de mahrum bırakılmaktadır (Katz-Wise ve ark., 2016). Kamu kurum ve kuruluşları tarafından gerçekleştirilebilen sosyal yardımlar genellikle aile kurumunu kapsam altına almakta, bu yardımlardan ve haklardan LGBTQİA+ partnerlerin faydalanmalarını mümkün olamamaktadır.

Ayrımcılıkla ilgili tüm süreçler yoksulluğu meydana getirebilmekte ya da yoksulluk ayrımcılığa yol açabilmektedir. LGBTQİA+'ların sosyo-ekonomik düzeylerinin giderek düşmesi ve daha fazla yoksul hale gelmeleri, günlük yaşamda daha fazla eşitsizliklerle ve ayrımcılıklarla karşılaşmalarına, cinsel yönelim, cinsiyet kimliği ve cinsiyet ifadesi açısından kendilerini daha güvende hissedebilecekleri bir bölgeye geçişleri/taşınmaları zor hale gelebilmektedir (Kara ve ark., 2022).

LGBTQİA+'lar, cisgender heteroseksüel insanlarla karşılaştırıldığında önemli ekonomik eşitsizliklerle karşı karşıya kalmaktadır (Badgett ve ark., 2019). Herhangi bir ülkedeki yoksulluk oranları genel nüfus için olduğu kadar LGBTQİA+'lar için de geçerlidir ve yüksektir. Bununla birlikte LGBTQİA+ topluluğunun belirli alt gruplarının -özellikle transların- genel nüfustan daha yoksul olma olasılıkları vardır (Crissman ve ark., 2017; Schneebaum ve Badgett, 2019). Farklı araştırmalar, yetişkin LGBTQİA+'ların gıda güvensizliği ile karşı karşıya kaldığını da göstermektedir (Brown ve ark., 2016). Genç LGBTQİA+'lar ise ekonomik güvencesizliğin bir göstergesi olan barınma sorununu sıklıkla deneyimlemektedirler (Choi ve ark., 2015; Durso ve Gates, 2012).

Tüm bu sorunlar, heteronormatif toplum düzeni içerisinde tasarlanmış kalkınma ile ilgili politikalarla ilgili görünmektedir. LGBTQİA+'ların sosyo-ekonomik olarak kendilerine yeterli hale gelebilmeleri ve güçlenebilmeleri sağlandığında, farklı ayrımcılık biçimleriyle başa çıkabilmeleri de mümkün hale gelebilmektedir.

1.3.1.1. Öneriler

- LGBTQİA+'ların sosyo-ekonomik olarak ne tür ayrımcılıklara ve eşitsizliklere maruz bırakıldıklarının anlaşılabilmesi için farklı yöntemlerle

gerçekleştirilen araştırmaların yürütülmesi gerekmektedir ve yapılan araştırmalar çeşitli sektörler tarafından desteklenmelidir.

- Farklı sektörler tarafından gerçekleştirilen sürdürülebilir kalkınma ile ilgili projelerin LGBTQİA+'ların sosyo-ekonomik ihtiyaçlarını dikkate almak üzere tasarlanıp oluşturulması önem arz etmektedir.

- Sosyal yardımlarla ilgili programların LGBTQİA+'ların da ihtiyaçlarını içermesi ve özellikle de geri bildirim mekanizmalarının güçlendirilmesi sağlanmalıdır.

- LGBTQİA+'ların girişimcilik konusunda güçlenmelerinin desteklenmesi ve bu çerçevede politikaların yürütülmesi gerekmektedir.

- Ülkemizde, Aile ve Sosyal Hizmet Bakanlığı'na bağlı Sosyal Hizmet Merkezleri (SHM) ve Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları (SYDV) aracılığıyla yürütölen toplumsal yardım mekanizmalarının LGBTQİA+'ları kapsaması ve LGBTQİA+'ların ihtiyaçlarına özel masaların kurulması gerekmektedir.

- Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları'nın sosyal yardımlarla ilgili başvuruları değerlendirmeleri noktasında LGBTQİA+'ların toplumdaki kaynaklara erişimlerinin ciddi anlamda engellendiğini/kısıtlandığını dikkate almaları gerekmektedir. Herhangi bir işte çalışmayan ya da işini kaybetmiş olan LGBTQİA+'lara kısa süreli maddi destekler sağlanıp güçlenmelerine yardım edilerek, kayıtlı ve güvenceli alanlarda istihdama erişmelerine yönelik programlar oluşturulmalıdır.

- LGBTQİA+'ların sosyal yardımlara erişimlerini kısıtlayan ya da engelleyen uygulamaların tespit edilmesi ve sosyal yardıma gereksinim duyan bireylere ulaşılması yönünde programlar ve düzenlemeler gerçekleştirilmelidir. LGBTQİA+'ların sorun, ihtiyaç ve taleplerinin görünür kılınmasına yönelik, genel nüfusun ihtiyaç ve beklenti tespitleriyle ilgili veri toplama uygulamalarına LGBTQİA+'larla ilgili göstergeler dâhil edilmelidir.

1.3.2. Hedef 3: Sağlıklı ve kaliteli yaşamı her yaşta güvence altına almak

LGBTQİA+'ların sağlık hizmeti almasını engelleyen bir hastaneden, kapsamlı cinsel sağlık eğitimine LGBTQİA+ konularını dahil etmeyen bir eğitim-öğretim müfredatına kadar, LGBTQİA+'ların sağlık hizmetlerinde engellerle ve ayrımcılıklarla karşılaştığı birçok alan mevcuttur (Kara ve ark., 2022). Bu durum LGBTQİA+'ların cinsel yolla aktarılan enfeksiyonlara karşı

daha açık hale gelmesine, fiziksel sağlıkları ile ilgili önleme, tarama ve koruma programlarından uzak kalmalarına neden olabilmektedir (Lorway, 2014). LGBTQİA+'ların farklı sağlık hizmetlerine erişmelerinde engellerle karşılaşmaları, cinsel sağlık ve üreme sağlığı konuları ile sınırlı olmamakla birlikte, önyargı, ayrımcılık, sağlık hizmeti sunan kuruluşların ve meslek elemanlarının farkındalık ve bilgi eksikliği, sağlık alanında yetersiz ve eksiz hizmet alınmasına da neden olmaktadır.

Araştırmalar, endişe verici sayıda LGBTQİA+ öznenin depresyon, kaygı, intihar düşünceleri yaşadığını ve hatta intihar girişiminde bulunduğunu göstermektedir (Bachmann ve Gooch, 2018; di Giacomo ve ark., 2018; Semlyen ve ark., 2016). LGBTQİA+'ların, genel nüfusa oranla ruh sağlığı sorunları yaşama riskleri daha yüksektir ve bu sorunları yaşama nedenleri toplumdaki ön yargı, baskı, ayrımcılık ve ötekileştirmeden kaynaklanmaktadır (Kara ve Duyan, 2022; Wagner, 2013). LGBTQİA+'lar arasında yüksek düzeyde sigara içme, alkol tüketimi ve madde kullanımı oranı da yüksektir (Goldbach ve ark., 2014; Harlow ve ark., 2021). Bunların yanında yine LGBTQİA+'lar arasında yüksek oranda obezite ve yeme bozuklukları görülme olasılığı da mevcuttur (Hadland ve ark., 2014).

LGBTQİA+ popülasyonu içerisinde özellikle translar, temel sağlık hizmetlerine erişimde engellerle karşılaşmakta, cinsiyet uyum süreci ameliyatları için doktor bulmakta zorluk yaşamaktadırlar (Reisner ve ark., 2016; Safer ve ark., 2016; Winter ve ark., 2016). Bunun yanında translar için ameliyat sonrası bakım da etkili bir şekilde gerçekleştirilmemektedir.

Yaşlı LGBTQİA+'lar için görünmezlik, izolasyon ve yalnızlık sıklıkla karşılaşılan durumlar olmaktadır (Fredriksen-Goldsen ve ark., 2017). Yaşlı LGBTQİA+'lar heteronormatif tutumlar nedeniyle bakım hizmetlerinde engellerle karşılaşmaktadır. Ülkemizde yaşlı LGBTQİA+'ların partnerlerinin tanınmaması, bakım ve yas durumlarında, onların biyo-psiko-sosyal iyilik hallerini olumsuz yönde etkilemektedir.

Engelli LGBTQİA+'lar, azınlıkta azınlık olarak çifte ayrımcılığa maruz bırakılmaktadır (Kara, 2020). Zihinsel, fiziksel ve sosyal sağlıkları için uygun ve erişilebilir hizmetleri alamamalarının yanı sıra cinsel yaşamlarının görmezden gelinmesi de söz konusudur.

1.3.2.1. Öneriler

- Biyo-psiko-sosyal sağlık hizmetlerine (genel sağlık, ruh sağlığı, cinsel sağlık ve üreme sağlığı gibi) LGBTQİA+'ların etkili bir şekilde dahil edilmeleri ve LGBTQİA+'lara yönelik özelleştirilmiş sağlık hizmetleri geliştirilmesi gerekmektedir.
- Sağlık alanında LGBTQİA+'ları kapsayan ve ayrımcılıkla mücadele eden politikaların hayata geçirilmesi önem arz etmektedir.
- Sağlık hizmeti sunan kurumların ve meslek elemanlarının, LGBTQİA+'ların deneyimledikleri sorunları, bu sorunlar özelindeki ihtiyaçlarını anlayabilmeleri ve bu sorunlara etkili bir şekilde yanıt verebilmeleri için bilgilendirilmeleri, gerekli olduğu takdirde farklı düzeylerde eğitimler almaları sağlanmalıdır.
- Ayrımcılık, ötekileştirme ya da fiziksel ve zihinsel sağlık durumları nedeniyle evlerinden ayrılmaları mümkün olmayan LGBTQİA+'lar için erişilebilir ve güvenli sağlık hizmetlerinin sunulması gerekmektedir.
- Tüm LGBTQİA+'lar için HIV ve diğer cinsel yolla aktarılan enfeksiyonlara yönelik bakım ve destek hizmetlerinin geliştirilmesi, koruyucu ve önleyici tedavi mekanizmalarının oluşturulması gerekmektedir.
- LGBTQİA+'ların farklılaşan ve çeşitlenen sağlık ihtiyaçlarına yanıt verebilen güvenli alanların oluşturulmasına ve hizmetlerin gizliliği koruyacak bir biçimde sunulmasına özen gösterilmelidir.
- Ülkemizde, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'na bağlı Sosyal Hizmet Merkezleri (SHM) ve Sağlık Bakanlığı'na bağlı Sağlıklı Yaşam Merkezleri (SYM) aracılığıyla, LGBTQİA+'lara yönelik ruh sağlığı destek hizmetlerinin kapasitesi geliştirilmelidir.
- LGBTQİA+'ların HIV konusunda etkili ve güvenilir danışmanlık alabilmeleri, tanı ve tedavi imkânlarına erişebilmelerine yönelik Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü işbirliğinde yürütülen ve anonim özelliğe sahip olan Gönüllü Test ve Danışmanlık Merkezleri yerel yönetimler aracılığıyla hayata geçirilmelidir.
- LGBTQİA+'lara yönelik ruh sağlığı destek mekanizmalarının (psikolojik, psikiyatrik, sosyal hizmet vd.) özellikle kamu kurum ve kuruluşları tarafından ücretsiz bir şekilde sunulması gerekmektedir.
- Ruh sağlığı meslek elemanlarının, LGBTQİA+'ların deneyimledikleri sorunların çözüme kavuşturulması yönünde etkili ve kapsayıcı müdahaleler

gerçekleştirmeleri ve akran odaklı destek grupları oluşturmaları, LGBTQİA+’larla ilgili politikaları dönüştürme yönünde hak savunuculuğu yapmaları gerekmektedir.

1.3.3. Hedef 4: Kapsayıcı ve hakkaniyete dayanan nitelikli eğitimi sağlamak ve herkes için yaşam boyu öğrenim fırsatlarını teşvik etmek

LGBTQİA+ öğrencilerin büyük bir çoğunluğu eğitim hayatlarında zorbalığa maruz bırakılmaktadır (Teixeira-Filho, 2011). Öğrenciler, LGBTQİA+fobik söylemleri okullarda sıklıkla duymakta ve bu söylemler nefret suçlarına varan olaylara dönüşebilmektedir. Özellikle trans öğrenciler, okullarda ölüm tehditlerine maruz bırakılmakta ve LGBTQİA+ öğrencilerin büyük bir çoğunluğu yaşadıkları zorbalığı herhangi bir kişiye anlatma konusunda endişe duymaktadır. Yaşanan bu zorbalık, LGBTQİA+ öğrencilerin okuldaki derslere katılmamalarına ya da okulu bırakmalarına, eğitim hayatından uzaklaşmalarına neden olmaktadır.

Eğitim kurumlarında, genellikle LGBTQİA+’ların sorunlarını ve ihtiyaçlarını içeren bir ders, müfredat ve program bulunmamaktadır (Bradlow ve ark., 2017). Ülkemizdeki okullarda heteroseksüel ilişkilerle (romantik, cinsel vd.) ilgili bilgi edinebilmek dahi mümkün olamazken, aynı cinsiyet kimliğinden ilişkiler hakkında bilgi edinebilmek çok nadirdir. İlişkilerin yanı sıra LGBTQİA+ kavramlarıyla ilgili olarak, birçok okulda herhangi bir bilgi de verilmemektedir.

Okul personelleri, LGBTQİA+ konuları hakkında yeterli ve doğru bilgiye sahip olmamakla birlikte LGBTQİA+ öğrenciler, cinsel yönelim, cinsiyet kimliği, cinsiyet ifadesi ve cinsel sağlık konuları hakkında internet aracılığıyla bilgi edinmektedirler (Kosciw ve ark., 2014). Ancak internet ortamı çoğu zaman LGBTQİA+ öğrenciler için güvenli bir alan olmamakta, öğrenciler, bu çevrimiçi ortamda LGBTQİA+fobik söylemlere maruz bırakılmaktadırlar.

1.3.3.1. Öneriler

- Eğitim kurumlarında insan haklarının herkes için uygulanması esas alınmalıdır.
- Eğitim kurumları, pozitif LGBTQİA+ rol modelleri tanıtmak için çaba göstermeli, LGBTQİA+ öğrencilerin güvenli ve kolaylaştırıcı bir ortamda öğrenim görebilmelerini desteklemelidir.

- Okul personellerine yönelik cinsel yönelim, cinsiyet kimliğini, cinsiyet ifadesi ve cinsel sağlık konuları hakkında farkındalık eğitimleri gerçekleştirilmelidir.
- Okul personellerine, LGBTQİA+ öğrencilerle nasıl iletişim kurabilecekleri konusunda rehberlik sağlanması gerekmektedir.
- Eğitim-öğretim sisteminde ve özellikle okul ortamında LGBTQİA+fobik tutumlara ve davranışlara yönelik sıfır tolerans politikası gösteren bir uygulamanın benimsenmesi önem arz etmektedir.
- Eğitim-öğretim müfredatlarının LGBTQİA+'ları kapsamaması ve bu müfredat programlarının olumsuz önyargıları içermemesi sağlanmalıdır.
- Cinsel sağlık ve üreme sağlığı ile ilgili eğitimlerin LGBTQİA+ öğrencilerin farklılaşan ve özelleşen ihtiyaçlarını da kapsadığından emin olunması gerekmektedir.
- Ayrımcılığın, ön yargının, eşitsizliğin, ötekileştirmenin ve zorbalığın olmadığı bir okul kültürünün inşa edilmesi gerekmektedir ve LGBTQİA+ haklarının insan hakları olduğu vurgulanmalıdır.

1.3.4. Hedef 5: Toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak ve tüm kadınlar ile kız çocuklarını güçlendirmek

Lezbiyen, biseksüel ve trans kadınlar hem atanmış cinsiyetleri hem de LBT+ kimliklerinden dolayı ayrımcılığın ve şiddetin farklı boyutlarıyla daha sık karşılaşabilmektedir (SASOD, 2016; UN Women, 2017). Kalkınma ile ilgili programlar daha çok heteroseksüel çiftlere ve ailelere öncelik verip destek sunarak LBT+ kadınların karşılaştığı engelleri ve eşitsizlikleri artırabilmektedir. Buna ek olarak, ilgili programlar trans kapsayıcı olmayan ve ilgili terime dar bir “cinsiyet” penceresinden bakarak hareket etmektedirler. Ancak Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri içerisinde yer alan 5. Hedef, kadınlara ve kız çocuklarına yönelik lezbiye, bifobi ve transfobi de dahil olmak üzere “her türlü” ayrımcılığı ve şiddeti durdurmak için çağrıda bulunmaktadır.

Toplumsal cinsiyete dayalı şiddeti, “geleneksel” cinsiyet normlarına uymayan kişilerin karşı karşıya bırakıldığı tutum ve davranışlar bütünü olarak ifade etmek mümkündür (Kara, 2021; Lanham ve ark., 2019). Dolayısıyla bu normlara uymayan bireyler (örneğin non-binary'ler) toplumsal cinsiyet temelli şiddetin hedefi haline gelmektedir. LGBTQİA+'lar, aile içi istismar, nefret söylemi, duygusal, fiziksel ve cinsel şiddet ve zorla evlendirilme gibi toplumsal cinsiyete

dayalı şiddet biçimlerini sıklıkla yaşayabilmektedirler (Erickson-Schroth ve ark., 2020).

1.3.4.1. Öneriler

- Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması noktasında kadınlara ve kız çocuklarına yönelik ayrımcılık ve şiddet konusunda uygulamalar ve çalışmalar yapan tüm programların ve politikaların LBT+ kadınların karşı karşıya bırakıldığı sorunları da dahil etmesi gerekmektedir.
- Kamu kurum ve kuruluşları çatısı altında, toplumsal cinsiyet eşitliğini gözetilen ve buna yönelik politikalar geliştiren birim ve komisyonlar kurulmalı, LGBTQİA+ kapsayıcı politikaların geliştirilmesi için ivedikle çalışmaya başlanmalıdır.
- Kalkınma ile ilgili politikalarda ve programlarda kullanılan “cinsiyet” tanımının farklı öznelerin deneyimlerini dahil edebilecek düzeyde trans kapsayıcı hale getirilmesi sağlanmalıdır.
- Toplumsal cinsiyete dayalı normların, non-binary’ler ve erkekler gibi çeşitli topluluklar üzerindeki etkilerinin anlaşılması sağlanarak cinsiyet normlarıyla farklı düzeylerde mücadele edecek programların ortaya konulması önem arz etmektedir.

1.3.5. Hedef 10: Ülkeler içinde ve arasında eşitsizlikleri azaltmak

LGBTQİA+’lara yönelik ayrımcılık ve şiddet olguları, kanunlar, LGBTQİA+’ların ihtiyaçlarını dikkate almayan veya bilerek mahrum bırakan politika düzeyinde gerçekleştirilen uygulamalar ile birlikte şiddetlenmektedir. Bu kanunlar, politikalar ve uygulamalar, sosyal adalet ve eşitlik talebinde bulunan LGBTQİA+ topluluklara yönelik olumsuz sosyal tutumların, yargıların ve davranışların artmasına da neden olabilmektedir. Günümüzde, eşcinsellik, 75 ülkede yasa dışı olarak kabul edilmekte ve 10 ülkede de ölümlerle cezalandırılmaktadır. Transların resmi belgelerdeki adlarını ve cinsiyet uyum sürecine girme haklarını sadece 55 ülke tanımaktadır.

Ayrımcı yasaların, politikaların ve uygulamaların içeriği ülkeden ülkeye değişiklik göstermesine rağmen bu ayrımcılık olgularının ortak noktalarının bulunduğunu söylemek mümkündür:

- LGBTQİA+ topluluklarının, sivil toplum kuruluşları kurarak örgütlenebilmeleri ve LGBTQİA+ hakları için topluma açık kampanyalar düzenlemelerinin yasaklanması veya zorlaştırılması sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

- Evlilik eşitliği çerçevesinde LGBTQİA+'ların partnerleriyle evlenmeleri mümkün kılınmamaktadır.

- Sosyal hizmet(ler) sağlayan kurum ya da kuruluşların yönetmeliklerinde ya da yönergelerinde, LGBTQİA+'lara yönelik hizmetler, uygulamalar ve politikalar ana hizmet modeli olarak yer almamaktadır.

- Yasal bir birliktelik içerisinde bulunmayan LGBTQİA+ partnerlerin bakım ve sağlık hizmetlerinden mahrum bırakılması söz konusudur.

- Translar cinsiyet uyum sürecinin tümünde -özellikle hukuki ve tıbbi engellerle karşılaşmakta, kolaylaştırıcı fırsatlardan yararlanamamaktadır.

Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri içerisinde yer alan 10. Hedef, bütün ülkeleri tam eşitliği savunmaya ve teşvik etmeye çağırmaktadır. Bu hedef, statüye bakmaksızın, LGBTQİA+, engelli, göçmen ya da kırılgan/dezavantajlı başka bir grubun içerisinde yer alan tüm insanları kapsayarak, kimsenin geride bırakılmayacağını vurgulamaktadır.

1.3.5.1. Öneriler

- Ayrımcı kanunların, politikaların ve uygulamaların ortadan kaldırılması için örgütlenen ve mücadele eden LGBTQİA+ kuruluşlara ve oluşumlara fon sağlanması gerekmektedir.

- LGBTQİA+ toplulukların eşgüdümünde yürütülen ve ayrımcı kanunların, politikaların ve uygulamaların ortadan kaldırılması çağrısında bulunan kampanyaların desteklenmesi önem arz etmektedir.

- Tüm kamu kurum ve kuruluşlarında ve bunlarla ilişkili birimlerde, LGBTQİA+'ların kapsandığından ve bunun uygulamaya döküldüğünden emin olunmalıdır.

- Politika ve hizmet sunumunda, LGBTQİA+'ların farklılaşabilen ihtiyaçları (HIV ile yaşam, engellilik/yeti yitimi durumu, mültecilik/göçmenlik durumu vd.) dikkate alınmalıdır.

- Sosyal hizmet(ler) sunan kurum ya da kuruluşların, LGBTQİA+'lara yönelik hizmetleri, müdahaleleri, programları ve politikaları temel hizmet modeli olarak sunması gerekmektedir.

•Ülkemiz özelinde, 2828 sayılı Sosyal Hizmetler Kanunu'nun cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği çerçevesinde genişletilmesi, kapsayıcı hizmet modellerinin geliştirilmesi sağlanmalıdır.

1.3.6. Hedef 11: Şehirleri ve insan yerleşimlerini kapsayıcı, güvenli, dayanıklı ve sürdürülebilir kılmak

LGBTQİA+'ların yüksek oranda barınma sorunu yaşıyor olmaları ayrımcılıkla doğrudan ilişkilidir (Kara ve ark., 2022; Romero ve ark., 2020). Birçok LGBTQİA+ özne, aileleri tarafından reddedildiği, istismara maruz bırakıldığı ya da arkadaşları tarafından zorbalığa uğradığı için evlerini terk etmeye zorlanmaktadır. Bunlara ek olarak ev sahiplerinin LGBTQİA+ öznelere yönelik olumsuz önyargıları da barınma sorununun yaşanmasına neden olmaktadır.

Evsizlik durumunda özellikle genç ve yaşlı LGBTQİA+'lar, farklı şiddet biçimlerine (fiziksel, psikolojik, cinsel, ekonomik vd.) ve yaşanabilecek fiziksel ve ruhsal sağlık sorunlarına karşı daha açık hale gelmektedirler (Sullivan, 2014). LGBTQİA+'ların gereksinim duydukları destek ve yardım hizmetlerinin yetersiz olması ve hizmet sağlayan meslek elemanlarının konu ile ilgili farkındalık eksikliğinin bulunması, birçoğunun bu yardımlara erişememesine neden olabilmektedir (Rhoades ve ark., 2018).

Türkiye, İtalya ve Uganda'da yapılan çalışmalar, LGBTQİA+'ların yüksek oranda barınma sorunu yaşadıklarını ortaya koymakta, bu çalışmalar, konut sağlayıcılarının heteronormatif varsayımları nedeniyle LGBTQİA+'ların barınma hizmetlerine erişemediğini göstermektedir (Biçmen ve Bekiroğulları, 2014; Botti ve D'Ippoliti, 2014; Nyanzi, 2013).

1.3.6.1. Öneriler

• Kamu kurum ve kuruluşlarının, yerel yönetimlerin ve barınma alanında çalışan derneklerin ve vakıfların, LGBTQİA+'ların özelleşebilen farklı ihtiyaçlarını gidermeleri konusunda desteklenmeleri ve bilgilendirilmeleri gerekmektedir.

• Barınma riski altında bulunan özellikle genç ve yaşlı LGBTQİA+'lara yönelik özelleştirilmiş hizmetler sunulması sağlanmalıdır.

• LGBTQİA+'lar için uygun, erişilebilir ve güvenli barınma seçeneklerinin sunulması önem arz etmektedir.

- Güvenli barınma hizmetleri için LGBTQİA+ topluluklarının ihtiyaçlarının dikkate alınması gerekmektedir.
- Şiddetten hayatta kalan LGBTQİA+'lar için uygun, güvenli ve erişilebilir geçici barınma imkânları sağlanmalıdır.
- LGBTQİA+'ların barınma hizmeti kapsamında sığınmaevlerine kabul edilmesi ya da LGBTQİA+'lar özelinde sığınmaevlerinin kurulması sağlanmalıdır.

1.3.7. Hedef 16: Sürdürülebilir kalkınma için barışçıl ve kapsayıcı toplumlar tesis etmek, herkes için adalete erişimi sağlamak ve her düzeyde etkili, hesap verebilir ve kapsayıcı kurumlar oluşturmak

Şiddetin hiçbir türünün kabul edilebilir olmadığını söylemek mümkündür. Cinsel yönelim, cinsiyet kimliği ve cinsiyet ifadesine yönelik şiddet eylemleri yeni olmamakla birlikte, LGBTQİA+'lara yönelik keyfi nitelikte sayılabilecek hapis ve para cezaları, ordudan ve memuriyetten ihraç etme, “onarım” terapileri ve kamusal alandan uzaklaştırma/dışlama uzun yıllardır devam etmektedir (Kara ve ark., 2021). Toplumun heteronormatif beklentilerine/isteklerine uymayan farklı cinsel yönelim, cinsiyet kimliğine ve cinsiyet ifadesine sahip olan bireyler için şiddet, yaşamın bir parçası haline gelmektedir.

Kaos GL Derneği'nin 2013 yılından bu yana yürüttüğü Türkiye'de Homofobi ve Transfobi Temelli Nefret Suçları Araştırması'nın 2019 yılı raporunda, LGBTQİA+'lara yönelik nefret suçlarının çoğunun linç niteliği taşıdığı (faillerin iki veya daha fazla sayıda kişiden oluşması), suçların büyük oranda kamusal alanda (okullar, hastaneler, yurtlar, oteller, restoranlar, kafeler, polis merkezleri vd.) ve görgü tanıklarının gözü önünde işlendiği ve polisin pek çok vakaya kayıtsız ya da küçümseyici yaklaştığı görülmektedir (Kaos GL, 2020). Bazı durumlarda ise, özellikle ayrımcı yasaların bulunduğu yerlerde, LGBTQİA+'lar, vatandaşı oldukları ülkenin polis ve güvenlik güçleri tarafından uygulanan şiddet ve taciz ile karşı karşıya kalmaktadır.

LGBTQİA+'lar devlet mekanizmasının ve aygıtlarının korumasına güvenemedikleri durumlarda, kendilerinin de tutuklanabileceği ya da söylemlerinin dikkate alınmayacağı endişesiyle şiddet ve hatta ölüm tehditleri gibi durumları polise ya da güvenlik güçlerine bildirmemektedirler (Ciarlante ve Fountain, 2010).

1.3.7.1. Öneriler

- Ceza adalet sistemi çerçevesinde çalışan tüm programların LGBTQİA+’lara yönelik nefret suçlarını ortadan kaldırmak için aktif çaba içerisinde olmaları sağlanmalıdır.
- Polislere, güvenlik birimlerine ve ceza adalet sistemi içinde yer alan diğer personellere LGBTQİA+ ayrımcılığına ve nefret suçuna duyarlı olma ve etkili yanıt verme konusunda eğitimlerin düzenlenmesi ya da halihazırda bu tür çalışmalarda bulunan organizasyonların desteklenmesi gerekmektedir.
- Polislerin ve/veya LGBTQİA+’ların, LGBTQİA+’lara yönelik nefret suçu vakalarını raporlayabilmelerine yönelik düzenlemeler ve eğitimler geliştirilmelidir.
- Şiddetten hayatta kalan LGBTQİA+’lar için LGBTQİA+ sığınakları hayata geçirilmelidir.
- Şiddetten hayatta kalan LGBTQİA+’ların rahatlıkla ulaşabilecekleri, yerel düzeylerde (il, ilçe, semt) hizmet veren, acil şiddet hattı ve/veya çevrimiçi mekanizmalar kurulmalıdır.
- Şiddet sonrası destek mekanizmalarının, cinsel yönelim, cinsiyet kimliği ve cinsiyet ifadesi konularında aktif bir şekilde çalışması sağlanmalıdır.
- Türk Ceza Kanunu’nun ayrımcılığı düzenleyen ve “Nefret ve Ayrımcılık” adını alan 122. maddesi, cinsel yönelim, cinsiyet kimliği ve cinsiyet ifadesini de korumaya dahil etmelidir.

2. SONUÇ

Ulusal ve uluslararası kalkınma girişimleri, LGBTQİA+’ları birçok kez görmezden gelmiştir. Ayrımcı yasalar, LGBTQİA+’ların özel ihtiyaçlarını kabul etmeyen uygulamalar ve olumsuz sosyal tutumlarla bir araya gelerek, LGBTQİA+’ların haklarına erişebilmelerine engel olmaktadır. Bu noktada, dünyadaki özellikle yoksullukları ve eşitsizlikleri sona erdirmek için oluşturulan Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, LGBTQİA+’ların hak ve ihtiyaçlarının dikkate alınması noktasında önem arz etmektedir. “Kimseyi geride bırakmama”yı temel alan bu hedefler, LGBTQİA+’ların eşitlik ve hak mücadelesini de ileri taşıma potansiyeline sahiptir.

Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri’ni gerçekleştirmeye yönelik taahhütte bulunan devletlerin, LGBTQİA+’ların karşı karşıya oldukları sorunları, ilgili

hedefler çerçevesinde çözebilmeleri mümkündür. Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri kapsamında gerçekleştirilen uygulamalar, insan onurunun değerli olduğuna yönelik bir misyonun da gerçekleştirilmesine zemin hazırlayabilir. Kimsenin geride bırakılmaması, ilgili hedeflerin, LGBTQİA+'ların eşitsizlik yaşayıp yaşamadıklarından bağımsız olarak uygulanarak, onların var olan iyilik hallerinin geliştirilmesiyle mümkün olabilecektir.

3. KAYNAKÇA

- Abubakar, I. R. (2017). Access to sanitation facilities among nigerian households: Determinants and sustainability implications. *College of Architecture and Planning, University of Dammam, Saudi Arabia; Sustainability*, 9(4): 547. DOI: 10.3390/su9040547
- Badgetts, M. V., Choi, S. K., Wilson, B. D. M. (2019). *LGBT poverty in The United States: A study of differences between sexual orientation and gender identity groups*. Los Angeles, CA: The Williams Institute.
- Basiago, A. D. (1999). *Economic, social, and environmental sustainability in development theory and urban planning practice: The environmentalist*. Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Benaim, C. A., Raftis, L. (2008). The Social Dimension of Sustainable Development: Guidance and Application: Thesis submitted for completion of Master of Strategic Leadership towards Sustainability, Blekinge Institute of Technology, Karlskrona, Sweden.
- Ben-Eli, M. (2015) Sustainability: Definition and five core principles a new framework. The Sustainability Laboratory, <<http://www.sustainabilitylabs.org/assets/img/SL5CorePrinciples.pdf>>, (Erişim Tarihi: 10.05.2022).
- Bıçmen, Z., Bekiroğulları, Z. (2014). Social problems of LGBT people in Turkey. *Procedia- Social and Behavioural Sciences*, 113, 224-233.
- Botti, F., D'ippoliti, C. (2014). Don't ask don't tell (that you're poor). Sexual orientation and social exclusion in Italy. *Journal of Behavioural and Experimental Economics*, 49, 8-25.
- Bradlow, J., Bartram, F., Guasp, A., Jadva, V. (2017). *School report: The experiences of lesbian, gay, bi and trans young people in Britain's schools in 2017*. University of Cambridge Center of Family Research and Stonewall.
- Breuer, A., Janetschek, H., Malerba, D. (2019). *Translating sustainable development goal (SDG) Interdependencies into policy advice: Sustainability*. Bonn, Germany: MDPI German Development Institute (DIE).

- Brown, T. N., Romero, A. P., Gates, G. J. (2016). *Food insecurity and SNAP participation in the LGBT community*. Los Angeles, CA: The Williams Institute.
- Browning, M., Rigolon, A. (2019). School green space and its impact on academic performance: A systematic literature review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(3), 429. DOI: 10.3390/ijerph16030429
- Cerin, P. (2006). Bringing economic opportunity into line with environmental influence: A discussion on the coase theorem and the Porter and van der Linde hypothesis. *Ecological Economics*, 56, 209–225. DOI: 10.1016/j.ecolecon.2005.01.016
- Choi, S. K., Wilson, B. D. M., Shelton, J., Gates, G. (2015). *Serving our youth 2015: The needs and experiences of lesbian, gay, bisexual, transgender, and questioning youth experiencing homelessness*. Los Angeles, CA: The Williams Institute with True Colors Fund.
- Ciarlante, M., Fountain, K. (2010) *Why it matters: Rethinking victim assistance for lesbian, gay, bisexual, transgender, and queer victims of hate violence and intimate partner violence*. Washington and New York: National Center for Victims of Crime and the National Coalition of AntiViolence Programs.
- Crissman, H. P., Berger, M. B., Graham, L. F., Dalton, V. K. (2017). Transgender demographics: A household probability sample of US adults. *American Journal of Public Health*, 107(2), 213–215. DOI: 10.2105/AJPH.2016.303571
- Cooper, P. J., Vargas, M. (2004). *Implementing sustainable development: From global policy to local action*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield Publishers, Inc.
- Daly, H. E. (1992). U. N. conferences on environment and development: Retrospect on Stockholm and prospects for Rio. *Ecological Economics: The Journal of the International Society for Ecological Economics*, 5, 9–14. DOI: 10.1016/0921-8009(92)90018-N
- Dernbach, J. C. (1998). Sustainable development as a framework for national governance. *Case Western Reserve Law Review*, 49(1), 100–103.
- Dernbach, J. C. (2003). Achieving sustainable development: The Centrality and multiple facets of integrated decision making. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 10, 247–285. DOI: 10.2979/ gls.2003.10.1.247
- di Giacomo, E., Krausz, M., Colmegna, F., Aspesi, F., Clerici, M. (2018). Estimating the risk of attempted suicide among sexual minority youths: A systematic review and meta-analysis. *JAMA Pediatrics*, 172(12), 1145–1152. <https://doi.org/10.1001/jamapediatrics.2018.2731>

- Diesendorf, M. (2000). Sustainability and sustainable development. In D. Dunphy, J. Benveniste, A. Griffiths, P. Sutton (Eds.), *Sustainability: The corporate challenge of the 21st century* (pp. 2, 19–37). Sydney: Allen & Unwin.
- Du, Q., Kang, J. T. (2016). Tentative ideas on the reform of exercising state ownership of natural resources: Preliminary thoughts on establishing a state-owned natural resources supervision and administration commission. *Jiangxi Social Science*, 6, 160.
- Du Pisani, J. A. (2006). Sustainable development historical roots of the concept. *Environmental Sciences*, 3(2), 83–96. DOI: 10.1080/15693430600688831
- Durso, L. E., Gates, G. J. (2012). *Serving our youth: Findings from a national survey of services providers working with lesbian, gay, bisexual and transgender youth who are homeless or at risk of becoming homeless*. Los Angeles, CA: The Williams Institute.
- Erickson-Schroth, L., Wu, S.X., Glaeser, E. (2020). Sexual and gender-based violence in lesbian, gay, bisexual, transgender, and queer communities. In: Ades, V. (Eds) *Sexual and gender-based violence*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-38345-9_6
- Evers, B. A. (2018). Why Adopt the Sustainable Development Goals? The Case of Multinationals in the Colombian Coffee and Extractive Sector (*Master Thesis*). Erasmus University, Rotterdam.
- Farazmand, A. (2016). *Global encyclopedia of public administration, public policy, and governance*. Amsterdam: Springer International Publishing.
- Fredriksen-Goldsen, K. I., Kim, H.-J., Bryan, A. E. B., Shiu, C., Emlet, C. A. (2017). The cascading effects of marginalization and pathways of resilience in attaining good health among LGBT older adults. *The Gerontologist*, 57, S72–S83. DOI: 10.1093/geront/gnw170.
- Galati, A. J. (2015). Onward to 2030: Sexual and Reproductive Health and Rights in the Context of the Sustainable Development Goals, *Guttmacher Policy Review* 18(4), <<https://www.guttmacher.org/about/gpr/2015/10/onward-2030-sexual-and-reproductive-health-and-rights-context-sustainable>>, (Erişim Tarihi: 20.05.2022).
- Goldbach, J. T., Tanner-Smith, E. E., Bagwell, M., Dunlap, S. (2014). Minority stress and substance use in sexual minority adolescents: a meta-analysis. *Prevention science : The official journal of the Society for Prevention Research*, 15(3), 350–363. <https://doi.org/10.1007/s11121-013-0393-7>
- Gossling-Goidsmiths, J. (2018). Sustainable Development Goals and Uncertainty Visualization. Thesis submitted to the Faculty of Geo-Information Science and

Earth Observation of the University of Twente in partial fulfilment of the requirements for the degree of Master of Science in Cartography.

- Gray, R. (2010). Is accounting for sustainability actually accounting for sustainability ... and how would we know? An exploration of narratives of organisations and the planet. *Accounting, Organizations and Society*, 35(1), 47–62. DOI: 10.1016/j.aos.2009.04.006
- Hadland, S. E., Austin, S. B., Goodenow, C. S., Calzo, J. P. (2014). Weight misperception and unhealthy weight control behaviors among sexual minorities in the general adolescent population. *The Journal of adolescent health: Official publication of the Society for Adolescent Medicine*, 54(3), 296–303. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2013.08.021>
- Hak, T., Janoušková, S., Moldan, B. (2016). Sustainable development goals: A need for relevant indicators. *Ecological Indicators*, 60(1), 565–573. DOI: 10.1016/j.ecolind.2015.08.003
- Harlow, A. F., Lundberg, D., Raifman, J. R., Tan, A., Streed, C. G., Jr, Benjamin, E. J., Stokes, A. C. (2021). Association of coming out as lesbian, gay, and bisexual+ and risk of cigarette smoking in a nationally representative sample of youth and young adults. *JAMA Pediatrics*, 175(1), 56–63. <https://doi.org/10.1001/jamapediatrics.2020.3565>
- Hylton, K. N. (2019). When should we prefer tort law to environmental regulation? *Washburn Law Journal*, 41, 515–534.
- Kaos Gey ve Lezbiyen Kültürel Araştırmalar ve Dayanışma Derneği (Kaos GL). (2020). *2019 yılında Türkiye’de gerçekleşen homofobi ve transfobi temelli nefret suçları raporu*. Ankara: Ceket Medya.
- Kara, Y. (2020). Engelli LGBTİ+’lar ve sosyal hizmet. *Engellilik alanında sosyal hizmet kuram ve uygulamaları* (Editör: Tekinal, M., Özden, S. A.) içinde. Ankara: Nobel.
- Kara, Y. (2021). *LGBTİ+’lara yönelik kapsayıcı ve olumlayıcı sosyal hizmet uygulaması*. Ankara: Ceket Medya
- Kara, Y., Tiftik, S., Kır, H., Demir, H., Sarıyılmaz, M., Serpen, A. S. (2022). LGBTQIA+ people access to social services during the pandemic in Turkey. *Journal of Social Service Research*. DOI: 10.1080/01488376.2022.2092583
- Kara, Y., Duyan, V. (2022). The effects of emotion-based group work on psychosocial functions of LGBT people. *Social Work with Groups*, 1–15. <https://doi.org/10.1080/01609513.2022.2027851>
- Katz-Wise, S. L., Rosario, M., Tsappis, M. (2016). Lesbian, gay, bisexual, and transgender youth and family acceptance. *Pediatric Clinics of North America*, 63(6), 1011–1025. <https://doi.org/10.1016/j.pcl.2016.07.005>

- Kolk, A. (2016). The social responsibility of international business: From ethics and the environment to CSR and sustainable development. *Journal of World Business*, 51(1), 23–34. DOI: 10.1016/j.jwb.2015.08.010
- Kosciw, J. G., Greytak, E. A., Palmer, N. A., Boesen, M. J. (2014). *The 2013 National School Climate Survey: The experiences of lesbian, gay, bisexual and transgender youth in our nation's schools*. New York: GLSEN.
- Lanham, M., Ridgeway, K., Dayton, R., Castillo, B. M., Brennan, C., Davis, D. A., Emmanuel, D., Morales, G. J., Cheririser, C., Rodriguez, B., Cooke, J., Santi, K., Evens, E. (2019). “We're going to leave you for last, because of how you are”: Transgender women's experiences of gender-based violence in healthcare, education, and police encounters in Latin America and the Caribbean. *Violence and Gender*, 6(1), 37–46. <https://doi.org/10.1089/vio.2018.0015>
- Lele, S. M. (1991, June). Sustainable development: A critical review. *World Development*, 19(6), 607–662. DOI: 10.1016/0305-750X(91)90197-P
- Littig, B., Grießler, E. (2005). Social sustainability: A catchword between political pragmatism and social theory. *International Journal of Sustainable Development*, 8, 65–79. DOI: 10.1504/IJSD.2005.007375
- Lobo, M. J., Pietriga, E., Appert, C. (2015). An evaluation of interactive map comparison techniques. In Proceedings of the 33rd Annual ACM Conference on Human Factors in Computing Systems (pp.3573–3582). New York, USA: ACM Press. DOI: 10.1145/2702123.2702130
- Lorway, R., Thompson, L. H., Lazarus, L., Du Plessis, E., Pasha, A., Mary, P. F., Khan, S., Reza-Paul, S. (2014). Going beyond the clinic: Confronting stigma and discrimination among men who have sex with men in Mysore through community-based participatory research. *Critical Public Health*, 24, 73-87.
- Mensah, J., Enu-Kwesi, F. (2019) Implications of environmental sanitation management for sustainable livelihoods in the catchment area of Benya Lagoon in Ghana. *Journal of Integrative Environmental Sciences*, 16(1), 23-43. DOI: 10.1080/1943815X.2018.1554591
- Mohieldin, M. (2017). The sustainable development goals and private sector opportunities. EAFIT University of Medellín. <<https://thedocs.worldbank.org/en/doc/394231501877501769-0270022017/original/TheSustainableDevelopmentGoalsandPrivateSectorOpportunities.pdf>>, (Erişim Tarihi: 15.05.2022).
- Nyanzi, S. (2013). Homosexuality, sex work, and HIV/AIDS in displacement and post-conflict settings: The case of refugees in Uganda. *International Peacekeeping*, 20, 450-468.

- Ongsupankul, W. (2020). Finding sexual minorities in United Nations sustainable development goals: Towards the deconstruction of gender binary in international development policies. *LSE Law Review*, 5, 1–30.
- Özmete, E. (2010). Sosyal hizmette sürdürülebilir kalkınma anlayışı: Kavramsal analiz. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 22(22), 79-90.
- Park, A., Mendos, L. R. (2019). FOR ALL: The Sustainable Development Goals and LGBTI People, <https://www.researchgate.net/publication/331998586_FOR_ALL_The_Sustainable_Development_Goals_and_LGBTI_People>, (Erişim Tarihi: 14.05.2022).
- Peet, R. (1999). *Theories of development*. New York: Guilford Press.
- Reisner, S. L., Poteat, T., Keatley, J., Cabral, M., Mothopeng, T., Dunham, E., Holland, C. E., Max, R., Baral, S. D. (2016). Global health burden and needs of transgender populations: A review. *Lancet (London, England)*, 388(10042), 412–436. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(16\)00684-X](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(16)00684-X)
- Reyes, G. E. (2001). Four main theories of development: Modernization, dependency, world-system, and globalization. *Nómadas. Revista Crítica de Ciencias Sociales y Jurídicas*, 4(2), 109–124. University of Pittsburgh, USA.
- Rhoades, H., Rusow, J. A., Bond, D., Lanteigne, A., Fulginiti, A., Goldbach, J. T. (2018). Homelessness, mental health and suicidality among LGBTQ youth accessing crisis services. *Child Psychiatry & Human Development*, 49(4), 643–651. DOI: 10.1007/s10578-018-0780-1
- Romero, A. P., Goldberg, S. K., Vasquez, L. A. (2020). *LGBT people and housing affordability, discrimination, and homelessness*. Los Angeles, CA: The Williams Institute.
- Safer, J. D., Coleman, E., Feldman, J., Garofalo, R., Hembree, W., Radix, A., Sevelius, J. (2016). Barriers to healthcare for transgender individuals. *Current Opinion in Endocrinology, Diabetes, and Obesity*, 23(2), 168–171. <https://doi.org/10.1097/MED.0000000000000227>
- Saner, R., Yiu, L., Nguyen, M. (2019). Monitoring the SDGs: Digital and social technologies to ensure citizen participation, inclusiveness and transparency. *Development Policy Review (Wiley)*, 38, 483–500. <https://doi.org/10.1111/dpr.12433>
- Schaefer, A., Crane, A. (2005). Addressing sustainability and consumption. *Journal of Macromarketing*, 25(1), 76–92.
- Schneebaum, A., Badgett, M. V. (2019). Poverty in US lesbian and gay couple households. *Feminist Economics*, 25(1), 1–30. <https://doi.org/10.1080/13545701.2018.1441533>.

- Semlyen, J., King, M., Varney, J., Hagger-Johnson, G. (2016). Sexual orientation and symptoms of common mental disorder or low wellbeing: Combined meta-analysis of 12 UK population health surveys. *BMC Psychiatry*, 16, 67. <https://doi.org/10.1186/s12888-016-0767-z>
- Society Against Sexual Orientation Discrimination (SASOD). (2016). Suffering in Silence: Violence against LBT Women in Guyana, <<https://www.oas.org/es/mesecvi/docs/Round3-ShadowReport-Guyana.pdf>>, (Erişim Tarihi: 19.05.2022).
- Stoddart, H., Schneeberger, K., Dodds, F., Shaw, A., Bottero, M., Cornforth, J., White, R. (2011). A pocket guide to sustainable development governance. *Stakeholder Forum 2011*.
- Sullivan, K. M. (2014). Acceptance in the domestic environment: The experience of senior housing for lesbian, gay, bisexual, and transgender seniors. *Journal of Gerontological Social Work*, 57(2-4), 235-250. DOI: 10.1080/01634372.2013.867002
- Taylor, S. J. (2016). *A review of sustainable development principles: Centre for environmental studies*. South Africa: University of Pretoria.
- Teixeira-Filho, F. S., Rondini, C. A., Bessa, J. C. (2011). Reflexões sobre homofobia e educação em escolas do interior paulista. *Educação e Pesquisa*, 37, 725-741.
- Thomas, C. F. (2015). Naturalizing Sustainability Discourse: Paradigm, Practices and Pedagogy of Thoreau, Leopold, Carson and Wilson (*Ph.D Thesis*). Arizona State University.
- Tjarve, B., Zemite, I. (2016). The role of cultural activities in community development. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 64(6), 2151-2160. DOI: 10.11118/actaun201664062151
- Todaro, M. P., Smith, S. C. (2006). *Economic development* (8th ed.). Reading: Addison-Wesley.
- Ukaga, U., Maser., C., Reichenbach, M. (2011). Sustainable development: Principles, frameworks, and case studies. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 12(2), Emerald Group Publishing Limited. DOI: 10.1108/ijshe.2011.24912bae.005.
- United Nations. (2018). The Sustainable Development Goals Report 2017, <<https://unstats.un.org/sdgs/files/report/2017/thesustainabledevelopmentgoalsreport2017.pdf>>, (Erişim Tarihi: 10.05.2022).
- United Nations. (2019). Sustainable Development Goals, The Sustainable Development Agenda, <<https://www.un.org/sustainabledevelopment/development-agenda/>>, (Erişim Tarihi: 15.05.2022).

- United Nations Development Programme (UNDP). (1991). Human Development Report, United Nations Development Programme, <https://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/220/hdr_1991_en_complete_nostats.pdf>, (Erişim Tarihi: 13.05.2022).
- United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women (UN Women). (2017). Reduce Violence Against Women with Focus on Lesbian, Bisexual and Transgender (LBT) Community in Albania, <https://unfpa.unwomen.org/sites/default/files/Field%20Office%20UNTF/Publications/2017/Final%20Evaluation/Final%20Project%20Evaluation%20Report%20-%20Alliance%20against%20Discrimination%20of%20LGBT%20people_compressed.pdf>, (Erişim Tarihi: 19.05.2022).
- Wagner, G. J., Aunon, F. M., Kaplan, R. L., Karam, R., Khoury, D., Tohme, J., Mokhbat, J. (2013). Sexual stigma, psychological well-being and social engagement among men who have sex with men in Beirut, Lebanon. *Culture Health and Sexuality*, 15, 570-582.
- Winter, S., Diamond, M., Green, J., Karasic, D., Reed, T., Whittle, S., Wylie, K. (2016). Transgender people: Health at the margins of society. *Lancet (London, England)*, 388(10042), 390–400. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(16\)00683-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(16)00683-8)
- Zhai, T. T., Chang, Y. C. (2019). Standing of environmental public-interest litigants in China: Evolution, obstacles and solutions. *Journal of Environmental Law*, 30, 369–397. DOI: 10.1093/jel/eqy011

ISBN: 978-625-6971-83-7

BÖLÜM 16

TÜRKİYEDE YEREL YÖNETİMLERİN TARİHÇESİ

Dr. Öğr. Üyesi Hatun KORKMAZ¹

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, 1839 yılında Tanzimat'ın ilanı ile devletin bütün alanlarında olduğu gibi kamu kurumlarında da batılı anlayışın yerleştirilmesi yönünde çalışmalarına başlamıştır. Bu doğrultuda yerel yönetim hizmetlerinde köklü değişimler meydana getirilmiştir. Tanzimat'ın ilanına kadar resmi kurum anlamında yerel yönetim hizmetleri olmasa da bu işlevi yerine getirecek merciler bulunmaktaydı ve yerel yönetim hizmetleri merkezîyetçi bir anlayışla yürütülüyordu (Özsoy, 2000: 623). Bu anlamda mahalli hizmetler, uzun bir geçmişe sahip olan vakıflar, loncalar ve kadılar tarafından yerine getirilmiş ve bugünkü yerel yönetim hizmet anlayışının alt yapısı bu kurumlardan beslenmiştir (Ortaylı, 1990: 65). Bu haliyle batılı örneklerinden farklı bir yapıda Osmanlı belediye hizmetleri, daha çok bayındırlık ve bazı halk hizmetlerinin yürütülmesini sağlayacak bir araç olarak düşünülmüştür (Ortaylı, 2008: 438).

Bu bağlamda, Tanzimat'ın ilanına kadar genel olarak kadının sorumluluğunda yürütülen belediye hizmetleri öncelikle İhtisap Nezareti ve Evkaf Nezareti'ne devredilmiş, daha sonra da İstanbul Şehremaneti (1854) adıyla belediye hizmetlerini resmi bir şekilde yürütecek bir örgüt oluşturulmuştur. Batılı anlamda ilk belediye örgütü ise, 1857 yılında Altıncı daire-i Belediye adıyla Beyoğlu ve Galata semtlerinde kurulmuştur. Belediye örgütü kurulmasına rağmen Şehremaneti'nin başında bulunan Şehremini seçimle iş başına gelememekteydi. Meclis de keza atama yolu ile oluşuyordu. Meclis üyeleri esnaf veya bazı ileri gelen bürokratlardı. Meclisin görevi daha çok danışma kurulu niteliğindedir. İlk etapta başarılı olamayan belediyecilik denemeleri daha sonraları gelişme göstererek devletin diğer noktalarında da kurulmaya başlamış ve zamanla gelişme göstermiştir.

Batı kültüründe 12. Yüzyıldan beri varlığını sürdüren yerel yönetim hizmetleri, merkezi hükümet karşısında bir bölgenin veya bir kentin mali ve

¹ Erciyes Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

yönetim alanda özerkliğe kavuşması ile tabir edilmiştir. Bu yönetim şekli, merkezi otoritenin birliği ve bütünlüğünden ziyade yerel güçlerin ortaya çıkışını desteklemektedir. Batıda yerel yönetimler muhalefet kavramıyla ilişkili kurumlar olarak ortaya çıkmışken, Türk tarihinde merkezi otoritenin birliği ve bütünlüğü açısından muhalefet yönetimlere sıcak bakılmamıştır. Dolayısıyla yerel yönetim kurumlarına Tanzimat'ın ilanına kadar rastlanmamıştır (Eryılmaz, 2000: 171). Osmanlı Devleti'nde yerel yönetimlerin kurulması devlet eliyle başlatılırken, Avrupa'da yerel yönetimler halkın isteği ve baskısı sonucunda oluşturulmuştur (Tekeli, 1982: 308). Bu nedenle yerel yönetim hizmetleri bugün bile büyük oranda merkeze bağımlı olarak varlığını sürdürmektedir.

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti dönemindeki yerel yönetim hizmetlerinden, değişim ve modernleşme sürecinden bahsedilecektir.

TANZİMAT ÖNCESİ YEREL YÖNETİMLER

Tarih sahnesine çıkan ilk Türk Devleti'nde, Osmanlı'nın Tanzimat'ın ilanına kadar belediye teşkilatı bulunmamaktaydı (Yıldırım, 2006: 31; Türkoğlu, 2009: 94). Bu nedenle Türkiye'de yerel yönetimlerin tarihsel gelişimi Osmanlı Dönemi'ne dayanmaktadır. Yerel yönetim geleneği Tanzimat'ın ilanından sonra ortaya çıkan kurumlarla tüzel kişilik kazanmıştır. Ancak, Tanzimat'tan önce belediye birliklerinin olmayışı belediye hizmetlerinin görülmediği anlamına gelmemektedir. Tüzel olarak belediye birlikleri olmasa da bu hizmetleri görece kadılık, loncalar ve vakıflar bulunmaktaydı.

Kadı: Kadı, kelime olarak hükmeden yerine getiren anlamlarını taşımaktadır. Osmanlı Devleti'nde şer-i ve hukuki hükümleri uygulamak devlet emirlerini yerine getirmek kadının görevidir. Genel olarak kadı denilince akla her ne kadar adli konular gelse de kadı hem hukuki hem idari hem de belediye olarak kazada en yetkili kişiydi (Es, www.yerelsiyaset.com, 15.05.2013). Osmanlı idare sisteminde temel mülki idare birimi olan kazanın hukuki ve idari yönetiminin başında kadı bulunmaktaydı. Kadılar merkezden atanmakta idi ve hemen hemen bütün belediye yetkilere sahipti. Kadı bu yönüyle bugünkü manalarda hem memur hem hâkim hem belediye başkanı hem de mülki amirdi.

Kadının tek başına bu kadar görevi yerine getirmesi mümkün olmadığından kadının bu görevlerine yerine getirmesinde Subaşı, Naip, İmam ve Muhtesip gibi yardımcı kişiler bulunmaktaydı. Örneğin, Kadı'nın yerleşim birimlerindeki belediye hizmetlerinin yerine getirilmesinden sorumlu memura "muhtesip" denirdi. Muhtesip, esnafı denetlemek ve ticari hayatın düzenini sağlamakla mükellefti. Ayrıca Muhtesip' in temel görevlerinden bazıları da temel tüketim maddelerine narh koymak, bu maddeleri denetlemek, çarşı ve Pazar işleri ile

ilgilenmek, tartı ve ölçü aletlerini kontrol etmek gibi bugünkü belediye zabıtasının yerine getirdiği görevlerdi (Eryılmaz, 2000: 172-173).

Kadıya yardımcı olan diğer bir memur ise subaşıydı. Subaşı, şehrin güvenliğinden kadıya karşı sorumlu emniyet amiriydi. Naip, kadının yargıdaki yardımcıydı. Bunların dışında imam da bugünkü mahalle muhtarı şeklinde görev yürütürdü. Mahalleyi yöneten imamlar, padişahın kararı ile atanır ve bu birimlerin yönetiminde kadıya karşı birinci derecede sorumlu olurlardı. İmamın en önemli görevi mahalle sakinlerine salınan vergilerin toplanması ve paylaşılması idi. İmamın bugünkü muhtarlık kurumundan en önemli farkı muhtarların o yöredeki kişiler tarafından seçimle iş başına gelmesi, imamın ise padişahın beraatı ile atanmasıdır.

Kadı ve yardımcıları devletten maaş almazlardı. Kadının maaşı mahkeme davalarına baktığı harçlardan ibaretti. Kadıya şehir yönetiminde yardımcı olan görevlilerin maaşı ise, halktan alınan vergi ve caza gelirlerinden karşılanmaktaydı (Ünal, 2011: 242).

Osmanlı'da Kadı'nın gerek başkentte gerekse taşrada yardım aldığı yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra, Kadı kolluk görevini yerine getirecek güçten ve örgütten yoksun kalmıştır. Şehir yönetiminde denetimi sağlamak ve gelirlerin toplanmasını temin etmek için, 1826 yılında İstanbul'da İhtisap nazırlığı, taşrada ise, İhtisap Müdürlüklerinin kurulması ile kadı yargı organı ve vakıf denetçisi durumuna düşmüştür. 1836 yılında Evkaf Nazırlığının kurulmasından sonra ise, kadılar vakıflar üzerindeki denetim ve yönetim yetkilerini de kaybetmiş, sadece yargı organı niteliğine bürünmüştür (Ortaylı, 1973: 17). Tanzimat'ın ilanından sonra Nizami mahkemelerin kurulması ile de sadece şer-, yargıçlar haline gelmişlerdir.

Vakıflar: Osmanlı Devleti'nde şehir hizmetlerinin yürütülmesinde kadılık kurumu kadar vakıfların da önemli bir yeri vardır. Osmanlı toplumunda belediye hizmetleri çoğunlukla vakıf esasına dayanmakta idi ve okul, kütüphane, hastane, misafirhane, yurt ve sosyal yardım gibi hizmetler, geleneksel olarak eskiden beri vakıflar tarafından yürütülmekte idi (Eryılmaz, 1997: 37). Vakıfların bu fonksiyonları, günümüzde modern anlamda belediye hizmetlerinin kurulmasından sonra da devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde vakıf, belirli bir malı kamunun yararına yönelik bir hizmete veya hizmetlere mütemadiyen tahsis etmek anlamına gelmektedir. Osmanlı toplumunda, kişni veya kişilerin sahip olduğu mal varlığı üzerinde sadece kendinin değil, yaşadığı toplumun da hakkı olduğu inancı yaygındı. Bu sebeple varlıklı kişilerden vakıf kurmaları ve topluma yararlı olmaları beklenirdi. O dönemde devlet memuru olanlar zengin sayıldığı için vakıfların çoğu başta

padişahlar olmak üzere kamu görevlilerinin eseri idi (Es, www.yerelsiyaset.com, 15.05.2013).

Vakıflar Osmanlı Devleti'nde tımar ve merkezi bütçe sistemi gibi kamu hizmetlerinin karşılanmasında önemli bir gelir kaynağı olmuş ve taşra yönetiminde eğitim, sağlık ve bayındırlık gibi hizmetler vakıf sistemi ile yürütülmüştür (Özsoy, 2000: 623). Bu nedenle Osmanlı döneminde mahalli hizmetler vakıflar, loncalar ve mahalleler tarafından yerine getirilmiş ve birçok yerel ve toplumsal ihtiyacın karşılanmasında yerel yönetimlere önemli birikim sağlamışlardır (Ortaylı, 1990: 65).

Loncalar: Osmanlı Devleti'nde loncalar kamu niteliği taşıyan işleri yürüten birliklerden biriydi. Loncalar XIII. Yüzyılda ortaya çıkan ahilik teşkilatının bir devamı niteliğindedir. Esnaf sistemi ahilik sistemi gibi hiyerarşik örgütlenmişti. Bu hiyerarşi, esnaf şeyhi, yiğitbaşı, usta, kalfa ve çırak şeklinde oluşturulmuştu. Dükkân açma izni yalnızca ustaya aitti. Esnafın özel işleri için toplandığı odaya "lonca" denirdi. Loncalar bir nevi yerel sivil toplum örgütleri şeklinde oluşturulmuştu. Loncalar sayesinde esnaf idarede söz sahibi olmaktadır. Loncanın başında bulunan esnaf şeyhi esnaf tarafından seçilir, kadı tarafından resmîyet kazanırdı (Es, www.yerelsiyaset.com, 15.05.2013; Bayram, 2011: 81; Bayram, 2012: 81).

Loncalar, üyelerinin mesleki etkinliklerini denetler ve düzenler, merkezi idare ile halk arasında aracılık rolünü üstlenirlerdi. Loncaların üretim ve satış konusunda denetleme, yönlendirme, bilgilendirme ve cezalandırma yetkilerine sahip olması, bugünkü tüketici haklarının korunmasına yönelik uygulamalara tekabül etmektedir.

Mahalle Yönetimi: Mahalle yönetimi Osmanlı Devleti'nden günümüze kadar isim değişikliğine uğramadan gelen bir kurumdur. Bugün de olduğu gibi mahalleler, Osmanlı idari teşkilatında önemli bir yere sahipti. Osmanlı Devleti'nde mahalle imamları hem din adamı olarak hem de kadıların mahalledeki yardımcısı olarak görev yapmışlardır. Mahalle imamları kadıların naiblerinden sonra en önemli yardımcı ve mahallenin baş yöneticisi olarak bilinmektedir. İmam, mahallenin yöneticisi ve temsilcisi olarak kadı tarafından tayin edilir ve denetlenirdi (Ortaylı, 1976: 97-99). İmamlar mahallede hem din adamlığı yapar hem de kadıya yardımcı olurlardı. İmamların en önemli görevi, mahalle sakinlerine salınan vergilerin paylaşılması ve toplanması idi. İmamların hükümetten aldıkları maaş gelirleri yoktu. Gelirleri, hizmetlerden aldıkları harçlar, cenaze ücretlerinde ibaretti.

Osmanlı'da imam-kadı hiyerarşisinin yıkılması, II. Mahmut reformlarıyla başlamıştır. Kadı'nın idari fonksiyonları azalıp güvenlik ve beledi hizmetlerdeki

sorumluluğu kaldırılınca, mahalle imamlarının da bu doğrultuda yönetici vasfı kalmamıştır. Bu reformlarla mahalle ve köylerin yapısı değişmiştir. Üst yönetici düzeyindeki kadının bütün mülki görevleri elinden alınırken ve Tanzimat'ın ilanı ile sadece bir şer-i hâkim olarak görevini sürdürürken imamların görevi nispeten daha az değişime uğramıştır. Eskisi gibi tek söz sahibi olmasalar bile belirli bir görev ve yetki sahibi olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. En nihayetinde 19. Yüzyıl reformlarıyla mahalle ve köylerde muhtarlık kurulmaya başlayınca, imama göre muhtar daha yetkili bir konumda olmuştur (Vural, www.icisleri.com, 10.05.2013).

Osmanlı Devleti'nde mahallelerde bulunan önemli bir kurum olan avarız akçası vakfı, toplumsal gereksinimlerin ve kentsel hizmetlerin görülmesi amacıyla kurulmuş olan özerk mali fon niteliği taşımakta ve mahalle yöneticilerinden seçilen heyet tarafından yönetilmekteydi (Atasoy, 1992: 16). Önemli bir şehir birimi olan mahallere yerleşmek kolay bir durum değildi. Bu dönemde kişinin mahalleye yerleşebilmesi için güvenilir dürüst ahlaklı biri olduğuna dair iki kefil göstermesi gerekiyordu. Bu durum, mahallede herkesin birbirini tanmasına, asayişin ve güvenliğin sağlanmasına yardımcı oluyordu (Es, www.yerelsiyaset.com, 15.05.2013).

Osmanlı Devleti'nde II. Mahmut Dönemi'ne kadar önemli bir kurum olan kadılık kurumu, muhtarlık teşkilatının kurulması ile birlikte yerel yönetimlerde eski önemini yitirmiş, dolayısıyla mahalle yönetiminde de birtakım değişikliklere gidilmiştir. Bu değişiklikler kadının görev ve yetkilerini sınırlandırmış ve imamları da etkilemiştir (Işık ve Şahin, 2011).

TANZİMAT SONRASI YEREL YÖNETİMLER

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda yerel yönetim fikrinin ortaya çıkması Tanzimat ile başlamıştır. Kırım Savaşı sırasında ilk belediye kurulması yolunda adımlar atılmış, fakat tam anlamıyla özerk bir bütçeye ve statüye sahip mahalli idare birlikleri oluşturulmamıştır (Es, www.yerelsiyaset.com, 15.05.2013). Tanzimat Dönemi, Osmanlı sisteminin batı kurumlarına göre yeniden yapılanmasının miladı olmuştur. Osmanlı Devleti içte ve dışta kalkınmanın yolunun Avrupa tarzı bir modernleşmeden geçtiğini düşünmekteydi. Yerel yönetimlerde yapılan reformlar da bu modernleşme sürecinin bir parçasıydı. Bu amaçla öncelikle Tanzimat'ın ilanından sonra, taşrada mali işlerin yürütülmesi, yolsuzlukların giderilmesi yönünde "muhassıl" adında maliye memurları atanmıştır (Eryılmaz, 2002: 8).

Yerel yönetimlerin kurulması bakımından ilk teşebbüs, 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın (Gülhane Hattı Hümayun) ilanından sonra yaşanan Kırım Savaşı sırasında müttefik devletlerle artan ilişkiler ve savaşın verdiği zararlar nedeniyle belediye alanında başlamıştır (Eryılmaz, 1995: 340). Bu yıllarda Galata ve

Beyoğlu'nda yaşayan Avrupalıların sayısı artmıştır. Maddi ve ticari yönden güçlü olan bu kişiler, zamanla büyük Avrupa kentlerinde olduğu gibi İstanbul'da da belediye hizmetleri, taş döşeli sokaklar, temiz su ve lağım kanalları gibi hizmetler istemeye başlamışlardır (Shaw, 2000: 126). Tanzimat dönemine kadar genel olarak kadıların sorumlu olduğu, bazı hizmetlerin vakıflar loncalar, esnaf ve dini cemaatler tarafından gerçekleştirildiği yerel yönetim hizmetleri, Tanzimat'ın ilanıyla İhtisap Nezareti ve Evkaf Nezareti'ne devredilmiştir. Bu kapsamda yerel yönetim hizmetleri demokratikleşmenin aksine, taşradaki yöneticilerin yetkileri azaltılarak merkezi hükümetin otoritesi artırılmaya çalışılmıştır. Kırım Savaşı'ndan sonra şehirlerde meydana gelen ağır tahrip ve savaşta Osmanlı Devleti'nin müttefikleri ile artan ilişkileri neticesinde 16 Ağustos 1854 yılında resmi olarak Şehremaneti adıyla bir belediye örgütü kurulmuştur (Ergin, 1995: 129). Şehremaneti'nin kurulmasından önce yerel yönetimde dönüşüm maksadıyla öncelikle taşrada mali işlerin yürütülmesi, yolsuzlukların giderilmesi yönünde "muhasıl" adında maliye memurları atanmıştır (Eryılmaz, 2002: 8).

Muhasıllık Meclisleri: bu meclisler, vergilerin toplanması işini mültezimlerden alınıp, sancaklardaki memurlara toplattırılması amacıyla, yerel halkın bu memurların vazifesine yardım etmek amacıyla oluşturulmuştur (Lewis, 1996: 382; Sunay, 2002: 124). Muhasıllık meclisleri, merkezce tayin edilen bir muhasıl ve onun yardımcıları, o yerin hâkimi, müftüsü, kumandanı ve ruhani reisleri, beldenin ileri gelenlerinden altı kişiden oluşmaktaydı.

İstanbul Şehremaneti: 16 Haziran 1854 yılında kurulan Osmanlı'da batılı anlamda ilk belediye hizmeti niteliği taşıyan Şehremaneti, şehrin emanet edildiği yer anlamını taşımaktaydı. Şehremanetin başında, merkezi yönetim tarafından atanan Şehremini (şehrin emini) bulunurdu. Şehremanetin karar ve yürütme organı şehremini ve şehir meclisinden oluşmaktaydı. Şehremanetin görevleri, şehrin zorunlu ihtiyaç maddelerinin sağlanmasına dikkat etmek, narh koymak ve uygulamak, yol ve kaldırım yaptırıp onarmak, temizlik işleri ve esnafın kontrolünü yapmaktı (Ortaylı, 2000: 134). Şehremanetin kurulmasındaki en temel amaç, yerel ve ortak hizmetlerin yürütülmesinde merkeze yardımcı kuruluşların oluşturulması olmuştur. Dolayısıyla bu dönemde yerel demokrasiden veya yerel katılımdan söz etmek mümkün değildir.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın ilan edilmesinden önce yerel hizmetlerin uygulanması şekli, Tanzimat'ın ilanından sonra Şehremaneti ile tek bir çatı altında toplanmıştır. Daha önce ayrı çatılar altında varlığını sürdüren bu yerel hizmetler Şehremaneti ile tek çatı altına alınarak daha merkezi bir hal almıştır. Şehremanetin kurulmasında Kırım Savaşı sırasında Osmanlı'nın müttefiki olan devletlere mensup ve İstanbul'da yaşayan şahısların modern, bakımlı, temiz bir çevre istemeleri etkili olmuştur (Türe, 2000: 38). Bu nedenle Şehremaneti, o dönemde batılı ülkelerdeki komünlerin yaptığı görevleri yerine getirmek üzere

oluşturulmuştur. Fakat şehremaneti mali yetersizlikler ve personel eksikliği gibi sorunlardan ötürü maalesef başarılı olamamıştır (Ortaylı, 1979: 296).

Altıncı Daire-İ Belediye: Şehremaneti ile belediye hizmetlerinde başarıyı yakalayamayan Osmanlı hükümeti, ikinci deneme olarak yabancıların yoğun olarak yaşadığı ve beledi sorunların sıkça gündeme geldiği Galata ve Beyoğlu'nda 16 Ocak 1858 yılında Altıncı Daire-i Belediye'yi kurmuştur. Fakat Altıncı Daire-i Belediye, Şehremanetine değil doğrudan Bab-ı Ali'ye bağlanmıştır (Es, www.yerelsiyaset.com, 15.05.2013).

Altıncı Daire-i Belediye Türk yerel yönetim tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bu belediye Paris Belediyesi örnek alınarak kurulmuştur ve isminin altıncı daire olmasının sebebi Paris'ten esinlenerek kurulmuş olmasıdır. Çünkü, Paris'in en başarılı belediye dairesi altıncı belediye dairesidir (Tekeli, 2006). Dolayısıyla Osmanlı Hükümeti kurduğu ilk belediye binasına bu ismi layık görmüştür. Altıncı Daire-i Belediye, özel gelir kaynaklarına ve ayrı personele sahipti fakat başkan ve meclis üyeleri seçimle değil atanarak işbaşına gelmekteydiler.

Altıncı Daire-i Belediye, ayrıcalıklı durumundan ileri gelen başarısını Cumhuriyet Dönemi'ne kadar sürdürmüştür. Tanzimat'la birlikte hız kazanan yönetimin yeniden yapılandırılması çalışmaları ve Altıncı Daire-i Belediye'nin nisbi başarısı belediye teşkilatının başkentte ve taşrada yaygınlaştırılmasına öncülük etmiştir. Belediye örgütünün tüm İstanbul'a yaygınlaştırılması 1869'da çıkarılan Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi ile olmuştur (Keleş, 2000:126). Tam olarak Altıncı Daire-i Belediye ile başlayan modern belediye yönetimi, İstanbul dışında öncelikle liman şehirlerinde uygulanmış, daha sonra diğer alanlarda denenmiştir.

1876 Anayasası'nda İstanbul'da veya taşrada kurulacak olan belediyelerin seçimle işbaşına gelecek olan yöneticiler ve meclisler tarafından yönetilmesi öngörülmüştür. Yine bu tarihte hazırlanan Vilayet Belediye Kanunu her şehir ve kasabada bir belediye kurulmasını öngörmekteydi ve bu kanuna göre, belediye kurumu, belediye meclisi, cemiyet-i belediye ve başkan olmak üzere üç temel organı bulunacaktı. Belediye meclisi halk tarafından seçilmiş üyelerden, belediye başkanı belediye meclisi üyeleri arasından merkezi idare tarafından, cemiyet-i belediye ise karma bir yapıdan oluşmaktadır (Aytaç, 1998: 24). Bu düzenleme ile belediyelerin bugünkü sisteme çok yakın bir yapıya kavuştuğu görülüyor. Bugün de belediyelerde üç temel organ bulunmaktadır: Belediye başkanı, belediye meclisi ve belediye encümeni. Belediye başkanı doğrudan halk tarafından seçilmektedir. Belediye meclisi keza doğrudan halk tarafından seçilmektedir. Belediye encümeni ise atanmış ve seçilmiş belediye meclisi üyelerinden oluşmaktadır (5393 Sayılı Kanun).

Genel olarak Osmanlı tarihinde belediyecilik, yerel katılımcılığı öngörmekten çok, şehrin bayındırlık ve çevresel düzenlemelerine yönelik olarak oluşturulmuştur. Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçi yapısı, belediyelerin batıda olduğu gibi siyasi katılım simgesi olmasına müsaade vermemiştir. Bugün Avrupa Birliği (AB) yolunda yerelleşme ile ilgili birçok önemli adım atılmış olsa bile, Osmanlı'dan beri süregelen merkeziyetçi yapı, tam anlamıyla yerel katılımı öngören belediye birliklerinin oluşumuna engel olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemleri ile Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde görülen Avrupa kültürünün özellikle de Fransız kültürünün etkisi, idari yapıya da yansımıştır. Belediye sistemi, il özel idaresi, Fransız asıllarından ufak tefek değişikliklerle imparatorluk ve cumhuriyet yönetim sisteminde uygulanmıştır (Şan, www.yerelsiyaset.com, 10.05.2013).

İl Özel İdareleri: Bugün de büyükşehir olmayan illerde varlığını sürdürmeye devam eden İl Özel İdareleri, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın ilanından sonra ortaya çıkmıştır. 1864 Vilayet nizamnamesi ile, eyalet sisteminden vilayet sistemine geçilmesi, il özel idarelerinin kurulmasına zemin oluşturmuştur (Keleş ve Yavuz, 1989:39). Bu kanun ile il düzeyinde yerel ve ortak hizmetler ile ilgili meclislerin oluşturulması yürürlüğe girmiştir. Yılda bir kere toplanan meclisler, gündemdeki konuları görüşüp, hükümete sunuyordu. Bu meclislerin kendi başlarına karar alıp uygulama yetkileri bulunmuyordu. Üyeler, alınan kararların gereğini hükümete sunmaktaydılar (Çadırcı, 1993:9-10). 1870 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi, İl Özel Yönetimlerinin yapısını korumuş, ayrıca Meclis-i Umumi'nin (İl Genel Meclisi) görev alanını genişletmiştir. 1913 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkat ise, 1987 yılına kadar İl Özel Yönetimlerini düzenlemiştir. 1987 yılında 3360 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu yürürlüğe girmiştir. İl özel idareleri ile ilgili esaslı ve köklü değişiklikler 2005 yılında yürürlüğe giren 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu ile gerçekleştirilmiştir.

Köyler: İl özel idareleri ve belediyelerin, Türk yönetim hayatına Tanzimat'tan sonraki reform hareketleri içinde Batılı ülkelerden, özellikle de Fransız yönetim sisteminden esinlenerek oluşturulmasına karşı, köy yönetimleri, Türk toplumunun siyasi, sosyal ve idari gereksinmelerinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Köy yönetimleri, Türkiye'de yerel yönetimler arasında resmi bir yapıdan önce sosyolojik boyutu olan ve ilk önce ortaya çıkan yerel yönetim birimleridir. Bundan dolayıdır ki uzun yıllar hukuki dayanaktan yoksun bir şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdir (Ortaylı, 1985:92).

Tanzimat'tan önce köylerden sorumlu imamlar köylerin yönetimini yürütmekteydiler. İmamların köy yönetimini yürütmede yetersiz kalmaları ile muhtarlık kurumu kurulmuştur. Muhtarlık kurumu, köy hizmetlerini merkezi devlet adına yürüten bir nevi merkezi idareye yardımcı kurumlar olarak

kurulmuştur (Kavruk, 2004:55-57). Köy yönetimleri, ilk kez 1864 Vilayet nizamnamesi ile bir yerel yönetim birimi olarak düzenlenmiş, görev ve yetkileri, organları gibi hususlardan bahsedilmiştir. Bu nizamname ile köy muhtarları ve ihtiyar meclisleri için belirtilen görev ve yetkiler, mahalle muhtar ve ihtiyar heyetleri içinde geçerli olmuştur (Eryılmaz, 1992: 221-223).

Köy ve mahalle muhtarlıklarının sahip olduğu bu görev ve yetkiler, 1913 yılına kadar devam etmiştir. 1913 tarihinde yürürlüğe giren “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkat” ile 1864 tarihli “Vilayet Nizamnamesi” geçerliliğini yitirmiştir (Eryılmaz, 1997:210). Köyler, bu tarihten 1924 yılına kadar hukuki dayanaktan yoksun bir şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdir. 1924 yılında 442 sayılı kanun ile hukuki dayanak kazanmışlardır. Mevcut durumda köyler, 1924 yılında yürürlüğe giren 442 sayılı Köy Kanunu ile faaliyetlerini sürdürmektedirler. Bir dönem, köy kanununda güncellemeler getiren köy kanunu taslağı hazırlanmışsa da kanuna dönüşmemiştir. 442 sayılı “Köy Kanunu”, sosyal, idari ve ekonomik gelişmeler karşısında birçok konuda sorulara ve sorunlara cevap olmaktan uzaktır. Güncellenmesi değil, lağvedilmesi gereklidir. Nitekim, 2012 yılında kabul edilen 6360 sayılı “On Üç İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Altı İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” ile Büyükşehir olan illerdeki köylerin tüzel kişiliği sona ermiştir. Tüzel kişiliği kaldırılan köyler mahalleye dönüşerek büyükşehir doğrudan veya büyükşehir ilçelerine bağlı hale getirilmiştir. Bu değişiklikler büyük tartışmalara sebep olsa da mevcut durumda otuz büyükşehirde köy hukuki kişiliği sona ermiştir.

Köy Kanunu’nun uzun yıllardır güncellenmemesi, birçok eksiğinin bakanlık genelgeleri ile giderilmeye çalışılması ve 6360 sayılı kanunla yapılan değişiklikler, mevcut durumda bir yerel yönetim biriminden uzak sayılabilecek köylerin, gelecekte tüzel kişiliklerinin tamamen ortadan kaldırılabileceği ihtimalini göstermektedir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti’nde yerel yönetimler Tanzimat öncesi ve Tanzimat sonrası diye genel olarak iki dönemde incelenmektedir. Tanzimat öncesinde şer-i ve örfi kurallara göre uygulanan yerel yönetim geleneği, Tanzimat sonrasında batılı devletlerden etkilenilerek resmi niteliğe kavuşturulmuş ve çeşitli kanunnamelerle yürürlüğe konmuştur. Tanzimat öncesinde bugünkü anlamda yerel yönetim geleneğinden her ne kadar söz etmek mümkün değil ise, bu görevi yerine getiren kurumların varlığı söz konusuydu.

Tanzimat’tan önceki yıllarda yerel yönetim hizmetleri, vakıflar, loncalar, ve kadılık kurumu tarafından görülmekteydi. Tanzimat’ın ilanıyla birlikte yerel

yönetim hizmetlerinde teşkilatlanmaya gidilmiş ve bu dönemde ilk belediye örneklerine rastlanmıştır. Bu dönemlerde belediye birliklerinin kurulmasında Kırım Savaşı'nın etkisi büyük olmuştur. Zira, Kırım Savaşı'nda fiziksel olarak zarar gören şehir, savaştaki müttefik devletlerle ilişkilerin artması ile o devletlerden etkilenilerek yeniden düzenlenmeye gidilmiş ve bu düzenleme daha çok dönüşüm ve değişim şeklinde oluşturulmuştur. Ayrıca, yabancıların yoğun olarak yaşadığı İstanbul, maddi durumları ve refah seviyeleri iyi olan bu kişilerin de baskısıyla yerel hizmetlerde iyileştirme yoluna gitmiştir.

Bu doğrultuda modern belediye teşkilatı ilk olarak İstanbul'da kurulmuş, daha sonra ülke geneline yayılmıştır. Her ne kadar belediye teşkilatları batıdan etkilenerek oluşturulsa da batıdaki komün birlikleri gibi katılımcılık ve seçimle göreve gelme yerine, merkeziyetçi bir anlayışla oluşturulmuştur. Belediye dairelerinde seçimlerin yapılması II. Meşrutiyet Dönemi'nde gerçekleşmiştir. İlk belediye seçimleri 1908 yılında Beyazıt Belediye Dairesi için yapılmış ve zamanla değişimlere uğrayarak günümüze gelmiştir.

Batı kültüründe 12. Yüzyıldan beri varlığını sürdüren yerel yönetim hizmetleri, merkezi hükümet karşısında bir bölgenin veya bir kentin mali ve yönetsel alanda özerkliğe kavuşması ile tabir edilmiştir. Bu yönetim şekli, merkezi otoritenin birliği ve bütünlüğünden ziyade yerel güçlerin ortaya çıkışını desteklemektedir. Batıda yerel yönetimler muhalefet kavramıyla ilişkili kurumlar olarak ortaya çıkmışken, Türk tarihinde merkezi otoritenin birliği ve bütünlüğü açısından muhalefet yönetimlere sıcak bakılmamıştır. Dolayısıyla yerel yönetim kurumlarına Tanzimat'ın ilanına kadar rastlanmamıştır (Eryılmaz, 2000: 171). Osmanlı Devleti'nde yerel yönetimlerin kurulması devlet eliyle başlatılırken, Avrupa'da yerel yönetimler halkın isteği ve baskısı sonucunda oluşturulmuştur (Tekeli, 1982: 308). Bu nedenle yerel yönetim hizmetleri bugün bile büyük oranda merkeze bağımlı olarak varlığını sürdürmektedir.

Batılı anlamda Tanzimat'tan sonra ortaya çıkan belediye birlikleri, daha çok bayındırlık ve çevresel iyileştirmeler üzerine odaklanmış, siyasi anlamda katılımcılık ve yerelleşme arka planda kalmıştır. Osmanlı Devleti, merkezi yönetimin bir devamı olarak gördüğü yerel yönetimleri, sıkı bir denetimle kontrol etmiş ve merkezi yönetimin taşradaki temsilcisi olarak görmüştür. Bu anlayışla oluşturulan yerel yönetim birlikleri, birçok reform sürecinden geçse de günümüze kadar gelmiştir. Son dönemlerde AB'ye girme yolunda yerel yönetim hizmetlerimiz epey yol kat etmiş olsa da tam anlamıyla yerelleşmesi için bir o kadar daha yol kat etmesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Atasoy, V., 1992, “Türkiye’de Mahalli İdarelerin Yapısı ve Yeniden Düzenlenmesi”, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Aytaç, F., 1998, Açıklamalı Belediye Kanunu, Seçkin Yayınevi, Ankara.
- Bayram, S., 2012, “Osmanlı Devleti’nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilatı ve Esnaf Loncaları”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s.21, ss. 81-115.
- Ergin, O., N., 1995, “Mecelle-i Umür-ı Belediyye”, Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, Cilt: 4, İstanbul.
- Eryılmaz, B., 1997. Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılanması, Birleşik Yayıncılık, İstanbul.
- Eryılmaz, B., 2002, “Belediyelerde Demokrasi Geleneği ve Değişim İhtiyacı”, Çağdaş Yerel Yönetimler, c.11, s. 3, ss.8.
- Eryılmaz, B., 2000. Kamu Yönetimi, Erkan Matbaacılık, İstanbul.Es, M., “Osmanlı Devleti’nde mahalli İdareler”, <http://www.yerelsiyaset.com/v4/sayfalar.php?id=929>, (Erişim Tarihi: 15.05.2013).
- Işık, M. Ve Şahin, M., 2011, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Mahalle Yönetimi”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, s.30.
- Keleş, 2000, Yerinden Yönetim ve Siyaset, Cem Yayınevi, Genişletilmiş 4. Basım, İstanbul.
- Keleş, R., ve Yavuz, F., 1989, Yerel Yönetimler, Turhan Kitabevi, 2. Baskı, Ankara.
- Lewis, B., 1996, Modern Türkiye’nin Doğuşu, (Çeviri: Prof. Dr. Metin KIRATLI), TTK Yayınları, Ankara.
- Özsoy, İ., 2000, “Süleyman Suudi’nin Osmanlı maliyesi ve Vergi Sistemi ile İlgili Görüşleri ve Tespitleri”, Akademik Araştırmalar Dergisi, s.4, ss.611-656.
- Sunay, C., 2002, “Belediyeciliğin Doğuşu Sürecinde Osmanlı Mirası”, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s.3, c.1, ss.113-133.
- Tekeli, İ., 1982, “Türkiye’deki Belediyecilik Deneyiminin Genel Bir Değerlendirilmesi ve Yeni Model Arayışı”, (Ed: E. Türkcan), Yeni Bir Belediyeciliğe Doğru, Halkevleri Matbaası, Akara.
- Türkoğlu, İ., 2009, Yerel Yönetimlerde Mali Reform Arayışları: Türkiye’de Belediyelerde Mali Özerklik ve Belediye Başkanlarının Mali Özerklik Algılaması, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara.
- Türe, F., 2000, “Türkiye’de Yerel Yönetimlerin Kökeni: Osmanlı İmparatorluğu’nda Yerel Yönetimler”, Yerel Gündem, S.5, ss.34-41.

- Ünal, F., 2011, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Yerel Yönetimlerin Yasal ve Yapısal Dönüşümü”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, s. 30, ss. 241-248.
- Ortaylı, İ., 1978, “İmparatorluk Döneminde Mahalli İdarelerin ve Belediyeciliğin Evrimi” Ergün TÜRKCAN(ed.) Türkiye’de Belediyeciliğin Evrimi (Birinci Kitap), Türk İdareciler Derneği Yayını, Ankara.
- Ortaylı, İ., 1979, Türkiye İdare Tarihi, TODAİE Yayını, No:180, Doğan Basımevi, Ankara.
- Ortaylı, İ., 1982, “Osmanlı İmparatorluğunda İdari Modernleşme ve Mahalli İdare Alanındaki Gelişmeler”, İdare Hukuku ve İlimler Dergisi (İHİD), s.1-3, ss.137-148.
- Ortaylı, İ., 1995, “Devraldığımız Miras”, Yeni Türkiye, Yönetimde Yeniden Yapılanma Özel Sayısı, Yıl:1, Sayı:4, ss.552-558.
- Shaw, S., J., 1990, “19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketlerinde 1876 Öncesi Yasama Meclisleri”, TTD, s. 56.
- Şan, G., <http://www.yerelsiyaset.com/v4/sayfalar.php?goster=ayrinti&id=1157>, (Erişim Tarihi: 07.10.2011).
- Vural, T., “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yerel Yönetimler”, http://www.icisleri.gov.tr/tid/dergi/444_179_194.doc, (Erişim Tarihi: 10.05.2013).
- Yıldırım, R., 2006, “59. Hükümet döneminde yapılan Belediye Reformunun Kısa Bir Değerlendirmesi”, Çağdaş yerel Yönetimler, c.15, s.2, ss.31-60. <http://www.yesilafsin.com/gundem/buyuksehir-yasasi-neler-getiriyor-h3048.html>, (Erişim Tarihi: 18.10.2012).

ISBN: 978-625-6971-83-7

BÖLÜM 17

ÇALIŞANLARI SESSİZ İSTİFA DAVRANIŞI SERGİLEMeye YÖNELTEN UNSURLARIN İNCELENMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Tayfun ARAR¹

Giriş

Günümüz iş dünyasında rekabete dayalı ve yüksek performansı olan çalışanların ödüllendirildiği örgüt kültürünün varlığını temsil eden ve literatürde koşuşturmaca kültürü (*hustle culture*) olarak geçen kültürel yapının çalışanın refahını, maneviyatını ve iş yaşam dengesini olumsuz yönde etkilediği düşünülmektedir (Hamouche, Koritos ve Papastathopoulos, 2023, s. 3). Önceden var olan “çalışmak için yaşamak” anlayışının “yaşamak için çalışmak” anlayışına evrildiği bir dönemden geçmekteyiz (Lord, 2022). Bu anlayışın oluşmasında Z kuşağının önemi yadsınamaz olsa da Covid-19 pandemisinin de etkisi göz ardı edilemez durumdadır. Covid-19 pandemisi ile örgütlerin kültürü ve insan kaynaklarının üretkenliği radikal değişimlere uğramıştır (Güler, 2023, s. 248). İşsizliği ve iş güvencesizliğini arttıran (Hamouche vd., 2023) pandeminin yayılmaması adına işletmeler uzaktan çalışma programına geçmesi sonucunda çalışanlar iş yaşam dengesinin sağlanması, ev gibi konforlu çalışma ortamı ve esnek çalışmanın faydalarını kısa süre içinde benimsemiştir (Boy ve Sürmeli, 2023, s. 2). Bununla birlikte pandemi ile insanlar yaşamlarındaki uyanık olarak geçirdikleri zamanın büyük bir kısmını harcadıkları iş yaşamının önceliğinin diğer önceliklerinin arkasından geldiği bilincine de varmaya başlamıştır (Formica ve Sfodera, 2022, s. 899).

Literatürde yeni bir kavram olan sessiz istifa, çalışanların sadece işin gerekliliklerini yerine getirmesi, daha az sorumluluk alarak kendisinden fazlasını katmaması ve minimum çaba göstermesi durumu olarak tanımlanmaktadır (Yıldız ve Özmenekşe, 2022, s. 15). Sessiz istifa davranışı terimi her ne kadar bu isim altında ilk defa 2009 yılında A&M Economics Symposium’da ekonomist Mark Boldger tarafından literatüre kazandırılmış (Yıkılmaz, 2022, s. 582) ve 2022 yılında bir uygulama olan TikTok’da Zaid Khan’ın paylaşımı üzerine popüler olmuş olsa da bir örgütsel davranış kalıbı olarak, ilgili faktörler

¹ Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü ORCID: 0000-0001-6132-1121

olgunlaştığında daha önceki zamanlarda da çalışanlar tarafından gösterilen bir davranış biçimidir (Atsan, 2023, s. 137). Davranışın sergilenme sıklığı olarak son yıllardaki artışının temel sebebi ise Covid-19 olarak görülmektedir. Burada değinilmesi gereken husus ise pandemi ile insanların iş yaşamlarını özel yaşamlarından ayırmaları gerektiği ve yaptıkları işi hayatlarının merkezine koymamaları gerektiği düşüncesinin belirginleşmeye başlaması sonucu, pandemi zamanı işten çıkarılan insanların pandemi sonrasında işe geri çağırılmalarına rağmen dönmemesi sonucunda 2021 sonu itibariyle sadece Amerika'da 47 milyon kişinin istifa etmesiyle oluşan ve literatürde Büyük İstifa (*great resignation*) olarak adlandırılan durumun meydana gelmesidir (Formica ve Sfodera, 2022, s. 900). Büyük İstifa kapsamında, alternatifi olan çalışanların gidebilecekleri başka bir iş yeri olduğu için durumdan memnun olmayanlar istifa edebilmişlerdir. Bunun yanı sıra alternatifleri olmayan ya da nitelikli olmayan çalışanlar ise mevcut işlerinde kalmaya devam etmişlerdir (Güler, 2023, s. 248). Devam edenlerden bazıları ise pandemi sonrasındaki oluşan ve yukarıda anılan farkındalık sebebiyle sadece iş tanımındaki temel görev ve sorumlulukları yerine getirmeye karar vermişlerdir. Dolayısıyla Covid-19 pandemisi aslında sessiz istifa davranışının temel nedeni değil, bu davranışın sergilenme hızı ve sıklığını arttıran bir katalizör görevini üstlenen faktördür denilebilir (Formica ve Sfodera, 2022, s. 900).

Gallup Araştırmaları Amerika'daki işgünün yaklaşık %50'lik kısmının sessiz istifa davranışı sergilediklerini ortaya koymaktadır (Harter, 2022). Bununla beraber bu kişilerin çoğunlukla genç Y kuşağı ve Z kuşağından oluştuğu belirtilmektedir (Formica ve Sfodera, 2022, s. 900). Dolayısıyla Covid-19 gibi, etkilerinin sosyal ve ekonomik anlamda küresel bir pandemi niteliğindeki bir olay olarak her ne kadar insan ömrünün yaklaşık %3'lük bir kısmını oluştursa da insanlar üzerinde sessiz istifa davranışı sergilemeleri bağlamında bıraktığı etkinin normal şartlarda gelecek yıllarda etkisinin kaybedeceği öngörülmektedir. Bununla birlikte gelecekteki işgücünün çoğunluğunu Y kuşağının genç kısmı ile Z kuşağının oluşturuyor olması ise her iki kuşaktaki profesyonel yaşama olan tutum kapsamındaki ortak nitelikler olan, teknoloji ile iç içe çalışma ortamı tercihi, iş yaşam dengesinin gözetileceği esnek çalışma koşulları, bürokrasinin nispeten azaltıldığı organik örgüt yapısı, karar verme mekanizması içinde yer alma ve yöneticiler tarafından anlamlı işler ile görevlendirilerek takdir edilme arzusu (Arar ve Yüksel, 2015, s. 198-200) düşünüldüğünde, yöneticiler ve örgütler tarafından radikal değişimler yapılmadığı takdirde sessiz istifa davranışının nitelik ve nicelik olarak katlanarak artacağı öngörülmektedir (Boy ve Sürmeli, 2023, s. 3). Barsouk (2022) çalışmasında bu konuyu destekler nitelikte; lise ve üniversite öğrencilerinin pandemiyle beraber teknolojik imkanların da gelişmesiyle yaygınlaşan uzaktan ve dijital eğitim sürecinin öğrencileri rahata alıştırdığını, örgün öğretimdeki iş yüküne henüz uyum

sağlayamadıklarını ve sonuca ulaşabilmek için yapılması gereken asgariyi yapmanın yeterli olduğu bilinçle mezun olduklarını ve bu anlayış ile iş dünyasına adım atacaklarını ifade etmektedir. Sessiz istifa davranışının bu denli yayılarak dillendirilmesinin altında yatan en büyük sebeplerden biri de düşünce ve yaşantılarını sosyal medyada sunma ihtiyacı hisseden Z kuşağının, pandemi süreciyle beraber iş yaşamında aktif rol alıyor olmasıdır (Yıldız ve Özmenekşe, 2022, s.16).

Sessiz istifa davranışı ilk başta çalışanın kendi sağlığını koruması açısından masum bir kaçış yolu gibi görünse de etkileri kısa ve uzun vadelerde artabilir. Bilgi toplumunda insan kaynaklarının işletmeler nezdinde rekabetçi avantajın elde edilmesindeki en önemli kaynak sayılmasının (Lu, Mamun, Chen, Yang ve Masukujaman, 2023, s. 2) yanı sıra bu kaynak ile ilgili gelişecek bu denli öneme sahip bir sorun, mikro ölçekte işletmeler, makro ölçekte ekonomik ve sosyal açıdan yıkıcı sonuçlar doğuracaktır (Güler, 2023, s. 247). Örneğin son olarak pandemi döneminde sağlık çalışanları bu tür bir davranış kalıbına girerek iş tanımını sınırları içinde hareket edip, bağlamsal / rol dışı performans sergilemeseydi bugün pandeminin sonuçları çok daha farklı olabilir ve süreç hala devam ediyor olabilirdi. Benzer şekilde savaş zamanı kolluk kuvvetlerinin, herhangi bir hizmet sektöründeki müşteri ile ilgilenen personelin ya da kriz dönemlerinde organizasyonların kilit rollerindeki çalışanların iş tanımlarının dışına çıkarak ekstra performans sergilemesi önem arz etmektedir; çünkü aksi bir durumda savaşın kazanılması, müşteri sadakatinin sağlanması ya da şirketin rekabet içinde hayatta kalma olasılığı azalacaktır (Arar, Çetiner ve Yurdakul, 2023, s. 123).

Sessiz istifa davranışı sergileyen çalışanların zamanla motivasyonları ve örgüte olan bağlılıkları azalacak, becerileri körelecek (Arar vd., 2023, s. 123), üretkenlikleri ve işyerlerine olan maneviyatları azalacak, işten kaytarmaları artacak, yaptıkları işin kalitesi düşecek (Yıldız, 2023, s. 3182-3183) ve kariyerlerinde gelişmeleri ve ilerlemeleri yavaşlayacaktır.

Bireysel, örgütsel ve toplumsal kapsamdaki olumsuz sonuçlarının önemine ek olarak iş etiği kapsamında da uygun olmayan sessiz istifa davranışının (Ayabakan, 2023, s. 106) önüne geçilebilmesi için bu davranışı tetikleyen unsurların azaltılması ve mümkünse ortadan kaldırılması gerekmektedir. Fakat kaynakların kıt olması mantığı ile bakıldığında tüm unsurları önlemeye yönelik çabaların rasyonel olmayacağı görüşü ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma ile sessiz istifa davranışının altında yatan faktörlerin önem dereceleri hesaplanarak, çalışanları ilgili davranış kalıbına iten en önemli unsurlar belirlenecek ve bu unsurlara karşı ne tür yönetsel ve örgütsel önlemler alınması gerektiği üzerinde durulacaktır.

Sessiz İstifa – Kavramsal Çerçeve

Sessiz istifa, iş görenlerin çalışmaktan kaçma yolu olarak seçtikleri, kasıtlı olarak ve minimum çaba göstererek sadece iş tanımlarındaki görev ve sorumlulukları yerine getirdikleri, iş tempolarını azalttıkları ve çalıştıkları kurumun gelecekte daha iyi seviyelere gelmesi için gerekli olan ek sorumlulukları almaması olarak tanımlanmaktadır (Yıldız, 2023, s. 3180). Çalışan burada sadece ücret karşılığı yapması gereken rol içi sorumlulukları yerine getirmekte olup, ücret dışı ve rol ötesi olan bağlamsal performans sergilemekten kaçınmaktadır. Giriş bölümünde de bahsedildiği üzere yıllardır süregelen bir davranış biçimi olan sessiz istifa, pandemi ile bireylerde farkındalığın oluşması sonucu alternatifleri olanların istifa etmeleri, olmayanların ise zaruri olarak mevcut işlerinde devam etmeleri sonucunda çeşitli sebeplerle ortaya çıkan, bilgi ve teknolojinin gelişimi sayesinde paylaşımlarla popüler olan bir davranış kalıbıdır.

ABD İşgücü İstatistikleri Bürosu'na göre birim başına işgücü maliyetleri %12,7 oranında yükselerek 1982 yılında bu yana tarihin en büyük artışı yaşanırken, işgücü üretkenliği ise %7,4 oranında azalarak 1948 yılında bu yana en büyük düşüş gerçekleşmiştir (Serenko, 2023, s. 3). Tabi ki bu iki durumun yaşanmasının altında farklı sebepler olsa da bu sebepler arasında sessiz istifa davranışının payının olduğu düşünülmektedir. Yine Amerika'da yayımlanan bir rapora göre 1000 kişinin katıldığı araştırmadaki katılımcıların dörtte birinin sessiz istifa davranışı sergilediği ortaya çıkmıştır (ResumeBuilder.com, 2022). Rapora göre katılımcıların bu davranış kalıbında bulunmalarındaki temel nedenler sırasıyla düşük ücret, zihinsel sağlığı koruma, iş yaşam dengesinin olmaması ve kişi-iş uyumsuzluğu olarak tespit edilmiştir. Durum ülkemizde de benzer seyirde ilerlemektedir. Youthall Kariyer Platformu'nun 2022 yılı raporuna göre 1002 kişiden oluşan genç yaştaki grubun %24'ünün sessiz istifa davranışı sergilediği, %46,7'sinin bu davranışı göstermeye meyilli olduğu; kalan %30'luk kısmın ise ya olgudan haberdar olmadığı ya da bilse dahi böyle bir davranış kalıbı içerisinde olmadığı ifade edilmektedir (Youthall, 2022, s. 17). Bununla birlikte aynı rapora göre sessiz istifa davranışı gösteren katılımcıların bu davranış kalıbına iten unsurlar içerisinde kariyer yollarının kapalı olması (%31,3), iş yaşam dengesinin olmaması (%24,7), düşük ücret (%18,7), iş tanımının net olmaması (%18,7), uzun mesai saatleri (%5,3) ve iş yerlerinin kendilerinden yüksek performans beklentisinin olması (%1,3) şeklinde tespit edilirken, bu davranış kalıbına meyilli olanlarda ise sıralama değişerek iş yaşam dengesinin olmaması (%30,1) başı çekerken, düşük maaş (%29,3) ikinci sırada yer almakta ve bu unsurları iş tanımındaki belirsizlik, kariyer yollarının kapalı olması, uzun iş saatleri ve yüksek performans beklentisi takip etmektedir.

Literatür incelendiğinde konunun henüz emekleme aşamasında olduğu görülmektedir. Öyle ki 2023 yılına kadar yapılan çalışmalardan ulaşılabilenler

içinde sadece beş tanesi bilimsel makale niteliğinde olup, kalan çalışmalar ise çevrimiçi kaynak niteliğindedir. Son 2 yılda yapılan çalışmalar incelendiğinde de konunun çoğunlukla kavramsal çerçevede ele alındığı görülmektedir. Bu çalışmalarda genellikle kavram; tanım, gelişim süreci, nedenleri, sonuçları ve davranışı önlemeye yönelik tavsiyeler şeklinde incelendiği görülse de özellikle nedenlerinin ele alındığı çalışmalardan yalnızca beş tanesinin bu olası sebepleri bilimsel teorilere dayandırarak açıklamaya çalıştığı izlenmiştir. Bunlardan, kavramın ortaya çıkmasını Arar vd.'nin (2023) çalışmasında Kaynakların Korunması Teorisi, Sosyal Mübadele Teorisi ve Kuşaklar Teorisi kapsamında; Lu vd. (2023) ile Serenko (2023) Sosyal Mübadele Teorisi kapsamında; Caldwell ve Alvin (2023) Gerekçeli Eylem Teorisi kapsamında ve son olarak Hamouche vd. (2023) çalışmalarında Sosyal Mübadele Teorisi, Çatışma Teorisi, Eşitlik Teorisi, Çift Faktör Teorisi ve Kaynakların Korunması Teorisi kapsamında ele aldıkları görülmüştür. Literatürde sessiz istifanın olası nedenleri kapsamında belirtilen unsurlar Tablo 1 de özetlenmiştir.

Tablo 1. Sessiz İstifa Davranışına Neden Olan Unsurlar

Ünsur	Çalışma
Düşük ücret	Atsan (2023), Boy ve Sürmeli (2023), Galanis vd. (2023a)*, Güler (2023), Serenko (2023), Yıldız ve Özmenekşe (2023)
Makul olmayan iş talepleri / iş yükü	Arar vd. (2023), Atsan (2023), Ayabakan (2023), Boy ve Sürmeli (2023), Güler (2023), Hamouche vd. (2023), Pevec (2023)
Yetersiz iş güvencesi	Güler (2023), Thekkechangarapatt (2023)*
Tükenmişlik	Galanis vd. (2023b), Güler (2023), Hamouche vd. (2023), Lu vd. (2023), Pevec (2023)
Kariyerde gelişme fırsatlarının eksikliği	Arar vd. (2023), Atsan (2023), Çimen ve Yılmaz (2023), Güler (2023), Pevec (2023), Yıldız ve Özmenekşe (2023)
Örgütsel stres / stresi hafifletme	Güler (2023), Savaş ve Turan (2023), Serenko (2023), Thekkechangarapatt (2023)
Çalışanların kendini değersiz hissetmesi / takdir görmeme	Atsan (2023), Ayabakan (2023), Boy ve Sürmeli (2023), Çimen ve Yılmaz (2023), Güler (2023), Pevec (2023), Thekkechangarapatt (2023)*, Yıldız ve Özmenekşe (2023)
İş yaşam dengesizliği / Dengeyi sağlama	Arar vd. (2023), Güler (2023), Pevec (2023), Serenko (2023),
Motivasyon eksikliği	Arar vd. (2023), Çimen ve Yılmaz (2023), Güler (2023), Savaş ve Turan (2023), Pevec (2023), Serenko (2023), Yıldız ve Özmenekşe (2023)

Örgütsel adaletsizlik / Eşitsizlik	Arar vd. (2023), Boy ve Sürmeli (2023), Güler (2023), Serenko (2023),
Yöneticinin tutum ve davranışı	Arar vd. (2023), Caldwell vd. (2023), Güler (2023), Pevec (2023), Savaş ve Turan (2023)
Örgütsel / İşe bağlılık düzeyinin düşmesi	Arar vd. (2023), Hamouche vd. (2023), Pevec (2023)
Yöneticinin karakteristik özellikleri	Arar vd. (2023), Hamouche vd. (2023)
Mikro yönetim anlayışı	Arar vd. (2023)
Örgütsel toksisite / Toksik kültür	Arar vd. (2023), Ayabakan (2023), Boy ve Sürmeli (2023), Galanis vd. (2023a)*, Thekkechangarapatt (2023)*, Yıldız ve Özmenekşe (2023)
Yönetici ile olan iletişim	Atsan (2023), Pevec (2023), Savaş ve Turan (2023), Yıldız ve Özmenekşe (2023)
Kişinin psikolojik durumu	Arar vd. (2023); Atsan (2023)
Çalışma arkadaşları ile olan sorunlar	Atsan (2023)
Kişinin iş uyumsuzluğu	Atsan (2023), Yıldız ve Özmenekşe (2023)
Örgütsel desteğin yetersizliği	Atsan (2023), Thekkechangarapatt (2023)*, Yıldız ve Özmenekşe (2023)
<i>*Büyük istifa sebebi olarak sunulmuştur. Fakat buldukları iş yerlerinde memnun olmamalarına rağmen başka bir işe / iş yerine geçme şeklinde alternatifi olmayan kişiler mevcut işlerinde / iş yerlerinde kalmalarından dolayı sessiz istifa davranışı sergiledikleri için ilgili unsurlar tabloda belirtilmiştir.</i>	

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yöntem

Bu çalışma, Ankara ilinde faaliyet gösteren bir bilişim firması çalışanları ile gerçekleştirilmiş olup literatür taramasındaki çalışmalar içerisinde teorilere dayandırılarak ifade edilen unsurlar toparlanmış ve Tablo 2 de sunulmuştur.

Tablo 4. Sessiz İstifayı Etkileyebilecek Unsurlar

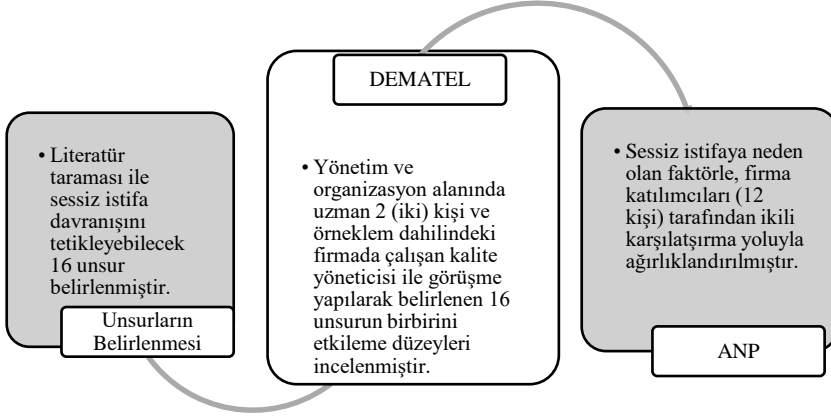
Unsur	Kod	Temel Alınan Teori	Açıklama
Yöneticinin tutum ve davranışları	C1	<i>GET, SET</i>	Yöneticinin çalışana karşı özellikle değersiz hissetmesine yönelik tutum ve davranışları
Yöneticinin karakteristik özellikleri	C2	<i>SET</i>	Yöneticinin bilişsel ve duygusal zekâsı, güvenilirliği, empati düzeyi, karizması
Mikro/Tarafli yönetim anlayışı	C3	<i>SET</i>	Yöneticinin bir gruba daha denetim odaklı yaklaşımı
Mobbing	C4	<i>SET</i>	Yöneticinin çalışanı psikolojik olarak yıldırma için yaptığı tüm eylemler
Örgütsel adaletsizlik	C5	<i>SET, ET</i>	Kurum içinde aynı çaba gösterenlere farklı çıktıların sunulması
Maaş / ek hak yetersizliği	C6	<i>SET, KT</i>	Emeğin karşılığı olan maddi imkanların olmamasına duyulan inanç
Yetersiz kariyer imkanları	C7	<i>GET, SET</i>	Bulunulan mevkide yükselme olanaklarının olmaması, olsa dahi kâğıt üzerinde kalıyor olması
Örgütsel toksisite	C8	<i>GET, SET</i>	Kadro ve yükselme çıkarlarının olması, liyakatsizlik, tarafsızlık, toksik lider
Motivasyon eksikliği	C9	<i>SET, ET, ÇFT</i>	Verilen görevi yapmak için istek ve enerjinin olmaması durumu
Örgütsel aidiyet eksikliği	C10	<i>SET, KT</i>	Çalışılan kurumun amaç ve değerlerini kabullenememe, bu amaçlara ulaşabilmek için tüm kaynaklarını kullanmama isteği ve kurumda kalmama isteği
Düşük iş tatmini	C11	<i>SET, KT, ET, ÇFT</i>	Çalışanın yaptığı işten tatmin olmaması, ilgili işin gerektirdiği yetenek, beceri ve bilgi birikiminin çalışanı tatmin etmemesi, iş kapsamındaki görevlerin, iş kapsamında kendisine verilen her

			türlü maddi/manevi olanakların kişiyi tatmin etmemesi
Algılanan iş stresi	C12	SET, KKT	İşin kendisinden, rol çatışmasından veya belirsizliğinden kaynaklanan, fiziksel şartlar (havalandırma, ışık, gürültü vb.) gibi ofis ortamından kaynaklanan ya da sosyal destek, kariyer gelişme sorunları gibi iş ile ilgili faktörlerden ortaya çıkan stres düzeyi.
Algılanan yetersiz örgütsel destek	C13	GET, SET	Kurumun çalışanların sosyal ve duygusal ihtiyaçlarına karşılık vermesi, rolü kapsamındaki emeklerini ödüllendirmesi gibi maaş ve ücretlere ek olarak kurum tarafından verilen destekteki sorunsallar
Kişilik özellikleri	C14	KT, KKT	Kişinin pozitif / negatif, dışa dönük / içe kapanık, duyguları kontrol edebilme / nevrotik olma hali
Algılanan iş güvencesi	C15	SET, ÇFT	Çalışanın sürekli olarak işten çıkarılma korkusu duyması ya da iş yaşamının ilgili kurumda uzun dönemli sürmeyeceği endişesi
Kişî iş uyumu	C16	GET, SET, KT	Çalışanın sahip olduğu bilgi/beceri/yetenek, eğitim düzeyi, deneyim ve ilgi alanlarının yaptığı iş ile olan uyumu
<i>SMT: Sosyal Mücadele Teorisi-KKT: Kaynakların Korunması Teorisi-GET: Gereççeli Eylem Teorisi-ET: Eşitlik Teorisi-ÇFT: Çift Faktör Teorisi-KT: Kuşaklar Teorisi</i>			

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yöntemdeki sorunsal olan “bir çalışan niçin sessiz istifa davranışı sergiler?” in belirlenmesinin akabinde izlenecek olan adımlar Şekil 1 de gösterilmektedir. Bu çalışmada literatür taraması kapsamında elde edilen 16 unsurun ağırlıklandırılması için Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) tekniklerinden DEMATEL-Analitik Ağ Prosesi (AAP/ANP)-DANP tercih edilmiştir. Her bir unsurun birbirini etkileme ihtimali göz önünde bulundurularak, uzman görüşü doğrultusunda, DEMATEL yardımıyla unsurlar arası etkileşim belirlenmiş ve sonrasında ilgili firma çalışanları katılımı doğrultusunda ANP yardımıyla

unsurların önem derecesi hesaplanmıştır. Nihayetinde ilgili unsurlardan önemli olanları önlemeye yönelik önerilerde bulunulmuştur.

Şekil 1. Yöntem Adımları

a)DEMATEL

DEMATEL, 1972-1976 yılları arasında Geneva Battelle Memorial Enstitüsü tarafından geliştirilen ve açılımı “Decision Making Trial and Evaluation Laboratory” olan bir ÇKKV tekniğidir (Liu, 2016, s. 383). DEMATEL genellikle karmaşık faktörlerin meydana getirdiği bir modeldeki faktörler arası neden-sonuç ilişkisinin kurulması ve analiz edilmesini sağlar. (Organ, 2013, s. 159) DEMATEL, doğrudan etkilerin olduğu kadar dolaylı etkileşimlerin hesaba katılmasını sağlayan grafik temelli bir yaklaşımı benimsemektedir (Çınar, 2013, s. 162). Bu çalışmada olduğu gibi DEMATEL’in, ANP ile kullanılacağı zaman, faktörler arası bağımlılıkların ortaya çıkarılabilmesi ve faktörler arasındaki ağ ilişki haritalandırılması için öncelikle aşağıda özetlenen ve beş aşamadan oluşan DEMATEL adımları uygulanır (Supeekit vd., 2016, s. 322-324):

1)Uzmanlar / karar vericiler tarafından Tablo 3’teki ikili karşılaştırma skalası yardımıyla kriterlerin birbirleri üzerindeki etki derecesi belirlenir. Akabinde uzman / karar vericilerin ikili karşılaştırma skorlarının aritmetik ortalaması alınarak Eşitlik (1) de görüleceği üzere *Direkt İlişki Matrisi (A)* oluşturulur.

Tablo 2. DEMATEL Tekniği Karşılaştırma Skalası

Sayısal Değer	Anlam
0	Etki yok
1	Düşük etki
2	Orta düzey etki
3	Yüksek etki
4	Çok yüksek etki

$$\begin{matrix} a_{11} & a_{ij} & a_{1n} \\ a_{i1} & a_{ij} & a_{in} \\ a_{n1} & a_{nj} & a_{nn} \end{matrix} \quad (1)$$

2)A matrisi ile Eşitlik (2) yardımı ile hesaplanan k değeri, Eşitlik (3)'de belirtildiği üzere çarpılarak *Normalize Edilmiş Direkt İlişki Matrisi (D)* oluşturulur.

$$k = \left[\frac{1}{\max i \sum_{j=1}^n |a_{ij}|}, \frac{1}{\max j \sum_{i=1}^n |a_{ij}|} \right] \quad (2)$$

$$D = k.A \quad (3)$$

3)Eşitlik (4) yardımı ile I birim matrisinden D matrisi çıkarılarak tersi alınır ve D matrisi ile çarpılır. Böylece *Toplam İlişki Matrisi (T)* elde edilir.

$$T = D(I-D)^{-1} \quad (4)$$

4)Toplam ilişki matrisindeki veriler ışığında Eşitlik (5) yardımı ile *Satır Toplamı (R)*, Eşitlik (6) yardımı ile *Sütun Toplamı (C)* elde edilir. Burada $R-C$ değeri pozitif olanlar *Gönderici Grup*; negatif olanlar ise *Alıcı Grup* olarak adlandırılır. Bununla birlikte $R+C$ değerinin yüksek olması ilgili faktörlerin diğerleri ile daha çok ilişkili olduğunu gösterir.

$$R = \sum_{j=1}^n T_{ij} \quad (5)$$

$$C = \sum_{i=1}^n T_{ij} \quad (6)$$

5)Son adımda, uzman / karar vericilerin görüşleri doğrultusunda *Ağ İlişki Haritasının* çizilebilmesi için p eşik değeri belirlenir. Bu değer T matrisinin aritmetik ortalaması alınarak da elde edilebilir. Bu değer belirlenmesi önemlidir; çünkü problem çözümünü daha karmaşık ya da daha basit hale getirebilmektedir. 4. Adımda belirlenen her bir faktörün R ve C toplamı, ilgili

faktörün x aksisindeki; R ve C farkı ise y ordinatındaki yerinin belirlenmesini sağlar. Buna göre x ve y değerleri $(R+C, R-C)$ olacak şekilde düzleme her bir kriter yerleştirilerek harita elde edilir.

b)ANP

Analitik Hiyerarşi Prosesi'nin (AHP) daha gelişmiş hali olan Analitik Ağ Prosesi (ANP), 1996 yılında Saaty tarafından literatüre kazandırılmış olup (Wang, Liu ve Cai, 2015, s. 40), özellikle sosyal bilimler alanındaki AHP'de göz ardı edilen kavramlar arası nedensellik ve geribildirim, ANP tekniğinde dikkate alınmaktadır (Saaty, 2001, s. 365). Çalışmada ana-alt faktör sınıflandırması olmadığı için aşağıdaki adımlar izlenmiştir (Yüksel ve Dağdeviren, 2007, s. 3370-3371):

1)ANP kapsamında değerlendirilecek faktörler belirlenir.

2)İlgili amaç kapsamında etkisi olduğu düşünülen faktörler arasında herhangi bir bağımlılık olmadığı varsayımıyla, Tablo 4'teki skala yardımıyla ikili karşılaştırma yapılarak w_1 elde edilir. Tam da bu noktada faktörler arası bağımlılık olmaması varsayımı dolayısıyla AHP adımları (Al-Harbi, 2001, s. 20) uygulanır:

2.1)Amaca yönelik olarak etkisi olduğu düşünülen faktörlerin ikili karşılaştırma matrisleri Tablo 4 yardımıyla hazırlanır.

2.2)Faktörlerin öncelik vektörleri / ağırlıkları Eşitlik (7) yardımı ile hesaplanır.

$$w_1 = \frac{\prod_{j=1}^n a_{ij}^{1/n}}{\sum_{j=1}^n \prod_{j=1}^n a_{ij}^{1/n}} \quad (7)$$

Tablo 3. AHP İkili Karşılaştırma Skalası

a_{ij}	Tanım	Açıklama
1	Eşit	Amaç kapsamında iki unsur aynı önem derecesine sahip
3	Orta	1. Unsur 2. Unsurdan orta derecede önemli
5	Kuvvetli	1. Unsur 2. Unsurdan kuvvetli derecede önemli
7	Çok Kuvvetli	1. unsur 2. unsura göre çok kuvvetli derecede önemli
9	Kesin	1. unsur 2. unsurdan kesinlikle daha önemli
2,4,6,8	Ara Değerler	Karar verici üstteki değerler arasında kaldığı zaman

Kaynak: Wang, Jiang, Ma ve Fan., 2016, s. 4

2.3) Öncelik vektörlerinin tutarlılık oranları (CR) Tablo 5'teki rassal indeks değerleri kullanılarak Eşitlik (8), (9) ve (10) yardımıyla hesaplanır. İlgili oranın 0,1'den küçük olması gerekir.

$$l_{max} = \sum_{i=1}^n \frac{d}{w_i} \quad (8)$$

$$\text{Tutarlılık Göstergesi (CI)} = \frac{l_{max} - n}{n-1} \quad (9)$$

$$\text{Tutarlılık Oranı (CR)} = \frac{CI}{RI_n} \quad (10)$$

Tablo 4. Rassal İndeks Tablosu

N (Kriter)	3	4	5	6	7	8
RI	0,5247	0,8816	1,086	1,2479	1,3417	1,4057
N (Kriter)	9	10	11	12	13	14
RI	1,4499	1,4854	1,514	1,5365	1,5551	1,5713

Kaynak: Alonso ve Lamata, 2006, s. 450

3) DEMATEL'in son adımında belirtilen *Toplam İlişki Matrisi* ve eşik değeri olan p değerine göre ilgili faktörleri kontrol edecek şekilde problemin amacına yönelik olarak etkisi olan faktörlerin öncelik vektörlerinden oluşan iç bağımlılık matrisi belirlenir (w_2). Bu adımda da ikili karşılaştırma yapılan faktörler Eşitlik (7), (8), (9) ve (10) yardımıyla Tablo 4 ve Tablo 5'teki değerler esas alınarak yapılır.

4) Sessiz istifayı tetikleyen faktörlerin öncelik vektörlerinin / ağırlıklarının hesaplanabilmesi için w_2 ve w_1 çarpılarak w_3 elde edilir.

Bulgular

Çalışma kapsamında öncelikle DEMATEL tekniğindeki adımların sonuçları bu kısımda özetlenmiştir. Burada hatırlatılması gereken husus tablolardaki değerlerin virgülden sonra sadece iki basamağı gösterildiği için yuvarlama mantığının hesaba katıldığıdır. Yönetim ve organizasyon alanında uzman 2 (iki) kişi ve çalışmanın yapıldığı işletmenin kalite yöneticisinin görüşlerinin aritmetik ortalaması alınarak Eşitlik (1) yardımıyla Direkt İlişki Matrisi elde edilmiş ve Tablo 6'da gösterilmiştir. Daha sonra Eşitlik (2) ve (3) yardımıyla Normalize Edilmiş Direkt İlişki Matrisi Tablo 7'de ifade edilmiştir. Eşitlik (4) yardımıyla Toplam İlişki Matrisi Tablo 8'de belirtilmiş olup; eşik değer uzmanlar tarafından 0,14 olarak belirlenmiş ve ilgili tabloda bu değerden yüksek olan değerler gri olarak gösterilmiştir. Sonrasında Eşitlik (5) ve (6) yardımıyla gönderici ve alıcı gruplar Tablo 9'da belirlenmiştir. Nihayetinde DEMATEL'in son adımında belirtildiği üzere Ağ İlişkileri Haritası oluşturularak Şekil 2 de gösterilmiştir.

Tablo 5. Direkt İlişki Matrisi (D)

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11	C12	C13	C14	C15	C16
C1	0,00	1,00	3,67	3,33	3,33	2,00	1,67	1,33	2,00	0,33	0,33	0,33	1,00	0,33	0,33	0,00
C2	4,00	0,00	3,67	3,67	3,00	1,67	2,33	2,00	1,67	2,00	1,67	4,00	3,00	1,33	2,33	2,00
C3	3,67	1,00	0,00	3,67	4,00	3,00	2,67	4,00	4,00	3,67	3,33	4,00	4,00	0,33	3,00	2,67
C4	2,00	1,00	3,33	0,00	3,67	2,33	3,00	3,67	4,00	4,00	3,67	4,00	4,00	1,33	3,67	1,67
C5	2,67	1,00	3,33	3,00	0,00	3,33	2,67	3,67	3,67	4,00	3,33	3,33	4,00	1,00	3,33	1,33
C6	1,33	0,67	1,33	2,00	2,67	0,00	2,00	2,33	4,00	3,67	4,00	3,00	4,00	0,67	2,00	1,67
C7	0,67	0,33	1,67	1,33	2,33	3,33	0,00	2,00	3,33	3,00	3,00	2,00	3,33	0,67	2,00	2,00
C8	2,33	1,00	4,00	3,00	4,00	3,33	3,67	0,00	3,67	3,33	3,00	4,00	4,00	1,00	3,67	2,67
C9	2,00	0,33	1,00	1,33	1,67	1,67	1,33	0,67	0,00	2,33	3,33	2,00	2,00	2,00	1,33	2,33
C10	1,33	0,33	1,67	1,33	1,67	2,00	1,33	2,00	3,33	0,00	3,33	2,00	1,67	1,00	2,67	1,33
C11	0,67	0,33	1,00	1,00	0,67	1,67	1,33	1,00	4,00	4,00	0,00	1,67	2,33	1,00	1,33	1,33
C12	0,67	0,33	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,67	3,00	2,67	3,00	0,00	3,00	0,67	1,67	2,00
C13	1,00	0,33	1,00	0,67	1,67	1,67	2,00	1,67	3,67	4,00	3,00	2,67	0,00	0,33	2,67	1,33
C14	2,00	1,00	2,33	1,33	1,67	1,67	2,00	1,33	2,67	2,67	2,33	2,67	2,33	0,00	1,67	3,33
C15	0,67	0,33	0,67	0,67	1,33	1,67	2,00	1,33	3,33	3,33	2,33	2,67	3,33	0,33	0,00	1,00
C16	1,33	0,67	1,33	1,33	2,00	2,33	1,33	2,00	4,00	4,00	4,00	2,33	1,67	1,33	1,67	0,00

Tablo 6. Normalize Edilmiş Direkt Matris (A)

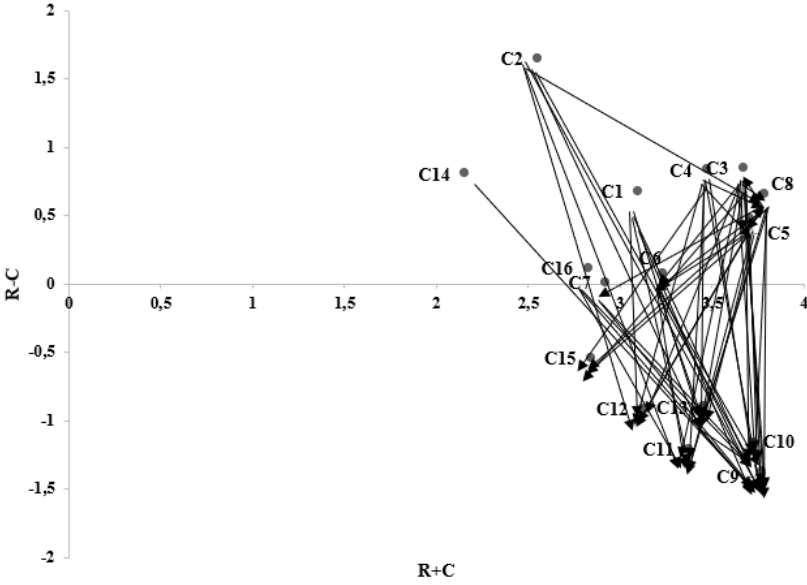
	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11	C12	C13	C14	C15	C16
C1	0,00	0,02	0,07	0,06	0,06	0,04	0,04	0,06	0,07	0,07	0,08	0,06	0,05	0,01	0,04	0,03
C2	0,08	0,00	0,07	0,07	0,06	0,03	0,04	0,06	0,06	0,05	0,06	0,05	0,04	0,06	0,03	0,04
C3	0,07	0,02	0,00	0,07	0,08	0,06	0,05	0,08	0,08	0,07	0,06	0,08	0,08	0,01	0,06	0,05
C4	0,04	0,02	0,06	0,00	0,07	0,04	0,06	0,07	0,08	0,08	0,07	0,08	0,08	0,03	0,07	0,03
C5	0,05	0,02	0,06	0,06	0,00	0,06	0,05	0,07	0,07	0,08	0,06	0,06	0,08	0,02	0,06	0,03
C6	0,03	0,01	0,03	0,04	0,05	0,00	0,04	0,04	0,08	0,07	0,08	0,06	0,08	0,01	0,04	0,03
C7	0,01	0,01	0,03	0,03	0,04	0,06	0,00	0,04	0,06	0,06	0,06	0,04	0,06	0,01	0,04	0,04
C8	0,04	0,02	0,08	0,06	0,08	0,06	0,07	0,00	0,07	0,07	0,06	0,06	0,08	0,02	0,07	0,05
C9	0,04	0,01	0,02	0,03	0,03	0,03	0,03	0,01	0,00	0,04	0,06	0,04	0,04	0,04	0,03	0,04
C10	0,03	0,01	0,03	0,03	0,03	0,04	0,03	0,04	0,06	0,00	0,06	0,04	0,03	0,02	0,05	0,03
C11	0,01	0,01	0,02	0,02	0,01	0,03	0,03	0,02	0,08	0,08	0,00	0,03	0,04	0,02	0,03	0,03
C12	0,01	0,01	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,03	0,06	0,05	0,06	0,00	0,06	0,01	0,03	0,04
C13	0,02	0,01	0,02	0,01	0,03	0,03	0,04	0,03	0,07	0,08	0,06	0,05	0,00	0,01	0,05	0,03
C14	0,04	0,02	0,04	0,03	0,03	0,03	0,04	0,03	0,05	0,05	0,04	0,05	0,04	0,00	0,03	0,06
C15	0,01	0,01	0,01	0,01	0,03	0,03	0,04	0,03	0,06	0,06	0,04	0,05	0,06	0,01	0,00	0,02
C16	0,03	0,01	0,03	0,03	0,04	0,04	0,03	0,04	0,08	0,08	0,08	0,04	0,03	0,03	0,03	0,00

Tablo7. Toplam İlişki Matrisi (T)

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11	C12	C13	C14	C15	C16
C1	0,06	0,04	0,13	0,12	0,13	0,11	0,10	0,13	0,18	0,17	0,15	0,16	0,15	0,04	0,12	0,09
C2	0,13	0,02	0,14	0,13	0,14	0,11	0,12	0,14	0,19	0,17	0,16	0,18	0,17	0,06	0,13	0,11
C3	0,13	0,04	0,08	0,14	0,16	0,14	0,13	0,16	0,21	0,20	0,19	0,18	0,19	0,04	0,15	0,12
C4	0,10	0,04	0,13	0,07	0,15	0,13	0,13	0,15	0,21	0,20	0,19	0,18	0,18	0,06	0,15	0,10
C5	0,11	0,04	0,13	0,12	0,08	0,14	0,12	0,14	0,20	0,20	0,18	0,16	0,18	0,05	0,15	0,09
C6	0,07	0,03	0,08	0,09	0,11	0,06	0,09	0,10	0,17	0,16	0,16	0,13	0,16	0,04	0,10	0,08
C7	0,05	0,02	0,08	0,07	0,10	0,12	0,05	0,09	0,15	0,14	0,14	0,11	0,14	0,04	0,10	0,08
C8	0,11	0,04	0,14	0,12	0,16	0,15	0,14	0,08	0,21	0,20	0,18	0,16	0,19	0,05	0,16	0,12
C9	0,07	0,02	0,06	0,06	0,08	0,08	0,07	0,06	0,08	0,11	0,13	0,09	0,10	0,06	0,07	0,08
C10	0,06	0,02	0,07	0,06	0,08	0,09	0,07	0,08	0,14	0,08	0,13	0,10	0,10	0,04	0,10	0,07
C11	0,04	0,02	0,05	0,05	0,05	0,07	0,06	0,06	0,14	0,13	0,06	0,08	0,10	0,04	0,07	0,06
C12	0,04	0,02	0,05	0,05	0,06	0,06	0,06	0,07	0,12	0,11	0,12	0,05	0,11	0,03	0,08	0,07
C13	0,05	0,02	0,06	0,05	0,08	0,08	0,08	0,08	0,14	0,15	0,13	0,11	0,07	0,03	0,10	0,07
C14	0,08	0,03	0,09	0,07	0,09	0,09	0,09	0,08	0,14	0,14	0,13	0,12	0,12	0,02	0,09	0,11
C15	0,04	0,02	0,05	0,05	0,07	0,07	0,08	0,07	0,13	0,13	0,11	0,10	0,12	0,03	0,05	0,06
C16	0,07	0,03	0,07	0,07	0,09	0,10	0,08	0,09	0,16	0,16	0,15	0,11	0,11	0,05	0,09	0,05

Tablo 8. Etkileyen ve Etkilenen Faktör Grupları

	R	C	R+C	R-C
C1	1,8888	1,2151	3,1039	0,6737
C2	2,1015	0,4562	2,5578	1,6453
C3	2,2602	1,4140	3,6743	0,8462
C4	2,1541	1,3229	3,4769	0,8312
C5	2,0919	1,6154	3,7073	0,4765
C6	1,6548	1,5835	3,2383	0,0713
C7	1,4667	1,4592	2,9259	0,0075
C8	2,2192	1,5688	3,7880	0,6505
C9	1,1985	2,5739	3,7724	-1,3753
C10	1,2843	2,4486	3,7329	-1,1643
C11	1,0830	2,2970	3,3800	-1,2140
C12	1,1043	2,0232	3,1275	-0,9189
C13	1,2764	2,1787	3,4552	-0,9023
C14	1,4822	0,6776	2,1598	0,8046
C15	1,1496	1,6951	2,8447	-0,5456
C16	1,4707	1,3571	2,8278	0,1136

Şekil 2. Ağ İlişki Haritası

İkincil olarak, ilgili amaç doğrultusunda ilgili firmanın 12 çalışanı, sessiz istifaya neden olan faktörleri ikili karşılaştırma yapmıştır. Bu karşılaştırmaların geometrik ortalaması alındıktan sonra Eşitlik (7) yardımıyla Tablo 10'daki değerler elde edilmiştir.

Tablo 9. Sessiz İstifaya Yönelten Unsurların İkili Karşılaştırması (w1)

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11	C12	C13	C14	C15	C16	ÖV
C1	1,00	4,58	0,20	1,00	0,20	0,13	3,87	0,17	3,87	3,00	3,87	3,00	3,00	6,71	3,00	3,00	0,06
C2	0,22	1,00	0,14	0,20	0,17	0,13	0,33	0,17	1,00	0,33	0,33	0,26	0,17	3,00	0,26	0,20	0,01
C3	5,00	7,00	1,00	2,65	1,73	0,20	3,00	0,45	1,73	1,53	1,00	3,00	1,29	5,20	0,33	3,87	0,07
C4	1,00	5,00	0,38	1,00	0,20	0,14	1,53	0,26	2,65	1,29	3,87	1,00	0,77	4,58	1,00	4,58	0,05
C5	5,00	5,92	0,58	5,00	1,00	0,20	3,87	0,45	4,58	3,87	3,87	3,00	1,73	5,20	1,73	3,87	0,1
C6	7,94	7,94	5,00	7,00	5,00	1,00	9,00	5,00	9,00	7,00	7,00	5,00	3,87	9,00	7,00	7,94	0,26
C7	0,26	3,00	0,33	0,65	0,26	0,11	1,00	0,17	3,00	0,77	1,00	0,77	0,45	3,00	0,45	1,73	0,03
C8	5,92	5,92	2,24	3,87	2,24	0,20	5,92	1,00	5,92	3,87	3,87	3,00	3,00	4,58	2,24	3,00	0,13
C9	0,26	1,00	0,58	0,38	0,22	0,11	0,33	0,17	1,00	0,77	0,58	0,77	0,45	3,87	0,26	0,77	0,02
C10	0,33	3,00	0,65	0,77	0,26	0,14	1,29	0,26	1,29	1,00	3,00	3,87	0,58	5,00	0,26	2,24	0,04
C11	0,26	3,00	1,00	0,26	0,26	0,14	1,00	0,26	1,73	0,33	1,00	3,87	0,77	5,00	0,58	3,00	0,04
C12	0,33	3,87	0,33	1,00	0,33	0,20	1,29	0,33	1,29	0,26	1,00	0,26	0,26	4,58	0,26	3,00	0,03
C13	0,33	5,92	0,77	1,29	0,58	0,26	2,24	0,33	2,24	1,73	1,29	3,87	1,00	5,92	3,00	3,00	0,06
C14	0,15	0,33	0,19	0,22	0,19	0,11	0,33	0,22	0,26	0,20	0,20	0,22	0,17	1,00	0,26	0,58	0,01
C15	0,33	3,87	3,00	1,00	0,58	0,14	2,24	0,45	3,87	3,87	1,73	3,87	0,33	3,87	1,00	3,87	0,06
C16	0,33	5,00	0,26	0,22	0,26	0,13	0,58	0,33	1,29	0,45	0,33	0,33	0,33	1,73	0,26	1,00	0,02
CI=0,159306																	
RI=1,6																	
CR=0,099756																	

Eşitlik (8, 9, 10) yardımıyla matrisin tutarlık oranı hesaplanmış ve 0,1'in altında olduğu tespit edilmiştir. Daha sonra ANP'nin 3. adımı kapsamında ve Eşitlik (7, 8, 9, 10) yardımıyla ilgili faktörler kontrol altında tutularak Tablo 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19 elde edilmiştir. (CR<0,1)

Tablo 10. C5 Kontrol Altında Tutulurken Kriterlerin İkili Karşılaştırması

	C3	C4	C8	ÖV
C3	1,00	0,86	1,39	0,35
C4	1,17	1,00	1,43	0,39
C8	0,72	0,70	1,00	0,26
CI= 0,0009		RI= 0,5247	CR= 0,001716	

Tablo 11. C6 Kontrol Altında Tutulurken Kriterlerin İkili Karşılaştırması

	C3	C5	C8	ÖV
C3	1,00	0,40	0,62	0,19
C5	2,47	1,00	3,00	0,57
C8	1,61	0,33	1,00	0,24
CI= 0,024961		RI= 0,5247	CR= 0,047571	

Tablo 12. C8 Kontrol Altında Tutulurken Kriterlerin İkili Karşılaştırması

	C2	C3	C4	C5	ÖV
C2	1,00	0,42	0,52	0,50	0,14
C3	2,37	1,00	0,93	0,89	0,28
C4	1,92	1,07	1,00	0,88	0,28
C5	1,99	1,13	1,14	1,00	0,30
CI= 0,003748		RI= 0,8816	CR= 0,0004252		

Tablo 13. C11 Kontrol Altında Tutulurken Kriterlerin İkili Karşılaştırması

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C8	C16	ÖV
C1	1,00	3,33	0,20	0,69	0,70	0,15	0,27	1,29	0,06
C2	0,30	1,00	0,29	0,21	0,47	0,24	0,16	0,25	0,03
C3	4,99	3,44	1,00	2,00	3,32	0,34	1,07	0,89	0,15
C4	1,45	4,66	0,50	1,00	1,20	0,18	0,23	1,63	0,08
C5	1,43	2,14	0,30	0,83	1,00	0,33	0,72	2,00	0,08
C6	6,54	4,20	2,91	5,52	3,00	1,00	6,12	7,74	0,37
C8	3,68	6,11	0,93	4,36	1,38	0,16	1,00	6,12	0,17
C16	0,78	4,08	1,12	0,61	0,50	0,13	0,16	1,00	0,06
CI= 0,13928 RI= 1,43 CR= 0,0974									

Tablo 14. C12 Kontrol Altında Tutulurken Kriterlerin İkili Karşılaştırması

	C1	C2	C3	C4	C5	C8	ÖV
C1	1,00	3,84	0,50	0,89	0,36	0,53	0,13
C2	0,26	1,00	0,32	0,62	0,52	0,51	0,08
C3	2,02	3,08	1,00	1,31	1,50	1,03	0,24
C4	1,13	1,61	0,76	1,00	0,81	0,85	0,15
C5	2,78	1,93	0,67	1,24	1,00	3,19	0,24
C8	1,90	1,95	0,97	1,17	0,31	1,00	0,16
CI= 0,078966 RI= 1,25 CR= 0,063173							

Tablo 15. C13 Kontrol Altında Tutulurken Kriterlerin İkili Karşılaştırması

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C8	ÖV
C1	1,00	1,73	0,39	0,53	0,91	0,24	0,87	0,08
C2	0,58	1,00	0,33	0,46	0,24	0,24	0,62	0,05
C3	2,56	3,00	1,00	0,93	1,37	0,20	0,85	0,13
C4	1,90	2,16	1,07	1,00	1,40	0,35	1,10	0,14
C5	1,10	4,21	0,73	0,71	1,00	0,50	1,08	0,12
C6	4,25	4,17	5,07	2,85	2,00	1,00	5,81	0,38
C8	1,15	1,61	1,17	0,91	0,93	0,17	1,00	0,10
CI= 0,052056			RI= 1,35			CR= 0,03856		

Tablo 16. C15 Kontrol Altında Tutulurken Kriterlerin İkili Karşılaştırması

	C3	C4	C5	C8	ÖV
C3	1,00	0,96	2,11	1,37	0,31
C4	1,04	1,00	0,95	1,33	0,26
C5	0,47	1,05	1,00	3,24	0,27
C8	0,73	0,75	0,31	1,00	0,16
CI= 0,08544		RI= 0,8816		CR= 0,096915	

Tablo 17. C9 Kontrol Altında Tutulurken Kriterlerin İkili Karşılaştırması

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C10	C13	C14	C16	ÖV
C1	1,00	2,14	0,19	0,89	0,16	0,13	0,78	0,72	0,68	0,89	4,08	3,00	0,05
C2	0,47	1,00	0,38	0,50	0,17	0,13	0,30	0,33	0,23	0,37	2,37	1,12	0,03
C3	5,00	2,63	1,00	2,14	1,25	0,13	0,72	0,78	0,83	0,68	5,35	4,08	0,08
C4	1,12	2,00	0,47	1,00	0,30	0,26	0,89	0,19	0,89	3,32	5,72	2,63	0,06
C5	6,12	5,72	0,80	3,32	1,00	0,20	2,45	2,14	1,29	1,53	5,16	1,63	0,11
C6	7,74	7,74	7,74	3,81	4,99	1,00	7,74	4,08	5,00	5,00	7,74	4,99	0,31
C7	1,29	3,32	1,38	1,12	0,41	0,13	1,00	0,17	0,27	0,21	2,14	0,72	0,04
C8	1,38	3,00	1,29	5,35	0,47	0,25	5,72	1,00	2,46	4,08	5,16	2,63	0,12
C10	1,48	4,36	1,20	1,12	0,78	0,20	3,68	0,41	1,00	1,20	5,35	3,32	0,08
C13	1,12	2,71	1,48	0,30	0,65	0,20	4,66	0,25	0,83	1,00	5,72	2,00	0,07
C14	0,25	0,42	0,19	0,17	0,19	0,13	0,47	0,19	0,19	0,17	1,00	0,36	0,02
C16	0,33	0,89	0,25	0,38	0,61	0,20	1,38	0,38	0,30	0,50	2,81	1,00	0,03
CI=0,14477	RI=1,54												CR=0,094

Tablo 18. C10 Kontrol Altında Tutulurken Kriterlerin İkili Karşılaştırması

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C13	C16	ÖV
C1	1,00	2,33	0,20	1,16	0,20	0,14	1,09	0,22	0,88	1,04	0,04
C2	0,43	1,00	0,17	0,21	0,17	0,13	0,24	0,13	0,18	0,29	0,02
C3	5,00	5,92	1,00	2,59	0,61	0,17	2,33	0,39	4,79	4,40	0,11
C4	0,86	4,79	0,39	1,00	0,30	0,16	4,40	0,23	1,29	1,00	0,05
C5	5,00	5,92	1,63	3,34	1,00	0,17	2,33	0,26	1,97	2,33	0,1
C6	7,00	7,94	5,92	6,44	5,92	1,00	7,30	5,66	6,44	6,85	0,37
C7	0,92	4,21	0,43	0,23	0,43	0,14	1,00	0,43	0,67	0,27	0,04
C8	4,58	7,45	2,59	4,40	3,87	0,18	2,33	1,00	5,00	4,58	0,18
C13	1,14	5,44	0,21	0,77	0,51	0,16	1,50	0,20	1,00	2,54	0,05
C16	0,96	3,41	0,23	1,00	0,43	0,15	3,71	0,22	0,39	1,00	0,04
CI=0,1355											
RI=1,49											
CR=0,0904											

Burada değinilmesi gereken husus, Toplam İlişki Matrisi ve eşik değeri olan p değeri kapsamında bazı faktörler temelinde hiçbir faktörün yeterli ağırlığa sahip olmamasından dolayı ilgili faktörlerin kontrol altında tutularak karşılaştırma matrisi hazırlanmamış olmasıdır. Tüm karşılaştırmalar yapıldığında iç bağımlılık matrisi olan w_2 elde edilmiştir. Nihayetinde w_2 ve w_1 çarpılarak nihai ağırlıklandırma matrisi olan w_3 elde edilmiştir (Tablo 20).

Tablo 19. Nihai Ağırlıklandırma

	w2																w1	w3
	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11	C12	C13	C14	C15	C16		
C1	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0	0,05	0,04	0,06	0,13	0,08	0,0	0,0	0,0	0,06	0,078
C2	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,14	0,03	0,02	0,03	0,08	0,05	0,0	0,0	0,0	0,01	0,039
C3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,35	0,19	0,0	0,28	0,08	0,11	0,15	0,24	0,13	0,0	0,31	0,0	0,07	0,165
C4	0,0	0,0	0,0	1,0	0,39	0,0	0,0	0,28	0,06	0,05	0,08	0,15	0,14	0,0	0,26	0,0	0,05	0,158
C5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,57	0,0	0,30	0,11	0,1	0,08	0,24	0,12	0,0	0,27	0,0	0,1	0,23
C6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0,	0,0	0,0	0,31	0,37	0,37	0,0	0,38	0,0	0,0	0,0	0,26	0,058
C7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,04	0,04	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,03	0,002
C8	0,0	0,0	1,0	0,0	0,26	0,24	1,0	0,0	0,12	0,18	0,17	0,16	0,1	0,0	0,16	0,0	0,13	0,238
C9	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,02	0,0
C10	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,08	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,04	0,002
C11	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,04	0,0
C12	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,03	0,0
C13	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,07	0,05	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,06	0,003
C14	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,02	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,01	0,011
C15	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,06	0,0
C16	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,03	0,04	0,06	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,02	0,025

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışma, literatürde yeni bir konu olan sessiz istifayı örgütsel bağlamda inceleyerek, olguya neden olabilecek faktörlerin literatür yardımıyla belirlendiği ve DANP tekniğiyle önem derecelerine göre ağırlıklandırıldığı görgül bir araştırmadır. Literatür taraması sonucunda 16 faktör belirlenmiştir. Belirlenen 16 faktör arasındaki olası neden-sonuç ilişkisinin belirlenmesi için yönetim ve organizasyon alanındaki iki uzman ile çalışmaya katılım gösteren ve Ankara ilinde faaliyet gösteren bilişim sektöründeki bir firmanın kalite yöneticisi faktörlere DEMATEL tekniği kapsamında ikili karşılaştırma yapmıştır. Sonrasında, faktörlerin önem derecelerinin hesaplanabilmesi için ilgili firmada çalışmakta olan 12 personel ANP tekniği kapsamında ikili karşılaştırma yapmıştır. Çalışma bulgularına göre, çalışanları sessiz istifaya yönlendiren en önemli sebepler %23'lük ağırlığı ile örgütsel adaletsizlik, %22,8'lik ağırlığıyla örgütsel toksisite, %16,48'lik ağırlığı ile mikro/tafıllı yönetim anlayışı, %15,8'lik ağırlığı ile mobbing, %7,8'lik ağırlığı ile yöneticinin tutum ve davranışları ve son olarak %6'lık ağırlığı ile maaş ve ek hak yetersizliği olarak belirlenmiştir. İlgili faktörlerin örgütten ve yöneticiden kaynaklanan faktörler olduğu görülmektedir. Haliyle örgütlerin ve yöneticilerin, işletmelerinde böyle bir davranış kalıbı ile karşılaşmamaları için öncelikle örgüt içinde adaleti tesis etmeleri gerekmektedir. Örgütsel adalet kapsamında ise bu sorunsal temelinde belki de en çok üzerinde durulması gereken adalet; Adams'ın Eşitlik Teorisi ile de örtüşen ve çalışanın katkıda bulunduğu girdisi kadar çıktı alması gerektiğini ifade eden dağıtımsal adalettir. (Akın, Ulukök ve Arar, 2017, s. 10). Örgütsel adaletin olduğu bir iş ortamında çalışanların sessiz istifa davranışı sergilemelerinde belirti olarak görünen; işletmelerine karşı azalmış olan bağlılığı, genel performansı, iş tatmini ve sadakati olumlu yönde etkilenecek artmaktadır (Cropanzano, Bowen, ve Gilliland 2007, s. 39-40). Ayrıca yine sessiz istifa davranışı sergilenmesinin önüne geçecek şekilde çalışanda örgütsel vatandaşlık duygusu gelişecektir.

İkincil olarak önemli çıkan örgütlerdeki toksisitenin oluşmasına sebep olan unsurların daha en başında ortadan kaldırılması önem arz etmektedir. Toksisiteye sebep olan unsurun örgütsel olması halinde yapılması gereken şey sağlıklı bir kurumsal kültürün oluşturulması, toksisiteye neden olan unsurun farkında olunması ve bu unsurun tolere edilmemesi, yönetici kaynaklı bir durum olduğunda ise yapılması gereken şey liyakate dayalı atamaların yapılması, kurumsal yönetim anlayışının benimsenmesi; iş arkadaşlarından kaynaklı bir sorun ise, iletişim kurarken daha dikkatli ve açık olunması önem arz etmektedir (Arar, Öneren ve Arar, 2020, s. 68).

Üçüncü derecede önemli çıkan mikro-yönetim kapsamında ise öncelikle durumun belirlenmesi gerekmektedir. Durum belirlendikten sonra yetki ve

sorumlulukların dağıtılarak karşılıklı güven ortamının sağlanacağı gerekçesi ile ilgili yöneticilerin sorumlulukları dağıtması teşvik edilmelidir (White, 2010, s. 74-75). Aynı çalışmaya göre kurum içinde inovasyonun ve yeni fikirlerin çıkabilmesi için çalışanların hata yapmalarına izin verilmeli, gereksiz hiyerarşi ortadan kaldırılmalı ve açık iletişime izin verilecek liderlik anlayışı benimsenmelidir.

Çalışma kapsamında sessiz istifa davranışının tetiklenmesinde öncül olan diğer faktörlerden yöneticinin tutum ve davranışları ve mobbing düşünüldüğü zaman bu iki sorunsalı aşabilmek için örgütsel adaletin bir diğer halkası olan ve özellikle yönetici ve astları arasındaki etkileşimsel adaletin de sağlanması gerekmektedir (Serenko, 2023, s. 12). Ayrıca mobbing uyguladığı iddia edilen yöneticinin öncelikle denetlenerek uyarılması, tutum ve davranışlarını değiştirmedeği takdirde görevden alınması da bir başka çözüm yolu olacaktır.

Nihai olarak, maaş ve ek ödemenin yetersiz olmasından kaynaklı sessiz istifa davranışının sergilendiği görülmektedir. Ülkemizde özel sektöre genel olarak bakıldığında kurumsal ve köklü firmalar haricindeki işletmelerde, pozisyonlarında geçirdikleri süre 1 yıl ve altı olanlar ile 1-5 yıl arası olanların maaş kapsamında sırasıyla asgari ücret ve asgari ücretin bir nebze iyileştirilmiş halini aldıkları görülmektedir. Enflasyonun yüksek düzeylerde seyrettiği bu dönemlerde ve resmî açıklamalarla yapılan yoksulluk ve açlık sınırı rakamları düşünüldüğünde, en başta da belirtilen örgütsel adalet kapsamında çalışanlara emeklerinin karşılığı olan maaş ve ek ödemelerde çalışanı mutlu edecek ve geçim kaygısı düşünmeden işine konsantre olabilecek maddi imkanlar sağlanmalıdır. Çalışanların sözleşmeleri belirli aralıklarla gözden geçirilerek, çalışanın bağlamsal performans gösterebilmesi için kendilerine tanınan somut ve soyut ödüllendirmelerin önü açılmalıdır (Serenko, 2023, s. 12).

Tüm bunlar dışında sessiz istifanın önüne geçebilmek için en başta iyi bir çalışma kültürünün oluşturulması, yönetim becerilerinin geliştirilmesi (Güler, 2023, s. 253), kişi iş uyumunun sağlanacağı şekilde personel istihdamı, performans temelli ödeme ve ödüllendirmelerin yapılması (Yıkılmaz, 2022, s. 589; Arar vd., 2023, s. 131; Serenko, 2023, s. 11-12) ve çalışanları tanıyarak onların neyi motive edeceğinin farkına varılması gerekmektedir (Atsan, 2023, s. 142-143; Yıldız, 2023, s. 3186). Ayrıca çalışanlarla etkili bir iletişim kurmak (Yıldız ve Özmenekşe, 2022, s. 19; Yılmaz, 2022a, s. 589; Arar vd., 2023, s. 131; Atsan, 2023, s. 142; Güler, 2023, s. 253), yapıcı bir geribildirim anlayışının yer aldığı ve inovasyonun desteklendiği kurum kültürünü oluşturmak (Arar vd., 2023, s. 131; Serenko, 2023, s. 13; Yıldız, 2023, s. 3183), kurumun çalışanlara değer verdiğini hissettirmesi kapsamında onlara yatırım yapmak, kariyer ve gelişim imkanları sunmak, iş yaşam dengelerini gözeterek esneklik tanımak, iş tanımlarını yeni koşullara göre revize etmek ve karara katılımlarını sağlamak

(Yıkılmaz, 2022, s. 589; Yıldız ve Özmenekşe, 2022, s. 19; Arar vd., 2023, s. 131; Atsan, 2023, s. 142-143; Ayabakan, 2023, s. 106; Güler, 2023, s. 253-257; Serenko, 2023, s. 13; Yıldız, 2023, s. 3185) önem arz etmektedir.

Çalışmanın en önemli sınırlılığı nispeten vaka analizi sayılabilecek derecede az kişiyle yapılmış olmasıdır. Aslında buradaki temel sebep ÇKKV tekniklerinin diğer nicel yöntemler gibi çok kişiyle yapıldığı zaman güvenilirliğinin artmasından ziyade, alanında uzman ya da konuyu deneyimleme derecesi yüksek olan kişilerle yapıldığında ilgili skor artmasıdır (Surapati ve Mukhopadhyaya, 2011, s. 26). Bir diğer kısıt ise çalışmanın sadece bilişim sektöründeki çalışanlar ile yapılmış olmasıdır. Kavramın derinliğine ve önemine değinildiğinde, sağlık ve savunma sektöründeki çalışanlar ile yapılarak sonuçların karşılaştırılması önem arz etmektedir. Ayrıca literatür ile belirlenmiş unsurların ayrı ayrı ilgili olgu üzerindeki etkisinin anket gibi tekniklerle neden-sonuç analizleriyle; görüşme gibi tekniklerle ise bu neden-sonuç ilişkisinin arkasında yatan mantığı derinlemesine anlamak adına tartışılması literatüre katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Akın, A., Ulukök, E., & Arar, T. (2017). Analyzing the relationship between organizational justice and cyberloafing: A study in a public university. 4. RSEP Conferences, 29-30 Haziran 2017, Prag.
- Al-Harbi, K.M.A. (2001) Application of the AHP in project management. *International Journal of Project Management*, 19, ss. 19-27.
- Alonso, J. A., & Lamata, M. T., (2006). Consistency in the analytic hierarchy process: A new approach. *International Journal of Uncertainty, Fuzziness and Knowledge-Based Systems*, 14(4), ss. 445-459.
- Arar, T., Çetiner, N., Yurdakul, G. (2023). Quiet quitting: Building a comprehensive theoretical framework. *Journal of Academic Researches and Studies*, 15(28), ss. 122-138.
- Arar, T., Öneren, M., & Arar, E. S. (2020). Daha iyi bir iş yaşamı: örgütsel toksisitenin oluşmasında etkili faktörlerin AHP ile hiyerarşik olarak sıralanması. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 18(35), ss. 59-76.
- Arar, T., & Yüksel, İ. (2015). How to manage generation z? *Journal of Global Economics, Management and Business Research* 4 (4), ss. 195-202
- Atsan, M. (2023). Yöneticilerin korkulu rüyası: Sessiz istifa. (Yönetim, Organizasyon ve Strateji Üzerine Araştırmalar içinde ss.137-154.). Özgür Yayınları, Ed. Hüseyin Balcı.
- Ayabakan, B. Ç. (2023). İş etiği penceresinden sessiz istifa. *Uluslararası Sosyal Bilimlerde Yenilikçi Yaklaşımlar Dergisi*, 7(2), ss. 106-126.

- Barsouk, A. (2022). Generation Z's quiet privilege of quiet quitting. Erişim Adresi: https://www.wsj.com/articles/generation-zs-quiet-privilege-of-quiet-quitting-remotework-zoom-college-corporate-jobs-unemployment-rate-benefits-11664904064?mod=Searchresults_pos1&page=1. Erişim Tarihi: 18.08.2023.
- Boy, Y., & Sürmeli, M. (2023). Quiet quitting: A significant risk for global healthcare. *J. Glob. Health*, 13, ss. 1-3.
- Caldwell, C., Jamali, D. R., Elwin, P. B., & Allard-Blaisdell, S. T. (2023). Quiet quitting and reasoned action. *Business and Management Journal*, 12(1), ss. 36-47.
- Cropanzano, R., Bowen, D. E., & Gilliland, S. W. (2007). The management of organizational justice, *Academy of Management Perspectives*, 21 (4), p. 34-48.
- Çınar, Y. (2013). Kariyer tercihi probleminin yapısal bir modeli ve riske karşı tutumlar: olasılıklı DEMATEL yöntemi temelli bütünlük bir yaklaşım. *Sosyoekonomi*, 19, ss. 157-186.
- Çimen, A. İ., & Yılmaz, T. (2023). Sessiz istifa ne kadar sessiz. *Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü Dergisi*, 5(1), ss. 27-33.
- Formica, S., & Sfodera, F. (2022) The Great resignation and quiet quitting paradigm shifts: An overview of current situation and future research directions, *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 31(8), ss. 899-907.
- Galanis, P., Katsiroumpa, A., Vraka, I., Konstantakopoulou, O., Moisoglou, I., Gallos, P., & Kaitelidou, D. (2023a). Quiet quitting among employees: A proposal score for the quiet quitting scale. *Research Square* (Preprint).
- Galanis, P., Katsiroumpa, A., Vraka, I., Siskou, O., Konstantakopoulou, O., Katsoulas, T., Mosioglou, I., Gallos, P., & Kaitelidou, D. (2023b). The influence of job burnout on quiet quitting among nurses: The mediating effect of job satisfacion. *Research Square* (Preprint).
- Güler, M. (2023). Çalışma kültüründe yeni bir kavram: Sessiz istifa. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 32(1), ss. 247-261.
- Hamouche, S., Koritos, C., & Papastathopoulos, A. (2023). Quiet quitting: relationship with other concepts and implications for tourism and hospitality. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, DOI 10.1108/IJCHM-11-2022-1362.
- Harter, J. (2022). Is Quiet Quitting Real? Erişim Adresi: <https://www.gallup.com/workplace/398306/quiet-quitting-real.aspx>. Erişim Tarihi: 16.08.2023.
- Liu, H. C. (2016). Evaluation of the balance and variation of dematels by using liu's integrated validity index. *Journal of Data Science*, 14, ss. 383-392.

- Lord, J. (2022). Quiet quitting is a new name for an old method of industrial action. Erişim Adresi: <https://theconversation.com/quiet-quitting-is-a-new-name-for-an-old-method-of-industrial-action-189752>. Erişim Tarihi: 17.08.2023.
- Lu, M., Mamun, A. A., Chen, X., Yang, Q., & Masukujjaman, M. (2023). Humanities and Social Sciences Communications, 10(485), ss. 1-17.
- Organ, A. (2013). Bulanık Dematel yöntemiyle makine seçimini etkileyen kriterlerin değerlendirilmesi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22(1), ss. 157-172.
- Pavec, N. (2023). The Concept of identifying factors of quiet quitting in organizations: An integrative literature review. Izzivi prihodnosti / Challenges of the Future, 8(2), ss. 128-147.
- ResumeBuilder. (2022). 1 in 4 of workers are ‘quiet quitting’ saying no to hustle culture. Erişim Linki: <https://www.resumebuilder.com/1-in-4-of-workers-quiet-quitting-saying-no-to-hustle-culture/>. Erişim Tarihi: 18.08.2023
- Saaty, T., L., (2001). Decision making with the analytic network process (anp) and its super-decisions software, The National Missile Defense Example, ISAHP 2001 Proceedings. Bern, Switzerland, ss. 365-382.
- Savaş, B. Ç., & Turan, M. (2023). Sessiz istifa ölçeği: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. The Online Journal of Recreation and Sports, 12(3), s. 442-453.
- Serenko, A. (2023). The human capital management perspective on quiet quitting: Recommendations for employees, managers, and national policymakers. Journal of Knowledge Management, DOI 10.1108/JKM-10-2022-0792.
- Supeekit, T., Somboonwivat, T. & Kritchanhai, D. (2016). DEMATEL-modified ANP to evaluate internal hospital supply chain performance. Computers & Industrial Engineering, 102, ss. 318-330.
- Surapati, P., & Mukhopadhyaya, D. (2011). Grey relational analysis based intuitionistic fuzzy multi-criteria group decision making approach for teacher selection in higher education, International Journal of Computer Applications, 34(10), ss. 21-29.
- Thekkechangarapatt, M. (2023). Quiet quitting in the education sector: Enumeration of three cases. ERPA International Journal of Multidisciplinary Research, 9(5), ss. 83-88.
- Wang, X., Liu, Z., & Cai, Y. (2015). A rating based fuzzy analytic network process (FANP) Model for Evaluation of ship maneuverability. Ocean Engineering, 106, ss. 39-46.

- Wang, Z., Jiang, X., Bian, S., Ma, Y. & Fan, B. (2016). Accurate load modeling based on analytic hierarchy process, *Journal of Electrical and Computer Engineering*, ss. 1-13.
- White, R. (2010). The micromanagement disease: Symptoms, diagnosis, and cure. *Public Personnel Management*, 39(1), ss. 71-76.
- Yıkılmaz, İ. (2022). Quiet quitting: A conceptual investigation. *Anadolu 10th International Conference on Social Sciences*. ss. 581-591.
- Yıldız, S. (2023). Quiet quitting: Causes, consequences and suggestions. *International Smart Journal*, 9(70), ss. 3180-3190.
- Yıldız, S., & Özmenekşe, Y. O. (2022). Kaçınılmaz son: Sessiz istifa. *International Journal of Social Sciences*, 7(4), ss. 13-24.
- Youthall (2022). Sessiz İstifa. <https://www.youthall.com/tr/company/ebooks/sessiz-istifa>. Erişim Tarihi: 18.08.2023
- Yüksel, İ., & Dağdeviren, M. (2007) Using the analytical network process (ANP) in SWOT analysis—A case study for a textile firm. *Information Sciences*, 177, ss. 3364-3382.

ISBN: 978-625-6971-83-7

BÖLÜM 18

E-TİCARETTE HİZMET KALİTESİNİN MÜŞTERİ MEMNUNİYETİNE ETKİSİ: C2C ONLİNE ALIŞVERİŞ SİTELERİ KAPSAMINDA BİR ARAŞTIRMA¹

Prof. Dr.Hüseyin Ali KUTLU²

Berna ERTÜRK³

1. ELEKTRONİK TİCARET (E-TİCARET)

Kısaca e-ticaret olarak ifade edilen elektronik ticaret diğer işletmelerle olan ticaret süreçlerinin ve dahili süreçlerin formülasyonunun elektronik bağlantılar yoluyla gerçekleştirilmesi olarak tanımlanabilir (Djan, 2008:8). E-ticaret küresel ekonomide alıcı ve satıcılar arasındaki mesafeyi kısaltan en hızlı büyüyen alandır (Ding vd., 2017:370). Elektronik ticaret yazında e-ticaret olarak kısaltılır ve mal ve hizmet alım-satım işlemlerinin elektronik/internet ortamında yapılmasını ifade eder (Jain vd., 2021:665).

Günümüzün e-ticareti, internetin 1990'ların başlarında yaygınlaşmasıyla başladı. Telekomünikasyon alanındaki gelişmeler e-ticaretin hızlı büyümesine yardımcı oldu. Tüm dünya ülkelerinde e-ticaretle ilgili yasal düzenlemelerin yapılması ve güncellenmesi e-ticaretin daha biçimsel bir yapıya kavuşmasına imkân sağladı.

E-ticaret, işletmelerin ürün ve hizmetleri alma ve satma şeklini değiştirerek yeni bir devrime yol açtı. E-ticaret bilgi, ürün ve hizmetlerin bilgisayar iletişim ağları üzerinden alım ve satımıyla ilgilidir. Her türlü ticari faaliyetin merkezinde bilgi olduğunda, e-ticaret bilginin aktarılması ve işlenmesini yöneterek

¹ Bu makale danışmanlığını Prof.Dr.Hüseyin Ali KUTLU'nun yaptığı, Berna ERTÜRK'ün yazdığı "E-Ticarette Hizmet Kalitesinin Müşteri Memnuniyetine Etkisi: C2C Online Alışveriş Siteleri Kapsamında Bir Araştırma" isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 2023)

² Atatürk Üniversitesi, İİBF, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, hkutlu@atauni.edu.tr ORCID: 0000-0001-7764-0768

³ ORCID: 0000-0001-5588-2635

geleneksel ticaretin baştan sona yeni yollarla yapılmasına katkı sağlar. Bilgi otomatik bir şekilde bilgisayardan bilgisayara elektronik olarak aktarılmaktadır. Bu durum aslında kurumların çalışma şeklini değiştirmiştir (<https://www.msuniv.ac.in>). E-ticaretin büyüme potansiyeline ve tüm taraflara sağladığı faydalara rağmen gizlilik, güvenlik, şeffaflık, lojistik ve maliyetler konusunda ele alınan çözümler görece yetersiz kalmaktadır (Aydoğan ve Aydemir, 2022:653).

1.1. E-Ticareti Yapan Taraflara Göre E-Ticaret Türleri

Bu e-ticaret türleri B2B (Business to Business), B2C (Business to Customer), B2G (Business to Government), B2E (Business to Employee), C2B (Customer to Business), C2C (Customer to Customer), C2G (Customer to Government), G2B (Government to Business), G2C (Government to Customer), G2G (Government to Government) ve M2M (Machine to Machine) olmak üzere sıralayabiliriz. E-ticaret yapan ya da yapmak isteyen bütün firmaların bu türlerden en az birine dahil olması söz konusudur (Wikipedia.org, 2021).

1.2. Müşteriden Müşteriye (C2C) E-Ticaret

Bu ticaret türü İngilizce “Customer-to-Customer” kelimelerinden türetilen C2C sembolüyle ifade edilir. Bu ticaret şeklinde üç ana aktör bulunur. Birincisi ürününü satmak isteyen müşteri, ikincisi ürünü almak isteyen müşteri ve üçüncüsü de ilk iki aktör arasında iletişimi sağlayan web sitesidir.

C2C tipi elektronik e-ticaret, müşteriler arasında elektronik olarak yapılan tüm mal veya hizmet ticaretini kapsar. Tipik olarak bu değişim, çevrimiçi bir işlem forumu sunan üçüncü bir tarafça yapılır (Jain vd., 2021:667). Çoğunlukla “ikinci el” olarak ifade edilen kullanılmış ürünlerin bu platformlarda ticarete konu olduğuna rastlanmaktadır. Son dönemlerde bu e-ticaret sitelerinin yaygınlaştığına ve oldukça talep gördüğüne şahit olmaktayız.

Şekil 1. Tüketiciden-Tüketicieye Modeli (C2C)

Kaynak: (Taher, 2021:158)

2. HİZMET KALİTESİ VE MÜŞTERİ MEMNUNİYETİ

Hizmet Kalitesini tanımlamadan önce “kalite” kavramının tanımlanmasında yarar vardır. Kalite kavramı, çoğu zaman sağlamlık ve yüksek fiyat gibi yanlış çağrışımlara neden olabilmektedir. Özellikle “kaliteli mal pahalı olur” şeklinde bir algının yaygın olduğu görülebilir. Oysaki bu algı yanlıştır. Kalite konusunda öncü isimlerin “kalite bedavadır” şeklinde görüşe sahip oldukları görülür.

Kalite konusunda önde gelen isimlerden Juran bu kavramı; “kullanıma uygunluk” (Wilkinson, 1992:323), olarak tanımlarken, bir başka kalite uzmanı Taguchi ise; “bir ürünün, topluma sunulduktan sonra neden olduğu en az zarar” (Schvanaveldt & Enkawa,1992:233) şeklinde tanımlamaktadır. Kalite konusunda bir diğer uzman olan P.Crosby ise kalite kavramını “Bir ürünün ihtiyaçlara uygunluk derecesidir” şeklinde tanımlar ve “Kalite Bedavadır/ Quality Is Free” isimli kitabı oldukça tanınmıştır. Kalite konusunda otorite kuruluşlardan Amerikan Kalite Kontrol Derneği kaliteyi “Bir mal ya da hizmetin belirli bir gerekliliği karşılayabilme yeteneklerini ortaya koyan karakteristiklerinin tümüdür” şeklinde tanımlarken, Avrupa Kalite Kontrol Organizasyonu; “Bir malın ya da hizmetin tüketicinin isteklerine uygunluk derecesidir” şeklinde bir tanım yapmaktadır (Yükçü, 1999:3).

Tanımlardan da görüleceği üzere kalite aslında kullanıma uygunluk, ihtiyaca uygunluk, müşteri beklentilerini karşılamak gibi temellere dayanmaktadır. Bilim

insanları kalite sayesinde işletmelerin maliyetlerinde önemli ölçüde düşüşler sağlanabileceğine vurgu yapmaktadırlar.

Hizmet kalitesi kavramını tanımlamak ise görece daha zordur. Bu kavramı farklı bakış açılarıyla tanımlamaya çalışan çok sayıda yazar söz konusudur. Philip Kotler ve Gary Armstrong, 'hizmet kalitesi' terimini, bir hizmet firmasının müşterisini elde tutma yeteneği olarak tanımladılar. Yani, onların görüşüne göre müşteriyi elde tutma, hizmet kalitesinin en iyi ölçüsüdür (Ramya vd., 2019:38). Özetle hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti ile doğru orantılı bir kavram olduğunu ifade edebiliriz.

3. C2C (TÜKETİCİDEN TÜKETİCİYE) ONLINE ALIŞVERİŞ SİTELERİ KAPSAMINDA BİR ARAŞTIRMA

Bu çalışmada C2C (Tüketiciden Tüketiciye) e-ticaret sitelerinde hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisi incelenmektedir.

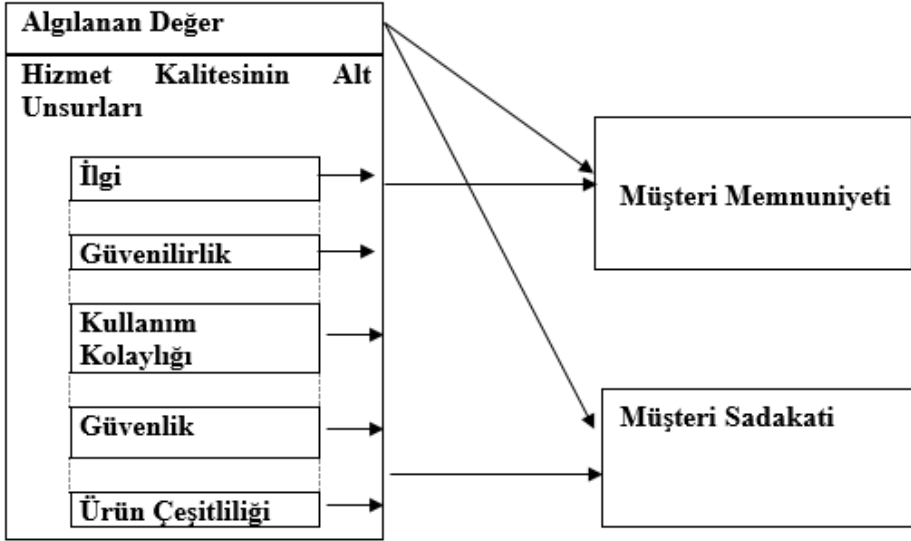
C2C e-ticaret siteleri çerçevesinde hizmet kalitesinin müşteri memnuniyetini ölçmeyi hedefleyen bu çalışmanın evrenini Erzurum'da yaşayan tüketiciler oluştururken örneklemini ise Erzurum'da online alışveriş yapan tüketiciler oluşturmaktadır. Erzurum'da online alışveriş yapan kişilerin sayısı bilinmediği için sonsuz sayıda örneklem için 384 kişinin ankete katılım sağlaması yeterlidir (Surveyssystem.com). Bu bilgiye dayanılarak 405 kişi tarafından anket doldurulmuştur. Çalışmada veriler Google formlar üzerinden bireylere ulaştırılmıştır. Veri toplama süreci Ekim, Kasım ve Aralık 2022 tarihlerini kapsamaktadır. Anket Taner Aktekin'in "*B2C E-Ticaret Web Sitelerinde Hizmet Kalitesinin Müşteri Sadakatine Etkisi*" isimli yüksek lisans tezi çalışmasından yararlanılarak oluşturulmuştur (Aktekin, 2020).

Anketteki soruların bir kısmı değiştirilirken bir kısmı da aynı kalmıştır. İlk kısımda kişilere özgü demografik sorular yer alırken ikinci kısımda ise tüketicilerin C2C e-ticaret sitelerinden memnuniyetini ölçmeye yönelik sorular yer almaktadır. İkinci kısımda bireylerin C2C e-ticaret sitelerinde algıladıkları hizmet kalitesinin derecesini ölçmek amacıyla 5'li likert tipi (Kesinlikle Katılmıyorum, Katılmıyorum, Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum, Katılıyorum, Kesinlikle Katılıyorum) ölçekten oluşmaktadır. Çalışma çerçevesinde 45 soru sorulmuştur. E-ticaret yapan tüketicilerin anket formunu doldurmaları istenmiştir.

Çalışmada uygulanan veri toplama yöntemine ilişkin kısıtlamalardan bazıları şu şekildedir:

- Uygulanan anketin bireylere çevrimiçi olarak yapılması bazı kişiler tarafından doldurulmak istenmemesi,
- Çalışmanın online olarak doldurulması esnasında telefonda katılım sağlayanların likert tipi soruların yanıtlanmasında zorluklar yaşaması,
- Ankete katılım sağlayan katılımcıların online anketlerde yaş, gelir vb. gibi demografik bilgileri doğru vermek istememesi ve
- Online anketin internet üzerinden yapılması esnasında sistemden kaynaklı sorunların yaşanması gibi faktörler kısıtlayıcı nedenler arasında yer almaktadır.

Araştırmanın modeli

3.1 Araştırmanın Hipotezleri

Literatürde yer alan benzer çalışmalar temelinde oluşturulan hipotezler aşağıdaki gibidir;

Hizmet Kalitesinin Müşteri Memnuniyeti Üzerindeki Etkisi

Şimşek (2016)'in yaptığı benzer bir çalışma olan "Elektronik Ticaret Sitesi Kullanıcılarının Güven Tutumlarının İncelenmesi: Uşak İlinde Ampirik Bir Çalışma" isimli çalışmasında online alışveriş sitelerinin güvenli olması, söz konusu olan banka çalışanlarının sanal ortama duydukları güven ve online sitelerden alışveriş yapmayı isteyen banka çalışanlarının aldıkları riskleri ve banka personellerinin online alışveriş sitesine duyulan güven arasındaki ilişki

olup olmadığını incelemek üzerine gerçekleştirilmiştir. Yapılan araştırma sonucunda çalışmaya katılan kişilerin online sitelerden alışveriş yapmayı istemesi tercih eden katılımcılarla tercih etmeyen katılımcılara göre online alışveriş sitelerini daha güvenilir olduğunu kişisel bilgilerinin gizli tutulduğunu düşündükleri sonucuna varılmıştır (Şimşek A. , 2016: 8-10). Yapılan bu araştırmaya göre öne sürülen hipotez desteklenmiştir.

Aktekin (2018)'de yaptığı "Impact Of Service Quality On Customer Loyalty In B2C E-Commerce Websites" isimli çalışmasında öne sürdüğü "H1: E-hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti üzerinde olumlu bir etkisi vardır" hipotezi bu çalışmada araştırılmıştır. Araştırma sonucunda bu hipotezin %99 istatistiksel güven aralığında ($\beta=0,95$; $t=16,34>2,58$; $p<0.01$) anlamlı pozitif korelasyon olduğu ortaya çıkmıştır. Hizmet kalitesinde yaşanacak her bir iyileşmenin müşteri memnuniyeti üzerinde artışa neden olacağı sonucuna varılmıştır.

Özgül, Börühan ve Tek (2017)'in yaptığı başka bir çalışma da ise "H6: Müşterilerin çıktı kalitesi ile ilgili algısı, müşteri memnuniyetini olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Yıldız ve Kuyucu (2021)'in yaptığı benzer başka bir çalışma da ise "Adıyaman Üniversitesi öğrencilerinin internet alışverişlerinde algıladıkları e-hizmet kalitesi ve müşteri tatmini arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna varmışlardır.

Uysal (2022)'in yaptığı çalışmada "H1: E-hizmet kalitesi müşteri memnuniyetini anlamlı ve pozitif yönde etkilemektedir" sonucuna varılmıştır.

H1: Hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti üzerinde etkisi vardır.

Hizmet Kalitesinin Müşteri Sadakati Üzerindeki Etkisi

Narcı (2020) tarafından araştırmada; elektronik hizmet kalitesinin alt boyutlarından biri olan güvenlik ilkesinin elektronik müşteri sadakatini etkilediği sonucunu ortaya koymuştur.

Yıldız'ın 2020 yılında yaptığı araştırmada elektronik ticarete lojistik hizmet kalitesinin güveni ve müşteri memnuniyetini olumlu yönde etkilediği sonucuna varılmıştır. (Yıldız B. , 2020: 53).

H2: Hizmet kalitesinin müşteri sadakati üzerinde etkisi vardır.

Tüketicilerin Algıladığı Değerin Müşteri Memnuniyeti Üzerindeki Etkisi

Toygar ve Nart (2018)'de yapmış oldukları çalışmada "E-lojistik uygulamaları ve algılanan hizmet kalitesi ile müşteri memnuniyeti arasında anlamlı bir ilişki vardır" sonucunu ortaya koymuşlardır (Toygar & Nart, 2018: 466-490).

Aktekin (2018), Özgül, Börühan ve Tek (2017), Yıldız ve Kuyucu (2021) yapmış oldukları çalışmalarda ise “Tüketicilerin algıladığı değer müşteri memnuniyeti üzerinde etkisi vardır” ifadesinin desteklendiği ve olumlu olarak etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

H3: *C2C e-ticaret web sitesinde alışveriş yapan tüketicilerin algıladığı değerlerin müşteri memnuniyeti üzerinde etkisi vardır.*

Tüketicilerin Algıladığı Değerin Müşteri Sadakati Üzerinde Etkisi

Aktekin (2018) tarafından yapılan “Impact Of Service Quality On Customer Loyalty In B2C E-Commerce Websites” isimli bu çalışmada algılanan değerlerin müşteri sadakati üzerinde olumlu bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yıldız ve Kuyucu (2021)’un yaptığı bir başka çalışmada da “Adıyaman Üniversitesi öğrencilerinin internet alışverişlerinde algıladıkları e-hizmet kalitesi ve müşteri sadakati arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki vardır” sonucuna ulaşılmıştır. Yukarıda incelenen araştırmalardan da yola çıkılarak tüketicilerin algıladığı değerlerin müşteri sadakatine etkisini araştırılması adına aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur.

H4: *C2C e-ticaret web sitesinde alışveriş yapan tüketicilerin algıladığı değerlerin müşteri sadakati üzerinde etkisi vardır.*

Müşteri Memnuniyetinin Müşteri Sadakati Üzerinde Bir Etkisi

Yıldız (2020) yapmış olduğu çalışmada “Müşteri memnuniyeti sadakati anlamlı olarak etkiler” bu hipotezinin desteklendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Yıldız ve Kuyucu (2021)’in yaptığı benzer bir çalışmada da “Adıyaman Üniversitesi Öğrencilerinin İnternet Alışverişlerinde Müşteri Tatmini ile Müşteri Sadakati Arasında Pozitif Yönlü Anlamlı Bir İlişki Vardır” hipotezi kabul edilmiştir.

Aktekin (2020)’in yapmış olduğu benzer bir araştırmada da “H2: Yüksek müşteri memnuniyeti, müşteri sadakatini artırır” hipotezi incelenmiştir. Bu çalışmada öne sürülen bu hipotez müşteri memnuniyetinin müşteri sadakati üzerindeki pozitif etkisinin araştırılması amaçlanmıştır. Yapılan analizler sonucunda %99 güven aralığında önemli bir pozitif etkisinin olduğu ($\beta=0,81$; $t=9,53 > 2,58$; $p < 0,01$) sonucuna ulaşılmıştır.

Narcı (2020)’nın yapmış olduğu “Online Alışveriş Sitelerinin E-Hizmet Kalitesinin Tüketicilerin Satın Alma Sonrası Davranışlarına Etkisi” isimli çalışmada internet ortamında yemek malzemeleri ve hazır gıda ürünleri satan online alışveriş sitelerinin müşteri memnuniyetine, müşterilerin algıladıkları elektronik hizmet kalitesinin, tüketicinin tekrardan satın alma isteği ve tüketicinin

sadakati üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yukarıda incelenen araştırmalardan da yola çıkılarak müşteri memnuniyetinin müşteri sadakatine etkisini araştırmak adına aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur.

H5: *C2C e-ticaret sitelerinden yapılan alışverişlerde müşteri memnuniyetinin müşteri sadakati üzerinde bir etkisi vardır.*

3.2 Araştırmanın Güvenilirliği

Yapılan testte 8 maddeden oluşan ölçeğin Cronbach's Alpha katsayısının güvenilirliğinin %97,5 olduğu sonucu elde edilmiştir. Yani elde edilen bulgulara göre araştırmanın güvenilirliği oldukça yüksektir.

Çalışmaya ilişkin analizlere yapılmadan önce çalışmanın normallik testi incelenmiş ve yapılan test sonucunda elde edilen verilere göre her ifadenin basıklık ve çarpıklık değerlerine (ilgi (basıklık değerinin -,311 ve çarpıklık değerinin -,686), güvenilirlik (basıklık değerinin -,439 ve çarpıklık değerinin -,535), kullanım kolaylığı (basıklık değerinin -,061 ve çarpıklık değerinin -,830), güvenlik (basıklık değerinin -,761 ve çarpıklık değerinin -,292), ürün çeşitliliği (basıklık değerinin -,313 ve çarpıklık değerinin -,677), algılanan değer (basıklık değerinin -,411 ve çarpıklık değerinin -,580), müşteri memnuniyeti (basıklık değerinin -,333 ve çarpıklık değerinin -,759) ve müşteri sadakatinin (basıklık değerinin -,392 ve çarpıklık değerinin -,748)) bakıldığında hepsinin de -1 ile +1 arasında yer aldığı görülmektedir. Buna göre verilerin çarpıklık ve basıklık değerlerine göre normal dağılım gösterdiği sonucuna varılmıştır.

3.3 Demografik Veriler

Araştırmaya ilişkin demografik sorular incelendiğinde ankete katılım sağlayanların e-ticaret sitelerinden alışveriş yapıp yapmadıkları sorulmuştur. Katılım sağlayan tüketicilerin hepsi internet üzerinden alışveriş yaptıklarını belirtmişlerdir. Çalışmaya katılım sağlayan tüketicilerin en çok kullandıkları e-ticaret siteleri sorulduğunda ise en çok e-ticaret yaptıkları C2C alışveriş sitelerinden ilki %20'lik oranla Sahibinden.com, %19,5'lik oranla Dolap, %10,9'luk oranla Letgo, %3'lük oranla Nadir Kitap, %2'lik oranla Gardrops, %1,7'lik oranla Facebook Marketplace, %0,5'lik oranla Arabam.com yer alırken C2C alışveriş sitelerinin dışında e-ticaret yapılan diğer sitelerin oranı ise %42,5'tir. C2C alışveriş sitelerinden en çok kullanılan e-ticaret sitesi Sahibinden.com olurken en az tercih edilen ise Arabam.com'dur. Çalışmaya katılım sağlayanların %68,9'unu kadınlardan (279 kişi) oluşurken %31,1'ini ise erkeklerden (126 kişi) oluşturmaktadır. Çalışmaya katılanların yaş aralıklarına bakıldığında ise %1'i 0-17 yaş arasında, %41,5'i 18-24 yaş arasında, %46,4'ü 25-34 yaş arasında, %8,6'sı 35-44 yaş arasında, %1,5'i 45-54 yaş arasında, %1,0'i 55 ve üzeri yaş aralığında yer almaktadır. Çalışmaya katılanların öğrenim

durumlarına bakıldığında %1'inin ilköğretim mezunu, %4,7'sinin ortaokul mezunu, %3,2'sinin lise öğrencisi, %12,1'inin lise mezunu, %16,3'ünün üniversite öğrencisi, %47,9'unun üniversite mezunu, %7,2'sinin lisansüstü öğrencisi, %6,7'sinin lisansüstü mezunu ve %1'inin ise diğeri seçtikleri sonucu elde edilmiştir. Çalışmaya katılanların çalışma durumuna bakıldığında %19,8'inin Çalışmıyor, %17,8'inin Öğrenci, %3,2'sinin Yarı zamanlı Çalışan, %28,6'sının Özel Sektör Çalışanı (Tam Zamanlı), %21,2'sinin Kamu Çalışanı (Tam Zamanlı), %6,4'ünün Ev Hanımı, %2,2'sinin Esnaf ve %0,7'sinin Emekli kişilerden oluştuğu sonucuna varılmıştır. Çalışmaya katılım sağlayanların %24,4'ünün geliri 0-5.500 TL, %28,9'unun gelirinin 5.501-9.000 TL, %14,3'ünün gelirinin 9.001-13.000 TL ve %10,1'inin geliri 13.001 TL ve üstü iken çalışmaya katılanların %22,2'sinin bu soruyu cevaplamak istemediği görülmektedir.

3.4 Frekans Dağılımı

Araştırmaya katılanların %7,1'i Temizlik Ürünlerini, %5,7'si Ev Eşyasını (Mobilya, Oyuncak, Beyaz Eşya vb.), %62'si Giyim, Ayakkabı, Aksesuar, %3,7'si Kişisel Bakım ve Makyaj Malzemeleri, %1,5'i Spor Malzemeleri ve Ekipmanları, %0,2'si Bahçe Ürünlerini, %2,7'si Hediyeelik Eşya, %3,2'si Bilgisayar ve Diğer Ek Donanım, %5,9'u Elektronik Araçlar (Cep Telefonu, Kamera, Radyo, TV, DVD Oynatıcı vb.), %4,7'si Araç Satışı, %1'i Konaklama (Ev Kiralama ya da Ev Satışı), %5,7'si Kitap, Dergi, Gazete (E-Kitap Dahil) ve %2'si ise Diğer ürünleri e-ticaret siteleri aracılığıyla aldıklarını sonucuna varılmıştır

3.5 Müşterilerin Yaşadıkları Sorunlar

Araştırmaya katılanların %30,6'sı Kargoda gecikme, %4,4'ü Kargo firmasının ürünü teslim etmemesi, %3,5'i Yanlış ürün teslimi, %9,1'i Kırık ya da hasarlı ürün teslimi, %5,2'si İade sırasında yaşanan sorunlar, %5,2'si Ürün iadesinde kargo fiyatının tüketiciye yansıtılması, %0,7'si Hızlı ödeme seçeneklerinin olmaması, %5,2'si Ürünün teslimatı sırasında kargo firmasının ürünü kontrol etmesine izin verilmemesi, %7,4'ü Satışı yapılan ürünün sitedeki görseliyle gerçektekinin uyuşmaması ve %0,5'inin Diğer sorunlarla karşılaştığı sonucuna varılırken %28,1'inin ise Bu sorunlardan herhangi birini yaşamadığını belirtmiştir.

3.6. Hipotezlerin Test Edilmesi

3.6.1. Hizmet Kalitesinin Alt Boyutlarının Müşteri Memnuniyeti Üzerindeki Etkisi

Hizmet kalitesi kavramını alt boyutları arasında olduğu öne sürülen ilgi, güvenilirlik, güvenlik, kullanım kolaylığı ve ürün çeşitliliği kavramlarının müşteri memnuniyeti üzerinde bir etkisinin olup olmadığını incelemek adına regresyon analizi yapılmıştır.

Aşağıdaki tablo incelendiğinde pearson korelasyon katsayı değerlerinin 0,71 ile 0,99 arasında değer aldığı görülmektedir. Yani aralarındaki ilişkinin yüksek düzeyde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Pearson korelasyon katsayılarının 1'den küçük olması bu kavramlar arasında pozitif güçlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Elde edilen analiz sonuçlarına göre p değerinin 0,000 olduğu için regresyon analizinin yapılmasına uygun olduğuna sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 1. Pearson Korelasyon Analizi Sonuçları (Müşteri Memnuniyetinin Hizmet Kalitesinin Boyutlarıyla İlişkisi)

Değişkenler	Değerler	Müşteri Memnuniyeti
İlgi	Korelasyon Katsayısı	0,849
	Anlamlılık Düzeyi (p)	0,000*
Güvenilirlik	Korelasyon Katsayısı	0,845
	Anlamlılık Düzeyi (p)	0,001
Kullanım Kolaylığı	Korelasyon Katsayısı	0,857
	Anlamlılık Düzeyi (p)	0,000*
Güvenlik	Korelasyon Katsayısı	0,753
	Anlamlılık Düzeyi (p)	0,226
Ürün Çeşitliliği	Korelasyon Katsayısı	0,866
	Anlamlılık Düzeyi (p)	0,000*

Elde edilen analiz sonuçlarına göre p değerinin 0,000 olduğu için regresyon analizinin yapılmasına uygun olduğuna sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 2. Müşteri Memnuniyeti ve Hizmet Kalitesinin Alt Boyutlarının Regresyon Katsayıları ve ANOVA Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken: Müşteri Memnuniyeti	R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Tahminlerin Standart Hatası	
Bağımsız Değişken: İlgü, Güvenilirlik, Kullanım Kolaylığı, Güvenlik, Ürün Çeşitliliği	0,910 ^a	0,828	0,826	0,49087	
ANOVA* Değerleri	Kareler Toplamı	df	Kareler Ort.	F	Sig.
Regresyon	462,025	5	92,405	383,499	0,000 ^b
Artıklar	96,140	399	0,241		
Toplam	558,165	404			

*: Bağımlı Değişken: Müşteri Memnuniyeti

** : Bağımsız Değişken: İlgü, Güvenilirlik, Kullanım Kolaylığı, Güvenlik, Ürün Çeşitliliği

Yapılan Anova testi sonucunda yukarıdaki tablodaki veriler incelendiğinde güvenlik, güvenilirlik, ürün çeşitliliği, ilgi ve kullanım kolaylığının toplam müşteri memnuniyeti oluşturulması üzerindeki etkisinin %82,6 olduğu sonucuna varılmıştır.

Tablo 3. Müşteri Memnuniyeti ve Hizmet Kalitesinin Alt Boyutlarının Beta Değerleri

Bağımlı Değişken: Müşteri Memnuniyeti	Standartlaştırılmamış katsayılar		Standartlaştırılmış katsayılar		t değerleri P
	B	Standart hata	Beta		
Sabit	0,047	0,081			0,583 0,560
İlgü	0,207	0,051	0,199		4,085 0,000
Güvenilirlik	0,172	0,052	0,166		3,319 0,001
Kullanım Kolaylığı	0,223	0,055	0,205		4,032 0,000

Güvenlik	0,044	0,036	0,043	1,212	0,226
Ürün Çeşitliliği	0,376	0,046	0,359	8,135	0,000

Tablo 3’de görüldüğü üzere ilgi (0,207), güvenilirlik (0,172), kullanım kolaylığı (0,223) ve ürün çeşitliliği (0,376) modele dahil olurken güvenlik (0,044) modelin dışında yer almıştır. Böylelikle ilgi, güvenilirlik, kullanım kolaylığı ve ürün çeşitliliği müşteri memnuniyetinin oluşturulmasında istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olduğu sonucu elde edilmiştir.

Müşteri Memnuniyeti= 0,207 İlgi+ 0,172 Güvenilirlik+ 0,223 Kullanım Kolaylığı+ 0,76 Ürün Çeşitliliği. Elde edilen sonuçlara göre aşağıdaki hipotezler kabul edilmiştir:

H1: Hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti üzerinde etkisi vardır.

3.6.2. Hizmet Kalitesinin Alt Boyutlarının Müşteri Sadakati Üzerindeki Etkisi:

Hizmet kalitesi kavramını alt boyutları arasında olduğu öne sürülen ilgi, güvenilirlik, güvenlik, kullanım kolaylığı ve ürün çeşitliliği kavramlarının müşteri sadakati üzerinde bir etkisinin olup olmadığını incelemek adına regresyon analizi yapılmıştır. Yapılan analize ait bulgular aşağıdaki tablolarda yer almaktadır.

Tablo 4. Pearson Korelasyon Analizi Sonuçları (Müşteri Sadakatının Hizmet Kalitesinin Alt Boyutlarıyla İlişkisi)

Değişkenler	Değerler	Müşteri Sadakati
İlgi	Korelasyon Katsayısı	0,841
	Anlamlılık Düzeyi (p)	0,000*
Güvenilirlik	Korelasyon Katsayısı	0,830
	Anlamlılık Düzeyi (p)	0,029
Kullanım Kolaylığı	Korelasyon Katsayısı	0,851
	Anlamlılık Düzeyi (p)	0,000*
Güvenlik	Korelasyon Katsayısı	0,743
	Anlamlılık Düzeyi (p)	0,418
Ürün Çeşitliliği	Korelasyon Katsayısı	0,866
	Anlamlılık Düzeyi (p)	0,000*

Yukarıdaki tablo incelendiğinde müşteri sadakati, ilgi, güvenilirlik, kullanım kolaylığı, güvenlik ve ürün çeşitliliği birbirleri arasındaki ilişkilere bakıldığında pearson korelasyon katsayılarının 1'den küçük (0,71-0,99 arasında) olduğu için bu nedenle bunlar arasında yüksek düzeyde pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen analiz sonuçlarına göre p değerlerine bakıldığında 0,000 (ilgi, kullanım kolaylığı ve ürün çeşitliliği) olduğu için regresyon analizinin yapılmasına uygun olduğuna sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 5. Müşteri Sadakati ve Hizmet Kalitesinin Alt Boyutlarının Regresyon Katsayıları ve ANOVA Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken: Müşteri Sadakati						
Bağımsız Değişken: İlgi, Güvenilirlik, Kullanım Kolaylığı, Güvenlik, Ürün Çeşitliliği		R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Tahminlerin Standart Hatası	
		0,904 ^a	0,817	0,815	0,51060	
ANOVA* Değerleri		Kareler Toplamı	df	Kareler Ort.	F	Sig.
Regresyon		464,202	5	92,840	356,103	0,000 ^b
Artıklar		104,024	399	0,261		
Toplam		568,226	404			

*: Bağımlı Değişken: Müşteri Sadakati

** : Bağımsız Değişken: İlgi, Güvenilirlik, Kullanım Kolaylığı, Güvenlik, Ürün Çeşitliliği

Yapılan Anova testi sonucunda yukarıdaki tablodaki veriler incelendiğinde güvenlik, güvenilirlik, ürün çeşitliliği, ilgi ve kullanım kolaylığının toplam müşterin sadakatinin oluşturulması üzerindeki etkisinin %81,5 olduğu sonucuna varılmıştır

Tablo 6. Müşteri Sadakatının Hizmet Kalitesinin Alt Boyutlarının Beta Değerleri

Bağımlı Değişken:	Standartlaştırılmamış katsayılar		Standartlaştırılmış katsayılar	t değerleri P	
	B	Standart hata	Beta		
Müşteri Sadakati					
Sabit	0,045	0,084		0,539	0,590
İlgi	0,210	0,053	0,199	3,979	0,000
Güvenilirlik	0,118	0,054	0,113	2,192	0,029
Kullanım Kolaylığı	0,245	0,058	0,223	4,250	0,000
Güvenlik	0,030	0,037	0,030	0,812	0,418
Ürün Çeşitliliği	0,419	0,048	0,397	8,729	0,000

Tablo 6’da görüldüğü üzere ilgi (0,210), güvenilirlik (0,118), kullanım kolaylığı (0,245) ve ürün çeşitliliği (0,419) modele dahil olurken güvenlik (0,030) modelin dışında yer almıştır. Böylelikle ilgi, güvenilirlik, kullanım kolaylığı ve ürün çeşitliliği müşteri sadakatının oluşturulmasında istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olduğu sonucu elde edilmiştir.

Müşteri Sadakati= 0,210 İlgi+ 0,118 Güvenilirlik+ 0,245 Kullanım Kolaylığı+ 0,419 Ürün Çeşitliliği. Elde edilen sonuçlara göre aşağıdaki hipotez kabul edilmiştir:

H2: Hizmet kalitesinin müşteri sadakati üzerinde etkisi vardır.

3.6.3. Algılanan Değerin Müşteri Memnuniyeti Kavramı Üzerindeki Etkisi

Tüketicilerin online alışveriş yaptıkları sitelerden algıladıkları değerın müşteri memnuniyeti kavramı üzerindeki etkisini incelemek adına regresyon analizi yapılmıştır. Analize dair bilgiler aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 7. Pearson Korelasyon Analizi Sonuçları (Müşteri Memnuniyetinin Algılanan Değer Kavramıyla İlişkisi)

Değişkenler	Değerler	Müşteri Memnuniyeti
Algılanan Değer	Korelasyon Katsayısı	0,912
	Anlamlılık Düzeyi (p)	0,000*

Tablo incelendiğinde pearson korelasyon katsayılarının 0,8’den büyük olması çoklu doğrusallık probleminin olduğunu ve aralarında yüksek düzeyde pozitif bir

ilişki söz konusu olduğu sonucu elde edilmiştir. $p=0.000$ olduğundan dolayı regresyon analizi yapılmıştır.

Tablo 8. Müşteri Memnuniyeti ve Algılanan Değerin Regresyon Katsayıları ve ANOVA Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken: Müşteri Memnuniyeti	R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Tahminlerin Standart Hatası	
Bağımsız Değişken: Algılanan Değer	0,912 ^a	0,832	0,832	0,48246	
ANOVA* Değerleri	Kareler Toplamı	df	Kareler Ort.	F	Sig.
Regresyon	464.360	1	464.360	1.994.947	0,000 ^b
Artıklar	93.805	403	0, 233		
Toplam	558.165	404			

a. bağımlı değişken: müşteri memnuniyeti

b. sabit : algılanan değer

Yapılan analiz sonucunda elde edilen verilerde Anova testi sonucunda p değerinin 0,000 düzeyinde olduğu sonucu elde edilmiştir ($p=0,000$). Analiz sonucunda algılanan değer müşteri memnuniyetini oluşturmadaki etkisinin %83,2 olduğu sonucu elde edilmiştir.

Tablo 9. Müşteri Memnuniyeti ve Algılanan Değerin Beta Değerleri

Bağımlı Değişken: Müşteri Memnuniyeti	Standartlaştırılmamış katsayılar		Standartlaştırılmış katsayılar	t değerleri	P
	B	Standart hata	Beta		
Algılanan Değer	0,963	0,022	0,912	44,665	0,000

Algılanan Değer= $0,963+0,832x$ Müşteri Memnuniyeti

Analiz sonuçlarına göre “**H3**: C2C e-ticaret web sitesinde alışveriş yapan tüketicilerin algıladığı değer müşteri memnuniyeti üzerinde etkisi vardır.” hipotezi kabul edilmiştir. Yani algılanan değer müşteri memnuniyeti üzerinde istatistiksel olarak pozitif bir etkisinin olduğu sonucu elde edilmiştir. Kısaca algılanan değer arttıkça müşteri memnuniyeti de artmaktadır.

3.6.4. Algılanan Değerin Müşteri Sadakati Kavramı Üzerinde Etkisi

Tüketicilerin online alışveriş yaptıkları sitelerden algıladıkları değer müşteri sadakati kavramı üzerindeki etkisini incelemek adına regresyon analizi yapılmıştır. Analize dair bilgiler aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 10. Pearson Korelasyon Analizi Sonuçları (Müşteri Sadakatinin Algılanan Değer Kavramıyla İlişkisi)

Değişkenler	Değerler	Müşteri Sadakati
Algılanan Değer	Korelasyon Katsayısı	0,871
	Anlamlılık Düzeyi (p)	0,000

Tablo incelendiğinde pearson korelasyon katsayılarının 0,8’den büyük olması çoklu doğrusallık probleminin olduğunu ve aralarında yüksek düzeyde pozitif bir ilişki söz konusu olduğu sonucu elde edilmiştir. $p=0.000$ olduğundan dolayı regresyon analizi yapılmıştır.

Tablo 11. Müşteri Sadakati ve Algılanan Değerin Regresyon Katsayıları ve ANOVA Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken: Müşteri Sadakati	R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Tahminlerin Standart Hatası	
Bağımsız Değişken: Algılanan Değer	0,871	0,759	0,759	0,58279	
ANOVA* Değerleri	Kareler Toplamı	df	Kareler Ort.	F	Sig.
Regresyon	431,349	1	431.349	1.270.000	0,000 ^b
Artıklar	136,877	403	0,340		
Toplam	568.226	404			

a. bağımlı değişken: müşteri sadakati

b. sabit : algılanan değer

Yapılan analiz sonucunda elde edilen verilerde Anova testi sonucunda p değerinin 0,000 düzeyinde olduğu sonucu elde edilmiştir ($p=0,000$). Analiz sonucunda algılanan değerinin müşteri sadakatini oluşturmadaki etkisinin %75,9 olduğu sonucu elde edilmiştir.

Tablo 12. Müşteri Sadakati ve Algılanan Değerin Beta Değerleri

Bağımlı Değişken:Standartlaştırılmamış Müşteri Sadakati katsayılar	Standartlaştırılmış		t değerleri	P	
	B	Standart hata			Beta
Algılanan Değer	0,928	0.026	0,871	35,637	0,000

$$\text{Algılanan Değer} = 0,928 + 0,759 \times \text{Müşteri Sadakati}$$

Analiz sonuçlarına göre “**H4:** C2C e-ticaret web sitesinde alışveriş yapan tüketicilerin algıladığı değerın müşteri sadakati üzerinde etkisi vardır.” hipotezi kabul edilmiştir. Yani algılanan değerın müşteri sadakati üzerinde istatistiksel olarak pozitif bir etkisinin olduğu sonucu elde edilmiştir. Kısaca algılanan değer artıkça müşteri sadakati de artmaktadır.

3.6.5. Müşteri Memnuniyetinin Müşteri Sadakati Kavramı Üzerinde Etkisi

Müşteri sadakati ile hizmet kalitesinin alt başlıkları arasında doğrusal bir ilişki olup olmadığını incelemek adına doğrusallık varsayımı incelenmiştir.

Tablo 13. Pearson Korelasyon Analizi Sonuçları (Müşteri Memnuniyetinin Müşteri Sadakatiyle İlişkisi)

Değişkenler	Değerler	Müşteri Sadakati
Müşteri Sadakati	Korelasyon Katsayısı	0,931
	Anlamlılık Düzeyi (p)	0,000*

Tablo incelendiğinde pearson korelasyon katsayılarının 0,8’den büyük olması çoklu doğrusallık probleminin olduğunu ve aralarında yüksek düzeyde pozitif bir ilişki söz konusu olduğu sonucu elde edilmiştir. $p=0.000$ olduğundan dolayı regresyon analizi yapılmıştır.

Tablo 14. Müşteri Memnuniyeti ve Müşteri Sadakatinin Regresyon Katsayıları ve ANOVA Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken: Müşteri Memnuniyeti	R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Tahminlerin Standart Hatası	
Bağımsız Değişken: Müşteri Sadakati	0,931 ^a	0,867	0,867	0,42883	
ANOVA* Değerleri	Kareler Toplamı	df	Kareler Ort.	F	Sig.
Regresyon	484,054	1	484,054	2632,188	0,000 ^b
Artıklar	74,111	403	0,184		
Toplam	558,165	404			

*: Bağımlı Değişken: Müşteri Memnuniyeti

** : Bağımsız Değişken: Müşteri Sadakati

Yapılan analiz sonucunda elde edilen verilerde Anova testi sonucunda p değerinin 0,000 düzeyinde olduğu sonucu elde edilmiştir (p=0,000). Analiz sonucunda müşteri memnuniyetinin müşteri sadakatini oluşturmadaki etkisinin %86,7 olduğu sonucu elde edilmiştir.

Tablo 15. Müşteri Memnuniyeti ve Müşteri Sadakatinin Beta Değerleri

Bağımlı Değişken: Müşteri Memnuniyeti	Standartlaştırılmamış katsayılar		Standartlaştırılmış katsayılar	t değerleri	P
	B	Standart hata	Beta		
Müşteri Sadakati	0,923	0,018	0,931	51,305	0,000

$$\text{Müşteri Sadakati} = 0,923 + 0,867x \text{ Müşteri Memnuniyeti}$$

Analiz sonuçlarına göre “**H5:** C2C e-ticaret sitelerinden yapılan alışverişlerde müşteri memnuniyetinin müşteri sadakati üzerinde bir etkisi vardır” hipotezi kabul edilmiştir. Yani müşteri memnuniyeti müşteri sadakati üzerinde istatistiksel olarak pozitif bir etkisinin olduğu sonucu elde edilmiştir. Kısaca müşteri memnuniyeti arttıkça müşteri sadakati de artmaktadır.

3.6.6. Çalışma Durumuna Göre Hizmet Kalitesinin Alt Boyutları ve Diğer Değişkenler ile Kıyaslanması

Çalışma durumuna göre hizmet kalitesinin alt boyutları ve diğer değişkenler ile kıyaslanmasını içeren bilgiler Tablo 16'da verilmiştir.

Tablo 16. Varyans Analizi Sonuçları (Çalışma Durumu)

Değişkenler		Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F	Anlamlılık Düzeyi (p)
İlgi	Gruplar Arası	19,633	7	2,805	2,254	0,029
	Grup İçi	493,91	397	1,244		
	Toplam	513,54	404			
Güvenilirlik	Gruplar Arası	13,163	7	1,88	1,482	0,172
	Grup İçi	503,83	397	1,269		
	Toplam	517	404			
Kullanım Kolaylığı	Gruplar Arası	16,812	7	2,402	2,096	0,043
	Grup İçi	454,85	397	1,146		
	Toplam	471,66	404			
Güvenlik	Gruplar Arası	25,449	7	3,636	2,738	0,009
	Grup İçi	527,2	397	1,328		
	Toplam	552,65	404			
Ürün Çeşitliliği	Gruplar Arası	25,654	7	3,665	3,003	0,004
	Grup İçi	484,48	397	1,22		
	Toplam	510,14	404			
Müşteri Memnuniyeti	Gruplar Arası	31,288	7	4,47	3,368	0,002
	Grup İçi	526,88	397	1,327		
	Toplam	558,17	404			
Algılanan Değer	Gruplar Arası	29,281	7	4,183	3,523	0,001
	Grup İçi	471,35	397	1,187		
	Toplam	500,63	404			
Müşteri Sadakati	Gruplar Arası	25,186	7	3,598	2,63	0,011
	Grup İçi	543,04	397	1,368		
	Toplam	568,23	404			

Yukarıdaki Anova verileri göz önüne alındığında ilgi, kullanım kolaylığı, güvenilirlik, güvenlik, ürün çeşitliliği, müşteri memnuniyeti, algılanan değer ve müşteri sadakati kavramlarının %5 önem düzeyinde ve %95 güven aralığında elde edilen veriler incelendiğinde aralarında istatistiksel olarak farklılıklar olduğu sonucuna ulaşılmıştır. E-ticaret sitelerinden alışveriş yapan tüketicilerin çalışma durumuna göre; ilgi (p=0,029), güvenilirlik (p=0,172), kullanım kolaylığı (p=0,043), güvenlik (0,009), ürün çeşitliliği (0,004), müşteri memnuniyeti (p=0,002), algılanan değer (p=0,001) ve müşteri sadakatinin (p=0,011) arasında oluşan farklılıkların belirlenmesi amacıyla LSD testi yapılmıştır.

3.6.7. Çalışma Durumlarına Göre Hizmet Kalitesinin Alt Boyutları ve Diğer Değişkenler ile Kıyaslanması (LSD Testi)

Çalışma durumlarına göre hizmet kalitesinin alt boyutları ve diğer değişkenler ile kıyaslanması amacıyla LSD testi uygulanmıştır. Test sonucunda elde edilen veriler şu şekildedir:

Müşterilerin çalışma durumu öğrenci, çalışmıyor, yarı zamanlı çalışan, özel sektör çalışanı (tam zamanlı), kamu çalışanı (tam zamanlı), esnaf, ev hanımı ve emekli şeklinde gruplandırılarak tek tek incelenmiştir. Yapılan bu analiz sonucunda müşterilerin çalışma durumuna göre esnafın (3,5926) diğer çalışma gruplarına göre (emeklilerin ortalaması 2,7778, ev hanımlarının ortalaması 2,5192, kamu çalışanı (tam zamanlı ortalaması 3,2926, özel sektör çalışanı (tam zamanlı) ortalaması 3,3175, yarı zamanlı çalışanların ortalaması 3,2308, öğrencilerin ortalaması 3,4421 ve çalışmayanların ortalaması ise 3,3896) ilgi değişkeninin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmayan kişilerin ilgi durumları ile ev hanımlarının ilgi durumları arasında ($p=0,01$), öğrencilerle ile ev hanımları arasındaki ilgi durumlarının ($p=0,000$), özel sektör çalışanlarıyla (tam zamanlı) ev hanımlarının ilgi durumları arasında ($p=0,001$), kamu çalışanlarının (tam zamanlı) ev hanımlarıyla ilgi durumları arasında ($p=0,002$) ve esnaflarla ev hanımlarının ilgi durumları arasında ($p=0,013$) anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($p<0,05$).

Müşterilerin çalışma durumuna göre esnafın (3,5833) diğer çalışma gruplarına göre (emeklilerin ortalaması 2,3333, ev hanımlarının ortalaması 2,6058, kamu çalışanı (tam zamanlı) ortalaması 3,3517, özel sektör çalışanı (tam zamanlı) ortalaması 3,3254, yarı zamanlı çalışanların ortalaması 3,2308, öğrencilerin ortalaması 3,3750 ve çalışmayanların ortalaması ise 3,3219) kullanım kolaylığı değişkeninin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmayan kişilerin kullanım kolaylığı ile ev hanımlarının kullanım kolaylığı durumları arasında ($p=0,003$), öğrencilerle ile ev hanımları arasındaki kullanım kolaylığı durumlarının ($p=0,002$), özel sektör çalışanlarıyla (tam zamanlı) ev hanımlarının kullanım kolaylığı arasında ($p=0,002$), kamu çalışanlarının (tam zamanlı) ev hanımlarıyla kullanım kolaylığı arasında ($p=0,002$) ve esnaflarla ev hanımlarının kullanım kolaylığı arasında ($p=0,019$) anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($p<0,05$).

Müşterilerin çalışma durumuna göre esnafın (3,7500) diğer çalışma gruplarına göre (emeklilerin ortalaması 2,3333, ev hanımlarının ortalaması 2,7788, kamu çalışanı (tam zamanlı) ortalaması 3,2645, özel sektör çalışanı (tam zamanlı) ortalaması 3,3384, yarı zamanlı çalışanların ortalaması 3,0962,

öğrencilerin ortalaması 3,3750 ve çalışmayanların ortalaması ise 3,3594) güvenilirlik değişkeninin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmayan kişilerin güvenilirlik ile ev hanımlarının güvenilirlik durumları arasında ($p=0,023$), öğrencilerle ile ev hanımları arasındaki güvenilirlik durumlarının ($p=0,021$), özel sektör çalışanlarıyla (tam zamanlı) ev hanımlarının güvenilirlik arasında ($p=0,023$) ve esnaflarla ev hanımlarının güvenilirlik arasında ($p=0,026$) anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($p<0,05$).

Müşterilerin çalışma durumuna göre esnafların (3,6667) diğer çalışma gruplarına göre (emeklilerin ortalaması 2,2222, ev hanımlarının ortalaması 2,3974, kamu çalışanı (tam zamanlı) ortalaması 3,0271, özel sektör çalışanı (tam zamanlı) ortalaması 3,1379, yarı zamanlı çalışanların ortalaması 2,5128, öğrencilerin ortalaması 3,1852 ve çalışmayanların ortalaması ise 3,2542) güvenlik değişkeninin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmayan kişilerin güvenlik ile yarı zamanlı çalışanların güvenlik durumları arasında ($p=0,032$), çalışmayanlarla ev hanımları arasındaki güvenlik durumları ($p=0,01$), öğrencilerle ile ev hanımları arasındaki güvenlik durumlarının ($p=0,003$), yarı zamanlı çalışanlarla çalışmayanlar arasındaki güvenlik durumları ($p=0,032$), yarı zamanlı çalışanlarla esnafla arasındaki güvenlik durumları ($p=0,021$), özel sektör çalışanlarıyla (tam zamanlı) ev hanımlarının güvenlik arasında ($p=0,003$), kamu çalışanlarıyla (tam zamanlı) ev hanımları arasında güvenlik durumu ($p=0,015$) ve esnaflarla ev hanımlarının güvenlik durumları arasında ($p=0,005$) anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($p<0,05$).

Müşterilerin çalışma durumuna göre öğrencilerin (3,5417) diğer çalışma gruplarına göre (emeklilerin ortalaması 2,8889, ev hanımlarının ortalaması 2,4231, kamu çalışanı (tam zamanlı) ortalaması 3,2597, özel sektör çalışanı (tam zamanlı) ortalaması 3,2615, yarı zamanlı çalışanların ortalaması 3,2051, esnafların ortalaması 3,4815 ve çalışmayanların ortalaması ise 3,3708) ürün çeşitliliği değişkeninin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmayan kişilerin ürün çeşitliliği ile ev hanımlarının ürün çeşitliliği durumları arasında ($p=0,000$), ev hanımlarıyla yar zamanlı çalışanlar arasındaki ürün çeşitliliği durumları ($p=0,038$), ev hanımları ile özel sektör çalışanları (tam zamanlı) arasındaki ürün çeşitliliği durumları ($p=0,001$), ev hanımlarıyla kamu çalışanları (tam zamanlı) arasındaki ürün çeşitliliği durumlarının ($p=0,001$) ve ev hanımlarıyla esnaflar arasındaki ürün çeşitliliği durumları arasında ($p=0,014$) anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($p<0,05$).

Müşterilerin çalışma durumuna göre esnafların (3,5778) diğer çalışma gruplarına göre (emeklilerin ortalaması 2,0000, ev hanımlarının ortalaması 2,3923, kamu çalışanı (tam zamanlı) ortalaması 3,2814, özel sektör çalışanı (tam

zamanlı) ortalaması 3,2552, yarı zamanlı çalışanların ortalaması 3,1692, öğrencilerin ortalaması 3,4944 ve çalışmayanların ortalaması ise 3,2700) algılanan değer değişkeninin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmayan kişilerin algılanan değer ile ev hanımlarının algılanan değer durumları arasında ($p=0,000$), çalışmayan kişiler ile emekliler arasında algılanan değer bulguları ($p=0,048$), öğrencilerle emekliler arasında algılanan değer bulgularının ($p=0,020$), öğrencilerle ev hanımları arasındaki algılanan değer durumları ($p=0,000$), yarı zamanlı çalışanlarla ev hanımları arasında algılanan değer bulgularının ($p=0,036$), özel sektör çalışanlarıyla (tam zamanlı) ev hanımları arasında algılanan değer bulgularının ($p=0,000$), özel sektör çalışanlarıyla (tam zamanlı) emekliler arasında algılanan değer bulgularının ($p=0,050$), kamu çalışanlarıyla (tam zamanlı) ev hanımları arasında algılanan değer bulgularının ($p=0,000$), kamu çalışanlarıyla (tam zamanlı) emekliler arasında algılanan değer bulgularının ($p=0,046$), ev hanımlarıyla esnaf arasında algılanan değer bulgularının ($p=0,005$), esnaflarla emekliler arasında algılanan değer bulgularının ($p=0,030$) ve emekliler öğrenciler arasında algılanan değer bulgularının ($p=0,020$) arasında anlamlı bir farklılık bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır ($p<0,05$).

Müşterilerin çalışma durumuna göre esnafların (3,8889) diğer çalışma gruplarına göre (emeklilerin ortalaması 2,5883, ev hanımlarının ortalaması 2,4519, kamu çalışanı (tam zamanlı) ortalaması 3,4477, özel sektör çalışanı (tam zamanlı) ortalaması 3,3879, yarı zamanlı çalışanların ortalaması 3,2308, öğrencilerin ortalaması 3,5938 ve çalışmayanların ortalaması ise 3,4781) müşteri memnuniyeti değişkeninin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmayan kişilerin müşteri memnuniyeti ile ev hanımlarının müşteri memnuniyeti durumları arasında ($p=0,000$), öğrencilerle ev hanımları arasındaki müşteri memnuniyeti durumları ($p=0,000$), yarı zamanlı çalışanlarla ev hanımları arasındaki müşteri memnuniyeti durumları ($p=0,047$), kamu çalışanlarıyla (tam zamanlı) ev hanımları arasındaki müşteri memnuniyeti durumları ($p=0,000$) ve ev hanımlarıyla esnaflar arasındaki müşteri memnuniyeti durumları ($p=0,001$) arasındaki anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($p<0,05$).

Müşterilerin çalışma durumuna göre esnafların (3,8704) diğer çalışma gruplarına göre (emeklilerin ortalaması 3,0556, ev hanımlarının ortalaması 2,5321, kamu çalışanı (tam zamanlı) ortalaması 3,4574, özel sektör çalışanı (tam zamanlı) ortalaması 3,4282, yarı zamanlı çalışanların ortalaması 3,2436, öğrencilerin ortalaması 3,5880 ve çalışmayanların ortalaması ise 3,3854) müşteri sadakati değişkeninin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmayan kişilerin müşteri sadakati ile ev hanımlarının müşteri sadakati

durumları arasında ($p=0,001$), öğrencilerle ev hanımları arasındaki müşteri sadakati durumları ($p=0,000$), özel sektör çalışanlarıyla (tam zamanlı) ev hanımları arasındaki müşteri sadakati durumları ($p=0,000$), kamu çalışanlarıyla (tam zamanlı) ev hanımları arasındaki müşteri sadakati durumları ($p=0,000$) ve ev hanımlarıyla esnaf arasında müşteri sadakati durumları ($p=0,003$) arasındaki anlamlı bir farklılık bulunduğu sonucu elde edilmiştir ($p<0,05$).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada hizmet kalitesinin alt boyutları olan ilgi, güvenlik, güvenilirlik, ürün çeşitliliği ve kullanım kolaylığı irdelenmiştir. Araştırmada 5'li likert tipi ölçek kullanılmıştır. Çalışmada SPSS programı kullanılarak regresyon analizi, ANOVA ve t testleri uygulanmıştır. 405 kişi üzerinde uygulanan bu anket çalışmasında Erzurum'da yaşayan kişilere tarafından yanıtlanmıştır. Anketi yanıtlayanların 279'u (%68,9) kadınlardan oluşurken, 126'sı (%31,1) erkeklerden oluşmaktadır. 0-17 yaş arasında 4 kişi, 18-24 yaş arasında 168 kişi, 25-34 yaş arasında 188 kişi, 35-44 yaş arasında 35 kişi, 45-54 yaş arasında 6 kişi, 55 ve üzeri yaş arasında 4 kişi ankete katılım sağlamıştır. Anketin ölçeğinin Cronbach's Alpha katsayısının güvenilirliğinin %97,5 olduğu sonucu elde edilmiştir. Yani elde edilen bulgulara göre araştırmanın güvenilirliği oldukça yüksektir.

Çalışmaya katılım sağlayan tüketicilerin en çok kullandıkları e-ticaret sitelerinin dağılımına bakıldığında en çok e-ticaret yaptıkları C2C alışveriş sitelerinden ilki %20'lik oranla sahibinden.com, %19,5'lik oranla dolap, %10,9'luk oranla letgo, %3'lük oranla nadir kitap, %2'lik oranla gardrops, %1,7'lik oranla facebook Marketplace, %0,5'lik oranla arabam.com yer alırken C2C alışveriş sitelerinin dışında e-ticaret yapılan diğer sitelerin oranı ise %42,5'tir. C2C alışveriş sitelerinden en çok kullanılan e-ticaret sitesi sahibinden.com olurken en az tercih edilen ise arabam.com olmuştur. Çalışmaya katılım sağlayanların %24,4'ünün geliri 0-5.500 TL, %28,9'unun gelirinin 5.501-9.000 TL, %14,3'ünün gelirinin 9.001-13.000 TL ve %10,1'inin geliri 13.001 TL ve üstü iken çalışmaya katılanların %22,2'sinin bu soruyu cevaplamak istemediği görülmektedir. Çalışmaya katılanların öğrenim durumlarına bakıldığında %1'inin ilköğretim mezunu, %4,7'sinin ortaokul mezunu, %3,2'sinin lise öğrencisi, %12,1'inin lise mezunu, %16,3'ünün üniversite öğrencisi, %47,9'unun üniversite mezunu, %7,2'sinin lisansüstü öğrencisi, %6,7'sinin lisansüstü mezunu ve %1'inin ise diğeri seçtikleri sonucu elde edilmiştir. Çalışmaya katılanların çalışma durumuna göre bakıldığında ise %19,8'inin Çalışmıyor,

%17,8'inin Öğrenci, %3,2'sinin Yarı zamanlı Çalışan, %28,6'sının Özel Sektör Çalışanı (Tam Zamanlı), %21,2'sinin Kamu Çalışanı (Tam Zamanlı), %6,4'ünün Ev Hanımı, %2,2'sinin Esnaf ve %0,7'sinin Emekli kişilerden oluştuğu sonucuna varılmıştır. Araştırmaya katılanların %7,1'i Temizlik Ürünlerini, %5,7'si Ev Eşyasını (Mobilya, Oyuncak, Beyaz Eşya vb.), %62'si Giyim, Ayakkabı, Aksesuar, %3,7'si Kişisel Bakım ve Makyaj Malzemeleri, %1,5'i Spor Malzemeleri ve Ekipmanları, %0,2'si Bahçe Ürünlerini, %2,7'si Hediye Eşya, %3,2'si Bilgisayar ve Diğer Ek Donanım, %5,9'u Elektronik Araçlar (Cep Telefonu, Kamera, Radyo, TV, DVD Oynatıcı vb.), %4,7'si Araç Satışı, %1'i Konaklama (Ev Kiralama ya da Ev Satışı), %5,7'si Kitap, Dergi, Gazete (E-Kitap Dahil) ve %2'si ise Diğer ürünleri e-ticaret siteleri aracılığıyla aldıklarını sonucuna varılmıştır. Araştırmaya katılanların %30,6'sı Kargoda gecikme, %4,4'ü Kargo firmasının ürünü teslim etmemesi, %3,5'i Yanlış ürün teslimi, %9,1'i Kırık ya da hasarlı ürün teslimi, %5,2'si İfade sırasında yaşanan sorunlar, %5,2'si Ürün iadesinde kargo fiyatının tüketiciye yansıtılması, %0,7'si Hızlı ödeme seçeneklerinin olmaması, %5,2'si Ürünün teslimatı sırasında kargo firmasının ürünü kontrol etmesine izin verilmemesi, %7,4'ü Satışı yapılan ürünün sitedeki görseliyle gerçektekini uyuşmaması ve %0,5'inin Diğer sorunlarla karşılaştığı sonucuna varılırken %28,1'inin ise Bu sorunlardan herhangi birini yaşamadığını belirtmiştir.

Araştırmada yapılan bağımsız örneklem t testi sonucuna göre cinsiyete göre ilgi kavramının (sig.:0,042 ve $p < 0,05$) cinsiyete göre anlamlı bir farklılık gösterdiği görülmektedir (sig. (2 tailed): 0,526). Bu farkın erkeklerden kaynaklandığı sonucuna ulaşılmıştır (erkek ortalaması:3,3519 iken kadın ortalaması:3,2718). Güvenilirlik kavramının cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediğine bakıldığında ise varyansların eşit olduğu ve homojen dağıldığı sonucuna varılmıştır (sig.:0,523 ve $p > 0,05$ olduğu için). Varyanslar homojen olarak dağılmıştır. Yani güvenilirlik kavramı cinsiyete göre farklılık göstermemektedir. Kullanım kolaylığı kavramının cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediğine bakıldığında ise varyansların eşit olduğu ve homojen bir dağılım gösterdiği sonucu elde edilmiştir (sig.:0,191 ve $p > 0,05$). Yani kullanım kolaylığı kavramı cinsiyete göre farklılık göstermemektedir. Güvenlik kavramının cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediğine bakıldığında ise cinsiyete göre anlamlı bir farklılık gösterdiği sonucu elde edilmiştir (sig.:0,048 ve $p < 0,05$). Varyansların homojen olarak dağılmadığını sonucu elde edilmiştir. Bu farkın erkeklerden kaynaklandığı sonucuna ulaşılmıştır (Erkek Ort.:3,1508, Kadın Ort.:3,0516). Ürün çeşitliliği kavramının cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediğine bakıldığında ise varyansların eşit dağılım gösterdiği ve homojen

dağılım gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır (sig.:0,309 ve $p>0,05$). Yani ürün çeşitliliği kavramı cinsiyete göre farklılık göstermemektedir. Algılanan değer kavramının cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediğine bakıldığında ise varyansların eşit dağılım gösterdiği ve homojen dağılım gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır (sig.:0,436 ve $p>0,05$). Yani algılanan değer kavramı cinsiyete göre farklılık göstermemektedir. Müşteri memnuniyeti kavramının cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediğine bakıldığında ise varyansların eşit olduğu ve homojen dağıldığı sonucuna varılmıştır (sig.:0,711 ve $p>0,05$ olduğu için). Varyanslar homojen olarak dağılmıştır. Yani müşteri memnuniyeti kavramı cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Müşteri sadakati kavramının cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediğine bakıldığında ise varyansların eşit olduğu ve homojen dağıldığı sonucuna varılmıştır (sig.:0,393 ve $p>0,05$ olduğu için). Varyanslar homojen olarak dağılmıştır. Yani müşteri sadakati kavramı cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır.

LSD testi sonucunda elde edilen bulgulara göre çalışma durumuna göre müşterilerin çalışma durumuna göre öğrencilerin (3,5417) diğer çalışma gruplarına göre (emeklilerin ortalaması 2,8889, ev hanımlarının ortalaması 2,4231, kamu çalışanı (tam zamanlı) ortalaması 3,2597, özel sektör çalışanı (tam zamanlı) ortalaması 3,2615, yarı zamanlı çalışanların ortalaması 3,2051, esnafın ortalaması 3,4815 ve çalışmayanların ortalaması ise 3,3708) ürün çeşitliliği değişkeninin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmayan kişilerin ürün çeşitliliği ile ev hanımlarının ürün çeşitliliği durumları arasında ($p=0,000$), ev hanımlarıyla yar zamanlı çalışanlar arasındaki ürün çeşitliliği durumları ($p=0,038$), ev hanımları ile özel sektör çalışanları (tam zamanlı) arasındaki ürün çeşitliliği durumları ($p=0,001$), ev hanımlarıyla kamu çalışanları (tam zamanlı) arasındaki ürün çeşitliliği durumlarının ($p=0,001$) ve ev hanımlarıyla esnafın arasındaki ürün çeşitliliği durumları arasında ($p=0,014$) anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($p<0,05$).

LSD testi sonucunda müşterilerin çalışma durumuna göre esnafın (3,5778) diğer çalışma gruplarına göre (emeklilerin ortalaması 2,0000, ev hanımlarının ortalaması 2,3923, kamu çalışanı (tam zamanlı) ortalaması 3,2814, özel sektör çalışanı (tam zamanlı) ortalaması 3,2552, yarı zamanlı çalışanların ortalaması 3,1692, öğrencilerin ortalaması 3,4944 ve çalışmayanların ortalaması ise 3,2700) algılanan değer değişkeninin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmayan kişilerin algılanan değer ile ev hanımlarının algılanan değer durumları arasında ($p=0,000$), çalışmayan kişiler ile emekliler arasında algılanan değer bulguları ($p=0,048$), öğrencilerle emekliler arasında algılanan değer

bulgularının ($p=0,020$), öğrencilerle ev hanımları arasındaki algılanan değer durumları ($p=0,000$), yarı zamanlı çalışanlarla ev hanımları arasında algılanan değer bulgularının ($p=0,036$), özel sektör çalışanlarıyla (tam zamanlı) ev hanımları arasında algılanan değer bulgularının ($p=0,000$), özel sektör çalışanlarıyla (tam zamanlı) emekliler arasında algılanan değer bulgularının ($p=0,050$), kamu çalışanlarıyla (tam zamanlı) ev hanımları arasında algılanan değer bulgularının ($p=0,000$), kamu çalışanlarıyla (tam zamanlı) emekliler arasında algılanan değer bulgularının ($p=0,046$), ev hanımlarıyla esnaflar arasında algılanan değer bulgularının ($p=0,005$), esnaflarla emekliler arasında algılanan değer bulgularının ($p=0,030$) ve emekliler öğrenciler arasında algılanan değer bulgularının ($p=0,020$) arasında anlamlı bir farklılık bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır ($p<0,05$).

LSD testi sonuçlarına göre müşterilerin çalışma durumuna göre esnafların (3,8889) diğer çalışma gruplarına göre (emeklilerin ortalaması 2,5883, ev hanımlarının ortalaması 2,4519, kamu çalışanı (tam zamanlı) ortalaması 3,4477, özel sektör çalışanı (tam zamanlı) ortalaması 3,3879, yarı zamanlı çalışanların ortalaması 3,2308, öğrencilerin ortalaması 3,5938 ve çalışmayanların ortalaması ise 3,4781) müşteri memnuniyeti değişkeninin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmayan kişilerin müşteri memnuniyeti ile ev hanımlarının müşteri memnuniyeti durumları arasında ($p=0,000$), öğrencilerle ev hanımları arasındaki müşteri memnuniyeti durumları ($p=0,000$), yarı zamanlı çalışanlarla ev hanımları arasındaki müşteri memnuniyeti durumları ($p=0,047$), kamu çalışanlarıyla (tam zamanlı) ev hanımları arasındaki müşteri memnuniyeti durumları ($p=0,000$) ve ev hanımlarıyla esnaflar arasındaki müşteri memnuniyeti durumları ($p=0,001$) arasındaki anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($p<0,05$).

LSD testi sonuçlarına göre müşterilerin çalışma durumuna göre esnafların (3,8704) diğer çalışma gruplarına göre (emeklilerin ortalaması 3,0556, ev hanımlarının ortalaması 2,5321, kamu çalışanı (tam zamanlı) ortalaması 3,4574, özel sektör çalışanı (tam zamanlı) ortalaması 3,4282, yarı zamanlı çalışanların ortalaması 3,2436, öğrencilerin ortalaması 3,5880 ve çalışmayanların ortalaması ise 3,3854) müşteri sadakati değişkeninin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmayan kişilerin müşteri sadakati ile ev hanımlarının müşteri sadakati durumları arasında ($p=0,001$), öğrencilerle ev hanımları arasındaki müşteri sadakati durumları ($p=0,000$), özel sektör çalışanlarıyla (tam zamanlı) ev hanımları arasındaki müşteri sadakati durumları ($p=0,000$), kamu çalışanlarıyla (tam zamanlı) ev hanımları arasındaki müşteri sadakati durumları ($p=0,000$) ve ev hanımlarıyla esnaflar arasındaki müşteri sadakati durumları

($p=0,003$) arasındaki anlamlı bir farklılık bulunduğu sonucu elde edilmiştir ($p<0,05$).

Sonuç olarak çalışmada öne sürülen tüm hipotezler kabul edilmiş olup C2C e-ticaret sitelerinin hizmet kalitesinin müşteri memnuniyetine ve müşteri sadakati üzerinde etkisinin olduğu ve algılanan değer kavramı arttıkça müşteri memnuniyeti ve müşteri sadakati kavramlarının da arttığı ve müşteri memnuniyetinin müşteri sadakati üzerinde etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Aktekin, T. (2020). B2C E-Ticaret Web Sitelerinde Hizmet Kalitesinin Müşteri Sadakatine Etkisi. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Bölümü
- Aydoğan, Ebru & Aydemir, Muhammed Fatih (2022). "Blockchain-Based E-Commerce: An Evaluation", *International Journal of Social Inquiry* 15(2), 2022, pp.649–666
- Ding, Geng & Huo, Jiazhen & Campos, Juliana Kucht (2017). "The Development of Cross Border E-Commerce", *Advances in Economics, Business and Management Research (AEBMR)*, volume 37 International Conference on Transformations and Innovations in Management (ICTIM-17).
- Djan, J.Ohene (2008). *Electronic Commerce*. University of London International Programmes Publications Office.
- Jain, Vipin & Malviya, Bindoo & Arya, Satyendra (2021). "An Overview of Electronic Commerce (e-Commerce)", *Journal of Contemporary Issues in Business and Government* Vol. 27, No. 3. p:665-670
- Narcı, M. T. (2020). *Online Alışveriş Sitelerinin E-Hizmet Kalitesinin Tüketicilerin Satın Alma Sonrası Davranışlarına Etkileri*. (Doktora Tezi) İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme Bölümü, 74-130.
- Özgül, E., Börühan, G., & Tek, Ö. (2017). "Özel Alışveriş Sitelerinde Siparişlerin Yerine Getirilmesinde Lojistik Hizmet Kalitesinin Müşteri Memnuniyetine Etkisi". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(4), 629-664.
- Ramya, N. & Kowsalya, A. & Dharanipriya, K (2019). "Service Quality And Its Dimensions". *EPRA International Journal of Research and Development (IJRD)* Volume:4, Issue:2, ISSN:2455-7838 (Online)

- Schvanaveldt, Shane J., Enkawa, Takao (1992). "Variability and Quality Loss in Services: Concepts and Countermeasures". *Total Quality Management*, Vol.3 Issue 3.
- Şimşek, A. (2016). Elektronik Ticaret Sitesi Kullanıcılarının Güven Tutumlarının İncelenmesi: Uşak İlinde Ampirik Bir Çalışma. *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18(30), 8-10.
- Taher, Ghada (2021). "E-Commerce: Advantages and Limitations", *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences* vol. 10 , No. 4, 2021, E-ISSN: 2225-8329
- Toygar, A., & Nart, S. (2018). "E-Lojistik Uygulamaları ile Müşteri Memnuniyeti İlişkisinde Algılanan Lojistik Hizmet Kalitesinin Aracı Etkisinin Araştırılması". 8. Ulusal Lojistik ve Tedarik Zinciri Kongresi. 466-490.
- Uysal, D. (2022). E-Hizmet Kalitesinin Müşteri Memnuniyeti Üzerine Etkisi: Online Alışveriş Siteleri Üzerinde Bir İnceleme. *The International New Issues in Social Sciences*. 10(1), 55-78.
- Wilkinson, Adrian (1992). "The Other Side Of Quality: 'Soft' Issues And The Human Resource Dimension.". *Total Quality Management*, Vol.3.
- Yıldız, A., & Kuyucu, Ş. (2021). "İnternet Alışverişlerinde Algılanan E-Hizmet Kalitesi, Müşteri Tatmini ve Müşteri Sadakati İlişkisinin İncelenmesi: Adıyaman Üniversitesi Öğrencileri Üzerine Bir Uygulama". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(3), 2308-2343.

Yıldız, B. (2020). "E-Ticaret Lojistik Hizmet Kalitesinin Güven, Memnuniyet ve Sadakat Üzerindeki Etkisi". Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 6(1), 37-59.

Yükçü, Süleyman (1999). Kalite Maliyetlerinin Muhasebeleştirilmesi. Anadolu Matbaacılık, İzmir.

(<https://www.msuniv.ac.in> erişim tarihi 14.07.2023)

(<https://wikipedia.com> erişim tarihi 07.05.2023)

BÖLÜM 19

COVID-19 SALGIN DÖNEMİNDE SEYAHAT NİYETİNE ETKİ EDEN UNSURLARIN ARAŞTIRILMASI

Dr. İlknur ZEYDAN¹

Prof. Dr. Ahmet GÜRBÜZ²

Giriş

İnsanlar hayatları boyunca, kötü sonuçlar doğuran birçok olay yaşamışlardır. Bunlar doğal afetler (deprem, sel, heyelan, tsunami) ve salgın hastalıklar gibi insan yaşamını zora sokan, kaynakların yetersiz kaldığı, hastalık ve ölümlerle sonuçlanan durumlardır. Geçmişte İspanyol gribi, Şiddetli Akut Solunum Sendromu (SARS) ve Orta Doğu Solunum Sendromu (MERS) gibi salgın hastalıklar yaşanmıştır. Dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgını ise halen devam etmektedir ve etkileri de sürmektedir. Bu durum, başta sağlık ve ekonomi olmak üzere birçok sektörü olumsuz etkilemiştir. Turizm sektörü de ciddi oranda etkilenmiştir. Covid-19 salgını turizmi neredeyse durma noktasına getirmiştir. 2020’de DSÖ tarafından pandemi olarak ilan edilen bu salgın yeni tip koronavirüsün (SARS-CoV-2) sebep olduğu bir hastalıktır. Bu virüsün SARS-CoV virüsü ile benzerlik oranının %79, MERS-CoV ile benzerlik oranının da %59 olduğu tespit edilmiştir (Tunç ve Atıcı, 2020). Türkiye’deki vaka sayılarına bakıldığında 17 milyon kişi bu hastalığa yakalanmıştır. 101 bin kişi ise bu hastalıktan hayatını kaybetmiştir (WHO, 2023).

İnsanlar için tatil vazgeçilmez bir faaliyettir. Turistler, birçok sebepten dolayı tatile çıkma eğiliminde olabilirler. Bu durum, Covid-19 salgın döneminde farklı bir boyut kazanmıştır. Turist davranışlarında farklı tercihler ortaya çıkmış, tatile çıkma niyeti gibi olgular belirli bazı faktörlerden etkilenerek değişim göstermiştir. Bunlar; demografik özellikler, hastalık geçirme veya salgından yakınlığını kaybetmek gibi faktörlerdir. Turizm pazarlaması açısından tatile

¹ Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-6095-5429

² Karabük Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-2287-9709

çıkarken niyeti hangi unsurların nasıl etkilediğini bilmek önemlidir. Covid-19 salgını, turistlerin tatil karar niyetini önemli ölçüde değiştirmiştir.

Bu araştırma ile salgın döneminde değişen turist davranışları hakkında bilgi sahibi olmak ve davranışların hangi değişkenlerden ne oranda etkilendiğini bilmek hedeflenmiştir. Çalışmada öncelikle konu ile ilgili Dünya’da ve Türkiye’de yapılan çalışmaların kısa bir özeti sunulmuştur. Daha sonra araştırmanın yöntemi ve bulgularına değinilmiş, sonuçlar anlatılmıştır. Araştırmaya Türkiye’nin yedi bölgesindeki 1233 turist verisi dahil edilmiştir. Araştırmada turistlerin demografik özelliklerinin ve salgın hastalık geçirme, salgından yakınıni kaybetme gibi faktörlerin tatile çıkma niyetini ne ölçüde etkilediği tespit etmek hedeflenmiştir.

Literatür Taraması

Dünya’da tatil ve salgının etkileri ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında, Çin’de 969 kişi ile yapılan anket çalışması sonucunda turistlerin yarısının tatillerini salgın kontrol altına alındıktan sonra planladıkları, özellikle toplu taşıma araçları ile seyahat etmek istemedikleri ve özel araba ile seyahate yöneldikleri bulunmuştur (Liu vd., 2021). Orindaru vd., (2021) Romanya’da yaptıkları bir çalışmada, salgının turist davranışlarını (tüketici davranışları) önemli ölçüde değiştireceği ve buna bağlı olarak da seyahat kalıplarında da önemli değişiklikler olacağını öngörmüşlerdir. Turistler, artık kalabalık yerler yerine sakin doğa ortamlarını tercih edecek, hijyen ve temizlik konusu önem kazanacaktır. Aynı zamanda bireylerde psikolojik olarak algıladıkları korku ve endişe sonucunda “Kontaminasyon Korkusu”nun oluşabileceğini bu durumun turistlerin seyahat isteklerini ve tatil yeri tercihlerini önemli ölçüde etkileyeceğini bildirmişlerdir (Orindaru vd., 2021). Salgın sürecini tatil arz ve talebine göre inceleyen bir çalışmada salgın döneminin tepki ile başladığı, toparlanma dönemi ile devam ettiğini ve en sonunda turizmde sıfırlama yani yeniden başlangıç yapılacağını söylemişlerdir (Sigala, 2020). Salgın döneminde Deloitte Danışmanlık Şirketi turist davranışları ile ilgili yapılan ulusal ve uluslararası çalışmaları incelemiş, sonuçta salgından en çok etkilenen sektörlerin başında konaklama sektörünün geldiğini tespit etmişlerdir (Çevik Tekin, 2020).

Türkiye’de 5007 kişi ile yapılan tatil araştırmasında ise salgın döneminde turistlerin %72’sinin tatile çıkmak istemedikleri görülmüştür (DORinsight, 2020). Türkiye’de 50 kişi ile yapılan başka bir çalışmada görüşmeye katılanların çoğunun tatile çıkmayı güvenli bulmadıkları tespit edilmiştir. Özellikle konaklama sektöründe hijyene karşı bir güvensizlik oluşmuştur. Turistlerin büyük otellerden ziyade çadır tipi konaklama için kamp alanları, günlük ve haftalık kiralanan evler, bungalov tarzı evleri tercih ettikleri görülmektedir

(Yenişehirlioğlu ve Salha 2020). Altınay Özdemir ve Yıldız (2020)'ın 62 turist ile yaptığı görüşmede ise salgından turistlerin hem psikolojik hem de ekonomik olarak etkilendiğini, turistlerin kaygı, korku, risk ve güvensizlik hissettiğini ve en az 6 ay tatile çıkmak istemediklerini tespit etmişlerdir (Altınay Özdemir ve Yıldız, 2020). 302 kişi ile Türkiye'de yapılan başka bir çalışmada ise turistlerin konaklama tesislerindeki hijyen ve güvenlik konusunda endişe duydukları ve turizm faaliyetlerine katılma düşüncelerinin bundan olumsuz etkilendiğini söylemişlerdir (Ayдын vd., 2021).

Covid-19 salgınının turizm ve tatil karar süreci üzerindeki etkileri, turizm akademisyenleri perspektifinden incelenmiştir. Konaklama sektöründe tutundurma aracı olarak hijyen ve güvenlik kuralları, güvenli turizm sertifikaları, eğitilmiş turizm personeli ile çalışma faaliyetlerinin etkili olacağı ve ekonominin sarsıldığı bu dönemde kişiye özel hizmet ve fiyat indirme stratejilerinin turizmin toparlanması adına etkili olabileceği savunulmuştur. Özellikle, turizm işletmelerinden temel beklentinin sosyal mesafe kuralları, kapasitelerinin düzenlenmesi, yiyecek ve içecek tedbirleri, sağlık kontrollerinin düzenli yapılması gibi uygulamaların olduğunu söyleyebilir (Kale vd., 2022).

Güvenli turizm etiketinin turistlerin güvenini sağladığı ve otel rezervasyonlarında artışa neden olduğu gözlemlenmiştir (Zaman vd., 2021). Türkiye'de konaklama tesislerine getirilen Güvenli Turizm Sertifika Programı sayesinde, konaklama yerlerinin salgın koşullarına uygun hale getirilmesi, kişilerin tatile çıkarken daha korkusuz hareket etmelerine sebebiyet vermektedir (Zeydan ve Gürbüz 2021).

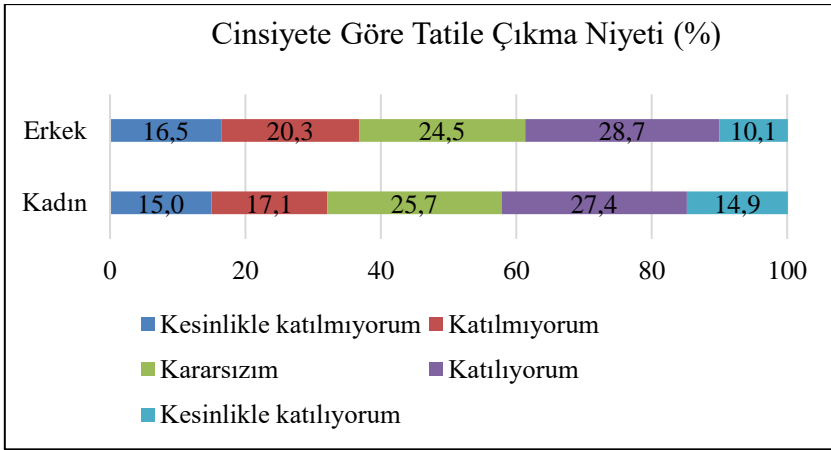
Yöntem

Verilerin toplanması amacıyla eğitim, sosyal bilimler, pazarlama ve turizm gibi alanlarda oldukça sık kullanılan nicel yöntemlerden birisi olan anket yöntemi kullanılmıştır. Anket formu, katılımcıların daha önceden belirlenmiş bir sıralama ve yapıda oluşturulan sorulara cevap vermesiyle veri elde etme tekniği olarak tanımlanır (Coşkun vd., 2019). Belirlenen anket formu Türkiye genelinde turist niteliği taşıyan 1233 kişiden oluşan örneklem grubu üzerinde uygulanmıştır. Örneklem grubunun tespitinde "kolayda örnekleme yöntemi" kullanılmıştır. Bu yöntem, bilimsel çalışmalarda çok yaygın kullanılan bir örnekleme biçimidir (Aslan vd., 2018; Coşkun vd., 2019). Ankette öncelikle turistlerin demografik verilerine ilişkin sorular sorulmuştur. Bunlar; cinsiyet, medeni durum, yaş, eğitim durumu ve yaşadığı bölge değişkenleridir (Bae ve Chang 2021; Han vd., 2020; Ivanova vd., 2020; Sánchez-Cañizares vd., 2021). Aynı zamanda turistlerin Covid-19 dönemi ile ilgili bilgisine ulaşabilmek amacıyla 1-) "Covid-19 Hastalığı Geçirdiniz mi?" 2-) "Covid-19 salgınından yakınızı kaybettiniz mi?"

soruları sorulmuştur (Ivanova vd., 2020). Tatile çıkma niyetini tespit edebilmek amacıyla 5'li likert tipi (1=Kesinlikle katılmıyorum, ... 5= Kesinlikle katılıyorum) ölçekle hazırlanmış, 1 soru sorulmuştur. Veriler, 11 Mart 2022- 21 Nisan 2022 tarihleri arasında toplanmıştır.

Bulgular

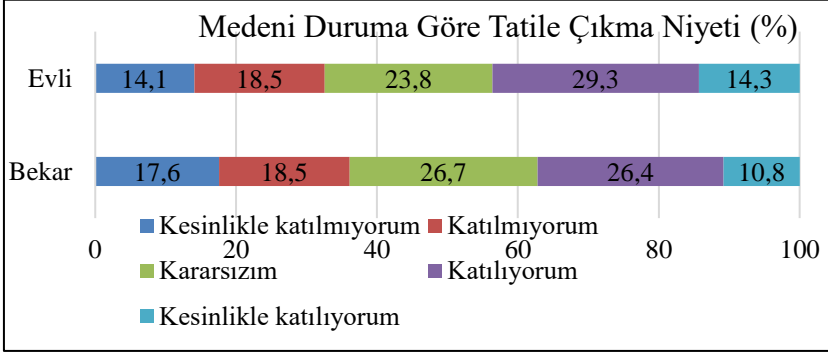
Covid-19 pandemisi döneminde, cinsiyetin tatile çıkma niyetine etkisi Şekil 1'de gösterilmiştir. 1233 katılımcının 547'si erkek, 686'sı kadındır. Erkeklerin %16,5'i salgın döneminde tatile çıkma niyetiniz var mı? sorusuna "kesinlikle katılmıyorum" yanıtını verirken kadınlarda bu oran %15'dir. "Katılmıyorum" diyenlerin oranı erkeklerde %20,3, kadınlarda ise %17,1'dir. "Kararsız" olduklarını belirtenlerin oranları erkekler ve kadınlar için sırasıyla %24,5 ve %25,7'dir. Erkeklerin %28,7'si tatile çıkma niyetine katıldıklarını beyan ederken aynı oran kadınlar için %27,4 olarak bulunmuştur. "Kesinlikle katılıyorum" cevabını veren erkeklerin oranı %10,1'de kalmaktayken kadınlarda bu oran %14,9'a kadar yükselmiştir. Cinsiyete göre tatile çıkma niyetinde bariz farklar görülmemiştir. Ancak, tatile çıkma niyeti en yüksek olan grupta kadınların oranının daha fazla olduğu söylenebilir.

Şekil 1. Cinsiyete Göre Tatile Çıkma Niyeti (%)

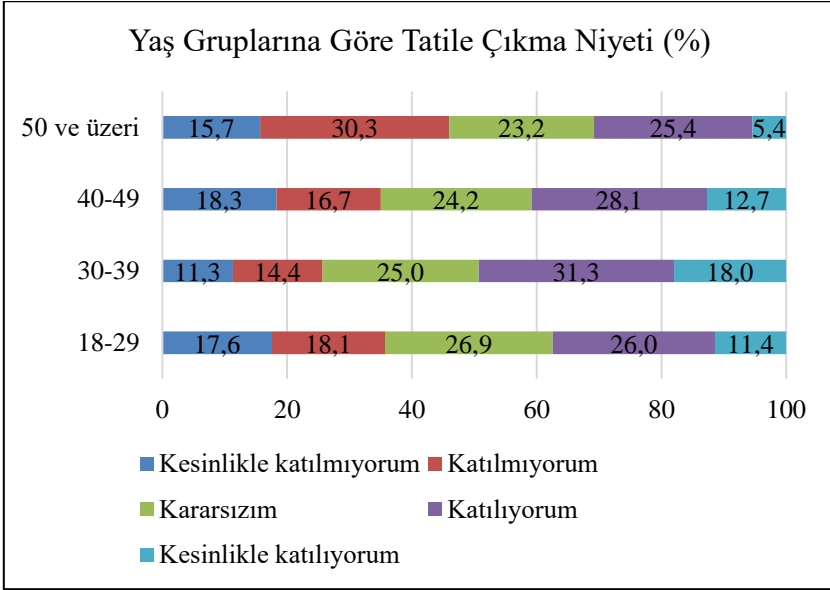
Covid-19 pandemisi döneminde, medeni durumun tatile çıkma niyetine etkisi Şekil 2'de gösterilmiştir. 1233 katılımcının 546'sı bekar, 687'si evlidir. Evlilerin %14,1'i salgın döneminde tatile çıkma niyetiniz var mı? sorusuna "kesinlikle katılmıyorum" yanıtını verirken bekarlarda bu oran %17,6'dır. "Katılmıyorum" diyenlerin oranı evli ve bekarlarda aynıdır (%18,5). "Kararsız" olduklarını

belirtenlerin oranları evlilerde %23,8, bekarlarda ise %26,7'dir. Evlilerin %29,3'ü tatile çıkma niyetinde olduklarını belirtmiş bekarlarda bu durum biraz daha düşüktür (%26,4). Evlilerin %14,3'ü tatile çıkma niyetlerinin yüksek olduğunu beyan etmişken bekarlarda bu oran %10,8'dir. Sonuç olarak tatile çıkma niyeti evli olanlarda bekarlara göre daha yüksek çıkmıştır.

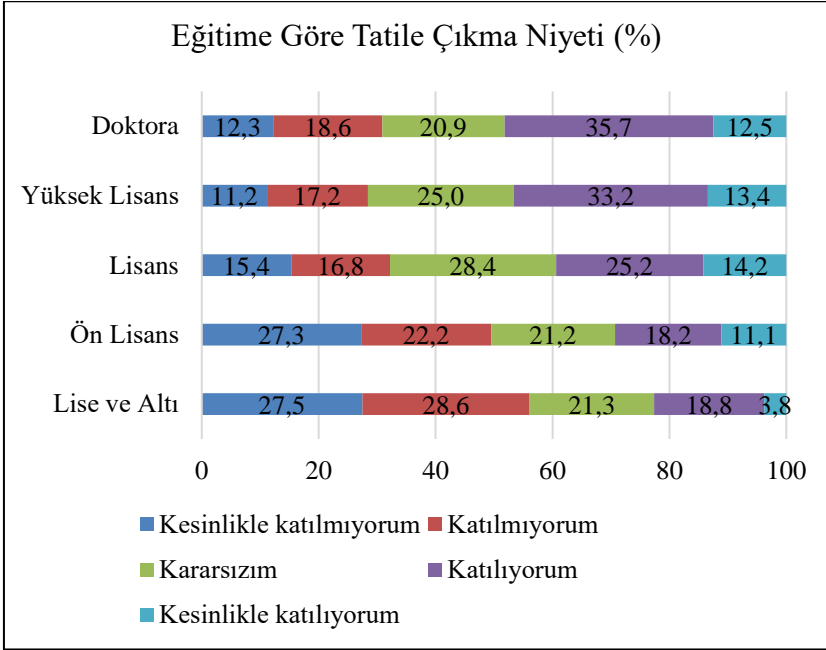
Şekil 2. Medeni Duruma Göre Tatile Çıkma Niyeti (%)

Covid-19 pandemisi döneminde, yaş gruplarına göre tatile çıkma niyeti Şekil 3'te gösterilmiştir. 1233 katılımcıdan 387 kişi 18-29 yaş aralığında 355 kişi 30-39 yaş aralığında, 306 kişi 40-49 yaş aralığında, 185 kişi ise 50 yaş ve üzerindedir. 18-29 yaş aralığında olan turistlerden %17,6'sı, 30-39 yaş aralığında olan turistlerden %11,3'ü, 40-49 yaş aralığında olan turistlerden %18,3'ü, 50 ve üzeri olanlarda ise %15,7'si tatile çıkma niyetine "kesinlikle katılmadıklarını" belirtmişlerdir. 18-29 yaş aralığında olan turistlerden %11,4'ü, 30-39 yaş aralığında olan turistlerden %18'i, 40-49 yaş aralığında olan turistlerden %12,7'si, 50 ve üzeri olanların ise %5,4ü tatile çıkma niyetine "kesinlikle katıldıklarını" belirtmişlerdir. Şekil 3 dikkatle incelendiğinde, 40-49 arası yaş grubunun tatile çıkmaya pek sıcak bakmadıklarını, 30-39 arası yaş grubunun ise tatile çıkmaya daha sıcak baktıkları söylenebilir.

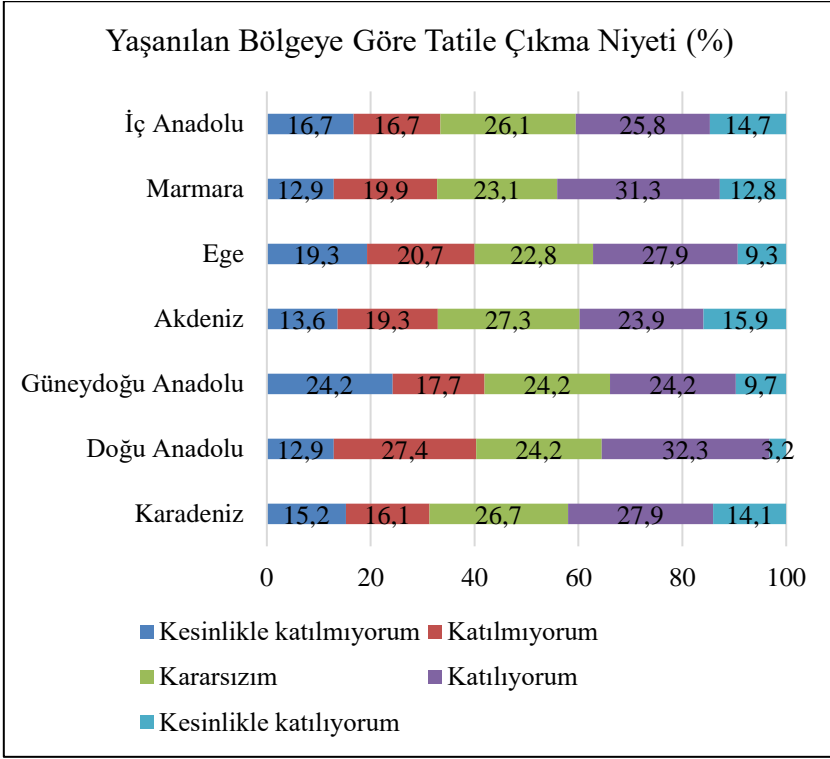
Şekil 3. Yaş Gruplarına Göre Tatile Çıkma Niyeti (%)

Covid-19 pandemisi döneminde, eğitimin tatile çıkma niyetine etkisi Şekil 4'te gösterilmiştir. 1233 katılımcınının 80'ni lise ve altı, 99'u ön lisans, 559'u lisans, 232'si yüksek lisans ve 263 kişide doktora mezunudur. Şekil 4 incelendiğinde lise ve altı eğitim düzeyine sahip turistlerden %27,5'i ve ön lisans mezunlarının %27,3'nün tatile çıkma niyetinde kesinlikle olmadıkları, en fazla lisans mezunu olan turistlerin %14,2 tatile çıkma niyetinde oldukları ve bunu %13,4 ile yüksek lisans mezunlarının takip ettiği görülmüştür. Doktora mezunu olanlar %35,7 ile tatile çıkma niyetine katıldıklarını beyan etmişlerdir. Bunu %33,2 ile yüksek lisans mezunları takip etmektedir. Şekil 4 incelendiğinde eğitim seviyesi ile tatile çıkma niyeti arasında pozitif bir ilişki olduğu söylenebilir.

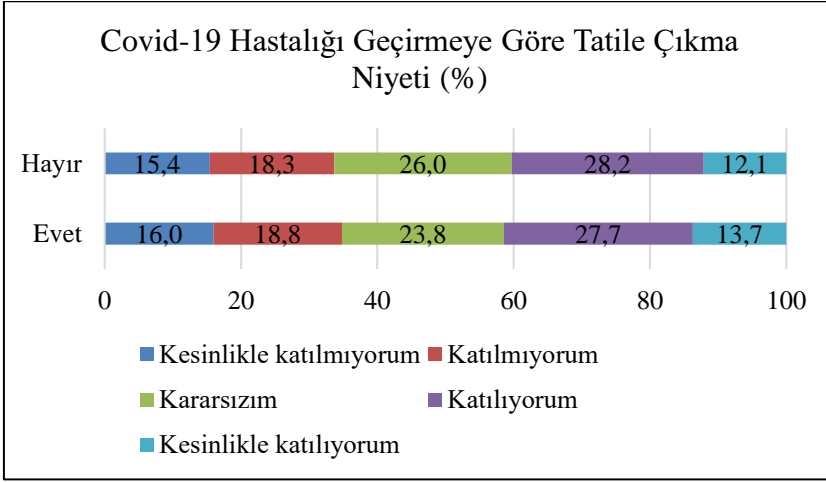
Şekil 4. Eğitime Göre Tatile ıkma Niyeti (%)

Covid-19 pandemisi döneminde, salgının yaşanılan bölgeye göre tatile çıkma niyetine etkisi Şekil 5'te gösterilmiştir. 1233 turistin 348'i Karadeniz Bölgesinde, 62'si Doğu Anadolu Bölgesinde, 62'si Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nde, 88'i Akdeniz Bölgesi'nde, 140'ı Ege Bölgesinde, 281'i Marmara Bölgesi'nde, 252'si ise İç Anadolu Bölgesi'nde yaşamaktadır. %24,2 ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi tatile çıkma niyetinin en düşük olduğu bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Onu %19,3 ile Ege Bölgesi takip etmektedir. Tatile ıkma niyetinin en yüksek olduğu bölgeler %15,9 ile 1. Sırada Akdeniz Bölgesi, %14,7 ile 2. Sırada İç Anadolu Bölgesi ve 3. Sırada ise %14,1 ile Karadeniz Bölgesi gelmektedir.

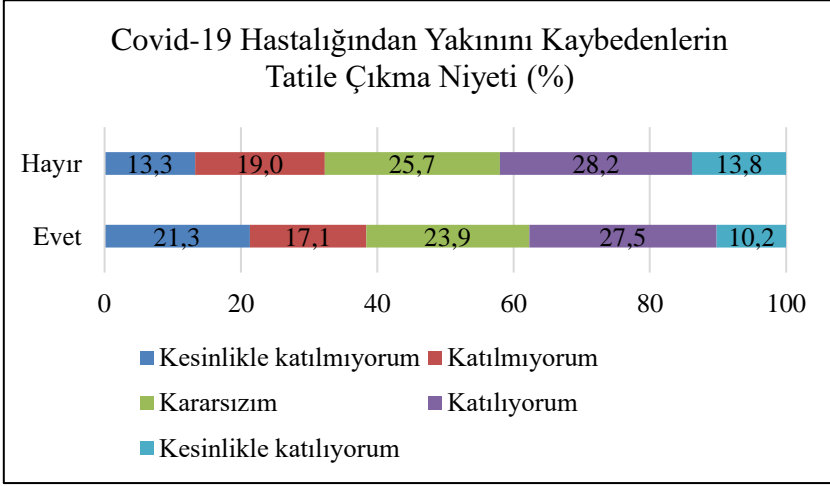
Şekil 5. Yaşanılan Bölgeye Göre Tatile Çıkma Niyeti (%)

Covid-19 pandemisi döneminde, salgının hastalığı geçirmeye yönelik tatile çıkma niyetine etkisi Şekil 6'da gösterilmiştir. Covid-19 salgın döneminde, turistlerden 480 kişi Covid-19 hastalığı geçirmiştir. 753 kişi ise hastalık geçirmemiştir. Hastalık geçirme oranına göre tatile çıkma niyeti incelendiğinde Covid-19 hastalığı geçirenlerin %16'sının kesinlikle tatile çıkma niyetinde olmadıklarını, %13,7'sinin ise kesinlikle tatile çıkma niyetinde oldukları belirlenmiştir. Covid-19 hastalığı geçirmeyen turistlerden %15,4'ü kesinlikle tatile çıkma niyetinde olmadıklarını, %12,1'nin ise kesinlikle tatile çıkma niyetinde oldukları görülmektedir. Bu yüzdeler birbirine çok yakındır. Bu sebeple, hastalık geçirmek ya da geçirmemek tatile çıkma niyetini benzer şekilde etkilemektedir. Hastalık geçirmenin önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmadığı görülmüştür.

Şekil 6. Covid-19 Hastalığı Geçirmeye Göre Tatile Çıkma Niyeti (%)

Covid-19 pandemisi döneminde, salgından yakınıını kaybedenlere göre tatile çıkma niyeti Şekil 7’de gösterilmiştir. Covid-19 pandemisi döneminde, turistlerden 356 kişi Covid-19’dan yakınıını kaybetmiştir. 877 kişi ise yakınıını kaybetmemiştir. Sonuçlara bakıldığında salgından yakınıını kaybedenlerin %21,3’ü kesinlikle tatile çıkmak istememektedir. %23,9’u ise tatile çıkma konusunda kararsız kalmıştır. %10,2’si tatile çıkmaya kesinlikle sıcak bakmaktadır. Yakınıını kaybetmeyen %13,3 kişi kesinlikle tatile çıkmak istemezken, %25,7’si kararsız kalmış, %13,8’ise kesinlikle tatile çıkma niyetinde olduklarını söylemiştir. Şekil 7 incelendiğinde turistlerin %37,7’sinin yakınılarından birini kaybetmelerine rağmen tatile çıkma niyetinde oldukları gözlemlenmektedir.

Şekil 7. Covid-19 Hastalığından Yakınını Kaybedenlerin Tatile Çıkma Niyeti (%)

Sonuçlar

Bu çalışma özellikle küresel Covid-19 salgınının üçüncü yılında, Türkiye’deki turistlerin tatile çıkma niyetine odaklanmıştır. Bu durumu, cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim durumu, yaşanan bölge, salgın hastalık geçirme ve hastalıktan yakınını kaybetme değişkenleri ile incelemiştir. Sonuçta, her bir değişken için farklı bir sonuç bulunmuştur. Özellikle dikkat çeken cinsiyete bakıldığında kadınların (%14,9) erkeklere oranla daha fazla tatile çıkma niyetinde oldukları görülmüştür. Medeni duruma göre bakıldığında evli olanların (%14,3) bekarlara oranla daha fazla tatile çıkma niyetinde oldukları, yaş gruplarına bakıldığında 30-39 yaş arası turistlerin (%18) daha fazla tatile çıkma niyetinde olduklarını, eğitim durumuna göre incelendiğinde lisans mezunlarının (%14,2) diğer eğitim gruplarına göre daha fazla tatile çıkma niyetinde olduklarını, yaşanan bölgeye bakıldığında birinci sırada Akdeniz Bölgesindeki turistlerin (%15,9), ikinci sırada İç Anadolu Bölgesindeki turistlerin (%14,7), üçüncü sırada Karadeniz Bölgesindeki turistlerin (%14,1) tatile çıkma niyetinde oldukları bulunmuştur.

Tatile çıkma niyetini, Covid-19 salgınının etkileri ile değerlendirdiğimizde hastalık geçirenlerin (%13,7) hastalık geçirmeyenlere oranla daha fazla tatile çıkma eğiliminde olduğu görülmüştür. Covid-19 salgınından yakınını kaybedenlerin tatile çıkma niyeti incelendiğinde hastalıktan yakınını kaybetmeyenlerin (%13,8) daha fazla tatile çıkma eğiliminde oldukları bulunmuştur.

Salgınla mücadele etmek için halen kesin tıbbi bir çözüm bulunamamıştır. Salgın her ne kadar 5 Mayıs 2023'te Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından

Covid-19'un sağlık açısından artık "küresel bir acil durumu" teşkil etmediği açıklansa da salgının etkilerinin halen devam ettiği görülmektedir. Açıklama salgının bitişine dair büyük bir adım olarak yorumlanmıştır (BBCNews 2023). Aynı zamanda DSÖ, Covid-19'dan daha ölümcül virüslerin ortaya çıkabileceğini ve halkın bu salgınlara karşı hazırlıklı olması gerektiğini söylemiştir (EuroNews 2023). Covid-19 salgınının her geçen gün değişik varyantları (delta, omicron, longcovid gibi) hala karşımıza çıkmaktadır. Bu durum turizm sektöründe aylara yayılan farklı faaliyet dalgaları nedeniyle alınan kararların neredeyse aylık bazda değiştirilmesini zorunlu kılmaktadır. Her ay farklı bir istatistik sonucu ile karşı karşıya kalmaktayız.

Salgınla mücadelede kamu politikalarının genel bir değerlendirmesini yapmak oldukça önemlidir. Turizm faaliyetlerine yönelik gelecek planlarını daha sağlıklı yapabilmek için bireylerin tatil anlayışlarındaki değişimi anlamak da oldukça önemlidir. Sonuçta, Covid-19 salgını tüketicilerin (turistlerin) alışkanlıklarını büyük lde değişirmiş, turistik tüketim tercih ve beklentileri de bundan etkilenmiştir. Bu durumun iyi bilinmesi turizm yöneticilerinin ileride yeni turizm stratejileri geliştirmesi adına büyük önem taşımaktadır.

Gelecek alışmalara Katkısı

Bu alışma ile elde edilen sonuçları doğrulamak için daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır. Çalışma, salgının nc yılında yapıldığı için elde edilen sonuçlar, sadece o dönemdeki görüşlerin bir görüntüsünü temsil etmektedir. Salgının farklı aşamalarında tatile çıkma niyeti farklı şekilde etkilenmiştir. Bu alışma tatile çıkma niyeti ile ilgili yeni araştırmalara farklı bir kapı açmaktadır. Aynı konu farklı teorik erveler veya metodolojiler ile test edilebilir. Bu çalışmanın turizm pazarlamasına, destinasyon yöneticilerine, turizm profesyonellerine ve bu konu ile ilgili çalışmalar yapan diğer araştırmacılara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Tarihte yaşanan diğer salgınlar, Covid-19 kadar küresel bir etkiye sahip değildir. Doğal olarak hepsinin sağlık, ekonomik ve sosyal etkileri de farklıdır. Bu nedenle, salgın kontrol altına alındıktan veya kesin olarak zldkten sonra gelecekte yapılacak araştırmalar daha iyi sonuçlar verebilir. Covid-19 trajedisi bizlere turizm sektörü, politikacılar ve turizm araştırmacıları için sosyal ve ekonomik ortamdaki salgının etkilerini azaltmak adına küresel stratejiler ve taktikler hakkında dersler vermektedir (Sanabria-Dıaz vd., 2021).

Sınırlılıklar

Araştırmaya sadece Türkiye’de yedi bölgede yaşayan turistler dahil edilmiştir. Araştırmada kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu da araştırmanın sınırlılıklarından birisidir. Aynı zamanda araştırmaya dahil edilmek istenilen turistlerin anket yöntemiyle bilgi vermek istememeleri ve araştırmaya katılmaktan uzak durmaları da araştırmada karşılaşılan güçlüklerden biridir. Araştırma sonuçları sadece Türkiye’de yaşayan turistler için geçerlidir. Bu nedenle, salgınla ilgili farklı durumlarla karşı karşıya olan diğer ülkeler veya kültürlerle karşılaştırmalar yapmak için çalışmanın başka ülkelerde ve yine Türkiye’de tekrar edilmesi özellikle tavsiye edilmektedir. Çünkü bulunan sonuçlar genelleştirilemez. Ayrıca çalışma sosyal ağlar ve Google formlar aracılığıyla toplanan bir örneğe dayanmaktadır. Bu nedenle tüm nüfusu temsil etmeyebilir. Toplanan örnek, büyük ölçüde Türkiye’deki turistlerin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır.

Kaynakça

- Altınay Özdemir, M., and S. Yıldız. 2020. “How Covid-19 Outbreak Affects Tourists’ Travel Intentions? A Case Study in Turkey.” *Social Mentality and Researcher Thinkers Journal* 6(32):1101–13. doi: <http://dx.doi.org/10.31576/smryj.562>.
- Aslan, Şebnem, T. Akgemci, and H. Tanrıverdi. 2018. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Konya: Dizi Ofset Matbaacılık, Konya.
- Aydın, Bülent, Reşat Arıca, and Yalçın Arslantürk. 2021. “The Effect of Novel Coronavirus (COVID-19) on Travel Risk Perception.” *Journal of Yasar University* 16(61):378–92.
- Bae, So Young, and Po Ju Chang. 2021. “The Effect of Coronavirus Disease-19 (COVID-19) Risk Perception on Behavioural Intention towards ‘Untact’ Tourism in South Korea during the First Wave of the Pandemic (March 2020).” *Current Issues in Tourism* 24(7):1017–35. doi: 10.1080/13683500.2020.1798895.
- BBCNews. 2023. “Dünya Sağlık Örgütü: Covid-19 Küresel Acil Durumu Sona Erdi.” Retrieved May 5, 2023 (<https://www.bbc.com/turkce/articles/cv2k804x19ro>).
- Çevik Tekin, İ. 2020. “Pandemi Sürecinde Değişen Tüketici Davranışları.” *Business & Management Studies: An International Journal* 8(2):2331–47. doi: 10.15295/bmij.v8i2.1528.
- Coşkun, R., R. Altunışık, and E. Yıldırım. 2019. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Sakarya: Sakarya Yayıncılık, Sakarya.

- EuroNews. 2023. "Dünya Sağlık Örgütü: Covid-19'dan Daha Ölümcül Bir Salgın Çıkabilir." Retrieved May 23, 2023 (<https://tr.euronews.com/2023/05/23/dunya-saglik-orgutu-direktoru-covid-19dan-daha-olumcul-bir-salgin-cikabilir>).
- Han, Heesup, Amr Al-Ansi, Bee Lia Chua, Beenish Tariq, Aleksandar Radic, and Su Hyun Park. 2020. "The Post-Coronavirus World in the International Tourism Industry: Application of the Theory of Planned Behavior to Safer Destination Choices in the Case of Us Outbound Tourism." *International Journal of Environmental Research and Public Health* 17(18):1–15. doi: 10.3390/ijerph17186485.
- Ivanova, Maya, Ivan Krasimirov Ivanov, and Stanislav Ivanov. 2020. "Travel Behaviour after the Pandemic: The Case of Bulgaria." *Anatolia* 32(1):1–11. doi: 10.1080/13032917.2020.1818267.
- Kale, Anıl, Ozan Güler, and Neslihan Şimşek. 2022. "Covid-19 Tedbirleri Sonrası Yerli Turistlerin Tatil Tercihleri ve Beklentileri Üzerine Bir Durum Araştırması." *Journal of Gastronomy Hospitality and Travel* 5(3):1056–72. doi: 10.33083/joghat.2022.185.
- Liu, Yaping, Huike Shi, Yinchang Li, and Asad Amin. 2021. "Factors Influencing Chinese Residents' Post-Pandemic Outbound Travel Intentions: An Extended Theory of Planned Behavior Model Based on the Perception of COVID-19." *Tourism Review* 76(4):871–91. doi: 10.1108/TR-09-2020-0458.
- Orîndaru, Andreea, Maria Floriana Popescu, Alina Petronela Alexoaci, Ştefan Claudiu Căescu, Margareta Stela Florescu, and Anca Olguţa Orzan. 2021. "Tourism in a Post-Covid-19 Era: Sustainable Strategies for Industry's Recovery." *Sustainability (Switzerland)* 13(12). doi: 10.3390/su13126781.
- Sanabria-Díaz, José M., Teresa Aguiar-Quintana, and Yasmina Araujo-Cabrera. 2021. "Public Strategies to Rescue the Hospitality Industry Following the Impact of COVID-19: A Case Study of the European Union." *International Journal of Hospitality Management* 97(July 2020). doi: 10.1016/j.ijhm.2021.102988.
- Sánchez-Cañizares, Sandra M., L. Javier Cabeza-Ramírez, Guzmán Muñoz-Fernández, and Fernando J. Fuentes-García. 2021. "Impact of the Perceived Risk from Covid-19 on Intention to Travel." *Current Issues in Tourism* 24(7):970–84. doi: 10.1080/13683500.2020.1829571.
- Sigala, Marianna. 2020. "Tourism and COVID-19: Impacts and Implications for Advancing and Resetting Industry and Research." *Journal of Business Research* 117(June):312–21. doi: 10.1016/j.jbusres.2020.06.015.
- Tunç, Ahmet;, and Fatma Zehra Atıcı. 2020. "Dünyada ve Türkiye'de Pandemilerle Mücadele: Risk ve Kriz Yönetimi Bağlamında Bir Değerlendirme." *Troyacademy International Journal of Social Sciences* 5(2):329–62.

- WHO. 2023. “WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard.” Retrieved February 5, 2023 (<https://covid19.who.int/table>).
- Yenişehirlioğlu, E., and H. Salha. 2020. “Covid 19 Pandemisinin Türkiye İç Turizmine Yansımaları: Değişen Talep Üzerine Bir Araştırma.” *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı* 19(37):355–68.
- Zaman, Umer, Murat Aktan, Mahwish Anjam, Jerome Agrusa, Muddasar Ghani Khwaja, and Pablo Farias. 2021. “Can Post-Vaccine ‘Vaxication’ Rejuvenate Global Tourism? Nexus between COVID-19 Branded Destination Safety, Travel Shaming, Incentives and the Rise of Vaxication Travel.” *Sustainability* 13:14043. doi: 10.3390/su132414043.
- Zeydan, İ., and A. Gürbüz. 2021. “2021 Yaz Sezonu Öncesi Konaklama Tesislerinde Güvenli Turizm Sertifikası.” Pp. 382–87 in *1. International Hsankeyf Scientific Reserch and Innovation Congress*. Batman.

ISBN: 978-625-6971-83-7

BÖLÜM 20

KURUMSAL YÖNETİM VE YEŞİL DÖNÜŞÜM

Dr. Eray AYDIN¹

Giriş

Küreselleşme sonucunda oluşan yeni dönem, örgütlerin hızlı değişim ve dönüşüm yaşamalarına neden olmuş ve çevreleriyle etkileşimlerini de önemli düzeyde etkilemiştir. Bununla birlikte sınırsız ihtiyaçlar, müşteri talep ve beklentilerinde görülen değişimler ve kaynakların bilinçsiz tüketimi ne yazık ki birçok problemi de beraberinde getirmiştir. Kaynakların etkin kullanımı noktasında şirketlerin ve kurumların benimsemiş olduğu kaynak verimliliği, üretim süreçlerinde etkinliği artırmak ve müşteri beklentilerini karşılamak amacıyla yürütülen yalın üretim çalışmaları ve son dönemde ise karbon nötr hedefiyle üzerinde durulan yeşil dönüşüm çalışmaları aslında sürdürülebilir üretim, uzun dönem yaşam ve kaynakların etkin kullanımı için son derece önemlidir. Bilhassa enerji sektöründe görülen yoğun kaynak kullanımı ve kontrolsüz süreçlerin çevreye vermiş olduğu zararların olumsuz etkileri tüm dünyayı ilgilendirmektedir. Bireylerin çevre ve tüketim konularında bilinçlendirilmesi ve örgüt politikalarının da çevre ve sürdürülebilir büyüme ekseninde geliştirilmesi hem üretim hem de tüketim gruplarında kayda değer gelişme sağlayabilecektir. Yeşil dönüşüm çalışmaları da bu noktada özellikle 2000’li yıllar sonrasında kendine yer bulmuş ve örgütlerin öncelikli politikaları arasında yerini almıştır. Bireyler veya hissedarlar için örgütsel başarı ve büyüme beklentileri ne kadar önemliyse bunun çevreye duyarlı ve etkin kaynak kullanımı odağında gerçekleştirilmesi de tüm evren için önemlidir.

Kurumsal yönetim sürdürülebilirlik boyutu ile alındığında, birçok başlığın ele alınması ve bu başlıklardan en azından bir kaçının örgüt politikaları arasında yer bulması gerekir. Finansal büyüme, kapasite artışı, sosyal sorumluluk, yeşil büyüme çalışmaları, eğitim ve gelişim, inovasyon yeteneği ve araştırma-geliştirme (ARGE) harcamaları örnek olarak gösterilebilir. Son yıllarda örgütlerin birçoğu sadece finansal açıdan başarı göstermeye ve büyümeye odaklanmamakta aslında önemli bir başarı kriteri olarak paydaşların, müşterilerin

¹ Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı, ORCID: 0000-0002-4303-2606

ve tedarikçilerin işletmeye yönelik algılarına göre de öz değerlendirme yapabilmektedir. Doğa dostu işletme veya çevreye duyarlı işletme algısı buna örnek olarak gösterilebilir. Nitekim müşterilerin büyük çoğunluğu çevreye duyarlı işletmelerden alışveriş yaptığı gibi aykırı faaliyet gösteren işletmelere yönelik de olumsuz algı çalışmaları yapılabilmektedir.

Yeşil dönüşüm çalışmaları örgütsel açıdan ele alındığında, enerji tüketimi ve çevreye duyarlı üretim anlayışı ön plana çıkmaktadır. Karbon ayak izi ölçümleri, güneş enerjisinden yararlanma, marka ve patent çalışmalarında yeşil dönüşüm uygulamaları son dönemde yaygın olarak yürütülmektedir. Ancak örgütsel yapılar ve çevresel faaliyetler arasındaki ilişkide nedensel yönü ortaya çıkarmak veya doğrudan ilişki kurmak oldukça güçtür. Bu yüzden yeşil dönüşüm çalışmalarının üretim ekosistemine ve çevreye dolaylı ve olumlu etkilerinden söz edilebilir. Bu yüzden kurumsal yönetim çalışmaları ve örgüt kültürü de bu süreci dolaylı olarak etkileyebilecektir.

Kurumsal yönetim çalışmalarında dönüşüm gerçekleştirerek yeşil örgütsel iklim oluşturma ve bu çerçevede faaliyetleri sürdürmek örgütlerin felsefesi olmalıdır. Yalnızca kazanç felsefesi şirketlerin var olma sebebi olmadığından çevreye duyarlı kazanç felsefesi tüm çalışanlar için önemli bir misyon olmalıdır.

Yeşil Kurumsal İmaj

Paydaşlar, tedarikçiler, hissedarlar ve müşteriler, bir firmanın çevre dostu ürünlerinden ve genellikle rakiplerinin çevresel önlemlerinden daha güçlü olan eylemlerinden aktif olarak haberdar olduklarında yeşil bir kurumsal imajdan söz edilebilir. Üretim süreçleri, tedarik zinciri, pazarlama faaliyetleri başta olmak üzere bir firmanın yönetim fonksiyonlarının birçoğunun bu imaja uygun olarak yönetilmesi ve yeşil sürdürülebilirlik çalışmalarına hizmet etmesi gerekir. İyi bir kurumsal imaja sahip firmaların artık yeşil kurumsal imaja da sahip olması dolayısıyla doğa ve çevre dostu bir işletme olarak faaliyetlerini yürütmesi beklenmektedir. Yeşil kurumsal imaj, örgütlerin mevcut faaliyetlerinde; üretim süreçlerinde, yönetim ve organizasyon sürecinde, pazarlama ve tanıtım faaliyetlerinde itici güç olarak görülebilir. Paydaşların ve müşterilerin firmaya yönelik yeşil algısı, işletmelerin büyümesini teşvik edeceği gibi uzun dönemde işletmelere rekabet avantajı sağlaması da muhtemeldir.

Günümüzde değişen ekonomik ve çevresel etmenler nedeniyle gerek kurumlar ve gerekse şirketler de çevre sorunlarıyla ilgili toplumsal, bireysel, kurumsal ve yasal birçok yaptırıma maruz kalmış, sonuç olarak pek çok kurum çevre konusunu öncelikli olarak ele almıştır. Sosyal ve toplumsal sorumluluk, ekonomik büyüme ve sürdürülebilir kalkınma gibi konulara yönetim stratejilerinde yer verilirken artık yeşil yönetim, yeşil pazarlama, yeşil ürün, yeşil

reklam gibi pek çok yeni kavram bu stratejiler içinde yerini almıştır (Altuğ & Akyol, 2018). Dolayısıyla firmalar kurumsal olarak çalışanlarının bu konuya odaklanmaları için faaliyetler tasarlamış ve dönüşüm gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu dönüşümü sağlayan işletmelerin ve kurumların çalışmaları ve faaliyetleri de hedef kitleler ve paydaşlar tarafından da takip edilmektedir.

Yeşil kurumsal imaj, mevcut ve yeni kurulan işletmeler için artık itici faktör olarak kabul edilmektedir (Bathmanathan & Hironaka, 2016). Paydaşların firmaya yönelik yeşil algısı, işletmelerin büyümesini teşvik eder, çevre dostu politikalar geliştirmesini sağlayarak ürün ve hizmetlerin kalitesini de artırabilir. Yapılan bu çalışmalar özellikle uzun dönemde firmalar ve kurumlar için rekabet avantajı sağlayabilecektir.

Yeşil örgütsel kimliğin varlığından söz edebilmek için Gioia ve Thomas (1996) tarafından geliştirilen altı başlığın şirketlere veya kurumlara uyarlanması belirli yargıların oluşması için örnek olarak uygulanabilir. Bu başlıklar;

a) Şirket yöneticilerinin ve çalışanlarının çevre yönetimi ve çevrenin korunmasına yönelik şirketin geçmiş çalışmalarının varlığına yönelik algısı,

b) Şirket yöneticileri ve çalışanları şirketin çevresel hedefleri ve misyonundan gurur duymaktadır,

c) Şirketin üst düzey yöneticileri, orta düzey yöneticileri ve çalışanları şirketin çevrenin korunması ve sürdürülebilirliği konusunda önemli bir konuma geldiğine yönelik algıya sahiptir,

d) Şirketin üst düzey yöneticileri, orta düzey yöneticileri ve çalışanları şirketin iyi tanımlanmış bir dizi çevresel hedef ve misyona sahip olduğuna dair algıya sahiptir,

e) Şirketin üst düzey yöneticileri, orta düzey yöneticileri ve çalışanları şirketin çevreye yönelik gelenekleri ve kurum kültürü hakkında bilgiye sahiptir.

f) Şirketin üst düzey yöneticileri, orta düzey yöneticileri ve çalışanları şirketin faaliyetlerinin çevreyi koruma ve yönetmeye yönelik tasarlandığına dair güçlü bir algıya sahiptir (Gioia & Thomas, 1996).

Kurumsal yeşil imajdan bahsedebilmek için şirketlerin yeşil örgütsel kimliklerini geliştirmesi son derece önemlidir. Yeşil dönüşüm gerçekleştirmek ve rekabet avantajı sağlayabilmek için de örgüt kültürü ve çevresel duyarlılık arasında pozitif ilişkileri artırmak kurumsal imaj için önemli gösterge niteliğinde karşımıza çıkmaktadır (Chen, 2011).

Yeşil Organizasyon

Yeşil organizasyonlar veya yeşil kurumlar çevre ile karşılıklı etkileşimi olan sosyal sistemler olarak tanımlanabilir (Yıldız, 2023). Doğal kaynakların sürdürülebilir kılınması için organizasyon ve çevre arasında güçlü ve sürdürülebilir bir ilişkinin olması gerekir. Uzun dönemde her iki sistemin de hayatta kalabilmesi, kaynakların etkin kullanılması, faaliyetlerin çevreye duyarlı olarak tasarlanması ve çalışanların bu bilinç doğrultusunda gayret ve çaba göstermesi yeşil organizasyonun önemli görevleri arasında görülebilir. Küreselleşen dünyada yeşil çevre bilincinin gelişimi ve organizasyonların bu konuya odaklanmaları ve öncelik vermeleri artık kaçınılmaz hale gelmiştir.

Şirketler faaliyetlerini sürdürürken geleneksel olarak zaman, maliyet, verimlilik ve kalite gibi ekonomik zorunlulukları göz önünde bulundurmaktadırlar. Ancak ekonomik başarının yanı sıra mal ve hizmet üretim süreçlerinde kaynak tüketimi, sera gazı emisyonları ve israfın neden olduğu çevresel etkiler karşımıza çıkmaktadır (Brocke, Seidel, & Recker, 2012). Sonuç olarak kuruluşlar, faaliyetlerini ekolojik bir bakış açısıyla da geliştirmeye ve böylece çevresel sürdürülebilirliği sağlamayı da önemli bir yönetim faaliyeti olarak görmeleri gerekir. Bu açıdan bakıldığı zaman yeşil organizasyon olarak nitelendirilebileceğimiz örgütler, çevreye duyarlı faaliyetler tasarlayan, ekonomik önceliklerle birlikte çevre hassasiyeti de olan yapılar olarak tanımlanabilir. "Yeşil Organizasyon" çevresel sürdürülebilirliğe öncelik veren ve faaliyetlerinde sorumlu kaynak yönetimi uygulayan bir şirket veya kuruluş anlamına gelir. Bu tür kuruluşlar, çevre üzerindeki olumsuz etkilerini en aza indirmeye çalışır ve genellikle çevre dostu uygulamaları teşvik etmek için proaktif önlemler alır.

Yeşil bir organizasyonu tanımlayan bazı temel unsurlar şunlardır:

Sürdürülebilirlik Uygulamaları: Yeşil organizasyonlar, operasyonları boyunca sürdürülebilir uygulamaları desteklemektedirler. Bu, enerji verimli teknolojileri, atık azaltma stratejilerini, sorumlu su kullanımını ve yenilenebilir enerji kaynaklarının benimsenmesini kapsamaktadır (Yıldız, 2023).

Azaltılmış karbon ayak izi: Bu kuruluşlar, temiz enerji kaynakları kullanarak, ulaşım lojistiğini optimize ederek ve enerji tüketimini azaltarak karbon emisyonlarını en aza indirmek için çalışmaktadırlar. Özellikle karbon salınımının giderek arttığı günümüzde, üretim süreçlerinin çevreye olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla hemen her firmanın karbon ayak izi ölçümü yaptırması sürdürülebilir çevre yönetimi açısından da önem taşımaktadır. Avrupa Birliği üye ülkelerine ihracat yapan firmalardan karbon ayak izi ölçümü istenmesi bu duyarlılığa örnek olarak gösterilebilir.

Atık Yönetimi ve geri dönüşüm: Yeşil organizasyonlar, atık azaltma, geri dönüşüm ve malzemelerin uygun şekilde imha edilmesi için önlemler

almaktadırlar. Ayrıca ambalaj atıklarını azaltmak, atık malzemelerin yeniden kullanımını teşvik etmek amacıyla da geri dönüşüm stratejileri uygulayabilirler. Üretim sürecinde kaynakların geri dönüştürülebilir ürünlerden seçilmesi ya da geri dönüşüm ile elde edilen ürünlerin tekrar kullanımının sağlanarak kaynak kullanımı, kullanım ömrü tamamlanan ürünlerin ise uygun şekilde bertaraf edilmesi dahi yeşil organizasyon davranışı içerisinde yer almaktadır (Yıldız, 2023).

Çevre Dostu Ürün ve Hizmetler: Yeşil organizasyonlar genellikle minimum çevresel etkiye sahip ürün ve hizmetler geliştirme eğilimindedirler. Çevre dostu ürün ve hizmetlerin üretilmesi, sürdürülebilir malzemelerin kullanılmasını, uzun ömürlü ve tamir edilebilir ürünler tasarlamayı ve ürünün tüm yaşam döngüsünü göz önünde bulundurmayı gerekli kılmaktadır. Ayrıca çevre konusunda düzenlenen yönetmelik ve kanunlara uygun ürün ve hizmetlerin üretilmesi yeşil organizasyon olarak tanımlanabilme noktasında oldukça önemlidir (Yarlıkaş & Can, 2020).

Kurumsal Sosyal Sorumluluk: Birçok yeşil organizasyon, çevreye olan duyarlılıklarını sosyal sorumluluk projeleriyle desteklemektedirler. Gerek kamu kurumları ve gerekse şirketler ulusal düzeyde çevre girişimlerini destekleyerek, çevre bilinci oluşturmaya yönelik faaliyetler tasarlayarak ve bu amaçla düzenlenen faaliyetlere katılarak çevreyi koruma çabalarına katkıda bulunabilirler.

Yeşil Bina ve Tesisler: Özellikle son dönemde yeşil bina uygulamaları sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Kendi enerjisini üreten, atık artırma sistemi kullanan ve kaynakların geri dönüşümünü sağlayarak tüketimi azaltan binalar inşa edilmektedir. Şirketler çevre dostu bina standartlarını karşılamak için yeni tesisler inşa ettiği gibi mevcut tesisleri de yenileme çalışmaları yürütmektedir. Bu çalışmalar çevre dostu yapı malzemelerinin kullanılmasını, enerji verimliliğinin optimize edilmesini ve verimli su yönetim sistemlerinin uygulanmasını içerdiği gibi çevrenin korunmasına da önemli katkılar sağlamaktadır. Dolayısıyla enerji, su ve atık yönetimi organizasyonlara katkı sağladığı gibi çevre için de son derece önemlidir.

Yöneticilerin ve Çalışanların Katılımı: Yöneticilerin ve çalışanların çevreye yönelik sürdürülebilirlik faaliyetlerine katılımı ve yürüttükleri çalışmalarda çevreyi önceliklendirmeleri oldukça önemlidir. Çevre dostu uygulamalarla ilgili eğitim ve farkındalık çalışmaları, çalışanlara hem işte hem de evde yeşil alışkanlıklar kazandırılması ve çevresel sorumluluk kültürünün teşvik edilmesi yeşil politikaların uygulanmasına önemli katkı sağlamaktadır.

İşbirliği ve Koruma: Organizasyonlar yalnızca ferdi yürütmüş oldukları çevreye duyarlı politikalar yetersiz kalabilir. Yeşil organizasyonlar,

sürdürülebilir uygulamaları daha geniş bir düzeyde teşvik etmek için diğer işletmelerle, sivil toplum kuruluşları ile ve devlet kurumlarıyla işbirliği yapabilir. Ayrıca, çevrenin korunmasını destekleyen politika ve düzenleme çalışmalarına da katkı sağlayabilirler.

Yeşil organizasyonlar yukarıda belirtilen çevreyi korumaya yönelik uygulamalarla birlikte kaynakların etkin kullanımı, maliyet optimizasyonu ve üretim süreçlerinde çevresel etkilerin azaltılması gibi birçok etkeni misyon olarak belirleyebilir ve buna uygun şekilde faaliyetlerini yürütebilirler (Imran, Arshad , & Ismail, 2021). Bireyler nasıl ki gönüllü olarak çevreye yönelik olumlu davranışlar sergileyerek koruma içgüdüsü geliştiriyorsa organizasyonlarda yeşil davranışlarda örgütsel gönüllülük esasını benimsemelidirler (Yıldız, 2023).

Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi

İnsan kaynakları yönetimi (İKY), bir organizasyonun iş gücünü yönetmeye ve belirlediği hedeflere optimum işgücüyle ulaşmaya yönelik stratejik bir yaklaşımdır. İnsan kaynakları yönetimi, işe alma, eğitim, performans değerlendirme, tazminat, yan haklar, çalışan ilişkileri ve daha fazlası gibi çalışanlarla ilgili çeşitli yönlerin koordinasyonunu ve yönetimini içermektedir. İKY'nin amacı, bir organizasyonun hedeflerine etkili ve verimli bir şekilde ulaşması için doğru pozisyonlarda doğru yetenek ve becerilere sahip doğru insanlara sahip olmasını sağlamaktır. Etkili İKY, üretken ve motive olmuş bir iş gücü oluşturmak, çalışan memnuniyetini artırmak ve nihayetinde bir organizasyonun başarısına katkıda bulunmak için oldukça önemlidir. Nitekim çalışanların ihtiyaçları ile organizasyonun hedefleri arasında bağ kurmak hem insan psikolojisi hem de iş stratejisi hakkında kapsamlı bir anlayış gerektirir. Bu dengenin sağlıklı olarak işlediği organizasyonlarda çalışanların örgüte karşı bağlılık düzeyleri de yüksek olmaktadır.

Küreselleşme ve iklim değişikliği gibi tüm dünyayı etkisi altına alan sorunlara yönelik olarak toplumda giderek artan bir farkındalık gözlemlenmektedir. Çevreci olma ve çeşitli uygulamaları benimsemenin önemi konusunda hem sosyal politikalarda hem de ekonomi dünyasında artan bir beklenti ortaya çıkmıştır (Ahmad, 2015). Dünya küreselleşirken, iş dünyası, geleneksel bir finansal yapıdan modern bir finansal yapıya geçiş dönemi yaşamaktadır. İşletmenin yeşil ekonomik yönlerini keşfetmek ve insan kaynakları yönetiminde yeşil politikaları benimsemek giderek önem kazanmaktadır. Bugün, yeşil insan kaynakları yönetimi, İKY Departmanlarının çalıştığı önemli kuruluşlar için önemli bir iş stratejisi haline gelmiştir. Çalışma ortamında çevre dostu olma konusunda aktif rol almak ve kurumun çevreye duyarlı uygulamalarına katkı sağlamak nitekim bu konuda bilinçli işgücü ile mümkün olabilecektir. Herhangi

bir kurumsal çevresel programı uygulamak için bir organizasyonun çeşitli birimleri (İK, pazarlama, bilgi teknolojileri, finans vb.) olumlu bir ortak çaba ortaya koymak için birlikte çalışmalıdır ancak bu birimler içerisinde en önemli katkıyı sağlayan ve en önemli görevleri üstlenen birim ise insan kaynakları yönetimi birimidir (Ahmad, 2015).

Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi çevreye duyarlı, kaynakları verimli kullanan ve sosyal açıdan sorumlu bir organizasyon oluşturmak amacıyla çalışanlarının yeşil davranışlarını teşvik eden bir dizi politika, uygulama ve sistem olarak tanımlanabilir (Acar, 2022, s. 10). Kaynak verimliliği, atık yönetimi, tasarruf ve sosyal sorumluluk bilinci bu politikalara örnek olarak gösterilebilir. İklim değişikliği ile mücadele noktasında şirketlerin, sivil toplum kuruluşlarının ve kamu sektörünün önemli sorumlulukları bulunmaktadır. Toplumun her kesiminin bu konuda bilinçlendirilmesi, farkındalık çalışmalarının yürütülmesi, çevreye duyarlı bir ekosistem oluşturulması önemli politikalar olarak görülebilir. İnsan kaynakları alanında yapılacak bu çalışmaların ilk tohumları çocukluk çağındaki bireylerin duyarlı yetiştirilmesi ile kolaylaştırılabilir. İş hayatına başlayan bireylerin bu bilinçle hareket etmesi ve çalışmış oldukları organizasyonun faaliyetlerinin çevreye duyarlı olduğuna dair izlenim edinmesi çalışan üzerinde olumlu bir algı oluşturabilecektir.

İnsan kaynakları politikalarının çevreye duyarlı olarak geliştirilmesi yeşil insan kaynakları yönetimine işaret etmektedir. Bu minvalde işe alım, değerlendirme, eğitim, gelişim ve terfi gibi temel İK politikalarının yeşil insan kaynakları ekseninde yapılması gerekir. Örneğin yeşil işe alım, çevrenin önemine odaklanılan ve onu organizasyon içinde önemli bir unsur haline getiren bir sistemdir. Bu sistemin etkin şekilde çalışması için işe alınanlar aynı zamanda çevre için çalışma konusunda hevesli ve bir dereceye kadar tutkulu olarak iş yapma eğilimde olan çalışanlardır (Ahmad, 2015). Yeşil insan kaynakları yönetiminde işe alım ve iş tasarımları sürdürülebilirlik ve çevre odağında gerçekleştirilmektedir. İşe alım sürecinde ve hatta iş ilanlarında şirketin bu konuya olan hassasiyeti işveren tarafından belirtilebilir.

Performans değerlendirme sürecinde de benzer durum söz konusudur. Çevreye duyarlı çalışmalar yürüten, çalışmalarında kaynakların etkin kullanımına ve verimliliğe önem veren, bu alanda proje geliştirerek uygulayan ve çevre dostu sivil toplum kuruluşlarında aktif rol alan çalışanların performansları değerlendirilirken pozitif ayrımcılık yapılabilir. Organizasyonların performans değerlendirme sistemi için ölçülebilen bir dizi performans göstergesi tasarlaması gerekir. Örnek olarak, şirketin çevresel hedefleri ve yeşil girişimlerinin tüm çalışanlarla paylaşılması ve görüşlerinin alınması, yeşil büyüme politikalarından beklentilerin neler olduğunun net olarak belirtilmesi, kilit performans göstergelerinin açıkça tanımlanması ve yeşil şirket politikalarını uygulayan ve

hedeflere ulaşan çalışanların ödüllendirilmesi buna örnek olarak verilebilir (Dumont, 2015).

Performans değerlendirmesine ilişkin süreçlerde çevresel olaylar noktasında farkındalık düzeyi, çevresel sorumluluklar ve çevrenin korunmasına ve sürdürülebilir kılınmasına yönelik çalışmalar mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. İK personeli, performans değerlendirme ve derecelendirme sistemini tasarlariken davranışsal ve teknik boyutları bir bütün olarak ele almalıdır. Örnek olarak yılsonunda personelin performans değerlendirme sürecinde kullanılan takım çalışması, işbirliği, zaman yönetimi ve yenilikçilik boyutları gibi çevreye duyarlılık boyutu da artık performans değerlendirme bareminde veya performans yönetim sisteminde yer almalıdır. Çalışanın yeşil performansının ölçülmesi, yeşil İKY'deki temel işlevlerden birisi olarak görülmekte, bu uygulama olmadan organizasyonların çevresel sorumluluk ve sürdürülebilirlik politikalarını değerlendirmek güç olacaktır (Arulrajah, Opatha, & Nawaratne, 2015).

İK uygulamalarında yeşil eğitim ve gelişim faaliyetleri, işe alım süreçlerini başarıyla geçen adayların çalışma hayatları boyunca beceri ve yeteneklerinin geliştirilmesi amacıyla yürütülecek programlara ek olarak çalışanların çevreye yönelik farkındalıklarının artırılması, çevrenin korunmasına yönelik bilinçlendirmenin yapılması, davranış ve tutumlarının çevrenin korunması odağında değiştirilmesi ve çevre dostu kurum kültürüne uyum sağlamaları noktasında eğitim ve gelişim faaliyetleri de tasarlanmalıdır (Alanlı, 2022; Renwick, Redman, & Maguire, 2012).

Yeşil insan kaynakları politikalarının önemli bir fonksiyonu maaş ve ücretlendirmedir. Çalışanların duyarlılıklarının gönüllük boyutu dışında belli beklentiler odağında gerçekleşmesi bekleniyorsa maaş, ücret ve promosyon gibi araçlar bu amaç doğrultusunda kullanılabilir. Bu sürecin adil olarak yürütülmesi çalışanların motivasyonu ve örgüte olan bağlılıklarının artırılması için de önemlidir. Yeşil ücretlendirme ve yeşil promosyon çalışmaları çalışanları teşvik etmek için kullanılabilir (Oncer, 2019). Bunun yanı sıra yeşile duyarlı çalışanların maddi ve manevi olarak ödüllendirilmesi diğer çalışanların da bu doğrultu da hareket etmesine yardımcı olabilecektir. Ödüller, ilave izinler, yeşil performans primi ve ikramiye gibi ödül paketleri bu amaçla kullanılabilir.

Yeşil insan kaynakları yönetim süreci çalışanların alımına yönelik ilan sürecinden başlayarak emeklilik süreçlerine kadar devam eden sürdürülebilir politikalar geliştirilmesi süreci olarak değerlendirilebilir. İşe alım, eğitim, geliştirme, terfi ve performans değerlendirme süreçleri bütüncül olarak ele alındığında hemen her sürece yeşil politikalar eklenerek insan kaynakları yönetim süreci gerçekleştirilebilir. Yeşil insan kaynakları yönetiminin şirketler ve kurumlar için muhtemel faydaları;

- ✓ Çalışanların uzun süre elde tutulmasına yardımcı olur ve işgücü sirkülasyonunu azaltır.
- ✓ Örgütün pazardaki marka itibarını geliştirerek olumlu imaj oluşturur.
- ✓ Organizasyonun iç ve dış çevre nezdinde kalitesini artırır.
- ✓ Kaynak verimliliği sağlanır ve şirketin toplam maliyetleri azalır.
- ✓ Çevresel ve küresel riskleri daha etkin bir şekilde yönetmeye yardımcı olur.

Yeşil Örgüt Kültürü

Kurulduğu günden itibaren şirketlerin varoluş nedeni uzun süre hayatta kalabilmek ve kar elde edebilmektir. Şirketlerin kar elde ederek büyüme sağlamalarının dışında önemli bir rolü de sosyal sorumluluktur. İç ve dış çevre ile etkileşimi nedeniyle yalnız ve kapalı bir sistem olarak nitelendirilemeyen şirketler ürün ve hizmet üretirken doğal kaynaklara ve çevreye de duyarlı olarak faaliyetlerini tasarlamalıdır. Yeşil örgüt kültürü de bu noktada karşımıza çıkmaktadır. Küreselleşen dünyada çevre ve iklim değişikliği endişesi her geçen gün artmakta buna paralel olarak üretim süreçlerinde hassasiyet gösteren firmaların sayısı da her geçen gün artmaktadır. Ürün ve hizmet üretim süreçleri başta olmak üzere kurum içi iletişim, işbirliği ve koordinasyon çalışmalarında yeşil ve çevre dostu yaklaşım göstererek bunun kurum misyonu olarak belirlenmesi yeşil örgüt kültürü olarak değerlendirilebilir.

Dünyada birçok endüstri karbon karşıtı pozisyon alarak çevreye duyarlı ürün ve hizmet üretimi amacıyla faaliyetlerini tasarlamaktadırlar. Hükümetler mevcut politikaları, kanunları ve yaptırımları hazırlarken de bu konuya hassasiyet göstermekte ve çalışmalarını bu odakta sürdürmektedirler (Tahir, Athar, Faisal, Shahani, & Solangi, 2019). Yeşil örgüt kültürü, çevre dostu örgüt, çevreye duyarlı ürün ve hizmet üretim ekosistemi, çevre yanlısı çalışmalar, çalışanların yeşil bilinç düzeyi, sürdürülebilirlik kültürü ve genel olarak kurumsal sosyal sorumluluğu içermektedir (Tahir, Athar, Faisal, Shahani, & Solangi, 2019). Yeşil örgüt kültürü, çevre dostu bir organizasyonun çalışmalarında çevre hassasiyeti gösterme arzusu ve zorunluluğunu yansıtan değerler, semboller, varsayımlar ve örgütsel eserler kümesi olarak tanımlanabilir (Harris & Crane, 2002). Yeşil örgüt kültürü kavramını tanımlamak için kullanılan terimler çevre dostu kültür, çevre odaklı büyüme ve sürdürülebilir çevre de dahil olmak üzere çeşitlendirilmiştir (Liu & Lin, 2020).

Kar beklentisi dışında çalışanlar tarafından doğanın korunması, çevreye duyarlı çalışmaların desteklenmesi, faaliyetlerin çevre bilinci ile yürütülmesi yeşil örgüt kültürünün varlığına işaret etmektedir. Yeşil örgüt kültürü, çalışanların doğal çevre ile ilgili değerleri, inançları ve davranışlarının genel

ifadesi olarak tanımlanır (Acar, 2022, s. 41). Çalışanların yeşil örgüt kültürü ekseninde hareket edebilmesi için hissedarların, üst yöneticilerin de aynı bilinçle hareket etmesi gerekir. Nitekim üst yönetimi veya hissedarları rol model olarak alan çalışanlar benzer davranışları sergileme eğilimindedirler.

Yeşil örgüt kültürünü, kurumsal sosyal sorumluluk bağlamında ele aldığımızda nihai ürün ve hizmetlere kadar tüm süreçlerin çevreye duyarlı olarak yürütülmesi beklenir. Yeşil örgüt kültürü, kurumsal sosyal sorumluluk, çevre dostu müşteri ve paydaş beklentilerine uyumlu olarak yeşil dostu ürün ve hizmetler ortaya çıkarılabilir. Çevresel zararları minimize etme, evrenin refahını koruma ve sürdürülebilir çevre anlayışıyla oluşan örgüt kültürünün temel unsurları aşağıda gösterilmektedir.

Çevresel Yönetim: Organizasyonlar çevreyi korumaya ve sürdürülebilir kılmaya büyük önem verir ve kararlarının ve faaliyetlerinin uzun dönemli çevresel etkilerini dikkate alırlar. Bu amaçla stratejik plan çalışmalarında ve faaliyetlerin yürütülmesi sürecinde çevrenin korunmasına yönelik davranışları misyon olarak belirleyebilirler.

Kaynak Verimliliği: Yeşil kültüre sahip örgütler, enerji, su ve hammaddeler gibi kaynakların verimli kullanımına önem vererek enerji tasarrufu sağlayan teknolojileri ürün ve hizmet üretim süreçlerinde kullanırlar.

Atık Azaltma ve Geri Dönüşüm: Gerek kamu kurumları ve gerekse özel şirketler geri dönüşüm programları uygulayarak, tek kullanımlık ürünlerin kullanımını azaltarak ve çevre dostu ürün kullanımını yaygınlaştırarak çevreyi korumaya özen gösterirler.

Sosyal Sorumluluk: Örgütler özellikle sivil toplum kuruluşları ile hareket ederek çevreyi korumaya yönelik olarak ortak faaliyetler geliştirebilirler. Ayrıca farkındalık oluşturmak ve doğa dostu ürünlerin kullanımını teşvik etmek amacıyla da kampanyalar yürüterek çevresel girişimlerde bulunabilirler.

Yeşil bir kurum kültürü oluşturmak ve sürdürmek, bağlılık, liderlik desteği ve tüm çalışanların aktif katılımını gerektirir. Hem kuruluşa hem de çevreye fayda sağlayan bütüncül bir yaklaşım oluşturmak için değerlerin, politikaların ve uygulamaların uyumlu hale getirilmesini içerir.

Kurumsal Yönetim ve Yeşil Dönüşüm

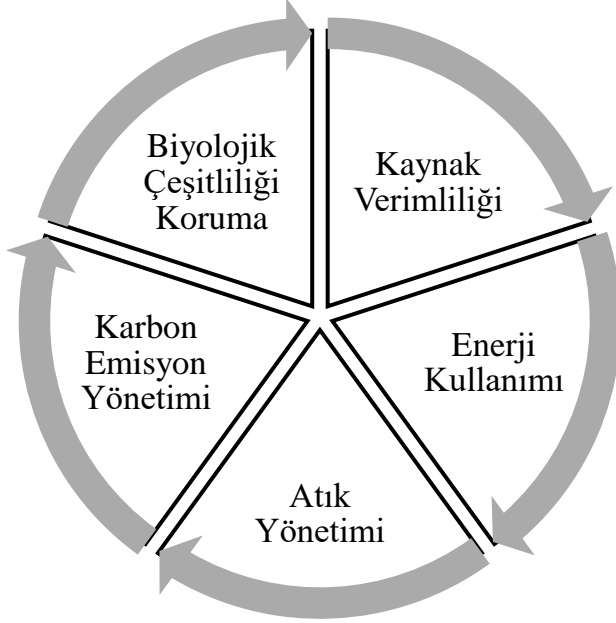
Günümüz dünyasında ekonomik büyüme, küreselleşme, bilgi teknolojilerinde yaşanan hızlı değişim ve teknoloji alanındaki buluşlar rekabeti hızlandırdığı gibi kaynak kullanımını da artırmıştır. İklim değişikliği ve kaynakların verimsiz kullanımı nedeniyle her geçen gün önemi artan çevre ise zarar görmekte ve

sürdürülebilirliği tehlike altına girmektedir. Çevrenin korunmasına ve sürdürülebilirliğine yönelik toplumsal farkındalık çalışmaları hızlanmış olsa da küresel çapta çevre bilincinin oluşması uzun zaman alacaktır. Bireylerin bu konuda göstermiş olduğu hassasiyet kadar artık tüm kesimlerin çevreye karşı aynı hassasiyeti göstermesi ve korumaya yönelik tedbirler alması kaçınılmazdır. Bu sebeple yeşil dönüşüm, yeşil işletme ve yeşil yönetim gibi kavramlar ortaya çıkmış ve firmalar da bu konuda aksiyon olarak faaliyetlerini tasarlamaya başlamıştır.

Kurumsal yönetim kaynakların etkin kullanımı, minimum girdiyle maksimum verimliliğin sağlanması ve uzun dönemde kar maksimizasyonu gibi hedefler doğrultusunda firmalar için önemli bir kavramdır. Yeşil yönetim veya yeşil dönüşüm kavramları da son dönemde gündeme gelerek çevrenin korunması, atıkların geri dönüşümü, etkin atık yönetimi ve sürdürülebilirlik konularında firmaları faaliyetler tasarlamaya ve dönüşüm sağlamaya zorlamıştır. Geleneksel yönetim yaklaşımında firmalar kar odaklı ve kısa dönemde büyüme eğilimi gösterirken yeşil yönetim yaklaşımını benimseyen firmaların önceliği ise çevrenin korunması ve sürdürülebilirliği odağında büyüme ve kar elde etmektir. Bu yüzden geleneksel yönetimle birlikte yeşil yönetim de önemli yönetim yaklaşımları olarak literatürde yerini almıştır. Bilhassa bu alanda çalışan yönetim bilimciler, örgütler artan oranda nasıl yeşil hâle getirilebilir sorusuna yanıt bulmaya başlamıştır (Doğan, 2022).

Yeşil yönetim, yalnızca firma çalışanları veya toplumun bireyleri tarafından yürütülecek bir faaliyet değildir. Yeşil yönetim süreci yasaların ve politikaların buna göre tasarlanması, firmalara ve kurumlara bu konuda yaptırımların uygulanması, yeşil ilkelerin ve standartların oluşturulması ile yürütülmesi ile başlayan ve yürütülen uzun soluklu bir süreçtir. Şekil 1'de görüldüğü gibi kaynakların kullanımı noktasında etkinlik ve verimliliğin esas alınması, enerji kullanımında temiz enerji kullanımı ve doğa dostu teknolojilerin entegrasyonu, atıkların bertaraf edilmesi ve geri dönüşümü, karbon ayak izi ölçümü ve biyoçeşitliliğin devamı için ekolojik dengenin korunması gerekir. Yeşil yönetim kapsamında oluşturulan ilkelerin ve standartların denetimi bu noktada son derece önemlidir. Çevreye duyarlı teknolojilere yönelik yatırım yapmak, çalışanları bu konuda eğitmek ve bilinçlendirmek, yeşil yönetim misyonuna uygun işyeri ve çalışma alanları oluşturmak bu kapsamda yürütülecek faaliyetlere örnek olarak gösterilebilir (Düren, 2000, s. 210). Örgüt kültürü olarak da belirlenmesi gereken yeşil kültür, çalışanların örgüt içerisinde belirli standart ve normlara uygun olarak davranmasını ve yeşili ve doğayı koruyacak faaliyetler yürütmesini teşvik edecektir (Shahriari, Riahi, Azizan, & Barzoki, 2022). Bütüncül bir bakış açısıyla ele alındığında hemen her faaliyetin ve çalışmanın yeşil odaklı olarak

düşünülmesi gerekir. Nitekim sınırlı kaynakların etkin kullanımı ve çevrenin korunması toplumun her kesimi için önem arz eden bir konudur.

Şekil 1: Yeşil Yönetim Döngüsü

Örgütlerin yeşil yönetim yaklaşımını benimserken tıpkı yönetim fonksiyonlarında olduğu gibi hedeflerin ve amaçların belirlenmesi sürecinde çevrenin korunmasının ve sürdürülebilirliğinin sağlanması, uygulama, eğitim ve gelişim sürecinde yeşil farkındalığın yaratılması, izleme ve değerlendirme sürecinde uyulması gereken ilke ve standartlara olan riayet kontrol edilmesi ve önleyici ve koruyucu faaliyetlerin tasarlanması gerekir. Bu noktada üst yönetimi, stratejik planlama ekibine ve hissedarlara önemli sorumluluklar düşmektedir. Nitekim çevreye yönelik radikal kararların alınması ve şirket faaliyetlerinde hassasiyet gözetilmesi üst yöneticilerin ve hissedarların sorumluluğundadır.

Kurumsal yönetim uygulayan ve yeşil dönüşüm gerçekleştirmek isteyen firmaların aşağıda yer alan konularda faaliyetler tasarlaması, stratejiler oluşturması ve uygulamaların etkinliğinin izlenmesi ve denetimi sürdürülebilirlik noktasında önemli katkı sağlayacağı gibi uzun dönemde rekabet avantajı da sağlayacaktır. Nitekim yeşil dönüşüm odağında kurumsal yönetim, işletmelerin daha sürdürülebilir ve çevresel açıdan sorumlu operasyonlara geçiş için benimsediği stratejileri, ilkeleri ve uygulamaları ifade eder. Tüketici talep ve beklentileri doğrultusunda çevre dostu ürün ve hizmetlerin geliştirilmesi ve

kaynakların etkin kullanımı bu dönüşümün ilk adımıdır. Yeşil dönüşüm gerçekleştirmek isteyen örgütler için önemli adımlar;

Çevresel Dostu Çalışmalar: Hem şirketlerin hem de kurumların, birçok bölgede giderek daha sıkı hale gelen çevre yasa ve düzenlemelerine uygun olarak faaliyet tasarımları gerekir.

Sürdürülebilirlik Stratejisi: Şirketler, çevresel hedeflerini ve taahhütlerini özetleyen kapsamlı sürdürülebilirlik stratejileri geliştirmelidir. Karbon emisyonunu azaltma, doğal kaynakları koruma ve sürdürülebilir tedarik zinciri uygulamalarını geliştirme ve teşvik etme örnek olarak gösterilebilir.

İnovasyon ve Çevre Dostu Teknoloji Kullanımı: Yenilikçi, çevre dostu ürün ve hizmetler yaratmak için araştırma ve geliştirmeye önem verilerek sürdürülebilir büyüme sağlanmalıdır.

Karbon ayak İzi Ölçümü: Çevrenin korunması ve üretim süreçlerinin çevreye olan etkilerinin azaltılması amacıyla karbon ayak izi ölçümleri gerçekleştirilmelidir.

Atık Yönetimi: Üretim süreçleri sonucunda ortaya çıkan atıkların yönetimi ve yeniden kullanımı son derece önemli olup bu konuda döngüsel ekonomi modeline geçiş sağlanmalıdır. Bu durum firmaların kaynak israfını önlediği gibi önemli tasarruf sağlayacaktır.

Kararlara Katılım: Gerek şirketlerin ve gerekse kar amacı gütmeyen kurumların tüm paydaşlarıyla birlikte çevrenin korunması ve yeşil dönüşümün sağlanması noktasında kararlara aktif katılımı ve destek sağlamaları son derece önemlidir.

Risk Yönetimi: Küreselleşmenin ve iklim değişikliğinin yol açtığı sorunlara yönelik risk haritaları oluşturularak sorunların çözümü ve önleyici tedbirler noktasında eylem planlamaları hazırlanmalıdır.

Raporlama ve Şeffaflık: Çevre ve sürdürülebilirlik performansına ilişkin düzenli raporlama standart uygulama haline geliyor.

Teşvik ve Destekler: Yeşil dönüşümün hız kazanması ve toplumun hemen her kesiminin bu konuda aksiyon alabilmesi için devlet destek ve teşviklerinin sağlanması gerekir. Özellikle enerji kullanımı konusuna yönelik olarak güneş enerji santralleri, rüzgâr enerjisi gibi doğa dostu enerji kullanımı yaygınlaştırılmalıdır.

Eğitim ve Gelişim: Şirketler, yeşil dönüşüm gerçekleştirmek için çalışanların bilgi ve tecrübelerini artırmak amacıyla eğitim ve gelişim programları hazırlamalı ve çalışanları bu konuda hassasiyet göstermeleri için teşvik etmelidir.

Stratejik Planlama: Uzun vadeli planlar, çalışma programları ve stratejik planlar hazırlanırken yeşil odaklı çalışmalar bu programlara dahil edilmelidir. Nitekim bu geçiş süreci uzun soluklu ve sürdürülebilir olmalıdır.

Özetle, yeşil dönüşüm, stratejik düşünme, çevre dostu üretim, kurumsal sosyal sorumluluk, çevre dostu teknoloji ve risk yönetimini kapsayan uzun dönemli çalışmaları gerektiren bir süreçtir. Önümüzdeki dönemde stratejik yönetim gibi yeşil yönetim uygulamaları da literatürde yoğun olarak karşımıza çıkacaktır. Bu sürecin başarılı olarak yürütülmesi, kurumların ve firmaların operasyonlarını çevresel sorumluluk eksininde yürütmesine ve tehditlere karşı proaktif yaklaşım sergilemesine bağlıdır.

Kaynakça

- Acar, S. (2022). Örgütlerde Yeşil İnsan Kaynakları Yönetiminin Önemi. Ankara: İksad Publishing House.
- Ahmad, S. (2015). Green Human Resource Management: Policies and practices. *Cogent Business & Management*, 1-13.
- Alanlı, A. (2022). Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamalarının Kamu Bankaları Özelinde Değerlendirilmesi. *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 5(4), 110-124.
- Altuğ, T., & Akyol, A. (2018). Kurumsal Yeşil İmajın Kurumsal Web Sitelerinde Aktarımı: Arçelik ve Bosch Örneği. *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi (İNİF E-Dergi)*, 3(1), 194-212.
- Arulrajah, A., Opatha, H., & Nawaratne, N. (2015). Green Human Resource Management Practices: A Review. *Sri Lankan Journal of Human Resource Management*, 5(1), 1-16.
- Bathmanathan, V., & Hironaka, C. (2016). Sustainability and business: what is green corporate image? *International Conference on Advances in Renewable Energy and Technologies (ICARET 2016)* (s. 012049). IOP Publishing Conference Series: Earth and Environmental Science.
- Brocke, J., Seidel, S., & Recker, J. (2012). *Green Business Process Management*. London: Springer.
- Chen, Y.-S. (2011). Green Organizational Identity: Sources and Consequence. *Management Decision Emerald Publishing*, 49(3), 384-404.
- Doğan, N. (2022). Yeşil Yönetim. *Social Sciences Research Journal (SSRJ)*, 11(3), 483-492.

- Dumont, J. (2015). *Green Human Resource Management and Employee Workplace Outcome*. Australia: University of South Australia.
- Düren, A. (2000). *2000’li yıllarda yönetim (2 b.)*. Alfa Basım.
- Gioia, D., & Thomas, J. (1996). *Identity, Image, and Issue Interpretation: Sensemaking During Strategic Change in Image*. Sage Publications, Inc. on behalf of the Johnson Graduate School of, 370-403.
- Harris, L., & Crane, A. (2002). *The Greening of Organizational Culture: Management Views on the Depth, Degree and Diffusion Change*. *Journal of Organizational Change Management*, 214-234.
- Imran, M., Arshad , I., & Ismail, F. (2021). *Green Organizational Culture and Organizational Performance: The Mediating Role Of Green Innovation And Environmental Performance*. *Jurnal Pendidikan IPA Indonesia*, 10(4), 515-530.
- Liu, X., & Lin, K.-L. (2020). *Green Organizational Culture, Corporate Social Responsibility Implementation, and Food Safety*. *Frontiers in Psychology*, 1-7.
- Oncer, A. Z. (2019). *Örgütlerde Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamaları: Teorik Bir İnceleme*. *İş ve İnsan Dergisi | The Journal of Human and Work*, 6(2), 199-208.
- Renwick, D., Redman, T., & Maguire, S. (2012). *Green Human Resource Management: A Review and Research Agenda*. *International Journal of Management Reviews*, 15(1), 1-14.
- Shahriari, M., Riahi, M., Azizan, O., & Barzoki, M. (2022). *The Effect of Green Organizational Culture On Organizational Commitment: The Mediating Role of Job Satisfaction*. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 1-17.
- Tahir, R., Athar, M., Faisal, F., Shahani, N., & Solangi, B. (2019). *Green Organizational Culture: A Review of Literature and Future Research Agenda*. *Annals of Contemporary Developments in Management & HR (ACDMHR)*, 1(1), 23-38.
- Yarlıkaş, S., & Can, Z. V. (2020). *Yeşil Tedarik Zinciri Yönetimini Etkileyen Faktörlerin Önem Sıralamalarının SWARA ve Copeland Yöntemleri ile Belirlenmesi*. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 899-924.
- Yıldız, D. (2023). *Yeşil Organizasyonlar*. Y. Gülbahar içinde, *Örgütsel Davranış: Güncel Konular* (s. 75-92). Özgür Yayınları.

BÖLÜM 21

MARKA KENT OLMA YOLUNDA COĞRAFI İŞARET KULLANIMI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Öğr. Gör. Gülcan DEMİRAL¹

Giriş

Ürünler, firmalar, ülkeler hatta kıtalar arasında yaşanan markalaşma girişimi günümüzde kentler arasında da yerini almış kıyasıya bir rekabet ortamı oluşturmuştur. Bu bağlamda kentler marka haline gelmek için oldukça yoğun bir rekabet içerisine girmişlerdir. Bu noktada farklılaşma ve farklı olduğunu gösterme çabaları marka şehir olma yolunda hayati bir öneme sahip olmaktadır (Ustakara, 2015:17; Işık, 2016:7). Kent markalama yolunda ilgili kentin tarihi geçmişi, coğrafi, kültürel ve ekonomik özellikleri kilit rol oynamakta bu unsurlardan oldukça sık yararlanılmaktadır (Işık, 2019:1-2; Işık, 2016:7).

Bu çalışmada marka kent olma yolunda Zonguldak ilinde kullanılan coğrafi işaretler kullanımı incelenecektir. Buna göre Zonguldak merkez, Kilimli, Kozlu, Karadeniz Ereğli, Alaplı, Devrek, Çaycuma, Gökçebey olmak üzere toplamda sekiz ilçenin logoları analiz edilecek coğrafi işaret kullanılıp kullanılmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Kent Markalama

Günümüzde yaşanan yoğun rekabet ortamı şehirler arasında da hissedilmiş şehir markalaşması, marka şehir kavramlarını literatüre dahil etmiştir. Bu noktada şehirler marka kent olma yolunda birbiri ile yarışır konuma gelmiş bu yarışta hangi özelliklerin ön plana çıkarılacağı, nasıl bir adım öne geçileceği araştırılmaya başlanmıştır (Şen, 2019:15). Bu kapsamda kentlerin marka olma sürecinde marka olabilecek girişimlerde bulunma dinamiklerini bünyesinde barındırmakta birlikte ayrıca diğer kentlerden ayırt edilmesini sağlayacak farklılıklara yönelik yeni pazarlama stratejileri geliştirilmelidir (Işık ve Erdem,

¹ Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Çaycuma MYO, Orcid: 0000-0002-2429-0511

2015:6). Kent markalama sürecine etki eden çeşitli faktörler bulunmakla birlikte bu faktörleri iç e dış faktörler olarak iki önemli ana grupta incelemek mümkündür. Buna göre iç faktörler coğrafi konumu, insan kaynakları, eğitim alt yapısı, kültürel özellikleri, doğal ve tarihi yapısı, toprak kalitesi, güvenlik unsurları, yatırım iklimi, yerel halkın turiste bakış açısı olmak üzere şehirle doğrudan ilgili olan özellikler iken dış faktörler ülkenin ekonomik koşulları, ülkenin siyasi ortamı, çevre iller, bölgenin gelişmişlik düzeyi gibi unsurlardan meydana gelmektedir (Işık, 2016:18). Benzer olarak kent markası oluşturma yolunda turizm, insan kaynakları, tarihi ve kültürel miras zenginlikleri yetişen ve üretilen ürünler, yerel özellikler gibi pek çok unsurdan faydalanmak mümkündür (Işık ve Erdem, 2015:23). Bu noktada turistik açıdan yer alan cazibeler, bölgesel değerler, semboller, simgeler, doğal ve kültürel çekicilikler, yeşillik derecesi, milli değerler gibi faktörler de büyük bir önem arz etmektedir (Şen, 2019:37).

Benzer olarak bir kente kolay erişilebilirlik, sunduğu ekonomik imkanlar, kültürel ve tarihi miras geçmişi, kentte düzenlenen festivaller, etkinlikler, kentin görünümü, iklimi, diğer rakip kentlerden ayıran farklı yönleri, kent için planlanan pazarlama ve iletişim çalışmaları marka kent olma potansiyeli olan şehirler için önem arz etmektedirler (Şen, 2019:22).

Marka kent olmak için kent ilgi odağı haline getirilmeli, güvenli keyifle yaşanacak bir ortam oluşturulmalı, turist ve ziyaretçilere konuksever davranılmalı, sanayi ve ticaretle olan işbirliği kolaylaştırılmalı, şehrin ön plana çıkan olumlu özellikleri pazarlama ve tanıtım faaliyetlerine dahil edilmelidir (Şen, 2019:24).

Coğrafi İşaret Kavramı

6769 sayılı Sınai Mülkiyet Kanununun 34. Maddesi uyarınca coğrafi işaret, belirli kalitesi, itibarı veya diğer özellikleri açısından menşei bölge veya ülke ile özdeşleşen ürünü belirten işarettir. Coğrafi işaretler menşe adı veya coğrafi işaret olarak tescil edilse de gıda, tarım, madencilik, el sanatları ve sanayi ürünleri de coğrafi işaret olarak tescillenebilmektedir (<https://ci.turkpatent.gov.tr>). Coğrafi işaret tescilinin temel amacı; Leblebide Çorum, halıda Isparta, kaymak için Afyon gibi coğrafi kökenli ürünlerin isimlerinin belli bir kalitenin ve sürdürülebilirliğin göstergesi olarak karşımıza çıkması amaçlanmaktadır. Tescilin diğer amaçları arasında şunlar yer almaktadır: Bölgede üretim yapan üreticilerin öncelikle tescilin sunduğu korumadan yararlanmasını sağlamak amacıyla coğrafi işaret konusu ürünün kalitesini korumak, böylece tüketici tercihlerinin “garantisi”ni sağlamaktır (Tanrıku, 2007:178). Coğrafi işaret

kavramı menşe adı ve mehreç işareti olmak üzere iki kısma ayrılır. Bbir ürünün menşei adının belirli bir coğrafi bölgenin doğal ve beşeri unsurlarından veya temel özelliklerinin tamamından kaynaklandığı coğrafi işaretlere menşe adı verilmektedir. Ürünün tüm üretim işletme ve diğer süreçlerinin belirlenen coğrafi alan sınırları içinde gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu bağlamda menşei adı ile tescil edilen coğrafi işaretler geldikleri bölge ile yakından bağlantılıdır (<https://ci.turkpatent.gov.tr>). Mehreç işareti, kendine özgü kalitesi, itibarı veya diğer özellikleri bakımından belirli bir coğrafi alanla özdeşleştirilen, imalat, işleme veya diğer işlemlerden en az birinin belirlenen coğrafi alan içerisinde gerçekleşmesi gereken ürünlerdir. (<https://ci.turkpatent.gov.tr>).

Bu bağlamda Erzincan Tulum Peyniri Menşe adına tescilli bir üründür ve tescilde belirtilen coğrafi alan dışında üretimi söz konusu olamaz. Coğrafi işaret, üretim ve işleme adımlarından en az birinin, o yöreye ait olmasına rağmen, o yöreye ait olması anlamına gelmemektedir. Antep Baklavası Coğrafi İşaretli bir ürün olup yapımında tescilli Coğrafi işaretli Antep Fıstığı kullanılması ve tescilde belirtilen üretim yöntemine uyulması halinde, Gaziantep dışındaki bölgelerde de üretilebilmektedir. Çorum'dan leblebi, Gaziantep'ten baklava, Antakya'dan künefe, Kula'dan el yapımı halılar, Trabzon'dan telkari ve hasırlar Mahreç adıyla tescillenen ürünlerden bazılarıdır (Oraman, 2015:77). Coğrafi işaretle tescillenmiş ve geleneksel ürün adı ile tescilli ürünlerde logo kullanımı, tüketicinin ürünü tanıması, benzer ürünlerden ayırt etmesi ve Coğrafi İşaret olduğunu anlaması açısından oldukça önemlidir. Aşağıda verilen logoların 10 Ocak 2018 tarihi itibarıyla tescilli coğrafi işaret ile eş zamanlı olarak kullanımı zorunlu hale getirilmiştir (Aslaner, 2019:232).

Şekil 1:Coğrafi İşaret Sembolleri

Benzer olarak coğrafi işaretler kullanılması yerel bir ürünü veya değeri belirli kanunlar kapsamında korumaktadır. 1995 yılında bugünkü şeklini almasına rağmen geçmişi yüzlerce yıl öncesine dayanan, değerleri geleceğe taşıyan belirli kriterlere göre yönetilen bir uygulamadır. Söz konusu değerlerin uluslararası pazarlara aktarılmasında, gelecek nesillere en az bozulmayla aktarılmasında önemli rol oynamaktadır. Belirlenen değerlerin minimum bir özelliği ve belirli bir coğrafyadan kökenleri uygulamanın kökenini oluşturmaktadır. Bu noktada

ülkelerin ulusal değerleri korunmuş olur. Bu bağlamda ekonomik hayatta ve kültürel hayatta önemli kazançlar elde edilir. Önemli örnekleri bulunan zengin bir geçmişe sahip olan Türkiye coğrafi işaretler bakımından oldukça zengin bir geçmişe sahip ülkedir ve sayıları on binlerle ifade edilmektedir. Nitekim 2012 yılında 224'ü geçerli olmak üzere toplam 155 milli değerimiz Coğrafi İşaret kapsamına alınmıştır (Şahin, 2013:23).

Kent Markalamada Coğrafi İşaret Kullanımı

Coğrafi işaret kullanımı “*Yöreselliğin Dünya ile Buluşması*” sloganıyla yöresel ürünlerin aslına uygun bir şekilde korunarak gelecek nesillere bozulmadan aktarılması amacıyla alınan pek çok hukuki önlemler şeklinde açıklanabilir. Coğrafi işaret kapsamına alınan ürünler bir bölge, kasaba, köy, şehir veya sınırları net bir şekilde çizilebilecek belli bir sahaya bütünüyle veya en az bir özelliğiyle bağlı kalan ürünlerdir (Şahin, 2013:25). Türkiye’de tescilleme noktasında yapılan ilk uygulamalar 19. yy.’a kadar dayanmaktadır (Mercan ve Üzülmöz, 20014:69). 1871’te “Alameti Farika Nizamnamesi” bu konudaki ilk adım olarak kabul edilmiş günümüzdeki boyutunu ise 1995 yılında 555 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile “Coğrafi İşaretler” uygulaması ile almış Türk Patent Enstitüsü tescil haklarıyla ilgili kamu kurumu olarak atanmıştır. Örneğin Bafra Pidesi, Taşköprü Sarımsağı, Çelikhane Tütünü, Devrek Bastonu, Nizip Zeytinyağı, İzmit Pişmaniyesi, Kars El Halısı, Ezine Peyniri, Afyon Mermeri, Osmaniye Yerfıstığı gibi toplam 155 ürün Türkiye’nin birer belirtisi olarak ortaya çıktıkları bölgenin adıyla birlikte koruma altına alınmış ve birer marka haline gelmişlerdir (Şahin, 2013:25). Türk lokumu, Van kedisi, Sivas kangal köpeği, Adana kebabı, Afyon kaymağı, Çorum leblebisi, Malatya kayısısı, Hereke halısı, Antep fıstığı başta olmak üzere birçok ürün ülkemize özgü olan, yüzlerce yıllık emek, yerel birikim ve deneyimden oluşturulmuş nitelikteki ürünlerdir (Oraman, 2015:77). Ancak ülkemizde coğrafi işaret sayılabilecek binlerce ürün varken tescil ve müracaat sayısının çok az olduğu görülmektedir.

Dünyadaki coğrafi işaretlere örnek verecek olursak İtalya, turizm tanıtım politikasını şekillendirirken yalnızca kültürel mirasını değil, ülkenin mutfağında “pasta” olarak adlandırdığı makarnanın farklı çeşitleriyle hazırlanan pizzasını da pazarlamaktadır. Şarap sayesinde Toskana dünyanın en ünlü bölgelerinden biri haline gelmiştir. Fransa da ayrıca Bordeaux ve Burgundy şaraplarıyla ünlü bölgelerdir. Fransa’da şarap deyince, şaraba ait olan her şey Fransa ile özdeşleştirilir. Ülke kendi mutfak sanatının üstünlüğünü duyurmak ve ilan etmek istemektedir. İspanyol mutfağı denilince akla “paella” gelmekle birlikte

Valensiya Bölgesi'nin bu çok meşhur yemeği, İspanyol mutfağına adeta damgasını vurmuştur. Günün belirli saatlerinde yenilen ve “tapas” olarak bilinen mezeler de oldukça meşhurdur. İtalya'da Parma denilince akla hemen "Parma jambonu" gelmektedir. Fransa, Roqueford bölgesinde üretilen Roqueford peynirlerinin yanı sıra şarabıyla da ünlüdür. Roqueford peyniri bölgesinde coğrafi işaretlerle bölgedeki istihdam olanaklarının %50'sini oluşturmada etkili olduğu ve turizm yoluyla coğrafi işaretlerin olumlu yönleri olduğu tespit edilmiştir (Kan, Gülçubuk ve Küçükçongar, 2012:98). Benzer olarak Fransa'da üretilen üretilen ve coğrafi işaret sistemiyle koruma altına alınan şampanya köpüklü şarap sayesinde Fransa'nın bölgeye turist çekmede oldukça başarılı bir ülke olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca İtalya ve İspanya gibi ülkeler kültür turizmi, kırsal turizm, gastronomi turizmi, ekoturizm ve bölgesel turizm gibi faaliyetlerle şarap, peynir ve et ürünlerini tanıtmakta, turist çekerek ülke ekonomisine katkı sağlamaktadır (Mercan ve Üzülmez, 2014:72).

Bu bağlamda Ticaret ve Sanayi Odaları da buldukları eyaletlerin değerlerini tescil ettirerek yüksek sayıda tescil rakamına ulaşmıştır. Örneğin fıstık için Gaziantep Ticaret Odası, pastırma için Kayseri Ticaret Odası, Cezerye için Mersin Ticaret ve Sanayi Odası tescil başvurusunda bulunmuş bu doğrultuda 1996 yılında tescilli coğrafi işaret sayısı 25 iken, bu sayı 2009 yılında 30 ile en yüksek rakama ulaşmıştır 2013 ve 2014 yıllarında tescilli herhangi bir ürün bulunmamaktadır (Oraman, 2015:79).

Kent Markalama Yolunda Coğrafi İşaret Kullanımı Üzerine Bir İnceleme

Bu çalışma Zonguldak il merkezi ve ilçelerinde belediye logolarında kullanılan coğrafi işaretli ürünleri incelemeyi konu edinmektedir. Türkiye Cumhuriyetinin ilk ili olması ve bulunduğu bölgede önemli bir konuma sahip olması nedeniyle çalışmanın örneklemini Zonguldak ili olarak belirlenmiştir. Bu noktada Zonguldak merkez, Kilimli, Kozlu, Alaplı, Ereğli, Çaycuma, Devrek, Gökçebey olmak üzere toplamda sekiz adet ilçenin logosu incelenecek ve coğrafi işaret kullanılıp kullanılmadığı analiz edilecektir. Çalışmanın örneklemini kabul edilen Zonguldak ilinde bulunan coğrafi işaretli ürünler ve tescil yılları şu şekildedir (<https://ci.turkpatent.gov.tr/>);

Devrek Bastonu 2005 yılında menşe adı,

Devrek Beyaz Baklavası 2020 yılında mehreç işareti,

Devrek Kireni 2022 yılında mehreç işareti,

Devrek Kömeci 2020 yılında mehreç işareti,

Karadeniz Ereğli Osmanlı Çileği 2021 yılında menşe adı,

Zonguldak Malay Yemeği 2023 yılında mehreç işareti,

Zonguldak Zıbıt Yemeği 2023 yılında mehreç işareti,

Çaycuma Manda Yoğurdu, 2020 yılında menşe adı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Devrek Bastonu: 2005 yılında menşei adı olarak tescil edilmiştir. H.1310-M.1892'de yayımlanan ve Devrek tarihçilerinin sıklıkla başvurduğu Kastamonu Salnamesi'nin "Masnuat/El Sanatları" bölümünde; Devrek kentinde ceviz ağacından sandık, masa, konsol, sigara ağızlığı ve baston gibi eşyaların yapımının ileri düzeyde olduğu, bundan sonra Devrek Sanayii içinde bu iş kolunun büyüyerek Devrek Sanayisini de büyüteceği belirtilmiştir (<http://www.zonguldak.gov.tr/devrek-bastonu>). Bilinen ilk Devrek bastonu ustasının Ali Ziya Efendi olduğu noktasında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bir söylentiye göre Ali Ziya Efendi, askerliğini yaptığı esnada Mısır'da İngilizlere esir düşmüştür. Esareti boyunca İngilizlerin şemsiyelerini tamir eden Ali Ziya Efendi, zamanla baston, asa ve pipo yapımına yönelerek bu alanlarda ustalaşmıştır. Devrek'e geri dönüşüyle de Devrek Bastonu yapmaya başlamıştır. 1892 tarihli Kastamonu Salnamesinde, Devrek'te Osmanlı döneminde bastonculuğun önemli bir iş kolu olarak yaşamış olduğu bilgisine yer verilmesi ve Ali Ziya Efendinin nüfus kayıtlarına bakıldığında 1908 yılında Devrek'e döndüğü ve Ali Ziya Efendi'nin ilk baston ustası olmadığı; ancak bastonculuk sanatını ileri seviyelere taşıdığı bilinmektedir (<https://www.devrektso.org.tr/>). Devrek bastonunun hammaddesi olarak odun; kızılıçık, akça ağaç, kayın, ceviz, çam, gül, muşmula, çınar, kayın, fındık, meşe, kiraz ve porsuk kullanılmaktadır. Bastonun yapısı şu şekildedir; Baston olarak kullanılan ağaç bir yıl süreyle kurutulur. Kurumuş ve deforme olmuş ahşap ısı ile düzeltilir. Devrek bastonunda en sık kullanılan sopa şekli burma ve bu şekildedeki yılan figürüdür. Döner şeklinin bastonun yüzeyine nazik davranması ve yılan figürünün bu şekle uygun olması nedeniyle yaygın olarak kullanılmaktadır. Kızılıçık ağacının dalları kesilmeden önce belirli aralıklarla bıçakla vurularak dallarda çıkıntılar oluşturulur. Bu belirgin görünüme çoban çentiği denir. Devrek'te klasik sopa motiflerinin yanı sıra gül kabartmalı, sedefli ve yapma saplı çeşitli hayvan başları (at, kartal, ördek başı, koşan at, kurt vb.) da yapılmaktadır. Bu çubuklarda bitkisel ve geometrik süslemeler de yaygındır (<http://www.devrek.gov.tr/devrek-bastonu1>). Ek olarak Devrek kültüründe önemli önemli bir yer kaplayan Devrek Bastonu çeşitli edebi şiirlerde,

efsanelerde, kalıplaşmış sözlerde ve halk inançlarına da konu olmuş yöre halkı tarafından benimsenmiştir (<https://www.kulturportali.gov.tr/>).

Devrek Beyaz Baklavası: 2020 yılında mehreç işareti ile tescillenmiştir. Devrek Baklavası 100 yılı aşkın zamandır yöre halkı tarafından beğenilerek düğünlerde, bayramlarda ve özel günlerde tüketilmektedir. Beyaz baklavayı diğer baklavalardan ayıran en önemli özellik beyaz rengidir. Tek fark rengi değil, aynı zamanda eşsiz tadıdır. Baklava'yı bilmeyenler ve denemeyenler için, her ne kadar görünüşü ilk etapta çiğ olarak algılsa da baklavayı ilginç ve eşsiz kılan sır, pişirme sürecinin uzun ve meşakkatli olmasında yatmaktadır. Uzun ve özenli bir çalışmanın ürünü olan beyaz baklava 55 adet yufkadan oluşmaktadır. Milföy hamuru hafifçe kurutulur ve tabakalara dizilir. 5 adet kurutulmuş milföy hamuru tepsiye dizilir ve üzerine dövülmüş ceviz serpilir. Bu işlem 54 adet hamur bezesi bitene kadar tekrar edilir. Daha sonra yufkanın üzerinde kalan 1 parça beze açılarak üzerine kurutulmadan yerleştirilir. Fırın kapısı açıkken 4-5 saat boyunca rengi kızarmadan pişecektir. Hamur ve şerbetin eşsiz buluşması beyaz baklavayı ortaya çıkarmaktadır. Beyaz Baklava 2020 yılında Coğrafi İşaretli olarak tescillenmiştir (<https://www.visitzonguldak.com/>).

Devrek Kireni: 2022 yılında mehreç işareti ile tescillenmiştir. Devrek Kireni; Zonguldak ili Devrek ilçesinde yetişen ve pomolojik özellikler perspektifinden Cornus Mas L. (kızılcık) özellikleri gösteren bir meyvedir. Yabani ortamda kendiliğinden yetişir ve tohum ile çoğalır. Devrek Kireninin geçmişi oldukça eskiye dayanmaktadır. Coğrafi bölgenin mutfak kültürü içinde önemli bir konumda olan Devrek Kireni şerbet, marmelat, reçel, ekşi ve benzeri ürünlerin üretiminde kullanılmaktadır. Bu bağlamda yöresel sınır ile oldukça ünlüdür. Yöresel sınırın mutfak kültürü içinde oldukça önemli bir yere sahiptir (<https://www.devrektso.org.tr/>).

Devrek Kömeci: 2020 yılında mehreç işareti ile tescillenmiştir. Zonguldak'ta yaygın olarak hazırlanan cevizli kömeç oldukça basit ve lezzetlidir. Kömeç üretiminde hamurun açılma ve dinlenme süresine dikkat edilerek ceviz kullanılmaktadır. Derin bir kaseye un, yağ, süt, su ve az suda eritilmiş maya eklenerek hamur yoğrulmalıdır. Elde edilen hamur, üzeri bir bezle kapatılarak yaklaşık bir saat dinlenmeye bırakılır. Daha sonra açılır, yağlanır ve tekrar dinlenmeye bırakılır. Yağlanmış, açılmış ve dinlendirilmiş pazı, ince kıyılmış cevizle karıştırılarak tepsiye dizilir. Rulo şeklinde sarılıp yağlanmış yuvarlak fırın tepsisine ters çevrilerek yerleştirilen cevizli kömeç üzerine yumurta sarısı ve çörek otu serpilip 160 derece fırında üstü kızarana kadar pişirilir ve çevrilerek fırına verilir. Dilimlenerek servis edilir (<https://www.devregazetesi.com>).

Karadeniz Ereğli Osmanlı Çileği: 2021 yılında menşe adı ile tescillenmiştir. Osmanlı çileği Karadeniz Ereğli'nin en önemli sembollerinden biridir. Rengini akşam güneşinden aldığı söylenen orta büyüklükte, oval, zengin aromalı ve hoş kokulu Osmanlı çileğinin Ereğli'deki hikayesi 20. yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır. Bugün neredeyse yok olan bu çilek, İstanbul Arnavutköy'de yetişmektedir. Güzel çiçeğinden dolayı Halil Paşa'ya hediye edilmiştir. Paşanın yardımcısı Mustafa, çileği Ereğli'nin verimli killi kestane toprağına ekmiş bu özel toprak ve özel meyvenin buluşmasıyla Osmanlı çileği Ereğli ile özdeşleşmiştir. Büyük ölçekli çilek üretimi ilk kez Kahyaoğlu Kadir ve Rum ortağı tarafından Kestaneci Köyü eteklerinde gerçekleştirildi. Bu çilek türünü yaşatmak ve üretimini teşvik etmek amacıyla Karadeniz Ereğli'de her yıl çilekle ilgili çeşitli etkinlikler ve festivaller düzenlenmektedir (<https://www.kulturportali.gov.tr/>). Çilek hakkında ilk bilgiler MÖ 23 ile 79 yılları arasında hayatını devam ettiren botanikçi Tillius tarafından ortaya atılmıştır. Çilek Fransa'da gelişerek ilerleyen yıllarda kültürel değerini artırmaya başlamıştır. Karadeniz Ereğli'ye özgü olan Osmanlı çileği aynı zamanda krallara özgü yiyecek ve içecek olarak da bilinir. Yetiştiriciliği ilk defa 1920'li yıllarda Karadeniz Ereğli'de yapılmıştır. O yıllarda İstanbul bölgesinden Karadeniz Ereğli'ye getirilen çilekler diğer çileklerle etkileşim sürecine girmiş, yerel kültür ortaya çıkmış ve Osmanlı Çileği adı verilen pürüzsüz ve aromatik bir çilek ortaya çıkmıştır. 1930 yılında Osmanlı çileğinin yoğunlaştığı Türkiye'nin ilk devlet onaylı konserve fabrikası Karadeniz Ereğli'de kurulmuştur. Osmanlı çileği üretimi 1960'lı yıllarda Karadeniz Ereğli'de zirveye ulaşmış ve ülke çapında üne kavuşmuştur. Osmanlı çileğinden yapılan likör, devlet tarafından Avrupa'da kullanılmak üzere ihraç edilmiştir. 1960'lı yıllardan sonra Osmanlı çilek üretiminde keskin bir düşüş yaşanmıştır. 1985'li yıllara gelindiğinde Osmanlı çileği hemen hemen yok olmuştur. 1994 yılından sonra toplumun desteğiyle Osmanlı çilek yetiştiricilerine bedava çilek tohumları dağıtılıyor ve fideler halkın kurduğu seralarda yetiştirilmeye başlandı. Bugün bile Karadeniz Ereğli'de 500'den fazla aile Osmanlı çilek yetiştiriciliğinden geçimini sağlamaktadır. Mevsim normallerinde haziran ayının hasada başlanan Osmanlı çileği, haziran ayının sonlarına doğru meyve vermeyi bırakır. Hassas yapısı nedeniyle çok dikkat gerektiren Osmanlı çileği üreticileri günün erken saatlerinde bozulmadan toplanıp 1-2 saat içerisinde satışa sunulmaktadır. Toplanan çileklerin dış mekan ömrü yalnız 15-20 saat olduğundan derhal tüketilmelidir. (<http://www.zonguldak.gov.tr/>).

Zonguldak Malay Yemeği: 2023 yılında mehreç işareti ile tescillenmiştir. Beş bardak kaynar suya tuz ilave edilir, ardından yavaş yavaş mısır unu ilave edilir ve çırpma teli ile sürekli karıştırılır. Kütle artık kaşığa yapışmayacak bir

kıvama ulaştığında 2-3 dakika dinlenmeye bırakılır. Daha sonra servis tabağına kaşık yardımıyla dizilir. Üzerine sıcak tereyağı ve arpacık soğan dökülerek sıcak olarak servis edilir.

Zonguldak Zıbt Yemeği: 2023 yılında mehreç işareti, ile tescillenmiştir. Zıbt, Zonguldak ilinin yüksek rakımlı bölgelerinde toplanır ve baharın habercisi olarak bilinmektedir. Karadeniz'in dağlık ve sulak bölgelerinde yetişen, tadıyla bilinen köklü bir bitkidir. Şubat ve mart aylarında o bölgede yaşayan köylülerin vazgeçilmez geçim kaynaklarından biri olan bu ot, ormanlardaki nemli ve yumuşak topraklarda kendiliğinden yetişmektedir. Farklı yörelerde hodan, ispit otu, sağirdilli veya kalık otu olarak bilinen Zıbt, Zonguldak'ta bol miktarda yetişen bir sebze türüdür. Ayrıca farklı şekillerde de hazırlanmaktadır. Bamya ve ebegümeci gibi pürüzsüz bir dokuya sahip olan çim, sindirim sistemini rahatlatır ve bağırsakları uyarmaktadır. Hastalıkları dindirdiği ve cesareti arttırdığı söylendiği için eski dönemlerde savaşa giden askerlerin de bu bitkiyi şifa amaçlı kullandığı söylenmektedir (<https://www.visitzonguldak.com/>).

Çaycuma Manda Yoğurdu: 2020 yılında menşe adı ile tescillenmiştir. Çaycuma manda yoğurdu, bölgenin doğal ve beşeri faktörlerinin harekete geçmesiyle öne çıkan, aynı zamanda köklü kültürel bilgi birikimi ile üretim yönteminde bilgelik gerektiren bir üründür. Çaycuma manda yoğurdu Çaycuma ilçesinde yetiştirilen Anadolu mandalarının sütünden Çaycuma'da yapılmaktadır. Bölgenin iklimi nedeniyle bitki örtüsü zengindir. Anadolu manda ırkının özellikleri ve meralarda sürüler halinde serbest beslenmesi, manda sütünün kalite ve verim farklılığının nedeni olup, dönüştürüldüğü ürünlerde temel özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan doğal faktörlerin yanı sıra sütün yoğurda dönüştürülmesi de yöre halkının nesilden nesile aktarılan geleneksel bilgi birikimi ile günümüzde hala teşvik edilmektedir (<https://www.bakab.gov.tr/>).

Yöntem

Bu çalışmada 2023 yılı itibarıyla Zonguldak merkez ve ilçelerinin belediyelerinde kullanılan logolarda coğrafi işaret kullanılıp kullanılmadığı bakımından analiz etmeyi hedeflemektedir. Zonguldak merkez, Kilimli, Kozlu, Alaplı, Ereğli, Çaycuma, Devrek, Gökçebey olmak üzere toplamda sekiz adet ilçenin logosu incelenecek ve coğrafi işaret kullanılıp kullanılmadığı analiz edilecektir. İlgili belediyelerin logoları aşağıda verilmiştir.

Şekil 2: Belediyelerde Kullanılan Logolar

Yukarıda sıralanan belediyeler ile sınırlandırılan bu çalışma, kent markalamada coğrafi işaret kullanılıp kullanılmadığını analiz etmek adına önem arz etmektedir. Araştırma kapsamında elde edilen verilerin etkili bir şekilde sunulması amacıyla nicel içerik analizi tekniği kullanılmıştır. İçerik analizi, bir metindeki değişkenleri ölçmeye yönelik sistematik, tarafsız ve sayısal bir analiz tekniğidir. Ayrıca içerik analizi, yazılı veya sözlü bir metin veya simgenin analiz edilmesi, sayılara dönüştürülmesi, bu sayıların yorumlanması ve sayıların tekrar anlamlı kelimelere dönüştürülmesi olarak da ifade edilebilir. Bu nedenle içerik analizinde aynı verileri belirli kavram ve konular çerçevesinde toplayıp okuyucunun anlayabileceği şekilde düzenlemek araştırmaya katkı sağlar (Metin ve Ünal, 2022:277).

Bulgular

Markalar ve markalaşma her alanda olduğu gibi kentler arasında yaşanan rekabette de kendisini hissettirmiştir. Bu çalışmada marka kent olma yolunda belediye web sitelerinde yer alan logolarda coğrafi işaret kullanılıp kullanılmadığını analiz etmek amaçlanmıştır. Zonguldak merkez, Kilimli, Kozlu, Alaplı, Ereğli, Çaycuma, Devrek, Gökçebey olmak üzere toplamda sekiz adet ilçenin logosu incelenecek ve ortaya çıkan bulgulara aşağıda yer verilecektir.

Zonguldak Merkez Belediyesi Logosu:

Zonguldak merkez belediyesinde kullanılan logo beyaz zemin üzerine sarı yeşil ve mavi renkten oluşmakta deniz ve yeşilin bir arada bulunduğu bir kent olması vurgulanmaktadır. Zonguldak merkez belediyesi logosunda coğrafi bir işaret kullanılmamıştır.

Kilimli Belediyesi Logosu:

Kilimli belediyesinde kullanılan logoda beyaz zemin üzerine mavi deniz ve yeşil ağaçlar kullanılmış tıpkı Zonguldak merkez belediyesinde olduğu gibi deniz ve yeşilin bir arada olması vurgulanmıştır. Logoda coğrafi işaret bulunmamakla birlikte logonun ortasında şehrin sembollerinden olan madenci figürü yer almaktadır.

Kozlu Belediyesi Logosu:

Kozlu belediyesinin logosunda beyaz zemin üzerine mavi, yeşil ve siyah renkler kullanılmış denizin ve yeşilin buluşması vurgulanmıştır.

Alaplı Belediyesi Logosu:

Alaplı belediyesinin logosunda sarı, beyaz, mavi ve yeşil renkler kullanılmış mavi ile yeşilin bir arası olması vurgulanmıştır.

Karadeniz Ereğli Belediyesi Logosu:

Karadeniz Ereğli belediyesinin logosunda mavi, beyaz ve yeşil renkler kullanılmış hem mavi ve yeşilin bir arada olması hem de coğrafi işaret olan Osmanlı çileğine yer verilmiştir. Karadeniz Osmanlı çileği 2021 yılında menşe adı olarak tescillenmiştir.

Çaycuma Belediyesi Logosu:

Çaycuma belediyesi logosunda beyaz zemin üzerine yeşil ve sarı renkler kullanılmış logoda yoğurt taşıyan bir çift kullanılmıştır. Manda yoğurdu 2020 yılında menşe adı olarak tescillenmiştir.

Devrek Belediyesi Logosu:

Devrek belediyesi logosu beyaz zemin üzerine yeşil ve kahverengi renklerden oluşmaktadır. Logoda Devrek bastonu olarak tescillenen baston sembolüne yer verilmiştir. Devrek ilçesinde coğrafi işaret olarak Devrek beyaz baklavası, Devrek kireni, Devrek kömeci ve Devrek bastonu tescillenmiştir. Logoda coğrafi işaret olarak ise sadece Devrek bastonuna yer verilmiştir.

Gökçebey Belediyesi Logosu:

Gökçebey belediyesi logosunda beyaz zemin üzerine sarı ve yeşil renkler kullanılmış herhangi bir coğrafi işarete veya yerel bir sembole yer verilmemiştir.

Tartışma ve Sonuç

Dünyada serbest piyasa ekonomisinin hakimiyetiyle küreselleşme sınırsız bölge ve ülke arasında rekabet yaratmaktadır. Bu süreçte ürün veya hizmetler arasındaki farklı değişkenler netleşmekte markalaşmayı gerekli kılmaktadır (Başdoğan ve Turan, 2020:444). Bu noktada şehir markalaması, esasen pazarlama amacına hizmet eden, şehir ile diğer şehirler arasındaki farkları göstermeyi amaçlayan her türlü stratejik iletişim çabası olarak anlaşılmaktadır (Görgülü, 2020:717). Bu bağlamda şehir markalaşması, şehirdeki tüm pazarlama süreçlerinin yani şehrin ilgili kurumları tarafından tasarlanan tüm iletişim süreçlerinin sonucunda ortaya çıkan markalaşmadır (Zeybek ve Öztürk, 2022:165). Şehir markalaşması, bir şehrin diğer şehirler arasındaki görünürlüğünü ve tanınırlığını artırmak, şehre dair olumlu izlenimler yaratmak ve olumlu bir imaj yaratmakla ilgilidir. Proaktif stratejiler arasında yer alan iletişim stratejilerinin de şehrin marka değerinde yer alması gerekmektedir (Görgülü, 2020:715).

Coğrafi işaret; ürünlerin belirli bir kalitesi veya özelliği itibarıyla diğer ürünlerden ayrılan ve menşei bir bölge, alan veya ülke ile özdeşleşen bir ürünü belirten isim veya işarettir. Son yıllarda coğrafi işaretlerin kullanımı giderek önem kazanmıştır. Bir bölgenin kendine özgü ürünü, benzerlerinden farklı olabilmektedir. Tescilin tüketicilere bu farklılığı aşılayacağı inancıyla, coğrafi işaretli ürünlerin aynı türdeki diğer ürünlere göre tercih edilmesinin önü açılmıştır. Aslında yerel ürünler; ait oldukları bölgenin adıyla anıldığında daha çok tercih edildikleri tespit edilmiştir. Ayrıca coğrafi bilgi, kültürel varlıkların her alanda turistik ürün olarak kullanılmasını sağlayıp coğrafi işarete sahip yerel değerler, diğer benzer ürünlere kıyasla daha güvenli algılanmakta ve tercih edilmektedir (Toprak ve Oğuz, 2017:964). Kentlerin kimliğinin bir parçası olan coğrafi işaretli ürünler, hem ürünün özgün haliyle gelecek nesillere aktarılmasını hem de kültürel mirasın sürdürülebilirliğini sağlamakta, aynı zamanda pazarlama ve markalaşmada önemli rol oynayarak tanıtıma katkı sağlamakta ve üretildikleri bölgenin turizm faaliyetlerini geliştirmektedir. Bu bakımdan şehir yönetiminde söz sahibi olan kurumların şehir pazarlama çalışmalarında bu ürünlere gereken önemi vermeleri ve web siteleri aracılığıyla bu ürünlerden maksimum düzeyde yararlanmaları gerekmektedir (Sarıipek ve Çevik, 2020: 4907).

Şehirler insanlar için eşsiz yerlerdir. Her şehrin bu anlamda farklı bir kimliği ve değeri vardır. Şehirlerin kimlikleri logo ve amblemleriyle anlam kazanmaktadır. Logo ve amblem tasarımları şehirlerin ilk ayırt edici yüzleridir. Logo ve amblemlerin turistik destinasyonların tanınırlığını artırdığı, kimliğini oluşturduğu ve kentlerin tanıtımını, benzersizliğini, farklılığını ve mükemmelliğini vurguladığı bilinen bir gerçektir (Kılıç, 2020:3591). Logo, kurumları görsel olarak diğer kurumlardan ayıran, kurumu görsel olarak hedef kitleye tanıtan ve duygusal bir bağ oluşturulmasında yardımcı olan önemli bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Logolar markaların güçlü yönlerini vurgulayan ve marka bilinirliği açısından etkili olan özel tasarım ürünleri arasında yer almaktadır. Logo ve semboller kurumun kimliği ve imzasıdır ve markaya çeşitli göndermeler içermektedir. İyi bir logonun hatırlanması kolay olmalı, aynı zamanda ait olduğu markayı kişinin zihninde görselleştirebilmelidir. Bu bağlamda logo aracılığıyla kurumla daha kolay bağlantı kurmak mümkündür. Aynı şekilde logo da kurumu ifade eden harf, kelime, rakam veya sembollerden oluşan görsel kimlik uygulamalarından oluşmaktadır. Logolar markalaşma sürecinde önemli bir rol oynamaktadır. Başka bir tanıma göre logo, dil ve desen arasında gidip gelen karmaşık bir iletişim aracıdır. Bu noktada logoların ürüne veya hizmete kişilik kattığı ve onu diğer benzer ürünlerden veya rakiplerden

farklılaştırma fırsatı sunduğunu söylemek mümkündür (Aytekin ve Silsüpür, 2021: 101).

Bu noktadan hareketle bu çalışmada kent markası oluşturma sürecinde logo kullanımı ve logolarda coğrafi işaret kullanılıp kullanılmadığı analiz edilmiştir. Buna göre Zonguldak il merkezi başta olmak üzere il ve ilçelerinde kullanılan logolarda sınırlı sayıda coğrafi işarete yer verildiği tespit edilmiştir. Bu doğrultuda Karadeniz Ereğli logosunda 2021 yılında menşe adı olarak tescillenen Osmanlı çileği, Devrek logosunda 2005 yılında menşe adı olarak tescillenen Devrek bastonu, Çaycuma logosunda 2020 yılında menşe adı olarak tescillenen manda yoğurdu ve manda yoğurdu yapımında kullanılan bakraç işaretine yer verildiği tespit edilmiştir. Bunlara ek olarak Kilimli logosunda şehrin coğrafi işaretleri arasında yer almayan ancak şehirle özdeşleşen madenci simgesine yer verilmiştir. Genel olarak logolara baktığımızda deniz ve yeşilin buluşması, mavi ile yeşilin bir arada yer alması imajı vurgulanmış logoların büyük bir bölümünde yeşil ve mavi renklere yer verilmiştir. Sonuç olarak Zonguldak'ın marka şehir olma sürecinde logolarda coğrafi işaret kullanımı noktasında istenen düzeyde olmadığı slogan, amblem ve logolarda yerel ve kültürel özelliklere daha çok yer vermesi gerektiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Aslaner, A. (2019). Türkiye'de Coğrafi İşaret Kavramı. Hoca Ahmet Yesevi 2. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi, 6-8 Aralık Erzurum.
- Aytekin, M. ve Silsüpür, Ö. (2021). Türk Yapım Şirketlerinin Görsel Kimlik Bağlamında İncelenmesi: BKM Örneği. Journal of Erciyes Communication, 2, 101-124.
- Işık, M. (2016). Marka Şehir Olarak Malatya. Eğitim Yayınevi.
- Işık, M. (2019). Marka Şehir Olma Sürecinde Yalova: Türkiye'de Yalova Algısı Ve İmajı. Eğitim Yayınevi.
- Işık, M. ve Erdem A. (2015). Nasıl Marka Şehir Olunur. Eğitim Yayınevi.
- Mercan, Ş. O ve Ü. Meral (2014). Coğrafi İşaretlerin Bölgesel Turizm Gelişimindeki Önemi: Çanakkale İli Örneği. Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 29 (2), 67-94.
- Metin, O. Ve Ünal, Ş. (2022). İçerik Analizi Tekniği: İletişim Bilimlerinde Ve Sosyolojide Doktora Tezlerinde Kullanımı. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22(Özel Sayı 2), 273-294.

- Oraman, Y. (2015). Türkiye’de Coğrafi İşaretli Ürünler, Balkan And Near Eastern Journal Of Social Sciences, 76-85.
- Şen, N. (2019). Marka Kentler Ve Sembol Yapılar. Detay Yayıncılık.
- Ustakara, F. (2015). Kent Markalama. Literatürk Academia.
- Tanrukulu, M. (2007). Türkiye’de Coğrafi İşaretlerin Tespiti ve Tescil Edilmesinin Önemi, Uluslar arası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi - USBED International Social Science Education of Journal – ISSEJ Yaz/Summer Volume I Issue II Article V, 173-184.
- Kan, M, Gülçubuk, B ve Küçükçongar, M. (2012). Coğrafi İşaretlerin Kırsal Turizmde Kullanım Olanakları, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 93-101.
- Zeybek, B. Ve Öztürk, İ. (2022). Turizm Diplomasisi Kapsamında Kent Markalama: Dijital Çağda Müzeler Bir Kentin Markalaşmasına Nasıl Katkı Sağlar? . İletişim Ve Diplomasi, Kamu Diplomasisi Ve Ülke Markalama Özel Sayısı , 165-184.
- Görgülü, Y. (2020). Kent Markalama Sürecinde Yönetimsel İletişim Stratejileri (İzmir Büyükşehir Belediyesi Örneği). Journal of Social and Humanities Sciences Research,7(51), 715-726.
- Başdoğan, G ve Turan, B. (2020). Kent Markalaşmasında Mimari ve Gastronomik Unsurların Bütünlüğü Analizi: Tarihi Peynirciler Çarşısı ve Van Otlu Peyniri . Kent Akademisi , 13 (3) , 443-459 .
- Toprak, L ve Oğuz, Z. (2017). Coğrafi İşaretler Ve Siirt İli Örneği, Ulusal Turizm Kongresi, 964-973.
- Sarıpek, S ve Çevik, S. (2020). Oraların Nesi Meşhur: Şehir Pazarlamasında Coğrafi İşaret Tescilli Ürünler . OPUS International Journal of Society Researches,, 16 (32) , 4907-4938.
- Kılıç, B. (2020). Destinasyon Markalaşmasında Logo Ve Amblemler: Ardahan Kent Örneği, Türk Turizm Araştırmaları Dergisi, 3591-3611.
- <https://ci.turkpatent.gov.tr> Erişim Tarihi: 21.08.2023
- <http://www.devrek.gov.tr/> Erişim Tarihi: 22.08.2023
- <http://www.zonguldak.gov.tr/> Erişim Tarihi: 22.08.2023
- <https://ci.turkpatent.gov.tr/> Erişim Tarihi: 22.08.2023
- <https://www.bakab.gov.tr> Erişim Tarihi: 22.08.2023
- <https://www.devrekgazetesi.com/> Erişim Tarihi: 22.08.2023
- <https://www.devrektso.org.tr/> Erişim Tarihi:22.08.2023
- <https://www.kulturportali.gov.tr/> Erişim Tarihi: 22.08.2023
- <https://www.visitzonguldak.com/> Erişim Tarihi:22.08.2023

ISBN: 978-625-6971-83-7

BÖLÜM 22

ULUSAL SERMAYELİ ZİNCİR MARKETLERİN BAKKALLAR ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: AĞRI KENTİ ÖRNEĞİ*

Yüksek Lisans Öğrencisi Burak DEMİR

Dr. Öğr. Üyesi Tolga KORKUSUZ¹

Giriş

Sermaye, teknolojideki ilerlemeler ve farklı sektörlerde oluşan farklı kâr oranları karşısında, yüksek kar oranının olduğu yerlere doğru yönelmekte. Bu sayede pazardaki hareket alanının gelişmesi ve rekabetin artmasıyla birlikte mal fiyatları düştüğü bilinmektedir. Ekonomik tarih incelendiğinde, eskiden ortalama kâr oranı ulus devletinin temsil ettiği ekonomik birim içerisinde oluşuyor iken, artık sermayenin uluslararası arenada dolaşıma çıkması ile birlikte üretken sermaye, ülke coğrafyasını aşarak serbest dolaşıma açılmakta ve ortalama kâr oranının oluşmasında devlet müdahalesini etkisi azalmaktadır. Bu durumda uluslararası pazarda rekabet artmaktadır. Sermayenin ülkeler arasındaki akışkanlığı arttıkça, dünya pazarı eski teknoloji, yoğun emekli ülkelerden yüksek teknoloji merkezlerine doğru artı değer aktarımı hızlandırdığı görülmektedir.

Küreselleşme olgusunun ekonomik boyutunda farklı görüşler olmakla birlikte aslında hepsinin ortak noktalarında ve tanımlamalarında küresel sermayelerin yeni pazar arayışlarında yerel sermaye ve daha küçük ölçekli sermayeleri baskı altına alma veya kendi bünyelerine katabilme çabası içinde oldukları bilinmektedir. Oldukça büyük olan bu ve ulus ötesi şirket olarak da bilinen bu sermayelerin boyutları devletler ile yarışmaktadır (Steger M. B., 2013, s. 74).

Devletler ile yarışan bu şirketlerin çabaları arasında ekonomik kazanç kaygısı, kar güdüsü gibi temel faktörler bulunmaktadır. Ayrıca küresel devlerin kendi ulusal çıkarlarını gözeterek ulusların ekonomik gelişiminde rol alan ulus devlet anlayışını zayıflatmak ve bireylerden başlayarak ulusun tamamını etki altına alma çabası da göz ardı edilmemelidir. Bireyleri küresel kültür adı altında etkileyen

* Bu çalışma UCEK-2021 III. Uluslararası Coğrafya Eğitimi Kongresi'nde özet bildiri olarak yayınlanmıştır.

¹ Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Orcid: 0000-0003-4754-3304

şirketler toplumları da bu şekilde etkilemektedirler. Örneğin ABD’li film şirketlerinin bazı dizilerini tüm dünyaya satarak kendilerine hayranlık oluşturması kültürel emperyalizm adı altında kabul edilmektedir. Filmlerdeki yaşayış tarzlarının hem bireyleri hem de toplumları etkilendiği söylenebilir (Tomlinson, 2013, s. 219).

İşte bütün bu nedenler yerel ve ulusal sermayelerin küresel sermayeler karşısında rekabet olanağının kalkmasına neden olmakla beraber ülke içinde de haksız bir rekabete neden olmuştur. Büyük balık küçük balığı yutar mantığı ile başlayan bu süreç aslında ülkeler içinde ekonomik olarak tehlikeli bir boyut durumuna dönüşmüştür.

Ülkeler içinde küçük esnaf olarak adlandırılan bakkallar bu durum karşısında zorlanmış hatta birçoğu kapanmış veya kapanma noktasına gelmiştir. Bununla birlikte küresel sermayelerin dünya genelinde yayılış göstermesiyle yerel ölçekte olan finansal kurumlar küresel sermayelere karşı gelebilmek için ulusal ölçekte yayılım gösterme çabasına girmişlerdir.

Bu durum ulus ötesi şirketlerin varlığını daha da fazla hissedilmesine yol açmıştır. Özellikle yerel sermaye olarak başlayıp ulusal sermayeye dönüşen finansal kuruluşların bulunduğu şehir veya bölgedeki daha küçük işletmelerin ticari anlamda küçülmeye veya kapanma yoluna gittikleri görülmüştür.

1. Araştırmanın Amaç, Veri ve Yöntemi

Araştırmamın amacı hizmet sektörünün temel taşlarından olan bakkalların, günümüzde yaşanan dijitalleşme çağında karşı karşıya kalmış olduğu sorunların tespiti ve bu sorunlara çözüm getirmektir. Veri toplama yöntemleri arasında, bakkalların karşı karşıya kalmış olduğu sorunların tespiti için mülakat yöntemi gerçekleştirmiştir. Araştırmada kullanılan diğer veri toplama araçları arasında doküman analizi, literatür taraması, ticaret odası ve esnaf odası tarafından temin edilen nicel verilerin kullanılması ve bakkallar ile yapılan mülakat sonuçlarının analizi yoluyla gerçekleşmiştir. Bakkallar ile yapılan mülakatlarda toplam 12 soru sorulmuştur.

Araştırma yöntemi olarak karma desenli bir model benimsenmiştir. Buna göre bakkal ve zincir marketlerin sayısı gibi nicel veriler ilgili kurumlardan (Ağrı Ticaret Odası ve Ağrı Bakkallar ve Sebzeçiler Esnaf Odası Başkanlığı) temin edilmiştir. Ayrıca bakkallar ile yarı yapılandırılmış mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Ağrı kentinde yapılan mülakatlarda bakkalların zincir marketlere ekonomik açıdan tepkili oldukları hissedilmiştir. Bu açıdan bazı

bakkalların verdikleri cevapların abartılı olabileceği kanısına varılabilir. Nitel ve nicel boyutlarıyla bu çalışmayı yakınsayan karma paralel yöntem olarak adlandırılması mümkündür.

2. Araştırma Problemleri

Araştırmanın ana araştırma sorusu aşağıdaki gibidir:

Ağrı Kentinde son yıllarda açılan zincir marketlerin bakkallar üzerindeki etkisi nasıldır?

Araştırmanın alt araştırma soruları ise aşağıdaki gibidir:

Bakkalların işletme özellikleri Ağrı kentinde fiziki olarak nasıl farklılaşmaktadır.

Bakkalların ve zincir marketlerin ne gibi avantajları ve dezavantajları vardır.

Bakkalların ve Zincir marketlerin ürün tedarik yöntemi ve tedarikçi ilişkileri nasıl farklılaşmaktadır.

3. Küreselleşme ve Yerel Ekonomiler Üzerine Etkisi

Küreselleşme insanların yaşam tarzlarını, alışveriş alışkanlıklarını ve daha birçok alışkanlıklarında değiştirmekte ve etkilere uğratmaktadır. Bu değişiklikler küreselleşmeyi olumlu yönde etkilerken yerel ekonomiler ve sermayeler üzerinde olumsuz yönde etkiler yaratmaktadır. Bu etkiler ülkelerin gelişmişlik düzeyi, ekonomik erginliği gibi birçok iktisadi konuyla bağlantılıdır. Bu yüzden kelleşmenin iktisadi tanımları üzerinde durulması çalışmamız açısından fayda sağlayacaktır.

Küreselleşme kavramının popülerliğine ve bu konudaki literatürün genişliğine rağmen kavramın kesin bir tanımı yoktur. Birbirinden farklı anlamlarda yapılan tanımlar nedeniyle, kavramın yanlış anlaşılma problemi söz konusudur. Küreselleşme kavramı çoğu zaman, belli fikirler, görüşler, politikalar, olaylar, teknolojiler, kurumlar vb. gibi durumların küresel ölçekte bulunur hale gelmesini veya dünya ölçeğinde ulusal kimliklerin ekonomilerin ve sınırların çözüldüğü, sosyal hayatın büyük bir bölümünün küresel süreçler tarafından belirlendiği, dünyanın ekonomik bütün oluşturma, dünya toplumlarının birbirlerine benzeme olarak tanımlanmaktadır. Bununla birlikte tek bir küresel kültürün ortaya çıkmasını veya toplumların kendi kimliklerini ve farklılıklarını ifade etme, tanımlama; nihayet dünyanın sıkışması, küçülmesi ve ulusal olan her şeyin

anlamını yitirmesi ve dünyanın tek bir mekân olarak algılama bilincinin artış sürecini tanımlamak için de kullanılmaktadır (Tutar, 2000, s. 17-18).

Kıvılcım çalışmasında küreselleşme için bu tanıma yer vermiştir. “Küreselleşmenin tanımında önemli olan unsur; lokal düzeyde alınan kararların, izlenen politikaların sınırlar ötesine geçerek, diğer uluslara ulaşabilmesi ve onları etkileyebilecek güce sahip olmasıdır” (Kıvılcım, Küreselleşme Olgusu ve Çokuluslu Şirketlerin Küreselleşme Üzerindeki Rolü).

İletişim ve bilgi işlem teknolojisinde meydana gelen iyileşmelerin, toplumsal ve kültürel düzenlemelerdeki mekânsal mesafelerden dolayı meydana gelen farklılıkları gideren toplumsal bir süreci ifade etmek için yararlanılmaktadır. Toplumsal yaşamın öncelikli düzenleme alanları iktisadi, politik ve kültürel alanlar olduğu göz önünde bulundurulduğunda, küreselleşme toplumsal yaşamın bütün noktalarında klasik mekân kaynaklı şartlarda doğan çözülmeyi ortaya koyar (Demir).

Yeldan bu bakışla tanımlamıştır. “Küreselleşme, ulusal ekonomilerin dünya piyasalarıyla bütünleşmesi ve dünya kapitalizminin sermaye birikimi için bütün iktisadi karar süreçlerinin bu doğrultuda belirlenmesidir” (Yeldan, 2013).

Küreselleşme ülkelerin sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan birbirlerine bağlılığını ve bağımlılığını gösterir. Artık uzak diyarlardaki olumlu veya olumsuz gelişmeler insanları daha kısa sürede ve daha çok etkilemektedir. Örneğin sağlık amacıyla bireyleri uyguladıkları diyetler, belki de dünyanın öteki ucunda geçimini gıda üreticisi olarak temin eden insanları etkilemektedir (Zengingönül, 2007, s. 6).

4. Bakkalın Tanımı ve Görevleri

Bakkallık mesleği kutsal ve bir o kadarda emek isteyen bir meslektir. Tecrübe gerektiren bir meslek olup gülyüz, müşteriye karşı hoşgörülü olmayı gerektirir. Bakkallık genellikle kuşaktan kuşağa aktarılan bir meslek olarak dikkatleri çekmektedir. Bakkallık mesleği resmiyetten uzak bir hava içerisinde yapılmaktadır. Özellikle mahalle kültürünün ayrılmaz bir parçası halindedir.

Bakkallık mesleğinin Türk Kültüründe ayrı yeri vardır. Paylaşımın sıcak muhabbetlerin yardımlaşmanın en içten yapıldığı ortamlar olarak bilinir. Özellikle mahalle kültürünün bir parçası olarak bilinen mahalle bakkallarına çocuklar arasında bakkal amca gibi sıfatların yakıştırılması bunun en büyük göstergelerinden biridir. Bakkalların bu özellikleri yanında çalışmamız açısından

ticaret bakanlığı meslek kılavuzunda belirtilen tanımına bakmak faydalı olacaktır.

Bakkallar; yiyecek, içecek maddeleriyle temizlik gereçleri çeşitli tüketim malzemeleri ve ürünlerinin perakende satıldığı dükkânlardır. Satışı yapılan temel gıda maddeleri meşrubat, temizlik ve diğer temel ihtiyaçlar maddeleri başta olmak üzere işletmelerin büyüklüğüne göre 1.000-6.000 kalem arasında değişmektedir. Ayrıca bazı bakkallarda tütün mamulleri ve alkollü içecek satışı da gerçekleştirilmektedir (Bakkallık Meslek Klavuzu, 2019).

Ticaret bakanlığı meslek tanım kılavuzunda bakkallık şu şekilde tanımlanmıştır. “Bakkallık mesleği; 30685 sayılı Resmî Gazete ’de yayımlanan Esnaf ve Sanatkar ile Tacir ve Sanayici Belirleme Koordinasyon Kurulu 3 No.lu Kararı ile belirlenen esnaf ve sanatkar meslek kodlarından D-Gıda, Tarım sektöründe D.03 (Meslek Kodu) ile Bakkallık, Bayilik, Büfecilik gurubunda yer almıştır” (Bakkallık Meslek Klavuzu, 2019).

Bakkallık mesleğinde faaliyet gösteren bir esnafta temel olarak 4 sürecin yönetilmesi gerekmektedir. Bunların ilki, üreticilerden veya toptancılardan ürünleri tedarik etmeyle ilgili olan satın alma/tedarik işlemleridir. Satın alınan ürünleri sınıflandırma, yerleştirme etiketleme, raf ve reyon düzeninin oluşturulması ve ürünlerin hijyenik şartlarda muhafaza edilmesi ikinci aşamadır. Tanıtım ve pazarlama yolu ile müşterilere ulaşması üçüncü, müşterilerin karşılanması ürünler hakkında müşterilerin bilgilendirilmesi, satış ve tahsilat yapılması aşaması ise yönetilmesi gereken dördüncü süreçtir (Bakkallık Meslek Klavuzu, 2019).

5. Perakendecilik Market Türleri

5.1. Süpermarketler

Perakendecilik sektörünün önemli kollarından olan süpermarketlerin tanımı ise şu şekildedir. “Özellikle bir zincir olarak ülkemizde yayılan bu kavram, gıda, giyim, mobilya, kırtasiye, beyaz eşya, oto aksesuarları ve yedek parça gibi konularda çok geniş alanlara sahip, 45.000-60.000 kalem ürün satışı yapabilen mağazalardır. Ortalama 8.000-20.000 m² satış alanları vardır” (Altunışık, Özdemir, & Torlak, 2006, s. 325).

Ağrı kentinde bulunan süpermarketler tanımda da belirtildiği gibi bünyelerinde tüm sınıflandırmalarda ürünler barındırırlar. Bu ürünler genellikle şehir dışından temin edilip ve satışa sunulmaktadır. Kentte bulunan

süpermarketlerde yerel ürünlerde satılmakta olup, bu ürünler civar köylerden temin edilen süt ve süt ürünleri, bal gibi yöresel ürünlerdir.

5.2. Zincir Mağazalar

Diğer bir perakendecilik kolu olan zincir marketler şu şekilde tanımlanmıştır. “Bir işletmenin aynı konuda faaliyet gösteren birden fazla mağaza işletmesi durumunda zincir mağazalar söz konusudur. Her türlü mal ya da hizmet sunan zincir mağazalardan zincirler oluşturulabilir” (Altunışık, Özdemir, & Torlak, 2006, s. 324).

Perakendeciliğin genel tanımı ise Nakip vd tarafından yapılmıştır. “Aynı veya benzer ürünleri satışı sunan iki veya daha fazla perakendeci kuruluşun bir yönetim altında birleşmesiyle meydana gelir” (Nakip, Varinli, & Gülmez, 2012, s. 203). Mucuk “Zincir mağazaların bağımsız perakende mağazalarına göre büyük ölçekli alımlar ve diğer işlemler sayesinde maliyet düşüklüğü, tutundurmada tasarruf, çok uzmanlaşmış personel istihdamı gibi büyük avantajları vardır” şeklinde zincir mağazaları tanımlamıştır (Mucuk, 2006, s. 277). Zincir marketlerin tanımı yapılmış olup ileri bölümlerde daha detaylı işlenecektir.

6. Ağrı İli Konum Coğrafi Konum ve Özellikleri

Ağrı ili doğuda İran İslam Cumhuriyeti (Makü İli) batıdan, Erzurum ili güneybatıdan Muş ili, Kuzeybatıdan Kars ve Iğdır illeri, Güneyden ise Van ve Bitlis illeri ile çevrilidir. Araştırma sahasını oluşturan Ağrı Kenti; ülkemizin doğusunda Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat- Van Bölümünde yer almaktadır. Matematik Konum olarak yaklaşık 38.59- 40.02 kuzey paralelleri ile 42.15-44.36 doğu meridyenleri arasında bulunmaktadır. Çalışmanın merkezini oluşturan Ağrı Kenti ise 39°43'02.8" Kuzey paralelleri, 43°01'59.8" Doğu meridyenleri arasında bulunmaktadır.

Şekil 1. Ağrı İli Lokasyon Haritası

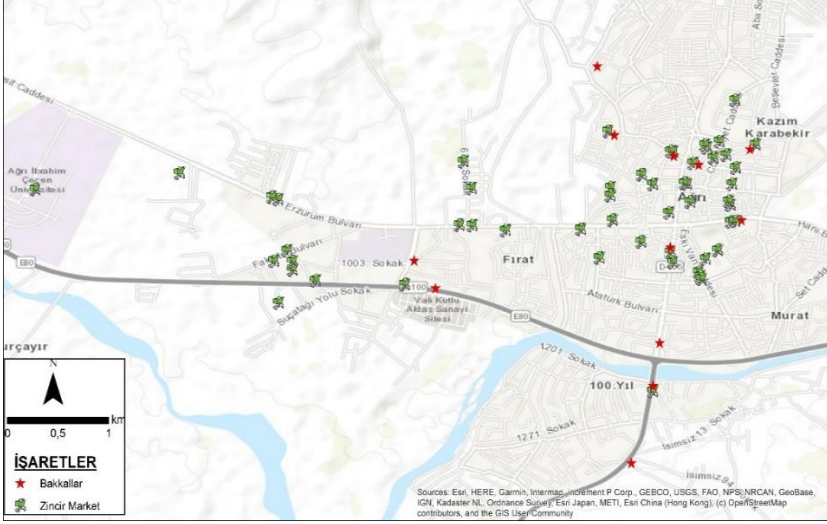

7. Ağrı Kentinde Bakkallar ve Zincir Marketler

Ağrı kenti sosyo-ekonomik olarak Türkiye’de geri kalmış kentlerin başında gelmektedir (İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, 2017, s. 35). Bu durum bakkalların fiziki yapısında da kendisini göstermektedir bakkallarda raf sistemleri modern marketlerdeki gibi yerden değil daha çok duvara monte veya yerden yüksek şekilde dizayn edilmiştir bu şekilde yapılmasının en büyük nedeni bakkalların m² olarak küçük olmalarından kaynaklanmaktadır. Bakkallar genellikle bina veya apartman altlarında bulunurlar ancak bazı bakkallar tek katlı ve daha büyük alanlarda işletirler. Bakkalların genellikle kendi ikamet ettikleri mahallelerinde işletmeleri bulunmaktadır. Bu yüzden mahalle sakinleri tarafından yakından tanınırlar. Genellikle 10-30 yıl arasında bu mesleği icra etmektedirler. Tabelalarında genellikle market yazar ancak hepsi bakkallık meslek tanımına uymaktadırlar. Bu durumun böyle olmasının en başlıca nedenlerinden biri olan küreselleşmeye ayak uydurma çabalarıdır. Bakkallar

barındırdıkları ürünler bakımından diğer marketlerle hemen hemen aynıdır ancak diğer zincir marketlerin haftalık veya günlük olarak barındırdıkları aktüel ürünler bakımından oldukça eksiklikleri mevcuttur. Diğer zincir marketlerde olduğu gibi barkod sistemi ile satış yapılmamaktadır. Genellikle elden satışlar yapılmaktadır ve veresiye defterleri de mevcuttur dar gelirli ailelerin aldıkları ürünleri bu defterlere yazdırdıkları görülmektedir.

Şekil 2. Ağrı Kentindeki Zincir Marketlerin ve Mülakat Yapılan Bakkalların Dağılımı

Ağrı Bakkallar ve Sebzeçiler Esnaf Odası Başkanlığından alınan bakkal üyesi sayılarının değerlendirilmesi sonucu 1985-2020 yılları arasındaki verilerine bakıldığında (Tablo 1) bakkal üye sayısının giderek düştüğü gözlemlenmiştir. Verilerin alınan verilerin 1985 yılı ve sonrasında kapsamaktadır. Ağrı Kentinde günümüzde faal bakkal üye sayısı (Tablo 1) 334 adettir.

Zincir marketlerin ilk açılma yılı olan 2009 yılından itibaren Ağrı Kentinde de açıldıkları görülmektedir. İlk yıllarda çoğunlukla işlek cadde ve sokaklarda açılırken 2012 ve sonrasında mahallelerde de faaliyet göstermeye başlamış ve bu süreç hızlı bir şekilde devam etmiştir. Zincir marketler fiziksel olarak daha geniş alanda faaliyet göstermektedirler. Tabelalarında ise bakkalların aksine kendi isimleri ile belirtilmiş ayrıca market ifadesi kullanılmamıştır. Zincir marketler haftalık veya günlük aktüel olarak adlandırılan özel ürünler de barındırıyorlar. Bu ürünler genellikle salı ve cuma günlerinde satışa sunulan ürünler olup sezonluk ürünler de görülmektedir.

Tablo 1. Ağrı Kentindeki Bakkalların 1985-2020 yılları Arasındaki Üye Sayısındaki Değişim (1985-2010 yılları arasında veriler ayrı bir şekilde tutulmamıştır).

Yıllar	Açılan	Kapanan
1985-2010	530	435
2011	125	96
2012	90	90
2013	150	105
2014	90	80
2015	132	18
2016	35	70
2017	141	80
2018	80	40
2019	80	42
2020	22	85
TOPLAM	1475	1141

Kaynak: Ağrı Bakkal ve Sebzeçiler Esnaf Odası.

Ağrı Bakkal ve Sebzeçiler Esnaf odasından elde edilen nicel veriler değerlendirilmiş ve tablo haline dönüştürülmüştür. Tablo 1 incelediğinde yıllara göre değişiklik göstermektedir. Kentte kapanan bakkal sayısının, zincir marketlerin açılma yılı olan 2009 yılı itibariyle daha fazla arttığı görülmüştür. Bakkalların kapanma nedenleri ise farklılık göstermektedir. Ancak temel nedenler arasında zincir marketlerin bakkalları olumsuz olarak etkilemesi elde edilen bilgiler arasındadır.

Zincir marketlerin açılma sayıları göz önüne alındığında 2009 yılından itibaren sürekli şube artışına gittikleri görülmektedir. Ağrı Ticaret ve Sanayi Odası verilerine göre, 2009 yılından günümüze gelindiğinde açılan toplam zincir market sayısı (zincir marketlerin alt şubeleri dâhil) 37'dir (Tablo 2). Görüldüğü üzere ekonomik anlamda sorunlar yaşayan bakkalların karşısında zincir marketler daha da güçlenerek sayılarını artırmıştır. Ancak saha çalışmaları ile tespit edilen zincir market sayısı ile Ağrı Ticaret ve Sanayi Odası verileri arasında paralellik bulunmamaktadır. Saha çalışmaları ile tespit edilen zincir market sayısı 54'tür.

Tablo 2. Ağrı Kentinde 2009 ve 2013 Yılları Arasında Açılan Zincir Market Sayısı

Açılış Yılı	Zincir Mağaza Sayısı
2009	12
2011	10
2013	15

Kaynak: Ağrı Ticaret ve Sanayi Odası.

Araştırmamızda nitel veri toplama yöntemi olan mülakat yoluyla veri toplama yoluna gidilmiş ve toplamda 13 bakkalla yüz yüze mülakat gerçekleştirilmiş ve mülakat süresi boyunca 12 soru yöneltilmiş olup her birine gerçekçi ve yalın cevaplar verilmesi istenmiştir. Bakkalların konumları seçilirken Ağrı kent haritası üzerinden her mahalleden en az 1 bakkal olacak şekilde değerlendirmeler yapılmıştır. Mahallelerdeki bakkalların konumları ise rastgele seçilmiştir. Ayrıca bazı bakkalların seçiminde zincir marketlere olan mesafesi dikkate alınmıştır. Bu bakkalların yakınlarında zincir market olmamasına dikkat edilmiştir. Burada amaçlanan zincir marketlere yakın olan bakkallar ile uzak olan bakkalların etkilenme durumlarının ortaya konmasıdır.

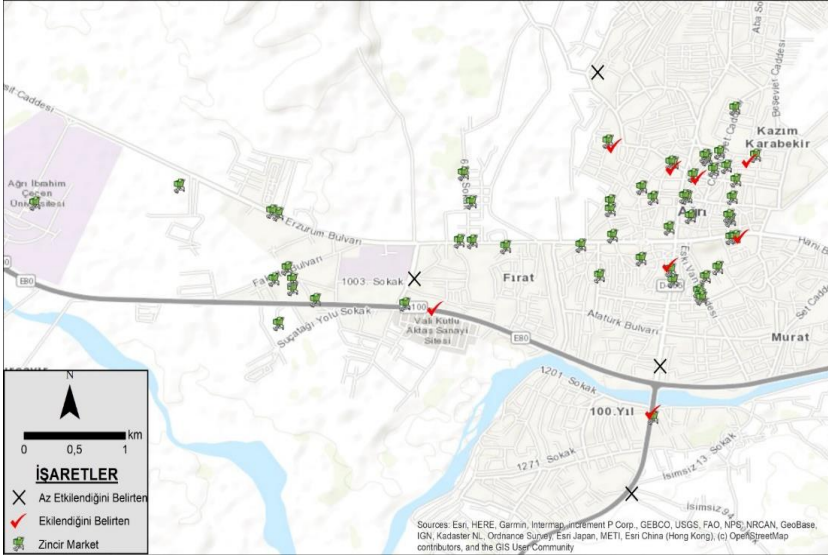
Sorular Şu Şekildedir;

1. Bakkal olarak zincir marketlerin yanınızda ve yakınınızda açılması satışlarınızı nasıl etkiledi?
2. Zincir mağazaların açılması sizde yenilenme güdüsü uyandırdı mı?
3. Açılan mağazaların içerisinde bulunan ürünlerden müşterilerinizin bakkalınızda bulundurmanız yönünde bir talepleri oldu mu?
4. Bakkalda bulunan bir ürünün diğer zincir marketlerde aynı olması durumunda fiyat olarak diğer mağazanın fiyatını, zararına olsa bile, temel aldığınız oldu mu?
5. Zincir marketlerin kapatılması veya şehir dışına taşındırılması gibi durumları hakkında ne düşünüyorsunuz?
6. Zincir marketler ile ilgili mesafe konusunda yasal bir düzenleme getirilmeli mi?
7. Pandemi sürecinde evlere servis durumu oluştu, bu durum size gibi fayda sağladı mı?
8. Poşetin paralı olması karşısında poşet parası vermemek için sizi tercih eden müşteriler oldu mu?
9. Pandemi sürecinde Covid-19 kurallarının sıkı uygulandığı dönemlerde bakkalların, yasaklara rağmen, rahatlığından dolayı sizi tercih edenlerin sayısında artış oldu mu?
10. Bakkallar olarak zincir marketler karşısında birleşerek bir mağaza haline dönüşmeyi düşündünüz mü?
11. Zincir marketlerde var olan ürünlerden toptan olarak alıp satma ihtiyacı duyduunuz mu veya sattınız m?
12. Aktüel ürün olarak satılan kırtasiye, ev, tekstil, bahçe, ürünleri gibi ürünlerin satışı sizin de bu tür ürünleri bulundurmanıza yol açtı mı?

8. Bulgular

Bakkalların zincir marketlerden etkilenme durumlarını ortaya koymak üzere görüşme tekniği kullanılarak, Ağrı kentinde 13 bakkal seçilmiştir. Seçilen bakkallardan 4 bakkalın yakın çevresinde zincir market bulunmamaktadır, 9 bakkalın yakın çevresinde ise zincir market bulunmaktadır. Sorular sade ve yalın bir şekilde sorulmuş; yalın, tarafsız ve açık cevaplar verilmesi istenmiştir. “Bakkal olarak zincir marketlerin yakınınızda açılması satışlarınızı nasıl etkiledi?” sorusuna bakkalların tamamı satışlarının olumsuz yönde etkilendiğini belirtmişlerdir. Yakın çevresinde zincir market bulunmayan 4 bakkal ise diğerlerine oranla daha az etkilendiklerini belirtmişlerdir.

Şekil 3. Ağrı Kentindeki Zincir Marketlerden Etkilenen Bakkalların (Etkilenme Düzeylerine Göre) Dağılımı

“Zincir mağazaların açılması sizde yenilenme güdüsü uyandırdı mı?” sorusuna bakkalların büyük çoğunluğu “yenilenme güdüsü uyandırdı” cevabını vermiştir. Ancak bu soruda 3 bakkal “zincir mağazalar bizi zora soktuğu için kendimizi yenilenme ihtiyacı duysak bile bu şartlarda kendimizi yenilenmemiz çok zor” şeklinde cevap vermişlerdir.

“Müşterileriniz tarafından açılan mağazalarda bulunan ürünlerden sizin de bakkalınızda bulundurmanız yönünde bir talepleri oldu mu?” bakkalların büyük çoğunluğu böyle bir taleple karşılaştıklarını belirtmişlerdir. 2 bakkal ise müşterileri tarafından böyle bir talebin kendilerine iletilmediğini belirtmişlerdir.

“Bakkalda bulunan bir ürünün diğer zincir marketlerde aynı olması durumunda fiyat olarak diğer mağazanın fiyatını, zararına olsa bile, temel aldığınız oldu mu?” sorusuna bakkalların tamamı bu soruya hayır olarak cevap vermişlerdir. Bakkallar böyle bir durumun olmasının mümkün olmadığını iddia etmişlerdir. Toptancıdan ürünleri aldıklarından sonra %1 oranında kâr alıp, satışa sunduklarını belirtmişlerdir. Dolayısı ile bakkalların fiyat politikalarının zincir marketlerden farklı olduğu tespit edilmiştir.

“Zincir marketlerin kapatılması veya şehir dışına taşındırılması gibi durumlar hakkında ne düşünüyorsunuz?” sorusuna bakkalların tamamı “evet cevabını vermiş, ardından kapatılması mümkün olmazsa bile şehir dışına taşınmaları bizim gibi küçük esnafları rahatlatacaktır” yönünde cevaplar vermişlerdir.

“Zincir marketler ile ilgili mesafe konusunda yasal bir düzenleme getirilmeli mi?” sorusuna bakkalların tamamı, “evet getirilmeli ve her mahallede zincir marketlerin şubelerinden en fazla birer tane olmalı, açılması için nüfus kriteri getirilmeli” şeklinde cevaplar verilmiştir.

“Poşetin paralı olması karşısında poşet parası vermemek için sizi tercih eden müşteriler oldu mu?”, sorusuna bakkalların tamamı “evet bizi tercih eden müşterilerimiz olmuştur” yönünde cevap vermişlerdir olumsuz yönde de etkilendiklerini belirttiler ancak poşeti üretici firmadan parayla alıp ancak bedavaya verdiklerini belirtmişlerdir. Zincir marketlerde ise poşetin paralı olması ve %10 oranında zincir marketlere kalması onların faydasına şeklinde cevaplar alınmıştır.

“Pandemi sürecinde evlere servis durumu oluşmuştur. Bu durum size ne gibi fayda sağladı?” sorusuna bakkalların çoğu “evet, evlere servis durumu fayda sağladı ancak COVID-19 yasaklarında aracı olmayan bakkalların zorlandıklarını” ifade etmişlerdir.

“Pandemi sürecinde Covid-19 kurallarının sıkı uygulandığı dönemlerde bakkalların, yasaklara rağmen, rahatlığından dolayı sizi tercih edenlerin sayısında artış oldu mu?” sorusuna bakkalların tamamı “bizim uyguladığımız tedbirlerin daha esnek olmasından dolayı bizi tercih edenlerin sayısında bir artış oldu” yönünde cevaplar belirtmişlerdir.

“Zincir marketler karşısında bakkallar olarak birleşerek birleşik bir mağaza haline dönüşmeyi düşündünüz mü?” sorusuna bakkallar genellikle sermaye yetersizliği durumunu ve ortak işten yana olmadıklarını belirterek bu durumun Ağrı kenti için uygulanacak bir proje olmadıklarını ancak çok iyi şartlarda anlaşmalar sağlanırsa bakkallar arasında bu şekilde olacağını belirttiler.

“Zincir marketlerde var olan ürünlerden toptan olarak alıp satma ihtiyacı duyduunuz mu veya sattınız mı?” sorusuna bakkallar genellikle hayır öyle bir ihtiyaç duymadık cevabını vermişlerdir ancak 1 bakkal ise “evet zincir marketlerin açıldıkları ilk yıllarda alıp sattığım oldu” yönünde bir cevap vermiş ancak günümüzde böyle bir şey yapmadığını belirtmiştir.

“Aktüel ürün olarak satılan kırtasiye, ev, tekstil, bahçe, ürünleri gibi ürünlerin satışı sizin de bu tür ürünleri bulundurmanıza yol açtı mı?” sorusuna bakkalların tamamı özellikle kadın müşterilerinden böyle bir talep aldıklarını belirtmişlerdir. Daha önce satmadıkları aktüel ürünleri bugün sattıklarını da ayrıca belirtmişlerdir.

Sonuç ve Öneriler

Küreselleşmenin etkileri son yıllarda daha da fazla bir şekilde artmakta ve en kırsal alanlara kadar girmektedir. Kırsal alanlardaki yaşam tarzlarının değişimleri yerel bazdan küresel baza doğru kaymaktadır. Yaşam tarzları gibi ekonomik açıdan da küçük ölçekli kentlerdeki ekonomik faaliyetler, büyük şirketlerin yatırımları nedeniyle, büyük ölçekli kentlere benzemektedir. Sermayeler metropollere sığmayıp, farklı mekânlara doğru genişlemiştir. Bu açıdan az gelişmiş mekânlardaki işletmeler büyük sermayelerden olumsuz yönde etkilenmiştir.

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde genellikle küreselleşme eylemi daha hızlı ve kontrolsüz bir şekilde gerçekleşmektedir. Bu durumun farklı sebepleri olmakla birlikte özellikle ülke içindeki sosyal gelişmişlik düzeyi, ekonomik gelişmişlik düzeyleri farklılaştıkça bu durum kendini daha fazla hissettirmektedir.

Ülkemizde son 10 yıl içerisinde açılan ulusal sermayeli zincir marketler bu durumun en belirgin örneklerinden biridir. Çalışmada ele alınan Ağrı kenti ülkenin geri kalmış kentlerinden biri olup bu durumu doğrular niteliktedir. Ağrı'da açılan zincir marketlerin kentte faaliyet gösteren bakkallar üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. Bu olumsuzluklar genellikle bakkalların ekonomik olarak yaşadığı sorunlar olarak gözükmektedir. Fakat unutulmamalıdır ki bakkallar Türk Kültüründe ayrı bir yere sahiptir ve bu ekonomik zorlukları aşamamaları halinde kapanmaları söz konusu olmuştur. Bu durumda ise artık küresel kültürün bir parçası olan zincir marketler toplumun alışveriş aktivesine yerleşmeye başlar. Türk Kültürün parçası olan bakkallar alışveriş aktivitesinin bir parçası olmaktan uzaklaşır ve artık toplumlar bu durumu kanıksamaya başlar. Ağrı kenti gibi küçük kent olarak adlandırılan yerleşmelerde bu durum hem bakkallar üzerinde hem de toplum üzerinde kendini daha da belirgin bir şekilde hissettirmektedir.

Bakkallar genellikle yapı olarak daha çok apartman veya bina altlarında bulunurlar. Ancak Ağrı kentinde var olan bakkallar incelendiğinde bu durumun biraz farklı olduğunu görmek mümkündür. Bazı bakkallar tek katlı, müstakil yapılarından oluşur ve alan olarak daha geniş mekânlarda işletilmektedir. Alan olarak daha büyük işletmelere sahip olan bakkallar daha çok market havasında işletilmekte ve zincir marketlere benzemeye çalışıldığı gözlenmektedir. Bu durumdan dolayı ürün çeşitliliği bakımından aynı olsalar da ürünlerin müşteriye sunulması farklılaşmaktadır.

Bakkallar ve zincir marketlerin kendi içlerinde farklı dezavantajları ve avantajları bulunmaktadır. Bunlar kişiye, kişinin alışveriş alışkanlığına göre farklılaşmaktadır. Zincir marketlerde bulunan aktüel ürünler müşteriler açısından avantaj teşkil etmektedir. Bakkallarda bulunan veresiye defterleri dar gelirli aileler için

avantajlı bir durum olup zincir marketlerde böyle bir durum söz konusu değildir. Ürün çeşitliliği bakımından hemen hemen aynı olmakla beraber bazı ürün kalemlerinde zincir marketlerin daha avantajlı oldukları gözükmektedir. Toplumsal algıda zincir marketlerde olmayan samimi ortam bakkallarda fazlasıyla mevcuttur. Bu durum hem müşterilerin hem de bakkalların en büyük avantajı olarak görülebilir. Yine bakkallar mahalle sakinlerinden oluşmaktadır. Bu durum ise hem bakkal hem de müşteriler için bir avantaj olarak gözükmektedir.

Bakkallar ve zincir marketler ürün tedarikinde birbirinden farklı yollar izlemekle beraber, aralarında haksız rekabetler olduğu görülmektedir. Özellikle toptan fiyatına perakende satış yapan zincir marketler ürünleri daha ucuz ve daha kolay tedarik etmektedirler. Bakkallar ise ürün tedarikini daha zor şartlarda gerçekleştirilmektedir. Bu durum bakkalların zor durumlarda kalmasına yol açmaktadır. Yüzlerce mağazası bulunan zincir marketler toptan ürün alışlarda ürünleri daha ucuza mal edip ve daha ucuza satışa sunmaktadırlar. Ancak bakkallar gibi küçük işletmeler ürün tedarik sürecinde daha az miktarda ürün aldıkları için fiyat olarak diğer marketlerin üzerinde bir maliyetle tedarik etmek zorunda kalmaktadırlar. Ürün satışında ise bu fiyatlara yansımakta, aralarında ürün tedarikinde farklılıklara ve haksız rekabete yol açmaktadır.

Küçük sermaye işletmeleri olan bakkallar faaliyet gösteren ulusal sermayeli zincir marketlerin kontrol altına alınmasına yönelik talepleri vardır. Özellikle kontrolsüz şekilde açılmaları önlenmeli buna yönelik yasa çalışmasına gidilmelidir yönünde talepleri vardır. Ayrıca, zincir marketlerin mahallelerde açılmalarına yönelik kota getirilmesi, her mahallede birer tane şube bulundurulması ve ek şube açılması için nüfus kriterinin getirilmesi önem arz etmektedir. Kentin yoğun nüfuslu mahallelerine kotalar ile ek şubeler açılmasına izin verilmelidir.

Zincir marketler şehir dışına taşınması yönünde bir çalışma yapılmalı ve bu noktalar şehrin ulaşılabilir noktaları olmalıdır. Yine zincir marketler arasında en az 2 sokak olacak şekilde düzenlemeler yapılmalı, bu düzenlemeler yapılırken bakkalları temsil eden kurumlardan yardım alınmalı ve bu kurumlar bakkallar ile yapacakları iş birlikleriyle bakkalları ayakta tutacak şekilde tedbirler alınmalıdır. Ayrıca aktüel ürün olarak satışa çıkarılan ürünlere sınırlamalar getirilmeli, her şube için kota bırakılmalı veya zincir marketlerden tamamıyla bu ürünlerin satışı kaldırılmalıdır.

Kaynaklar

- Altunışık, R., Özdemir, Ş., & Torlak, Ö. (2006). *Modern Pazarlama* (4. b.). Değişim Yayınları.
- Bakkallık Meslek Klavuzu*. (2019). Ağustos 31, 2023 tarihinde T.C. Ticaret Bakanlığı: <https://ticaret.gov.tr/data/5e0f1da813b87658f03c9b74/Bakkall%C4%B1k%20Meslek%20K%C4%B1lavuzu.pdf> adresinden alındı
- Demir, G. (tarih yok). Küreselleşme Üzerine. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 1(56), s. 73-104.
- İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması*. (2017). T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı: https://www.bebka.org.tr/admin/datas/sayfas/89/sege-2017_1581687211.pdf adresinden alındı
- Kıvılcım, F. (2013). Küreselleşme Olgusu ve Çokuluslu Şirketlerin Küreselleşme Üzerindeki Rolü. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(1), 1-16.
- Kıvılcım, F. (tarih yok). Küreselleşme Olgusu ve Çokuluslu Şirketlerin Küreselleşme Üzerindeki Rolü. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(5), s. 1-16.
- Mucuk, İ. (2006). *Pazarlama İlkeleri*. Türkmen Kitabevi.
- Nakip, M., Varinli, İ., & Gülmez, M. (2012). *Güncel Pazarlama Yönetimi*. Detay Yayıncılık.
- Steger, M. B. (2013). *Küreselleşme*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Steger, M. B. (2013). *Küreselleşme*. Dost Kitabevi.
- Tomlinson, J. (2013). *Küreselleşme ve Kültür* (2. b.). Ayrıntı Yayınları.
- Tutar, H. (2000). *Küreselleşme Sürecinde İşletme Yönetimi*. Hayat Yayınları.
- Yeldan, E. (2013). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi / Bölüşüm, Birikim ve Büyüme* (1. b.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Etik Kurul Kararı

AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR ETİK KURULU

Tarih: 19.10.2021

Sayı: 313

KONU: Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğünün 14.10.2021 tarih ve E.21855 sayılı yazısı

KISACA ÖZET:

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğünün ilgi yazısına istinaden Dr. Öğr. Üyesi Tolga KORKUSUZ ve yüksek lisans öğrencisi Burak DEMİR'in "Ulusal Sermayeli Zincir Marketlerin Bakkallar Üzerindeki Etkileri: Ağrı Kenti Örneği" konu başlıklı bilimsel araştırması için kurulumuzdan izin istenmiş olup, araştırma dosyası belirtilen yazı ekinde kurulumuza gönderilmiştir.

KONU İLE İLGİLİ KİŞİLER:

Dr. Öğr. Üyesi Tolga KORKUSUZ ve yüksek lisans öğrencisi Burak DEMİR

KONU İLE İLGİLİ YARARLANILAN VERİLER / KAYNAKLAR / DOKÜMANLAR

1. Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğünün 14.10.2021 tarih ve E.21855 sayılı yazısı
2. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesinin Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu Yönergesi
3. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Etik İlkeleri
4. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi,
5. Helsinki Bildirgesi,
6. Dünya Hekimler Birliğinin ilke Bildirgeleri,
7. Amerikan Kimya Demeği (ACS) ilkeleri
8. Amerikan Psikologlar Derneği'nin (APA) Deontoloji ilkeleri,
9. TÜBİTAK Araştırma - Yayın Etiği,
10. T.C. Anayasası, Yasalar ve ilgili mevzuat

1. Dr. Öğr. Üyesi Tolga KORKUSUZ ve yüksek lisans öğrencisi Burak DEMİR'in araştırmacılığını yaptığı araştırma dosyası kurul üyelerine gönderilmiştir. Söz konusu dosya kurul üyeleri tarafından incelenerek, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu 19.10.2021 tarihi saat 13:30'da araştırma ile ilgili başvuruyu görüşmek üzere Prof. Dr. Güray OKYAR başkanlığında toplanmıştır.

2. Dr. Öğr. Üyesi Tolga KORKUSUZ ve yüksek lisans öğrencisi Burak DEMİR'in araştırmacılığını yaptığı araştırma dosyası Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu Yönergesi madde 3, 9, 10, 11, 12 ve 13'e göre incelenmiş olup, yapılacak araştırmaya izin verilmesine mevcut oy birliğiyle karar verilmiştir.

BÖLÜM 23

KERİMOV'DAN-MİRZİYOYEV'E ULUS KİMLİĞİ OLUŞTURMA ÇABASI

Oğuz Kağan BAYRAKDAR¹

Fatma Betül AYDEMİR BAŞ²

Şeyda ÇEVİKEL³

GİRİŞ

İnsanlık tarihi boyunca toplumlar bir arada yaşamaya meyilli olmuşlardır. Bu kollektif yaşam, toplumların şekillenışı üzerine etkiye sahiptir. Bir arada yaşayan insan grupları, tehdit karşısında kendilerini savunma mekanizması geliştirirken kendi potansiyellerini de ortaya çıkarma imkânı bulmuşlardır. Dünyayı “diğerleri/ötekileri” ve “kendileri” olarak kabul etmiş, sosyal bağlarını bu ilişkiler sistemi üzerine kurmuşlardır.

Zaman içerisinde bilgi birikiminin artışı ve insanların zorluklar karşısında çözüm arayışı sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik değişimlere zemin hazırlamıştır. Toplumsal olarak bir arada yaşamaya alışkın olan gruplar yasaların gücünü tercih etmeye başlamışlardır. Hakimiyetin meşruiyetinin ilahi kudrete dayandığı ve sorgulanamaz olduğu bir sistemden; seküler, rasyonel, eşitlikçi ve yasalar tarafından kontrolün sağlandığı bir sisteme geçiş yaşanmıştır. Böylelikle, çok milletli, sınırların doğal setlerle çevrildiği imparatorluk çağı sona ererken tek bir ulusun yaşadığı, sınırları çizilmiş, ulusal bir ideolojinin hâkim olduğu düzen hâkim olmaya başlamıştır.

Ulus devletlerin gücü eline aldığı dünya sisteminde ideolojiler de kendini göstermiştir. Devletlerin menfaatlerine uygun olarak kurgulanan resmî ideoloji

¹ Bakü Devlet Üniversitesi, Türk Halkları Tarihi Anabilim Dalı, Doktorant,
ORCID ID: 0000-0001-7292-370X

² Bakü Devlet Üniversitesi, Türk Halkları Tarihi Anabilim Dalı, Doktorant,
ORCID ID: 0000-0002-3445-8576

³ Hazar Üniversitesi (Azerbaycan), Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Doktorant,
ORCID ID: 0000-0003-3970-952X

üst kimlik olarak belirlenerek ulusal bir mahiyet kazanmıştır. Bu hususta dikkat edilen, toplumu bir araya getirecek, “öteki” toplumlar karşısında kendi toplumunu tanımlayabilecek bir tarihsel anlatıyı ön plana çıkarmak olmuştur. Bu nedenle tarihten beslenen ve ulusal kimliğe hizmet edebilen her türlü imge ulus devletlerin kullanabileceği bir vasıta olarak göz önüne alınmıştır. Dünya üzerinde birçok siyasi teşekkül bu yola başvurarak ulusunu kimliklendirmeye gayret etmiştir. Bu ülkelerden biri de Özbekistan’dır.

Özbekistan zengin tarihi geçmişe sahip ülkelerden biridir. Bu özelliği ülkenin siyasi ve sosyo-kültürel yapısına tesir ettiği gibi kimlik ediniminde de kendini göstermiştir. Farklı siyasi güçlerin kontrolü altına girmesi toplumun birçok alanında farklılaşmasına neden olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Çarlık Rusya’sının denetimine girmesiyle başlayan Rus tesiri, Sovyet dönemi boyunca devam etmiş ve nihayetinde Sovyetler Birliği’nin yıkılmasıyla yeni bir boyut kazanmıştır.

Özbekistan Cumhuriyeti’nin 1991 yılında bağımsız bir ülke olarak dünya sistemine dahil oluşu ülke içerisinde bazı problemleri de gündeme getirmiştir. Bunlar arasında ulus kimliği, ulus tanımı, ulusal kimliğin oluşumu ve aktarılması gibi konular ağırlıkta olmuştur. Her ulus devlet gibi kendi mitini toplumsal alanda kurgulamaya çalışan Özbekistan, bu uğurda çalışmalara başlayarak toplumu tek bir ideoloji altında toplamaya çalışmıştır. Bağımsızlıktan önce üretilen ve hali hazırda etkisi devam eden ideolojik görüşlerin toplumsal alanlarda ne derece olacağı tartışılmış, yeni ulusal kimlik araçları kurgulanmıştır.

Bağımsızlıktan sonra umumi olarak desovyetizasyon politikası yoğunluk kazansa da Özbekistan politik hayatına yön veren liderlerin siyasi tutumlarında birtakım değişiklikler söz konusu olmuştur. Bağımsızlıkla birlikte siyasi hayatta etkin olmaya başlayan İslam Kerimov ve onun ölümüyle 2016 yılında ülkenin cumhurbaşkanı seçilen Şevket Mirziyoyev dönemlerinde ulusal kimlik politikalarında farklılıklar ve benzerlikler göze çarpmaktadır. Çalışmada kimlik ve ulus kimlik kavramları açıklandıktan sonra Özbek ulusal kimliğinin temelleri araştırılmıştır. Bununla beraber, bağımsızlıktan sonra Özbekistan’ın kimlik politikaları incelenmiş; İ. Kerimov ve Ş. Mirziyoyev’in ulus kimlik oluşumuna etkisi tartışılmıştır

1.Ulus Kimliği ve Ulus Kimliğini Oluşturan Dinamikler

Kimlik, ulus, ulus kimliği, ulus kimliğinin oluşumu gibi kavramlar sosyal bilimciler için önem addetmektedir. Birbirleriyle bağlantılı olan bu kavramların

birbirlerinden ayrı değerlendirilmesi araştırmacıların doğru bilgiye ulaşmasına mâni olabilir. Bu nedenle araştırmalarda terimlerin özüne inilmesi gerekmekte ve birbirleriyle olan bağıntısı dikkate alınmalıdır. Bu hususta “kimlik” terimi zincirin ilk halkasını oluşturmaktadır.

1.1.Kimlik

“*Kimlik*” terimi insanların “kimsiniz” sorusuna verdiği cevapla bağlantılıdır. Bunun üzerine yapılan “kimlik çalışmaları” da özünde bireylerin ve grupların “kimsin” sorusuna nasıl yanıt verdiğinin araştırılması, tespit edilmesi şeklinde yorumlanabilir (Vignoles, 2017: 289).

Türkçede “kim” soru kökünden türetilerek, kim olmayı, aynı olmayı, tek olmayı, herhangi bir kişi olmayı ifade eden “*kimlik*” kavramı, Türk Dil Kurumu’nda “Toplumsal bir varlık olarak insanın bir kimse olduğunu gösteren belirti, nitelik ve özelliklerin bütünü; kişinin kim olduğunu tanıtan belge, kimlik belgesi, kimlik kartı, tanıtma kartı, hüviyet; herhangi bir nesneyi belirlemeye yarayan özelliklerin bütünü olarak tanımlanmaktadır. İngilizcede ise “*identity*” olarak literatürde yer alan terim, aynılığı ve sürekliliği içeren Latince “*idem*” kökünden türemiştir (Aydoğdu, 2004: 117 & Öztürk, 2007: 9).

Nuri Bilgin’e göre kimlik bir kişi veya grubun kendisini tanımlaması ve kendini diğer kişi veya gruplar arasında konumlamasıdır (Bilgin, 2007, s.11). Bununla beraber grup ve toplulukların biz kimiz, kimlerdeniz sorusuna verdikleri cevap da kimliği yansıtmaktadır (Bostancı, 1998, s.39). Williem E. Connolly’ e göre kimlik, insanların seçtiği öğelerden ziyade, ne oldukları ve nasıl tanındıkları ile bağlantılı bir kavramdır (Connolly, 1995: 92-93).

Kimlik oluşumuna etki eden çeşitli unsurlar vardır, kimlik doğumla başlayıp ölene kadar devam eden, kolektif ve toplumsal olarak ayrıma tabi tutulan bir mefhumdur. “*Kimlik bölmelere ayrılamaz, o ne yarımlardan oluşur, ne üçte birlerden, ne de kuşatılmış diyarlardan. Benim birçok kimliğim yok, bir kişiden diğerine asla aynı olmayan özel bir “dozda” onu biçimlendiren bütün öğelerden oluşmuş tek bir kimliğim var*” (Maalouf, 2000: 5) cümleleri ile Amin Maalouf’un da açıkladığı gibi kimlik (*identity*) parçalanamaz.

“Kimlik” üzerine yapılan tanımlara bakıldığında, araştırmacıların ekseriyetinin “aynılık” “farklılık” üzerine odaklandığı gözlemlenmiştir. Bireyin kendini tanıması, topluluk içerisinde kendini konumlandırması için aynı ve farklı hususiyetlerini anlamaya çalışması bu hususta önemlidir. Aynılık ve farklılıktan yola çıkan birey kendisini toplumun bir parçası olarak görebileceği gibi toplum içerisinde de eşsiz (unique) bir kimliğe sahip olduğunu kavrayacaktır. Toplum ve

bireyin karşılıklı tanıma/konumlandırma süreci kimlik oluşumunda etkiye sahiptir. Bu yolla iki grup arasında kurulan bağ kimliğin oluşumu, gelişimi, aktarımı gibi olgulara olasılık sağlamaktadır (Berger, 2018: 29).

Hem siyasi hem de toplumsal teşekküller bir öteki yaratmaya meyillidirler. Bu kontekste “ötekini” tanımlamak, kendi sınırlarını çizmekle tabii olarak kendi topluluğunu ayırt etmekle mümkün olacaktır. Ötekilere karşı olan tutumda çoğu zaman, etnosantrik bir bakış, yani kendi topluluğunu kendi medeniyetini merkeze alan bir yaklaşım söz konusu olmuştur. Etnosantrizm hem ilkel hem de modern zamanların yaygın bir davranış biçimidir. Bu yaklaşıma binaen toplumlar kendilerini medeniyet beşiği olarak görmüş ve diğer toplulukları medeniyet dairesinin dışarısında bırakmışlardır (Bilgin, 2007: 35-82). Toplumların kendilerini merkeze alarak diğer milletleri tanımlamaları, yakın tarihte beliren ideolojik kuramların da temelinde yatan bir tasavvurdur. Hususi olarak imparatorluk çağının son bulmasıyla başlayan ulus devlet süreci beraberinde toplumları merkeze alan ve aynı zamanda diğer toplumlarla arasına hat çeken ideolojilere de zemin hazırlamıştır. Bu minvalde zincirin bir diğer halkasını oluşturan ulus ve ulus kimlik de izah edilmesi zaruri olgulardandır.

1.2.Ulus Kimlik

Kimlik bir bütün olsa da kimlik edinimine katkı sağlayan birçok aracı söz konusudur. Bunların bir kısmı modernizmle beraber bireylere verilen, dayatılan kimlikler olsa dahi bir kısmı da doğumla birlikte başlayan verili kimliklerdir. Bu kimliklerin ideoloji ile bağlantıları sınırlı düzeydedir. Ulus kimlik kavramı diğer kimliklere toplum-birey ilişkisi yönüyle benzerken doğrudan ideolojiyle alakalı olması hasebiyle de ayrılır.

Literatürde ilk olarak Georges Cabanis (1757-1808) ve Antonie Destutt de Tracy (1754-1856) tarafından kullanılan ideoloji terimi; siyasi ve toplumsal bir öğreti oluşturan grubun davranışlarına yön veren politik, hukuki, felsefi, bilimsel, dini, moral ve estetik düşünceler bütünü şeklinde tanımlanmaktadır. (TDK, 2022) Ulusal kimliğin mekânı olan Ulus devletin resmî ideolojisi de milliyetçilik olarak göz önünde bulundurulur.

Milliyetçilik çalışmalarının temelini milletin/ulusun nasıl tanımlanacağı teşkil etmektedir. Bu nedenle, millet ve ulus tanımını araştırmacıları meşgul eden alanlar olmuştur. *Millet* kelimesi TDK'de “çoğunlukla aynı topraklar üzerinde yaşayan, aralarında dil, tarih, duygu, ülkü, gelenek ve görenek birliği olan insan topluluğu, ulus şeklinde tanımlanmıştır. Bernard Lewis kelimenin Aramice “milla”

kökünden türediğini ve bir kutsal kitabı kabul eden insan topluluğunu ifade ettiğini belirtmektedir. Literatürde millet sözcüğü çoğunlukla aynı dine inananların oluşturduğu cemiyeti ifade ederken Moğolca kökenden gelen ve İngilizce “*nation*” kelimesinin tekabülü olan *ulus* ise daha çok etnik bir topluluğu tanımlamaktadır (Karyelioğlu, 2012: 143, Aydın, 2018: 232). Bu toplulukların temsiliyetleri devletler aracılığıyla gerçekleşmektedir.

Ulusun ya da milletin siyasi yapılanmasını ifade eden devlet; topumu ve arazi parçasını kuşatan, egemenlik tekeline sahip en üst düzey kamusal birimdir (Sezen, 2008: 64). Heywood ise devleti şu şekilde tanımlamıştır: “devlet, sınırları belirlenmiş bir toprak parçası üzerinde yaşayan insanlardan oluşan bir toplumu düzen içinde yönetmek amacıyla, kurallar ve yasalar koyma erkine sahip; kurumlar aracılığıyla otorite kullanan siyasi bir örgüttür” (Heywood, 2012: 29). Heywood’un devlet tanımı ile ulus devletin benzer özellikler gösterdiği görülmektedir. Özel olarak “sınırları belirli bir toprak parçası, bu toprakta yaşayan insanların mevcudiyeti ve yasalar koyan mutlak otorite” gibi etmenler ulus devletin temel hususiyetlerini teşkil etmektedir. Bu yolla, sınırları belli bir toprak parçasında, kanunlar aracılığı ile ideolojisini topluma yaymaya çalışan devletin kimliği de ulusallaşmaktadır.

İlk defa İngiltere’de karşılaşılan ulus devlet yapılanmasının dönüm noktasını Amerikan ve Fransız devrimleri oluşturmuştur. Ulus devletin ortaya çıkışı, yönetimleri var olan kimlikler içerisinde tercihte bulunup ulusal ideolojiye uygun olanı odak noktası haline getirmeye yöneltmiştir. Ulus devletlerin oluşumu, siyasi-sosyal hayatın akışına tesir eden dini ve etnik kimliklerin işlevini yitirmesine sebep olmuştur. Devletler, vatandaşlarını tek bir ideoloji (kimlik) altında birleştirmeye yönelik politikalar üretmişlerdir (Aydın, 2018: 194). Homojen ve ulusal bir toplum üretmek için çalışmalarda bulunan devletler, “ulusal kimliği” ön plana çıkarmış ve onun nesiller arası aktarımına önem vermişlerdir.

Smith tarafından kolektif kimliğin bir çeşidi olarak tanımlanan ulusal kimlik beş temel eksende açıklanmıştır. 1) Tarihi bir toprak/ülke ya da yurt 2) Ortak mitler ve tarihi hafıza 3) Ortak bir kitlesel kamu kültürü 4) Topluluğun bütün fertleri için geçerli ortak yasal hak ve görevler 5) Topluluk fertlerinin ülke üzerinde serbest hareket imkanına sahip oldukları ortak bir ekonomi (Smith, 1999: 31-32). Tanımından da anlaşılacağı üzere ulus kimlik; ulus devletin ve ulusun bir ürünüdür. Bu kimliğin oluşturmak için devlet eliyle düzenlemeler yapılmıştır. (Bayrakdar, O. & Özsoy, B. 2022: 679). Bunun yanı sıra ulusal kimliğin oluşumuna neden olan birtakım faktörler söz konusudur.

1.3.Ulus Kimliğini Oluşturan Dinamikler

18. yüzyılla birlikte dil, kültür ve tarih gibi unsurlar milli kimliğin inşa edilmesinde araçsallaştırılmış ve ulus devletler vatandaşlarını tek bir şemsiye altında toplamayı amaçlamışlardır. Ulus devletlerin söz konusu amaçları hayata geçirmesinde milliyetçilik düşüncesi etkili olmuştur. Belirli bir toplumsal geçmişe sahip ve kültürel seviyeleri farklı bireylerin milliyetçilik aracılığıyla herhangi bir zorlamaya gerek kalmadan bir noktada buluşabilmesini sağlayan şey ise imgelerin gücü olarak göz önüne alınmıştır (Şahnagil, 2016: 613). Gerek 20. yüzyıldaki iki büyük savaş ve gerekse Soğuk Savaş döneminde söz konusu imgelerden istifade edildiği görülmektedir. Bu imgeler/semboller siyasi bir söylem, dil, işaret, marş, bayrak, anıt olabileceği gibi vatandaşları bir araya getirebilme etkisi bulunan özel bir gün ya da kutlama olabilmektedir (Bayraktar, O. & Özsoy, B. 2022: 679). İnsanların ortak bir kimlik altında toplanma araçlarından / simgelerinden en önemlilerini *ulusal dil* ve *ulusal kültür* oluşturmaktadır (Şen, 2004: 133-134).

Geçmişten gelen kültürün aktarımına neden olan, toplum içinde davranış şekillerini düzenleyen, insanların düşünce yapısını belirleyen ve nihayetinde kendilerini ifade etmelerine neden olan dil, ulus kimliği oluşumunda başat rol oynayan etmenlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Ulusal devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte dilin görevi daha da artmış, ulus ideolojisini halka mâl etmek için köprü görevi görmüştür. Ulusal farklılıkları vurgulayan, bir diğer kültür karşısında ayırt edici unsurları ön plana çıkaran dilin, ulusal kimlik kurmanın yanında sosyo-ekonomik ve kültürel hayatın sürekliliğinin sağlanması noktasında da inkâr edilemez rolü bulunmaktadır (Ayaz, 2018: 615).

Ulusal kültür de ulusal kimliğin şekillenişinde, toplumun bir araya gelişinde ve ortak mitlerin toplum tabanında yer edişinde role sahiptir. Bu amaçla, A. Smith'in de ulus kimlik tanımına uygun olarak ortak mit ve ortak bir kamu kültürü oluşturulmaktadır. Belirtmek gerekir ki, modernizmle birlikte geleneksel/kültürel imgeler toplumsal hayattan soyutlanmaya başlamış, seküler imgeler tercih edilir olmuştur. Bu nedenle ulusal kimlik, ait olduğu toplumun kültürel dokusunu tamamen içermez (Aydın, 2018: 195). Daha çok ulusal kimliğe hizmet edebilecek kültürel imgeler tercih edilmektedir. Bu imgelere bayraklar ya da geleneksel motifler, semboller ya da bir medeniyetin temsilcisi olan isimlerin anıtları örnek gösterebilir. Bu geleneksel araçlar vasıtasıyla ulusal kimlik topluma aktarılmaya çalışılmaktadır.

Ulus kimlik ediniminde ön plana çıkan dinamiklere “şehirler” de örnek gösterilebilir. Hareketli, canlı, kozmopolit ve küresel merkezler olan şehirlerin

nüfusu her geçen gün artmaktadır. Buna paralel olarak şehirler insanların büyük kısmına erişim imkanına sahiptir. Bu imkanlarından dolayı, insanları etkileme gücü de taşır. Bu özelliği dikkate alındığında insanların şehir içerisinde sıklıkla kullandıkları mekanlar ulusal imgelerle donatılmıştır. Bu sembollerle gün içerisinde karşılaşan sakinler zamanla oluşturulmak istenilen ideolojiyle bağ kurarlar. Bu nedenle şehirler, sahip oldukları kentsel mekanlar (meydanlar, parklar, caddeler, güzergahlar, mahalleler) aracılığıyla ulus kimliğine etki edebilecek konumdadır (Bayrakdar, Baş, Çevikel, 2022: 941; Bayrakdar, Özsoy, 2022: 677).

Bahsi geçen etmenlerin yanı sıra coğrafya, musiki, ekonomi, gastronomi, din gibi alanlar da ulus kimliğinin toplumsal alanda yer bulmasına katkı sağlamaktadır. Bu dinamiklerin hepsi, toplumu bir ideoloji altında toplamak maksadıydı aracı görevi görebilir. Bu amaç doğrultusunda üretilebilir, düzenlenebilir ya da tamamen ortadan kaldırılabirler.

Modern dünyanın vazgeçilmez bir parçası olan ulus devlet yapılanması varlığını koruyarak devam etmektedir. Günümüzde gerçekleştirilen birçok yarışmada dahi ülkelerin ulusal duygularla birbirleriyle rekabet halinde oluşu bu kimliğin göstergelerindedir. Belirtmek gerekir ki, ülkeler zaman içerisinde kimlik değişimine uğramışlardır. Tarihi alt yapısı dikkate alındığı zaman, başka güçlerin tahakkümü altında olan ya da geleneksel kültüründen taviz verip küresel imgeleri ülke genelinde yaygınlaştıran toplumlarda kimlik değişimleri görülmektedir. Hususi olarak sömürge toplumları bu kimlik çatışmasını yaşayan mekanlara örnek gösterilebilir. Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği'nin kontrolü altında olan bölgeler de kimlik değişimi yaşayan yerlerdendir. Tarihi süreçte Çarlık Rusyası döneminde başlatılan Ruslaştırma politikasını, Sovyetler Birliği döneminde sosyalist ilkelere uygun yaptırımlar takip etmiştir. Bu siyasi ve ideolojik dönüşümler birlik içerisindeki ülkelerde günümüze kadar devam etmiş olan etkilere sahip olmuştur. Bu ülkelerden biri de Özbekistan'dır.

2.Özbek Ulus Kimliğinin Temelleri

Özbek Ulus kimliğinin temelini anlamak için öncelikle geçmişe bakmak gerekir. İlk olarak 14. yy'de karşımıza çıkan *Özbek* adı, Altın Orda Devleti'nin dokuzuncu hanı olan Özbek Han'dan gelmektedir. Z. V. Togan'a göre "daha önce Toğmak olarak bilinen, kalabalık ve dinamik bir kabile konfederasyonu olan" Özbekler, isimlerini Müslümanlığı kabul etmelerini sağlayan Özbek Han'dan almışlardır (Togan, 1981: 31). Aynı tarihlerde Timur'un hükümdarlığı altında kurulan Timurlular devleti ise Türkistan bölgesinde (günümüz Özbekistan'ı) yer almaktaydı. Bu sebepten dolayı Özbekler daha çok Batı Sibiryaya ve Kuzey

Kazakistan dolaylarında yaşamıştır. Özbekler 15. yüzyıldan itibaren, günümüzde Özbekistan toprakları içerisinde konumlanan Sır Derya (Seyhun) ve Amu Derya (Ceyhun) ırmaklarının arasındaki topraklara yani Maverünnehir'e gelmeye başlamıştır. Hükümdar Ebu'l Hayr Han (1412-1468) döneminde Özbek kabileleri tek bir çatı altında toplanmış ve Kıpçak steplerinden güneye, Türkistan'a doğru ilerlemeye başlamışlardır. Ancak Ebu'l Hayr Han'ın ölümünün ardından önemli bir kırılma dönemi yaşanmıştır. "Özbek" olarak isimlendirilen ve içerisinde Özbek, Nogay, Kazak ve Başkurt gruplarının bulunduğu "Özbek Kabile Konfederasyonu" 1465-1466 yılları arasında dağılmıştır (Togan, 1981: 31). Yaşanan bu bölünmeden sonra ise "Özbek" kavramın kapsadığı alan daha da daralmıştır. Örneğin; bu gruptan ayrılan Kazaklar'a ayrılıkçı anlamında Kazak denilmiştir (Saray, 1993: 14).

Şeybani Özbekleri (günümüz Özbekleri) denilen Özbek grubu, Maverünnehir'e yerleştikten sonra bölgedeki en kalabalık, göçebelikten yerleşik hayata geçen topluluğu tekil etmiştir. Şeybani Hanlığı ile bölgede siyasi varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu dönemde bölgeye gelip yerleşen gruplar artık yerleşik düzene geçmeye başlamışlardır. 17. yüzyıla gelindiğinde İpek Yolu ticaretinin daha ziyade deniz ticaretine kaymasının ardından Şeybani Hanlığı eski gücünü yitirmiş ve Özbek sülalelerinden olan Şeybaniler ve Astarahanlılar grubu Buhara hanlığını (1500-1785) kurmuş, ardından yönetim Mangıtların eline geçmiştir (1785-1920). Yâdigâroğulları ile Kongrat hânedanları ise Hive Hanlığını kurmuşlardır (1512-1920). 1710 yılında Minler öncülüğünde Hokand Hanlığı'nın da kurulmasıyla bölgede üç farklı yönetim ortaya çıkmıştır (Alpargu, 2007). 19. yüzyılda Çarlık Rusya'sının Orta Asya'yı işgaline kadar varlıklarını devam ettiren hanlıklar, bölgede kendi aralarında hakimiyet alanlarını genişletmek için sürekli mücadele halindeydiler ve bu durum hanlıkların dışarıdan gelen herhangi bir saldırıya karşı güçsüz düşmesine neden olmuştur.

19. yüzyılda Rus İmparatorluğu'nun Orta Asya'yı hakimiyeti altına alma girişimleri, az önce bahsettiğimiz hanlıkların birbirleriyle olan mücadelelerinden ve dönemin teknolojisinden uzak kalmalarından dolayı kısa süre içerisinde yıkılmalarına yol açmıştır. Türkistan'ın ele geçirilmesinin ardından 1867'de kurulan Türkistan Genel Valiliği ile bölgede Rus idari yapısı kurulmuştur. Bu yönetim aracılığı ile bölgede Rus tesiri etkili olmaya başlamıştır. 1917'de Rusya'da gerçekleşen Ekim devrimine kadar bu Valilik bölgede varlığını devam ettirmiş ve Rus hakimiyeti bölgeye yerleşmiştir. Ekim devriminin ardından Rusya'da iç savaş başlamış ve bu durum Orta Asya'nın siyasi yapısı üzerinde de etkili olmuştur. Bu dönemde, 1922 yılına kadar Orta Asya'da yenilikçi ve milliyetçi olan Ceditçilerin etkin olduğu Türkistan Milli Muhtar Cumhuriyeti

(1917-1918), sonrasında Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (1918-1924), Buhara Halk Şuraları Cumhuriyeti (1920-24) ve Harezmi Halk Cumhuriyeti (1920-24) kurulmuştur. Bu Cumhuriyetlerin kuruldukları dönemde Rusya gibi Orta Asya da farklı fikir yapısına (Hanlık taraftarları, Basmacılar, Kadimciler, Ceditçiler/milliyetçiler, komünistler) sahip grupların hakimiyet mücadelesine sahne olmuştur. 1924'te Bolşeviklerin Rusya'da yönetimi tamamen ele geçirmesinin ardından Orta Asya'da Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Ayrıca Özbekistan'a bağlı Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti meydana çıkmıştır. 1929'da Tacikistan, Özbekistan'dan ayrılarak ayrı bir Sovyet Cumhuriyeti konumuna yükselirken 1932'de Karakalpakistan yine Rusya'ya bağlı kalmak şartıyla özerk cumhuriyet yapılmıştır. 1936 yılındaki düzenlemeler neticesinde Karakalpakistan tekrar Özbekistan'a bağlı özerk cumhuriyet haline getirilmiştir (Roy, 2000: 100). Bu uygulamalarla birlikte günümüz Özbekistan sınırlarının temelleri de atılmıştır. SSCB döneminde sınırları belirlenen Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde tarihsel olarak Özbek, Kırgız, Kazak, Türkmen gibi isimlendirmeler mevcuttu fakat bu kavramlar milliyetten ziyade kabile ve boy isimleri olarak kullanılmaktaydı (Dilmaç, 2019: 43). Bu siyasi durum, Özbekistan ve Özbek toplumun kimliği üzerinde etkiye sahip olmuştur.

Siyasi yapılanmanın yanı sıra, tarihsel süreçte Özbek toplumun kimlik edinimine tesir eden bir diğer unsur da toplumun yaşam biçimidir. Orta Asya'da orta çağ döneminde özellikle Türkistan bölgesinde iki farklı kültür ve yaşam şekline rast gelinmektedir: Türk-Fars ve göçebe-yerleşik. Bölgenin coğrafi yapısı göz önüne alındığında Aral Gölü'nün iki tarafında yer alan Kara Kum ve Kızıl Kum çöllerinde göçebe yaşam bir mecburiyet iken Fergana Vadisi yerleşik yaşama daha elverişli bir bölge olagelmıştır. Yerleşik hayata geçmeye başlayan Özbek toplulukları kendi kültürleri ile yerleştikleri yerin kültürünü, geleneklerini benimseyerek kendilerine yeni bir sentez oluşturmuşlardır. Ancak yerleşik ve göçebe unsurların birbirlerini kabullenmeleri zaman almıştır. Wilhelm Barthold, "Uluğ Bey ve Zamanı" adlı kitabında bu durumu "*Göçebeler tarafından istila edilen ülkelerde sülale ve yanındakiler zapt ettikleri memleketin medeni tesiri altında kalıyorlardı fakat kendileri ile birlikte getirmiş oldukları göçebelikle ilgili özellikler de birdenbire tamamen yok olup gitmiyordu*" (Barthold, 2015: 4) şeklinde anlatmaktadır.

Bu dönemde göçebe ve yerleşik tanımlarına karşılık olarak Türk ve Tat (İrani) tanımlamaları kullanırken zaman içerisinde Tat yerine Tacik teriminden istifade edildiği görülmüş (Dilmaç, 2019: 28), bununla beraber yerleşik hayata geçen gruplar için de ayrı terimler ortaya çıkmış; yerleşik hayata geçen Özbeklere ve

diğer yerleşik gruplara da “Sart” denilmeye başlanmıştır. Sanskritçe tüccar anlamına gelen bu kelime etnik bir isimlendirmeden ziyade yerleşik hayata geçenler için tercih edilmiştir (Allworth, 1990: 42). 16. yüzyıl başlarında “Türk” kavramı yerine “Özbek” kavramı kullanılmaya başlansa da kısa süre bu kullanım önemini yitirmiş ve bölgedeki kabile, hanedan isimleri yaygın kullanılabilir hale gelmiştir. “Özbek” kavramının bilinçli olarak yeniden kullanımı SSCB dönemine rast gelmektedir. Bahsi geçen “Türk”, “Özbek”, “Tat”, “Tacik”, “Sart” kavramları etnik bir kimliği temsil etmekten ziyade yerleşik ve göçebe ayrımını ifade etmek amaçlı kullanılmıştır (Dilmaç, 2019: 29). Bu durum günümüze kadar devam eden Özbek toplumunun kimliği üzerinde etkiye sahip olmuştur. Özellikle kimlik çalışmalarında bu isimlendirmeler Özbek toplumunun ve bölgedeki diğer halkların tanımlanması için kullanılmaya başlamıştır.

Özbeklerin Ulus kimliğini oluşturan en önemli dinamiklerden birisi de dindir. İslamiyet’in Orta Asya’ya gelmesi ilk olarak 7. yüzyılda Emevîler dönemine denk gelmektedir. İlk başta kılıç zoruyla yayılmaya çalışılan İslamiyet 12. yüzyıldan itibaren daha barışçıl yollarla devam etmiş ve bu devirde Müslüman olanlar İslamiyet’in kültürel yönünü tanıyarak benimsemişlerdir. Orta Asya’da İslamiyet’in yayılmasında bölgenin coğrafi yapısı önemli bir etken olmuştur. İslamiyet, Fergana Vadisi, Buhara, Semerkant gibi düz ve ulaşımın kolay olduğu bölgelere daha kolay ulaşmış, ancak dağlık bölgelerde ve stepelerde yaşayan boylar arasına girmesi daha geç dönemde gerçekleşmiştir. Sergei A. Zenkovsky’e göre: “İslamiyet’in kabul edildiği dönemde yerleşik hayata daha erken bir tarihte geçmiş olan Özbekler, Taciklerle birlikte diğer Orta Asya halklarına kıyasla İslam’a ve şeriatına daha fazla bağlıdırlar. Buna mukabil Kazak, Kırgız ve Türkmenler ancak görünüşte Müslümandırlar ve Müslümanlığın sadece örf ile adetlerini muhafaza etmektedirler. Yine Orta Asya’daki hâkim unsurlar arasında Özbekler, bütün yabancılara veya yeni düşüncelere karşı en uzlaşmaz ve mutaassıp tavrı sergilemişler, geleneksel hayatlarında herhangi bir sapmaya yer vermemişlerdir” (Zenkovsky, 1983: 62). Zenkovsky’nin bu çıkarımı, Türk boylarının İslamiyet’i farklı zamanlarda kabul etmelerinden ve yerleşik-göçebe ayrımından kaynaklanmaktadır.

Bölgede İslam’ın iki farklı şekilde yayıldığı söylenebilir. Yerleşik hayatın etkisi altında olan Özbekler ve Tacikler daha erken tarihlerde İslamiyet’e girmiş ve benimsemişlerdir. Burada İslamiyet’in kabulü ve yayılmasında Buhara ve Semerkant medreselerinin önemi ise yadsınamaz. Kazak, Kırgız ve Türkmenler ise göçebelikten dolayı İslamiyet’i daha geç bir zamanda kabul etmiş ve yerleşik hayata Özbeklerden sonra geçmişlerdir. İslamiyet’in bölgede yayılışına tesir eden bir diğer faktör ise Yeseviliiktir (Roy, 2000: 198). Bu tarikatın önemi ise

Ahmet Yaşar Ocak tarafından: “İslam’ı İran sufiliğinin süzgecinden geçirerek, Orta Asya’daki Budist, Şamanist ve Maniheizt mistik kültürünün içinden gelen göçebe ve yarı göçebe Türk boylarının anlayabileceği ve hazmedebileceği popüler ve basit bir hale getirmesi” şeklinde açıklanmıştır (Ocak, 1996: 32). Sufilik kanalının etkili olduğu Özbekistan, Sünni Hanefi mezhebine bağlıdır ve Orta Asya’daki diğer Türk gruplarına göre İslami duyarlılık burada daha baskındır. Sovyet yönetiminin kurulmasının ardından Stalin dönemindeki Ateizm baskısı nedeniyle, Orta Asya’da İslam yer altına inerek yaşanmaya devam etmiştir. 1900’lü yılların başlarında bölgede cami sayısı yüzlerce iken 1935 yılındaki kayıtlı Cami sayısı 60’a kadar düşmüştür. Cami sayısının bu kadar azalmasına karşılık Özbekistan’da fazlaca gayri resmi imam bulunmaktaydı (Roy, 2000: 208-209). Sovyet döneminde İslamiyet eski etkisini göstermese de Özbek kültürel kimliğinin bir parçası olarak varlığını gizli bir şekilde devam ettirmiştir. Bölgeye gelişi 7. yüzyıla dayanan İslam, farklı ideolojiler altında kısıtlanırsa da Özbek toplumunun ve ulus kimliğinin şekillenmesine tesir eden, bu kimliğin nesiller arası aktarımını sağlayan vazgeçilmez bir kimlik dinamiği olmuştur.

Özbek toplumunun kimlik oluşumuna katkı sağlayan bir diğer etmen de coğrafyaya dayalı tanımlamalar (etnogenezi) ve bu politika sonucu oluşan dilsel değişimlerdir. Sovyet döneminde siyasi sınırları belirlenen Özbekistan’da, Özbek ulusu için Sovyet ideologları tarafından yazılan tarih kitaplarında etnik bağlılıktan çok, coğrafi kimlik üzerinden tarihi bir bağlılık öne çıkartılmıştır (Dilmaç,2019: 45). Özellikle coğrafi sınırlar içerisinde derin bir tarihi geçmişe atıf yapılarak Sovyet dönemindeki siyasi yapıya meşruiyet kazandırılmaya çalışılmıştır. SSCB’nin kurulduğu yıllarda Çağatay lehçesi ile eserlerini yazmış olan Ali Şir Nevai ve Babür gibi tarihi şahsiyetler, Özbek tarihinin dışında tutulurken 1930’lu yıllarda ise aynı politikanın sonucu olarak bu isimler Özbek tarihine ait kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra, Özbek ulusunun tarihi, Büyük İskender’e kadar dayandırılmıştır. Ancak Maverâünnehir bölgesine yerleşmeden önce Kıpçak lehçesi konuşan Özbekler, bu bölgeye yerleştikten sonra Çağatay lehçesi kullanmaya başlamışlardır. Eserlerini Çağatayca yazan Ali Şir Nevai, Özbek tarihine ait bir şahsiyet olarak kabul edildiğinde ortaya çıkan mantık hatasını düzeltmek için Sovyet tarihçileri Çağatayca’yı 1930’lu yıllarda “Eski Özbekçe” şeklinde adlandırarak halk ile yaşadıkları topraklar arasındaki bağı güçlendirmeye çalışmıştır. Ulus kimliğinin gerekliliklerinden biri olarak dil bu konuda en önemli birleştirici rollerden birini oynamaktadır. Bununla beraber içerisinde birçok etnik grubun ve lehçenin bulunduğu Özbekistan’da ortak lehçe olarak Taşkent lehçesi kabul edilmiştir (Dilmaç, 2019: 46). Böylelikle etnogenezi

politikası ve bu politika ile bağıntılı olarak yönlendirilen dil siyasetinin Özbek ulus kimliğinde baskın bir şekilde yer aldığı görülmüştür.

Özbek kimliği üzerinde Emir Timur ve Timurluların da etkisi olmuştur. Özbek grupları Maverâünnahir'e göçmeden önce bölge Timurluların hakimiyeti altındaydı. 15. yüzyıldan sonra Maverâünnahir'e gelen Özbekler, bölgede hâkim olan Çağatayca'yı kullanmaya başlamışlardır. Kültür ve devlet yönetimi bakımında da Timurluların etkisinde kalan Özbekler, kendinden öncekilerin kültür ve dillerini kendi içerisinde eritmişlerdir. Böylece Sovyetler döneminde Emir Timur, Özbeklerin tarihi bir sembolü olarak yer edinmeye başlamış ve ülkenin birçok yerine E. Timur'un heykeli dikilmiştir. Diğer taraftan Babür Şah eserlerini Çağatay Türkçesi ile yazmış ve bu onun Özbek Edebiyatı'nın önemli yazarlarından biri olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Sovyet döneminde yaygınlaştırılmaya çalışılan bu isimler, bağımsızlıktan sonra da toplumsal alanda varlığını korumuştur. Günümüz Taşkent'inde de bu isimler varlığını göstermektedir. Şehrin merkezinde bulunan "müstakillik" meydanında Emir Timur müzesi ve heykeli bulunmaktadır. Gün içerisinde binlerce insan bu meydanı, müzeyi ve heykeli ziyaret etmektedir. Bu girişimlerle, Özbek toplumu geçmişle bağ kurma imkânı bularak kimlik oluşturmaktadır.

Özbekistan özelinde "*Bölgecilik*" konusundan da bahsetmek gerekir. Daha önce değinildiği gibi Orta Asya Türkleri arasında boy ve kabileye bağlılık önemliydi. Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'da kabile ve boya bağlılık önem arz etse de onlardan daha önce yerleşik yaşama geçen Özbekler arasında *bölgecilik* daha çok ön plana çıkmıştır. 20. Yüzyıl başlarında Özbekler kendilerini hangi bölgeden ise ona göre tanımlıyorlardı. Örneğin; Buharalı veya Hokandlı olmak Özbek olmaktan daha önemliydi (Demir Er, 2020: 93). 1950'lerden itibaren Özbek kimliği ve tanımı daha önce çıksa da bölgeciliğin tamamen ortadan kalktığını iddia etmek zordur. Bu durum Özbeklerin kendilerini tanımlamasında etken olmuş ve toplum içerisinde "kimsiniz" sorusuna verilen cevaplarda bölgeler tercih edilir olmuştur. Bu da insanların kendilerini hangi kimlik üzerinden tanımladığının göstergesidir.

Bağımsızlıktan önce SSCB döneminde yönetimdeki Ruslar, günümüz Özbek kimliğinin oluşumunda en etkili grup olmuşlardır. 19. Yüzyılın ikinci yarısında bölgeye giren Rus Çarlığı ve devamında kurulan Sovyet Yönetimi ile diğer Türk grupları gibi Özbekler de uzun süre Rus hakimiyeti altında kalmışlardır. Sovyet yönetiminin kuruluşundan kısa süre sonra hanlıkların lağvedilmesinin ardından Orta Asya haritası Rus yöneticiler tarafından yeniden çizilmiştir. 1924'te başlayan bölünme 1936'da son halini almış, Ruslar tarafından uygulanan yerleştirme politikası ile yerel halktan olanlar Sovyet idari kadrolarında

görevlendirilmiştir. 1936'daki idari bölünmeler ile ilgili olarak Roy, iki önemli neden olduğunu yazmaktadır. Birincisi; panislamizm ve pantürkizm'i destekleyen grupları bölmek, bir diğer deyişle etnik grupları birbirlerinden farklı hale getirerek uzaklaştırmak, ikincisi ise bu ayrıştırmanın sonucu olarak Türk topluluklarının Sovyet yönetimine karşı beraber hareket etmelerinin önüne geçmektir (Roy, 2009: 105). Sovyet yönetiminin ayrıştırma politikalarından bir diğeri de alfabe değişimleri kanalıyla gerçekleştirilmiştir. Sovyet yönetimi Türk toplulukları arasındaki lehçelere müdahale ederek yerel dillerin ve alfabelerin birbirlerinden farklı hale gelmesine neden olmuştur. Bunun neticesinde ise Türk toplulukları arasındaki iletişim gitgide zorlaşmıştır. Bunun yanı sıra, yeni alfabelerde eğitim alan gençler geçmiş kaynakları okumakta güçlük çekerken tarihleri ile bağlantıları da sekteye uğramıştır (Kaya, 2012: 364). Ardından Rus dilinin öğretilmesi tüm cumhuriyetlerde zorunlu hale getirilmiş ve birlik içerisinde iletişim dili olarak Rusça kabul edilmiştir. Homo Societicus (Sovyet insanı) oluşturmaya yönelik bu politikalar diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Özbek toplumu üzerinde de etkiye sahip olmuştur. 1865 yılından başlayarak 1991 yılına değin devam eden Rus hakimiyeti, bölgede dil, din, ekonomi, siyaset, şehir gibi temel bileşenler üzerinde değişimlere neden olmuş bu bileşenler de tabii olarak Özbek kimliğinin dönüşümüne sebep olmuştur.

3.Bağımsızlık Sonrası Özbek Ulus Kimliği

*Kimlik dendiğinde ben tarihsel hafızayı yeniden canlandırmayı,
soy kütüğümüzün kim olduğunu,
kimin mirasçısı olduğumuzu ve bunlara dayanarak
kendimize özgü ve uygun bir toplumun
nasıl inşa edileceğini anlıyorum.*

I.A.Karimov (Buxoro Davlat Universiteti elektron kutubxona, 2019)

Şekilsel açıdan ulusal olsa da aslında sosyalist olarak formüle edilen “Sovyet İnsanı” tanımı, Sovyetler Birliği içerisinde daha evvel bir ulus bilincine sahip olmayan Özbeklerin, “Özbeklik” kimliğini benimsemelerine yol açmıştır. Müslüman veya Türk olmak gibi ulus-üstü kimlik tanımlarındansa; “Özbek” kimliği SSCB'nin Orta Asya'yı bölme amacına da hizmet etmiştir. Ayrıca Türk dilinin birliğine zarar verilerek lehçe ve şiveler farklı dillermiş gibi empoze edilmiştir. Böylece bir üst kimlik olarak “Türklük” bilincinin gelişmesinin önüne set çekilmiştir. Bağımsızlık öncesinden sonrasına dek Özbekistan'da kimlik

oluşumuna Özbeklik, İslamiyet, Türklük, Bölgecilik gibi kavramların etkisi olmuştur (Dilmaç, 2019: 54-55, Mustafalı, Yaz 2019: 30).

Türk Dil Kurumu sözlüğünde “Bir milletin kendine özgü düşünüş ve yaşayış biçimi, dil, töre ve gelenekleri, toplumsal değer yargıları ve kuralları ile oluşan özellikler bütünü, millî hüviyet” (TDK, 2022) şeklinde tanımlanan milli (ulusal) kimlik, SSCB’nin dağılmasının ardından Özbekistan’ın yeniden ele aldığı bir konu olmuştur. 1990 yılında göreve gelen ve bağımsızlık sonrasında da görevini vefat edene dek sürdüren İslam Abduğanıyeviç Kerimov ile 16 Aralık 1991 yılında SSCB’den bağımsızlığını ilan eden Özbekistan’ın “ulus kimliği” şekillenmeye başlamıştır. 2016 yılında Kerimov’un ölümüyle cumhurbaşkanı seçilen Şevket Miramanoviç Mirziyoyev döneminde de bu alanda gelişmeler devam etmiştir. 26 yıllık görev süresi boyunca Kerimov “ulus kimlik oluşturma-şekillendirme” sürecini büyük ölçüde gerçekleştirmiş olsa da Mirziyoyev’in de bu sürece katkılar sağladığını ifade etmek yerinde olacaktır.

1989 yılında Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesinin ilk sekreteri olan Kerimov, 1990 yılının başlarında komünist ideallerden kurtularak kendisini Bağımsız Özbekistan’ın ulusal lideri olarak konumlandırmıştır (Dmitriy, 2016). 1991 yılı mart ayında SSCB’nin yaptığı referandumda, halkın Sovyetler Birliği’nin bir parçası olarak kalma yönünde oy vermesini istemiş; birliğin kaçınılmaz çöküşünün ardından da bağımsızlık ve milliyetçilik taraftarı adımlar atmıştır. Kerimov, siyasi amaçlı entegrasyon fikrine yakın olmasa da Türk halklarının kültürel açıdan temaslarda bulunmasını desteklemiştir. 1991 yılındaki seçim çalışmalarında Sovyetler Birliği’nin uygulamış olduğu siyaseti ve Özbekistan’a pamuk ekimiyle ilgili dayatmalarını eleştirmiştir. Pamuk ekim alanlarının küçültülmesi; Özbek ulusal kimliğinin parçası olan bağımsızlık öncesi baskı altında kalmış geleneksel ve dini özgürlüklerin sağlanması, Özbekçenin yaygınlaşması gibi düşünceleri savunmuştur. Akabinde yüzde seksenden fazla oy alarak cumhurbaşkanı seçilmiştir (Kanlıdere, 2017: 155-156). Ancak Kerimov’un savunduklarını uygulamada çok uzun sürdüremediği de görülmüştür.

Öte yandan birçok politikada başta Kerimov’un izinden gidiyor izlenimi veren Mirziyoyev, küreselleşmenin etkisiyle oluşan yeni uluslararası sisteme ayak uydurmak adına ülkede dönüşüme başlamıştır. “Yeni Özbekistan” inşa etmek adına reform çalışmaları yapmakta, modern bir devlet yönetiminin yanında, modern bir toplumun oluşmasını da amaçlamaktadır. Bu nedenle 20 Aralık 2022’de idari reformları başlattığını duyuran Mirziyoyev, bu sürece yön verenin de toplum olduğunun altını çizmiştir. Aynı zamanda dış dünyaya yıllarca kapalı kalan Özbekistan ve Özbek toplumu, Mirziyoyev ile bu tecrit politikasına son

vermeye başlamıştır. Ekonomide reform çabaları, döviz değişimindeki sınırlamanın kaldırılması, komşularla problemlere çözüm odaklı yaklaşmak gibi hareketler (Erol, 2023; Kılıç, 2019), “Yeni Özbekistan”ın dış dünyaya etkileşimini bir devlet olarak artırmanın yanında, ulus kimliğine olan etkileri de yakın gelecekte gözlenebilecektir.

Genel anlamda iki liderin de katkıda bulunduğu Özbek ulus kimliğinin yapı taşlarını tarih yazımı, İslamiyet’i canlandırma ve anadile sahip çıkma şeklinde açıklayacağız.

3.1. Kerimov’dan Mirziyoyev’e Özbek Ulus Kimliğinin Yapıtaşları

-Tarih yazımı

SSCB’nin dağılmasının ardından yeni bağımsız cumhuriyetlerde bir ideolojik boşluk ortaya çıkmıştır. Özbekistan’da bu boşluk, başarılı tarihi mirasından güç olarak oluşturulan ulusal bir ideoloji sayesinde kapatılmaya çalışılmıştır (Gürbüz, Kış 2019: 284). Daha önce bahsedildiği gibi Sovyetler Birliği döneminde Özbekistan’da tarih yazımı, coğrafi esaslar odaklı, toprak yani teritoryal anlayış üstüne inşa edilmiştir. Bağımsızlık sonrasında da bu devam ettirilmiş ve geliştirilen ulus kimliği de bu anlayıştan beslenmiştir (Kamalova, 2020). Sovyet döneminin başında kesinlik kazanan Özbek Ulus Kimliğinin soy değil; vatan, toprak temeline dayandırılması, bağımsızlık sonrası tarih yazıcılığını anlamayı da kolaylaştırmıştır (Gürbüz, Kış 2019: 290). Kerimov, “Özbekistan 21. Yüzyılın Eşiğinde” adlı kitabında Özbekistan topraklarının, göçebe halkların yerleşik halklarla; Türk kabilelerin İranlı kabilelerle, 3 büyük dinin mensuplarının beraberce yaşadığı zengin bir kültüre sahip olduğunu vurgulamış (Kerimov, 1997: 128) ve bu çeşitliliği Özbek Ulus Kimliğinin parçaları olarak sahiplenmiştir. Ayrıca Özbek kültürünü, Türk ve Fars kültürünün sentezi olarak nitelenmiştir (Kerimov, 1997: 130). Kerimov’a göre Emir Timur’dan Uluğ Bey’e, Ali Şir Nevai’dan Hoca Ahmet Yesevi’ye dek listelenebilecek birçok tarihi şahsiyet, Özbek kimliğinin gelişiminde önemli rol oynamıştır. Yine bunda bu kişilerin soyu değil Özbekistan topraklarında yaşamış olması dikkate alınmıştır (Gürbüz, Kış 2019: 291). Özellikle Emir Timur, Özbekistan için ayrı bir öneme sahiptir. Kerimov, Emir Timur’u ebedileştirmek adına 29 Aralık 1994’te Emir Timur’un doğum yıldönümünün 660. yılının kutlanması; 26 Aralık 1995’te ise 1996 senesini Özbekistan’da “Emir Timur Yılı” olarak ilan edilmesi yönünde kararlar almıştır. Bunun yanında Sovyetler Birliği döneminde ideolojik açıdan bir sembol olan ve bağımsızlık öncesi dönemlerde Von Kaufman, Stalin, Marx gibi şahsiyetlerin heykelinin yer aldığı Taşkent’in ana meydanına, Emir Timur’un heykelini diktirmiştir. 1996 yılında “Timuriler Tarihi Devlet Müzesi”nin bu

meydana inşa edilmesiyle de bağımsızlık sonrası şekillenen yeni ulus kimliğinin öğeleri sergilenmiştir. Buna ek olarak okullarda okutulan “Özbekistan Tarihi” adlı ders kitabının büyük bir kısmı da Timurular döneminin anlatımı için ayrılmıştır (Kamalova, 2020). Öte yandan Özbek Ulus Kimliği şekillenirken tamamen Sovyet döneminin izleri silinmeye çalışılmamıştır. Halkın hayatında önemli bir yere sahip olan ve geçmişlerini hatırlatan olaylar da yeni oluşturulan ulus kimliğinin bir parçası olarak kabul edilmiştir. Örneğin 2. Dünya Savaşı’nın bitişini simgeleyen 9 Mayıs Zafer Bayramı, birçok post-Sovyet ülkede olduğu gibi Özbekistan için de önemlidir. Çünkü birçok Özbek gazi bu zaferin bir parçasıdır (Adams, 2010: 50).

-İslamiyeti canlandırma

Kerimov, Bağımsız Özbekistan’ın ulusal kimlik oluşumunda komünizm etkilerinden uzak kalmayı yeğleyerek Sovyet öncesi Özbek kültüründe olduğu gibi İslami değerlere önem atfetmiş ve İslamiyet’i yeni Özbek ulus kimliğinin en önemli elementlerinden biri olarak kabul etmiştir. Hatta konuşmalarına besmele ile başlayan Kerimov, yönetimde meşruiyetini sağlamlaştırmak amacıyla da İslami söylemlerden faydalanmış ve Özbek elitlerce de desteklenmiştir (Bozbey, 2012: 298,301). Yani Özbekistan’da yeni ulusal kimliğin oluşumu, İslam’ın sosyal ve devlet yapılarındaki rolünden etkilenmiştir. Kerimov da Müslüman bir imaj tasvir etmiş ve İslam’ın kutsal günlerinden ikisini, Ramazan ve Kurban Bayramlarını (Ramazon ve Qurbon hayiti), Özbek halkının manevi ve dini mirasının parçaları olarak tanımlamıştır. Bu olayların yönetime ve lidere karşı olan saygınlığı ve inancı arttıracığını öngören Kerimov, laik bir devlet inşa etme sürecinde İslami duygulara başvurarak halk nezdinde güvenilirlik kazanmaya çalışmıştır. Böylece kitlesel destek toplayabildiği takdirde rejimine ve Özbek toplumunun istikrarına ciddi anlamda tehdit oluşturabilecek herhangi bir radikal İslamcı muhalefetin büyümesini de engelleme şansı olacağını düşünmüştür. 1998 yılında parlamentoda yaptığı konuşmada Kerimov, hiçbir şekilde siyasi İslam’ı, dini aşırıcılığı ve fanatizmi tanıtmaya çalışanlara izin vermeyeceğini açıklayarak (Everett-Heath, 2003: 193, 194) Özbek kimliğinin bir parçası olarak kabul edilen Müslümanlığın belirli sınırlar dahilinde yaşanması gerektiğinin mesajını vermiştir. Ancak 1999 yılında başka radikal İslami gruplardan da destek alan Özbekistan İslami Hareketi’nin kurulması ve komşu ülkelerde dahi faaliyetlerini sürdürmesi, ayrıca Kerimov rejimini devirme çabaları, Kerimov’un da ülkede dine karşı daha baskıcı bir tutum izlemesini beraberinde getirmiştir (Akıncı ve Jafarlı, 2020: 514). Bu sebepten Kerimov, İslami açıdan canlanmayı sağlamaya çalışırken bu canlanmanın etkilerini takip etmeyi ve belli sınırlandırmalar koymayı ihmal etmemiştir. Mesela devlet kontrolü dışında dini eğitim almak

yasaklanmıştır (Rotar, 2004). 1994 yılında başörtüsüne getirilen yasak ise Mirziyoyev dönemine dek sürmüştür (YeniŞafak, 2021). 2011 yılında 18 yaşından küçüklerin camiye gitmesi, öğrencilerin ramazan ayında teravih namazını kılmasının yasaklandığı ile ilgili de haberler mevcuttur (Akıncı ve Jafarlı, 2020: 514). Bunun yanında bağımsızlığından itibaren ülkede Radikal İslamcı grupların güçlenmesi ve kanlı olaylara sebebiyet vermeleri, dindar Müslümanların da hükümetin kısıtlamalarından etkilenmelerine yol açmıştır (Kanlıdere, 2017: 159). Kısacası Kerimov, devlet milliyetçiliği olarak tanımlayabileceğimiz bir ideoloji ile Bağımsız Özbekistan'ın ulus-devlet olma sürecini şekillendirmiş ve ekstremist akımlara karşı, istikrarını koruyacak denge siyasetini amaç edinmiştir (Gürbüz, Kış 2019: 285).

Mirziyoyev'in cumhurbaşkanlığı döneminde ise sosyal hayatta dini açıdan Kerimov dönemine kıyasla daha ılımlı bir hava ortaya çıkmıştır. Mirziyoyev, ülkenin Müslüman mirasını benimsemenin yanında daha fazla dini özgürlükleri teşvik eden çabalar göstermiştir. Camilerin ezan sesi için hoparlör kullanılması, Kuran okuma yarışmaları, yeni dini eğitim tesislerinin ve camilerin inşası gibi gelişmelerle Özbek ulus kimliğinin bir parçası olan İslam'ı desteklemiştir. Ancak bu gelişmeleri laik ve Müslüman bir ülke olarak dengede tutmak amacıyla olsa gerek öğrenciler arasında herhangi bir dini kıyafet ve aksesuarı açıkça yasaklayan okul üniformalarına ilişkin bir hükümet düzenlemesi de yapılmıştır (Hashimova, 2018). Ayrıca hala yüzlerce dindar Özbek, belirsiz aşırılık suçlamalarıyla hapiste kalmaya devam etmektedir (Freedom House, 2019). Ancak Mirziyoyev döneminde halkın İslam'a bağlılığı toplumda daha belirgin ve gözlemlenebilir hale gelmiş; kadınların başörtüsü takmasının önündeki engel kalkmış, sokaklarda dini kitapların satışına dahi rastlanmıştır (Saida, 2022). Bunun yanında dini özgürlüklere karşı atılan adımların da hala temkinli olduğu da görülmektedir.

-Anadile sahip çıkma

Özbek dili, ulusal kimliğin ve devlet bağımsızlığının simgesi, halkımız için büyük bir manevi değerdir.

Şevket Mirziyoyev (Bureau for Servicing the Diplomatic Corps at the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan, 2019)

Özbek ulusal kimliğinin oluşumunda Kerimov'un önem attığı unsurlardan bir diğeri de dil olmuştur. 1992 yılında kabul edilen Özbek Anayasası'nın 4. Maddesine göre Özbek dili devletin resmi dilidir (Constitution of the Republic of Uzbekistan, 1992). Bağımsızlığın ilk yıllarında Özbekçenin kullanım alanı daha da genişletilmiş ve Rusça ülkedeki milliyetler arasında etkileşim sürdürmek amacıyla iletişim dili statüsü almıştır. Vize, pasaport, ehliyet gibi resmî işlemler

Özbekçe olarak gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Özbekçeden istifade etmeyi yaygınlaştırmak ve dile özendirmek amacıyla Özbekçe kursları açılırken okulların müfredatı da buna uyumlu olarak geliştirilmiştir. Basın ve yayın vasıtasıyla da Özbek dilinin öğrenilmesi ve kullanılması teşvik edilirken Taşkent’te bulunan caddelerin çoğuna Özbekçe isimler verilmiştir. Özbekçeyi koruyup geliştirecek katı yasalar çıkarılmış ve hatta Özbekçe bilmeyen memurların daha alt derecelere indirilme ya da işinden olması gibi bir çeşit cezalandırma yöntemi uygulanmaya başlamıştır (Kanlıdere 2017: 172). Devlet memurları Özbek dilinde teste tabi tutularak bundan geçmek zorunda bırakılmıştır. Çok milletli yapıya sahip Özbekistan’da üniversite derslerinin de Özbekçe okutulması kararı, anadili Özbekçe olmayan Rus ve Tacik birçok eğitimciyi işsiz bırakmıştır (Hiro, 2009: 178).

1993 yılı Eylül ayında Latin alfabesine geçilmesine ilişkin yasayı kabul eden Özbekistan’da tamamen Latin harflerine geçilmesi aşamalı bir şekilde gerçekleşmiş ve bu geçiş 2021 yılında tamamlanmıştır. 1 Ağustos 2021’den itibaren de sadece Latin alfabesi kullanılmaya başlanmış ve 2023 yılına gelindiğinde artık tüm kurum ve kuruluşların resmi yazışmalarını Latin alfabesinde yapma kararı alınmıştır (TRT Haber, 2021). Böylece Kerimov döneminde başlayan alfabe değişikliği çabaları Mirziyoyev döneminde ancak tamamlanabilmiştir. Bunun yanında bir üst-kimlik olarak “Türklük”ün ön planda tutulduğu Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi’ne yani yeni adıyla Türk Konseyi’ne Özbekistan 14 Ekim 2019’da resmi anlamda katılmıştır. Bu olay, Mirziyoyev döneminde atılmış önemli bir adımdır (Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2019).

21 Ekim 1989’da Özbek diline devlet dili statüsü veren yasa kabul edilmiştir. Bunun 30. Yılında yani 21 Ekim 2019’da ise Cumhurbaşkanı Mirziyoyev, ülkede Özbek Dili Bayramı ilan eden “Özbek dilinin devlet dili olarak rolünü ve yetkisini kökten artırmaya yönelik tedbirler hakkında” Kararnameyi imzalamıştır (Bureau for Servicing the Diplomatic Corps at the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan, 2019). Bunun yanında Türk Konseyi üyesi olan iki ülke Özbekistan’ın ve Azerbaycan’ın liderleri Haziran 2022’de Taşkent’te Haydar Aliyev Meydanı’nın açılışında bir araya gelmiş ve açılıшта konuşmalarını Rusça yapmayı tercih etmiştir. Ancak Taşkent’teki gezi sırasında iki lider öz dillerinde konuşarak anlaşabildiklerini göstermiş; bu durum medyada olumlu bir gelişme olarak yansımıştır (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, 2022; Organization of Turkic States, 2022).

Sonuç

31 Ağustos 1991 tarihinde parlamento kararıyla SSCB'den bağımsız olan Özbekistan, bu tarihten itibaren Özbek kimliğini ön plana çıkararak, toplumsal alanda Özbek kimliğinin yaygınlaşmasını amaç edinen politikalar üretmeye çalışmıştır. Ülkenin çok etnikli ve çok kültürlü bir mahiyete sahip oluşu ülkeyi birtakım sorunlarla karşı karşıya bırakmış; kimlik tartışmalarına neden olmuştur. Hem bağımsızlıktan önce hem de bağımsızlıktan sonra farklı ideolojik yaklaşımların ürettiği kimlik tartışmaları ülkede belirleyici konuma gelmiştir.

Bağımsızlık öncesinde olduğu gibi bağımsızlık sonrasında da bazı etmenler Özbek kimliğinin şekillenmesinde hususi rol oynamıştır. Din, dil, tarih gibi etmenlerin hem bağımsızlık öncesinde hem de sonrasında Özbekistan'ın kimlik oluşumuna tesir ettiği görülmüştür.

Zengin bir tarihe sahip Özbekistan topraklarında 7.yüzyıldan itibaren İslam etkin olmaya başlamış, nitekim Buhara ve Semerkant muhtelif İslami ekollerin tecelli ettiği bölgelere örnek teşkil etmiştir. İnsanların dini benimsemesi ve hayatlarını din kaideleri esasında yaşaması dünyayı algılayışına da tesir etmiştir. Bununla beraber Rusların Orta Asya'ya gelişi ve özellikle Sovyetler Birliği döneminde dinin sosyal hayattan silinmeye çalışılması toplumun kimliği üzerinde değişime neden olmuştur. Bağımsızlıktan sonra kültürel ve geleneksel bir imge, ulusal Özbek kimliğinin bir saç ayağı şeklinde düşünülen din yöneticiler tarafından tekrar gündeme getirilmiş ve dinin toplumsal alanda iyileştirilmesi, yaygınlaştırılması ve hatta özgürce tatbik edilmesi için politik düzenlemeler yapılmıştır. Kerimov döneminin başta desteklediği İslami uyanış, etki alanını arttıran radikal İslamcı grupların faaliyetleri ile sekteye uğramıştır. Bu durum dindar insanların da baskı ve kısıtlamalara maruz kalmasına sebep olurken Mirziyoyev döneminde ekstremist söylemlerden uzak, laik kaideler esasına dayanan siyaset gündeme gelmiştir. Bu siyaset, dini özgürlüklerin yaşanmasına, Özbek halkının kültürel dini kimliğine sahip çıkmasına ve ulus kimliğini pekiştirmesine imkan yaratmıştır.

Diğer taraftan uzun yıllar boyunca Rusçayı ön planda tutan Rus yönetimi, dilsel çözülmeye neden olmuş, öyle ki toplumda Rusça biliyor olmak öncelikli hale gelmiştir. Bağımsızlıktan sonra, Rus kültürünü sınırlandırmak ve kendi ulusal değerlerini muhafaza ederek toplumu bu yönde bir araya getirmek isteyen İ. Kerimov ve sonrasında Ş. Mirziyoyev ulusal dilin önemine vurgu yaparak kullanım alanını genişletmeye çalışmışlardır. Özbekçenin kullanımının yaygınlaştırılması, mekan isimlendirmelerinde tarihi figürlerin tercih edilmesi, eğitimde ve devlet kurumlarında resmi dil olarak Özbekçenin kabul edilmesi,

yerel dilin gelişimine katkı sağlamıştır. Bu nedenle bağımsızlıktan sonra ulusal kimliğin oluşumunda dilin hususi bir rol oynadığı söylenilebilir.

Bunlarla birlikte, kimlik oluşumu konusunda “tarih” imgesinin de din ve dil etmenleri kadar önem arz ettiği görülmüştür. Tarih yazımı ve tarihi figürler toplumu etkileyen bir araç olarak düşünülmüştür. Buna paralel olarak kültürel belleği muhafaza edilecek söylemler, ulusal duyguları ortaya çıkaracak figürler, geleneksel imgeler insanların maruz kalacağı şekilde tasarlanmış ve kullanılmıştır. Bu hususta Emir Timur kültürünün yoğun bir şekilde tercih edildiği saptanmıştır. Bunun yanında Ali Şir Nevai, Uluğ Bey gibi isimler de tarihle bağlantı kurma olasılığı yaratan ve toplumda ulusal tarih bilincinin (kimliğinin) oluşumuna katkı sağlayan imgeler olarak ortaya çıkmışlardır.

Bağımsızlıktan sonra Özbek kimliğinin oluşmasında etkin olan imgelerden birinin de Rus tesiri olduğu görülmüştür. 1865 Rus işgali ile bölgeye gelen Ruslar bölgede tutunabilmek için din, dil, ekonomik ve sosyal yapı üzerinde birçok değişikliğe imza atmıştır. Çarlık dönemiyle başlayan değişim, Sovyet döneminde de devam etmiş ve akabinde Özbek kimliği bu değişimlerden etkilenmiştir. Zaman içerisinde kendi geleneklerini yaşayamaz hale gelen Özbekler, bu baskı ortamında doğal bir tepki de oluşturmuşlardır. Özbek milli kimliğinin gizlice muhafaza edilmesine neden olan yasaklar, bağımsızlıktan sonra gün yüzüne çıkmış, günümüze kadar ulaşmıştır.

Yine yapılan araştırmada bağımsızlıktan sonra Özbek kimliğini şekillendiren dinamiklerden birinin İ. Kerimov ve Ş. Mirziyoyev’in politikalarının olduğu görülmüştür. SSCB’nin yıkılmasıyla bağımsızlığını elde eden diğer cumhuriyetlere nazaran dünyaya kapalı bir politika izleyen İ. Kerimov toplumsal olarak ulusal bir tavır takınsa da kapalı toplum kimliği oluşturmuştur. Ş. Mirziyoyev döneminde ise Batılı fikirlerin ülkede yaygınlık kazandığı bilinmektedir. Özbekistan’ı hem yerli hem de yabancı turistlerin cazibe merkezi haline getirmek için çeşitli atılımlarda bulunan Mirziyoyev, bir taraftan geleneksel Özbek kimliğini korurken diğer taraftan Batı fikirlerini de benimseyen bir kimlik oluşumuna vesile olmuştur.

Kaynakça

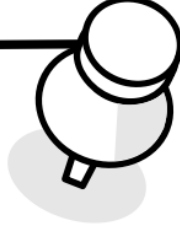
- ADAMS, Laura L. *The Spectacular State Culture and National Identity in Uzbekistan*. Durham, NC: Duke University Press, 2010.
- AKINCI, Abdulvahap, ve JAFAR Jafarlı. “Rusya Kısıkcındaki Türk Devletlerinin Kimlik Mücadelesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2020: 505-524.
- ALLWORTH, Edward. (1990) *The Modern Uzbeks: From The Fourteenth Century To The Present: A Cultural History*, Hoover institution press
- ALPARGU, Mehmet. “Özbekler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ozbekler> (erişildi: Eylül 12, 2022).
- AYAZ, E. Sertaç. “Milli Kimliğin Kurucusu ve Koruyucusu Olarak Dil”. *Uluslararası Orta Asya Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Bişkek, 2018: 610-627.
- AYDIN, Rıfat. (2018). “Ulus, Uluslaşma ve Devlet: Bir Modern Kavram Olarak Ulus Devlet”. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, Cilt: 6, S.1, 2018: 229-256.
- AYDOĞDU, Hüseyin. “Modern Kimlikte Öznenin Ölümü”, *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı: 10, 2004: 115-147.
- AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ. *İlham Əliyev və Özbəkistan Prezidenti Şavkat Mirziyoyev Daşkənddə Heydər Əliyev Meydanının açılış mərasimində iştirak ediblər*. 21 Haziran 2022. <https://president.az/az/articles/view/56476>.
- BARTHOLD, Wilhelm. *Uluğ Bey ve Zamanı* (İ. Aka, Çev), Ankara, Türk Tarih kurumu yayınları, 2015.
- BAYRAKDAR, Oğuz Kağan & ÖZSOY, Bahar. “Kent İçi Ulaşımın Ulus Kent Kimliğine Etkisi: Bakü Örneği”, *İDEALKENT*, 13 (36) , 2022: 688-714 . DOI: 10.31198/idealkent.1064863
- BAYRAKDAR, Oğuz Kağan, AYDEMİR BAŞ, Fatma Betül, ÇEVİKEL, Şeyda, “Ulus Kent Kimliğinin Oluşumunda Meydanların Rolü Üzerine Bir Değerlendirme: Bakü Örneği”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt:4, Sayı:8, 2022: 939-952.
- BERGER, Peter.L. & LUCKMANN, Thomas. *Gerçekliğin Sosyal İnşası* (Çev. Vefa Saygın Öğütle). İstanbul: Atıf Yayınları, 2018.
- BİLGİN, Nuri. *Kimlik İnşası*, Aşina Kitaplar, 2007.
- BOSTANCı, Naci. “Etnisite, Modernizm ve Milliyetçilik”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı:50, 1998: 38-55.

- BOZBEY, İzzet Ahmet. “Özbekistan’da İslam ve Kimlik“, *Orta Asya’da Siyaset ve Toplum: Demokrasi, Etnisite ve Kimlik* içinde, yazar M. Turgut Demirtepe, 285-318. Ankara: USAK Yayınları, 2012.
- BRİTANNİCA. “Shavkat Mirziyoyev. 2022. <https://www.britannica.com/biography/Shavkat-Mirziyoyev> (erişildi: Eylül 1, 2022).
- BUREAU FOR SERVICİNG THE DİPLOMATİC CORPS AT THE MİNİSTRY OF FOREİGN AFFAİRS OF THE RUPUBLİC OF UZBEKİSTAN. *Shavkat Mirziyoyev: Uzbek language is a symbol of national identity and state independence, a huge spiritual value for our people.* 2019. <http://www.ddsmfa.uz/en/node/774/pdf> (erişildi: Eylül 1, 2022).
- BUXORO DAVLAT UNİVERSİTETİ ELEKTRON KUTUBXONA. *Milliy G’oya—O’zlikni Anglash Va Taraqqiyot Omli.* 9 Eylül 2019. <http://elib.buxdu.uz/index.php/pages/referatlar-mustaqil-ish-kurs-ishi/item/13869-milliy-g-o-ya-o-zlikni-anglash-va-taraqqiyot-omili> (erişildi: 2022).
- CONNOLLY, William Eugene. *Kimlik ve Farklılık* (Çev. Ferma Lekesizalan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.
- CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF UZBEKİSTAN. 1992. <https://constitution.uz/en/clause/index> (erişildi: Eylül 5, 2022).
- DEMİR ER, Pınar. *Bağımsızlık Sonrası Özbekistan’da İslâm.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara: 2020
- DİLMAÇ, Turhan. *Özbekistan’da Ulus Kimlik- Dış politika ilişkisi*, İstanbul, Ötüken Neşriyat A.Ş: 2019.
- EROL, Mehmet Seyfettin. “Yeni Özbekistan” İnşa Sürecinde Cumhurbaşkanı Mirziyoyev’in Güçlü Reform Adımları, 8 Ocak 2023. <https://www.ankasam.org/yeni-ozbekistan-insa-surecinde-cumhurbaskani-mirziyoyevin-guclu-reform-adimlari/> (erişildi: Ağustos, 30, 2023)
- EVERETT-HEATH, Tom. “Instability and identity in a post-Soviet world: Kazakhstan and Uzbekistan”, *Central Asia Aspects of Transition* içinde, yazar Tom Everett-Heath, 181-204. London& New York : RoutledgeCurzon, 2003.
- FREEDOM HOUSE. *Has Mirziyoyev Really Brought Religious Liberty to Uzbekistan?* 16 Ocak 2019. <https://freedomhouse.org/article/has-mirziyoyev-really-brought-religious-liberty-uzbekistan> (erişildi: Eylül 5, 2022).
- GÜRBÜZ, Yunus Emre. “Özbekistan’da Tarih Yazıcılığı ve Millî Kimlik: Özbeklerin Göçü ve Timur Örneğinde”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Kış 2019: 277-301.

- HASHİMOVA, Umida. *What is Tashkent's Tolerance for Conservative Islam?* 1 Ekim 2018. <https://thediplomat.com/2018/10/what-is-tashkents-tolerance-for-conservative-islam/> (erişildi: Eylül 11, 2022).
- HEYWOOD, Andrew. (2012). *Siyasetin Temel Kavramları* (Çev: Hayrettin Özler), Ankara: Adres Yayınları, 2012.
- HİRO, Dilip. *Inside Central Asia*. New York & London: Overlook Duckworth, Peter Mayer Publishers, Inc, 2009.
- KAMALOVA, Zebiniso. *Özbek Millî Kimliğinin İnşasında Emir Timur Mirası*. 2020. <https://bilimdili.com/arkeotarih/tarih-tarih/ozbek-milli-kimliginin-insasinda-emir-timur-mirasi-dr-zebiniso-kamalova/> (erişildi: Eylül 1, 2022).
- KANLIDERE, Ahmet. “Özbekistan Cumhuriyeti”, *Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri* içinde, yazar Abdulvahap Kara ve Fahri Solak, 153-185. İstanbul: TDBB yayınları, 2017.
- KARYELİOĞLU, Selim. Ulus Devlet ve Milliyetçiliğin Tarihsel Dayanakları ve Küreselleşmenin Ulus Devlet ve Milliyetçilik Üzerindeki Etkileri. *Ethos Dergisi*, Sayı: 5(1), 2012: 137-169.
- KERİMOV, İslam. *Özbekistan 21. Yüzyılın Eşiğinde*. Ankara: Bilig, 1997.
- KILIÇ, Batur. Özbekistan’da Yeni Reform Dönemi, 17 Kasım 2019. <https://millidusunce.com/ozbekistanda-yeni-reform-donemi/> (erişildi: Ağustos, 30, 2023)
- MAALOUF, Amin. *Ölümçül Kimlikler*. (Çev. Aysel Boran), Yapı Kredi Yayınları, 2000.
- MİKHAYLİCHENKO, Dmitriy, *Uzbekistan Islama Karimova i posle nego: vernutsya v Yevraziyu*. 2016. <https://histrf.ru/read/articles/uzbiekistan-islama-karimova-i-poslie-niegho-viernutsia-v-ievraziu> (erişildi: Ağustos 30, 2022).
- MUSTAFALI, Cafer. “Türk Cumhuriyetlerinde Sovyet Mirası ve Değişimler”, *TRAD - Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi*, Yaz 2019: 18-33.
- OCAK, Ahmet Yaşar. *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İstanbul, İletişim yayınları, 1996.
- ORGANİZATİON OF TURKİC STATES. 2022. <https://www.youtube.com/watch?v=zc3jtlMgXvk> (erişildi: Eylül 12, 2022).
- ÖZTÜRK, Yücel. “Tarih ve Kimlik”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt:2, Sayı: 1, 2007: 1-25.
- ROTAR, Igor. “Uzbekistan: State Control of Islamic Religious Education”, *Forum 18*. 11 Mayıs 2004. <https://www.refworld.org/docid/468918a33.html> (erişildi: Eylül 9, 2022).

- ROY, Oliver. *Yeni Orta Asya ya da ulusların imal edilişi* (Çev. M.Moralı), İstanbul, Metis yayınları, 2009.
- SAİDA, Niginakhon. *Uzbekistan's Islamic Revival, Online*. 25 Ağustos 2022. <https://thediplomat.com/2022/08/uzbekistans-islamic-revival-online>.
- SARAY, Mehmet. *Özbek Türklerinin Tarihi*, İstanbul, Nesil Yayınları, 1993.
- SEZEN, Seriyi & BOZKURT, Ömer & ERGUN, Turgay. *Kamu Yönetimi Sözlüğü*. No:342: Ankara: TODAİE Yayını, 2008.
- SMİTH, Anthony. *Milli Kimlik* (Çev. Bahadır Sina Şener), İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- ŞAHNAGİL, Sinem. “Küreselleşmeye karşı ulus devlet: Milli kimliğin geleceği üzerine bir değerlendirme”, *Baltkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19 (36-1), 2016: 605-625.
- ŞEN, Furkan. *Globalleşme Sürecinde Milliyetçilik Trendleri ve Ulus Devlet*, Ankara: Yargı Basım Evi, 2004.
- TDK. *milli kimlik*. 2022. <https://sozluk.gov.tr> (erişildi: Eylül 10, 2022).
- TOGAN, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981.
- TRT HABER. *Özbekistan aşamalı olarak Latin alfabesine geçiyor*. 28 Temmuz 2021. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/ozbekistan-asamali-olarak-latin-alfabesine-geciyor-598218.html> (erişildi: Eylül 2, 2022).
- TÜRK DÜNYASI BELEDİYELER BİRLİĞİ. *Özbekistan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyine Katıldı*. 2019. <http://www.tdbb.org.tr/?p=14694&lang=tr> (erişildi: Eylül 1, 2022).
- VİGNOLES, Vignoles L. “Identity: Personal AND Social”. In: Deaux, Kay and Synder, Mark (eds.) *The Oxford Handbook of Personality and Social Psychology* (2nd edn.). Oxford University Press, 2018: 289-315.
- YENİŞAFAK. “Özbekistan’da başörtüsü artık özgür: 1994’ten bu yana okullarda yasaktı”, 8 Eylül 2021. <https://www.yenisafak.com/dunya/ozbekistanda-basortusu-artik-ozgur-1994ten-bu-yana-okullarda-yasakti-3691273> (erişildi: Eylül 1, 2022).

ISBN: 978-625-6971-83-7

BÖLÜM 24

YENİLENEBİLİR ENERJİNİN TÜRK İNTERNET MEDYASINDA ÇERÇEVELENMESİ

Dr. Öğretim Üyesi Hayrullah YANIK¹

Arş Gör. Emine ARDUÇ KARA²

Nüfus artışı, şehirleşme, ekonomik büyüme, küresel savaşlar gibi nedenlerle ülkelerin enerji ihtiyaçları her geçen gün artış göstermekte ve bu enerji ihtiyacı büyük oranda fosil yakıtlardan sağlanmaktadır. Ancak mevcutta kullanılan enerji kaynağı olan fosil yakıtların rezervlerinin sınırlı olması ve çevreyi kirletici özelliklerinden dolayı ülkeler enerji ihtiyacının karşılanması için alternatif kaynaklar aramaya yönelmişlerdir. Bu kaynaklar arasında çevre dostu olmasının yanında normal kullanımla tükenmesinin mümkün olmadığı yenilenebilir enerji kaynakları ilk sırada yer almaktadır. Nitekim Türkiye'nin de onayladığı Paris Anlaşması (Paris İklim Anlaşması) ile taraf ülkeler küresel sıcaklığı 2050 yılına kadar 2 santigrat derecenin altına düşürmeyi hedeflemektedirler. Bu hedef doğrultusunda ülkeler fosil yakıtların kullanımını azaltarak yenilenebilir enerjiye yönelmektedir.

Günümüzde bireyler haberlere yeni medya aracı olan internet üzerinden daha fazla erişim sağlamaktadır. Bununla ilgili olarak akademide de haber siteleri üzerine yapılan çalışmalar artış göstermektedir. Yenilenebilir enerji ise son yıllarda dünya kamuoyunda dikkatleri üzerine çeken bir konu olmuştur. Enerjinin özel bir konu olduğuna vurgu yapan Zukas, bu konunun hem bilim hem de gazetecilik akademisyenleri tarafından daha fazla araştırılması gerektiğini belirtir. Ona göre enerji gibi karmaşık konular, geleneksel medyadan ziyade çevrimiçi medya aracılığıyla gerçekleştirilen çalışmalarda daha etkili sonuçlar verebilmektedir (Zukas, 2015, s. 5).

Bilinçsizce kullanılan fosil yakıtlar, atmosferde sera gazı emisyonunu arttırarak dünyanın mevcut yüzey sıcaklığının ve iklim krizinin etkilerinin günlük yaşamda hissedilir derecede artmasına neden olmuştur. Bu etkinin azaltılmasıyla Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'ne dayanan Paris An-

¹ Pamukkale Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Yeni Medya ve İletişim Bölümü, Kınıklı Kampüsü, ORCID: 0000-0001-7636-8715

² Süleyman Demirel Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, ORCID: 0000-0002-5489-093X

laşması imzalanmıştır. Anlaşma ile iklim krizinin önüne geçilmesi için 2050 yılına kadar küresel sıcaklığın 2 santigrat derecenin altına düşürülmesi, mümkünse 1,5 santigrat derecede sabit tutulması hedeflenmektedir. İklim krizinin etkilerinin gözle görünür biçimde insan ve doğa yaşamını olumsuz etkilemeye başladığı 21. yüzyılda bu hedefin gerçekleşmesi için anlaşmaya taraf ülkeler çeşitli çalışmalar yürütmektedirler. Belirlenen hedefin gerçekleşmesinde en büyük rol ise fosil yakıtların karşısında alternatif, temiz ve yeşil enerji kaynağı olarak nitelenebilen yenilenebilir enerji kaynaklarına düşmektedir. Bu kapsamda çalışma, jeopolitik bakımından önemli bir konumda bulunan Türkiye'nin yenilenebilir enerjiye dönük girişimlerinin neler olduğunu tespit etmeyi ve medyanın konuyu nasıl çerçevelediğini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

İletişim alanında konuya ilişkin Türkiye'de yapılmış bir çalışma bulunmakla birlikte yabancı literatürde konunun hem genel hem de özel bağlamlarda sıkça çalışıldığı görülmüştür (İlgili literatür taraması amaç ve metodoloji kısmında belirtilmiştir). Bundan dolayı çalışma ilk olması adına önem taşımaktadır.

Bu kapsamda çalışmanın amacı, yenilenebilir enerjinin Türk internet medyasında nasıl çerçevelediğini belirlemektir. *Hürriyet* gazetesi örneklemini üzerinden 07.10.2021 – 07.04.2022 tarihlerini de kapsayacak şekilde 6 aylık bir dönemde anahtar kelimeler üzerinden yenilenebilir enerji ile ilgili haberler taranmıştır. Araştırmaya dâhil edilen 100 haberin çerçeveleme analizi ile incelenmesi sonucunda nicel ve nitel bulgular şeklinde sıralanmıştır.

1. Çerçeveleme Kuramı

İletişim bilimlerinde yaşanan teknolojik değişiklikler ve gelişmeler, iletişim kuramlarını çeşitlendirmiştir. Böyle bir iklimde çerçeveleme kuramı (framing theory) da sınırlı etkilerden güçlü etkilere dönüşte kitle iletişim araçlarının bireyleri nasıl etkilediği ve toplumsal hayattaki rolü hakkında yeni iddialar gündeme getirmiştir. Bu dönüşümle birlikte medya yalnızca hedef kitleyi etkilemekle kalmayıp kültür, siyaset ve toplumsal değerler gibi unsurları da etkilemeye başlamıştır. Buradan hareketle aynı zamanda bir analiz yöntemi de olan çerçeveleme, bireylerin yaşadıkları dünyayı anlamlandırmaya çalışırken buldukları ve etkileşim halinde oldukları bu unsurları kullanarak medya mesajlarının birey üzerindeki etkilerini aktarmaya çalışır (D. Kılıç, 2022, ss. 143-144). İlk olarak psikoloji (Bateson, 1972) ve sosyoloji Goffman (1989) alanlarında 1980'den sonra ise iletişim alanında medya çerçevelerine yönelik çalışmalarda kullanılan (Edelman, 1993; Entman, 1991, 1993; Gitlin, 1980; Graber, 1988; Semetko & Valkenburg, 1988; Tuchman, 1978) çerçeveleme kuramının en bilinen araştırmacısı ise Robert M. Entman'dır.

Goffman (1989, s. 10), *Frame Analysis, An Essay on the Organization of Experience* isimli eserinde, çerçeveleme ile amacının toplumda gerçekleşen olayları anlamlandırmada kullanılan temel çerçeveleri ortaya çıkartmak olduğunubelirtmektedir. Çerçevelerin, bireyin etrafında olup biten olaylara ilişkin bilgiyi bulmasına, algılamasına, tanımlamasına ve etiketlemesine yardımcı olduğunu ifade eden Goffman, günlük hayattaki birincil çerçeveleri doğal ve sosyal olarakikiye ayırarak bu çerçevelerin toplumsal olarak inşa edildiğini iddia etmektedir (Goffman, 1989, ss. 21-22).

Çerçevelemenin tek ve net bir tanımı bulunmamakla birlikte medya alanına yoğunlaşan Entman'ın tanımı en klasik ve çok kullanılanıdır. Çerçevelemenin, seçme ve belirginleştirme olduğunu belirten Entman, çerçevelemeyi algılanan bir gerçekliğin bazı yönlerini seçmek ve bu yönleri iletişim metninde daha belirgin hale getirmek şeklinde ifade etmektedir. Bir nevi inşa süreci olan çerçeveleme, belirli bir problemin tanımlanmasını, nedensel yorumlanmasını, ahlaki yönden değerlendirilmesini ve çözüm önerisi sumasını içerecek şekilde geliştirmek/belirgin hale getirmek şeklinde yapılmaktadır. Çerçevelemede esas olan iletişim öznesi olan bir haber hakkında bazı bilgileri/bölümleri seçerek dahabelirgin ve metin içerisinde daha önemli hale getirmektir. Entman, belirgin hale getirmeyi ise bir bilgiyi okuyucu/izleyici için daha çok fark edilir, daha anlamlı, daha çok akılda tutulacak şekilde sunmak (Entman, 1993, ss. 52-53) olarak açıklamaktadır.

Çerçevelemenin, haberin ve içeriğinin çerçevelerle kurgulanarakşekillendirildiği, algıların oluşturulan çerçeveler yoluyla tasarlanmaya çalışıldığıbir duruma gönderme yaptığını belirten S. Kılıç (2021, ss. 320-322), haber çerçevenirken oluşturulan bir etiketlemenin haber konusunun olumlu ya da olumsuz şekilde algılanmasına neden olacağını vurgulamaktadır. Aynı zamanda farklı ideolojilere sahip medya araçlarında yer alan aynı konulu haberlerin başlıklarının, metinlerinin, fotoğraflarının, videolarının bilinçli olarak seçilmesi de haberlerde çerçevelemenin göstergeleri arasındadır (D. Kılıç, 2022, s. 149).

Diğer taraftan medya ürünlerinin toplumdaki baskın ideolojinin taşıyıcı olarak görüldüğü toplumsal gerçekliğin kurgulanmasında etkili olduğu ifade edilmekte, haber üretim sürecinde kullanılan çerçevelerin toplumda yer edinen egemen söylemler tarafından üretildiği vurgulanmaktadır (D. Kılıç, 2022, s. 161; Durur, 2011, s. 29; Yağlı, 2009, s. 19). Entman (1993, s. 55), haberlerde kullanılan çerçevelerin temelde iktidarın damgası olduğunu ve siyasal iktidarların varlık göstermesi, görünür kılınması, iktidarın uygulanması amaçlarıyla oluşturduğunu belirtir.

Valkenburg vd., (1999, s. 551), bir haberin çerçevesinde medya profesyonellerinin farklı yollar izlediği üzerine bir algı bulunuyor olmasınakarşın, yapılan çalışmalardan ortaya çıkan sonuçlara göre haberlerin çerçevesinde çatışma, insan ilgisi, sorumluluk yükleme ve ekonomik sonuçlar çerçevesinin kullanıldığını söylemektedirler.

2. Yenilenebilir Enerji ve Yenilenebilir Enerji Kaynakları

Tarihsel bağlamda milyonlarca yıl geriye gidildiğinde insanların var olan enerji kaynaklarını temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek, hayatta kalabilmek için kullandığı görülmektedir. Değişen toplumsal yapı, nüfus oranının artması, teknolojik gelişmeler ise bireyleri yeni enerji kaynaklarını keşfe sevk etmiştir. Böylece enerji arzının karşılanabilmesi için buhar gücü, kömür, petrol, elektrik ve doğal gaz gibi fosil kaynakların kullanımı günbegün artmaya başlamıştır (İnanvd., 2018, s. 13). Kullanılan bu enerji kaynakları sanayinin gelişmesi, büyük şehirlerin kurulması ve toplumun modernleşmesi gibi ekonomik ve toplumsal gelişmeler sağlamanın yanında, teknolojiye bağımlılık, iklim değişikliği, çevrekirliliği, göç, kıtlık, kentlerde nüfusun yoğunlaşması ile hammadde yetersizliği gibi büyük çaplı bir krizin kapılarını da aralamıştır (Hussain vd. 2017, s. 12; Özer, 2020, s. 45).

Dünya nüfusunda yaşanan artış, ülkelerin ekonomik büyüme trendleri, sanayinin kalkınması girişimleri gibi nedenler enerji ihtiyacının da doğrusal oranda artışını hızlandırmıştır. Yanı sıra küresel savaşlar ve ülkeler arası enerji krizleri de ülkelerin kendi enerji kaynağına sahip olma isteğini hatta zorunluluğudoğurmaktadır. Tüm bunların yanında fosil yakıtların rezervleri tükenme noktasına gelmiş durumdadır. Kavcıoğlu (2019, s. 213), en iyi ihtimalle petrol rezervlerinin yaklaşık 40 yıl, kömür rezervlerinin 120-150 yıl arası ve doğalgaz rezervlerinin 60 yıl içerisinde tükeneceğini ifade etmektedir. Melikoğlu (2016, s.2) ise Türkiye’de enerjinin devamının büyük oranda fosil yakıtlardan özellikle dedoğalgazdan sağlandığını bu durumun gelecekte ülkenin hammadde yetersizliği,tüketim açığının ve sera gazı emisyonunun artması gibi üç büyük sorunla karşılaşmasına neden olacağını belirtmektedir.

Dünyada yaşamını sürdüren tüm canlılar, fosil yakıtların tüketiminin yoğun olması bundan kaynaklanan hava kirliliği, küresel ısınma ve mevcut enerjikaynaklarının kıtlığı gibi ciddi çevre ve enerji sorunlarıyla yüzleşmiş durumdadırlar. Kaygusuz (2002, s. 341) çevre ile ilgili ortaya çıkan bu sorunların iyi çözümlerden birinin yenilenebilir enerji kaynakları olduğunubelirtmektedir. Bu nedenle çevreye verilen zararı azaltmak için fosil yakıtlara alternatif olarak yenilenebilir

enerjinin keşfedilmesi, üretilmesi ve kullanılması için büyük bir çaba harcanmaktadır (Moustakas vd., 2020, s. 2). “Doğal kaynaklardan elde edilen ve doğa tarafından daimi olarak takviye edilen enerji olarak” tanımlanan yenilenebilir enerjinin, canlı varlıklar tarafından kalıcı olarak tüketilmesi mümkün olmamakta, sürekli kullanılabilirliğinden dolayı da alternatif enerji kaynakları olarak sürdürülebilirliği söz konusu olmaktadır (yenader.org, 2023). Sürdürülebilirlik ise 1987 yılında, Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu(WCED) tarafından hazırlanan ve Birleşmiş Milletler tarafından yayınlanan Our Common Future (Brundtland) raporuna göre, “bugünün gereksinimlerinin, gelecek kuşakların gereksinimlerini karşılama yeteneğinden ödün vermeden karşılanması” (The World Commission on Environment and Development, 1987. sustainabledevelopment.un.org) olarak ifade edilmektedir.

Türkiye, fosil yakıtların çevreye olan olumsuz etkilerinin azaltılması ve yenilenebilir enerji kaynaklarının elektrik enerjisi üretimi amaçlı kullanımının yaygınlaşması amacıyla 5346 sayılı Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına Dair Kanun’u yürürlüğe koymuştur. Kanun’a göre hidrolik, rüzgâr, güneş, jeotermal, biyokütle/biyoyakıt, biyogaz, dalga, akıntı enerjisi ve gel-git fosil olmayan yani yenilenebilir enerji kaynaklarıdır (resmigazete.gov.tr, 2005). Yenilenebilir kaynakların dağılımına bakıldığı zaman Türkiye’nin, coğrafi konumu itibari ile büyük bir avantaja sahip(Kaygusuz, 2002, s. 342) olduğu söylenebilir.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından paylaşılan verilere göre 2020 yılında Türkiye’de kömürden %34,5, sıvı yakıtlardan %0,1, doğal gazdan %23,1, hidrolikten %25,5, yenilenebilir enerji ve atıklardan (jeotermal, rüzgâr, katıbiyokütle, güneş, biyogaz ve atık kaynaklar) %16,8 oranında enerji üretimi sağlanmıştır. TÜİK verilerine göre yenilenebilir enerji ve atıklardan sağlanan enerji üretimi 1971 yılında %1,7 olarak ölçülmüştür (TÜİK, 2022). Buna göre yenilenebilir enerji ve atıklardan üretilen enerji oranındaki artışın son yıllarda kademeli olarak artış eğiliminde olması gelecek yatırımlarla birlikte oranın hızla artacağı ön görülmektedir.

T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı verilerine göre ise 2022 yılında Türkiye’de elektrik enerjisi tüketimi 328,7 milyar kWh iken elektrik enerjisi üretimi 326 milyar kWh olarak ölçülmüştür. Sağlanan enerjinin kaynaklara göre dağılımı ise; %34,6’sı kömürden, %22,2’si doğal gazdan, %20,6’sı hidrolik enerjiden, %10,8’i rüzgârdan, %4,7’si güneşten, %3,3’ü jeotermal enerjiden ve

%3,7'si diğer kaynaklardan sağlanmıştır (T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, enerji.gov.tr, 2023a). Verilere dayanarak yenilenebilir enerji kaynaklarının 2022 yılında toplamda %43,1'lik enerji ürettiği söylenebilir.

Hızlı büyüyen bir nüfusa sahip olan Türkiye'nin gerek bireysel kullanımda gerek sanayi sektöründe enerjiye olan ihtiyacı da doğrusal oranda artış göstermektedir. Türkiye Elektrik Enerjisi Talep Projeksiyonu Raporu'na göre 2020 yılında yaklaşık 305 TWh olarak gerçekleşen elektrik talebinin 2025 yılında 370 TWh, 2040 yılında ise 591 TWh olacağı öngörülmektedir. Kişi başı elektriktüketiminin ise 5.895 kWh düzeyinde gerçekleşeceği tahmin edilmektedir (Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, enerji.gov.tr, 2023b). Hâlihazırda enerji ihtiyacının çoğunu ithalfosil enerji kaynaklarından sağlayan Türkiye için bu hem masraflı hem de çevresel etkileri olumsuz bir kullanım türüdür. Çözüm yolu olarak ise yenilenebilir enerji kaynaklarının en verimli ve sürdürülebilir olduğu söylenebilir (Bilen vd., 2008, s. 1559). On Birinci Kalkınma Planı'na bakıldığında da Türkiye'nin enerji sektöründe hedefleri arasında yenilenebilir enerji alanında yerli ekipman kullanımını teşvik edip yeni yatırım modellerini hayata geçirerek yenilenebilir enerji kaynaklarından elektrik üretiminin artırılmasını ve yenilenebilir enerji kaynaklarının etkin kullanımını sağlamanın (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2018, ss. 83, 113) yer aldığı görülmektedir.

Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından hazırlanan 20003-2023 Strateji Belgesi'nde ülkemizin hedeflenen refah düzeyine erişebilmesi için gerekli olan enerji talebinin karşılanmasının önemine değinilmektedir. Bunun için yapılabilecek olanların ilk sırasında ise özellikle su kaynaklarının sürdürülebilirliğini sağlayabilecek şekilde yönetilmesi ve geri dönüşümden enerji üretimi bağlamında öz kaynaklarımızdan yararlanmak yer almaktadır. Bu kapsamda sürdürülebilir bir kalkınmanın sağlanmasında yenilenebilir enerji kaynaklarından enerji üretebilmek ve bunun için gerekli üretim sistemlerini geliştirebilmek temel hedef olarak görülmektedir (TÜBİTAK, 2004, s. 16, 22). 1985 yılında Ozon Tabakasının Korunmasına Dair Viyana Sözleşmesi'ne, 1991 yılında Montreal Protokolü'ne, 2004 yılında Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Sözleşmesi'ne, 2009 yılında Kyoto Protokolü'ne ve 2016 yılında Paris Anlaşması'na taraf olan Türkiye, bu sözleşme, protokol ve anlaşma ile birlikte sürdürülebilir kalkınmayı amaç edinmiştir. Bu amaç doğrultusunda yenilenebilir enerji türlerinin araştırılarak geliştirilmesini, kullanılmasını ve teşvik edilmesini sağlamayı taahhüt etmiştir.

3. Amaç ve Metodoloji

Bu araştırma, küresel iklim krizinin kontrol altına alınmasının ve dünyada oluşmaya başlayan enerji krizinin çözümü olarak görülen yenilenebilir enerjinin Türk internet medyasında nasıl çerçvelendiğini ortaya çıkarmaya odaklanmaktadır. Bu odak kapsamına uygun amaç ve yöntem dâhilinde çalışma gerçekleştirilmiştir.

3.1. Amaç

Yenilenebilir enerji kaynakları ve bu kaynakların kullanımına ilişkin algı, geleceğimizin belirlenmesinde önemli olduğundan dolayı üzerinde durulması gereken bir konudur. Dinçer (1999, s. 157), bugün karşı karşıya olduğumuz çevresorunlarına çözüm bulmak, sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için yenilenebilir enerji kaynaklarının en etkili çözüm olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle çalışma, Türkiye'nin yenilenebilir enerjiye dönük girişimlerinin neler olduğunu tespit etmeyi ve medyanın konuyu nasıl çerçvelendirdiğini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

Bu amaç kapsamında araştırmada cevabı aranan sorular şunlardır;

Türk internet medyasında yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik haberler ne sıklıkla yapılmaktadır?, Yenilenebilir enerji ile ilgili haberlerde öncelenen yenilenebilir enerji kaynağı/kaynakları nelerdir?, Türk internet medyasında yenilenebilir enerji ile ilgili haberlerde birincil aktörler kimlerdir/nelerdir?, Türkiye internet medyasında yenilenebilir enerji nasıl çerçvelenmektedir?

3.2. Yöntem

Belirlenen amaç ve araştırma soruları kapsamında çalışmada hem bir teori hem de analiz yöntemi olan çerçeveleme tercih edilmiştir. Özarslan ve Güran (2015, s. 39), çerçevelemenin medya alanında ilk kullanıldığı çalışmalarda içeriği tanımlayan, oluşturulan içeriklerin toplumsal bağlamda kime/kimlere hizmet ettiğini ortaya çıkartan bir nevi içerik analizi gibi işlev gördüğünü ilerleyen çalışmalarda ise analiz kısmının geri planda kalarak kuramsal kısmının ön plana çıktığını belirtmektedirler. Çalışmanın evrenini Türk internet medyasında yer alan yenilenebilir enerjiyle ilgili haberler oluştururken örneklemini ise *Hürriyet* gazetesinin internet sitesinde (hürriyet.com.tr) yer alan aynı konulu haberler oluşturmaktadır. Çalışma, 7 Ekim 2021 - 7 Nisan 2022 tarihleri dâhil altı (6) aylık bir dönem kapsamaktadır. Araştırmanın başlangıç tarihinin belirlenmesinde Paris Anlaşması'nın 7 Ekim 2021 tarihinde Cumhurbaşkanı Kararı ile onaylanmış olması etkilidir.

İklim değişikliği ile mücadelede önemli bir anlaşma olan Paris Anlaşması'nın üzerinde durduğu en önemli husus enerjide dönüşümün yenilenebilir kaynaklara geçişe doğru evrilmesi ve bu kaynakların sürdürülebilirliğinin sağlanmasıdır. Bu nedenle Paris Anlaşması'na taraf olan ülkeler 2020 sonrası için sera gazı emisyonunun neden olduğu küresel sıcaklığın sanayi öncesindeki seviyelere düşürülmesini (2 santigratın altı, 1,5 derece hedefi), düşük karbonlu bir gelecek inşa edilmesini taahhüt etmişlerdir. Avrupa Yeşil Mutabakat metnikapsamında alınan bu kararlar ile fosil yakıtlardan uzaklaşıp, yenilenebilir enerjinin geliştirilmesine, devlet ve özel sektör eliyle teşvik ve girişimlerin yapılmasına, iklim krizine karşı önleyici çözümlerin alınmasına, yeşil enerjiye geçişe önem verilmektedir. Türkiye, bu karar ile 2053 yılında karbon-nötr (sıfır emisyon) yakalayacağını belirtmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, Paris Antlaşması, mfa.gov.tr, 2023).

Araştırmada öncelikle verilerin çekilmesi sağlanmıştır. Araştırmacılar tarafından belirlenen tarihlerdeki ilgili haberler taranmıştır. Tarama yapılırken 'yenilenebilir enerji', 'sürdürülebilir enerji', 'temiz enerji' ve 'yeşil enerji' anahtar kelimeleri kullanılmıştır. Haberlerin medyada çerçevelemesine ilişkin yapılan bazı araştırmalarda (Saraç, 2018; Haigh, 2010; Lyytimäki, 2018) özellikle başlıklara ve giriş cümlelerine odaklanıldığı görülmektedir. Bahsi geçen çalışmalardan yola çıkarak bu çalışma özelinde anahtar kelimelerle yapılandırılan tarama gerçekleştirilirken haberlerin başlıkları ve girişlerine odaklanılmıştır. Öncelikle haberin başlığında ve girişinde konuya ilişkin kelime veya anlam aranmış, başlık ve girişte konunun çerçevesinin 'tam olarak' çizilmediği haberlerde ise haberin ara başlıklarına ve geneline bakılmıştır.

Araştırmada anahtar kelimelerle yapılan tarama sonucunda toplam 1100 içeriğe erişilmiştir. Bunlardan köşe yazıları (134) ve advertorial haberler¹¹(4) incelemeye dâhil edilmemiştir. Geriye kalan 962 haber, her iki araştırmacı tarafından incelenmiştir.

Toplam haber içerisinde konuyla doğrudan ilişkili olmayan, yenilenebilir enerji vurgusu olmadan sürdürülebilir kalkınmaya odaklanan, haberin başlığında/girişinde, belirlenen anahtar kelimeler yer aldığı halde yenilenebilir enerji konusunda çerçeve çizmeyen, anahtar kelimenin haberin başlığında, girişinde veya ara başlığında bulunmamasına rağmen haber metninde yer alan, aynı/benzer başlıklı, girişli ve içerikli haberler (862) veri olarak kabul edilmemiştir. Bir başka deyişle çalışmada haberlerin analize dâhil edilebilmesi için yenilenebilir enerji ve yenilenebilir enerji kaynaklarının belirli bir açıdan

¹¹ Haber veya belgesel formatında olan ancak sayfanın veya ekranın bir köşesinde reklam/ilandır ibaresinin bulunduğu reklam türü.

ele alınmış olması, irdelenmesi şartı aranmıştır. Hariç tutulan tüm bu haberler araştırmanın sınırlılıklarını oluşturmaktadır. Sınırlılıklar ve tasnif sonucunda anahtar kelimeler ile yapılan araştırmada toplam 100 haber, analiz edilmek üzere veri olarak kabul edilmiştir.

Elde edilen veri seti, araştırmacılar tarafından oluşturulan içerik analizi kod cetveli üzerinden öncelikle nicel analize tabi tutulmuştur. Buna göre haberlerin yayımlandığı ay, haberde görsel kullanımı, haberdeki birincil aktörler, haberde öncelenen yenilenebilir enerji kaynağı/kaynakları, haberin çerçevesi, haberin yer aldığı kategori ve haberin niteliği kodlanmıştır. Bu aşamadan sonra kodlayıcılar arası güvenin hesaplanmasına geçilmiştir. Miles ve Huberman (1994)'a göre nitel bir araştırmada kodlayıcılar arası güvenilirlik, üzerinde uzlaşılan kod sayısının toplam uzlaşılan ve uzlaşılamayan kod sayısına bölünerek hesaplanmaktadır.

Çıkan sonuç %70'ten yüksek bir oran ise kodlayıcılar arası güvenilirliğin olduğunu göstermektedir (akt. Arastaman vd., 2018, s. 58). Çalışmada araştırmacılar arasında uzlaşılan haber sayısı 93, uzlaşılamayan haber sayısı ise 7'dir. Uzlaşılan haber sayısının toplam haber sayısına bölünmesi ile araştırmacılar arası güvenilirlik değeri %93 çıkmıştır. Miles ve Huberman'ın yöntemine göre kodlayıcılar arası güvenin oldukça yüksek olduğu söylenebilir.

Türkçe literatürde yenilenebilir enerjiye ilişkin medya/iletişim alanında yapılan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Ancak Hürriyet, Sabah ve Sözcü gazeteleri örnekleminde Paris Anlaşması'na ilişkin dijital medyada yer alan ulusal haberlerin içeriklerinin değerlendirilmesi amacıyla bir çalışmanın olduğu tespit edilmiştir (Ergün & Aksoy, 2023, s. 155). Türkçe literatürde yaygınolmamasına karşın yabancı literatürde konuya ilişkin parçalı ve bütün birçok çalışma mevcuttur. Bu çalışmalar hem etki (Maitra vd., 2023; Zobeidi vd., 2021) hem toplumsal kabul, algı, imaj veya tutum (Heras-Saizarbitoria vd., 2011; Nuortimo vd., 2018) hem de çerçeveleme (Delshad & Raymond, 2013; Djerf-Pierre vd., 2015; Jiang vd., 2022; Ki vd., 2014; Lyytimäki, 2018; Rochyadi-Reetz vd., 2019; Stauffacher vd., 2015; Stephens vd., 2009; Wright & Reid, 2011; Zukas, 2015;) bağlamında gerçekleştirilmiştir. Bu göre Türkçe literatürde ilk olması adına çalışma önem taşımaktadır.

Araştırmada kullanılan çerçeveler belirlenirken, tümdengelim ve tümevarım yönteminden yararlanılmıştır. De Vreese, tümdengelim yönteminde, önceki çalışmalarda belirlenmiş olan çerçevelerin kullanıldığını ve haberin bileşenindeki hangi unsurlar bir çerçeve oluşturur sorusuna cevap arandığını belirtir. Tümevarım yönteminde ise önceden belirlenen haber çerçevelerinin kullanımından kaçır-

nılır. Araştırmacı incelediği konuya ilişkin kendisi çerçeveleroluşturur (De Vreese, 2005, s. 53). İlgili çalışmalarda en sık kullanılan çerçevelerbu çalışma kapsamında da kullanılmış ve verilerin elde edilme sürecinde karşılaşılan yeni çerçeveler analize dâhil edilmiştir. Tümdengelim yöntemine göre belirlenen çerçeveleri içeren araştırmalar ise şu şekildedir:

Lyytimäki (2018), Finlandiya’da en çok okunan iki ulusal gazetede biyo-gaz özelinde sürdürülebilir enerji ile ilgili haberleri incelediği çalışmasında haberlerin “çevre”, “ekonomi”, “politika” ve “teknoloji” olmak üzere dört ana çerçevede sunulduğunu tespit etmiştir. Wright ve Reid (2011), Amerika Birleşik Devletleri’nde yenilenebilir enerji kaynaklarından olan biyoyakıtların yatırımını ve gelişimini artırmaya yönelik hareketlerin sosyal medyada nasıl ele alındığını inceledikleri çalışmalarında “ekonomik kalkınma”, “çevre” ve “ulusal güvenlik” olmak üzere medyanın üç farklı çerçevede haberleri sunduğunu tespit etmişlerdir. Djerf-Pierre vd. (2015) tarafından gerçekleştirilen bir başka çalışmada ise İsveç ve Avustralya’daki iki önemli gazetenin, yenilenebilir enerjiyi “çevresel”, “politik”, “bilimsel”, “ekonomik” ve “sivil toplum” çerçevelerinden ele aldıkları sonucuna ulaşmışlardır. Rochyadi-Reetz vd. (2019) da birçok ülkede medyanın konuya yoğun ilgi gösterdiğini ve medyanın konu hakkında çerçeveleme yaparken haberleri “olumlu baskın çerçeve”, “ekonomik ve teknolojik sorunlar çerçevesi” ve “çevresel ve sosyal sorunlar çerçevesi” olarak çerçevelendirdiğini ifade etmektedirler. Tümevarım yöntemine göre yeni çerçeveler oluşturulurken ise Cappella ve Jamieson (1997)’ın belirledikleri haber çerçeveleme kriterleri (tanımlanabilir, yaygın, sınırları belirli ve geçerlilik) dikkate alınmıştır. (akt. De Vreese, ss. 53-54).

Tüm bu veriler ışığında, çerçeveleme çalışmalarında sıklıkla kullanılan çalışma, insan ilgisi, sorumluluk yükleme ve ekonomik sonuçlar çerçevesi; yenilenebilir enerjinin çerçevesi çalışmalarında ise çevre ve teknoloji çerçeveleri bu çalışmada da kullanılmıştır. Yaygın çerçevelerin yanı sıra ‘eğitim’ çerçevesi de araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur. Kullanılan çerçevelerin neyi ifade ettikleri aşağıda yer almaktadır.

Çatışma çerçevesi: Yenilenebilir enerjiye yönelik varsa haber kaynakları/aktörleri arasındaki farklılıkların yer aldığı haberler bu çerçevede yer almaktadır.

İnsan ilgisi çerçevesi: Yenilenebilir enerjiye ilişkin verilen haberlerde yer alan veya bu haberlerden olumlu/olumsuz etkilenen insanlara yönelik haberleri içermektedir.

Sorumluluk yükleme çerçevesi: Yenilenebilir enerjinin gelişiminde- desteklenmesinde katkısı olan kişileri, markaları veya yaşanan aksaklıkların sorumlusu

olan kişileri, kurumları veya durumları kapsayan haberler bu çerçevede yer almaktadır.

Ekonomik sonuçlar çerçevesi: Yenilenebilir enerji ile ilgili ekonomik veriler, yatırımlar, gerçekleştirilen ekonomi zirveleri, enerji ihtiyacı, üretimi ve tüketimi, miktarları gibi bilgileri içeren haberleri bu çerçevede değerlendirilmiştir.

Çevre çerçevesi: Yenilenebilir enerjinin çevreye olan etkilerini aktaran, daha yaşanılabilir bir çevre için yenilenebilir enerjinin öncelendiği, fosil yakıt kullanımından kaynaklı karbon emisyonunun, sera gazının artışının neden olduğuzararların ortadan kaldırılması için yenilenebilir enerjiye vurgu yapılan girişimleri konu edinen haberleri kapsamaktadır.

Teknoloji çerçevesi: Yenilenebilir enerji konusunda gerçekleşen teknolojik yenilikleri içeren haberlerin olduğu çerçevedir.

Eğitim çerçevesi: Yenilenebilir enerjinin ne olduğunu ifade eden, yenilenebilir enerji kaynakları hakkında bilgiler veren haberler bu çerçevede değerlendirilmiştir.

3.3. Bulgular

Hürriyet gazetesinin internet sitesi olan hurriyet.com.tr üzerinden anahtar kelimelerle yapılan inceleme sonucunda araştırma verisi olarak belirlenen 100 habere ilişkin bulgular SPSS 29 programı üzerinden analiz edilmiş sonuçlar tablolar halinde sunulup yorumlanmıştır.

3.3.1. Nicel Bulgular

Araştırmanın nicel bulguları, incelenen 100 haberin yayınlandığı ayı, birincil aktörlerini, haberde öncelenen yenilenebilir enerji kaynağını/kaynaklarını, haberin çerçevesini, kategorisini ve niteliğini göstermektedir.

Tablo1: Araştırmaya dâhil edilen haberlerin aylara göre dağılımı

Haberin Yayınlandığı Ay-Yıl	Anahtar kelimelerle yapılan tarama sonucu çıkan haber sayısı	Çerçeveselenen haber sayısı
Ekim 2021	195	22
Kasım 2021	222	20
Aralık 2021	133	14
Ocak 2022	133	20
Şubat 2022	102	10
Mart 2022	159	12
Nisan 2022	18	2
Toplam	962	100
Toplam haber sayısının çerçeveselenen haber sayısına oranı %10,4		

Çalışmada ele alınan dönemde anahtar kelimelerle yapılan tarama sonucunda toplam haber sayısının çerçeveselenen haber sayısına oranı %10,4 olarak belirlenmiştir. Konunun Türk medyası için yeni olmasına karşın yayınlanan toplam haber sayısının yüksek, çerçeveselenen haber sayısının da azımsanmayacak derece olduğu söylenebilir. Analiz sonucunda yenilenebilir enerjiyi odağına alan haberlerin en fazla yayınlandığı ayın Paris Anlaşması'nın Türkiye tarafından onaylandığı Ekim ayı olduğu görülmektedir. Ancak yapılan incelemede görülmüştür ki haberlerde ilgi büyük oranda fosil yakıtlar olarak değerlendirilendoğalgaz, petrol ve kömür fiyatlarına, rezervlerine ve çevreye verdikleri zararların azaltılmasına (sera gazı, karbon emisyonunun düşürülmesi gibi) odaklanmakta yenilenebilir enerji çoğunlukla söylem olarak yer almaktadır.

Tablodaki veriler genel olarak değerlendirildiğinde yenilenebilir enerji ile ilgili haberlerin aylara göre dağılımının normal olduğu görülmektedir. Paris Anlaşması'nın yapıldığı Ekim ayı ve akabindeki Kasım ayında haber sayısının yoğun olduğu izlenmiştir. Takip eden aylara ise önemli sayılabilecek derecede konuya ilişkin haber yapıldığı tespit edilirken 2022 Mart ayında haber sayısının tekrar yükselişe geçtiği görülmektedir. Bunun nedeninin ise Rusya-Ukrayna savaşından kaynaklı uluslararası arenada enerji tartışmalarının yükselmiş ve ülkelerin alternatif enerji kaynakları arayışında olması tahmin edilmektedir. Haberlerin incelenmesinde karşılaşılan bir durum da bu aylarda dünya gündeminde nükleer enerjinin yenilenebilir enerji kaynağı olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceği üzerine tartışmaların yoğunlaşmış olmasıdır. Yenilenebilir enerjiye yönelik

en az haberin Nisan ayı olarak görülmesinin nedeni ise Nisan ayı için yalnızca 7 günlük inceleme gerçekleşmiş olmasıdır. Sonuçta ise örneklem olarak seçilen gazetenin yenilenebilir enerji konusunu gündemden düşürmediği söylenebilir.

Tablo 2: Araştırmaya dâhil edilen haberlerdeki birincil aktörler

Birincil Aktörler	Sayı	Yüzde(%)
Marka/Özel kuruluşlar ve/veya yetkilileri	39	39,0
Hükümet yetkilisi	30	30,0
Kamu kuruluşları ve/veya yetkilileri	11	11,0
Aktör yok	6	6,0
Siyasi aktörler	5	5,0
Konunun uzmanları	4	4,0
Ulusal/Uluslararası raporlar/metinler	3	3,0
Vatandaşlar	2	2,0
Toplam	100	100,0

Çerçevesiz haberler incelendiğinde haberlerin 39'unda (%39,0) marka/özel kuruluşlar ve/veya yetkililerin, 30'unda (%30,0) hükümet yetkililerinin, 11'inde (%11,0) ise kamu kuruluşları ve/veya yetkililerinin birincil aktör olarak yer aldığı belirlenmiştir. Haberin birincil aktörlerin bu şekilde çıkmasında yenilenebilir enerji alanına devlet ile beraber özel sektörün de yatırımlar yapmasının etkili olduğu söylenebilir. Diğer taraftan çerçevesiz haberlerdeki aktörlere bakıldığında yalnızca 4 (%4,0) haberde uzman görüşlerine yer verildiği görülmüştür. Ancak yenilenebilir enerji kaynaklarının enerji sektöründeki payının artması ve Türkiye'nin Avrupa'da ve Dünya'da yenilenebilir enerjide üst sıralarda yer alması bu konuda toplumun bilgilendirilmesini, farkındalığının artırılmasını gerektirmektedir. Bu nedenle uzman görüşlerini içeren haber sayılarının artırılmasının konunun anlaşılmasında önemli olduğu düşünülmektedir.

Tablo 3: Araştırmaya dâhil edilen haberlerde öncelenen yenilenebilir enerji kaynağı

Öncelenen yenilenebilir enerji kaynağı	Öncelendiği haber sayısı	Öncelendiği haber yüzdesi (%)
Güneş enerjisi	47	32,6
Genel (herhangi bir yenilenebilir enerji kaynağına vurgu yapılmadan verilen haberleri kapsamakta)	41	28,5
Rüzgâr enerjisi	30	21,0
Hidroelektrik enerji	12	8,3
Biyoyakıt/Biyogaz enerjisi	11	7,6
Jeotermal enerji	3	2,0
Toplam	144	100

Analize tabi tutulan haberlerin 32'sinde öncelenen yenilenebilir enerji kaynaklarının neler olduğunun tespiti için birden fazla kodlama gerçekleştirilmiştir. İki yenilenebilir enerji kaynağı 24 haberde kodlanırken; üç yenilenebilir enerji kaynağı 5 haberde; dört yenilenebilir enerji kaynağı 2 haberde ve beş yenilenebilir enerji kaynağı 1 haberde kodlanmıştır. Bu nedenle incelenen haber sayısı ile öncelenen haber sayısında 44 haber fazla görülmektedir. Buna göre Tablo 3'teki verilere bakıldığında haberlerde en çok öne çıkarılan yenilenebilir enerji kaynağının %32,6'lık oranla güneş enerjisi olduğu bunu

%21,0 oranla rüzgâr enerjisinin takip ettiği görülmektedir. Hidroelektrik enerjisi (%8,3) ve biyoyakıt enerjisinin (%7,6) de önemli ölçüde öncelendiği belirlenirken jeotermal enerjinin (%2,0) çok az öncelendiği tespit edilmiştir. Sabancı Üniversitesi İstanbul Uluslararası Enerji ve İklim Merkezi (IICEC, 2022, s.109) tarafından yayınlanan Türkiye Yenilenebilir Enerji Görünümü 2022 raporuna göre, Türkiye'de enerjinin kurulu kapasitesinde yaşanan büyümede rüzgâr ve güneş enerjisi itici gücü oluşturmaktadır. 2016-2021 döneminde rüzgâr ve güneşten sağlanan yıllık net kapasite artışı %53 iken 2022 yılında bu oran %60'lara ulaşmıştır. Buna göre haberlerde rüzgâr ve güneş enerjisinin öncelenmesinin ülkemizin jeopolitik konumundan dolayı en fazla sahip olduğu yenilenebilir enerji kaynağının rüzgâr ve güneş olmasından kaynaklı olduğu söylenebilir.

Analizde hiçbir enerji kaynağına vurgu yapılmadan yenilenebilir enerjinin genel olarak verildiği haberlerin 41 (%28,5) olduğu belirlenmiştir. Bu türden haberlerin çoğunluğu yenilenebilir enerjiden toplam sağlanan elektrik üretim miktarını, bu alana yapılması gereken yatırımları veya yenilenebilir enerjinin çevreye olan katkılarının neler olduğunu vurgulayan haberler oluşturmaktadır.

Tablo 4: Araştırmaya dâhil edilen haberlerin çerçevesi

Haberlerin Çerçevesi	Sayı	Yüzde (%)
Ekonomik Sonuçlar	63	63,0
Çevre	15	15,0
Teknoloji	14	14,0
Eğitim	5	5,0
Sorumluluk	1	1,0
İnsan ilgisi	1	1,0
Çatışma	1	1,0
Toplam	100	100,0

Literatürde konuya ilişkin çalışmaların da gösterdiği üzere yenilenebilir enerji haberlerinin genel anlamda ekonomi, politika, çevre ve teknoloji olarak çerçevelendiği görülmüştür. Türkiye 7 Ekim 2021 tarihinde imzalamış olduğu Paris Anlaşması ile birlikte karbon emisyonunu azaltma amacıyla yenilenebilir enerjiye ağırlık vereceği bir politika izleyeceğini onaylamıştır. Bundan dolayı devlet ve özel sektör desteğiyle yenilenebilir enerjiye birçok yatırım yapılmaya başlanmış, fosil yakıtlardan yenilenebilir enerji kaynaklarına dönüşü gerçekleştirerek karbon emisyonunu düşürmek enerji ve çevre alanında devlet politikası haline gelmiştir. Çalışmada bu sebepten dolayı önceki çalışmalarda yeralan politika çerçevesinin bu çalışmada oluşturulmasına ihtiyaç duyulmamıştır. İncelenen haberlerin önemli bir kısmında bu durumun açıkça görüldüğü nitel analiz bölümünde örnek haberler ile serimlenmiştir.

Gerek genel çerçeveleme çalışmalarında gerek yenilenebilir enerji bağlamında gerçekleşen çerçeveleme çalışmalarında ekonomi çerçevesi sıklıkla kullanılmaktadır. Buna göre çalışma özelinde de ekonomik sonuçlar çerçevesinin

%63,0'lık oranla 63 haberlerde en sık karşılaşılan çerçeve olduğu tespit edilmiştir. Çevre (%15,0) ve teknoloji (%14,0) bağlamında çerçevelenen

haberlerin oranlarının birbiri ile yakın olduğu ve önemli ölçüde bu çerçevelerde haber yapıldığı elde edilen bulgular arasında yer almaktadır. Diğer taraftan sorumluluk (%1,0), insan ilgisi (%1,0) ve çatışma (%1,0) bağlamında çerçevelenen haber oranlarının oldukça düşük olduğu tespit edilmiştir.

Bu çalışmada, konuya ilişkin önceki çalışmalardan farklı olarak ‘eğitim’ bağlamında bir çerçeve olduğunun izleri tespit edilmiştir. Eğitim çerçevesi ile ilgili haberlerin sayısı (5) düşük olmakla birlikte bu tür bir çerçevenin varlığı sözkonusudur. Nitekim hem Türkiye hem de dünyada yenilenebilir kaynaklardan enerji üretimi nispeten yeni sayılabilecek bir durumdur. Bundan dolayı yenilenebilir enerjinin ne olduğu, yenilenebilir enerji kaynaklarından enerji üretimin nasıl sağlandığı ve bu alana ilişkin teknolojilerin, hammaddelerin neler olduğunun bilgilerinin haberler aracılığı ile verilmesinin önem arz ettiği düşünülmektedir. Yapılan inceleme sonucunda söylenebilir ki gelecekte bu çerçeveye dâhil olan haberlere sıklıkla rastlanması söz konusu olabilir.

Tablo 5: Araştırmaya dâhil edilen haberlerin kategorisi

Haberin Kategorisi	Sayı	Yüzde (%)
Ekonomi	70	70,0
Gündem	7	7,0
Dünya	7	7,0
Eğitim	5	5,0
Teknoloji	4	4,0
Avrupa	3	3,0
Haberler	3	3,0
Spor	1	1,0
Total	100	100,0

Çerçevelemeye dâhil edilen haberlerin kategorilerine baktığımızda incelenen 100 haberin 70’inin (%70) ekonomi kategorisinde yer aldığı geri kalan 30’unun (%30) ise diğer haber kategorilerinde olduğu görülmüştür. Gerçekleştirilen çerçeve analizinde de haberlerin 63’ünün (%63,0) ekonomik sonuçlar çerçevesinde kodlandığı Tablo 4’te gösterilmiştir. Buna göre yenilenebilir enerjiye yönelik haberlerin çoğunlukla ekonomi ağırlıklı olduğu ifade edilebilir. İncelemeye tabi tutulan haberlerin 7’si Dünya, 3’ü Avrupa olmak üzere 10’u yurtdışı olarak kategorileştirilmiştir. 100 haber içerisinde 10’unun yenilenebilir enerjiye yönelik

yurtdışında gerçekleşen olayları gösteriyor olması bu alanda dünyadaki gelişmelerin neler olduğunun izlendiğini göstermesi adına önemli bir veri sunmaktadır. Altuntaş ve Turan (2018, s. 747) yenilenebilir enerji haberlerinin medyada çoğunlukla teknik ve ekonomik boyut ile ele alındığını, yenilenebilir enerjinin sürdürülebilirliği/sürdürülebilirliği ile ilgili olan ekolojik yani çevre boyutunun medyada sınırlı olarak yer aldığını belirtmektedirler. Buna istinaden incelemede eksikliği hissedilen bir haber kategorisinin çevre olduğu söylenebilir. Yenilenebilir enerji ile ilgili yapılan çerçeveleme çalışmalarında çevre önemli bir çerçeve olarak ele alınmaktadır. Nitekim yapılan bu çalışma ilede Tablo 4'te görüldüğü üzere çevre çerçevesinin en çok haber içeren ikinci çerçeve olduğu tespit edilmiştir. Açıkça görülmektedir ki haberler çevre bağlamında hazırlanmış olsa dahi ekonomi veya diğer kategoriler altında yayınlanmaktadır.

Tablo 6: Araştırmaya dâhil edilen haberlerin niteliği

Haberin Niteliği	Sıklık	Yüzde
Olumlu	92	92,0
Olumsuz	3	3,0
Nötr	5	5,0
Toplam	100	100,0

İncelenen 100 habere bakıldığında gazetenin yenilenebilir enerjiyi odağına alan haberlerin 92'sinin (%92,0) olumlu çerçeve çizdiği görülmektedir. Haberlerin 5'inin (%5,0) ise nötr olduğu belirlenmiştir. Konu itibarı ile yenilenebilir enerjinin hem dünya hem de ülke ekonomisine katkısının bulunması, fosil yakıtların neden olduğu çevresel etkileri azaltması haberlerin çoğunluğunun olumlu bir çerçevede ele alınmasının nedeni olduğu söylenebilir. Yenilenebilir enerjiye yönelik nötr çerçeve sergileyen haberler ise Eğitim kategorisinde olan, yani yenilenebilir enerji hakkında genel, bilgilendirici içerikler sunan haberler olduğu belirlenmiştir. Diğer taraftan incelenen dönemde yenilenebilir enerjiye yönelik haberlerin 3'ünün (%3,0) olumsuz bir çerçeve çizdiği tespit edilmiştir.

3.3.2. Nitel Bulgular

Haberlerde yer alan çerçeveleri derinlemesine incelemek için gerçekleştirilen nitel araştırmada haberlerin detaylarına bakılmış, veriler örnek haberlerle sunulmuştur. Görsel 1’de ise çerçevelenen 100 haberin başlıklarında en sık geçen kelimeler, MAXQDA 2022 nitel veri analiz programı aracılığı ile oluşturulan kelime bulutunda gösterilmektedir. Buna göre çerçevelenen haberlerde en fazla ‘enerji’, ‘Türkiye’, ‘bakan’, ‘yenilenebilir’, ‘yeşil’ kelimeleri göze çarpmaktadır. Buradaki ‘bakan’ kelimesi bir hükümet yetkilisini nitelemektedir; ‘yeşil’ kelimesinin çevreye olumsuz etkileri olmayan, temiz ve yenilenebilir enerjiye harcanan sermayeyi nitelediği görülmektedir. Tüm bunların yanında, yenilenebilir enerjiye olan yatırımlar ekonomik bağlamda “yeşil yakınma” ve “yeşil finans” olarak ifadeleştirilmektedir. Öte yandan Görsel 2’de ise en fazla vurgulanan kelimelerin sıklıkları gösterilmektedir. Buna göre ‘enerji’ kelimesi 23, ‘bakan’ kelimesi 17, ‘Türkiye’ kelimesi 13, ‘yenilenebilir’ kelimesi 11 ve ‘yeşil’ kelimesi 11 haberin başlığında yer almaktadır. Haberlerin hangi çerçevelerde sunulduğunu gösteren nicel analizin Tablo 4’ünde ekonomi çerçevesinin ilk sırada çevre çerçevesinin ise ikinci sırada olduğu tespit edilmişti. Nitel analiz sonuçlarında çıkan kelimeler de bu çerçevelere gönderme yapmaktadır.

Görsel 1: Çerçevelenen haberlerin kelime bulutu

Görsel 2: Çerçevlenen haberlerin sözcük frekansı

Sözcük	Sözcük uzunluğu	Frekans	%	Derece	Belgeler	Belgeler %
enerji	6	23	3,03	1	1	100,00
bakan	5	17	2,24	2	1	100,00
türkiye	7	13	1,72	3	1	100,00
yenilenebilir	13	11	1,45	4	1	100,00
yeşil	5	11	1,45	4	1	100,00
için	4	9	1,19	6	1	100,00
ve	2	9	1,19	6	1	100,00
den	3	8	1,06	8	1	100,00
ilk	3	8	1,06	8	1	100,00
kurum	5	8	1,06	8	1	100,00
de	2	7	0,92	11	1	100,00
dönmez	6	7	0,92	11	1	100,00
e	1	7	0,92	11	1	100,00
milyar	6	7	0,92	11	1	100,00
milyon	6	7	0,92	11	1	100,00
açıklaması	10	6	0,79	16	1	100,00
enerjide	8	6	0,79	16	1	100,00
iklim	6	6	0,79	16	1	100,00
ye	2	6	0,79	16	1	100,00
ab	2	5	0,66	20	1	100,00
bir	3	5	0,66	20	1	100,00
doğal	5	5	0,66	20	1	100,00
finansman	9	5	0,66	20	1	100,00
güneş	5	5	0,66	20	1	100,00

Ekonomik Sonuçlar Çerçevesi

Yenilenebilir enerji kaynaklarından elde edilen veya edilecek olan enerji miktarlarını, bu alandaki teşvikleri, yatırımları, yenilenebilir enerji kaynağının türünü önceleyecek şekilde sunulan haber başlıklarına örnekler; “AB, artan fiyatlara karşı yenilenebilir enerjiye hız veriyor” (Hürriyet, 25 Ekim 2021), “Rüzgârda 8 ayda devreye alınan kapasite yıllık bazda yüzde 180 arttı” (Hürriyet, 25 Ekim 2021), “Kalyon Enerji’ye 812 milyon dolarlık finansman” (Hürriyet, 30 Kasım 2021), “Yenilenebilir enerjide finansın rolü büyük” (Hürriyet, 9 Aralık 2021), “Bakan Dönmez’den enerjideki fiyat artışına karşı yerli ve yenilenebilir kaynak çağrısı” (Hürriyet, 22 Şubat 2022), “Yeşil enerji kullanana da teşvik geliyor” (Hürriyet, 8 Mart 2022) şeklindedir.

Haberlerin başlığında veya girişinde yer almadığı halde ara başlıklarda yenilenebilir enerji vurgusu olan haberler de mevcuttur. Bu türden haberler genellikle hükümet veya kuruluş yetkililerin açıklamalarını oluşturmaktadır. Örneğin: “Bakan Dönmez: Doğalgaz müjdesi için gün sayıyoruz” (Hürriyet, 10 Kasım 2021).

Bunların yanı sıra başlıkta, girişte veya ara başlıklarda yenilenebilir enerji ile ilgili bir detay olmamasına karşın haberin genelini yenilenebilir enerji ile ilgili

olduğu haberler de mevcuttur. Bu türden haberlere örnekler; “Tüpraş’tan yatırım açıklaması! 2050 yılına kadar 10 milyar dolar” (Hürriyet, 24 Kasım 2021), “Elektrik üretim kaynakları çeşitlendirilmeli” (Hürriyet, 06 Mart 2022) şeklindedir.

Çevre Çerçevesi

Yenilenebilir enerjinin çevreye olan katkılarının neler olduğunu, bu konuda devlet veya özel sektör tarafından gerçekleşen çevreci projeleri, yeşil kalkınma hedefini, sera gazı ve karbon nötrü azaltma, gerçekleşen iklim şuralarına yapılan vurguları içeren haberler bu çerçeve bağlamında yer almıştır. Yanı sıra çevre olarak çerçevelenen haberlerin aktörleri genel olarak örnek haberlerden de görüleceği üzere hükümet yetkilileri olmaktadır. Bunun nedeni de gerçekleşen zirvelere, projelere, toplantılara katılımın hükümet yetkilileri tarafından yoğun olarak sağlanmış olmasıdır. Bu çerçeveye örnek haberler; “Bakan Kurum: Türkiye, yeşil kalkınma devriminde başarı hikayesi yazacaktır” (Hürriyet, 11 Ocak 2022), “Dev şirketin Türkiye’de 2023 hedefi: Karbon nötr” (Hürriyet, 10 Ocak 2022), “Emine Erdoğan, Sıfır Atık Zirvesi 2021’e video mesajla katıldı” (Hürriyet, 15 Ekim 2021), “Bakan Karaismailoğlu: TCDD çevreci projelerle temiz enerjinin lokomotif olacağı” (Hürriyet, 24 Ekim 2021), “Bakan Kurum’dan ‘İklim Dostu Sanayi Dönüşümü’ açıklaması” (Hürriyet, 9 Ekim 2021), şeklindedir.

Teknoloji Çerçevesi

Yenilenebilir enerjiye ilişkin gerçekleşen yenilikleri, yarışmaları kapsayan bu çerçeveye ilişkin haberlerde başlıkta yenilenebilir enerjiye ilişkin bir ibare olmasına karşın girişte ve haber bütünlüğünde yenilenebilir enerjiye veya yenilenebilir enerji kaynağına vurgu yapıldığı görülmüştür. Bu haberlere örnekler; “Yeni nesil çevre ve enerji teknolojileri TEKNOFEST’te” (Hürriyet, 16 Şubat 2022), “THY, çevreci yakıtla ilk uçuşunu Paris’e yaptı” (Hürriyet, 02 Şubat 2022), “Yosundan jet yakıtı üretecek... Avrupa’nın tek tesisinde ilk test” (Hürriyet, 07 Ocak 2022), “Otonom araç ve mobilite iş birliği” (Hürriyet, 08 Ocak 2022) şeklindedir.

Çerçevelenen haberler içerisinde kritik mineraller/madenler üzerinden temiz enerjiyi ele alan haberler de mevcuttur. Örneğin, “Taş devri teknolojisi” (Hürriyet, 13 Ocak 2022). Enerji santrallerinin inşasından güneş panellerinin, rüzgâr türbinlerinin, elektrikli araç ve enerji depolama birimleri olan bataryaların üretimine kadar temiz enerji ile ilişkili birçok alanda hammadde olarak kullanılan litium, nikel, kobalt, manganez, grafit, germanyum, berilyum, tellür gibi mineraller kritik mineraller olarak tanımlanmaktadır (Kakışım, 2022, s.105). International Energy Agency (IEA, Tarih Yok)’ye göre de kritik mineraller, rüzgâr türbinleri

ve elektrik şebekelerinden elektrikli araçlara kadar günümüzün hızla büyüyen temiz enerji teknolojilerinin çoğunda temel bileşenlerdir.

Eğitim Çerçevesi

Araştırmacılar tarafından incelemeye tabi tutulan haberlerde izine rastlanılan, yenilenebilir enerji ve kaynakları hakkında bilgi veren eğitim çerçevesine ilişkin haber örnekleri şunlardır; “Hidroelektrik enerji yenilenebilir bir enerji mi yoksa yenilenemez mi?” (Hürriyet, 16 Aralık 2021), “Yenilenebilir enerji kaynakları nelerdir ve isimleri nedir? Yenilenebilir enerji kaynakları nerelerde kullanılır ve özellikleri” (Hürriyet, 26 Ocak 2022), “Doğal kaynak nedir ve doğal kaynaklar nelerdir? Doğal kaynaklar sınırsız mıdır” (Hürriyet, 12 Ocak 2022).

Eğitim çerçevesinde yer alan haberlere bakıldığında zaman başlıklarının soru cümleleri ile kurulduğu, yenilenebilir enerjinin nasıl tanımlandığına ve kaynaklarının neler olduğuna vurgu yapıldığı görülmektedir. Haberlerin girişlerinde de aynı soru cümlelerinin sürdürüldüğü ve paragrafın ‘derledik’ kelimesi ile bitirildiği dikkatlerden kaçmamaktadır. Buna göre gazetenin konunun önemini farkında olduğunu ve konu hakkında kamuoyuna yönelik bilgilendirme, zihinlerdeki soru işaretlerini giderme amacı taşıdığını ifade edebiliriz.

Sorumluluk Çerçevesi

İklim krizinin etkilerinin azaltılmasında önemli bir payı bulunan yenilenebilir enerji konusunda devletlere, hükümetlere, bireylere yüklenen sorumlulukları belirten çerçeve kapsamında 1 habere ulaşılmıştır. Bu haberin aktörü hükümet yetkilisi olarak karşımıza çıkmaktadır. “Bakan Kurum COP26 Zirvesi’nde önemli mesajlar...Dünyaya çağrı: Sorumluluğu olan ülkeler elini taşın altına koymalı” (Hürriyet, 09 Kasım 2021) başlıklı haberde Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanı Murat Kurum’un İskoçya’nın Glaskow kentinde düzenlenen Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi 26. Taraflar Konferansı’nda (COP26) gerçekleştirmiş olduğu konuşma haberleştirilmiştir.

İnsan İlgisi Çerçevesi

Çerçeveleme araştırmalarında sıkça karşılaşılan insan ilgisi çerçevesi bu çalışmada yalnızca 1 haberde çerçevelenmiştir. “Dört ödülün üçü Ege’ye” başlıklı haberde özel bir banka ile bir derneğin iş birliğinde düzenlenen “Türkiye’nin Kadın Girişimcisi Yarışması”nda güneş enerjisi özelinde yenilenebilir enerjiye yönelik kurduğu şirketle ödüle layık görülen iş insanı bir kadının hikâyesi aktarılmaktadır (Hürriyet, 8 Mart 2022).

Çatışma Çerçevesi

Türkiye’deki mevcut iktidarın enerji politikalarına yönelik ana muhalefet partisinden gelen eleştiri üzerine yapılandırılan “‘Dağıtım bedeli GES’leri etkiler”” (Hürriyet, 17 Ocak 2022) başlıklı haber, çatışma çerçevesine örnektir. Haberde, hükümetin yenilenebilir enerji konusunda gerçekleştirdiği ekonomi politikasının güneş enerjisi özelinde yenilenebilir enerjiyi sekteye uğratacağı vurgusuyla taraflar arası politik bir çatışmanın örneği görülmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Türkiye’nin yenilenebilir enerjiye dönük girişimlerinin neler olduğunu tespit etmeyi ve medyanın konuyu nasıl çerçevlendirdiğini amaçlayan bu çalışmada hem çerçeve çalışmalarında en sık kullanılan çerçevelere (insan ilgisi, sorumluluk yükleme, çatışma ve ekonomik sonuçlar) hem de yenilenebilir enerji ile ilgili çalışmalarda en sık kullanılan çerçevelere (çevre, teknoloji) yer verilmiştir. Yanı sıra tümevarım yönteminden yararlanarak incelenen haberler sonucunda araştırmacılar tarafından ‘eğitim’ çerçevesi oluşturulmuştur.

Hürriyet gazetesi örnekleminde anahtar kelimeler ile ulaşılan haberlerden köşe yazıları ve advertorial haberlerin elenmesi sonucunda 962 haber incelenmiş ve bu haberlerden 100’ü çerçevelenmiştir. Buna göre çalışmada, toplam haber sayısının çerçevelenen haber sayısına oranının % 10,4 olduğu sonucuna erişilmiştir. Bu da yenilenebilir enerji haberlerinin Türk internet medyasında yoğun olmasa dahi sıklıkla yer aldığını göstermektedir. Haberlerde yer alan aktörlerin ise %39’unun marka/özel kuruluşlar ve/veya yetkilileri yine yaklaşık

%30’unun hükümet yetkilisi olduğu ve %11’inin kamu kuruluşları ve/veya yetkilileri olduğu görülmüştür. Konunun uzmanların aktör olarak yer aldığı haberlerin ise %4 olduğu görülmüştür. Bu noktada belirtmek gerekir ki Yenilenebilir Enerji Kaynaklarını Destekleme Mekanizması (YEKDEM) aracılığıyla sağlanan teşviklerin de katkısıyla yenilenebilir enerji alanında marka/özel kuruluşlarının etkin rol oynadığı tahmin edilmektedir.

Haberlerde herhangi bir yenilenebilir enerji kaynağını incelemeyen, kelimenin genel anlamıyla yapılan haberlerin oranı % 47 olmakla beraber haberlerde yenilenebilir enerji kaynağı olarak güneş ve rüzgâr enerjisinin öne çıktığı görülmüştür. Bunun yanında hidroelektrik enerji ve biyoyakıt/biyogaz enerjisinde Türkiye’de yenilenebilir enerji kaynağı olarak kullanıldığına yönelik haberlerin olduğu belirlenmiştir.

Araştırma kapsamında yapılan çerçeveleme analizinde incelenen 100 haberin

%63'ünün ekonomik sonuçlar bağlamında, % 15'inin çevre ve %14'ünün teknoloji bağlamında çerçevelendiği belirlenmiştir. Sorumluluk, insan ilgisi ve çatışma çerçevesi bağlamında sunulan haberlerin neredeyse hiç olmadığı tespit edilmiştir. Çalışmadan çıkan bir başka sonuç, çerçevelenen haberlerin % 94'ünün olumlu bir çerçeve çizdiği'dir. Bu sonuçlar önceki çalışmalarla (Heras-Saizarbitoria vd., 2011; Nuortimo vd., 2018; Reetz vd., 2019) benzer niteliktedir.

Araştırma sonucunda elde edilen bir başka sonuç ise yenilenebilir enerji ile ilgili olarak 'eğitim' şeklinde kavramsallaştırılabilecek bir çerçevenin belirmeye başladığıdır. Eğitim bağlamında çerçevelenen haberlerin sayısı çok olmasa da bu çerçeve yeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye, yenilenebilir enerjide önemli bir noktaya gelse de yenilenebilir enerji kaynaklarının neler olduğu, nasıl üretildiği, üretiminde kullanılan teknolojilerin ne tür hammaddelere ihtiyaç duyduğu, çevreye olan fayda-zararlarının neler olduğu ve hangi alanlarda kullanıldığı ile ilgili olarak toplumu eğiten, bilgilendiren haberlerin daha çok artacağı çalışma kapsamında öngörülen sonuçlardan biridir. Oral (2020, s.389), eğitim ve medya aracılığıyla toplum tarafından yenilenebilir enerjiye yönelik bir farkındalık oluşturulduğunu ve bu farkındalığın da büyük oranda olumlu olduğunu belirtmektedir.

Haberlerde açıkça görülmüştür ki Türkiye, taraf olduğu Paris Anlaşması'nın belirlediği hedefleri gerçekleştirmek adına önemli girişimlerde bulunmaktadır. Özellikle de Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı ve Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı eliyle yenilenebilir enerji kaynaklarına ve bu kaynaklardan elde edilen enerjiye büyük önem vermektedir. Türkiye bu kapsamda Avrupa Birliği, Türk devletleri ile ulusal ve uluslararası zirvelere (COP26, 12. Boğaziçi Zirvesi) katılmakta, işbirliği (Türkiye ile Azerbaycan arasında 1. Enerji Forumu-Anlaşma) anlaşmaları yapmaktadır. Bunun yanında yenilenebilir enerji kaynaklarından enerji üretmek için üniversitelerle bilimsel ve teknolojik işbirlikleri yapılmaktadır. Buradan hareketle Türkiye'nin devlet ve özel sektör eliyle yenilenebilir enerji ile ilgili olarak gelecekte birçok yatırım ve üretime geçeceği ön görülmekte ve medyanın konu ile ilgili olarak daha çok haber yapmasının muhtemel ve gerekli olduğunu söylemek mümkündür. Yanı sıra enerji alanında yükselişe yeni geçen bu enerji kaynağı için Türkiye'nin gerçekleştirmiş olduğu bu girişimlerin mücadele bağlamında değerlendirilebileceği de söylenebilir. Tüm bunlara ek olarak, yenilenebilir enerji yatırımlarının ekonomik bağlamda 'yeşil kalkınma' ve 'yeşil finans' olarak ifade edildiği tespit edilmiştir.

Türkiye'deki medya literatüründe konunun ilk olarak ele alınması bu çalışmayı önemli kılmakla birlikte konunun birden çok bağlamı olmasından kaynaklı

olarak eksikliklerinin de olabileceği unutulmamalıdır. Bu çalışma ParisAnlaşması'nın hedefinin çekirdeği olarak görülen yenilenebilir enerjiye odaklanmıştır. Oysa konuyu farklı bağlamlarında ele alan, daha geniş örneklem grubuyla daha uzun süreyi kapsayan çalışmalar yapılabileceği gibi konu, ülkelerarası karşılaştırılmalı olarak farklı analiz yöntemleri kapsamında çalışılabilir.

Kaynakça

- Altuntaş, E. Ç., & Turan, S. L. (2018). Awareness of secondary school students about renewable energy sources. *Renewable Energy*, 116, 741-748. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2017.09.034>
- Arastaman, G., Fidan, İ. Ö., & Fidan, T. (2018). Nitel araştırmada geçerlik ve güvenilirlik: Kuramsal bir inceleme. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(1), 37-75. <http://dx.doi.org/10.23891/efdyyu.2018.61>
- Bateson, G. (1972). Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution and Epistemology. Chicago: Chicago University Press.
- Bilen, K., Ozyurt, O., Bakırcı, K., Karlı, S., Erdogan, S., Yılmaz, M., & Comaklı, O. (2008). Energy production, consumption, and environmental pollution for sustainable development: A case study in Turkey. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 12(6), 1529-1561. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2007.03.003>
- Delshad, A., & Raymond, L. (2013). Media framing and public attitudes toward Bio-fuels. *Review of Policy Research*, 30, 190-210. doi: 10.1111/ropr. 12009.
- De Vreese, C. H. (2005). News framing: Theory and typology. *Information Design Journal + Document Design*, 13(1), 51-62.
- Dinçer, I. (1999). Renewable energy and sustainable development: A crucial review. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 4 (2000), 157-175.
- Djerf-Pierre, M., Cokley, J. & Kuchel, L. J. (2015). Framing renewable energy: A comparative study of newspapers in Australia and Sweden. *Environmental Communication*, 10, 634–655. doi: 10.1080/17524032.2015.1056542
- Durur E., K. (2011). İnşacı yaklaşım içinde çerçeveleme kuramı ve haberin çerçevele nişi. *Atatürk İletişim Dergisi*, (2), 21-32.
- Edelman, M. (1993). Contestable categories and public opinion. *Political Communication*, 10, 231-242.
- Entman, R. (1991). Framing U.S. coverage of international news: Contrasts in narratives of the KAL and Iran air incidents. *Journal of Communication*, 41, 6-27.
- Entman, Robert M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, 43 (4), 51-58.

- Ergün, İ., & Aksoy, S. (2023). Paris İklim Anlaşmasına ilişkin internete yansıyan ulusal haberlerin içeriklerinin değerlendirilmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 149-164. <https://doi.org/10.17494/ogusbd.1248195>
- Gitlin, T. (1980). *The Whole World is Watching: Mass Media in The Making And The Unmaking Of The New Left*. California: University Of California Press.
- Goffman, E. (1989). *Frame Analysis – An Essay on The Organization of Experience* (1st ed.). Boston: Northeastern University Press.
- Graber, D. (1988). *Processing the news: How people tame the information tide*. New York: Longman.
- Haigh, M.M. (2010). Newspapers use three frames to cover alternative energy. *Newspaper Research Journal*, 31(2), 47-62. <https://doi.org/10.1177/073953291003100205>
- Heras-Saizarbitoria, I., Cilleruelo, E., & Zamanillo, I. (2011). Public acceptance of renewables and the media: An analysis of the Spanish PV solar experience. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 15(9), 4685-4696. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2011.07.083>
- Hussain, A., Arif, S. M., & Aslam, M. (2017). Emerging renewable and sustainable energy technologies: State of the art. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 71, 12-28. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2016.12.033>
- Hürriyet Gazetesi: <https://www.hurriyet.com.tr/>
- International Energy Agency-IEA (Tarih Yok). Critical minerals – The role of critical minerals in clean energy transitions. 10 Mayıs 2023 tarihinde <https://www.iea.org/topics/critical-minerals> adresinden alınmıştır.
- İnan, İ., Akbulut, İ., & Aslan, E. (2018). Enerji sorununun çözümünde yenilenebilir ve yenilenebilir enerji kaynaklarının yeri ve önemi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 120 (237), 11-40.
- Jiang, K., Ashworth, S., Zhang, S., & Hu, G. (2022). Print media representations of carbon capture utilization and storage (CCUS) Technology in China. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 155, 1-15. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2021.111938>
- Kakışım, C. (2022). Kritik minerallerin Türkiye'nin enerji dönüşümüne etkisi: Teknoloji bağımsızlığı açısından yeni jeopolitik tehdit. *Mukaddime*, 13(1), 101-124. <https://doi.org/10.19059/mukaddime.910508>
- Kavcıoğlu, Ş. (2019). Yenilenebilir enerji ve Türkiye. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 11(21), 209-227. <https://doi.org/10.14784/marufacd.623399>

- Kaygusuz, K. (2002). Renewable and sustainable energy use in Turkey: A review. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 6(4), 339-366. [https://doi.org/10.1016/S1364-0321\(01\)00007-7](https://doi.org/10.1016/S1364-0321(01)00007-7)
- Kılıç, D. (2022). Çerçeveleme kuramı, Ö. Özer (Ed.). *Anaakım medya kuramları* (ss.143-166). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Kılıç, S. (2021). Türk yazılı basınında Covid-19 haberlerinin çerçevesi. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (AKİL) Haziran (35), 317-337 <https://doi.org/10.31123/akil.888822>
- Kim, S. H., Besley, J. C., Oh, S. H., & Kim, S. Y. (2014). Talking about bio-fuel in the news: Newspaper framing of ethanol stories in the United States. *Journalism Studies*, 15(2), 218-234. <https://doi.org/10.1080/1461670X.2013.809193>
- Lyytimäki, J. (2018). Renewable energy in the news: Environmental, economic, policy and technology discussion of biogas. *Sustainable Production and Consumption*, 15, 65-73. <https://doi.org/10.1016/j.spc.2018.04.004>
- Maitra, R., Shukla, D., Janjua, L., & Raja, M. S. (2023). Implications of social media in sustaining renewable energy usage. M.J. Sajid & S.A.R. Khan (Ed.), *Implications of industry 5.0 on environmental sustainability* (ss.192-209). IGI Global.
- Melikoğlu, M. (2016). The role of renewables and nuclear energy in Turkey's Vision 2023 energy targets: Economic and technical scrutiny. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 62, 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2016.04.029>
- Moustakas, K., Loizidou, M., Rehan, M., & Nizami, A. S. (2020). A review of recent developments in renewable and sustainable energy systems: Key challenges and future perspective. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 119, 109418, 1-6. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2019.109418>
- Nuortimo, K., Härkönen, J., & Karvonen, E. (2018). Exploring the global media image of solar power. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 81, 2806- 2811. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2017.06.086>
- Oral, M. (2020). Yenilenebilir enerji kaynaklarına ilişkin bir farkındalık araştırması. *Türkiye Bilimsel Araştırmalar Dergisi*. 5(11), 387-397.
- Özarlan, H., & Güran, M. (2015). İletişim araştırmalarında çerçeveleme paradigması: Son döneme ait bir inceleme. *Selçuk İletişim*, 8(4), 32-48.
- Özer, S. (2020). İklim değişikliği ve çatışmalar. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 24(95), 45-73.
- Resmi Gazete (2005). Yenilenebilir enerji kaynaklarının elektrik enerjisi üretimi amaçlı kullanımına ilişkin kanun. 30 Ocak 2023 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/05/20050518-1.htm> adresinden alınmıştır.

- Rochyadi-Reetz M, Arlt D, Wolling J and Bräuer M (2019) Explaining the media's framing of renewable energies: An international comparison. *Frontiers in Environmental Science*. 7,119. 1-12. doi: 10.3389/fenvs.2019.00119
- Sabancı Üniversitesi IICEC, (2022). *Türkiye yenilenebilir enerji görünümü 2022*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi. 11 Mayıs 2023 tarihinde https://iicec.sabanci-univ.edu/sites/iicec.sabanciuniv.edu/files/inline-files/T%C3%BCrkiye_Yenilenebilir_Enerji_G%C3%B6r%C3%BCn%C3%BCm%C3%BC_Kitap__T%C3%BCrk%C3%A7e_.pdf adresinden alınmıştır.
- Saraç, D. Ç. (2018). Domuz gribi haberlerinde çerçeveleme: Hürriyet gazetesiörneği. *Global Media Journal: Turkish Edition*, 8(16). 161-185.
- Scheufele, B. (2004). Framing effects approach: A theoretical and methodological critique. *Communications*, 29, 401-428. <https://doi.org/10.1515/comm.2004.29.4.401>
- Stauffacher, M., Muggli, N., Scolobig, A., & Moser, C. (2015). Framing deepgeothermal energy in mass media: The case of Switzerland. *Technological Forecasting and Social Change*, 98, 60-70. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2015.05.018>
- Stephens, J. C., Rand, G. M., & Melnick, L. L. (2009). Wind energy in US media: A comparative state-level analysis of a critical climate change mitigation technology. *Environmental Communication*, 3(2), 168-190. <https://doi.org/10.1080/17524030902916640>
- Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2018). *On birinci kalkınma planı (2019-2023)*. 31 Ocak 2023 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Planı-2019-2023.pdf adresinden alınmıştır.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2023). Paris anlaşması 7 Ekim 2021. 31 Ocak 2023 tarihinde <https://www.mfa.gov.tr/paris-anlasmasi.tr.mfa> adresinden alınmıştır.
- T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (2023a). Elektrik. 30 Ocak 2023 tarihinde <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-elektrik> adresinden alınmıştır.
- T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (2023b). *Türkiye elektrik enerjisi talep projeksiyonu raporu (2020-2040 Dönemi)*. 31 Ocak 2023 tarihinde https://enerji.gov.tr/Media/Dizin/EIGM/tr/Raporlar/ENTAP/114176-turkiye_elektrik_enerjisi_talep_projeksiyonu_raporu.pdf adresinden alınmıştır.
- The World Commission on Environment and Development (1987). Report of the world commission on environment and development: Our common future. 31 Ocak 2023 tarihinde <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf> adresinden alınmıştır.

- Tuchman, G. (1978). *Making News, A Study in The Construction Of Reality*. New York: Knopf,
- TÜBİTAK-Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (2004). *Ulusal bilim ve teknoloji politikaları 2003-2023 strateji belgesi*. 2003-2023. 01 Şubat 2023 tarihinde https://www.tubitak.gov.tr/tubitak_content_files/vizyon2023/Vizyon2023_Strateji_Belgesi.pdf adresinden alınmıştır.
- TÜİK-Türkiye İstatistik Kurumu (2022). *Enerji kaynaklarına göre elektrik enerjisi üretimi ve payları*. 30 Ocak 2023 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/Get-Kategori?p=cevre-ve-enerji-103&dil=1> adresinden alınmıştır.
- Valkenburg, S. M., Semetko, H. A., & De Vreese, C. H. (1999). The effects of news frames on readers' thoughts and recall. *Communication Research*, 26(5), 550-569. <https://doi.org/10.1177/009365099026005002>
- Wright, W., & Reid, T. (2011). Green dreams or pipe dreams?: Media framing of the US biofuels movement. *Biomass and Bioenergy*, 35(4), 1390-1399. <https://doi.org/10.1016/j.biombioe.2010.07.020>
- Yağlı, S. (2009). Direne(meye)n aktörlerin galibiyetsiz savaşı: Gerçeklik ve medyadaki inşası. İ. Parlak (Ed.), *Medyada gerçekliğin inşası: Türk medya söylemine eleştirel bir bakış* (ss. 1-76). Konya: Çizgi Yayınevi.
- Yenilenebilir Enerji Araştırmaları Derneği (2023). Yenilenebilir enerji nedir?. 30 Ocak 2023 tarihinde https://yenader.org/tr_tr/blog/service/yenilenebilir-enerji-nedir/ adresinden alınmıştır.
- Zobeidi, T., Komendantova, N., & Yazdanpanah, M. (2021). Social media as a driver of the use of renewable energy: The perceptions of instagram users in Iran. *Energy Policy*, 161. 10.1016/j.enpol.2021.112721
- Zukas, K. J. (2015). New media, new structures: How digital journalists frame renewable energy stories. *GSTF Journal on Media & Communications (JMC)*, 2,1-8. <https://doi.org/10.3389/fenvs.2019.00119>

ISBN: 978-625-6971-83-7

BÖLÜM 25

DOĞU AVRUPA ÜLKELERİNDE REFAH REJİMİ OLGUSUNUN DÖNÜŞÜMÜ

Doç. Dr. Bora BALUN¹

1. Giriş

Özellikle sanayileşmeyle ortaya çıkan işsizlik ve güvencesizliğe karşı bir tepki olarak devlet-toplum arasındaki ilişkiyi düzenleyen siyasal, ekonomik ve kültürel haklar daha sık tartışılmaya başlanmıştır. Bu tartışmalar devletin yasal ve kurumsal düzenlemeler aracılığıyla gerçekleştirdiği sosyal politika uygulamalarına olumlu derecede yansımış, sosyal sorunlar karşısında geliştirilen refleksler aynı zamanda refah devleti anlayışının da önünü açmıştır (Şişman, 2002, s. 141). Bu bağlamda, söz konusu gelişmelere paralel olarak ve bir anlamda sosyal politika çabalarının birikimi şeklinde değerlendirilebilecek refah rejimlerinin kökenlerinin, ülkelerin kendi tarihi mirasına dayandığı söylenebilir. Dolayısıyla ülkelerin kendine özgü sosyo-ekonomik, politik ve tarihi tecrübelerinden kaynaklanan motivasyonlarında etkisiyle, refah devletlerinin içerdđi politikalar birey ve toplumun ele alınışı noktasında farklılıklar yaratmıştır. Bu olgu, tek ve evrensel bir refah devleti yapısının oluşumunu sınırlarken, aynı zamanda farklı refah rejimlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Fakat ortaya çıkan alternatif sınıflandırmalar ve bünyesindeki belirgin farklılara rağmen, bu rejimlerin benzer hedeflere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Zira öncelik sıralaması değişmekle birlikte, refah devletinin geleneksel yapısında ekonomik faaliyetlerin desteklenmesi, tam istihdamın sağlanması, yoksul ve güçsüz konumdaki bireylere yönelik sosyal risklere karşı koruyucu tedbirlerin geliştirilmesi, ücretler, gelir dağılımı, ücretli istihdam dışındaki gruplara yönelik eşitsizliğin azaltılması gibi temel hedefler bulunmaktadır.

Refah rejimine dair deneyimler dikkate alındığında, genellikle parlamenter demokrasiyle yönetilen ve/ya piyasa ekonomisinin hâkim olduğu ülkelerde daha yaygın bir uygulama alanı bulmuştur. Buna karşın, komünist rejimle yönetilen ülkelerde ise (komünizm döneminde) bu anlayışla çok sık karşılaşılmamaktadır.

¹ Karabük Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ORCID: 0000-0002-4933-2271

Çünkü sosyal haklar medeni ve siyasal haklar üzerine kurgulandığından, bu haklar refah devletinin de temelini oluşturmuş ve komünist rejimlerde önemli ölçüde sınırlandırmıştır. Ancak klasik refah rejimlerinin özellikleriyle tam olarak örtüşmese de toplum refahını ilgilendiren konularda rejim tarafından kolektif sorumluluk üstlenilmiş ve kurumsal yapı oluşturulmuş, devlete vatandaşlarının refahı açısından özel bir önem atfedilmiştir. Bununla birlikte, Sovyet sistemindeki sosyal politikalar ve haklar zaman içerisinde önemli ölçüde değişmiştir. Bu değişimi besleyen kültürel, politik ve ekonomik birçok unsur bulunmaktadır. Örneğin medeni, sosyal ve siyasal hakların eksikliğinin kitlesel yoksullukla birleşmesi 1956 yılında Polonya’da ayaklanmalara yol açarken, Macaristan’da toplumsal talepleri içeren devrime katkı yapmıştır. Bu ve benzeri hareketler devlet-vatandaş arasındaki ilişkide değişime neden olurken, sosyal politikalara yönelik dönüşüme hız kazandırmış ve sosyal harcamalar artarken yeni sosyal kurumlar teşkil edilmeye başlanmıştır. Bu noktadan hareketle, komünist rejimin sosyal politikalara dair gelişim çizgisini komünizmin ilk yıllarından 1960’lı yıllara kadar geçen dönem ve 1960’lı yıllardan komünizmin çöküşüne kadar geçen dönem olmak üzere iki başlıkta ele almak mümkündür. 1960’lı yıllara kadar geçen dönemin temel özelliğini yerel ölçekteki sosyal politika uygulamalarıyla, 1960’lı yıllarda başlayan ikinci dönemin temel özelliğini ise daha evrensel sosyal politikaların uygulama alanı bulmasıyla özetlenebilir (Szikra ve Tomka, 2009, s. 22).

1980’li yılların sonunda ortaya çıkan gelişmeler ise Sovyet tipi sosyal politika-refah rejimi arasındaki ayrımı daha da netleştirmiştir. Nitekim 1980’lerin sonunda ortaya çıkan toplumsal gelişmeler, Sovyet etkisindeki komünist rejimlerin sonunu hazırlamış; siyasal, kültürel ve ekonomik alanda yeniden yapılanmaya gidilmiştir. Günümüzde Doğu Avrupa Refah Rejimleri başlığında sınıflandırılan ülkelerde sistemin çöküşüne kadar eski Sovyet türü ekonomi anlayışı hakimiyetini sürdürmüş ve toplumun refah seviyesinin yükseltilmesiyle tam istihdam arasında paralellik kurulmuştur. Rejim değişimiyle birlikte başlayan dönüşüm sürecinde serbest piyasa anlayışının benimsenmesi ve devamındaki özelleştirme hareketlerinin etkisi refah politikalarına da yansımıştır. Fakat benimsenen yöntemlerin Esping–Andersen (1990) tarafından çerçevesi çizilen refah rejimleri sınıflandırmasına uymadığı ve buna paralel olarak mevcut sınıflandırmaların ise Doğu Avrupa’da ortaya çıkan yeni demokrasileri içermediği görülmüştür. Dolayısıyla geleneksel refah devleti yaklaşımlarındakine benzer izler taşıyan “Doğu Avrupa Refah Rejimleri” başlığında yeni bir refah rejimi türü ortaya çıkmıştır.

2. Doğu Avrupa Refah Rejiminin Kökeni

Doğu Avrupa Refah Modeli olarak tanımlanan kümede eski Sovyetler Birliği ve diğer komünist rejimle yönetilen ülkeler bulunmaktadır. Bu gruptaki ülkelerin

geçmiş deneyimleri dikkate alındığında; örneğin Sovyetler Birliğindeki ekonomik büyümede tarım alanında düşük verimlilikle kullanılan kaynakların sanayiye taşınmasının önemli bir etkisi olmuştur. Kaynak aktarımında ise Sovyet sistemi içerisindeki ekonomik kurumlar ağır piyasa kısıtlamaları nedeniyle sömürücü bir rol oynamıştır. Fakat ve özellikle de sömürücü kurumlar aracılığıyla bir miktar büyüme sağlanmış olmasına rağmen, teknoloji odaklı ve sürdürülebilir bir büyüme ortaya çıkmamıştır. Bununla birlikte hem ekonomik hem de siyasal kurumların kaynak ve çalışan örgütlenmesinde merkezi bir rol üstlenmesi ve yaptırımlar aracılığıyla bu rolünü derinleştirilmesi, bir süre sonra büyümeyi durma noktasına getirmiştir. Üstelik bu dönemde askeri alana yoğun kaynak aktarımıyla ortaya çıkan teknolojik ilerlemeden söz edilse de –uzay ve nükleer silah yarışında ABD’yi kısa süre içerisinde geçecek teknolojik ilerlemelere rağmen– geniş tabanlı ekonomik ve teknolojik gelişme sağlanamadığından, ekonomi 1980’lerde çökmeye başlamış ve Birlik 1990’larda tamamen dağılmıştır (Acemoğlu ve Robinson, 2020, s. 93-94). Diğer komünist rejimler de merkezinde devlet otoritesinin yer aldığı ve devlet tarafından sağlanan teşviklerle ekonomik ilerlemenin gerçekleştiği Sovyetler Birliğine paralel bir çizgi takip etmiş, Sovyet sisteminde olduğu gibi komünist rejimle yönetilen ülkeler 1980’lerde ortaya çıkan sosyo-ekonomik ve politik gelişmelerin etkisiyle 1990’lı yıllarda dağılmıştır.

Devletin yiyecek ve kira yardımları konusunda önemli bir görev üstlenmesi, tam istihdamın hedeflenmesi, sağlık hizmetlerinin ücretsiz sağlanması (ancak zaman içerisinde rüşvet bu hizmetin elde edilmesinde önemli bir faktöre dönmüştür), eğitim ve kültür hizmetlerinde devletin merkezi bir işleve sahip olması, çalışan kadınlar için üç yıllık çocuk bakım ödeneği sağlanması ve kadınların doğum sonrası işe dönme haklarının bulunması (özellikle Doğu Almanya ve Macaristan’da), devlet tarafından organize edilen sosyal güvenliğe dayalı emeklilik ve hastalık ücreti sisteminin bulunması, parti-devlet aygıtı arasında bir tür refah sözleşmesinin bulunması gibi yaklaşımlar kendine özgü niteliklere sahip komünist sosyal politikaların avantajlı tarafları arasında gösterilmiştir. Yetersiz düzeydeki işsizlik maaşları, parti-devlet bürokratlarının elde ettiği önemli ayrıcalıklar ve bu ayrıcalıkların istismar edilmesi, hastalık ve ölüm oranlarının yüksekliği, devlet tarafından sağlanan konutların dağıtımında ortaya çıkan adaletsizlikler, sosyal yardımların yetersizliği, toplumsal ihtiyaçların özerk olarak ifade edilememesi gibi başlıklar ise sistemin dezavantajlı tarafları arasında belirtmiştir (Deacon, 1993, s. 164).

3. Doğu Avrupa Refah Rejiminin Bugünü

Komünist sistemde topluma vaat edilen veya sunulan hizmetlerin yetersizliği, Acemoğlu ve Robinson (2020) tarafından belirtilen aksaklıklarla birleştiğinde dönüşüme dayalı yeni bir sosyal politika anlayışının öne açılmıştır (Dauderstädt,

2000, s. 65). Benimsenen yöntemin temelinde ise piyasa ekonomisi bulunmaktadır. Fakat Doğu Avrupa ülkelerinde piyasa ekonomisine geçişle birlikte sosyalist dönemde yaşanan göreceli düzeydeki pozitif gelişmelerin aksine işsizliğin artması, yaşam standartlarında gerileme ve yüksek enflasyon gibi negatif olgular ortaya çıkmıştır (Kağnıcıoğlu, 2013, s. 31). Sosyo-politik ve ekonomik bu gelişmelere tepki olarak 1990'lı yıllarla birlikte eski komünist rejime sahip ülkeler yeni sosyal politika reformları gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu reformların ortak özelliklerini şu şekilde özetlemek mümkündür (Sengoku, 2005, s. 232-233):

1) Devletin sosyal yardım alanından uzaklaşması: Birçok mal ve hizmete yönelik çeşitli sübvansiyonlar kaldırılmış veya askıya alınmış; sağlık ve sosyal bakım hizmetlerinden bazıları özelleştirilmiş; sivil toplum örgütleri veya sivil toplum kuruluşları gibi üçüncü sektör faaliyetleri teşvik edilmiştir.

2) Kurumsal olarak çoğullaştırılmış refah sisteminin başlatılması: Sosyal güvenlik fonlarının devlet bütçesinden karşılanmasına son verilmiş; emeklilik fonları sağlık sigortasından ayrılmış, sosyal güvenlik birkaç bağımsız kurum tarafından uygulanmaya başlanmış; bölgesel ve yerel yönetimlerin yetki ve sorumlulukları genişletilmiştir.

Yukarıda zikredilen gelişmeler ve 1990'lı yıllardaki siyasi değişikliklerden sonra eskiden komünist rejimle yönetilen Doğu Avrupa ülkelerinin, mevcut sosyal modelleri benimseyecekleri (Örneğin, Esping-Andersen'in 3'lü sınıflandırması) varsayılmıştır. Ancak bu ülkelerin sosyo-ekonomik, politik ve tarihi özellikleri, 1990 öncesi ortak geçmişleri ve siyasi yöntemlerindeki tecrübelerinden kaynaklanan dinamiklerinde etkisiyle farklı bir refah modeli ortaya çıkmıştır. Nitekim bir anlamda post-sosyalist refah sistemi olarak ifade edilebilecek Doğu Avrupa Refah Rejimi Modelinin diğer modeller ile örtüşmediği ve farklı özellikler sergilediği savunulmaktadır (Beblavý, 2008, s. 1).

Kendine özgü niteliklere sahip bu modelin güçlü yanları arasında, yoksulluğu önlemek için gelirin yeniden dağıtımı konusunda daha güçlü bir anlayışın benimsenmesi; kurumsal anlamda toplum temelli bakım hizmetlerinin varlığı; yaşlıları ve engellileri desteklemek amacıyla geliştirilen mevzuat, stratejiler ve planlara işlerlik kazandırılmaya çalışılması gibi uygulamaları örnek göstermek mümkündür. Modelin zayıf yönleri ise yetersiz vergi tahsilatından dolayı devlet bütçelerinin zayıflaması ve bu gelişmenin de sosyal koruma harcamalarına olumsuz şekilde yansması; yetersiz düzeydeki emekli maaşı ödemeleri; yaşlılar arasında yüksek yoksulluk oranı ve maddi yoksunluk riski; temel ihtiyaçların yeterli düzeyde karşılanamaması; özellikle yaşlıların sahip olduğu olumsuz barınma ve yaşam koşulları; engellilerin refah düzeyinin iyileştirilmesi konusunda geliştirilen mevzuat, plan ve stratejilerin yeterli uygulama alanı bulamaması; yaşlıların ve engellilerin yeterli düzeyde kurumsallaşamaması gibi

faktörlerle ifade edilebilir (Sense Age, 2020). Fakat son dönemdeki değerlendirmelerde, eski Doğu Bloku ülkelerden bir kısmında yeni dönüşümlerin ortaya çıktığı örneğin Polonya, Estonya ve Slovenya'nın Kıta Avrupası (Muhafazakâr) refah sistemine yöneldikleri belirtilmektedir (Gençler ve Şenocak, 2009, s. 193-194).

3.1. Ülkeler

Sovyetler Birliği'nin 2. Dünya Savaşı'nda Doğu Avrupa'yı ele geçirmesiyle bölge kısa süre içerisinde Sovyetlerin etki alanına girmiştir. Özellikle aralarında Arnavutluk, Polonya, Doğu Almanya, Çekoslovakya, Romanya, Macaristan, Bulgaristan ve Yugoslavya'nın bulunduğu ülkeler Sovyetler Birliğinin etki merkezinde yer alan ülkeleri oluşturmuş ve kısa süre içerisinde Sovyetlerin uydu devletine dönüşmüşlerdir. Nitekim Marksist-Leninist partilerin iktidarı ele geçirdiği bu ülkeler sosyalist rejimle yönetilmeye başlanmış; Sovyet yardımlarına dayalı devletçi (merkezi) planlı ekonominin etkisiyle uzun süre dış pazara kapalı kalmışlardır (Karadeniz, 2020, s. 3-11).

Devletçi planlı yönetimin otoriter özelliğine rağmen, 1980'lere kadar ekonomide önemli ilerlemeler sağlanmış, istihdam ve toplumsal refah göreceli düzeyde yükselmiştir. Fakat 1980'li yıllarda başlayan ekonomik gerilemeler ve sosyo-politik diğer gelişmeler halkın devletçi sisteme olan güveninin sarsılmasına neden olmuş, süreç toplumsal ve siyasal krize dönüşmüştür. Nihayetinde 2. Dünya Savaşı sonrasında Doğu Avrupa ülkelerinde Sovyetler Birliği etkisi ve kontrolünde başlayan devletçi sosyalist sistem, 1990'lı yılların başında çökmüştür (Sancaktar, 2019, s. 40).

1990'lı yıllarda sistemin çöküşüyle Doğu Avrupa ülkelerinde demokratikleşme hareketleri hız kazanmıştır. Bu gelişmelerin etkisiyle, bir yandan siyasî sistemler değişirken; öte yandan sosyo-ekonomik yapılar da dönüşüme uğramıştır. Mevcut Sosyalist karakterli anayasalar, yerlerini özgürlükçü, çoğulcu, serbest ve âdil seçimler ile piyasa ekonomisinin önünü açan Batı tarzı demokratik yasalara bırakmıştır (Yücel, 2011, s. 635). Dönüşümün getirdiği hareketlilik ise tüm alanlara yansımış, sosyal politika tercihlerinde ülkenin özelliğine göre hızlı veya kademeli değişiklikler görülmeye başlamıştır. Örneğin Polonya ve Macaristan'da hızlı şekilde sosyal politika uygulamalarına geçiş görülürken, Çekya'da daha sakin ve kademeli bir değişim çizgisi takip edilmiştir.

Çalışmanın bu bölümünde Doğu Avrupa Refah Rejimini temsil eden ülkeler incelenecektir. Fakat refah rejimleri kapsamında ele alınan sosyal politika uygulamalarını tüm yönleriyle ele almanın getirdiği zorluklar ve alan kısıtlamaları gibi gerekçeler çalışmanın sınırlarını zorlayacağından dolayı Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Bulgaristan, Romanya ve Slovakya'nın

öncelikli olarak emeklilik ve sağlık hizmetleri sistemleri ile eşitsizlik konusundaki temel performans göstergeleri incelenecektir.

3.1.1. Polonya

Polonya, 1990 yılında piyasa ekonomisine geçiş yapmak üzere kapsamlı bir ekonomik dönüşüm programı başlatmıştır. Bu programın odak noktasında, ekonomiyi istikrara kavuşturacak uzun vadeli yapısal nitelikteki tamamlayıcı önlemler yer almaktadır. Programın temel bileşenleri arasında devlet işletmelerinin kademeli olarak özelleştirilmesi, Polonya para biriminin iç konvertibilitesinin sağlanması, bütçe açığının ortadan kaldırılması, fiyat ve ticaret özgürlüğünün sağlanması gibi başlıklar yer almaktadır (Ksiezopolski, 1993, s. 178).

Polonya'da, kamu emeklilik sistemi son yirmi yılda önemli yapısal önemli bir yapısal dönüşüm geçirmiştir. Ülkede günümüzde bir tür kamu emeklilik sistemi (Notional Defined Contributions) uygulanmakta, sistem ekonomik olarak aktif tüm nüfusu kapsamaktadır. Çalışanlar için katkı payları, yaşlılık emekli maaşları için brüt kazancın %9,76'sını, engellilik ve geride kalanların emekli maaşlarında ise brüt kazancın %6,5'ini oluşturmaktadır. Kendi hesabına çalışanların, yaşlılık aylığı için gelirinin %19,52'si, sakatlık ve ölüm emekliliği için gelirinin %13'ü oranında katkıda bulunması gerekmektedir. Devlet, garantili asgari emekli maaşının toplam maliyetini karşılamakta ve çocuk bakımı izni alan veya doğum yardımı alan sigortalıların, işsizlik yardımı alanların ve üniversiteden yeni mezun işsizlerin emeklilik katkı paylarını ödemektedir. Kamu sağlık sigortası sistemi ise tüm çalışanları kapsamakta, bireye nakit ve tıbbi yardımlar sağlamaktadır. Tüm çalışanlar nakdi yardım alma hakkına sahipken; tıbbi yardımlar tüm çalışanlara, serbest meslek sahiplerine, sanatçılara, yazarlara, emeklilere, işsizlik ödeneğinden yararlananlara, mesleki rehabilitasyondakilere, öğrencilere ve sigortalının bakmakla yükümlü olduğu aile üyelerine ücretsiz sağlanmaktadır. Hükümet tarafından ihtiyaç duyulması halinde tıbbi yardımlarda sübvansiyon sağlanmaktadır. İş göremezliğin başlangıcından önceki altı ay içinde nakdi hastalık yardımı ortalama sigortalı kazancının %80'ine (hastanede yatma durumunda %70) denk gelmekte ve 90 gün boyunca ödenmektedir. Bunlara ilave olarak rehabilitasyon ödenekleri, telafi edici ödenekler, analık ödenekleri ve bakım ödenekleri sunulmaktadır (Aspalter, Jinsoo ve Sojeung, 2009, s. 174-175).

Ülkedeki sosyal eşitsizlik ve dışlanma 2000'li yılların başından itibaren kademeli düzeyde gerilemeye başlamıştır. Bu durum kısmen Polonya'nın ekonomik performansına bağlanmaktadır. Buna ek olarak, bölgesel eşitsizlikler AB yapısal fonlarıyla finanse edilen bölgesel kalkınma politikaları yoluyla hafifletilmeye çalışılmaktadır. Aile ödeneklerinin ve asgari ücretin arttırılmasıyla sosyal içermenin sınırları genişletilmiştir (Matthes, Makrowski ve Bönker, 2020, s. 11-13). Nitekim 2009 yılında Polonya nüfusunun %27,8'i yoksulluk veya

sosyal dışlanma riski¹ altındayken; bu oran 2019 yılında %18,2'ye kadar gerilemiştir (Eurostat, 2020). Fakat Sürdürülebilir Yönetim Göstergeleri (Sustainable Governance Indicators/SGI)² çerçevesinde sosyal politika performans skoru 5.39 olarak ölçülmüş ve Avrupa Birliği ortalamasının (6.1) altında kalmıştır (SGI, 2020).

3.1.2. Macaristan

1990'ların başlarındaki siyasi geçiş dönemi, Macaristan toplum yapısını ve onu yönetme sistemini kökten değiştirmiştir. Devlet varlıklarının yeniden dağıtılması, özelleştirme uygulamaları ve sosyalist sistemin izlerini taşıyan yapıların revizyonu dahil birçok değişiklik ortaya çıkmıştır. Merkezi ve otoriter sistem yerini hukuka, özgürlüğe, demokrasiye ve özerkliğe dayalı bir sisteme bırakmıştır (Valuch, 2014, s. 194).

Macaristan'daki emeklilik sistemi çalışma esasına dayalı sosyal sigorta mekanizması (Bismarck sosyal sigorta sistemi) ve kişisel tasarruf (bireysel hesap) sistemi olmak üzere iki farklı uygulama üzerine kurgulanmıştır. Kamu emeklilik sistemi aktif istihdamdakileri, el sanatları ve tarım kooperatifleri üyelerini ve kendi hesabına çalışanları kapsamaktadır. Sadece sosyal sigorta kapsamındaki çalışanlar tarafından sisteme yapılan katkı oranı aylık brüt kazancın %8,5'ine denk gelmektedir. Sosyal sigortalı serbest meslek sahipleri beyan edilen aylık kazancın %26,5'i oranında sisteme katkıda bulunmaktadır. Sosyal sigorta sisteminde açık olması durumunda, hükümet boşluğu genel vergilerle desteklemektedir. Sağlık sistemi ise Bismarck tarzında bir sosyal sigorta şeklinde düzenlenmiştir. Çalışanlar, sanayi eğitimindeki çıraklar, zanaatkarlar, serbest meslek sahipleri, bağımsız çiftçiler, sanatçılar, avukatlar ve işsizlik ödeneği alanlar nakit olarak düzenlenen hastalık ödeneği alma hakkına sahiptirler. Ayrıca, doğumdan önceki iki yıl içinde en az 180 gün çalışmış olma koşuluyla tüm hamile çalışan veya serbest meslek sahibi kadınlar analık yardımından yararlanabilmektedirler. Birçok Bismarck sosyal sigorta sistemindeki gibi hükümet sistemdeki tüm açıkları karşılamakta, iş kazası tazminatlarını finanse etmekte ve çocuklara sağlanan sağlık bakımına dair giderleri Ulusal Sağlık Sigortası Fonuna geri ödemektedir. Hastalık yardımları, sigortalının iki yıldan fazla sigorta kapsamına sahip olması durumunda günlük ortalama brüt kazancın %70'ine karşılık gelmektedir (Aspalter, Jinsoo ve Sojeung, 2009, s.177-178).

2013 yılından itibaren bir miktar ekonomik toparlanmaya rağmen ülkedeki düşük gelirli kesim yoksullaşmakta, orta sınıf ise zayıflamaya devam etmektedir.

¹ Bu gösterge, sosyal transferlerden sonra yoksulluk riski altında olan, ciddi ölçüde maddi yoksunluk yaşayan veya çok düşük iş yoğunluğuna sahip hanelerde yaşayan bireylerin toplamına karşılık gelir.

² Sürdürülebilir Yönetim Göstergeleri, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ve AB ülkelerinde reform ihtiyacını ve her ülkenin mevcut sosyal ve politik zorluklara cevap verme yeteneğini analiz etmekte ve karşılaştırmaktadır.

Öreğin, OECD'nin Daha İyi Yaşam Endeksinde yaşam memnuniyeti açısından 40 ülke arasında 36. sırada yer almaktadır (Ágh, Dieringer ve Bönker, 2020, s. 11-12). Sürdürülebilir Yönetim Göstergeleri çerçevesinde sosyal politika performans skoru 5.32 olarak ölçülmüş ve Avrupa Birliği ortalamasının (6.1) altında kalmıştır (SGI, 2020).

3.1.3. Bulgaristan

Bulgaristan, 1980'lerin sonuna kadar sanayi kuruluşlarının devlet mülkiyetinde olduğu ve ekonomik sistemin merkezi planlamayla yönetildiği bir ülke konumundayken; 1990'lı yıllarla birlikte piyasa ekonomisine geçiş sürecinin hızlandığı bir ülke konumuna doğru evrilmiştir (Bartlett ve Rangelova, 1997, s. 320-322).

Ülkedeki emeklilik sisteminin yapısını kamu emeklilik sistemi, özel emeklilik (kişisel ve zorunlu), özel emeklilik (mesleki ve gönüllü), özel emeklilik (kişisel ve gönüllü) olmak üzere dört yapı üzerinden özetlemek mümkündür. Kamu emeklilik sistemi hem çalışan hem de serbest meslek sahiplerini kapsamakta, işveren ve çalışandan katkı talep edilmektedir. Serbest meslek sahiplerinde ise sisteme yapılacak katkı tamamen serbest meslek sahibine aittir. Özel emeklilik (kişisel ve zorunlu) sisteminde iş kategorisine ve kendi hesabına çalışıp çalışmadığına bakılmaksızın tüm çalışanları kapsayan evrensel emeklilik planı ve tehlikeli ortamda çalışanları kapsayan emeklilik planları olmak üzere iki farklı emeklilik planı bulunmaktadır. Özel emeklilik (mesleki ve gönüllü) sistemi toplu iş sözleşmesi kapsamında ele alınmakta, sistemin yapısı ise normal şartlarda birey ile emeklilik fonu şirketi arasındaki bir sözleşmeye dayanmaktadır. Kamu emeklilik sistemindeki sigortalılar, emeklilik sigortası için brüt kazançlarının %8,78'ini, serbest meslek beyan edenler ise gelirlerinin %19,8'i üzerinden sisteme katkı yapmaktadırlar. İşverenler çalışan ücretlerinin %11.02'si üzerinden sisteme katkıda bulunmaktadır. Tehlikeli ortamda çalışanlar için tasarlanan özel emeklilik sisteminde, emeklilik fonlarına işverence katkıda bulunmaktadır. Katkı seviyesi, kategorilere göre %7-%12 oranlarında değişmektedir. Evrensel emeklilik fonları, çalışanları ve serbest meslek sahiplerini kapsamakta, 31 Aralık 1959 tarihinden sonra doğan tüm işçilerin sisteme katılım zorunluluğu bulunmaktadır. Evrensel emeklilik fonlarında işverenler %2,8, çalışanlar %2,2-%5 arasında, serbest meslek erbabı ise %5 düzeyindeki katkı payının tamamını kendisi ödemek zorundadır. Özel emeklilik (mesleki ve gönüllü) sisteminde katkı seviyeleri, emeklilik fonu şirketi ile katkıda bulunan (birey, işveren veya başka bir katılımcı) arasındaki bir sözleşmeyle belirlenmektedir ve yasal sınır bulunmamaktadır (IOPS, 2021).

Normatif belgelere göre, Bulgar vatandaşları temel yaşam gereksinimlerini karşılamakla yükümlüdürler. Sosyal yardımlar, kendi başlarına veya aldıkları yardımlarla temel yaşam ihtiyaçlarını karşılayamayan Bulgar vatandaşlarına,

ailelerine ve birlikte yaşayan aile üyelerine verilmektedir. Sosyal yardım aracılığıyla bu vatandaşların doğrudan ve dolaylı gereksinimleri desteklenmektedir (Terziev, vd., 2019, s. 1259-1260). Yaşlılar için asgari gelir desteği, asgari yaşlılık aylığı ve yaşlılık için sosyal emeklilik ile sağlanmaktadır. Asgari yaşlılık aylığı miktarı, her yıl Kamu Sosyal Sigortalar Bütçe Yasası ile belirlenmektedir. Asgari gelir garantisinden daha düşük gelire sahip yaşlı hane halkı üyeleri, yaşlılık için sosyal emeklilik hakkına sahiptir. Bu durumdaki emekliler gelir testine tabi tutulmakta ve koşullarına göre Devlet bütçesince desteklenmektedirler. Engellilik aylığı, çalışma gücünün %50'den fazlasını kaybetmiş ve asgari beş yıllık sigorta süresini tamamlamış sigortalılara ödenmektedir (Republic of Bulgaria, 2017, s. 3).

Bulgaristan'daki çalışan kesim arasında hem işler/nitelikler, hem de sektörler açısından ücret eşitsizliği yüksektir. Eurostat verilerine göre, işçilerin %27'si "düşük ücretlidir". Bulgaristan, düşük ücretli çalışan oranı en yüksek 3 AB ülkesi arasında yer almaktadır. Aynı zamanda, yoksulluk veya sosyal dışlanma riskinin AB ortalamasının üzerinde olduğu ülkeler arasındadır. Örneğin 2009 yılında Bulgaristan nüfusunun %46,2'si yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altında bulunmaktayken bu oran 2019 yılında %32,5'e kadar gerilemiştir fakat toplumun ciddi kesimi halen yoksulluk ve sosyal dışlanma riski altındadır (Eurostat, 2020). Eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ve sosyal yardım gibi önemli sosyal politika alanlarının yetersiz düzeyde fonlanması ve yetersiz performans göstermesi nedeniyle ikincil yoksulluk riski oranları da oldukça yüksektir. Sosyal koruma harcamaları, GSYİH'nin %17,4'ünü oluşturmaktadır. Bu oranın AB ortalaması %27 ile %29,5 arasındadır (European Union, 2015, s. 10-11). Sürdürülebilir Yönetim Göstergeleri çerçevesinde sosyal politika performans skoru 5.36 olarak ölçülmüş ve Avrupa Birliği ortalamasının (6.1) altında kalmıştır (SGI, 2020).

3.1.4. Romanya

1990'lı yılların başında ortaya çıkan ekonomik, toplumsal ve politik dönüşüm oldukça büyük sorun yaratmış ve Romanya'da krize yol açmıştır. Kriz, ülke ekonomisini derinden etkilemiş, ortaya çıkan enflasyon ve işsizlik yaşam standartlarının gerilemesine neden olmuştur. Bu gelişme ise sosyal güvenlik önlemlerine yönelik ihtiyaçların ve sosyal yardımlardan faydalanan birey sayısının hızla artmasına neden olmuştur. Süreç içerisinde geliştirilen sosyal politika uygulamaları aracılığıyla sistemdeki aksaklıklar giderilmeye çalışılmıştır (Molnar, vd., 2001; Hunya, 2014). Örneğin sosyal politikanın önemli bir bileşeni olan ve yeniden yapılandırılan Romanya emeklilik sistemi üç farklı yapı üzerine kurgulanmıştır. Bu yapının birinci kısmını zorunlu olan kamu emeklilik sistemi oluşturmuştur. Sistemin ikinci parçası özel şirketlerin portföylerinde bulunan zorunlu bireysel emeklilik fonlarından oluşmuş, üçüncü parçası ise sigortalıların farklı emeklilik

fonlarına veya alanında uzmanlaşmış sigorta şirketlerine yaptıkları gönüllü katkılarında oluşmuştur (Menil ve Sheshinski, 2002, 409-433). Üretim dayanışmasına dayalı kamu emeklilik programındaki sosyal güvenlik katkısı, brüt maaşın %10,5'i kadardır. Özel emeklilik programları 35 yaşına kadar zorunlu, 35-45 yaş arasındakiler için isteğe bağlıdır. Temel olarak, kamu emeklilik sistemine yapılan %10,5 düzeyindeki katkı payının %6'sı otomatik olarak bireysel emeklilik sistemine yönlendirilmektedir. Özel şirketler tarafından yönetilen isteğe bağlı emeklilik planına (tasarruf) katılım isteğe bağlıdır (Euraxess Romania, 2021).

Sosyal yardımların niteliği ve kapsamı dikkate alındığında, birey veya ailenin net aylık geliri asgari gelirin altındaysa sosyal yardım sağlanmaktadır. Sosyal yardım, diğer belediyelerden sosyal yardım talep edilmediğine dair kendi sorumlulukları dahilindeki bireysel beyana dayanmakta, ihtiyaç sahibi evsizler de bu yardımlardan faydalanabilmektedir. Fakat evsiz bireyler, sadece yaşadıkları belediye, kasaba veya sektördeki kamu sosyal yardım hizmetlerine kayıtlı oldukları süre boyunca sosyal yardım alabilmektedirler (Eupoean Union, 2020). Aile yardım sisteminde; nakdi doğum yardımı, yasal olarak belirlenmiş şartların sağlanması koşuluyla doğum izni, 16 yaşına kadar çocuklar için özel ödenekler (yüksek öğrenim durumunda bu süre 26 yaşa kadar uzamaktadır), çok çocuklu aileler için ek ödenekler, askerlik hizmetine çağrılan asker eşlerine sosyal yardım, öğrenciler için burslar (eğitim bursu) gibi doğrudan ve dolaylı yardımlar bulunmaktadır (Cerami, 2005, s. 139).

2009 yılında Romanya nüfusunun %43,0'ü yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altında yer almaktayken, bu oran 2019 yılında %31,2'ye kadar gerilemiştir (Eurostat, 2020). Sürdürülebilir Yönetim Göstergeleri çerçevesinde sosyal politika performans skoru 5.17 olarak ölçülmüş ve Avrupa Birliği ortalamasının (6.1) altında kalmıştır (SGI, 2020). Sosyal Adalet Endeksi, neredeyse tüm boyutlarda AB düzeyinde en kötü ikinci performansı göstermiştir. Gençler, Romanlar, engelliler ve serbest meslek sahipleri, yoksulluğa ve sosyal dışlanmaya karşı daha savunmasızdır. Gelir dağılımındaki eşitsizlik (GINI-%34,7), AB ortalamasının (%30,8) üzerindedir (Vasilescu, 2019, s. 11).

3.1.5. Çek Cumhuriyeti

Çekya'da 1990'lı yılların başında Komünizmin çöküşünden sonra ortaya çıkan reform hareketlerini zorunlu genişleme, özelleştirme uygulamaları ve piyasa- ların yeniden uyarlanması olmak üzere üç başlıkta özetlemek mümkündür. Sosyal refah devleti anlayışı da yukarıda zikredilen üç reform dalgasından etkilene- rek şekillenmiştir (Cerami, 2006).

Çek emeklilik sistemi, Bismarck'ın sosyal sigorta ilkesine dayanmakta ve öğrenciler dahil olmak üzere çalışan ve serbest meslek sahiplerini, işsizleri, çocuk bakıcılarını ve yoksulları kapsamaktadır. Emeklilik sisteminde, istihdam edilen kişiler için katkı oranı aylık kazancın %6,5'i; serbest meslek sahipleri için katkı payı beyan edilen aylık kazancın %28'i, işveren oranı ise çalışan ücretlerinin %21,5'i seviyesindedir. Hükümet, dünyadaki çoğu Bismarck emeklilik sisteminde olduğu gibi olası açıkları kapatmaktadır. Emeklilik yardımları konusunda tanımlanmış fayda ilkesi izlenmektedir. Emekli maaşı, temeli hükümetçe belirlenmiş sabit tutardan ve sigorta yılı başına kişisel değerlendirme tabanının %1,5'i oranında hesaplanan tutarların toplamından oluşmaktadır. Engelli emekli aylıkları, hükümet tarafından belirlenen sabit oranlı temel bir miktar ve sigorta yılı başına kişisel değerlendirme tabanının %1,5'ine dayanan kazanç üzerinden belirlenmektedir. Yetim aylıkları ise hükümet tarafından belirlenen sabit oranlı temel bir miktar ile ölen kişiye ödenen veya ödenmesi gereken kazançla ilgili tutarın %40'ı üzerinden hesaplanan toplam ücretten oluşmakta ve bakmakla yükümlü olunan her çocuğa ödenmektedir. Sağlık sistemi ise Bismarckçı bir sosyal sigorta sistemine dayanmakta olup, nakit yardım sağlayan bir sosyal sigorta sistemi ve evrensel düzeyde tıbbi yardım sağlayan bir sistemden oluşmaktadır. Çek Cumhuriyeti'nde daimî olarak ikamet eden tüm bireyler veya işvereni Çek Cumhuriyeti'nde ikamet eden çalışanlar evrensel tıbbi yardım alma hakkına sahiptirler. Çalışanlar hastalık ve doğum yardımları için aylık brüt kazançlarının %1,1'i, tıbbi yardımlar için %4,5'i oranında sisteme katkı yapmaktadırlar. Serbest meslek sahipleri, hastalık ve doğum yardımları için aylık beyan edilen kazançlara %4,4, tıbbi yardımlar için %13,5 oranında sisteme katkıda bulunmaktadırlar. İşverenler ise çalışan ücretleri üzerinden hastalık ve doğum yardımları için %3,3, tıbbi yardımlar için %9 oranında sisteme katkı yapmak zorundadırlar. Emekli maaşlarında olduğu gibi hükümet sistemde garantör pozisyonu üstlenmekte hastalık, doğum yardımı ve tıbbi yardım konusunda ortaya çıkacak açıkları desteklenmektedir Aspalter, Jinsoo ve Sojeung, 2009, s.175-1765). Sosyal yardımlar nakdi, aynı yardım veya her ikisinin karması olarak sağlanabilmektedir (Potucek, 2004, s.257-261).

2009 yılında Çekya nüfusunun %14,0'ü yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altında bulunmaktayken, bu oran 2019 yılında %12,5'e kadar gerilemiştir (Eurostat, 2020). Sürdürülebilir Yönetim Göstergeleri çerçevesinde sosyal politika performans skoru 6.13 olarak ölçülmüş ve Avrupa Birliği ortalamasının (6.1) üzerinde yer almıştır (SGI, 2020). Bu oranlar, Doğu Avrupa refah rejimleri kapsamında incelenen ülkeler arasında en iyi durumdaki ülkenin Çek Cumhuriyeti olduğunu ifade etmektedir.

3.1.6. Slovakya

Slovakya'nın 1990'lı yılların başındaki otokrasiden demokrasiye geçiş süreci, merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş ve ulus inşa süreci de dahil olmak üzere devletin sosyo-ekonomik rolünün yeniden tanımlanmaya çalışıldığı bir takım yapısal değişiklikleri beraberinde getirmiştir (Malová, 2017, s. 2-4).

Slovakya emeklilik sistemi zorunlu emeklilik sigortası, yaşlılık emekliliği fonu ve gönüllü ek emeklilik tasarruf planı olmak üzere üç temel yaklaşıma dayanmaktadır. Zorunlu emeklilik sigortası, aktif çalışma yaşamında yer alan bireylerce ödenen emeklilik katkı payları aracılığıyla finanse edilmektedir. Sisteme çalışanlarca %4, işverenlerce %14 oranlarında katkı sağlanmaktadır. Serbest meslek sahipleri, aylık beyan edilen kazançlarının %18'i oranında sisteme katkıda bulunmaktadırlar. Zorunlu programda emeklilik hakkı kazanabilmek için asgari 15 yıl sisteme katkı sunulması gerekmektedir. Standart zorunlu emeklilik planına ek olarak, yalnızca askerler, polisler, gümrük memurları, itfaiyeciler ve kurtarma görevlileri gibi kamu hizmetlerini kapsayan özel bir sosyal güvenlik sistemi bulunmaktadır. Bu sistem ilgili bireyler tarafından ödenen katkı paylarıyla ve doğrudan devlet bütçe sübvansiyonlarıyla finanse edilmektedir. Gönüllü ek emeklilik tasarruf planı 18 yaş ve üzeri tüm bireylere açıktır. Yaşlılık emekliliği fonu programının katkıları işverenler, çalışanlar ve Devlet tarafından ödenmektedir (European Trade Union Institute, 2021). Zorunlu sağlık sigortası, Slovakya sağlık hizmetlerinin temelini oluşturmaktadır. Slovakya genelinde faaliyet gösteren ve kamu kaynaklarıyla yönetilen, anonim şirket statüsünde 3 sağlık sigortası şirketi bulunmaktadır. Bireyler sağlık sigortası şirketini serbestçe seçme hakkına sahiptir. Slovak sağlık sistemi hem kamu hem de özel sağlık hizmetlerini içerir. Her sağlık hizmeti bölümü, kamu ve özel sağlık hizmeti sağlayıcıları tarafından işletilmektedir. Kamu ve özel sağlık hizmeti sağlayıcılarının genellikle sağlık sigortası şirketleriyle sözleşmeleri bulunmaktadır (EU-Healthcare, 2020).

Slovakya'daki aile politikaları, araçlara göre test edilmiş güçlü bir bileşene dayanmaktadır. Yardımların miktarı, yoksulluk eşiği olarak tanımlanan garantili asgari gelire dayandırılmaktadır. Örneğin aile yardımı arasında değerlendirilen doğum yardımı ödeneği 196 güne kadar ödenmekte (işsiz olması durumunda 260 gün) ve bireyin net günlük gelirinin %90'ına yakın bir miktara denk gelmektedir. Bunun dışında doğum izni, ebeveynin geliri asgari ücretin %50'sinin altında ise 3 yaşın altındaki bir çocuğa bakan ebeveynler için nakdi ebeveyn yardımı (gelir testi koşulu bulunmaktadır), garantili asgari gelire bağlı olarak 15 yaşına kadar (veya çocuk tam zamanlı eğitimde ise 25 yaşına kadar) ödenecek çocuk ödeneği yardımları yer almaktadır. Ayrıca askerlik hizmeti alan kişilerin aileleri için özel ödenekler, koruyucu bakım ödenekleri, ihtiyaç sahibi bireyin bakımını destekleyen yardımlar sosyal politika kapsamında değerlendirilen uygulamalar

arasında öne çıkmaktadır. Bu uygulamalar dışında özel yaşam koşullarını (3 veya daha fazla çocuğun doğumu gibi) karşılamak için bir kereye mahsus hibe desteği, üniversite öğrencileri için konaklama ve iaşelerini karşılayan sosyal burslarda sistemin sağladığı yardımlar arasında yer almaktadır (Cerami, 2005, 139-140).

2009 yılında Slovakya nüfusunun %19,6'sı yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altında bulunmaktayken bu oran 2019 yılında %16,4'e kadar gerilemiştir (Eurostat, 2020). Sürdürülebilir Yönetim Göstergeleri çerçevesinde sosyal politika performans skoru 5.51 olarak ölçülmüş ve Avrupa Birliği ortalamasının (6.1) altında kalmıştır (SGI, 2020).

4. Değerlendirme

Neoliberal politikalar, devletçi sosyalist sistemden kapitalizme geçiş sürecinde Doğu Avrupa Sosyal politika anlayışını şekillendiren ana etken olmuştur. Özelleştirme uygulamaları, serbest piyasa ekonomisinin yaygınlaşması, sosyal hizmetlerde gerilemeler ve bir miktar sosyal devlet anlayışından uzaklaşılması Doğu Avrupa sosyal politikasını Sovyet sisteminden ayıran temel özellikler arasında gösterilebilir. Fakat süreç içerisinde Avrupa ile bütünleşme çabaları her ne kadar bu ülkelerin sosyal politika anlayışına yansımış ve dolayısıyla olumlu yönde etki yaratmış olsa da toplumsal yoksullaşma üzerindeki etkisi aynı düzeyde gerçekleşmemiştir.

Doğu Avrupa Refah rejimine sahip ülkelerin çoğunluğu günümüzde Avrupa Birliğine üyedir. Dolayısıyla Avrupa Birliğine üye ülkeler arasındaki sosyal koruma harcamaları, aynı zamanda Doğu Avrupa Refah rejimleri kapsamında bu çalışmada incelenen ülkelerin sosyal politika performansı hakkında da fikir vermektedir. Nitekim birlik geneline bakıldığında sosyal koruma harcamalarında dikkate değer farklar bulunmaktadır. Örneğin 2012 yılında kişi başı harcamaların AB-28¹ ortalaması 7.279,00 Euro olarak hesaplanırken, Bulgaristan 927.43,00 Euro ile AB'nin son sırasında yer almıştır. Bu rakamın Lüksemburg için 18.136,00 Euro olduğu göz önünde bulundurulduğunda en düşük ve en yüksek ülke arasında oldukça belirgin bir fark ortaya çıkmaktadır. Benzer farklar sağlık hizmeti sunumunda da görülmektedir. Doğu Avrupa Refah kümesindeki Romanya'da sağlık hizmetleri için GSYİH'nin %5,5'i harcanırken, Hollanda'da bu oran GSYİH'nin %11,4'üne denk gelmektedir. Bir diğer benzer olgu yoksulluk oranlarında izlenmektedir. 2012 yılı itibariyle AB ülkelerinin %25'inin yoksulluk riskiyle karşı karşıya kaldığı belirtilmektedir. Fakat bu noktada Doğu Avrupa kümesindeki ülkeler açısından negatif bir fark ortaya çıkmaktadır. Örneğin Bulga-

¹ 31 Ocak 2020 tarihinde Birleşik Krallık'ın ayrılmasıyla 27'ye düşmüştür.

ristan'da bu oran %49, Romanya'da %42 ile Avrupa Birliği ortalamasının oldukça üzerinde gerçekleşirken, Hollanda'da ise %15 ile AB ortalamasının altında kalmaktadır (SenseAge, 2020).

Doğu Avrupa Refah kümesindeki ülkelerin sosyal politika performansına bakılacak bir diğer kaynak Avrupa Araştırma Altyapısı Birliği tarafından gerçekleştirilen Avrupa Sosyal Taramasıdır (ESS). Bahse konu taramada, refah devletinin kapsamı ve sorumlulukları, kolektif finansman, hizmet sunumu, hedef grupların eğilimleri, refah devletinin performansı, refah politikalarının ahlaki ve toplumsal sonuçlarını içeren bir dizi yönelim fonksiyonu incelenmiştir. Refaha yönelik Avrupa'daki kamuoyunun tutumu ise hükümetin sorumluluklarına yönelik tutumlar (1), refah devleti performansına duyulan memnuniyet (2) ve devlet yönetiminin kalitesi hakkındaki görüşler (3) olmak üzere üç farklı başlıkta sunulmuştur. Hükümetin sorumluluklarına yönelik tutumların ele alındığı başlıktaki sonuçlar Doğu Avrupa'da yaşayanların geniş kapsamlı hükümet sorumluluğu talep eden grupta yer aldıklarını göstermektedir. Refah devletinin ne yapması gerektiğine dair tutumlar özelinde Doğu-Batı arasındaki farkın Komünizm mirasından ve mevcut ekonomik zorluklardan kaynaklandığı belirtilmektedir. Devlet yönetiminin performansı üzerinden vatandaşların memnuniyet düzeylerine bakıldığında Doğu Avrupa ülkelerindeki refah devletine duyulan memnuniyet düzeyinin oldukça düşük olduğu belirtilmektedir. Uygulayıcı kurumlar özelinde algılanan eşitlik ve yeterliliğe dair görüşlerin dikkate alındığı Devlet yönetiminin kalitesi hakkındaki bölümde, Doğu Avrupa ülkelerindeki vatandaşların devlet hizmetlerinin kalitesine yönelik algılarının Sosyal Demokrat rejime oranla oldukça düşük seviyede olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmanın genel sonuçları, Doğu Avrupa kümesindekilerin refah politikaları konusunda hükümetlerinden oldukça geniş sorumluluk üstlenmelerini beklediklerini, dahil oldukları refah devletinin performansından çok fazla memnun olmadıklarını ve kamu kurumlarının verimlilik ve adalet konularında zayıf olduğunu düşündüklerini göstermektedir (European Social Survey, 2012, s. 3-10).

Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü ve Avrupa Birliği ülkelerinde, her ülkenin mevcut sosyo-politik zorluklara cevap verme yeteneğini analiz etmek, karşılaştırmak ve hükümetlerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin seviyesini ortaya koymak üzere Sürdürülebilir Yönetim Göstergeleri (SGI) geliştirilmiştir. Bu sistemde, nicel ve nitel değerlendirmeye dayalı bileşik ölçümlerden oluşan durum (status) ve yönetim (management) başlıkları altında ülkelerin ekonomik, sosyal ve çevre politikalarına dair performansları değerlendirilmekte ve her bir ülkeye skor puanı verilmektedir. Avrupa Birliği sosyal politika performansının eğitim, küresel eşitsizlik, güvenli yaşam, entegrasyon, emeklilik, aile, sağlık ve

sosyal içerme başlıkları altında kümelenen ortalama skoru 6.1'dir. Çalışma kapsamında incelenen 6 Doğu Avrupa ülkesinden sadece Çek Cumhuriyeti (6,13) AB ortalama puanına ulaşmayı başarmışken; diğer 5 ülke performans skoru açısından Avrupa Birliği ortalamasının altında yer almıştır.

Kaynakça

Acemoğlu, D., Robinson, J., A., *Ulusların Düşüşü Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*, 55. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul 2020.

Ágh, A., Dieringer, J., Bönker, F., "Hungary Report: Sustainable Governance Indicators 2020", *Bertelsmann Stiftung*, 2018 (ss. 1-38).

Akbaş, D., *Avrupa Birliği Sosyal Politikası*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Edirne 2009.

Aspalter, C., Jinsoo, K., Sojeung, P., "Analysing the Welfare State in Poland, the Czech Republic, Hungary and Slovenia: An Ideal-Typical Perspective", *Social Policy and Administration*, 43 (2), 2009 (ss. 170-185).

Bartlett, W., Rangelova, R., "Small Firms and Economic Transformation in Bulgaria", *Kluwer Academic Publishers, Small Business Economics*, 9, 1997 (ss. 319-333).

Beblavý, M., New Welfare State Models Based on the New Member States' Experience? Comenius University, *Slovak Governance Institute*, Bratislava, 2008 (ss. 1-20).

Buğra, Y., Şahin F., "Esping-Andersen'in Refah Devleti Sınıflandırması ve Makro Sosyal Hizmet Uygulamaları Temelinde Türkiye'nin Konumu", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 9 (11), 2019 (ss. 2525-2554).

Cerami, A., *Social Policy in Central and Eastern Europe. The Emergence of a New European Model of solidarity?*. Published on-line by Electronic Text Center der Universitäts- und Forschungs bibliothekErfurt/Goth 2005. <https://core.ac.uk/download/pdf/224765266.pdf> (Erişim Tarihi: 29.11.2020).

Cerami, A., *The Politics of Reforms in Bismarckian Welfare Systems: The Cases of Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia*. MPRA Paper No: 92335, 2006. https://mpra.ub.uni-muenchen.de/92335/1/MPRA_paper_92271.pdf (Erişim Tarihi: 19.12.2020).

Dauderstädt, M., "Social Policy in South-Eastern Europe", *Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, 3 (3), 2000 (ss. 65-71).

Deacon, B., "Developments in East European Social Policy". İçinde: *New Perspectives on the Welfare State in Europe*, (Ed. Catherine Jones), Taylor & Francis e-Library 1993 (ss.163-183).

- Esping-Andersen, G., *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Blackwell Publishers Ltd., Oxford 1990.
- EU-Healthcare, Healthcare System: Slovakia. <https://www.eu-healthcare.fi/health-services-abroad/country-specific-information-about-health-services/slovakia/> (Erişim Tarihi: 18.12.2020).
- European Commission, Employment, Social Affairs & Inclusion. <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1113&intPageId=4581&langId=en#:~:text=The%20Hungarian%20pension%20system%20provides,of%20the%20average%20monthly%20wage.> (Erişim Tarihi: 17.12.2020).
- European Social Survey, “Welfare Attitudes in Europe: Topline Results from Round 4 of the European Social Survey”, *ESS Topline Results Series*, Sayı: 2, November, 2012 (ss. 1-10).
- European Union, “The Economic and Social Situation in Bulgaria”, *European Economic and Social Committee, Visits and Publications Unit*, Bruxelles 2005.
- European Union, Romania Social Aid. <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1126&langId=en&intPageId=4756> (Erişim Tarihi: 04.12.2020).
- Euraxess Romania, Pensions and Other Social Security Rights. <https://www.euraxess.gov.ro/romania/information-assistance/pensions-and-other-social-security-rights> (Erişim Tarihi: 03.01.2021).
- European Trade Union Institute, Pension Reforms in Slovakia: Background Summary. <https://www.etui.org/covid-social-impact/slovakia/pension-reforms-in-slovakia-background-summary-update-april-2019> (Erişim Tarihi:14.01.2021).
- Eurostat, People at Risk of Poverty or Social Exclusion. https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=sdg_01_10&plugin=1 (Erişim Tarihi: 11.12.2020).
- Fenger, F., J., M., “Welfare regimes in Central and Eastern Europe: Incorporating Post-Communist Countries in a Welfare Regime Typology”, *Contemporary Issues and Ideas in Social Sciences*, 3 (2), 2007 (ss. 3-30).
- Gençler, A., Şenocak, H., “1951’den 2009’a Avrupa Birliği Sosyal Politikasının Gelişimine Panoramik Bakış”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Haziran, 11 (1), 2009 (ss. 181-233).
- Hunya, G., “Romania 1990-2002: Stop-go Transformation”, *Communist Economies & Economic Transformation*, 10 (2), 1988 (ss. 241-258).
- International Organisation of Pension Supervisors (IOPS), IOPS Country Profile: Bulgaria. <http://www.iopsweb.org/researchandworkingpapers/bulgaria-pensionsystemoverview.htm> (Erişim Tarihi: 27.01.2021).

- Kağnıcıoğlu, D., “Refah Devleti Modellerine Göre Avrupa Birliği’nde İş-Yaşam Çatışması ve İş-Yaşam Dengesi Politikaları”, *Çimento Endüstrisi İşverenleri Sendikası*, 27 (1), Ocak, 2013 (ss. 22-32).
- Karadeniz, D., “Sovyetler Birliği Ekseninden Avrupa Birliği Üyeliğine: Doğu Avrupa Ülkelerinde Ekonomik ve Siyasal Dönüşümün Analizi”, *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 6 (1), 2020 (ss. 1-21).
- Ksiezopolski, M., “Social Policy in Poland in the Period of Political and Economic Transition: Challenges and Dilemmas”, *Journal of European Social Policy*, 3 (3), 1993 (ss. 177-194).
- Malová, D., “Transformation Experiences in Slovakia: Governing Uncertainty”, *The Friedrich-Ebert- Stiftung, International Policy Analysis*, 2017 (ss. 1-14).
- Matthes, C., Y., Makrowski, R., Bönker, F., “Poland Report: Sustainable Governance Indicators 2020”, *Bertelsmann Stiftung*, 2020 (ss. 1-43).
- Menil, G., Sheshinski, E., Romania’s Pension System from Crisis to Reform. <https://www.nber.org/system/files/chapters/c10680/c10680.pdf> (Erişim Tarihi: 04.12.2020).
- Molnar, M., Pısica, S., Ionita, A. Zamfirescu, A., Istrate, G., M., “Analytical Report: Social Trends: Romania in the ‘90s”, Country Paper, MONEE Social Monitor, *Romania National Institute of Statistics*, 2001 (ss. 1-63).
- Özdemir, S., “Sosyal Gelişim Düzeyleri Farklı Refah Devletlerinin Sınıflandırılması Üzerine Bir İnceleme”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* (Prof. Dr. Turan Yazgan’a Armağan Özel Sayısı), Sayı: 49, 2005 (ss. 232-266).
- Pop-Radu, I., “The European Welfare Model. Is Romania A Welfare State?”, *Bulletin of the Transilvania University of Braşov Series V: Economic Sciences*, 7 (56), No. 1, 2014 (ss. 171-178).
- Potucek, M., “Accession and Social Policy: The Case of the Czech Republic”, *Journal of European Social Policy*, 14 (3), 2004 (ss. 253-266).
- Republic of Bulgaria, Country Fiche on Pension Projections. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/final_country_fiche_bg.pdf (Erişim Tarihi: 18.12.2020).
- Sancaktar, C., “Doğu Avrupa’da Sosyalizmden Kapitalizme Geçiş: Macaristan, Çekoslovakya ve Polonya”, *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (4), 2019 (ss. 40-50).
- Sengoku, M., Emerging Eastern European Welfare States: A Variant of the “European” Welfare Model? http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no2_ses/3-2_Sengoku.pdf (Erişim Tarihi: 09.11.2020).

- SenseAge, Social Welfare Systems Across Europe. <https://www.easpd.eu/en/content/sensesage> (Erişim Tarihi: 09.11.2020).
- Sustainable Governance Indicators (SGI), Policy Performance. https://www.sgi-network.org/2020/Policy_Performance (Erişim Tarihi: 01.12.2020).
- Szikra, D., Tomka, B., “Social Policy in East Central Europe: Major Trends in the Twentieth Century”, İçinde: *Post Communist Welfare Pathways: Theorizing Social Policy Transformations in Central and Eastern Europe* (Eds.: Alfio Cerami, Peter Vanhuysse), Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2009.
- Şişman, Y., *Sosyal Politika ve İş Hukuku*, Cilt 1., Birlik Ofset Yayıncılık, Eskişehir 2002.
- Terziev, V., Bogdanova, M., Kanev, D., Georgiev, M., Simeonov, S., “The Social Assistance System in Bulgaria”, *International E-Journal of Advances in Social Sciences*, V (15), 2019 (ss. 1259-1265).
- Valuch, T., “Social Transformation and Changes in Daily Life in Hungary, during the Period of the Change of System”, *Metszetek -Társadalomtudományi Folyóirat*, 3 (1), 2014 (ss. 205-214).
- Vasilescu, C., *Social and Employment Policies in Romania*. Luxembourg: Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/626064/IPOL_STU\(2018\)626064_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/626064/IPOL_STU(2018)626064_EN.pdf) (Erişim Tarihi: 08.12.2020).
- Voorhis, V. R., A., “Different Types of Welfare States? A Methodological Deconstruction of Comparative Research”, *The Journal of Sociology and Social Welfare*, 29 (4), 2002 (ss. 3-18).
- Yücel, B., “Komünizm Sonrası Orta ve Doğu Avrupa Ülkelerindeki Anayasacılık Hareketleri”, *AUHFD*, 60 (3), 2011 (ss. 635-690).

ISBN: 978-625-6971-83-7

BÖLÜM 26

OKUL ÖNCESİ DÖNEM ÇOCUKLARDA SEMBOLİK OYUN VE YÜRÜTÜCÜ İŞLEV İLİŞKİSİ

Damla YAŞAR¹

Dr. Öğr. Üyesi F. Cansu PALA²

Dr. Öğr. Üyesi Banu ÇENGELCİ ÖZEKES³

Oyun, çocukların en temel etkinlik alanlarından biridir. Çocukluk yılları araştırmacılar tarafından çocukların dış dünyayı anlamaya ve dış dünyaya anlam vermeye başlaması açısından kritik bir dönem olarak adlandırılmaktadır. Okul öncesi dönem de çocukların dünyayı anlama çabasıyla geçirdikleri dönemlerden birisidir. Bu dönem kapsamında çocukların gelişim ve eğitimlerinin sağlıklı bir şekilde sürdürülmesi için oyun ön plana çıkmaktadır çünkü bu dönemde oyun çocukların en doğal öğrenme aracıdır. Oyunun çok önemli bir öğrenme aracı olmasındaki temel etken çocukları sürecin içinde aktif birer karar verici haline getirmesidir (Piaget, 1951). Okul öncesi dönem çocuklarında sıklıkla karşılaşılan oyun türü sembolik oyundur. Sembolik oyun, -miş gibi davranmayı içerir (Leslie, 1987). Yıllardır araştırılan bu tür oyun, çocukların çeşitli bilişsel, duygusal ve sosyal gelişimleri ile güçlü bir ilişki içindedir.

Sembolik oyunun ilişkili olduğu becerilerden biri yürütücü işlevlerdir (Vygotsky, 1967). Düşünce esnekliği, planlama, dürtü kontrolü ve çalışma belleği gibi bileşenlerden oluşan bu yapı, düşünce, eylem ve duygu üzerine bilinçli denetimin sağlandığı bilişsel süreçleri ifade eder (Carlson ve White, 2013). Yürütücü zihinsel işlev becerilerinden özellikle dürtü kontrolünün sembolik oyun ile ilişkili olduğu görülmektedir (Kelly ve Hammond, 2011; Pierucci, O'Brien, McInnis, Gilpin ve Barber, 2014; Thibodeau, Gilpin, Brown ve Meyer, 2016; Vygotsky, 1967). Dürtü kontrolü, Yürütücükişinin baskın olan, istenmeyen tepkileri engelleyerek daha az baskın bir yanıtı seçmesini

¹ Uzman Gelişim Psikoloğu, ORCID: 0009-0001-8599-4459

² Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü, Gelişim Psikolojisi A.B.D. ORCID: 0000-0001-8489-4870

³ Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü, Gelişim Psikolojisi A.B.D. ORCID: 0000-0001-5020-9417

içermektedir (Diamond, 2013). Vygotsky'e (1967) göre dürtü kontrolünde olduğu gibi sembolik oyunda da kişi, içinde bulunduğu anın gerçekliğini ve çekiciliğini bastırmalı ve yeni bir tepki oluşturmalıdır. Bunların yanı sıra araştırmacılar, yürütücü işlevler ile sembolik oyun arasındaki ilişkiyi zihinsel olarak hayal ile gerçeklik arasında geçişler yapabilme yetisi üzerinden açıklamaktadır (Pierucci ve ark., 2014).

Ülkemizde tipik gelişim gösteren çocuklarla yapılan sembolik oyun çalışmalarının az sayıda olması da dikkat çekmektedir. Günümüze kadar yapılan araştırmaların çocuktan ziyade ebeveyn-öğretmen odaklı olması da göze çarpan bir diğer unsurdur. Bu nedenle, bu çalışmanın temel amacı çocuk merkezli bir yöntem uygulanarak alanyazına katkıda bulunmak ve konu ile ilgili yapılacak diğer araştırmalara yol göstermektir. Bu amaçla, 3, 4 ve 5 yaşlarındaki toplam 65 çocuk ile sembolik oyun gözlemi temelinde çalışılmıştır. Çocukların sembolik oyun oynama becerilerinin yanı sıra, yürütücü işlev becerileri ile ilgili ölçümler alınmıştır. Bununla birlikte, temel değişkenlerle yakından ilgili olan alıcı ve ifade edici dil becerileri ile zihin kuramı becerileri de ölçülerek kontrol değişkeni olarak ele alınmıştır.

Sembolik Oyun

Bu araştırma kapsamında; bilişsel, duygusal ve sosyal gelişimin en hızlı olduğu okul öncesi dönem çocuklarında sıklıkla görülen ve gelişimi destekleyen sembolik oyun ele alınacaktır. Sembolik oyun, gerçeğin kasıtlı olarak bozulması yoluyla nesnelerin, kişilerin veya eylemlerin işlevine uygun olarak değil, farklı işlev ve özellikler atfedilerek kullanılmasıdır (Leslie, 1987). Çocuklar, sembolik oyun esnasında gerçekte olmayan şeyleri canlandırarak "-miş gibi" davranırlar. Söz konusu oyunu ifade etmek için -miş gibi oyun, yaratıcı oyun, yap-inan oyunu ve dramatik oyun gibi terimler de kullanılabilir (Fein, 1989). Çocukların temel faaliyetlerinden olan sembolik oyuna örnek olarak çocuğun bir muz telefonmuş gibi oynaması veya bir sopaya atmış gibi binmesi verilebilir (Leslie, 1987; Weisberg, 2015). Bu tür oyun, sembolik düşünme becerisi temelinde geliştiği için bu bölüm boyunca sembolik oyun adı altında bahsedilmektedir. İlk örnekleri gecikmiş taklit olarak 18 ay civarında görülmeye başlasa da gerçek oyun olarak adlandırılacak sembolik oyun tam anlamıyla çocuk 3 yaşına geldiğinde görülmektedir (Nicolopoulou, 1993; Vygotsky, 1967; Weisberg, 2015). Bu dönemdeki çocuklar zamanlarının yaklaşık %20'sini bu tür oyunla geçirirken okul öncesi dönemdeki çocuklarda bu süre iki katına çıkmakta ve oynanan oyunun karmaşıklığı yaş ile doğru orantılı olarak artmaktadır (Brownell ve Kopp, 2007; Fein, 1989). Geç okul öncesi dönemde zirve yapan bu oyun türü, ilköğretim yılları boyunca azalmaktadır.

Sembolik oyunu oluşturan üç temel boyut vardır (Leslie, 1987). Bunlardan ilki bir objeyi başka bir obje ya da kişi yerine koymaktır (örn. muz telefon gibi kullanmak). İkincisi, olmayan bir objeyi veya kişiyi varmış gibi yapmaktır (örn. oyuncak bebek, arabaya binirmiş gibi yapmak). Üçüncüsü ise nesneye farklı bir işlev veya özellik atfetmektir (örn. bebek hasta gibi yapmak). Ancak bazı araştırmacılar tarafından bu gruptandırmanın kapsamı dar görülmüş ve bu boyutlara bir başkası daha eklenmiştir (Aydın, 2008; Leslie 1987; Lewis, Boucher ve Astell, 1992; Westby, 2000). Söz konusu boyut, çocukların senaryolu oyun kurma ve rol yapma becerilerini ele almaktadır. Bu temel özelliklerin gelişimi yaşa bağlı olarak değişmektedir (Lewis, Boucher ve Astell, 1992). Çocuklarda bir nesneyi başka bir nesne yerine kullanma becerisi, olmayan bir kişi veya nesneye atıfta bulunma becerisinden önce gelişmektedir. Nesneye bir özellik atfederek kullanma ve senaryo oluşturarak oynama becerileri ise biraz daha geç yaşta gelişmektedir. Ayrıca oyun sırasında kullanılan materyal sayısı da yaşa bağlı olarak artmaktadır. Sembolik oyun yalnız olarak oynanabileceği gibi bir grup çocuğun birlikte gerçekleştirdiği sosyal bir etkinlik halini de alabilir (Fein, 1981; Weisberg, 2015).

Sembolik oyun becerilerinin ölçümüyle ilgili yukarıda bahsi geçen araçlar, sembolik oyun oynamanın zirve yaptığı okul öncesi dönem çocuklarında bu becerilerin ölçümüyle ilgili kullanılmaları ve standardize ölçümler olmaları açısından önem taşımaktadır. Ancak, Türkiye alanyazını incelendiğinde, Aydın (2008) tarafından uyarlanan Sembolik Oyun Testi dışında çocuktan birebir gözlem alınan başka bir ölçüğe rastlanmamaktadır. Bunun ülke alanyazını açısından bir eksik olduğu düşünülerek bu çalışmada sembolik oyunun çocuklarda gözlenmesine yardımcı olacak bir araç ortaya konulması amaçlanmıştır.

Vygotsky'e (1967) göre oyun, toplumsal bir sembolik etkinliktir ve gerçek anlamda oyun 3 yaş dolaylarında sembolik oyunun görülmesi ile başlar. Vygotsky, okul öncesi dönem çocuklarının bilişsel, sosyal ve duygusal gelişimi için sembolik oyunun yararlı bir etkinlik olduğunu savunur. Bu görüşe göre, sembolik oyunda çocuk imgesel doyumu gerçekleştirir ve kendini denetlemesi ve dürtülerini kontrol etmesi gerektiğini keşfeder. Sosyal ve kültürel ortama önem veren Vygotsky (1978), sembolik oyunun bilişsel gelişim için bir bağlam görevi gördüğünü ve bu bağlamda çocukların kendi yakınsak gelişim alanlarını oluşturduklarını vurgular. Oyun sırasında, çocuklar kendi kurallarını yaratır, yarattıkları bu kuralları takip eder. Böylece kendi kendini düzenleme ve dürtü kontrolü kapasitesini geliştirir (Vygotsky, 1978). Sembolik oyun esnasında çocukların birçok nesneyi kullanma, bu nesnelere arasında geçişler sağlama ve bu

nesnelere farklı atıflar yapma davranışları bilişsel bir yönetim ve düzenleme çabası gerektirebilmektedir.

Vygotsky'den beri araştırmacılar, sembolik oyun ile dürtü kontrolü (Pierucci ve ark., 2014), dil (Lewis, Boucher, Lupton ve Watson, 2000; Lyytinen, Poikkeus ve Laakso, 1997; McCune, 1995) ve zihin kuramı (Astonington ve Jenkins, 1995; Schwebel, Rosen ve Singer, 1999; Taylor ve Carlson, 1997; Youngblade ve Dunn, 1995) gibi pek çok gelişimsel beceri arasında bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Sembolik oyun ve diğer bilişsel beceriler arasındaki bu ilişkinin yönü ile de ilgili çeşitli varsayımlar bulunmaktadır. Smith'e (2010) göre, sembolik oyun ve olumlu gelişimsel çıktılar arasındaki ilişkiyi açıklayan üç model bulunmaktadır. Bunlardan ilki (model 1) sembolik oyunun diğer gelişim alanlarının yan ürünü olduğunu, yani gelişime direkt olarak bir katkı sağlamadığını öne sürmektedir. Sembolik oyun, tek başına gelişime katkı sağlamak için yeterli değildir. İkinci modele (model 2) göre, sembolik oyun diğer becerilerin gelişimine katkı sağlayan pek çok araçtan biridir. Smith'e (2010) göre en makul olan ilişki yönü budur. Üçüncü model (model 3) ise sembolik oyunun diğer bilişsel becerilerin gelişiminin nedeni olduğunu savunmaktadır. Bu görüşe göre, sembolik oyunun yokluğunda diğer bilişsel beceriler de gelişemez ya da oldukça sınırlı bir gelişime sahip olur. Vygotsky de bu fikrin savunucusu olarak değerlendirilmektedir (Lillard, Lerner, Hopkins, Dore, Smith ve Palmquist, 2013).

Bu araştırma, Smith'in (2002; 2010) sözünü ettiği Model 3'te iddia edilen ve Vygotsky tarafından savunulan sembolik oyunun bilişsel ve duygusal becerilerin gelişimi için gerekli olduğu fikrinden yola çıkmaktadır. Bu becerilerin ilişkili olduğu ortak yapılar vardır. Bu yapıların başında dil ve zihin kuramı becerileri gelmektedir (Piaget, 1951; Vygotsky, 1967). Ayrıca, bahsi geçen beceriler okul öncesi dönemde en hızlı gelişimi göstermekte ve frontal lobtaki (özellikle prefrontal kortekste) nörolojik gelişim ile açıklanmaktadır. İlişkiyi açıklamaya yardımcı olan bu ortak noktalar ve Vygotsky'nin savunduğu model 3 bu araştırmanın temelini oluşturmaktadır. Bu noktada yukarıda sözü edilen konuların detaylıca incelenmesine ihtiyaç vardır.

Sembolik Oyun ve Yürütücü İşlevler

Yürütücü işlevler; düşünce, eylem ve duygu üzerine bilinçli denetimin sağlandığı bilişsel süreçleri ifade eder. Geleceğe yönelik ve amaçlı davranış için gerekli düşünce ve eylemin bilinçli kontrolü olarak tanımlanan yürütücü zihinsel işlevler, planlama, çalışma belleği ve dürtüsel tepkileri baskılama dahil olmak üzere çeşitli bilişsel süreçleri içerir (Carlson, 2005). Yürütücü zihinsel işlevler,

duygu düzenleme ve zihin kuramı dahil olmak üzere sosyal yeterliliğin gelişmesiyle ilişkilendirilmiştir. Yürütücü zihinsel işlevlerdeki önemli gelişmeler 3 ila 6 yaşları arasında gerçekleşir (Carlson ve White, 2013). Farklı yürütücü işlevlerin frontal lobdaki gelişmelere bağlı olarak farklı yaşlarda ortaya çıktığına dair kanıtlar bulunmaktadır (Diamond, 2013; Kelly ve Hammond, 2011). Ancak, gelişimsel olarak bakıldığında okul öncesi dönemde bu becerilerin gelişimini inceleyen araştırmalar, yaşla birlikte performansın arttığını ortaya koymaktadır (Carlson ve Moses, 2001). Hedefe yönelik davranışlar esnasında otomatik gelişen düşünce ve cevapların engellenmesini sağlayan ve yürütücü zihinsel işlev süreçlerinden biri olan dürtü kontrolü veya bir diğer ismiyle ketleyici kontrolün okul öncesi dönemde gelişim gösterdiği bilinmektedir (Diamond, 2013). Dürtü kontrolü, göze çarpan düşünce süreçlerini, eldeki hedef veya görevle alakalı olmayan eylemleri engelleme veya bastırma kabiliyetini ifade eder. Diğer bir deyişle, kişinin düşünce ve eylemlerinde baskın olan istenmeyen tepkisini engelleyerek daha az baskın olan bir yanıtı seçmesini içerir (Diamond, 2013).

Yürütücü işlevlerin değerlendirilmesi için çocuklarla yaygın olarak bireysel oynanan nörobilişsel görevler kullanılmaktadır (Carlson, 2005). Bunlar, çeşitli kurallar içeren ve çocuktan araştırmacının yönergelerine uyması beklenen oyun benzeri görevlerdir. Bu oyun benzeri görevlerin çocukta bilişsel bir çelişki yaratması hedeflenmektedir. Örneğin, Gece-Gündüz Görevi'nde araştırmacı, üzerinde ay ve yıldız resmi olan gece kartını koyduğunda çocuktan gündüz demesini; üzerinde güneş resmi olan gündüz kartını koyduğunda ise gece demesini ister (Gerstadt, Hong ve Diamond, 1994). Böylelikle çocuğun bildiği gece ve gündüz kavramları arasında bilişsel bir çelişki yaratılmış olur. Kullanılan bu görevler sırasında çocuğun yönergelere dikkatini verebilmesi ve kendisine söylenen kuralları akılda tutması gerekmektedir. Bununla birlikte, bu görev sırasında çocuğun bildiği, doğru tepkiyi bastırarak mantığa aykırı olan tepkiyi verebilmesini sağlayacak olan dürtü kontrolü becerilerini de bu görevlerle değerlendirmek mümkündür.

Dürtü kontrolünün, aynı dönemde gelişim gösteren sembolik oyun ile ilişkili olduğu öne sürülmektedir (Kelly ve Hammond, 2011; Pierucci ve ark., 2014; Thibodeau, Gilpin, Brown ve Meyer, 2016; Vygotsky, 1967). Vygotsky'e (1967) göre dürtü kontrolünde olduğu gibi sembolik oyunda da kişi içinde bulunduğu anın gerçekliğini ve çekiciliğini bastırmalı ve yeni bir tepki oluşturmalıdır. Yürütücü zihinsel işlevler ve sembolik oyun arasındaki ilişkinin nedenlerinden birinin de zihinsel olarak hayal ile gerçeklik arasında geçişler yapabilmek olduğu düşünülmektedir (Pierucci ve ark., 2014). Gerçekten de sembolik oyun sırasında çocuk nesnelerin asıl işlevini bastırarak onlara yeni işlevler yüklemekte ve bunu

yaparken nesnenin asıl işlevini de unutmamaktadır. Örneğin, bir sopayı atmış gibi kullanan bir çocuk oyun esnasında sopanın asıl işlevini baskılayarak at işlevini atfetmektedir. Ancak oyunu bittikten sonra sopayı yine asıl işlevinde kullanabilmektedir. Bu durum, çocukların sembolik oyun sırasında yürütücü zihinsel işlev becerilerini kullanmalarını gerektığının bir göstergesidir.

Sembolik oyun ve yürütücü zihinsel işlevlerin ilişkisini gösteren bir çalışma sembolik oyun oynayan 48-75 ay arası çocukların hayal odaklı oluşu temelinde şekillenmiştir (Pierucci ve ark., 2014). Çalışmanın bulgularına göre hayal odaklı (fantasy oriented) olmanın bazı yapısal boyutları ile dürtü kontrolü yordayıcı bir ilişki içindedir. Bu iki yapının ilişkisinin deneysel olarak incelendiği bir müdahale çalışmasında ise hayal odaklı sembolik oyunun yürütücü zihinsel işlevlerin gelişimine katkı sağlayan pek çok beceriden biri olabileceği görülmektedir (Thibodeau ve ark. 2016). Yapılan bir diğer çalışmada, 4 ila 8 yaşları arasındaki çocukların bu özelliklerle dürtü kontrolünün sembolik oyun üzerindeki rolü incelenmiştir. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre, çocukların dürtü kontrolü tepkileri ile sembolik oyun becerileri ilişkili bulunmuştur. Özellikle, Gece-Gündüz Görevinde olduğu gibi, gerçek bir duruma karşı verilen tepkinin bastırılarak dürtü kontrolünün sağlanması sembolik oyun ile ilişkilidir (Kelly ve Hammond, 2011). Farklı oyun ve etkinlik türlerinin çocukların dürtü kontrolü üzerindeki etkisini inceleyen bir çalışmada, düşük gelirli ailelerin okul öncesi dönemdeki çocuklarına dört koşul altında eğitim vermiştir: tematik fantastik oyun (peri masallarının düzenlenmesi), gerçekçi içerikli oyun, fantastik tartışma ve ortak okul öncesi sınıf etkinlikleri (resimleri kesme ve eşleştirme, parmakla boyama vb.) Araştırmanın sonucunda, eğitimden sonra tematik hayal gücü ve sosyo-dramatik oyun olmak üzere iki grubun dürtü kontrolünün kontrol grubuna göre daha üstün olduğu görülmüştür (Saltz, Dixon ve Johnson, 1977). Ayrıca, Elias ve Berk (2002) tarafından yapılan kısa süreli boylamsal bir çalışmada, 3 ve 4 yaşındaki çocukların sembolik oyun ve dürtü kontrolü becerilerinin ilişkisi incelenmiştir. Araştırma sonuçlarına göre çocukların sembolik oyun becerileri 4-5 ay sonraki dürtü kontrolü becerilerini yordamaktadır.

Bu çalışmada da, sembolik oyun ve Yürütücü zihinsel işlevler (özellikle dürtü kontrolü) arasında ortak mekanizmalar olması nedeniyle birbirleriyle pozitif yönde ilişkili olacakları ve sembolik oyun becerilerinin Yürütücü zihinsel işlev becerilerini yordayacağı beklenmektedir.

Dil Becerilerinin ve Zihin Kuramının Etkisi

Piaget'e (1951) göre dil ve oyun aynı zamanda gelişim gösteren iki bilişsel beceridir. Bu iki beceri, çocuğun deneyimlerinde nesnelere kullanabilmesini sağlar ve zihinsel temsil yapabilme yeteneğini geliştirir. Vygotsky de (1967), sembolik oyun ile dil arasındaki ilişkiyi ikisinin de temsili düşünceyi içermesi ile açıklar. Vygotsky'nin çağdaşlarından olan Bruner'e (1983) göre de bebekler ve çocuklar için oyun, dil gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Özellikle bebeklik ve okul öncesi dönemlerinde çocuğun hem alıcı hem de ifade edici dil gelişiminin sembolik oyun ile ilişkili olduğunu gösteren birçok araştırma mevcuttur (İlgaz ve Bozbiyık, 2016). Sembolik oyun ile dil becerisinin her ikisi de sembolik temsilleri içeren kavramlardır. Bu temsiller, dilde ses, nesnelere, eylemleri, nitelikleri ve durumları ifade ederken; oyunda çocuklar başka şeyleri temsil etmek için dilin yanı sıra nesnelere ve eylemleri de kullanırlar. Bu nedenle, sembolik oyun ve dilin bebeklerin yürümeye yeni başladıkları yıllar ve 2 yaş yılları ile ilişkili olması şaşırtıcı değildir (Christie ve Roskos, 2006). Oyun ve dilin birbirleriyle ilişkili olduğunu ve sembolik oyun ile erken dönem dil gelişimi, kelimeleri birleştirme ve dilbilgisi gelişiminin ilişkili olduğunu belirten pek çok araştırmacı vardır (Lewis, ve ark., 2000; Lyytinen, Poikkeus ve Laakso, 1997; McCune, 1995).

Sembolik oyunda ve dilde ortak olan temsil etme becerisi, zihin kuramı için de söz konusudur. Zihin kuramı, kişinin kendisinin ve başkalarının zihinsel durumlarını temsil edebilmesi, diğer bir deyişle diğerlerinin kanı, istek, niyet ve hislerinin farklı olabileceğini anlaması olarak tanımlanmaktadır (Astington ve Jenkins, 1995). Yapılan araştırmalarda, genellikle bu becerinin 4 yaş civarında geliştiği öne sürülmektedir. İlk önce Leslie (1987) tarafından ifade edilen sembolik oyun ve zihin kuramı ilişkisi, sembolik oyun oynamak ve başkalarının zihinsel durumlarını çıkarsamak ile ilgili zihinsel süreçler arasındaki paralellikleri işaret etmektedir. Buna göre, çocuklar sembolik oyun sırasında gerçek olan ile hayali olanı birbirinden ayırabilmektedirler. Leslie'nin sembolik oyunun önemli bir özelliği olarak vurguladığı bu beceri zihin kuramının sembolik oyunun temelinde yattığını ortaya koymaktadır. Hem -miş gibi yapma hem de diğerlerinin inançlarını anlama hayal ile gerçeği ayırıştırma ve yüksek düzey zihinsel temsil becerisi gerektirdiğinden, her iki becerinin de temelinde benzer süreçler olduğu savunulmaktadır (Astington ve Jenkins, 1995; Leslie, 1987; Weisberg, 2015). Bazı araştırmalarda, dil becerileri kontrol edilse bile, -miş gibi yapan çocukların zihin kuramı görevlerini daha önce tamamladıkları görülmektedir (Schewebel, Rosen ve Singer, 1999; Taylor ve Carlson, 1997; Youngblade ve Dunn, 1995). Bu bulgular, sembolik oyunun, özellikle de sosyal

olarak etkileşimli rol oynamanın çocukların birden fazla temsili görevi anlaması ile birlikte geliştiğini ortaya koymaktadır. Mevcut tüm bu araştırmalar göz önüne alındığında, okul öncesi dönem çocuklarında sembolik oyunun zihinsel temsiller ve dolayısıyla zihin kuramı ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

İlgili alanyazın incelendiğinde, sembolik oyunun ilişkili olduğu bilişsel yapıların pek çok araştırmacı tarafından incelendiği görülmektedir. Bu ilişkilerin altında yatan birkaç temel neden vardır. Gelişimsel süreçte, sembolik oyun ve yürütücü işlevlerin ilişkili olduğu ortak yapıların olması da (dil ve zihin kuramı gibi) bu yapıların birbirleri ile ilişkili olabileceğini düşündürmektedir (Gilpin, Brown ve Pierucci, 2015). Araştırmacılara göre bu karmaşık oyun türü, zengin bir dil becerisini, benlik düzenlemeye yardımcı esnek bir zihinsel temsil becerisini ve frontal lobdaki (özellikle prefrontal korteksteki) nörolojik gelişimi sağlayacak zenginleştirilmiş bir çevreyi içermektedir. Ayrıca, Harris'e göre (2007) sembolik oyun, psikopatolojiyle değil olumlu işlevsellik ile ilişkilidir. Bu nedenle de gelişimsel süreçteki ilerlemeler sembolik oyun ile ilişkili olabilmektedir. Bu olumlu ilişkinin dayanağı olarak sembolik oyunun otizm ve duygusal travmaya sahip çocuklarda az sıklıkla görülmesi gösterilmektedir. Ancak Lillard ve arkadaşlarına göre (2013), sembolik oyunun ilişkili olduğu bilişsel yapılarla ilgili yapılan çalışmalar çeşitli nedenlerden dolayı çelişkilidir. Bu çelişkili durumun; yapılan çalışmaların tekrarlanabilir olmamasından, ilişki sonuçlarının neden-sonuç ifade ediyormuş gibi değerlendirilmesinden ve araştırmacı yanlılığından kaynaklı olabileceğini belirtmektedirler.

Çocuğun oyun becerilerine yönelik Türkiye'de yapılan çalışmaların oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Yılmaz (2017) tarafından yapılan bir çalışmada 2006-2016 yılları arasında ülkemizde yapılan oyun temalı araştırmalar derlenmiştir. Buna göre yapılan araştırmaların yalnızca ikisinde oyun becerilerini ölçmeye yönelik araç geliştirme çalışması yapılmıştır. Çocukların oyun becerilerinin değerlendirilmesine yönelik kullanılan ölçme ve değerlendirme aracı sınırlı sayıdadır. Sembolik oyun özelinde düşünüldüğünde ise ölçüm aracı sayısının daha da azaldığı dikkat çekmektedir. Oyunun ilişkili olduğu beceri ve değişkenlere ilişkin yapılan toplam çalışma sayısı 12'dir (Yılmaz, 2017). Bu çalışmalardan iki tanesi oyunun çocukların bilişsel gelişimiyle ilişkisini incelemektedir. Yapılan diğer çalışmalarda ise oyunun akademik başarıyla ilişkisi (matematiksel beceri, öğrenmeye etkisi gibi) üzerine odaklandığı veya özel çocuklardan oluşan örneklem gruplarıyla (örn. düşük sosyoekonomik durum, gelişimsel bozukluk) çalışıldığı görülmektedir (Aydın, 2008; Gül, 2006; Kaytez ve Durualp, 2014).

Bu çalışmada tipik gelişim gösteren okul öncesi dönem çocuklarında sembolik oyun ve yürütücü işlevler arasında bir ilişkinin olup olmadığını incelemek ve sembolik oyun becerisinin ölçümüne yöntemsel olarak farklı bir bakış açısı kazandırmak amaçlanmaktadır. Sembolik oyun becerilerinin yaş ve yürütücü işlevler ile ilişkisi ve oyun yürütücü işlevleri yordayıp yordamadığı incelenecektir.

YÖNTEM

Çalışma Grubu

Araştırmanın örneklemini ise Ankara ilinde çeşitli kreş ve anaokullarına devam etmekte olan 3, 4 ve 5 yaşlarındaki çocuklardan oluşmaktadır. Çalışmanın örneklemini 65 çocuktan oluşmaktadır. Örneklemin %53.8'ini (n=35) kız, %46.2'sini ise (n= 30) erkek çocuklar oluşturmaktadır. Yaşları 3 ile 5 arasında değişen örneklemin yaş ortalaması 4.11 (SS=.83)'dir. Katılımcıların yaşları ay bazında değerlendirildiğinde 36 ile 71 ay arasında değişmektedir ($Ort=55.11$, $SS=10.49$).

Veri Toplama Araçları

Araştırmada ebeveynden alınan Demografik Bilgi Formu ile birlikte toplam 5 oyun ve görev kullanılmıştır. Ayrıca, analizlerde dil becerilerinin kontrol edilebilmesi amacıyla Türkçe Erken Dil Gelişimi Testi (TEDİL) ve zihin kuramı gelişiminin kontrol edilmesi amacıyla Görünüş-Gerçeklik görevi kullanılmıştır.

Sembolik Oyun Gözlemi Ölçümü

Çocukların sembolik oyun oynama becerilerinin ölçülmesi amacıyla çocuklardan iki farklı, gözleme dayalı ölçüm alınmıştır. Bu çalışma kapsamında sembolik oyun becerilerinin ölçümü için kullanılan yöntemin özeti Tablo 1'de sunulmuştur. Sembolik Oyun Gözlemi, 3 ile 5 yaşlarındaki çocuklarda sembolik oyun becerilerini ölçmek amacıyla Lewis ve Boucher (1997) tarafından geliştirilen tipik gelişim gösteren 1-6 yaş çocukları için uygulanmaya uygun olan Sembolik Oyun Testi (Test of Pretend Play) ve 3 ile 7 yaşları arasındaki okul öncesi dönem çocukları için geliştirilen Çocuk-Odaklı Sembolik Oyun Değerlendirmesi'nden (Child-Initiated Pretend Play Assessment) (Stagnitti ve Unsworth, 2004; Stagnitti, 2007) esinlenilerek hazırlanmıştır. Ayrıca Carlson ve Taylor'ın (1997) da sembolik eylem görevi adı altında kullandığı Overton ve

Jackson (1973) tarafından tasarlanan pandomim görevinden yararlanılmıştır. Bununla birlikte, Galyer ve Evans'ın (2001) kullandığı sembolik oyun bağlamından da yararlanılmıştır. Sembolik Oyun Gözlemi 2 bölümden oluşmuş ve toplamda yaklaşık yarım saat sürmüştür. Bu gözlemin video kaydı alınmış ve 4 farklı sembolik oyun alt becerisini kodlamak için alınan video kayıtlar değerlendirilmiştir. Bu ölçümde Leslie'nin (1987) sembolik oyun tanımına uygun olarak ortaya attığı 3 temel boyut ve diğer araştırmacılar tarafından eklenen 4 boyut ele alınmıştır:

1. Bir objeyi başka bir obje ya da kişi yerine koymak (örn. muz telefon gibi kullanmak),
2. Olmayan bir objeyi veya kişiyi varmış gibi yapmak,
3. Oyuncak bebekler ve diğer materyaller ile senaryolu bir oyun kurmak/rol yapmak (çocuk kendini oyuna dahil edebilir),
4. Nesneye farklı bir işlev veya özellik atfetmek (örn. bebek hasta gibi yapmak).

Sembolik Oyun: Bölüm 1

Bu bölüm 4 kısımdan oluşmuş ve 10 dakika sürmüştür. Bu bölümün amacı çocukların sembolik oyun oynama sürelerinin ve becerilerinin ölçülmesidir. .

Kısım 1: Ölçümün birinci kısmında çocuğu araştırmacıya ve ortama alıştırmak için Overton ve Jackson'ın (1973) tasarladığı pandomim testi aracılığıyla sembolik eylem performansı ölçülmüştür. Bu kısımda amaç çocuğun olmayan nesnelere canlandırma becerisini incelemektir. Pandomim testi performansı 3 tanesi çocuğa yönelik, 3 tanesi de dışa yönelik olmak üzere toplam 6 eylemden oluşmaktadır. Buna göre araştırmacının çocuktan çocuğun kendisine yönelik istediği sembolik eylemler: 1) Saçını bir tarakla taramış gibi yapması, 2) Bir bardaktan çay içiyormuş gibi yapması ve 3) Dişini bir diş fırçası ile fırçalıyormuş gibi yapmasıdır. Dış dünyaya yönelik istenen eylemler için bir tahta parçası ve bir parça kağıt kullanılır ve çocuktan (1) tahta parçasına bir çekiç ile çivi çakıyormuş gibi yapması, (2) tahtayı bir bıçak ile kesiyormuş gibi yapması ve (3) kağıdı bir makas ile kesiyormuş gibi yapması istenir. Pandomim testi için belirlenen süre 1 dakikadır. Değerlendirme çocuğun eylemleri bedenini kullanarak veya görünmeyen bir nesne kullanarak gerçekleştiriyor olması göz önünde bulundurularak yapılmıştır.

Kısım 2: Ölçümün ikinci kısmında çocuğa günlük nesnelere verilerek bunları başka bir nesne yerine koyma ve olmayan nesneye atıfta bulunma becerilerinin ölçülmesi amaçlanmaktadır. Bu kısımda çocuğa bir plastik bardak ile bir çatal verilir. Araştırmacı çocuğa bardak ve çatal kullanarak model olur ve bardağı davul gibi kullanarak çatal ile çalar. Sonra çocuğa dönerek "Peki sen bunlarla nasıl oynayabilirsin?" diye sorar. Çocuk, oyuna teşvik edilir, duraksadığı durumlarda "Bunlarla başka neler yapabilirsin?" sorusuyla tekrar oyuna yönlendirilir. Bu kısım 1 dakika sürmüştür. Geçen sürenin ardından çocuğa "Şimdi ben o oyuncakları alayım, sana başka oyuncaklar vereyim" denilerek üçüncü kısma geçilir.

Kısım 3: Ölçümün üçüncü kısmında çocuğa çok aşına olmadığı 3 materyal ve bir oyuncak bebek verilerek çocuğun bu materyaller ile sembolik olarak oynaması değerlendirilir. Bu kısımda temel amaç çocuğun oyuncak bebekler ve diğer materyaller ile senaryolu bir oyun kurma ve nesnelere başka nesne yerine kullanma becerisini ölçmektir. Burada kullanılan materyaller: mavi kumaş/bez parçası, kutu ve makaradır. Araştırmacı çocuğa "Burada bir sürü oyuncuğım var, ben bunlarla istediğim gibi oynayabilirim mesela (kutuyu göstererek) bunu bir yatak yaparım, (makarayı göstererek) bunu bir yastık yaparım, (oyuncak bebek yerine kullanılan kaplan figürünü alarak) kaplanı buraya yatırır, (mavi bez ile) üstünü örter ve onu uyuturum. Şimdi sen de (kaplanı kaldırıp oyuncak bebeği çıkararak) bu oyuncaklarla ve bu bebekle nasıl oynayabilirsin bana göster bakalım." diyerek çocuğu oyuna yönlendirir. Çocuk, oyuna teşvik edilir, duraksadığı durumlarda "Bunlarla başka neler yapabilirsin?" sorusuyla tekrar oyuna yönlendirilir. Bu oyunun süresi 4 dakikadır. Araştırmacının "Şimdi bu oyuncakları alıp sana başka bir oyuncak vereyim mi?" sorusu ile oyun sonlandırılır.

Kısım 4: Ölçümün son kısmında çocuğa bir oyuncak ayıcık verilerek çocuğun nesneye farklı bir işlev veya özellik atfetme becerisi temelinde değerlendirilmiştir. Bu kısımda çocuğun oyuncak ayıcığa bir özellik atfetmesi (oyuncak ayıcık üzgün), oyuncak ayıcığı bir şeyin yerine koyması (ayıcık köprü oluyor) ve oyuncak ayıcığa bir senaryolu oyun oynatması değerlendirilir. Burada araştırmacı oyuncak kaplan figürü yardımıyla çocuğa değerlendirilen bütün beceriler üzerinden model olur: "(Kapan işaret edilerek) Bu, benim yastığımmış, ben geceleri bununla uyuyorum. Sabah oldu, ben okula gidiyorum. Kaplanı canı yatakta çok sıkılmış. Kalkmış, bakkala gitmiş. Canı çikolata istiyormuş. Bakkaldan bir tane çikolata almış, yiye yiye eve geri dönmüş. Kaplan çok mutluymuş çünkü çikolatayı çok seviyormuş." Ardından "Hadi şimdi sen de bu

ayıcıkla benim kaplancıkla oynadığım gibi oynama." denilerek çocuk oyuna teşvik edilir. Bu oyun 4 dakika sürmüştür.

Sembolik Oyun: Bölüm 2

Galyer ve Evans (2001) tarafından geliştirilen ölçüm aracı yapılandırılmış sembolik oyun bağlamında çocukların davranışlarını ölçmek üzere tasarlanmıştır. 10 dakikalık yarı yapılandırılmış oyunda materyal olarak ahşap inşa blokları, minyatür hayvan figürleri kullanılmaktadır.

Oyunun başlangıcında ahşap oyuncaklar çıkarılarak çocuğa "Sen bu oyuncaklarla nasıl oynanır biliyor musun?" diye sorulur ve çocuk oyuna teşvik edilir. Ardından, video kaydı alınan ve 10 dakika sürecek olan yapılandırılmış sembolik oyun süreci araştırmacı tarafından başlatılmıştır. Bu süreçte araştırmacı "Şimdi ne inşa ettin? Burada kimler yaşasın?" diye sorarak çocuğu yönlendirir. Sembolik oyun sürecinin ilk 5 dakikasında 4 adet hayvan figürü (koyun, aslan, panda, goril) "Hey, bir ziyaretçi geldi. Bu kimmiş?" denilerek çocuğa takdim edilir ve oyunun sürdürülebilirliğinin sağlanması amaçlanır.

Yürütücü Zihinsel İşlev Görevleri

Çocukların Yürütücü zihinsel işlevlerinin değerlendirilmesi amacıyla daha çok dürtü kontrolünü temel alan iki ölçüm aracı kullanılmıştır.

Fısıldama Görevi. Kochanska, Murray ve Harran (2000) tarafından geliştirilen bu görevde araştırmacı çocuğa üzerinde güncel çizgi film karakterlerinin olduğu 12 adet kart gösterir. Bu görevde çocuktan çizgi film karakterlerini gördüğünde isimlerini fısıltıyla söylemesi şu yönerge ile istenir. "Şimdi sana bazı kartlar göstereceğim. Bu kartların üzerinde bazı çizgi film karakterlerinin resimleri var. Şimdi senden istediğim bana bu çizgi film karakterlerinin isimlerini söylemen ama bunu yaparken bağırmanın ve fısıldayarak söylemen gerekiyor. Anlaştık mı? Hadi önce bir deneme yapalım. Hazırsan başlayabiliriz." Bu yönerge ile süreç başlatılır ve çocuğun yönergeyi anlayıp anlamadığını kontrol etmek amacıyla öncelikle 2 kez deneme uygulaması yapıldıktan sonra asıl göreve geçilir. Görevde kullanılan çizgi film karakterleri: Pepe, Elsa, Maşa ile Koca Ayı, Küçük Prens, Şirinler, Caillou, Kaşif Dora, Örümcek Adam, Niloya, Nemo (Kayıp Balık), Şimşek McQuenn, Heidi'dir. Bu görevde değerlendirme üç puan kriteri üzerinden yapılır. Çocuk çizgi karakterin ismini yüksek sesle söylese 0 puan, çizgi karakterin isminin bir kısmını yüksek sesle bir kısmını fısıldayarak söylese 1 puan, yönergeye uygun şekilde fısıldayarak söylese 2 puan alır. Bu görevden bir çocuğun elde edebileceği en yüksek puan 24'tür.

Gece Gündüz Görevi. Gerstadt, Hong ve Diamond (1994) tarafından geliştirilen bu testte iki tür görev kartı bulunmaktadır. Kartlardan birinde gündüzü temsil edecek şekilde beyaz arka plan üzerinde güneş resmi, diğesinde ise geceyi temsil eden siyah arka plan üzerinde ay ve yıldızlar vardır. Araştırmacı çocuklara güneş resmini gördüklerinde gece demeleri gerektiğini, ay ve yıldız resmi gördüklerinde ise gündüz demeleri gerektiğini açıklar. Daha sonra çocuğun yönergeyi anlayıp anlamadığını kontrol etmek amacıyla 2 kez deneme uygulaması yapılır. Denemelerin ardından kartlar ara vermeden ve kurallar hatırlatılmadan 16 kez (8 gündüz, 8 gece olacak şekilde) sunularak görev sonlandırılır. Görev süresince kartların gösteriliş sıralaması şu şekildedir: Gündüz, gece, gündüz, gece, gündüz, gündüz, gece, gündüz, gece, gece, gündüz, gece, gece, gündüz, gece, gündüz. Çocukların verdiği her doğru yanıt 2 puan olarak değerlendirilirken, yanlış yaptıklarını fark edip düzelttikleri cevaplar 1 puan, yanlış yanıtlar ise 0 puan olarak değerlendirilir. Çocuğun bu bölümden alabileceği en yüksek puan 32'dir.

Dil Becerilerinin Ölçümü

Çocukların dil gelişimlerini kontrol etmek amacıyla 2 yaş 0 ay ile 7 yaş 11 ay arasındaki çocukların alıcı ve ifade edici sözel dil becerilerini ölçmeyi amaçlayan ve Güven ve Topbaş (2015) tarafından Türkçe'ye uyarlanan Türkçe Erken Dil Gelişim Testi (TEDİL) uygulanmıştır. İki paralel formdan oluşan test alıcı ve ifade edici olmak üzere iki alt testi içermektedir. Bu alt testler dilin anlam ve biçim bilgisi gibi çeşitli alanlarını ölçen maddelerden oluşmaktadır. Bu çalışmada yalnızca, uygulamanın alıcı dil alt testi ile başladığı A formu ile değerlendirme yapılmıştır. Form toplam 76 maddeden oluşmaktadır. Bu maddelerin bir kısmı resim gösterme veya betimleme diğer kısmı ise sözel yönergeleri yerine getirme ve sorulara sözel olarak yanıt verme şeklindedir. Çocuk, doğru olarak cevaplandığı maddelerden 1 puan, yanlış cevaplandığı sorulardan 0 puan alır ve toplamda verdiği doğru cevap üzerinden değerlendirilir. Çocuğun bu formdan elde edebileceği en yüksek toplam puan 76'dır.

Zihin Kuramı Ölçümü

Zihinsel temsil becerisi temelinde sembolik oyunun ilişkili olduğu bilişsel yapılardan biri olan zihin kuramının kontrol edilmesi ve çocuklarda gerçeklik ile görünüş arasındaki farkın farkındalığının gelişip gelişmediğinin anlaşılması amacıyla görünüş-gerçeklik görevi (Flavell, Flavell ve Green, 1983) uygulanmıştır. Bu görevde görünüşü ile gerçek işlevi farklı olan materyaller kullanılmaktadır. Bu çalışmada ise ceviz görünümlü bir silgi kullanılmıştır. Çocuğun görebileceği ancak ulaşamayacağı bir mesafeye ceviz görünümlü silgi

yerleştirilir ve çocuğa gördüğü nesnenin ne olduğu sorulur sonra gerçekte ne olduğu sözel olmayan bir yolla gösterilerek çocuğa iki soru yönlendirilir: 1. Bu gerçekten ne? Bu gerçekten bir ceviz (görünüş) mi yoksa gerçekte bir silgi (gerçeklik) mi? 2. Şimdi bu nesneye baktığında ne görüyorsun? Bu bir ceviz mi yoksa bir silgiye mi benziyor? Çocuğun geçmiş düşüncesine yönelik verdiği doğru cevap 1, yanlış cevapsa 0 olarak kodlanır.

Verilerin Kodlanması

Yukarıda bahsedildiği gibi, çalışmada sembolik oyun ölçümü iki temel bölümden oluşmakta olup bu bölümlerin video kaydı alınmıştır. Bu kayıtların kodlaması şu şekildedir:

1. İlk kısımda (pantomim testi) çocuğun kendisinden istenen 6 davranışı gerçekleştirirken bedenini mi yoksa hayali bir nesneyi mi kullandığı dikkate alınmıştır ve performansı bunları kullanma sıklığı üzerinden değerlendirilmiştir. Örneğin, saçlarını bir tarakla tararmış gibi yapması istendiğinde çocuk hayali bir nesne kullanır gibi yaparsa hayali nesne kullanma hanesine 1, beden kullanma hanesine 0 yazılmıştır. Bu kısımdan çocuğun alabileceği en yüksek puan 6'dır.

2. İkinci (günlük nesnelere) ve dördüncü (tek oyuncak) kısımlar 10'ar saniyelik aralıklarla incelenmiş olup sembolik oyunu oluşturan temel özellikler bağlamında ele alınmıştır: nesneyi başka kişi/nesne yerine kullanma, olmayan bir kişi/nesneye atıfta bulunma, nesneye bir özellik atfetme ve senaryo oluşturma. Bu temel özelliklerin çocuğun oyunu sırasında ne sıklıkla gerçekleştiği incelenmiştir. Yani, çocuğun oyun süresince kaç kez bu temel özellikleri kullandığı değerlendirilmiştir. Çocuğun ona verilen zaman diliminde sembolik oyun oynayarak geçirdiği süre de hesaplanmış ve ayrıca değerlendirilmiştir.

3. Üçüncü kısım (açık uçlu nesnelere/temsili olmayan nesnelere) 30'ar saniyelik aralıklarla ikinci kısımdaki gibi incelenmiş olup çocukların sembolik oyuna kaç nesneyi dahil ettikleri de kodlamaya dahil edilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünü 10 dakikalık yarı yapılandırılmış sembolik oyun oluşturmaktadır. Bu bölümün kodlaması aşağıdaki gibidir:

4. 10'ar saniyelik aralıklarla incelenmiş olup sembolik oyunu oluşturan temel özellikler bağlamında ele alınmıştır: nesneyi başka kişi/nesne yerine kullanma, olmayan bir kişi/nesneye atıfta bulunma, nesneye bir özellik atfetme ve senaryo oluşturma. Bu temel özelliklerin çocuğun oyunu sırasında ne sıklıkla gerçekleştiği incelenmiştir. Çocuğun ona verilen zaman diliminde sembolik oyun oynayarak geçirdiği süre de hesaplanmıştır.

Tablo 1. Sembolik Oyun Ölçümlerinde Kullanılan Yöntemler

Değişken	Görev/Ölçüm ismi	İçerik	
Sembolik oyun	Bölüm 1	<i>Kısım 1 (Pandomim testi)</i>	Pandomim testinde amaç çocuğun olmayan nesnelere canlandırma becerisini incelemektir. Beden veya hayali nesne kullanılır.
		<i>Kısım 2 (Günlük nesnelere)</i>	Günlük nesnelere başka bir nesne yerine kullanma ve olmayan nesneye atıfta bulunma becerilerinin ölçülmesi amaçlanmaktadır.
		<i>Kısım 3 (açık uçlu nesnelere)</i>	Çocuğa çok aşına olmadığı 3 materyal ve bir oyuncak bebek verilerek çocuğun bu materyaller ile sembolik olarak oynaması değerlendirilir. Temel amaç çocuğun bu oyuncaklar ile senaryolu bir oyun kurma ve nesnelere başka nesne yerine kullanma becerisini ölçmektir.
		<i>Kısım 4 (tek oyuncak)</i>	Çocuğa bir oyuncak ayıcık verilerek çocuğun nesneye farklı bir işlev veya özellik atfetme becerisi temelinde değerlendirilmiştir. Bu kısımda çocuğun oyuncak ayıcığa bir özellik atfetmesi, oyuncak ayıcığı bir şeyin yerine koyması ve oyuncak ayıcığı bir senaryolu oyun oynatması değerlendirilir.
	Bölüm 2	10 dakikalık sembolik oyun sürecinde ahşap oyuncaklar ve hayvan figürleri kullanılarak çocukların sembolik oyun becerilerinin ölçülmesi amaçlanmaktadır.	

BULGULAR

Bu çalışmada çocukların sembolik oyun becerilerini ölçmek için ilk olarak pandomim testi kullanılmıştır. Bu ölçümün ve sembolik oyun alt becerilerinin dağılım incelemesi Tablo 3'te verilmiştir. Tüm yürütücü işlev, Türkçe Erken Dil Gelişimi Testi (TEDİL) ölçümleri de yine Tablo 3'te verilmiştir. Zihin kuramı görevi kategorik bir değişken olduğundan dağılımı incelenmemiştir.

Tablo 3. *Değişkenlerin Psikometrik Özellikleri*

	<i>Ort</i>	<i>SS</i>	<i>Aralık</i> Min.-Max.	<i>Basıklık</i>	<i>Çarpıklık</i>
Sembolik Oyun Becerisi Ölçümleri					
<i>Kısım 1 Pandomim Testi</i>					
Beden kullanma	3.98	1.59	0-6	-.05	-.81
Hayali nesne kullanma	1.83	1.59	0-6	.28	.94
<i>Sembolik Oyun Alt Becerileri</i>					
Başka Nesne	50.72	24.36	9-135	1.68	1.00
Olmayan Nesne	1.02	.32	0-1.69	.76	-.46
Özellik Atfetme	.39	.35	0-1.15	-.96	.38
Senaryo Yazma	29.28	19.79	0-84	.42	.77
<i>Sembolik Oyun Süreleri</i>					
Bölüm 1					
Kısım 2 Süre	.32 sn	.17	.00-.72	-.24	.48
Kısım 3 Süre	.40 sn	.17	.06-.79	-.32	.39
Kısım 4 Süre	.35 sn	.22	.00-.80	-.79	.36
Bölüm 2					
Oyun Süre	.09 sn	.05	.00-.24	.54	.83
<i>Toplam Sembolik Oyun</i>	102.57	50.88	17-253	.95	.90
<i>Yönetici Zihinsel İşlev Becerileri Ölçümleri</i>					
Fısıldama	17.14	5.58	4-24	-.53	-.83
Gece Gündüz	24.01	8.10	2-32	.52	-1.25
<i>Dil Becerisi Ölçümü</i>					
TEDİL	58.03	11.13	31-75	-.86	-.49

Sembolik Oyun Ölçümleri Arasındaki İlişkinin İncelemesi

Sembolik Oyun Gözlemi (özet bilgi için bkz. Tablo 1) sırasında alınan sembolik oyun ölçümlerinin birbirleriyle tutarlı olup olmadığının anlaşılması amacıyla korelasyon analizi yapılmıştır. Yapılan analizden elde edilen sonuçlar Tablo 4’te verilmiştir. Buna göre;

Sembolik oyun alt becerilerinin birbirleriyle ilişkisi incelendiğinde: Kısım 1 beden kullanma ile Kısım 1 hayali nesne kullanma ($r=-.95, p<.001$), olmayan nesneye atıfta bulunma alt becerisi ($r=-.26, p<.05$), senaryo yazma alt becerisi ($r=-.26, p<.05$) ve Bölüm 2 süre ($r=-.26, p<.05$) arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Buna göre, çocukların istenen eylemi gerçekleştirme sırasında bedenlerini kullanma davranışları ile hayali nesne kullanma davranışları ters orantılıdır. Ayrıca senaryo yazma alt becerisi yüksek çocukların kendilerinden istenen eylemi gerçekleştirme sırasında daha çok hayali nesne varmış gibi yaptıkları çıkarılabilir. Başka nesne yerine kullanma alt becerisi ile olmayan nesneye atıfta bulunma alt becerisi ($r=.54, p<.001$), özellik atfetme alt becerisi ($r=.54, p<.001$), senaryo yazma alt becerisi ($r=.87, p<.001$) ve toplam sembolik oyun ($r=.84, p<.001$) arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki

olduğu görülmüştür. Bulunan bu ilişki, ölçümlerin kendi içinde tutarlı olduğunu göstermiştir. Olmayan nesneye atıfta bulunma alt becerisi ile özellik atfetme alt becerisi ($r=.54, p<.001$), senaryo yazma alt becerisi ($r=.72, p<.001$) ve toplam sembolik oyun ($r=.77, p<.001$) arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Bulunan bu ilişkiyle, ölçümlerin kendi içinde tutarlı olduğu görülmüştür. Ayrıca, özellik atfetme alt becerisi ile senaryo yazma alt becerisi ($r=.58, p<.001$) ve toplam sembolik oyun ($r=.61, p<.001$) arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Senaryo yazma alt becerisi ile toplam sembolik oyun ($r=.94, p<.001$) arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür.

Tablo 4. Sembolik Oyun Ölçümleri Korelasyon Analizi

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Kısım1_Beden	1										
2. Kısım1_Hayali nesne	-.95**	1									
3. Başka Nesne Toplam	-.12	.07	1								
4. Olmayan Nesne Toplam	-.26*	.24	.46**	1							
5. Özellik Atfetme Toplam	-.04	.04	.48**	.54**	1						
6. Senaryo Yazma Toplam	-.26*	.23	.79**	.72**	.58**	1					
7. K2 Süre	.01	-.06	.35**	.46**	.31*	.28*	1				
8. K3 Süre	-.15	.08	.37**	.31*	.34**	.25*	.42**	1			
9. K4 Süre	-.21	.20	.61**	.68**	.57**	.72**	.39**	.42**	1		
10. Bölüm 2 Süre	-.26*	.22	.75**	.61**	.55**	.87**	.28*	.31*	.61**	1	
11. Sembolik Oyun Toplam	-.23	.20	.92**	.77**	.61**	.94**	.38**	.35**	.74**	.84**	1

* $p<.05$, ** $p<.01$

Değişkenler Arası Korelasyon Analizi

Çalışmanın ana hipotezi, sembolik oyun ve yürütücü işlev becerilerinin ilişkili olmasına dayanmaktadır. Değişkenler arasındaki ilişkinin incelenmesi amacıyla Spearman korelasyon analizi uygulanmıştır (Bkz. Tablo 5).

Çocukların ay bazındaki yaşlarının TEDİL ($r=.69, p<.01$), Görünüş-Gerçeklik görevi ($r=.61, p<.01$) ve yürütücü işlev görevlerinden Fısıldama ($r=.39, p<.01$) ve Gece-gündüz ($r=.32, p<.01$) ile pozitif yönlü anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmüştür. Buna göre, çocukların yaşları arttıkça dil, zihin kuramı ve yürütücü işlev becerileri artmaktadır. Çocukların sembolik oyun oynama becerileri ele alındığında ise; yaş ile Kısım 1 hayali nesne kullanma ($r=.54, p<.01$), senaryo yazma alt becerisi ($r=.30, p<.05$), Kısım 3 süre ($r=.26, p<.05$), Kısım 4 süre

($r=.35, p<.01$), Bölüm 2 süre ($r=.34, p<.01$) ve toplam sembolik oyun ($r=.26, p<.01$) arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür.

Fısıldama görevinin bu becerileri ölçen görevlerden bir diğeri olan Gece-Gündüz görevi ($r=.35, p<.01$) ile pozitif yönlü anlamlı ilişkisinin olduğu bulunmuştur. Ayrıca, sembolik oyun ölçümlerinden Kısım 1 hayali nesne kullanma ($r=.25, p<.05$) ve Kısım 4 süre ($r=.30, p<.05$) ile de pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmüştür. Yürütücü işlevlerini ölçmek için kullanılan görevlerden diğerrinin de Kısım 1 hayali nesne kullanma ($r=.25, p<.05$) ve Kısım 4 süre ($r=.34, p<.01$) ile de pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmüştür. Bununla birlikte, senaryo yazma alt becerisi ($r=.26, p<.05$) ile de pozitif yönlü anlamlı bir ilişkisi bulunmuştur.

Tablo 5. Tüm Değişkenlerin Korelasyon Analizi Çıktısı

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1. Yaş (Ay)	1														
2. Kısım1-Beden	-.42**	1													
3.Kısım1-Hayali	.54**	-.92**	1												
4. Başka Nesne	.18	-.15	.15	1											
5. Olmayan Nesne	.22	-.29*	.27*	.58**	1										
6. Özellik Atfetme	.03	-.03	.05	.49**	.51**	1									
7. Senaryo Yazma	.30*	-.33**	.33**	.74**	.74**	.56**	1								
8. K3 Süre	.26*	-.16	.11	.37**	.24	.37**	.28*	1							
9. K4 Süre	.35**	-.28*	.28*	.62**	.69**	.57**	.72**	.39**	1						
10. Bölüm 2 Süre	.34**	-.37**	.36**	.72**	.63**	.54**	.84**	.35**	.62**	1					
11. Toplam Sembolik Oyun	.26*	-.29*	.29*	.90**	.80**	.60**	.93**	.37**	.75**	.83**	1				
12. Fısıldama Görevi	.39**	-.17	.25*	.06	.13	.05	.12	.20	.30*	.11	.10	1			
13. Gece-Gündüz Görevi	.32**	-.21	.25*	.20	.18	-.01	.26*	.15	.34**	.23	.23	.35**	1		
14. TEDİL	.69**	-.45**	.56**	.14	.23	.03	.24	.35**	.30*	.15	.22	.57**	.35**	1	
15. Görünüş- Gerçeklik Görevi	.61**	-.26*	.36**	.15	.01	.01	.14	-.29*	.25*	.07	.15	.26*	.21	.38**	1

* $p<.05$, ** $p<.01$

Çocukların sembolik oyun oynama becerileri ele alındığında; TEDİL ile Kısım 1 hayali nesne kullanma ($r=.56, p<.01$), Kısım 3 süre ($r=.35, p<.01$), Kısım 4 süre ($r=.30, p<.05$) arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Ayrıca, sembolik eylem sırasında beden kullanma ($r=-.45, p<.01$) ile de negatif yönlü anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Çocukların dil becerilerini görmek için uygulanan TEDİL'in Görünüş-Gerçeklik görevi ($r=.38, p<.01$) ve Yürütücü zihinsel işlev becerileri görevlerinden fısıldama ($r=.57, p<.01$) ve gece-gündüz ($r=.35, p<.01$) ile pozitif yönlü anlamlı bir ilişkisinin olduğu görülmüştür. Buna göre, çocukların yaşları arttıkça dil, zihin kuramı ve Yürütücü zihinsel işlev becerileri artmaktadır. Zihin kuramı becerilerinin ölçülmesi amacıyla uygulanan Görünüş-Gerçeklik görevinin Yürütücü işlev becerileri görevlerinden Fısıldama

($r=.26$, $p<.05$) ile pozitif yönlü anlamlı ilişkisi olduğu görülmüştür. Bununla birlikte, çocukların sembolik oyun oynama becerileri ele alındığında; zihin kuramı ile Kısım 1 hayali nesne kullanma ($r=.36$, $p<.01$) ve Kısım 4 süre ($r=.25$, $p<.05$) arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Ayrıca, sembolik eylem sırasında beden kullanma ($r=-.26$, $p<.01$) ile de negatif yönlü anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Yürütücü İşlev Performansı Analizi

Sembolik oyunun fısıldama görevini yordayıp yordamadığı hiyerarşik regresyon analizi ile incelenmiştir. Bu işlem için hiyerarşik regresyon analizi uygulanmıştır. TEDİL ve Zihin kuramı ölçümleri kontrol değişkenleri olduğundan ilk modele atılmış, diğer ilişkili değişkenlerse ikinci blokta işleme sokulmuştur. Analizden elde edilen sonuçlar Tablo 6'daki gibidir.

Tablo 6. Fısıldama Görevinin Yordanmasına İlişkin Regresyon Analizi Sonuçları

	<i>B</i>	<i>SH</i>	<i>B</i>	<i>T</i>	<i>R</i> ²	<i>F</i>
Adım 1					.31	13.85
Sabit	1.27	3.16		.40		
TEDİL	.27	.06	.53	4.60**		
Zihin Kuramı	.71	1.35	.06	.53		
Adım 2					.33	7.45
Sabit	.04	3.31		.01		
TEDİL	.30	.07	.59	4.56**		
Zihin Kuramı	1.02	1.38	.09	.74		
K1 Hayali Nesne	-.59	.44	-.17	-1.34		
Kısım 4 Süre	.00	.01	.06	.52		

** $p<.001$

Tablo 6 incelendiğinde, fısıldama görevini TEDİL'in yordadığı görülmüştür. Buna göre ilk modelde denkleme dahil edilen TEDİL ve Zihin Kuramı ölçümleri varyansın %31'ini açıklamıştır [$F(2, 64)=13.85$, $p<.001$]. Ancak değişkenler tek tek incelendiğinde bu yordamanın TEDİL'den kaynaklandığı görülmüştür, ($\beta=.53$, $p=.00$). İkinci aşamada analize dahil edilen Kısım 1 Hayali Nesne ve Kısım 4 Süre değişkenlerinin varyansa %2 oranında katkı sağladıkları görülmüştür, [$F(4, 64)=7.45$, $p<.001$]. Eklenen değişkenler tek tek ele alındığında bu

değişkenlerin varyansa katkı sağlamadığı görülmüştür. Sonuç olarak, yalnızca dil becerisini ölçen TEDİL, Fısıldama görevi varyansının %33'ünü açıklamıştır. Bu sonucun evrenden üretilmiş olma durumunu incelemek için düzeltilmiş R^2 değeri incelenmiştir. Yapılan incelemede, değişkenin evrende varyansı açıklama oranının %29 olduğu görülmüştür.

İkinci olarak, Gece-gündüz görevinin sembolik oyun becerileri tarafından yordanıp yordanmadığının incelenmesi amacıyla hiyerarşik regresyon analizi yapılmıştır. Dil becerilerine ilişkin değişken kontrol edileceğinden ilk modele atılmış, diğer ilişkili değişkenlerse ikinci blokta işleme sokulmuştur. Çoklu doğrusal regresyon varsayımlarının karşılanıp karşılanmadığı değerlendirilmiş ve varsayımların karşılandığı görülerek analize devam edilmiştir. Analizden elde edilen sonuçlar Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7. Gece-Gündüz Görevinin Yordanmasına İlişkin Regresyon Analizi Sonuçları

	<i>B</i>	<i>SH</i>	<i>B</i>	<i>t</i>	<i>R</i> ²	<i>F</i>
Adım 1					.22	18.21**
Sabit	4.02	4.77		.84		
TEDİL	.35	.08	.47	4.27**		
Adım 2					.27	5.46**
Sabit	4.17	5.03		.83		
TEDİL	.29	.10	.40	3.02**		
Kısım 1 hayal	.00	.66	.00	.01		
Kısım 4 Süre	7.94	5.99	.22	1.33		
Senaryo yazma	.00	.07	.00	.03		

** $p < .001$

TEDİL'den elde edilen dil puanının Gece-Gündüz görevi ile ölçülen yürütücü işlevleri yordadığı görülmüştür. Buna göre, ilk modelde denkleme sokulan TEDİL'in ($\beta = .47$, $p = .00$) varyansın %22'sini açıkladığı görülmüştür, [$F(1, 64) = 18.21$, $p < .001$]. İkinci aşamada analize dahil edilen Kısım 1 Hayali Nesne, Kısım 4 Süre ve Senaryo Yazma değişkenlerinin varyansa katkı sağlamadıkları, yine yalnızca dil değişkeninin ($\beta = .40$, $p = .00$) varyansı açıkladığı görülmüştür, [$F(4, 64) = 5.46$, $p < .001$]. Sonuç olarak, TEDİL'den elde edilen dil puanı Gece-Gündüz görevi performansı %27 oranında açıklamıştır. Bu sonucun evrenden üretilmiş olma durumunu incelemek için düzeltilmiş R^2 değeri incelenmiştir.

Yapılan incelemede, değişkenlerin evrende varyansı açıklama oranının %22 olduğu görülmüştür.

TARTIŞMA

Çocukların gelişimleriyle yakından ilişkili olan sembolik oyun ve diğer gelişimsel beceriler arasındaki ilişkinin yönü ile ilgili çeşitli varsayımlar bulunmaktadır. Smith'e (2010) göre, sembolik oyun ve olumlu gelişimsel çıktılar arasındaki ilişkiyi açıklayan üç temel model bulunmaktadır. Bunlardan sembolik oyunun diğer bilişsel becerilerin gelişiminin nedeni olduğunu savunan modelin bu araştırma kapsamında incelenmesi amaçlanmıştır. Bu görüşe göre, bu oyun türünün yokluğunda diğer bilişsel beceriler de gelişemez ya da oldukça sınırlı bir gelişime sahip olur. Vygotsky de bu fikrin savunucusu olarak değerlendirilmektedir (Lillard ve ark., 2013).

Bu araştırma için oluşturulan Sembolik Oyun Gözlemi'nde alınan sembolik oyun ölçümlerinin birbirleriyle ilişkili oldukları görülmüştür. Bu bulgu, alınan ölçümlerin birbirleriyle tutarlı olduğunu destekler niteliktedir. Araştırma kapsamında teorik olarak bu ilişkinin varlığı ön görülmüştür (örn. Vygotsky, 1967; Galyer ve Evans, 2001). Anamlı bir ilişkinin çıkmayışının sebebi kullanılan ölçüm araçlarının niteliği veya örneklem kaynaklı olabilir. Ayrıca, Bergen (2015), bilimsel çalışmalar için yaratılan sembolik oyun ortamlarında oyun oynama süresinin kısa olması ve ortamda bir yetişkinin bulunması dolayısıyla doğal oyun ortamı yaratmakta başarısız olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle, deneysel veya eğitsel olarak yaratılan oyun ortamlarının tam anlamıyla sembolik oyunu yansıtmayabileceğini savunmaktadır. Toplam sembolik oyun oynama performansının bu çalışmanın diğer ana değişkenleriyle ilişkili çıkmamasında bu faktörün etkili olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu sonuçla birlikte araştırmaya toplam sembolik oyunun kendisiyle yüksek korelasyonu bulunan senaryo yazma, başka nesne toplam, bölüm 2 süre, olmayan nesne ve kısım 4 gibi bölümlerin, yürütücü işlev becerilerini temsil eden gece gündüz ve fısıldama görevleri arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Bu sonuçlara göre sembolik oyun becerilerini temsil eden ölçümlerle yürütücü işlevleri temsil eden gece gündüz görevi ve fısıldama görevi arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler elde edilmiştir. Bu kapsamda sembolik oyun ile ilişkisi en yüksek olan senaryo yazmanın dürtü kontrolü ile pozitif yönde ilişkili olduğu görülmüştür. Yürütücü zihinsel işlev becerilerinin ölçümü için kullanılan her iki yöntemin de çocukların olmayan nesnelere canlandırma becerisini ölçen pandomim testi sırasında hayali nesne kullanma sıklığı ve özellikle çocuğun tek bir oyuncakla, nesneye farklı işlev veya özellik atfetme ve senaryo oluşturma becerisini

değerlendirilen kısımdaki (kısım 4) sembolik oyun oynama süresi ile pozitif yönlü ilişkili olduğu görülmüştür.

Araştırmanın bu bulguları yürütücü işlev becerilerinin sembolik oyun becerileriyle ilişkili olduğunu ortaya koyan araştırmaların (Elias ve Berk, 2002; Kelly ve Hammond, 2011; Slot ve ark., 2017; Thibodeau ve ark., 2016) bulguları ile paralellik göstermektedir. Araştırma bu yönüyle geçmiş araştırmaların geldiği özgünlük düzeyine geliştirici bir katkı sağlarken, Türkiye'deki az sayıdaki çalışma arasında yer almıştır. Overton ve Jackson (1973) ile Taylor ve Carlson (1997)'in çalışmaları ile paralel olarak çocuğun olmayan nesnelere canlandırma becerisini ölçen Pantomim Testi'nde çocukların sembolik eylemi hayali bir nesne varmış gibi gerçekleştirmeleri yaşla birlikte artarken beden kullanımlarının azaldığı görülmüştür. Buna göre, sembolik eylem sırasında beden kullanım sıklığının 3 yaşında en fazla, 5 yaşında en az olduğu görülmüştür. Başka nesne yerine kullanma, olmayan nesneye atıfta bulunma ve özellik atfetme becerilerinin yaş ile farklılaştığı ancak bu farklılaşmanın istatistiksel olarak anlamlı olmadığı bulunmuştur. Bunun nedeninin ölçüm aracının niteliği olabileceği gibi çalışmaya katılan örneklemin azlığının da olabileceği düşünülmektedir. İleride yapılacak olan araştırmalarda örneklemin artırılarak çalışılması önerilmektedir. Bunun yanı sıra, Bergen (2015) tarafından ifade edilen yapay sembolik oyun ortamının da bu sonuç üzerinde etkili olabileceği düşünülmektedir.

Sembolik oyunun en karmaşık ve en geç gelişen alt becerisi olarak kabul edilen senaryo yazma becerisini, 3 yaşındaki katılımcıların 5 yaşındakilere göre daha az senaryo yazma becerisi sergiledikleri görülmüştür. Bu bulgu, çocuklarda sembolik oyunun yaşla birlikte daha karmaşık bir yapıya büründüğünü ve oyun sırasında senaryo yazma becerilerinin en son gelişen beceri olduğunu savunan alanyazını destekler niteliktedir (Brownell ve Kopp, 2007; Fein, 1989; Lewis, Boucher ve Astell, 1992). Ayrıca, araştırma süresinde ölçülen tüm sembolik oyun performansı ele alındığında yaşla birlikte bir farklılaşma olduğu ancak bu farklılaşmanın istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmüştür. Bu bulgunun nedeni olarak, kullanılan ölçüm aracının niteliğinin yanı sıra katılımcı sayısının yetersizliği de olabileceği düşünülmektedir. Bu analiz sonrasında ise sembolik oyun süreleri yaş kapsamında incelenmiştir. Çıkan sonuçlara göre 5 yaşındaki katılımcıların 4 ve 3 yaşlarındaki katılımcılara göre daha fazla süreyle sembolik oyun oynadıkları görülmüştür. Elde edilen bu bulgular, alanyazına paralel olarak, okul öncesi dönem çocuklarında temsili düşünme ve sembolik oyun oynama becerilerinin yaşla birlikte arttığını destekler niteliktedir. Ayrıca, çocukların

sembolik oyun oynama sürelerinin de yaş ile arttığı görülmüştür. Bu bulgu, Galyer ve Evans (2001)'in sonuçlarına paralellik göstermektedir.

Lillard ve arkadaşlarının (2013) yaptıkları alanyazın taraması sembolik oyunun ikincil bir özelliği olduğunu ve olumlu gelişimsel çıktılar için tek başına yeterli olmadığını ortaya koymaktadır. Araştırmacılara göre, sembolik oyunun yürütücü işlevleri geliştirdiğini öne süren çalışmalar (örn. Blair ve Razza, 2007; Elias ve Berk, 2002; Saltz, Dixon ve Johnson, 1977) ikna edici olmaktan uzaktır. Araştırmacılar, bunun nedenlerinden biri olarak, sembolik oyun çalışmalarının ilişki sonuçlarının nedensel olarak yorumlanması olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, çalışmaların tekrar edilemez doğasının da sembolik oyun çalışmalarının sonuçlarının yorumlanmasına etki eden faktörlerden biri olabileceğine işaret etmektedirler. Bununla birlikte, araştırmalarda yer alan katılımcıların sayısı olarak az olmasının da sembolik oyun çalışmalarının yöntemsel sorunlarından biri olduğunu belirtmektedirler (Lillard ve ark., 2013).

Sembolik oyun, yürütücü işlevler ve dilin temeli düşünüldüğünde hepsinin ortak noktasının temsili düşünme becerisi olduğu görülmektedir. Ayrıca, sembolik oyun becerileri ile dil becerileri arasında kuvvetli bir ilişki olduğu bilinmektedir (Lewis ve ark., 2000; Lyytinen, Poikkeus ve Laakso, 1997; McCune, 1995). Bu ilişkinin nedeni bahsi geçen iki bilişsel becerinin de aynı dönemde hızlı bir gelişim göstermesi (Piaget, 1951) ve temsili düşünmeyi içermesidir (Vygotsky, 1967). Özellikle okul öncesi dönemde çocuğun hem alıcı hem de ifade edici dil gelişiminin sembolik oyun ile ilişkili olduğunu gösteren birçok araştırma mevcuttur (Ilgaz ve Bozbıyık, 2016). Bu çalışmada da sembolik oyun becerilerinin dil becerileri ile ilişkili olduğu bulunmuştur. Dil becerisinin yürütücü zihinsel işlev becerilerini yordamasında sembolik oyun ve dil arasındaki kuvvetli ilişkinin de etkisinin olabileceği düşünülmektedir. Bunun nedeni, sembolik oyunun da dilin de temelinde temsili düşünme becerisinin olmasıdır (Vygotsky, 1967). Farklı özellik, eylem, nesne veya kişiler dilde ses ile temsil edilirken sembolik oyunda dilin yanı sıra farklı nesne veya eylemler ile temsil edilir (Christie ve Roskos, 2006).

Bununla birlikte, yapılan bir araştırmaya göre (Müller, Jacques, Brocki ve Zelazo, 2009) ilişki ve deneysel çalışmalar incelendiğinde dilin yürütücü işlev becerileri ile ilişkili ve hatta bu beceriler için gerekli olduğu görülmektedir. Özel olarak, dürtü kontrolü ile dilin ilişkisi ele alındığında çelişkili sonuçların bulunduğu belirtilmektedir. Gooch, Thompson, Nash, Snowling ve Hulme (2016) tarafından yapılan bir araştırmaya göre okul öncesi dönem ve okul dönemi çocuklarında yürütücü işlev ve dil becerileri arasında güçlü bir ilişki olduğu görülmektedir. Bu çalışmalarda bu ilişkinin yönü tam olarak anlaşılmasa da söz

konusu araşırmacılar, dilin, öncül bir mekanizma olabileceğini öne sürmektedirler. Bu çalışmada elde edilen sonuçlar da çalışmanın kesitsel olmasından ve ilişkilerin incelenmesinden dolayı bir nedensellik öne sürmemekle birlikte dil becerilerinin yürütücü işlevlerin ve zihin kuramıyla ilişkili olduğunu ortaya koymuştur.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Sembolik oyun oynama süresi, özellikle oyunun yapısı karmaşık olduğunda, yaşa göre artmaktadır. Özellikle 3 yaşındaki çocukların sembolik oyun oynama sürelerinin 5 yaşındaki çocuklara kıyasla düşük olduğu dikkat çekmektedir. Yürütücü işlev görevlerinden, dürtü kontrolü becerisini ölçen fısıldama ve gecegündüz görevlerinin; çocukların olmayan nesnelere canlandırma becerisini ölçen pandomim testi sırasında hayali nesne kullanma sıklığı ve özellikle çocuğun tek bir oyuncakla, nesneye farklı işlev veya özellik atfetme ve senaryo oluşturma becerisi temelinde değerlendirilen kısımdaki (kısım 4) sembolik oyun oynama süresi ile pozitif yönlü ilişkili olduğu görülmektedir. Bu beceriler arasındaki varolan ilişki incelendiğinde, bu ilişkinin temelinde dil becerisinin yattığı görülmüştür. Yani yürütücü işlev becerilerini sembolik oyun becerileri yordamazken dil becerileri yordamaktadır.

Bu çalışmayla birlikte dil gelişiminin önemi bir kez daha ortaya konmuştur. Özellikle erken çocukluk döneminde çocuğu olan ebeveynlere, çocuklarıyla oyun oynarken sözel becerilerini kullanmaları önerilmektedir. Çocukla göz teması kurarak konuşmak, çevrelerini tanıttıcı konuşmalar yapmak, yapılan etkinlik sırasında çocuğun içinde bulunduğu eylemleri ona yansıtarak dile getirmek, kurulan oyunu hikayeleştirmek gibi yöntemler ebeveynlerin çocuklarının dil becerilerinin gelişimi için destekleyici olabilecekleri etkinliklerdir. Bunun yanı sıra, çocukla yapılan etkinlik sırasında ebeveynin kendi yaptığı eylemleri ve içinde bulunduğu duyguları sözel olarak ifade etmesi çocuğa örnek olmak açısından önemli görülmektedir. Çocuklarla çalışan profesyoneller, çocukların bilişsel, sosyal ve akademik becerilerinin desteklenmesi için dilin önemli olduğunu unutmamalıdır. Bu nedenle, alıcı ve ifade edici dil gelişimiyle ilgili problem gözlenen çocuklarla bu becerilerle ilgili çalışmalar/egitimler yapılması, mümkünse oyun ortamında bu becerinin desteklenmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

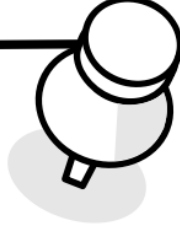
- Astington, J. W. ve Jenkins, J. M. (1995). Theory of mind development and social understanding. *Cognition ve Emotion*, 9(2-3), 151-165.
- Aydın, A. (2008). *Sembolik Oyun Testi'nin Türkçe'ye uyarlanması ve okul öncesi dönemdeki normal, otistik ve zihin engelli çocukların sembolik oyun davranışlarının incelenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü: İstanbul.
- Aydın, A. (2012). Sembolik Oyun Testi'nin Türkçe'ye uyarlanması. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 12(2), 905-925.
- Bergen, D. (2015). Psychological approaches to the study of play. Psychological approaches to the study of play. J. E. Johnson, S. G. Eberle, T. S. Henricks ve D. Kushner (der.), *The Handbook of the Study of Play* içinde (ss. 51-69). Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Blair, C., ve Razza, R. P. (2007). Relating effortful control, executive function, and false belief understanding to emerging math and literacy ability in kindergarten. *Child Development*, 78, 647-663.
- Brownell, C., ve Kopp, C. (2007). Transitions in toddler socioemotional development. C. A. Brownell & C. B. Kopp (Eds.), *Socioemotional development in the toddler years: Transitions and transformations* içinde (ss. 1-40). New York, NY: Guilford Press.
- Bruner, J. (1983). *Child's talk: Learning to use language*. Oxford University Press.
- Carlson, S. M. (2005). Developmentally sensitive measures of executive function in preschool children. *Developmental Neuropsychology*, 28, 595-616.
- Carlson, S. M., ve Meltzoff, A. N. (2008). Bilingual experience and executive functioning in young children. *Developmental Science*, 11, 282-298.
- Carlson, S. M., ve Moses, L. J. (2001). Individual differences in inhibitory control and children's theory of mind. *Child Development*, 72(4), 1032-1053.
- Carlson, S. M. ve White, R. E. (2013). Executive function, pretend play, and imagination. M. Taylor (Ed.), *The Oxford Handbook of the Development of Imagination* içinde (ss. 161-174). New York, NY: Oxford University Press.
- Christie, J. F. ve Roskos, K. A. (2006). Standards, science, and the role of play in early literacy education. Singer, D. G., Golinkoff, R. M. ve Hirsh-Pasek K. (der.), *Play= Learning: How play motivates and enhances children's cognitive and social-emotional growth* içinde (ss. 57-73). Oxford University Press.
- Diamond, A. (2013). Executive functions. *Annual Review of Psychology*, 64, 135-168.

- Elias, C. L., ve Berk, L. E. (2002). Self-regulation in young children: Is there a role for sociodramatic play? *Early Child Research Quarterly*, 17, 216-231. [https://doi.org/10.1016/S0885-2006\(02\)00146-1](https://doi.org/10.1016/S0885-2006(02)00146-1)
- Fein, G. G. (1989). Mind, meaning, and affect: Proposals for a theory of pretense. *Developmental Review*, 9(4), 345-363.
- Flavell, J. H., Flavell, E. R. ve Green, F. L. (1983). Development of the appearance-reality distinction. *Cognitive psychology*, 15(1), 95-120.
- Galyer, K. T.ve Evans, I. M. (2001). Pretend play and the development of emotion regulation in preschool children. *Early Child Development and Care*, 166(1), 93-108. doi:10.1080/0300443011660108
- Gerstadt, C. L., Hong, Y. J. ve Diamond, A. (1994). The relationship between cognition and action: performance of children 312–7 years old on a stroop-like day-night test. *Cognition*, 53(2), 129-153.
- Gilpin, A. T., Brown, M. M. ve Pierucci, J. M. (2015). Relations between fantasy orientation and emotion regulation in preschool. *Early Education and Development*, 26(7), 920-932.
- Gooch, D., Thompson, P., Nash, H. M., Snowling, M. J. ve Hulme, C. (2016). The development of executive function and language skills in the early school years. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 57(2), 180-187.
- Göncü, A., Abel, B. ve Boshans, M. (2010). The role of attachment and play in young children's learning and development. Littleton, K., Wood, C., ve Kleine, S. J. (der.) *International handbook of psychology in education* içinde (s. 35-41). West Yorkshire, England: Emerald Group Publishing.
- Gül, M. (2006). *Anasınıfına devam eden alt sosyo-ekonomik düzeydeki 61-72 ay arası çocuklara sembolik oyun eğitiminin genel gelişim durumlarına etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Güven, S. ve Topbaş, S. (2015). Erken Dil Gelişimi Testi Üçüncü Versiyonu'nun (Test of Early Language Development-Third Edition) Türkçe'ye Uyarlama, Geçerlik ve Güvenirlilik Ön Çalışması, *International Journal of Early Childhood Special Education*, 6(2), 151-176. DOI: 10.20489/intjcesse.62795
- Harris, P. L. (2007). Hard work for the imagination. In A. Göncü ve S. Gaskins (Eds.), *Play and development: Evolutionary, sociocultural and functional perspectives* (pp. 205–225). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Ilgaz H.ve Bozbiyık, B. (2016). Sembolik oyunun bilişsel gelişimdeki yeri. Aydın, Ç., Göksun, T., Küntay A. C.ve Tahiroğlu, D. (der.), *Aklın çocuk hali: Zihinsel gelişim araştırmaları* içinde (s. 271-295). Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

- Kaytez, N.ve Durualp, E. (2014). Türkiye’de okul öncesinde oyun ile ilgili yapılan lisansüstü tezlerin incelenmesi. *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2014(2).
- Kelly, R. ve Hammond, S. (2011). The relationship between symbolic play and executive function in young children. *Australasian Journal of Early Childhood*, 36(2), 21.
- Kochanska, G., Murray, K. T. ve Harlan, E. T. (2000). Effortful control in early childhood: continuity and change, antecedents, and implications for social development. *Developmental Psychology*, 36(2), 220.
- Koçyiğit, S., Yılmaz, E.ve Sezer, T. (2015). 60-72 aylık çocukların sosyal yetkinlik ve duygu düzenleme becerileri ile oyun becerileri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(1), 209-218.
- Leslie, A. M. (1987). Pretense and representation: The origins of “theory of mind.”. *Psychological Review*, 94(4), 412.
- Lewis, V.ve Boucher, J. (1997). The test of pretend play. *Manual*. London: *Psychological Corporation*.
- Lewis, V., Boucher, J.ve Astell, A. (1992). The assessment of symbolic play in young children: A prototype test. *International Journal of Language ve Communication Disorders*, 27(3), 231-245.
- Lewis, V., Boucher, J., Lupton, L.ve Watson, S. (2000). Relationships between symbolic play, functional play verbal and non-verbal ability in young children. *International Journal of Language and Communication Disorders*, 35(1), 117-127. doi:10.1080/136828200247287
- Lillard, A. S., Lerner, M. D., Hopkins, E. J., Dore, R. A., Smith, E. D.ve Palmquist, C. M. (2013). The impact of pretend play on children’s development: A review of the evidence. *Psychological Bulletin*, 139(1), 1-34.
- Lyytinen, P., Poikkeus, A. M. ve Laakso, M. L. (1997). Language and symbolic play in toddlers. *International Journal of Behavioral Development*, 21(2), 289-302.
- McCune, L. (1995). A normative study of representational play in the transition to language. *Developmental Psychology*, 31(2), 198-206. doi:10.1037//0012-1649.31.2.198
- Müller, U., Jacques, S., Brocki, K. Ve Zelazo, P. D. (2009). The executive functions of language in preschool children. In A. Winsler, C. Fernyhough ve I. Montero (der.), *Private speech, executive functioning, and the development of verbal self-regulation* içinde (ss. 53-68). New York, NY, US: Cambridge University Press.

- Nicolopoulou, A. (1993). Play, cognitive development, and the social world: Piaget, Vygotsky, and beyond. *Human Development*, 36(1), 1-23. doi:10.1159/000277285
- Overton, W. F. ve Jackson, J. P. (1973). The representation of imagined objects in action sequences: A developmental study. *Child Development*, 44(2), 309-314.
- Piaget, J. (1951). *Play, dreams, and imitation in childhood*. London: Routledge ve Kegan Paul.
- Pierucci, J. M., O'Brien, C. T., McInnis, M. A., Gilpin, A. T. ve Barber, A. B. (2014). Fantasy orientation constructs and related executive function development in preschool: Developmental benefits to executive functions by being a fantasy-oriented child. *International Journal of Behavioral Development*, 38(1), 62-69.
- Saltz, E., Dixon, D., ve Johnson, J. (1977). Training disadvantaged preschoolers on various fantasy activities: Effects on cognitive functioning and impulse control. *Child Development*, 48(2), 367-380.
- Schwebel, D. C., Rosen, C. S. ve Singer, J. L. (1999). Preschoolers' pretend play and theory of mind: The role of jointly constructed pretence. *British Journal of Developmental Psychology*, 17(3), 333-348. doi:10.1348/026151099165320
- Slot, P. L., Mulder, H., Verhagen, J., ve Leseman, P. P. M. (2017). Preschoolers' cognitive and emotional self-regulation in pretend play: Relations with executive functions and quality of play. *Infant and Child Development*, 1-21.
- Smith, P., K. (2002). Pretend play, metarepresentation and theory of mind. Mitchell, R., W. (der.), *Pretending and Imagination in Animals and Children*, içinde (s. 129-142). Cambridge.
- Smith, P. K. (2010). *Children and play*. West Sussex, England: Wiley-Blackwell.
- Stagnitti, K. ve Unsworth, C. (2004). The test-retest reliability of the child-initiated pretend play assessment. *American Journal of Occupational Therapy*, 58(1), 93-99.
- Stagnitti, K. (2007). The child initiated pretend play assessment (ChIPPA)[kit].
- Tahiroğlu, D. (2017). Oyun ve bilişsel gelişim. Dost, Gözkan, A., Kafescioğlu, N., ve Tahiroğlu, D. (der.), *Gelişim Psikolojisi ve Terapi Perspektifinden Oyun* içinde (s. 12-49). Özyeğin Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Taylor, M. ve Carlson, S. M. (1997). The relation between individual differences in fantasy and theory of mind. *Child Development*, 68(3), 436-455.
- Thibodeau, R. B., Gilpin, A. T., Brown, M. M. ve Meyer, B. A. (2016). The effects of fantastical pretend-play on the development of executive functions: An intervention study. *Journal of Experimental Child Psychology*, 145, 120-138.

- Vygotsky, L. S. (1967). Play and its role in the mental development of the child. *Journal of Russian and East European Psychology*, 5(3), 6-18. doi:10.2753/rpo1061-040505036
- Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Weisberg, D. S. (2015). Pretend play. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*, 6(3), 249-261.
- Westby, C. E. (2000). A scale for assessing development of children's play. *Play Diagnosis and Assessment*, 2, 15-57.
- Yılmaz, E. (2017). Türkiye'de okul öncesi eğitim programlarında oyun ve oyun araştırmaları. A. Önder ve H. Arslan Çiftçi (der.). *Erken çocuklukta oyun ve oyun yoluyla öğrenme* içinde (s.383-399). Nobel Yayıncılık, Ankara.
- Youngblade, L. M.ve Dunn, J. (1995). Individual differences in young children's pretend play with mother and sibling: Links to relationships and understanding of other people's feelings and beliefs. *Child Development*, 66(5), 1472-1492.

BÖLÜM 27

GAZETE MANŞETLERİNDE ‘KADIN’

Öğr. Gör. Dr. Nurgül ERGÜL GÜVENDİ¹

Giriş

Basın tarihçilerine göre, haber ve bilgilerin pazarlanması, modern basın tarihinin başlangıcıdır. Gazetecilik mesleği ilk kez modern anlamda Avrupa’da başlamıştır (Bülbül, 2001: 27). Almanya ve İtalya’daki büyük iş merkezlerinde politik, ekonomik bilgilerin özetlenmesi bu sürecin başlangıcı olarak kabul edilir. Mektuplar biçiminde özetlenen bilgiler, 15. Yüzyılda Venedik’te “avvasi”, Hollandalılar tarafından ise “zeytungen” olarak adlandırılmıştır (Girgin, 2003: 65). Haber verme, kamuoyu oluşturma, eğitime, bilgilendirme, gazetelerin temel işlevleridir. Gazeteler, okuru etkilemek, dikkat çekmek, ilgi uyandırmak amacıyla, gazetenin vitrini olarak kabul edilen manşetleri, etkili bir şekilde kullanırlar. Manşetler, gazete ismi ve logosunun hemen altında, büyük puntolar ile oluşturulan haberlerdir (Bülbül, 2001: 236). Gazete logosu ve adının üzerine büyük puntolarla yerleştirilen ve haber sıralamasında en üst noktasına konumlandırılan haberler ise sürmanşet haberlerdir (Bülbül, 2001: 236). Bir gazetenin temel işlevi haber vermektir. Bu işlev doğrultusunda belirlenen yeni ve önemli haberler, sürmanşet şeklinde iletilmektedir (Yağbasan ve Demir, 2008: 117). Manşetlerin oluşturulmasında önemli hususlardan birisi, bu haberlerin verilme biçimidir. Haberlerin paylaşılmasında, dikkat çekmek, ilgi uyandırmak vb. amaçlarla kullanılan özel üslup, basın dili olarak nitelendirilmektedir (Yıldız, 2000: 7). Medya, araçları aynı anda milyonlarca kişiye ulaşma imkânı bulunan, güçlü bir alandır. Bu nedenle toplumsal cinsiyet rollerinin aktarılması ve pekiştirilmesi gibi hususlarda oldukça etkilidir. Kitle iletişim araçları, dikkat çeken kadın konulu içeriklerle toplumsal yapının ataerkil biçimde şekillenmesi ve sürdürülmesine neden olmaktadır (Güdeklı, 2016: 63). Bir gazetenin manşeti, haberlerin önemi, dikkat çekme niteliği gibi birçok açıdan önem göstergesidir. Bu nedenle araştırmada, Türkiye’de kadın haberlerinin konuları araştırılarak, kadının toplum içerisindeki durumuna ilişkin genel bir değerlendirme yapılması amaçlanmıştır. Bu amaçla, kadın konulu gazete haberlerinin manşetleri evren

¹ Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Pazarlama ve Reklamcılık, ORCID ID: 0000-0002-9473-1474

olarak belirlenmiştir. Dünyanın en yaygın web trafik ve analiz ölçümü yapan kuruluşlarından Similarweb platformu verilerine göre Türkiye’de en çok ziyaret edilen gazeteler içerisinde Hürriyet gazetesi 1. Sırada yer almaktadır. Bu nedenle Hürriyet gazetesi, örneklem olarak belirlenmiş ve burada yer alan kadın konulu manşetler, gündem ve zaman kısıtı oluşturularak (01.01.2023-30.07.2023) incelenmiştir.

Toplumsal Cinsiyet ve Toplumsal Şiddet

Toplumsal cinsiyet (gender) kavramı, Ann Oakley (1972 Sex, Gender and Society) tarafından sosyolojiye kazandırılmıştır. Oakley’ e göre (1972) cinsiyet biyolojik bağlamda kadın ve erkeklik ayrımını ifade eder. Toplumsal cinsiyet (gender) ise kadınlık ve erkeklik hakkında toplum tarafından geliştirilen eşitsiz ayrımları ifade eder. Bu noktada toplumsal cinsiyet olgusunun anlaşılması için cinsel kimlik ve cinsiyet rollerinin tanımlanması oldukça önemlidir. Cinsel kimlik, bireyin biyolojik açıdan kendisini erkek veya kadın olarak tanımlaması ve diğer insanların cinsiyetlerini, biyolojik özelliklerine göre tanımlama biçimidir. Çok küçük yaşlardan itibaren oluşturulmaya başlayan cinsel kimlik, bireyin içerisinde yaşadığı aile ve toplum tarafından belirlenen birtakım rollerle edinilir ve pekiştirilir. Cinsel kimliğin belirleniminden sonra ikinci aşama cinsel kimliğe ilişkin inanç ve tutumların geliştirilmesidir (Vatandaş, 2011). Bu noktada önemli hususlardan birisi de cinsiyet rolleridir. Mead’e (1934) göre bir bireyin toplum içerisinde sahip olduğu özelliklerin temel unsuru, o bireyin toplum içerisinde üstlendiği rollerdir (Mead, 1934). Linton’a göre (1936) rol kavramı, sosyolojinin temel kavramlarından biridir. Toplum içerisinde bireyden beklenen davranış biçimleri ve bireyin ifa ettiği davranış kalıplarına rol denilmektedir (Tan, 1979: 158). Rol kavramı ile ilgili tanımların ortak noktası, toplum tarafından bireyden beklenen davranış biçimleridir. Bu durum ise rollerin bir yönünün bireysel diğer yönünün ise toplumsal olduğunu göstermektedir. Rollerin toplumsal cinsiyet ile ilişkisi ise bireylerin dişilik ve erkeklik algılarına yönelik cinsiyet rollerini, toplumsal normlara göre şekillendirmeleridir. Erkek ve kadın olmak üzere belirlenen iki farklı cinsiyet rolü, toplumsal cinsiyet rollerinin iki temel ayrımıdır. Evrensel biyolojik özelliklere göre belirlenen bu ayrım, birey ve toplumlar açısından oldukça önemlidir. Çünkü bu iki temel ayrım, bireysel ve toplumsal davranışların büyük ölçüde temelini oluşturmaktadır. Katılım, kendini ifade etme, var olma, kabul, temsil, yaşam biçimi ve iş bölümünün oluşumu gibi yaşam içerisinde neredeyse tüm hususlarda bu ayrımın etkileri görülmektedir. Özetlenecek olursa, kadın ve erkeklerin yaşam içerisinde farklı yaş ve konumlarda ne yapmaları, nasıl davranmaları, iş ve sorumlulukları bu roller belirlemektedir (Evrin, 1972: 102). Toplumsal cinsiyet kavramı toplumsal rollerin benimsenmesinde olduğu gibi, toplumun kültür ve inanç normlarından bağımsız değildir. Eril şiddet ve toplumsal cinsiyet kavramları, birbiriyle

yakından ilişkilidir (Avcı, 2018). Küresel açıdan hâkim olan sistem ataerkil sistemdir. Bu sistemin sonucu ise cinsiyete dayalı şiddettir. Ataerkil toplum, kadınları erkeklerden alt statüde konumlandırır. Bu nedenle cinsiyete dayalı şiddet aslında kadına yönelik şiddettir ve bu durum kadına yönelik politikaları içermektedir (Population Reports, 1999: 1). Ataerkil toplumlarda yerleşen birçok düşünce kalıbı, eril yapının güçlenmesine neden olmuştur. Bu kalıpların başında ise eril yapının ekonomik gücü elinde bulundurması ve dişil yapıdan bunun bir karşılığı olarak hizmet beklentisini meşrulaştırmasıdır. Kadın, ekonomik açıdan erkeğe bağımlı kılınarak, üzerinde egemenlik iddia edilmiştir. Ataerkil toplumlarda temel davranış biçimi, kadın davranışlarının erkek tarafından kontrol altına alınması, bu durum sağlanmadığında ise uygulanacak baskı ve şiddetin meşrulaştırılmasıdır (Segal, 1992: 315).

Medya Metinleri ve Söylem

Dilin söylem ve pratiğe aracılık etme olmak üzere iki temel işlevi vardır. Bilginin iletilmesi ve sözlü ifade (eylem) olmak üzere bu iki işlev, dilin birbirini tamamlayan iki önemli işlevidir. Dil bu işlevleri ile bireysel ve toplumsal açıdan kimlik oluşumuna olanak sağlar (Gee, 2011: 2). Dil, gerçekliğin bir haritası olarak bağlamı oluşturur. Bu nedenle belirleyicidir (ErvinTripp, 2014: 21). Dil, toplumsal sınıf, cinsiyet, statü, etnik yapı, yaş vb. özelliklerin yazılı ve sözlü iletişimde etkisini belirleyen, ifade eden, dinleyen veya çözümleyenler için bireysel ve toplumsal özellikleri içeren bir yapıdır (van Dijk, 2008: 118). Söylem, özel bir duruma özgü ise bu durumda dilden daha fazlasını içeren bir yapıya dönüşür. Anlamlar, bağlamlardan bağımsız düşünülemez. Bu nedenle dil, bireysel ve toplumsal rollerle şekillenen, beklentiler ve bağlamlar bütünüdür (Lemke, 1995: 7). Yani anlam, herhangi bir göstergenin belli bir bağlamda oluşturulmasıdır. Söylem, sözlü, yazılı ve görsel temsiller yoluyla bireyler arasındaki sembolik etkileşim ve iletişim olgularına atfedilen göndermeler bütünüdür (Bloor ve Bloor, 2007). Bağlam ise metin, konuşma veya ifadenin anlamlandırılmasıdır (van Dijk, 2008: 3). Tüm dilsel olgular toplumsaldır ancak tüm toplumsal olgular dilsel olmayabilir (Fairclough, 2001: 19). Buna karşın birçok toplumsal olay, içerisinde dil ve söylem geleneğinin bilgisini taşır (Bloor ve Bloor, 2007: 8). Bu nedenle kitlelere eş zamanlı ulaşma imkânı bulunan kitle iletişim araçları, dilsel ve toplumsal geleneğin anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Blommaert'a göre toplumsal olmayan herhangi bir dil yoktur. Bu nedenle söylem, iletişim kanalındaki dil eylemlerinin reel örnekleridir (Johnstone, 2008: 2). Medya aynı anda milyonlarca kişiye ulaşma imkânı bulunan, güçlü bir alandır. Bu nedenle toplumsal cinsiyet rollerinin aktarılması ve pekiştirilmesi gibi hususlarda oldukça etkilidir. Kitle iletişim araçları, dikkat çeken kadın konulu içeriklerle toplumsal yapının ataerkil biçimde şekillenmesi ve sürdürülmesine neden olmaktadır (Güdekli, 2016: 63). Medya ile toplumsal

cinsiyet rolleri arasında yadsınmayacak ölçüde önemli bir döngüden söz etmek mümkündür. Bu döngü, toplumsal cinsiyet rollerinin medyaya yansıtılması, medyada bu rollerin kanıksanarak topluma yeniden ve sürekli olarak yansıtılmasıdır. Bu döngü nedeniyle medya, bireysel kişilik oluşumu, rollerin belirlenmesi ve pekişmesi, toplumsal kabuller gibi oldukça önemli etkilere sahiptir (Şener vd., 2016: 166).

Yöntem

Çalışmada 1 Ocak 2023-1 Temmuz 2023 tarihleri arasında Hürriyet gazetesinde yer alan kadın konulu haberler, kadın kavramı, gündem kategorisi filtreleri (kısıtları) kullanılarak ulaşılan manşetler, Teun Van Dijk'ın Eleştirel Söylem Analizi yöntemi ile incelenmiştir. Veriler hürriyet.com.tr internet sitesinden alınmıştır. Eleştirel söylem analizi yöntemine göre makro ve mikro yapılar bulunmaktadır. Makro yapılar, tematik ve şematik çözümlene olarak ikiye ayrılır. Tematik çözümlene, konuya ilişkin kategorileri içerir. Şematik çözümlene ise cümle yapıları ile ilgilidir. Van Dijk'ın sentaktik çözümlenmesinde, haberlerdeki cümle yapılarının uzun kısa olma durumu, cümlenin etken veya edilgenliği gibi cümle yapılarının durumuna göre analiz edilir. Özneyi öne çıkaran etken, özneyi saklayan edilgen cümle yapıları gibi analizler, sentaktik çözümlenmelerdir (Dijk, 1993). Araştırma evreni Türkiye'de internet gazetelerinde yayımlanan kadın konulu haberler olarak belirlenmiştir. Araştırma örneklemini Hürriyet gazetesinde yer alan kadın konulu haberler oluşturmaktadır. Araştırma kısıtları, kadın konulu haberler, gündem ve 1 Ocak 2023 ile 30 Temmuz 2023 tarihleri (7 aylık) haberler olarak belirlenmiştir. Verilerin toplanmasında nitel araştırma yöntemlerinden belge analizi verilerin analizinde ise van Dijk Eleştirel Söylem Analizi yöntemi kullanılmıştır. Ulaşılan veriler, makro yapı analizine göre dört farklı tema altında toplanmıştır. Bu kategoriler, kadın konulu haberlerin (konularına) göre tasnifinden oluşmaktadır.

Bulgular

Ulaşılan bulgular, uygulanan filtreler, makro yapı analizinde haber konularının sıklık ölçütüne göre belirlenen temalar doğrultusunda incelenmiştir. Tablo 1'de verilerin toplanmasında kullanılan filtreler gösterilmiştir.

Tablo 1. Verilerin Toplanmasında Kullanılan Filtreler

Konu	Gündem	Zaman Aralığı	Kodlar
Hürriyet Gazetesinde Yer Alan Kadın Konulu Haberler	Haber Manşetinde Kadın kavramının yer aldığı haberler (gündem filtresi)	1 Ocak 2023- 1 Temmuz 2023 tarihleri arasında yayınlanan haberler (zaman filtresi)	Kadın Eş Gelin Kız Kadın isimli manşetler

Tablo 1'e göre kadın konulu haberler, konu, gündem, zaman aralığı ve kullanılan kodlar dikkate alınarak tasnif edilmiştir. Buna göre manşetlerde kadın kavramının yer aldığı haberler gündem filtresi ve 1 Ocak 2023- 30 Temmuz 2023 tarihleri kapsamında incelenmiştir. Kadın konulu haberlerde kabul edilen kodlar, kadın, eş, gelin, kız ve kadın isimleridir. Tablo 2'de bu filtrelere göre ulaşılan haberler, konularına göre temalara ayrılmıştır.

Tablo 2. Hürriyet Gazetesinde Yayınlanan Kadın Konulu Haberlerin Makro Yapı Analizi (Makro Yapılar)

1. Kategori	2. Kategori	3. Kategori	4. Kategori
Eş ve yakın çevrenin şiddetine maruz kalma konulu manşetler	Toplumsal şiddet	Siyaset hukuk politika	İş-sağlık-magazin-sanat

Tablo 2'ye göre kadın konulu haberler, kadınların eş ve yakın çevreleri tarafından şiddete maruz kalma durumu, kadınların toplum yaşamında maruz kaldıkları olumsuz durumlar, kadın konulu hukuki düzenlemeler ve politik açıklamalar ve son olarak iş, sağlık, magazin, gibi genel haberler olmak üzere dört kategori (tema) altında toplanmıştır. Tablo 3'te belirlenen kategoriler doğrultusunda manşetlerde yer alan haberler gösterilmiştir.

Tablo 3. Eş ve Yakın Çevre Şiddeti ile İlgili Manşetler

1. Kategori: Eş ve Yakın Çevre Şiddeti	
1	Boşanma aşamasındaki eşi başından vurmıştu! Nuriye Arslan'dan 7 gün sonra acı haber 30.06.2023
2	Emekli hâkim: Eşine şiddet uygulayan kariyerli çok adam gördüm. 30.6.2023
3	Ankara'da dehşet! Evi terk eden eşinin dedesi ve kuzenini otomobille ezerek öldürdü 28.6.2023
4	Damat dehşeti! Eşinin akrabalarını arabayla ezdi 29.6.2023
5	Fransa'da korkunç olay... Çağla Dereli ile 2 çocuğu bıçaklanmış halde ölü bulundu! Eski eş gözaltında 28.5.2023
6	Tokat'ta dehşet! Eski eşini öldürüp, intihar etti 25.4.2023
7	Sığınma evinden 'eski kocamla buluşmaya gidiyorum' diyerek çıktı! Cansız bedeni bulundu 4.5.2023
8	Antalya'da dehşet! Eşini keserle döverek öldürdü 10.5.2023
9	Eş katiline 'haksız tahrik' indirimi 30.4.2023
10	İstanbul'da kan donduran cinayet! Eşini öldürüp kendini ihbar etti 18.4.2023
11	Evlilik teklifini reddettiği kuzeni tarafından vurulmuştu! Emine Ay'dan kahreden haber 13.4.2023
12	İzmir'de vahşet! Boşanma aşamasındaki eşini öldürüp eğlenmeye gitmiş 11.4.2023
13	Eski nişanlısını öldüren sanığa yeniden ağırlaştırılmış müebbet 31.3.2023
14	Sevgilisini öldürüp çukura gömen katile müebbet hapis 24.3.2023
15	Eşini öldürüp, kızını yaralayan sanığa ağırlaştırılmış müebbet ve 20 yıl hapis 18.2.2023
16	Barışma teklifini reddedince öldürmüştü! Sultan'ı katleden eşe ağırlaştırılmış müebbet talebi 29.3.2023
17	Eşini öldürdü, aynı silahla kendini başından vurdu 12.3.2023
18	Korkunç cinayette yeni detaylar: Eşini öldürmeden önce, çocuklarını kuzenine bırakmış 24.3.2023
19	Eşi tarafından silahlı saldırıya uğrayan kadın isyan etti: Hayatımı mahvetti 29.1.2023

20	Oğlu tarafından bıçaklanan kadın yaralı halde markete sığındı 19.1.2023
21	84 yaşındaki adam, 80 yaşındaki eşini bıçakladı. 2.8.2023
22	2 çocuk annesi eşini velayet davasına kızıp öldürmüş! Caninin ifadesi ortaya çıktı 10.3.2023
23	Hülya hemşireyi öldüren eşi için ağırlaştırılmış müebbet istemi 22.3.2023
24	Gelinini öldürüp testere ile parçalara ayırmıştı! Kan donduran vahşette kayınpedere müebbet hapis 14.3.2023
25	3 aylık hamile Hazal Alp Yörük'ü katletmişti! Korkunç detaylar ortaya çıktı: 97 kez bıçaklamış 11.3.2023
26	Eski sevgilisi tarafından öldürülen Gaye Güven'e acı veda 1.3.2023
27	Ordu'da korkunç olay! Tartıştığı eşini bıçaklayarak öldürdü. 7.3.2023
28	Eşi ve üvey kızını öldüren sanığa verilen ceza onandı 8.3.2023
29	Dilek'in katili eski kocası mı 5.5.2023
30	Gamze'nin ölümünde kan donduran iddia: Eşinin cesedi yerdeyken sosyal medyaya girmiş 2.3.2023
31	Eşini öldüren sanıktan akıl almaz sözler! "Bize büyü yapıldı" 1.3.2023
32	Asiye'nin katili hâkim karşısında! 'Yüzüme tükürdü, tokat attı. 2 tane kurşun sıktım' 28.2.2023
33	İlknur Gökay Tuncel'in katiline ağırlaştırılmış müebbet 8.3.2023
34	Figen Çoban cinayetinde eşi, kayınbiraderi ve kayınvalidesi tutuklandı 7.3.2023
35	Suç makinesi şahıs eşini öldürdü, annesini yaraladı 21.2.2023
36	Sultangazi'de aile içi şiddet! 14 yaşındaki kız çocuğu evdeki kavgadan korkup camdan atladı 19.7.2023
37	Yeliz'i öldüren eşinden akıl almaz ifade: Talebimi kabul etmedi, bıçakladım 9.3.2023
38	Fransa'da korkunç olay... Çağla Dereli ile 2 çocuğu bıçaklanmış halde ölü bulundu! Eski eş gözaltında 28.5.2023

Tablo 1'e göre eş ve yakın çevre şiddetine yönelik manşetlerde öne çıkan yapılar, vahşet, öldürme, mahvetme, akıl almaz, eski eş koca, bıçaklama, yaralama, acı veda, dehşet ve korkunç kavramlarıdır. Bu manşetlerde 38 haberin tamamı kadınların başta eski eş ve boşanmak üzere oldukları eşleri olmak üzere,

evlat, kayınpeder, kayınvalide, ağabey, kuzen gibi birinci dereceden yakınları tarafından öldürülmeye yönelik kasıtlı olarak yaşam haklarının ihlal edildiğine yönelik haberlerden oluşmaktadır. Bu manşetler kadın konulu toplam 97 manşet içerisinde tüm manşetlerin % 39,1 ini oluşturmaktadır. Ayrıca eş ve yakın çevre şiddeti tüm temalar içerisinde 1. Sırada yer almaktadır. Tablo 2’de kadın konulu haberlerin toplumsal şiddet temalı manşetleri gösterilmektedir.

Tablo 2. Toplumsal Şiddet İçerikli Manşetler

2. Kategori: Toplumsal Şiddet	
1	Otomobilin çarptığı kadın hayatını kaybetti! Kaçan sürücü teslim oldu. 11.7.2023
2	İstanbul'da taksicinin taciz ettiği Balıli kadın konuştu 29.6.2023
3	Honduras'ta kadın hapisanesinde isyan: 41 ölü 20.6.2023
4	Eyüp Sultan'da dehşet anları! Demir çubukla saldırıya uğrayan kadın kanlar içinde yere yığıldı 9.3.2023
5	Antalya'daki dehşet! Zehra Çatalın katili, 1 ay sonra yakalandı 19.4.2023
6	Pınar Damar cinayetinde sanığa 2 kez ağırlaştırılmış müebbet hapis talebi 15.3.2023
7	Ezgi'nin katili 258 gündür yakalanamadı! 'Katili yakalansa o kor ateşe bir damla su serpilmiş olurdu' 12.4.2023
8	Yanan evdeki çekyatın içinden kadın cesedi çıktı 2.2.2023
9	Hatay'da kız çocuğu ve kadın yaralı kurtarıldı 9.2.2023
10	Yaşlı kadını darp eden şahsı tekme tokat dövdüler! O anlar kamerada 6.4.2023
11	Metrobüsteki kadın yolcular birbirine girdi! O anlar kamerada 2.2.2023
12	Gübreden kadın cesedi çıkmıştı: Bahçede dedektörlü arama 28.1.2023
13	Takıntılı psikopat Yeşim'i katletti 1.5.2023
14	İpek Kürşat'ı öldüren şüpheliler parkın çevresinde 30 dakika keşif yapmış 8.4.2023
15	Depremde 11. kattaki evinde mahsur kalan yaşlı kadın ve oğlu 384 saat sonra kurtarıldı 21.2.2023
16	Denizli'de Fatma Çetin'i öldürüp ormana gömmüştü! Kan donduran ifade 3.4.2023
17	Selver Bulut'u katletmişti! İddianamede korkunç detaylar... 30.3.2023
18	8 yaşındaki Elif'in katili kadın terörist çıktı 26.1.2023

19	Ataşehir'de yangın çıkan evdeki çekyatın içinde kadın cesedi bulundu 1.2.2023
20	İnanılmaz anlar! Eyüp Sultan'da ayağı takılıp düşen kadın ölümden döndü yansıdı. 1.2.2023
21	Genç kadının hayatı kâbusa döndü! "Sen kadın değilsin; erkeksin, beni kandırdın" 2.2.2023
22	Ankara'da bakıcı dehşeti! 91 yaşındaki kadın kâbusu yaşadı 23.1.2023
23	Pompalı tüfekle öldürülen Hülya Alkan'ın annesi: 'Beni kurtar' diyordu, gücüm yetmedi 23.3.2023
24	Sosyal medyaya yansıyan hırsızlık görüntüsündeki kadın yakalandı 16.1.2023
25	Tekirdağ'da kadın doktor evinde ölü bulundu 12.1.2023
26	Kadınlar tepkili: Onur kırıcı 11.4.2023
27	Bu sese kulak verin: Bir şeyler yapılması için benim veya kızlarımın ölmesi mi gerekiyor? Yetkililerden yardım istiyorum 18.3.2023
28	İstanbul Pendik'te kadına şiddet! Soruşturma başlatıldı 30.7.2023
29	Vahşet! Genç kadın evinin önünde defalarca bıçaklandı 12.1.2023
30	Kadın cinayetleri bitmek bilmiyor! Yaşları farklı sonları aynı 10.1.2023
31	Eski MHP kadın kolları başkanı ölü bulundu 6.1.2023
32	Bebekli kadına saldıran kişiyi diğer yolcular yaka paça otobüsten indirdi 22.8.2023
33	Kaybolan zihinsel engelli kadın, elindeki 'Sevgi İzi' dövmesinden bulundu 15.1.2023
34	Eda Evliyi iple boğarak öldüren sanığa müebbet hapis 7.3.2023
35	Görev başındaki kadın doktoru darp eden şahıslar gözaltına alındı 2.1.2023
36	Şenay Ayvaoğlu'nu katletmişti! Ağırlaştırılmış müebbet talebi 21.2.2023
37	İzmit'te elinde çiçekle yürüyen kadına silahlı saldırı! Şüpheli yakalandı 28.7.2023

Tablo 2'ye göre toplumsal şiddet teması için öne çıkan yapılar, dehşet, cinayet, müebbet, vahşet, korkunç, ölü, öldürme, yakalandı, bulundu, göz altına alındı, kâbus, ceset, katledilme, kurtarılmadı. Toplam 37 sayıda manşetten oluşan toplumsal şiddet temasında, kadınların toplumsal açıdan şiddete maruz kaldığı haberlerin yüzdesi, %38,1 dir. Bu oran tüm temalar içerisinde ikinci sıradadır. Tablo 3'te kadın konulu haberlerin siyaset ve hukuk temalı manşetleri gösterilmektedir.

Tablo 3. Siyaset ve Hukuk Konulu Manşetler

3. Kategori: Siyaset ve Hukuk	
1	Yargıtay, 'takdir indirimi' yapılmadığı gerekçesiyle Canan Çeviren' in katilinin cezasını bozdu! 11.5.2023
2	Kadın istihdamında Cumhuriyet rekoru 31.1.2023
3	Konya'da yakalanan kadın terörist Taksim'deki gibi eylem yapacaktı 26.2.2023
4	Kadem'den sosyal medyadaki iddialara yanıt 17.4.2023
5	Cumhurbaşkanı Erdoğan: Kadın istihdamını 10,5 milyona çıkardık 30.1.2023
6	Kadına Şiddetle Mücadele Yasası... 6284 kırmızı çizgi 14.3.2023
7	CHP'li kadınlardan nafaka tepkisi 30.7.2023
8	'KADES'i öğretiler 28.5.2023
9	YÖK Başkanı Özvar: Üniversitelerde 34 yaş üstü kadınlara 21 bin 42 kontenjan ayrıldı 19.6.2023
10	Bakan Bozdağ: Kadına yönelik şiddetin önlenmesi konularında tarihi reformlar gerçekleştirdik 25.5.2023
11	Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'dan Filenin Sultanlarına tebrik 17.7.2023

Tablo 3'e göre siyaset ve hukuk konulu kadın haberleri, tüm kategoriler içerisinde % 11,3 orana sahiptir. Bu kapsamda öne çıkan konular, kadına şiddetin önlenmesine yönelik yasal müeyyideler, kadın istihdamının artırılmasına yönelik çalışmalar, kadına şiddetin önlenmesine yönelik sosyal uygulamalar, kadının yaşam refah düzeyinin artırılmasına yönelik çalışmalar ve devlet başkanının başarılı kadınların takdirini içeren mesajlardır. Toplam 11 manşetten oluşan siyaset ve hukuk kategorisi, tüm temalar içerisinde 3. Sırada yer almaktadır. Tablo 4'te kadın konulu haberlerin güncel ve magazin (iş, sağlık, sanat) içerikli manşetleri gösterilmektedir.

Tablo 4. Güncel ve Magazin İçerikli Manşetler

Sayı	4. Kategori İş Sağlık Sanat Magazin
1	Doğum esnasında fenalaşan genç kadından acı haber 11.7.2023
2	Malala kendisi için dua edenlere teşekkür etti 4.2.2013
3	Kadın muhtar estetik izninde 23.1.2023
4	İstanbul'da estetik faciası! Genç kadın gittiği tıp merkezinde hayatını kaybetti 4.2.2023
5	Kuveyt'in ilk kadın pilotu Elif Kaptan 16.1.2023
6	Tarihi Kadı Kalesi kazılarında kadın iskeleti bulundu 7.1.2023
7	Basketçi Mihrace'den acı haber 26.7.2023
8	Mihrace'nin ailesi konuştu: Bu bir cinayet 29.7.2023
9	Azerbaycanlı Ravana Agayeva'nın velayet mücadelesi 18.7.2023
10	Bu yıl hedef 100 kadın kaynakçı 02.01.2023
11	Gına'ya ilk kadın başkan... Astım Türk doktora emanet 31.1.2023

Tablo 4'e göre kadın konulu temalar içerisinde iş, sağlık, sanat ve magazinsel içerikli manşetler toplam 11 haberden oluşmaktadır. Bu haberler içerisinde estetik, doğum, velayet mücadelesi, cinayet ve acı haber başlıkları dikkat çekmektedir. İstihdam ve iş yaşamında başarılı olma konularının manşetlere taşındığı üç haber ise bu kategoride yer alan olumlu haberlerdir. Tüm kategoriler içerisinde kadınların güncel ve magazinsel açıdan manşette yer aldığı haber oranı % 11,3 tür. Bu kategori, siyaset, hukuk kategorisi ile aynı orana sahiptir. Bu nedenle tüm temalar içerisinde 3. Sırada yer almaktadır.

Sonuç ve Tartışma

Bu araştırmada Türkiye'de ulusal gazetelerde yayınlanan kadın haberlerinin konuları araştırılarak, kadının toplum içerisindeki durumuna ilişkin genel bir değerlendirme yapılması amaçlanmıştır. Bu amaçla Türkiye'de en çok okunan gazetelerden 1. Sırada yer alan Hürriyet gazetesinin kadın konulu manşetleri incelenmiştir. Ulaşılan sonuçlara göre kadın konulu manşetlerin dört kategoride toplandığı görülmüştür. Bu kategoriler kadınların eş ve yakın çevrelerinden yaşadığı şiddet, kadınlara toplum tarafından uygulanan şiddet, siyaset ve hukuki içerikli haberler ve son olarak güncel, magazinsel haberlerdir. Bu kategoriler içerisinde olumlu denilebilecek siyasi, hukuki manşet kategorisi ve güncel

magazin haberleri kategorileridir. Fakat bu kategoriler içerisinde (toplam 22 haber) yalnız 11 haber kadınlarla ilgili olumlu bir gelişmeyi ifade etmektedir. Yasal düzenlemeler, hukuki haberler mevcut sorunların çözümüne yönelik manşetlerdir ve durumun ironik taraflarından birisi de bu noktadır. Toplam 97 manşetin incelendiği araştırmada yakın çevre ve toplumsal şiddet (2 kategori) haberleri toplam haberlerin %77'sidir. Tüm haberlerin toplam %22,6 sı hukuki-magazin haberlerinden oluşmaktadır ancak ne yazık ki bu haberlerin de yarısı şiddet, ayrımcılık vb. durumların çözümüne ilişkin ifadelerdir. Tüm manşetlerin %77 sini oluşturan şiddet, mağduriyet konusunda öne çıkan sözcükler, vahşet, öldürme, mahvetme, bıçaklama, gömme, vurma, akıl almaz, eski eş koca, bıçaklama, yaralama, acı veda, dehşet, korkunç gibi olumsuz ifadelerdir. Tüm kategoriler için kadın konulu manşetlerin yaklaşık % 88, 3 oranında olumsuz haberlerden oluştuğu görülmektedir. Araştırmanın mevcut durum analizi açıdan katkı sunduğu düşünülmektedir. Neden kadın en yakınları ve en uzakları tarafından sürekli şiddete maruz bırakılmaktadır? Bu duruma ilişkin çözüm öneri nelerdir? Türk basınında erkek (!) konulu manşetler nelerdir? Aynı zamanda araştırma kısıtlarımızı oluşturan bu soruların bizden sonraki araştırmacılar için pusula olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Blommaert, J. (2005). *Discourse*. Cambridge: Cambridge University Press. Bloor M. ve Bloor, T. (2007). *The Practice of Critical Discourse Analysis*. Great Britain: Hodder Arnold.
- Bloor M. ve Bloor, T. (2007). *The Practice of Critical Discourse Analysis*. Great Britain: Hodder Arnold.
- Bülbül, A.R. (2001). *Haberin Anatomisi ve Temel Yaklaşımlar*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Ervin-Tripp, S. M. (2014). Context in Language. J. Gerhart ve diğerleri (Yay. Haz.), *Social Interaction, Social Context and Language: Essays in Honor of Susan Ervin Trip* içinde. New York: Psychology Press.
- Evrin, S. (1972), *Şahsiyet Alanında Psikososyolojik Bir Kavram Olarak Rol Sorununa Giriş*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Fairclough, N. (2001). *Language and Power* (2. basım). London: Longman.
- Gee, J. P. (1999). *An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method*. London: Routledge.
- Güdekli, A. (2016). *Küresel Erkek(lik) ve Medya*. Konya: Literatürk Academia.
- Johnstone, B. (2008). *Discourse Analysis* (2. basım). Oxford: Blackwell Publishing.

- Lemke, J. L. (1995). *Textual Politics: Discourse and Social Dynamics*. London: Taylor & Francis.
- Marcuse, H. (1968), *Ayıl ve Uygarlık*, İstanbul: May.
- Population Reports. (1999). *Ending Violence Against Woman*. Issues in World Health.
- Segal, L. (1992). *Ağır Çekim Değişen Erkeklikler Değişen Erkekler*. (Çev. V. Ersoy) Ayrıntı, İstanbul.
- Şener, G., Çavuşoğlu, Ç. ve Irklı, H. İ. (2016). *Medya ve Toplumsal Cinsiyet*. F. Saygılıgil (hzl.). *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları* (s. 166-183). Dipnot, Ankara.
- Tan, M. (1979), *Kadın: Ekonomik Yaşamı ve Eğitimi*, Ankara: Türkiye İş Bankası.
- van Dijk, T. A. (1993) *Principles of Critical Discourse Analysis. Discourse & Society* Sage (London. Newbury Park and New Delhi), vol. 4(2): 249-283
- van Dijk, T. A. (2008). *Discourse and Context*. Van Van Dijk, (2014). *Discourse Cognition-Society*, C. Hart ve P. Cap (Yay. Haz.), *Contemporary Studies in Critical Discourse Analysis* içinde (ss. 121-146). London: Bloomsbury.
- Vatandaş, DDC (2007). *Toplumsal Cinsiyet ve Cinsiyet Rollerinin Algılanışı. İstanbul Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 0(35), 29- 56.
- Yağbasan, M. Demir, Ü. (2008). *Basın Dili ve Gazete Manşetlerinin Dilbilimsel Analizi. E-Journal of New World Sciences Academy*. Volume: 3, Number: 1.
- Yıldız, C. (2000) *Yazılı Basında Metin ve Manşet Basın Dili Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Teknik Yayınları.

BÖLÜM 28

BASINA GÖRE RİZE'DE ÇAY ZİRAATİ (1923-1950)

Dr. Öğr. Üyesi Özlem YILDIRIM KIRIŞ¹

Bu çalışmada Rize bölgesinde yetiştirilen çay bitkisinin bölgede ilk ekim denemelerinden başlayarak dönemsel olarak gelişimi, halk tarafından nasıl karşılandığı, yerel ve ulusal basında ki yansımaları değerlendirilmiştir. Kamelya cinsinden ve küçük bir ağacın yapraklarından elde edilen çay, dünyanın her yerinde sevilen ve içilen bir ürün olmuştur (Yılmazoğlu, Rize, 25 Nisan 1936: 6). Yağmuru bol olan yerlerde yetişme imkânı bulan çay bitkisi için dünyada en iyi yetişme alanları; Hindistan, Japonya, Çin, Seylan (Rize, 14 Nisan 1932: 6) Cava, Sumatra, Formoza (Zihnioğlu, Vakit, 29 Ocak 1947: 3) ve Doğu Hindistan adalarıdır (Rize, 14 Nisan 1932: 6). İkinci derecede çay yetiştiriciliğine uygun olan bölgeler ise Rusya, Çin, Hindistan, Britanya, Güney Afrika, Türkiye ve İran'dır. Ayrıca Avrupa, Kuzey ve Orta Afrika, Avusturalya ve Amerika da çay yetiştirilebilen yerler arasında yer alır (Zihnioğlu, Vakit, 29 Ocak 1947: 3). Söz konusu bölgelerin dışında çay ekimine çok az yerde rastlanır. Nitekim çay fidanları çoğunlukla tohumdan yetişir ve diğer bitkilerden farkı senede birkaç defa ürün veriyor olmasıdır. Muhtelif zamanlarda toplanan çay yapraklarının kıymetleri birbirinden farklılık gösterir. Birinci mahsul ikinci mahsulden daha iyi iken son verim diğerlerine göre daha zayıf olur. Ancak çaya olan ihtiyaç yaygın olduğu için çay yetiştirmek her dönem için karlı bir iş olarak görülmüştür (Rize, 14 Nisan 1932: 6).¹

Ana vatanı Çin olan çay 17. yüzyıl başlarında Avrupa'ya getirilmiştir (Karpuz, 1992: 15). Sekizinci asırda Çin'de çay içilmeye başlanmıştır. Çayı keşfeden isim İmparator Shen Nung olmuştur. Çin yazarı Lu-yu, çay tüccarları tarafından çaya dair bir kitap yazması için görevlendirilmiş ve çaycılık hakkında yazılan ilk

¹ Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0001-8901-4190.

¹ Bkz. *Her bitkide olduğu gibi çaya da zarar veren etkenler vardır. Çay fidanını kemiren mantara benzer hastalık mikropları ile fidana tamamen zarar veren böcekler vardır. Çay fidanlarının bu düşmanlardan korunması gerekmektedir. Demet böceği, çay delen ve kabuk kehlesi çay fidanına zarar veren böceklerdir, Çay, Rize, 14 Nisan 1932, s.6.*

eser olma özelliği taşıyan bu kitaba Çaçing ismi verilmiştir (Son Posta, 9 Mart 1941: 2).

Çin'de miladın ilk yıllarında çaya duyulan merak nedeniyle bu bitki kıymetli bir içki olarak kullanılmış ve dünyaya çay tüketimi Çin'den yayılmıştır. Avrupa'ya çayın ilk gelişi 1606 yılında Hollandalı gemiciler tarafından gerçekleşmiş ve gemicilerin Çin'den getirdikleri çay tüketimi Avrupa'da uzun bir beklemenin ardından 18'nci asırda artmaya başlamıştır (Zihnioğlu, Vakit, 29 Ocak 1947: 3). O dönemde Avrupa'da yaşayan insanların gözünde çay gizemli diyardan gelen yeni, farklı bir tat olarak kabul edilmiş ve çay içmek Avrupa'da zamanla bir moda haline gelmiştir (Haber, 30 Ocak 1941: 6; Son Posta, 9 Mart 1941: 2).

İlk zamanlar Japonya ve Çin'den başka dünyanın hiçbir yerinde çay yetiştirilmemiş bu nedenle de çay ticareti özellikle Çin'in elinde kalmıştır. Avrupa ve dünyadaki çay ticaretinin önemini anlayan Hollanda; Cava adasında, İngiltere ise Hindistan'da çay yetiştirme denemelerine başlamıştır. Bu amaçla 1728'de Çin'den ve Japonya'dan getirilen bir miktar çay tohumu Cava adasına dikilmiştir. 1780 yılında Hindistan Şark Ticaret Şirketinin Çin'den getirdiği çay tohumları Hindistan'da tecrübe edilmiştir.

Çin'de ilk zamanlar çay tekniği ve bilgisi olmadığı için çay sadece el sanatı şeklinde yapılmıştır. Buna karşılık yapılması çok incelikler isteyen bir iş olan çay, Çin'de babadan oğula intikal eden özel bir sanat halini almıştır (Zihnioğlu, Vakit, 29 Ocak 1947: 3). İlk dönemler yalnız gelenek ve alışkanlığa göre yetiştirilen çayın üretiminde makinenin ilk kez kullanılması ise 19'ncü asrın sonlarında gerçekleşmiş böylece çay endüstrisinin ilk temeli atılmıştır. Bu sayede daha önce bir hayli yüksek olan çay maliyetleri zamanla normale inmiştir. Hindistan'ın ardından Seylan, Sava ve Sumatra çaycılığı yeni gelişmeler göstererek geniş kapasitede üretim devresine giren yerler olmuştur. Çay ekim sahasının genişlemesi sonucunda dünya çay ihtiyacını 150 milyon kilo ihracat ile karşılayan Çin'de bu oran bir anda 60 milyona düşmüştür. 20'nci yüzyıl dünyasında çayın daha fazla (Zihnioğlu, Vakit, 29 Ocak 1947: 3) tanınması ve yaygınlaşması ile tüketimi artmıştır.

En çok çay tüketen ülkeler içerisinde; Çin, Japonya, İngiltere, Hollanda, Rusya ve İran yer almıştır (Aktan, Vakit, 17 Ağustos 1944: 2). Çayın en fazla tüketildiği ülkelerin başında gelen İngiltere'de çayın ilk satışı 17'nci yüzyılın ortalarına doğru Thomas Garroway isminde kahve işleten bir İngiliz tarafından gerçekleşmiştir. Yazdığı eserleri, hatıralarıyla meşhur İngiliz yazar Samuel Pepys ise eserlerinde çaydan ilk defa 1660 senesinde söz etmiştir. İngiltere'de, 1681

yılında Doğu Hindistan Şirketi ile Çin'den çay getirtilerek Londra'da çay satılmaya başlanmıştır (Son Posta, 9 Mart 1941: 2, 5).

Türkiye'de çay ziraatının başlangıcı 19. yüzyıl sonlarına denk gelmektedir. İlk kez Bursa'da yetiştirilmesi denenmiş ancak başarılı olunamamıştır (Karpuz, 1992: 15). Çünkü çay nemli iklim bölgelerini seven bir bitkidir ve Türkiye'de Doğu Karadeniz Bölgesi özellikle de Rize bu koşullara en uygun şehir olmuştur (İlimiz Rize, 1968: 22). Türkiye'de Rize'den başka çay ziraatına uygun başka bir bölge mevcut değildir (Ekinci, Son Posta, 16 Kasım 1943: 5). Türkiye'de çay sahası Rize'nin 30 kilometre batısından başlayarak doğu'da Rusya sınırına kadar uzanmaktadır (Zihnioğlu, Vakıf, 29 Ocak 1947: 3).

Yeşil manzarası ve doğası ile (Kazmaz, Vakıf, 2 Şubat 1946: 5) Doğu Karadeniz bölgesinde yer alan Rize ili; Artvin, Trabzon, Erzurum illeri ve kuzeyde Karadeniz ile çevrilidir. (Ural, 1998: 86). Güneydoğusu dağlarla çevrili Rize'de bilhassa Sultan Selim, Zigem, Hemşini İşkence, Ayna, Beşkardeş ve Demir dağları yer alır (Rize, 28 Kânunusani 1932: 5). Sarp arazi yapısına ilaveten ılıman bir iklime sahip olan Rize, en az güneş gören (Ural, 1998: 47) hava koşulları nedeniyle de en fazla yağış alan ildir (45. Kurtuluş Yılında Rize, 1963: 16). Bu nedenle Çay'ın iyi bir surette yetişebilmesi için istediği hava, su, toprak gibi tabii şartlar Rize'de mevcuttur (Ekinci, Son Posta, 16 Kasım 1943: 5).

Çay bitkisi sıcaklık olarak ılık ve kış aylarında don olmayan, yazında fazla sıcak ve güneşli olmayan bir iklimi ister (Aktan, 17 Ağustos 1944, Vakıf: 2). Bunun yanında çay sıfırın altında (-8) derece soğuğa kadar dayanabilen bir bitki türüdür. Ayrıca Rize'de ısı nadiren sıfırın altına düştüğü için çay bitkisinin donma ihtimali yoktur (Rize, 8 Şubat 1932: 6). Çay yetiştirmek için kış soğğunun on dereceden fazla olmaması gerekir. (Asım, Vakıf, 19 Eylül 1934: 7). Killi topraklar çay için uygun değildir ve Rize'de topraklarında kil miktarının çayın yetişmesine engel olmaması, bitkinin bölgedeki üretimini kolaylaştırmıştır (Rize, 8 Şubat 1932: 6).

Toprakların verimsizliği nedeniyle Rize'de çay tarımına geçilmeden önce bölge insanı geçinmek için denizci ya da gurbetçi olmuştur. Osmanlı döneminde de birçok Rizeli geçinebilmek için yurt içi ve yurt dışına çalışmaya gitmiştir (Karpuz, 1992: 7).

Rize halkı Osmanlı döneminde Rusya ile ticaret yaparak geçimini sağlamıştır. Rusya'da meydana gelen 1917 devriminin ardından ülkenin dış ticarete kapanmış olması Rize havalisindeki halkı işsiz bırakmıştır. Sahil mıntıkasındaki halk tabakası yaşamak için diğer vilayetlere iş aramaya gitmekten başka çare bulamamıştır. Bu nedenle (Asım, Vakıf, 15 Ekim 1933: 4) Doğu Karadeniz tarihinde 1917

de Sarp sınır kapısının kapatılması ve 1938'den itibaren çay üretiminin devreye girmesi bölge için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Sarp sınır kapısının kapatılması ile sınırın ötesindeki şehirlere gurbete giden Karadeniz insanı bu imkânlardan mahrum kalmış ve şehirde geçim şartları kötüleşmiştir. Ancak 1938'den itibaren çay üretimine geçilmesiyle bölge halkının kendi evinden, bölgesinden ayrılmadan geçinmesi bu bölgenin geleceğini olumlu yönde değiştirmiştir (Saklı, 2008: 15).

1925-1926 devlet salnamesinde bölgenin ziraatına dair verilen bilgide; Rize merkez kazasının 150 bin dönüm arazisinde tarım yapıldığı ve 260 bin dönüm arazinin ise tarım dışında kaldığı ifade edilmiştir (Kurt Güveloğlu, 2020: 536). Nitekim hükümet ülkenin çeşitli mntıklarında çay yetiştirmek için tetkikler yaptırmış ve neticede (Son Posta, 10 Nisan 1938: 13). Batum'dan tohum ve fidan getirtilerek yapılan tecrübe sonucunda Rize'de çay yetiştirilebileceği anlaşılmış (Rize, 18 Şubat 1932: 6) bu sayede çay Rize de ticarete konu olan en etkili üretim maddesi haline gelmiştir (Karakaş Özür, 2001: 78). Çay kültürü, Rize ziraatının çeşitlenmesine ve gelir elde edilemeyen boş arazisinin değerlendirilmesine katkı sağlamıştır (Aktan, Vakıf, 19 Ağustos 1944: 2). Nüfusu fazla ve iş imkânları dar olan Rize'de çay ziraatına başlanması gurbete giden Rizelilerin bir kısmının memleketinde kalmaları bakımından fayda sağlamıştır (Aktan, Vakıf, 19 Ağustos 1944: 2).

Çayın Rize'ye ve Türkiye'ye sağlayacağı katkılar önemliydi. Bu faydalardan ilki ülkenin ihtiyaç duyduğu yıllık çay ihtiyacını kendi içerisinde karşılamak suretiyle her yıl ülke dışına çıkan paranın memlekette kalmasının sağlanmasıydı. Diğer bir faydası ise iklim koşulları çay üretimine elverişli olan ayrıca nüfusu kalabalık arazisi dar ve geçim vasıtaları oldukça sınırlı olan Rize halkına yeni bir geçim kaynağı temin edilmesiyle bölge halkının rahat bir şekilde yaşamaları tesis edilecekti (Ekinci, Son Posta, 16 Kasım 1943: 5).

Rize'de Çay Üretimine Geçiş

Türkiye'de 1917 yılı sonrası çay ziraatı ile ilgili gelişmeler ortaya çıkmıştır. 1917 yılından sonra Batum ve çevresinin Türkiye'ye geri verilmesini takip eden dönemde bölgeye tetkiklerde bulunmak amacıyla bir heyet gönderilmiştir. Halkalı Ziraat Okulu hocalarından Ali Rıza Erten de bu heyette yer almış ve hazırladığı raporda Karadeniz kıyılarında çay bitkisinin yetiştirilebileceği belirtmiştir (Karakaş 1994: 37). 1918 yılında Ali Rıza Erten Bey tarafından, Rize ve çevresinin çay, limon, portakal, mandalina yetiştirilmesine uygun olduğu tespit edil-

miştir (Karpuz, 1992: 15). Batum çay ve mandalinası Rize’de kurulan fidanlık-larda denenerek arttırılmıştır. Rize halkı ilk dönemlerde çaydan ziyade mandali-naya önem vermiş ve narenciye bahçelerini genişletmiştir. Bunun sebebi çay fi-danından alınan mahsulü işlemeyi bilmediklerinden başlangıçta bu mühim ziraatı pek benimsememiş olmalarıdır (Kenber, Tan, 9 Ocak 1939: 4). Ali Rıza Erten’in, Doğu Karadeniz’de çay yetiştirilebileceğine dair raporu Rize’de çayın geçim kaynağı haline gelmesinde ilk etkili adım olmuştur (Saklı, 2008: 11). Türkiye’de çay yetiştirme isteği çok eski olmakla beraber bu iş esaslı olarak Cumhuriyetin ilanını müteakip tecrübeye konulmuş ve çayın önemi daha fazla anlaşılmıştır. Rize havalisinin iklim ve toprak bakımından Batum ve havalisine benzemesi, Ba-tum’da uygulamaya konulan çay yetiştiriciliğinin Türkiye’de de iyi sonuçlar ve-receğini mahallinde yaptıkları tetkiklerle görüp anlayan Türk ziraatçıları bölgede çaycılık faaliyetlerinin gelişmesinde önderlik vazifesi görmüşlerdir (Kenber, Tan, 9 Ocak 1939: 4; Zihnioğlu, Vakıf, 29 Ocak 1947: 3).

Rize Çay Fabrikaları Müdürü Yüksek Mühendis İzzet Ateş tarafından Rize’de Çay’ın ilk kez üretilmeye başlaması hakkında verilen bilgede; Rize çayı tohumu-nun Hulusi Karadeniz tarafından Rusya’dan getirildiği ifade edilmiştir. Hulusi Karadeniz’in bu çayı yetiştirmek üzere evinin bahçesine diktiğini ve daha sonra ziraat mühendisi ve bir öğretmen olan arkadaşı Zihni Derin’e tetkik ettirdiği, ar-dından resmi kanallar tarafından gereken incelemelerin yapıldığını belirtilmiştir. Mühendis İzzet Ateş, Rize’de çay yetiştiriciliğinin 1934 yılında başladığını, ilk çay üretiminin de 1938 de olduğunu söylemiştir (Tozanoğlu, Akşam, 15 Ağustos 1955: 3).

1924 yılında Batum’a giderek çay ziraat ve sanayisi üzerinde tetkiklerde bu-lunan Ziraat Umum Genel Müdürlüğü görevini yapmış olan (Zihnioğlu, Vakıf, 29 Ocak 1947: 3). Zihni Derin’in talimatı ile ilk çay fidanlığın kurulması bölgede çay üretimi yolunda yapılan önemli girişim olmuştur. 1924-1927 yılları arasında Rize’de aralıklı olarak çaylık tesisi faaliyetlerinin başında bizzat Zihni Derin’in yer alması çay davasının uygulama sürecine katkı sağlamıştır (Saklı, 2008: 11). Zihni Derin sabır, enerji ve öz veriyle bu davanın gerçekleşmesi için çalışmıştır. Onun adı bölgedeki halk arasında ‘Çay Babası’ olmuştur. (Zihnioğlu, Vakıf, 29 Ocak 1947: 3). Ziraat mesleğinde uzun yıllar hocalık ve idarecilik vazifelerinde bulunan Zihni Derin’in hizmetleriyle Rize’de çay ziraatı ve tekniği kurulmuştur (Ekinci, Son Posta, 16 Kasım 1943: 5).

Rize’de çay ekimine başlanması ve Çay’dan elde edilen kazançlar ile bölge halkının bu ürüne olan ilgisi artmıştır. Bu ilgi yerel ve ulusal basında çay ile ilgili haberlerin sayısının artmasıyla da kendisini göstermiştir (Yılmazoğlu, Rize, 25

Nisan 1936: 6). “Çay fidanı ve tohumu ile çay tarlası yapmak için halka ve köylüye öğüt” başlığı ile yer verilen haberde ise çay yetiştiriciliğine dair bilgiler verilmiştir. Toprağın hazırlanması, çay tohumundan çay tarlası yapılması başlıkları altında önemli bilgiler verilmiştir. “Çay fidanı çay tarlasına dikmek” başlığı altında şu ifadelerle yer verilmiştir:

“Hazırlanmış çukurlara bir kazık ile delik açılır. Çay fidanının kökünün başladığı kısımdan yukarı bir santimetre kadar toprak üstünde kalmak üzere sokulup dikilir. Dipleri iyice ayakla bastırılır. Çay dikimi yağmurdan evvel olmak üzere sabahları ya da akşamüzerleri yapılmalıdır. Bununla beraber güneşin sıcak zamanında olmamalıdır. Güneşin ve gerekse sert ve kuru rüzgârların yakmasından fidanı korumak için siper yapmak çok faydalı olur. (Siperlerden maksat çay tarlaları içerisine gayet seyrek olmak üzere mandalin ve portakal ekilmesi caizdir. Bunun bir faydası da güneşin ve rüzgârların tesirinden çay yapraklarının kalınlaşıp sertleşmemesi ve filizlerin küçük kalmamalarına yardım etmekle beraber çaya mahsus teim maddesinin azalmamasını çay filizleri daha fişkın ve daha uzun olmakla beraber, yumuşaklığını ve çaya mahsus kokusunu kaybettirmemesine yardım eder.) Kuruyan fidanların yerlerini tazelemek tekrar fidan dikmek lazımdır” (Rize, 28 Mart 1936: 1, 2).

Çay bitkisinin bakımı ve daha fazla nasıl topraktan verim alınacağına dairde bölge halkına önemli bilgilendirmeler yapılmıştır. Salih Yılmazoğlu tarafından kaleme alınan “Türkiye’de Çay Tarımı” başlıklı yazıda çay yetiştiriciliğine dair bilgiler verilmiştir. Yılmazoğlu, çay bahçesinde yabancı otların büyümesine izin verilmemesini, senede en az 4-5 kez toprağın çapalanmasını, çayın hasadı budanmış taze filizlerin üzerindeki tomurcukların ve yaprakların toplanmasıyla elde edildiğini belirtmiştir. Birinci yaprağın en iyi çayı verdiğini ifade eden Yılmazoğlu, daha sonra ikinci, üçüncü ve dördüncü yaprağa kadar çayın toplandığını dile getirmiştir. Senede üç defa hasat edilen çayın ilk hasatının Mart ve Nisan, ikinci hasatın Haziran ve Temmuz üçüncüsünün ise Ekim ayında yapıldığını ifade etmiştir. Yılmazoğlu, Bitkinin çay haline gelebilmesi için geçtiği aşamaları şu şekilde sıralamıştır: 1. Seçme, 2. Soldurma, 3. Kıvırma, 4. Eleme, 5. İhtimar, 6. kurutma, 7. Kalburlama (istandarize), 8. Koku verme, 9. Çeşniye bakla, 10. Ambalaj (Yılmazoğlu, Rize, 25 Nisan 1936: 6, 7). Yılmazoğlu, bir memleketin ticaretini ileri götüren en önemli meselelerden biri olan ambalajın çaycılıkta dikkat edilmesi gereken hususlardan birisi olduğuna değinmiştir. Çay ambalajına dikkat edilmesi gerektiğini, çay konulacak madeni veya cam kapların, kâğıt kutu, paketler ve sandıkların kokusuz, reçinesiz ağaçlardan yapılması gerektiğine temas etmiştir (Yılmazoğlu, 2 Mayıs 1936: 6). Hakkı Tuncay “Rize ve Çay” başlıklı yazısında çaya dair önemli bilgiler vermiştir. Dört kilo yaş yapraktan bir kilo kuru

çay elde edildiğini aktaran Tuncay, bir dönüm topraktan 120-150 kilo çay alınabileceğini dile getirmiştir (Tuncay, Yeniyo, 24 Temmuz 1942: 3).

Hakkı Tuncay “Rize ve Çay” başlıklı yazı serisinde Rize’de yalnızca çay yetiştirilmediğini köylünün karnının doyması için mısır ve fasulye de yetiştirdiğini aktarmıştır. Rize’de fidanlık adı verilen yerde çay işi ilim ve teknik esaslara göre yürütülmüştür. Çayın yetiştirileceği toprağın tahlil edilmesi için fizik ve kimya tahlillerine yarayacak aletlerin bulunduğu küçük bir laboratuvar kurulmuştur. Rize bölgesinin çay yetiştirmeye elverişli en iyi topraklarla çevrildiğini belirten Tuncay, tahliller sonucunda Rize’de yetişen çayların Çin ya da Hindistan’da yetişen çaylardan bir eksiği olmadığını belirtmiştir. Ayrıca bu laboratuvarın dışında ziraat ve iktisat vekillikleri laboratuvarlarında da çay ile ilgili tahliller yapıldığını ve çok iyi neticeler alındığını ifade etmiştir (Tuncay, Yeniyo, 28 Temmuz 1942: 1). Hakkı Tuncay Rize’ye yaptığı seyahat sırasındaki izlenimlerini Yeniyo gazetesinde kaleme almıştır. “Rize ve Çay” başlıklı yazı serisinde çaya dair verdiği bilgide:

“Muhterem Zihni Derin yapılan işler hakkında bize izahlar veriyor. Hakikat olan bir şey varsa o da Rize çayının yurdumuzun gençlik ve zenginlik kaynaklarından biri belki birincisi olduğudur. Fabrikasyon işi halledilince en nefis çayı kendi yurdumuzdan elde etmenin zevkini de katarak keyifle içeceğimiz zaman uzak değildir” (Tuncay, Yeniyo, 31 Temmuz 1942, s. 1, 2).

Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Rize’de Çay Tarımı

1924 yılında çay üretiminin teşviki ve geliştirilmesi amacıyla 407 sayılı kanun yürürlüğe konulmuştur (Karpuz, 1992: 7). Bu suretle çaycılık ilk defa hukuki olarak güvence altına alınmıştır (Ural, 1998: 55). Aynı yıl Türkiye’de çayın yetiştirilmesi hakkında Rize ziraat bahçesinde yapılan denemeler sonucunda bu bölgede çayın yetiştirilebileceği kanaatine varılmıştır. Bu bitkinin dünya üzerindeki derinlik ve genişliğinin azlığı göz önüne alındığında Türk ekonomisine yapacağı tesir de önem arz etmiştir. (Yılmazoğlu, Rize, 25 Nisan 1936: 6). Çay üretiminin ülke içinden elde edilmesiyle geçmiş dönemde Türkiye’de çay ile ilgili yaşanan sıkıntılarda sona erecekti. Mehmet Asım’ın “Rize Çayı Memleket İhtiyacını Temin Edebilir” başlığıyla ele aldığı yazıda dünya ekonomik krizinin yaşandığı yıllarda çay ile ilgili Türkiye’de yaşanan sıkıntıları aktarmıştır. Asım yazısında:

“Hepimizin hatırımızdadır. Üç dört sene evvel cihan iktisadi buhranı memleketimize sirayet ettiği ve ithalat ile ihracatımızı muvazelenelendirmek için milli iktisadiyatımızı kontrol altına almak ihtiyacı duyulduğu vakit memlekette çay yerine ihlamur kullanmak hareketi

meydana çıkmıştı. Fakat çok samimi bir gayret ile ortaya çıkan bu hareket arzu edilen neticeyi vermedi. İhlamur sıhhi evsafı itibariyle çaya faik olduğu halde onun yerini tutamadı. Halk tabakaları arasında asırların yarattığı çay içmek âdeti eski kuvvetiyle devam etti” sözleriyle bahsi geçen yıllarda dışardan gelen çay fiyatı ne kadar yükselmiş olursa olsun yine de çayın alındığını ve içildiğini belirtmiştir (Asım, Vakit, 15 Ekim 1933: 1).

Cumhuriyetin ilk yıllarında hükümet bir taraftan endüstri tarımını en son bilgilere dayandırırken diğer taraftan da Türkiye’de yetişebilecek her türlü mahsule beş yıllık kalkınma programında yer vermiştir. Dönemin Tarım Bakanı Muhlis Erkmen yurdun her yerinde yetişebilecek tarımsal mahsulleri tetkik ettirmiştir. Bu amaçla Tahsin Uzer’in yardımları ve Başbakan İsmet İnönü’nün girişimleriyle Rize ve havalisinde çay tarımına önem verilmiştir (Yılmazoğlu Rize, 18 Nisan 1936: 6). 1935 yılında Başbakan vazifesinde Rize’yi ziyaret eden İsmet İnönü’nün de girişimleriyle çay ziraatı canlanmıştır (Karadeniz, Ulus, 14 Haziran 1939: 6). Rize’de çay atölyelerinin kurulması işi harp yıllarına rastlamış ancak bölgede çay işleri durmamış, ilerleyerek devam etmiştir. (Zihnioğlu Vakit, 29 Ocak 1947: 3). Rize’de çay atölye kurulması istenmiş ancak o dönem dünyada büyük bir harp yaşandığından gerekli makineler İngiltere’den getirtilememiştir. Bu yıllarda ilk üretimi olan çay yaprağını değerinde ve teşvikkâr bir fiyatla alıp işleyebilmek adına her türlü çareye başvurulmuştur. Bir kısım makineler Orman Çiftliğinde Ziraat aletleri fabrikasında kopya olarak yaptırılıp Rize’ye gönderilmiştir (Zihnioğlu Vakit, 29 Ocak 1947: 3).

Çay üretimi konusunda söz konusu yıllarda yaşanan problemlerden biriside çay adı altında satılan zararlı ve zehirli otlar meselesi olmuştur. 1936 yılında “10 Kuruşluk Otları 400 Kuruşa Satıyorlarmış Çay İsmi Altında Satılan Bu Otlar Zehirli İmiş” başlıklı haberde: İktisat Vekâleti Standardizasyon Şubesi Müdürlüğü tarafından vatandaşların sıhhatine zarar veren bir vurgunculuk olayına yer verilmiştir. Bu durumun Rize bölgesinde yetişen Çin ve Seylan ayarındaki hakiki çaylarla tehlikeli ve insan sağlığına zararlı otların karıştırılmasından kaynaklandığı aktarılmıştır. Yapılan ihbarlar neticesinde çaylara Rize havalisinde yetişen ve ismi (Ayı üzümü) bir bitkinin yapraklarıyla Adapazarı, Sapanca ve çevresinde yetişen ve (Anadolu otu) adı verilen bir ot ’un karıştırıldığı belirtilmiştir. Bununla ilgili olarak İktisat Vekâleti emir vererek konunun tahkikini istemiştir (Haber, 19 Eylül 1936: 1). Haberin devamında ayı üzümü yapraklarının kilosunun 10 kuruşa satıldığı halde çayın kilosunun 400 kuruşa satıldığı belirtilmiş, çaya yabancı ot katanların usulsüzlük yoluyla büyük kazançlar elde ettiklerine temas edilmiştir. Yapılan incelemelerde ayı üzümü denilen otların sağlığa zararlı ve zehirli mad-

deler içerdiği tespit edilmiştir. Ele geçirilen çayların ekseriyetinde bu zararlı otlardan bulunmuş ve durum incelenmek üzere merkeze bildirilmiştir (Haber, 19 Eylül 1936: 1).

Rize topraklarında çayın yetişmesi için cumhuriyetin ilk yıllarında çalışmalara başlanmış 1937 tarihinde çay tarımına geçilmiştir (Karpuz, 1992: 6). Ziraat Vekâleti tarafından 1936 ve 1937 yıllarında Rize'nin Hayrad mahallesinde çay fidanlığı için 111 dekarlık bir arazi istimlak edilmiştir. Daha sonra bu araziye 2 bin kilo çay tohumu ekilmiş ve 200 bin çay fidanı elde edilmiştir. Elde edilen bu fidanlardan 20 bini hükümet fidanlığına, geri kalanı da halk tarlalarına ekilmiştir (Karadeniz, Ulus, 14 Haziran 1939: 6). Böylece 1924 yılında Batum'dan getirilen çay tohum ve fidanları Tarım Bakanlığı tarafından Rize'de yeni kurulan fidanlıkta üretim tecrübesine konulmuş, bu deneme süreci 1938 yılına kadar sürmüştür (Zihnioglu, Vakıf, 30 Ocak 1947: 3).

1938 yılında Prof. Şevket Hatipoğlu'nun 'Çay İktisadiyatı' adıyla basılan raporu esas alınarak çay konusu yeniden gündeme gelmiştir. Çay'ın Rize'de ki gelişimine; Ali Rıza Erten, Zihni Derin ve Şevket Raşit Hatipoğlu katkı sağlamıştır (Saklı, 2008, s. 15). Şevket Raşit Hatipoğlu, Tarım Bakanı Muhlis Erkmen'in talimatıyla çay konusunda incelemelerde bulunma vazifesini üstlenmiştir. Konuyu tüm açılarıyla ele alarak, çay ziraatının doğal ve iktisadi şartlarını Rize'de incelemiştir. Ayrıca çay tüketimiyle ilgili konuları ve daha önce yapılan araştırmaları göz önüne alarak ülkenin farklı bölgelerinde tetkik ettirmiştir (Saklı, 2018: 275). 1938-1939 yıllarında Rize Fener Mahallesinden 108 dekarlık bir arazi daha istimlak edilmiştir. Arazi çay fidanlığı haline getirilmiştir (Ulus, 14 Haziran 1939: 6).

Rize milletvekilleri Dr. Saim Ali Dilemre, Ali Zırh ve Dr. Fahri Kurtuluş, 1938 yılında Rize çayı ile ilgili olarak TBMM'ye bir önerge sunmuşlardır. Rize milletvekilleri tarafından çay tekelinin kaldırılıp kaldırılmayacağına dair soru yöneltilmiş ve Rize çayı hakkında hükümetçe ne düşünüldüğü sorulmuştur (Yıldırım, 2018: 230). Ayrıca Rize'de yapılmış olan otuz bir dönümden fazla çayırıkların ve kurulmuş olan fabrikaların durumunun ne olacağıda sorulmuştur. (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, BCA, 30.1.0.0/42.251.4/2).

Rize'de planlı ve teşkilatlı bir şekilde çay yetiştirilmeye ancak çay kanunu çıktıktan sonra 1938 yılı itibarıyla başlanmıştır. (Ekinci, Son Posta, 16 Kasım 1943: 5). Üçüncü Umumi Müfettişlik tarafından çay ekiciliğinin söz konusu halinde teknik bir sanat haline getirilmesi amacıyla Rize'de çay ekiciliği kursu oluşturulmasına karar verilmiştir. Burada yetiştirilecek gençlerin belirlenen bir

programla çalışarak fenni çaycılığı öğrenmeleri hedeflenmiştir. (Türk Dili, 2 Ekim 1938: 1).

1938 yılında Tarım Bakanlığı tarafından Rize’de bir çay teşkilatı kurulmuş (Zihnioğlu, Vakit, 29 Ocak 1947: 3) ilk kez aynı yıl el ile toplanan yaş çay yaprağından kuru çay elde edilmiştir (Ural, 1998: 59). Rize çay fidanlıklarının daha iyi işletilmesi amacıyla Rusya’ya gönderilecek iki memurun masraflarının ödenmesi hususunun yer aldığı belgede; Rize’de kurulan çay fidanlığının daha teknik ve daha verimli olabilmesi, çay fabrikasyonu işlerinin Türk eleman ile idaresi, halk tarafından tesis edilen çaylıkların daha iyi işletilmesinin temini için biri çay plantasyonu diğeri fabrika analizi üzerinde inceleme yapmak üzere Rusya’ya gönderilecek olan iki memur hakkında bilgi verilmiştir. Rize çay fidanlığı memurlarından iki kişinin maaşları ile yevmiyeleriyle birlikte bilumum masraflarının Sovyetler ve Türkiye arasında olan mevcut Kliring Mukavelesi hükümleri dâhilinde yapıldığı ve icra vekilleri heyetince 18 Ekim 1938 tarihinde onandığı bildirilmiştir (BCA, 30.18.1.2./85.91.11/1). Sovyetler ’den 1939’da 30 ton tohum alınması çalışmaları daha da ciddi bir hale getirmiştir (İlimiz Rize, 1968: 24).

“İçtiğimiz Çayı Memlekette Yetiştireceğiz” başlıklı haberde Rize’de çay fidanlıkları ve fabrikaların kurulacağı ve bunun için de bir kanun hazırlandığı aktarılmıştır. Haberde; ihtiyaçların mümkün mertebede ülke içinden temin etmenin ana gayelerden biri olduğu belirtilmiştir. Bu amaçla her yıl bir milyon Türk lirasına yakın döviz tasarrufu ve yurtdışı çay üretimi için tetkiklere başlanmıştır. Ziraatçıların yaptıkları incelemeler sonucunda Rize ve çevresinin çay ziraatına oldukça elverişli olduğu anlaşılmış ve bölgede çay fidanlıkları tesisine karar verilmiştir. Ziraat mühendislerince verilen raporda Rize’de tesis edilecek fidanlıklardan, Hindistan çayı ayarında çay elde edilebileceği öngörülmüştür. Yapılan hesaba göre 30 bin dekarlık araziye dikilecek çay fidanlarının, Türkiye’nin ihtiyacını karşılayacak oranda mahsul verebileceği anlaşılmıştır. Aynı sahada üç dört çay kurutma fabrikası tesis edilmesi ve alınan mahsul burada fenni usullerle harman edildikten sonra satışa çıkarılması hedeflenmiştir (Rize, 18 Şubat 1939: 3). Aynı konu ile ilgili olarak “Karadeniz havalisinde çay yetiştirilecek” başlıklı haberde Ziraat Vekâletinin bir kanun projesi hazırladığı ve çay yetiştireceklere birçok kolaylığın sağlanacağı bildirilmiştir. Haberde önemli bir tüketim maddesi olan çayı memleket içinde yetiştirmek için bir süreden beri yapılan tetkiklerin olumlu neticeler verdiği aktarılmıştır (Akşam, 10 Şubat 1939: 4).

Ziraat Vekâleti tarafından Rize’de çay tarımına ilişkin hazırlanan projenin esaslarıyla ilgili bilgi verilmiştir. Konuya ilişkin verilen açıklamada memleketin ihtiyacı olan çayın yetiştirilmesi amacıyla hazırlanmış bulunan bu kanun projesi-

nin ihtiva ettiği esaslara göre Karadeniz mntıklarında kurulacak olan çay bahçelerinin Ziraat Vekâletinin talimatı dairesinde kurulması ve bakılması mecburi olacaktır. ay bahçeleri ziraat memurlarının çay ziraatına uygun yerler için verecekleri ruhsatnameler ile kurulabilecekti. Ziraat vekâleti tarafından çay bahçesi kuracak olanlara çay fidanı ve tohumu, kimyevi gübre, yeşil gübre tohumu parasız verebilecekti. ay bahçelerinin her bir dekarı için 35 liraya kadar bahçe sahiplerine faizsiz para borç verilecekti. Ziraat bankası 20 bin dekar çay bahçesi kuruluncaya kadar bahçe kuracaklara bir milyon lira borç para verecekti. Bu para her finans yılı içinde Ziraat Vekâleti bütçesine konulacak tahsisattan faiziyle birlikte ödenecekti. ay yaprağı satın almak, çay kurutma fabrikaları kurmak, çay yaprağını işletmek ve harman yapıp paketlemek ve satmak, maliyet fiyatı ile halka yeşil ve kimyevi gübre vermek işleri Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu tarafından yapılacaktı. Ziraat işletmeleri kurumu halktan satın alınacak yaş yaprak ile kuru çayın ve kimyevi gübre ile yeşil gübre tohumunun fiyatları ziraat vekâletince tespit edilecekti. ay ziraatına elverişli olan yerlerde ruhsatname almadan iş yapanlara her bir dekar için 5-10 lira hafif para cezası uygulanacaktı. İzin almadan çay bahçelerini kimse sökemeyecek ve sökenler üç aya kadar hapis edilecekti (Rize, 18 Şubat 1939: 3, 4).

Yeni ay bahçeleri mısır ve narenciye ziraatına elverişli olmayan kızılbaş, rhododendron (Orman gülü), böğürtlen ve benzeri yabani ağaç ve ağaççıkların yerlerine kurulacaktı (Ekinci, Son Posta, 16 Kasım 1943: 6). Memleketin ihtiyacı olan çayın yetiştirilmesi amacıyla hazırlanan kanun projesinin ihtiva ettiği esaslara göre Karadeniz mntıklarında kurulacak çay bahçelerinin Ziraat Vekâletinin talimatı dairesinde kurulması ve bakılması mecburi olacaktır. ay bahçeleri ziraat memurlarının çay ziraatına elverişli görecekleli yerler için verecekleri ruhsatnameler ile kurulabilecekti. Ödeme bahçeye tohum ekildiği veya fidan dikilmesinin altıncı senesinden başlayarak beş sene sonuna kadar sürecekti. ay ziraatına elverişli yerler halka parasız temlik edilebilecekti. ay ziraatının tanzimi için 811 bin lira tahsis edilecekti (Rize, 18 Şubat 1939: 3). Dışardan getirilecek çay tohumu çay kurutma fabrikalarına gerekli olan makine, her türlü alet ve edevat yedekleli, gümrük resminden; çay bahçeleri kurulduğundan itibaren on sene boyunca her türlü vergiden, ruhsatnamelerle temlik muameleleli ve tecil işleli harç, resim ve damga pulundan muaf olacaktır (Akşam, 10 Şubat 1939: 4).

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren çay bahçelerinden elde edilen yaş yapraklar el ile işlenerek kuru çay haline getiriliyordu. Ürünün 1939 senesinden iti-

baren artması ile birlikte ilk defa Çay Araştırma Enstitüsünün merkez fidanlığında elle döndürülen kıvrırma makineleriyle basit bir atölye kurulmuştur (Taşpınar, 2004: 497).

Çay ziraatıyla ilgili olarak 1940 yılında 3788 sayılı Çay Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanuna göre bir milyon lira tahsisat ayrılarak çay bahçesi yapacak olanlara 30-40 lira avans yardımı yapılmıştır. Hem tohum hem de fidan Tarım Bakanlığının Rize'deki fidanlığından temin edilerek köylüye bedelsiz dağıtılmıştır. Alanda uzman memurlar köylüye gönderilip yeni başlayan çay yetiştiriciliğinin doğru ve uygun yapılması sağlanmıştır (Zihnioğlu, Vakit, 29 Ocak 1947: 3). Konu ile ilgili Başvekâlet Kararlar Umum Müdürlüğü tarafından gönderilen yazıda 3788 sayılı çay kanununun, ülkenin iklim ve diğer özellikleri nedeniyle çay ziraatına uygun Çoruh vilayetinin Hopa kazasında, Trabzon ilinin Sürmene ve Of kazalarında ve Rize vilayetinin tamamında tatbik edilmesi, ziraat vekilliğinin 29.04.1940 tarih ve 1267/17020 sayılı tezkeresiyle yapılan teklif üzerine 3788 sayılı kanununun 1. maddesine uygun olarak İcra Vekilleri Heyetince 10 Mayıs 1940 tarihinde kabul olduğu belirtilmiştir. (BCA, 30.18.1.2./91.44.10/1).

Çay Kanunu, Ziraat Bankası aracılığıyla uzun vadeli faizsiz para yardımını ve yeni kurulmuş olan çay bahçelerinden sekiz sene arazi vergisi alınmaması esaslarını içermiştir. Kanunun çıkmasının ardından Rize'de çay ziraatını yeniden teşkilatlandırmaya Ziraat Vekâleti müşavirlerinden Zihni Derin memur edilmiştir (Ekinci, Son Posta, 16 Kasım 1943: 5). Böylece 1940 senesine kadar bölgede çay tarımının halka anlatılması ve tesis kurulması hususlarda çalışmalar yaparak çay tarımının başlamasında önderlik eden kişi Zihni Derin olmuştur. Derin, çay üretimi konusunda yapmış olduğu icraatlar ile Türk çaycılığının kuruculuğunu yapmıştır. (Karpuz, 1992: 7). 1940 yılında çıkarılan 3788 sayılı Çay Kanunu ile çay istihsalinin yükselişi başlamıştır (Ural, 1998: 55). “Büyük Millet Meclisinde Çay Kanunu İlk Müzakeresi Yapıldı” başlıklı haberde Büyük Millet Meclisinde Çay kanunu layihasının müzakereleri yapılmıştır. Müzakerelerde Halil Mentеше (İzmir) söz almış ve çay satışının devlet elinde toplanması hakkındaki maddenin değiştirilmesini ve satışın serbest bırakılmasını istemiştir (Yeniyol, 27 Mart 1940: 2). Halil Mentеше konuşmasında:

“Satışın inhisara tâbi olmasına taraftar değilim. Hükümet serbest ticareti teşvik için elinden gelen her fedakârlığı yaparken çay satışının da serbest bırakılmasına taraftar olacağını ümit ederim. Serbest satışın memlekete büyük faydalar temin edeceğine kaniyim. Hâlbuki inhisara tâbi olursa bu usul rekabeti ortadan kaldıracığı için ne müstahsil, ne de müstehlik hesabına her hangi bir fayda temin etmez. Devlet bütçesine de her hangi bir fayda temin edeceğine

zannetmiyorum” demiştir (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Çay Kanunu Layihası ve Ziraat, Maliye, Adliye, Bütçe encümenleri mazbataları (1/218) S Sayısı 70, Cilt. 9, Devre. 6, 18.03.1940: 5).

Görüşmelerde bazı milletvekilleri tarafından kanun tasarısı ve gerekçelerini okuma fırsatı bulamadıkları belirtilerek görüşmelerin ertelenmesi talep edilmiştir (Saklı, 2018: 285). Halil Mentşe’in bu doğrultuda verdiği takrir okunduktan sonra Rize Milletvekili Saim Ali Dilemre söz almış ve çay gibi hassas bir madenin satışının devlet elinde bulunmasının faydalarını izah ederek Halil Mentşe’nin söz konusu takririnin kabul edilmesine imkân olmadığını ifade etmiştir. Daha sonra kürsüye Ziraat vekili Muhlis Erkmen gelmiş ve açıklamalarda bulunmuştur. Erkmen, çay işine başlayalı epey bir zaman olduğunu, 1924 senesinde Rize’de 70 dönüm dekarlık bir fidanlık kurulduğunu, yapılan tecrübelerin Rize mıntıkasının, lezzetli çay yetiştirmek için gereken iklim ve toprak şartlarını taşıdığını söylemiştir. Rize’de nüfusun yoğun olması ve toprağın sınırlı olmasının bölge için çaya iktisadi bir kıymet ve içtimai mahiyet verdiğini dile getirmiştir. Tecrübelerin çok iyi neticeler vermesine rağmen halkın başlangıçta çaya tereddüt gösterip rağbet etmediğini ifade etmiştir. Buna nedenini çayın fedakârlık isteyen ve uzun bir emeğe ihtiyaç duyan bir ürün olmasıyla açıklamıştır. Erkmen, ancak beş yıl sonra mahsul verecek olan çayın, kendisine ne gibi bir kazanç temin edeceğini vatandaşın tahmin edemediğini bu nedenle de endişeli davranmakta haklı olduğunu söylemiştir. Gelişen tecrübelerle halkın çayın kendisi ve Rize mıntıkası için büyük bir kazanç ve büyük bir geçim kaynağı olacağına inandığını ifade etmiştir. Bilhassa fidanlıkta bir kurutma evi yapılıp, yaprakların satın alınmaya başladığı andan itibaren halkın çayın kıymetli bir ürün olduğunu anladığını böylece ilginin artıp müracaatların birbirini takip ettiğini belirtmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt. 1, Devre.6, 20.03.1940, 9). Erkmen konuşmasının devamında:

“Vekâlet bundan sonra faaliyeti artırdı ve memleketin ihtiyacına tekabül edecek 30.000 dekar çaylığı bir hamlede yapabilmek için lazım gelen tedbirleri aldık. Evvela iki bin sonra 30 bin ve nihayet 20.000 bin kilo tohum getirttik. 200 dekarı mütecaviz bir tohum damızlık bahçesi yapıldı ve 77 köyde 300 müşterek fidanlıkta 15 milyon mütecaviz fidan yetiştirildi. Yalnız buna halkın rağbet göstermesi kâfi değildir. Çay bahçesi kurmak masraflıdır ve mahsul alıncaya kadar beş yıl beklemek lazım geliyordu” demiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt.1, Devre.6, 20.03.1940: 9).”

Köylüye bu kazançlı ürünü temin edebilmek için maddi yardım ve destek verilmesi gerektiğini belirten Erkmen, devlet ziraat işletmeleri kurumunun bu yardımı yaptığını söylemiştir. Beş bin dönümlük çay bahçesinin halk eliyle yapılıp

bitmiş olduğunu ifade eden Erkmen, beş bin dönümün de hazırlıklarının bitmek üzere olduğunu aktarmıştır. Çay üretiminde ziraat ile işin bitmediğini çayın kurutulması ve harman edilmesinin en az çayı üretmek kadar önemli ve hatta daha fazla itina istediğini vurgulamıştır. Erkmen eğer çayın imalatı gelişi güzel bir vaziyette bırakılırsa çayın şuan ki tadının bozulacağını belirtmiştir. Bu sözlerle Erkmen, Halil Mentşe'ye katılmadığını ifade etmiştir. Görüşmeler sırasında Damar Arikoğlu, layihada kurulacağı yazılı olan fabrikaların kurulma maliyetini sormuş Muhlis Erkmen de yaptırmış olduğu tetkiklere göre 200-250 bin liraya yaptırılabilceği cevabını vermiştir (Yeni Yol, 27 Mart 1940: 2). B. Muhlis Erkmen müzakereler sırasında konuşmasına şu sözlerle devam etmiştir:

“Rize muntkasına çay iyi bir geçim ve bir servet kaynağı olmak üzere oraya Cumhuriyet hükümetinin kıymetli bir hediyesi olacaktır. Orada çayın tamimi ve muntıkaya bir inkişaf verecektir. Herhangi bir tarlaya bugün çay ekmekle ondan daha fazla bir verim alınabilecektir. Bugün çay fiyatları daha fazla yükselmiştir. Bu bir milyon liranın fevkine çıkıyor ve döviz olarak harice gitmektedir. Her sene de muntazaman çıkmaktadır. Hâlbuki yapılması lazım gelen masraf bir defa da sarf edilecek. Bu 200-250 bin liraya mal olacak fabrikalardan üç tane açmak mecburiyetindeyiz. Çünkü çay yapraklarını derhal toplamak ve derhal fabrikaya nakledip işlemek mecburiyeti karşısındayız. 30.000 dönüm dekardan toplanacak çayı bir fabrikada temerküz ettirmek güçtür. O itibarla umumi olan kısımlarını bir fabrikada işleteceğiz ve ziraat muntkasında toplanan çayların derhal sevki ve kurutulması için muhtelif yerlerde şube halinde daha iki fabrika açılacaktır. Bu memlekete, bu halka fabrikanın açılmasından dolayı oranın iktisadi hayatına yapacağı tesir çok daha başkadır. Sonra fabrikaları hemen bu sene açacak değiliz. Önümüzdeki senelerde açacağız. Bir tanesini işletmeye başlayacağız. Onun içindir ki iktisadidir. Arkadaşlarımdan bu kanunun kabul edilmesini istirham edeceğim” (TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt.1, Devre.6, 20.03.1940: 13).

Daha sonra Halil Mentşe'in takriri oya sunulmuş kabul edilmemiştir. İki saat süren tartışmalar ve verilen cevaplar sonucunda maddelere geçilmiş yalnız dördüncü maddenin encümene iadesine diğer maddelerin aynen kabulüne karar verilmiştir (Yeni Yol, 30 Mart 1940: 2).

1940 yılında çay atölyeleri geliştirilip genişletilerek kapasiteleri artırılmıştır (Taşpınar, 2004: 497). Hakkı Tuncay tarafından kaleme alınan Seyahat Yazıları köşesinde “Trabzon-Rize Fidanlık” başlığı altında Rize’de Zihni Derin ile çay

konusuna dair izlenimler aktarılmıştır. Zihni Derin'in kendisine yaptığı açıklamalarda şu ifadelere yer vermiştir:

“Toplanan yapraklar kerevetler üzerinde “pörsütmeye” bırakılır. Sonra kıvrırma makinesinde kıvrılır; bu iş 40-45 dakikada olur. Kıvrılan yapraklar elekten geçirildikten sonra fermantasyona bırakılır. Bu suretle koku ve renk gelir. Artık fırından geçme işi kalmıştır. Bundan sonra çay piyasaya sevk edilir. Bu işleri biz şimdilik fidanlık içindeki küçük binada yapıyoruz. Zihni Derin güler yüzle anlatıyor: Toprak şöyle tahlil edilir. Önce toprak numunelerini Sıhhat ve Ziraat vekilliklerinde tahlil ettirdik. Çok iyi netice verdi. Sonra bu büyük ilmi işin her şeyi bu mütevazı binada yapıldı ve yapılıyor” (Tuncay, Yeni yol: 11 Eylül 1940, s. 1).

23 Mayıs 1942 tarihinde ise 4223 sayılı kanunla çay tekel maddesi haline getirilmiştir. Kanunun birinci maddesinde yer alan *“Her nevi çayın ve kahvenin istihlak için Türkiye'ye sokulması devlet inhisarındadır”* denilmiştir. Bu suretle çay on dokuz yılsonunda tekel maddesi halini almıştır. Bu tekelin iki nedeni bulunmaktadır: Birincisi kuvvetli bir istihlak vergisi alınarak hazineye gelir getirmesi, ikincisi ise Rize çayının dış rekabete karşı korunabilmesidir. Kanunun ikinci maddesinde, *“Türkiye'de çay yetiştirilen yaş çay yaprağının işlenmesi, kurutulması ve bu maksatla çay yaprağının mubayaası devlet tekelindedir”* denilerek çay sanayii de ticareti gibi özel sektörün elinden alınmıştır (Akis, 27 Nisan 1963: 16).

1944 de çay tarımı ve sanayisiyle ilgili tetkikler yapmak amacıyla Hindistan'a gönderilecek olan Rize çay atölyeleri müdürü Asım Zihnioğlu'na ödenek verilmesine karar verilmiştir. (Yıldırım, 2018: 232).

Rize'de Çay tarımı hakkında üretici vatandaşlara basın yolu ile önemli bilgilendirmeler yapılmış ve Çaycılar Yardımlaşma Kooperatifi Yönetim Kurulu tarafından çay üreticilerine tavsiyeler verilmiştir (Yıldırım Kırış, 2020: 231, 232). Bu süreçte bölgede çayın hızlı gelişim göstermesi ile Rize'de bir çay fabrikanın kurulması gündeme gelmiş ve hazırlıklara başlanmıştır. Rize'de kurulması düşünülen çay fabrikasının yerinin belirlenmesi amacıyla İngiltere'den iki uzman getirilmesi hakkında Başvekâlete yazı gönderilmiştir. Belgede;

“Rize'de istihsal edecek çayın işlenmiş bir halde piyasaya arz edilmesi için kurulması düşünülen çay fabrikası yerinin tespiti maksadıyla İngiltere'den iki uzman getirilmesi, bu uzmanların ücretleri ve bilumum masrafların karşılığı olarak H. A. Brassert Limitet Şirketine 7500 liranın, 1939 mali yılı ziraat vekâleti bütçesinin 893.ncü

tertibince verilmesi hususunun karar altına alınması hakkında Maliye'ye havale olunan Ziraat Vekâletinin 14/15 1940 tarih ve 5249/410 sayılı tezkeresi tetkik olunmuştur” denilmiştir (BCA, 30.1.0.0/42.251.4/2).

Böylece fabrikasyon işi için temeli 14 Ağustos 1946 de atılan (Yurtoğlu, 2018: 217) Rize'nin ilk fabrikası 'Rize Merkez Fabrikası' 1947 yılının Mayıs ayında üretime geçmiştir (Karpuz, 1992: 7). Fabrika için gerekli makineler 11.1.1943 tarihli antlaşma ile Londra'da bulunan bir firmaya sipariş edilmiş ancak İkinci Dünya Savaşının ortaya çıkardığı nakil güçlükleri sebebiyle imalata 1947-1948 arasında başlanabilmiştir (Arer, 1969: 69). 1946 yılında yapımına başlanan fabrika 1947 yılının Mayıs ayında inşası tamamlanmıştır. Fabrikanın çay kapasitesi 500 tondur. Rize'nin zirai ve ekonomik kalkınmasında büyük bir rol oynayacak olan fabrikanın açılması haberi şehirde büyük bir memnuniyet uyandırmıştır. 1947 yılında üretilen kuru çay miktarının 150 ton olması tahmin edilmiştir (Vakit, 17 Nisan 1947: 5). Konuya dair "Rize'de Yeni Çay Kampanyası" başlıklı haberde Rize'de çay işlerinin iki şekilde idare edildiği belirtilerek bunlar: Çay plântasyonu ve çay fabrikasyonu işi şeklinde açıklanmıştır. Plântasyon doğrudan doğruya Tarım Bakanlığına bağlı Rize bahçe kültürleri istasyon müdürlüğü emrinde idi. Fabrikasyon işinde ise yetişen çay yaprakları kanunen her yıl tespit edilen fiyat üzerinden üreticiden satın alınıp fabrika da teknik şartlar altında işlenerek kuru çay haline getiriliyor ve Tekel İdaresine %10 ticaretle satılıyordu. Fabrikasyon idare ve teknik işleri doğrudan Devlet Ziraat İşletmeleri Genel Müdürlüğüne bağlı ve tüm ihtiyaçları bu kurum üzerinden karşılanıyordu. 1939 yılından başlayarak 1947'ye kadar bütün üretilen çay mahsulü her yıl fabrika kurulmadan önce her yıl yerli atölyelerde işlenerek Tekel İdaresi yoluyla ülke genelinde satılmıştır (Cumhuriyet, 19 Mayıs 1947: 5).

İki milyon lira masraf ile İngiltere'nin dünyaca tanınan Marshall müessesesi tarafından vücuda getirilen fabrika son derece modern inşa edilmiştir. Bu fabrikanın kurulması Rize ve havalisi çayları için büyük bir teşvik kaynağı olmuştur (Cumhuriyet, 19 Mayıs 1947: 5).

Fabrikanın açılışı için yapılan törende Trabzon'dan Tümgeneral Naci Altuğ, Gümüşhane Valisi, Trabzon Belediye Başkanı ve İngiliz Konsolosunun hazır bulunmuşlardır (Ulus, 18 Temmuz 1947: 3). Ayrıca Rize milletvekillerinden Saim Ali Dilemre, Fuat Sirmen, Dr. Fahri Kurtuluş, Maraş Milletvekili Yaşar Özay, Eski Sağlık Bakanı Dr Hulûsi Alataş, Kocaeli Valisi Rüknettin Nasuhoğlu törene katılmak üzere bölgeye gelmişlerdir (Ulus, 16 Temmuz 1947: 3). Binlerce Rize-linin iştirak ettiği törene İstiklal Marşı ile başlanmıştır. İlk olarak kürsüye gelen

Rize Belediye Başkanı Hasan Biber, 16 Temmuz gününün Rize tarihinde bir dönüm noktası ve gelecek vadeden büyük bir gün olduğunu söylemiştir. Törene katılmak üzere gelen misafirlere şehir halkı adına teşekkür etmiş, çay davasının gerçekleşmesi için çalışanları minnet ve şükranla anmıştır. Daha sonra kürsüye çay organizatörü Zihni Derin gelmiş çayın Rize’deki tarihçesi hakkında bilgi vermiştir. Ardından Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu Başkanı Atıf Bayındır’ın konuşmasından sonra İzmir Milletvekili Mustafa Rahmi Köken kurdele kesilmiş ve işlemekte olan çay fabrikası gezilmiştir. Misafirler şerefine ziyafetler tertip edilmiş ve şehrin muhtelif yerleri gezilmiştir (Ulus, 18 Temmuz 1947: 3). Niyazi Tarakçıoğlu tarafından “Rize Çay Ziraatı ve Çay Fabrikası” başlığıyla yer verilen haberde Rize’de açılmış olan fabrikaya dair değerlendirmeler yapılmıştır. Yapılan değerlendirmelerde fabrikanın Rize’nin meşhur fidanlığında ve karayoluna çok yakın bir yerde kurulduğu belirtilmiştir. Tarakçıoğlu yazısında:

“Henüz daha birçok kısımlarının yapılmamış, yapılmış kısımlarının da ikmal edilmemiş olmasına rağmen fabrika çay mevsiminin mahsulünü işlemek zaruretinde kalmıştır. Çünkü çay uzun zaman beklemeye tahammülü olmayan bir mahsuldür. Esas fabrika kısmı beş kat üzerine kurulmuş bulunmaktadır. Birinci katı teşkil eden kısım tamamen çay imaline aittir ve bütün makinalar bu kısımdadır. Makinaların hepsinin istemle çalışmakta olması Rize çay fabrikamızı dünyada mevcut bu kabil en iyisi ve en moderat seviyesinde tutmaktadır. Yalnız imal edilmiş çayı elemeye yarayan makine elektrikle çalışmakta ve bu sayede de fabrikanın tenvir işi sağlanmaktadır. Motor oldukça büyük bir enerji yarattığından şimdilik Rize vilayetinde bundan istifade edecektir. Binanın diğer dört kat soldurmaya tahsis edilmiştir” (Tarakçıoğlu, Halk, 5 Haziran 1947: 2).

Yazıda çay fabrikasında çayın yapım aşamaları hakkında bilgi verilmiştir. Çay ile ilgili fermantasyonun tamamlanmış olmasının fabrikadaki uzmanlar tarafından yaprakta görülen renk, şekil ve koku ile anlaşıldığı ifade edilmiştir. Yaprakların yarım saat süre ile kurutulmaya bırakıldığı ve bu müddet zarfında kuruyan yaprakların kendiliğinden alttaki kaplara döküldüğü ifade edilmiştir. Kaplarda biriken çay tasnif makinesine verildiği tasnif makinesinin çayları beş kısma ayırdığı ifade edilmiştir (Tarakçıoğlu, Halk, 5 Haziran 1947: 2).

Rize’de kurulan ve faaliyete geçen bu ilk fabrika hakkında Rize Belediye Başkanı Hasan Biber tarafından açıklamalar yapılmıştır. Biber, Rize’de çay yetiştirebilmek için 25 bin dekarlık bir sahanın ayrıldığını belirtmiştir. Bu arazi 30 bin dekara çıktığında tüm memleketin ihtiyacını karşılayacak derecede çay ekiminin yapılabileceğini söylemiştir. Çay ağacının ekilen tohum ve fidanlarının ancak üç

yıl sonra mahsul verdiğini belirten Biber, üründen tam randıman alınmasının ancak yedinci yıldan itibaren başladığını aktarmıştır. Ağaçlar yaşlanıp verim arttıkça kazancın daha fazla olduğunu belirtmiş ve yedi yıllık bir ağacın veriminin üç yıllık bir ağaca göre 4-5 misli fazla olduğunu ifade etmiştir (Akşam, 14 Mayıs 1947: 3). Rize’de inşası tamamlanan çay fabrikasında ilk parti üretilen 30 ton çay sevinç gösterileri arasında Cumhuriyet Vapuruna törenle yüklenmiştir. Bu vesile ile şehir bayraklarla süslenmiş törene hemen hemen bütün Rizeliler katılmıştır. Çay organizatörü Zihni Derinin konuşmasından sonra Belediye Reis Vekili Ekrem Orhun halka hitapta bulunmuştur. İlk çay sandığı parti müfettişi Musa Kazım Okay ile Vali Akif İşcan tarafından tekneye konularak Cumhuriyet Vapuruna götürülmüştür (Cumhuriyet, 30 Mayıs 1947: 1, 3).

Fabrikanın yönetimi hususunda Başvekâlet Kararlar Umum Müdürlüğü tarafından yayınlanan belgede 5433 sayılı kanun gereğince 1.3.1950 tarihi itibarıyla Tekel İdaresine devredilmiş bulunan Rize Çay Fabrikasında çalıştırılmakta olan Asım Zihnioğlu’nun Tekel Genel Müdürlüğü kadrosunda 550 lira ücretle fabrika müdürlüğüne ve İşletme Şef’i Mustafa Yol’un aynı genel müdürlük kadrosunda 350 lira ücretle Fen memurluğuna tayinleri Bakanlar Kurulunun 19.04.1950 tarihli kararıyla kabul edilmiştir (BCA, 30.18.1.2/122.37.15/1).

1950 yılına gelindiğinde Türkiye’de iktidarda DP (Demokrat Parti) yerini almıştır. Pamuk, şeker, fındık, çay, tütün üretimi teşvik tedbirleri sayesinde gelişme göstermiş, şeker fabrikalarının sayısı bu dönemde artmaya başlamıştır (Anadol, 2004: 75, 76). Çay sanayisinin gelişmesiyle bölgedeki şehirleşme ve yapılaşma hızla artmıştır. İnşaat sektörü başta olmak üzere; toptan ve parkende ticaretin, orta seviyede imalat sanayinin, ulaştırma, hizmetler ve iç turizm faaliyetlerine olumlu katkıda bulunmuştur. Yaşam koşullarının yetişmiş insan gücü potansiyelinin, ekonomik-sosyal ve kültürel birçok aktivitenin gelişmesine yardımcı olmuştur. (Özyurt, 1989: 44).

Demokrat Parti yıllarında planlı çay üretimine geçilmiştir (Biryol, 2012: 87). 1950-1960 döneminde tüm Türkiye’de olduğu gibi Rize’de de kalkınma hamlelerinde bulunulmuş Rize’nin geleceğini etkileyecek en önemli ürüne çay tarımına destek verilmiştir (Ak, 2000: 224). Demokrat Partinin iktidara gelişi ile birlikte Anadolu’nun her köşesinde kalkınma hamlelerine başlanmıştır. Yeni iktidar işe temelden ele alarak %75’i teşkil eden köylerde iktisadi kalkınma hamlelerine atılmıştır. DP’nin daha sonraki seçimleri de kazanacak olması partinin tarım politikalarının milletçe de beğenildiğini göstermiştir. Ayrıca DP döneminde dış kredilerden de faydalanılmaya başlanmıştır (Anadol, 2004: 75). 29 Mayıs’ta Büyük Millet Meclisinde alkışlar arasında hükümet programını okuyan Başbakan Adnan Menderes tarafından yapılacak işler şu şekilde sıralanmıştır: Hayatı ucuzlatmak

için devlet işlerinde azami tasarruf yapmak, bir kısım müesseseleri hususi teşebbüslere devrederek devletçiliği zaruri haller durumunda istisnai olarak uygulamak, tekeli asgariye indirerek vergileri adaletli bir şekilde tesis etmek, orman kanununun ıslah ve zirai üretimi ve zirai krediyi artırmak. Ayrıca işçinin yaşama seviyesini yükseltmek, antidemokratik kanunları ıslah ederek af çıkarmak, din dersleri ve din adamlarını yetiştirmek için kanunlar yapmak, yurttan huzursuzluk yaratmamak, dış siyasette dostlukların artırılmasına çalışmak ve Anayasanın tadil edilmesi konuları yer almıştır (Zümrüt Rize, 2 Haziran 1950, s. 1).

Basında Çay

Kitle iletişim araçlarının gücü ile Türkiye’de çay üretimine geçiş ve çayın önemli bir kaynak haline gelmesi, Rize yerel basını ve ulusal basında Çay’a dair haberlerin yoğunluk kazanmasına neden olmuştur. Basına yansıyan haberlerde bölgede çaya olan ilgiyi ve çay yetiştiriciliğini teşvik etmek amacıyla iyi çay yetiştirenlerin mükâfatlandırıldığı duyurulmuştur. Rize de çay yetiştiriciliği hususunda yerel basında yer bulan bir haberde iyi çay yetiştirenlere para mükâfatının verildiği aktarılmıştır. Haberde; çay yerlerini emsaline göre çok iyi derecede hazırlayan ve iyi çay yetiştiren Hayrat Mahallesinden Süleyman kızı Seher’e 50 lira, Tayyar oğlu Harun’a 40 lira Cami önü Mahallesinden Aziz Uzun’a 30 lira ve Liman Köyünden Eyüp Ketenci’ye 25 lira mükâfat verilmesinin vilayetçe uygun görüldüğü aktarılmıştır. Hususi İdare Bütçesinden bu mükâfat paraları adı geçen şahıslara dağıtıldığı ve iyi çay yetiştirenlerin bir sonraki senede aynı şekilde ödüllendirileceği belirtilmiştir. Rize’nin ve halkın kalkınması amacıyla çay yetiştirme hususunda gerek hükümetin gerekse valiliğin göstermiş olduğu alaka ve fedakârlık karşısında tüm halkın bütün kuvvetiyle çalışacağı ifade edilmiştir (Rize, 4 Haziran 1938: 1). “Rize de bu senede çay alınacaktır” başlıklı haberde fiyatlara dair bilgi verilmiştir. Haberde:

“Zamanında toplanacak yaş çay yaprağı ile kurutulmuş çay, bunların katıksız, temiz, iyi oluşlarına göre yaşının kilosu 45 den 60 kuruşa kadar, kurusunun da kilosu 200 den 250 kuruşa kadar Fidanlık Müdürlüğüne satın alınacaktır. Yaş yaprakların toplanması; yeni filizlerin ucundan yalnız üç yaprak koparılmak suretiyle toplanacaktır. Toplanan yapraklar ıslak olmamalı ve günü geçmeden ve bastırılmadan, kızışmaya başlamadan önce ve temiz sepetler içerisinde fidanlığa getirilmelidir. Kuru çay iyi kurutulmuş, temiz ve içinde yabancı hiçbir şey karıştırılmayacaktır. Islak olan, bozulmuş içinde başka yapraklar bulunan yaş çay yaprakları ile fena koku sindirilen küflü, iyi kurutulmamış çaya fiyat verilirken bu kötülükler nazarı

dikkate alınacaktır. Çayların iyi kokulu olması demek, içinde çay yaprağından başka çay yaprağı karıştırmamak demektir” (Rize, 16 Temmuz 1938: 1).

21 Ocak 1939 tarihli Rize gazetesinde “Yeni Çay Fabrikası” başlıklı haberde hükümet tarafından büyük bir fedakârlık gösterilerek verilecek tahsilatla yeni çay kurutma fabrikalarının kurulacağı arazinin istimlak muamelelerinin bitirilerek kırk parça arazi ve bina sahiplerine mallarının değer bedellerinin verilmeye başlandığı duyurulmuştur. Rize’ye geldiği günden itibaren memleketin iktisadi kalkınmasına ve yükselmesine başlıca amil olan çay meselesi hakkında devamlı bir alaka ve önemle çalışan vali’ ye de teşekkür edilmiştir (Rize, 21 Ocak 1939: 1).

Rize’de dönem dönem tertip edilen çay bayramları da basında yer almıştır. “Çay bayramında iyi çay bahçesi sahiplerine nakdi ikramiyeler verildi” başlıklı yazıda Rize’de yeni çay mahsulü nedeniyle ziraat fidanlığında kalabalık bir halk kitlesinin katılımıyla çay bayramı düzenlenmiştir. Çay yapraklarının toplama işlemlerinden başlayarak soldurma, kıvırma, ihtimar, kalburlama, kurutma ve tasnif gibi usuller hakkında fidanlık teknikerleri tarafından halka bilgi verilmiştir. Valinin de katıldığı etkinlikte yağmur yağmasına rağmen halk dağılmamıştır. İstiklal Marşı ile törene başlanmış ardından Fidanlıklar Müdür vekili Asım Zihni gün ile ilgili bir konuşma yapmıştır. Daha sonra Vali Hüsnü Uzgören, çay mahsulünün Rize’ye getireceği refah ve saadeti ve halkın buna idrak ederek çaya verdiği ehemmiyeti ifade eden bir konuşma yapmıştır. Halkı, çaycılığa ve bakımına teşvik maksadıyla iyi çay bahçesi yetiştirdikleri fidanlıklar müdürlüğü tarafından tespit edilen kişilere ödül verilmiştir. Kaplıca mahallesinden Hüseyin oğlu Süleyman, Memiş oğlu Ömer Kaya Hamzabey mahallesinden Yusuf oğlu Tayyip Hut, İslam oğlu Mustafa, Portakallık mahallesinden Mahmut oğlu İbrahim, Sarıyer köyünden İbrahim oğlu Ömer Orhan, Sabuncular köyünden Mehmet oğlu Ali Rıza’ya nakdi ikramiye verilmiştir. Altı kişiye de birer kutu çay hediye edilmiştir. Davetlilere ise Rize’nin yeni mahsulünden yapılmış çay ikram edilmiştir. Ayrıca mahalli oyunlar ve eğlenceler tertip edilmiştir (Rize, 14 Haziran 1941: 1, 4).¹ “Rize’de Çay Ziraatı” başlıklı haberde Rize’de çay ekimi ve faaliyetlerine ilişkin şu bilgiler verilmiştir:

“Bundan on sene kadar evvel Kafkasyalı bazı vatandaşlar oradan hicret ederlerken beraberlerinde bir miktar çay tohumu da getirmişler ve bunu Rize civarında ekerek ilk mahsulü almışlardı. Bundan

¹ Bkz. Osman Zeki Karadeniz tarafından “Çay İhtiyacımız” başlıklı yazıda her sene 21 Mayıs gününün Çay Bayramı olarak kutlandığı aktarılmıştır, Osman Zeki Karadeniz, “Rize’de Çay Ziraatı”, *Ulus*, 14 Haziran 1939, s. 6.

bir müddet sonra hükümetin alaka gösterdiği bu çok faydalı ve iktisadi teşebbüs gittikçe inkişaf etmiş ve Rize 'de kurulan bir çay ıslah ve üretme istasyonu ile çay ziraatı daha muntazam bir şekilde sokulmuştur. Rize çay ıslah ve üretme istasyonu Rize havalisinde çay cinsini memleketimize göre ıslah ederek üretmiş ve geçen seneden itibaren Rize ve havalisi köylülerine bazı muntikalarda meccanen ve bazı muntikalarda da maliyetten ucuz fiyatlarla tohum verilmiştir. Rize muntikası çay ziraatı ile öyle ümitli bir şekilde devam etmektedir ki bütün memleket çay ihtiyacının tamamen karşılanacağı yıllar uzak görülmemektedir. Bu sene hükümet tarafından Rize muntikasında kırk ton çay tohumu dağıtılmıştır” (Bursa, 3 Haziran 1939: 3).

“Rize’de elde edilen çay hakiki çaydır”, başlıklı haberde Ziraat Vekâletinin 1939 senesinde Batu’mdan 30 bin kilo çay tohumu getirmiş olduğunu belirtmiştir. Ziraat Vekâleti, Rize’nin 32 mahalle ve 72 köyünde 600 dekar genişliğinde 300 tane çay fidanlığı ektirmiştir. Bunlardan 15 milyon kadar çay fidanı elde edilebilecek ve bununla bu yazdan itibaren gelecek ilkbahara kadar halka sekiz, on, on iki bin dönüm çay bahçesi yaptırılacağı aktarılmıştır. Memleketin yıllık çay sarfiyatının 900 bin ile bir milyon kilo arasında olduğu belirtilerek bu kadar çayın 30 bin kadar çay bahçesinden temin edilebileceği belirtilmiştir. Haberin devamında:

“Şu halde bu sene yapılacak çay bahçeleri dört, beş sene sonra Türkiye’nin yıllık çay ihtiyacının yarısını temin edebilecektir. Bu sene ki mesai gelecek sene de aynıyle devam ettirileceğinden iki sene zarfında temin edilecek olan 30 bin dekar çay bahçeleri Türkiye’nin yıllık çay ihtiyacını tamamıyla karşılayabilecektir” (Bursa, 25 Haziran 1939: 2).

Ziraat Vekâletinin 1939 da ilk defa çay yaprağını fenni suretle işleyip kuru çay haline getirmek için Rize çay ve narenciye fidanlığında bir kurutma evi ve bir de kimya laboratuvarı kurmuştur. Vekâletin fidanlıklarında ve halkın bahçelerinde yetiştirilen çay ağaççıklarından toplanan yapraklar bu evde kurutulmuş ve laboratuvarda tahlilleri yapılmıştır. Yapılan tahliller sonucunda Rize’de yetişen hakiki çayın dünyanın diğer çay sahalarında ve bilhassa Cava ve Hindistan’da yetiştirilen hakiki çaylara kalitece muadil olduğu anlaşılmıştır. Rize’de hakiki çayın yetiştiğine birçok kesimin inanmadığı belirtilerek Rize çayının yabancı otlardan yapılan bir ürün olduğunun zannedildiği ifade edilmiştir. Haberin devamında şu ifadelere yer verilmiştir:

“Halbuki Rize’de yetiştirilen çay ne ayı üzümüdür ve ne de ottur. Batum’dan alınan ve vaktiyle Rus ziraat alimleri tarafından Çin ve

Japonya ve Hindistan'dan gelen halis çin çayı ağaçlarından toplanmış olan tohumlardan yetiştirilmiş hakiki çaydır. Kimyevi tahlilinde matlup derecede kafein, tanen, albomini madde ve kuru hulasa bulunması da bunun doğruluğunu ispat etmektedir. Bu defa Rize'de kurutulan hakiki çayın fiziki ve kimyevi hassalarını fiilen göstermek ve mevcut şüpheleri izale etmek için Rize fidanlığında 40 kilo kadar kuru çay fenni suretle imal edilip 600 kutu kadar ambalajları yapılmış ve Ankara'ya gönderilmiştir. Bunlar, münasip zevata verilmiş ve demlendiğinde çok iyi bir çay olduğu kanaatine vardıkları anlaşılmıştır. Şu halde dört beş sene sonra memleketimizin hakiki çay ihtiyacı Rize bölgesinden temin edilecektir. Rizenin toprakları da tahlil edilmiş Laterit sınıfına mensup ve çaya gayet muvafık olduğu anlaşılmıştır. İklimin bu bölgede hararet ve yağmur bakımından çok müsait olduğuna hiç şüphe yoktur. Çünkü çay nebatı on beş seneden beri bu bölgede arızasız yetişmektedir. Türkiye'nin başka tarafında yazın yağmuru bol, yarı sıcaklı yerler yoktur. Şu halde tabiat çay yetiştirme imtiyazını yalnız Rize bölgesine vermiştir” (Bursa, 25 Haziran 1939: 2).

Rize'de çayın değer kazanmaya başlaması Rize basınında çay ile ilgili haberlerin ağırlık kazanmasına neden olmuştur. Ziya Işıkdemir tarafından Rize Gazetesinde kaleme alınan “Rize'de Çay Ziraatı ve Meyvecilik” başlıklı yazıda; köylünün bütün tarlalarını çaylık yapmaması ancak bir kısmını bu da mümkün olmazsa çay ekilebilecek mıntıklarını kaplayan faydasız kızılbaş ormanlıklarının ziraat fen memurları ve mütehassısların müsaadeleri alınarak açılması ve geniş sahaların vücuda getirilmesi istenmiştir. Devletin çay yetiştiricilerine ve çay fidanlığı tesis edenlere faizsiz ve uzun vadeli para yardımlarında da bulunduğu aktarılmıştır. Halkın toprakta, fabrikada çalışacağı ve refahına sebep olan bir kazancın sağlanacağı vurgulanmıştır (Işıkdemir, Rize, 8 Şubat 1941: 1). “Çay istihşalatından bahçe sahipleri memnun” başlıklı haberde elde edilen çay mahsulünden üreticilerin memnun kaldığı ifade edilmiştir (Rize, 30 Mayıs 1942: 1).

Çay üretiminin beklenilenin çok üstünde verim alındığı vurgulanarak kuru olarak sekiz bin kilodan aşağı verimin düşmeyeceği ifade edilmiştir. Bir sonraki yıl bu oranın dört misline çıkacağı belirtilerek kısa bir zaman zarfında ülkenin çay tüketiminin tamamıyla Rize'den karşılanacağı ifade edilmiştir. Bu sebeple bölge halkının mevcut bahçelerini biraz daha genişlettiği ve hiç çay bahçesi olmayanlarında çay bahçesi kurmaya başladıkları aktarılmıştır (Rize, 30 Mayıs 1942: 1). Böylece bölgenin bir numaralı geçim kaynağı haline gelen çay hem

Türk ekonomisinde hem de bölgenin kalkınmasında en etkili üretim maddesi halini almış, çay üretimine olan talep ve çayın bölge için değeri günümüze kadar yükselerek devam etmiştir.

Sonuç

Türkiye'ye çay 19. yüzyıl sonlarında Türkiye'ye getirilmiştir Bursa'da yetiştirilmesi denenmiş ancak başarılı olunamamıştır. Nemli iklim bölgelerini seven çay için Türkiye'de Doğu Karadeniz Bölgesi özellikle de Rize en uygun saha olmuştur. Bunun nedeni Trabzon ile Artvin arasında yer alan Rize'de iklimin ılıman olması ve çayın nemi ve yağışı seven bir bitki türü oluşudur. Bu nedenle çay yetiştirilmesine Türkiye'de ki en elverişli ve tek bölge Rize'dir. 1918 yılında Ali Rıza Erten tarafından Rize ve çevresinin çay başta olmak üzere limon ve portakal gibi ürünlerin yetişmesine uygun olduğu yönünde rapor hazırlanmıştır. Zihni Derin ise Rize'de çay tesisi kurma faaliyetlerini başlatmıştır. Rize'de çayın üretilmesine ve bu üretimden büyük kazanç elde edilmesine kadar geçen süreçte bölge ekonomik alanda bazı sıkıntılar yaşamıştır. Bölgede arazi sınırlı ve yetersiz olduğu için çay tarımından önce bölge insanı geçimini temin etmek için başka şehirlere göç etmiştir. Çay üretimini teşvik etmek ve geliştirmek için 1924 senesinde çay ile ilgili olarak 407 sayılı kanun çıkarılmış ve çaycılık yasal olarak güvence altına alınmıştır. 1935 de dönemin Ziraat Bakanı Muhlis Erkmen'in başkanlığında yapılan incelemeler sonucunda bölgenin çay yetiştiriciliğine uygun olduğu açıklanmıştır. 1938 yılı itibarıyla Rize'de çay üretimine geçilmesi bölgenin ekonomisini canlandıracak gelişmeler için başlangıç olmuştur. 1940 da 3788 sayılı Çay Kanunu ile de tarım sahasının genişlemesi ve üretimin artması sağlanmıştır. Rize'de Çay'ın gelişimine Prof. Ali Rıza Erten, Zihni Derin ve Prof. Şevket Raşit Hatipoğlu katkı sağlamıştır. 1950-1960 döneminde tüm Türkiye'de olduğu gibi Rize'de de kalkınma hamlelerinde bulunulmuş Rize'nin geleceğini etkileyecek en önemli ürün çaya destek verilmeye devam edilmiştir. Rize'de çayın değer kazanmaya başlamasıyla birlikte çay yetiştiriciliğine olan talepte artmıştır. Çay ekimi ile birlikte çay sanayisi de Rize'de geniş bir ticaret alanı bulmuş, bu gelişmeyi bölgedeki fabrikalaşma izlemiştir. Ardından çay atölye ve işletmelerinin sayısının artışıyla şehirde çay fabrikalarının yapımı da hız kazanmıştır. İlk fabrika 1947 kurulan Rize Merkez Çay Fabrikasıdır. Devlet çayın bölgede üretilmesi ve yaygınlaşması için her dönem çiftçiye destek vermiştir. Çay üretiminin gelişmesiyle çay sanayisi ortaya çıkmış bu durum bölgenin kalkınmasına her anlamda olumlu etki etmiştir. Çay sanayisi ile ekonomisi canlanan şehirde inşaat sektörü başta olmak üzere şehirleşme ve yapılaşmada artışlar yaşanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti döneminde çay yetiştiriciliğine verilen önem ve destekle Rize

ili ekonomik sahada hızlı bir gelişme göstermiştir. Böylece çay üretimi bölge insanı için en önemli geçim kaynağı haline gelmiştir. Çay sanayinden sağlanan gelire hem bölge hem de Türkiye ekonomisi kazanmıştır. 1923-1950 döneminde tüm Türkiye’de olduğu gibi Rize’de de kalkınma hamlelerinde bulunulmuş, Rize’nin geleceğini ve ekonomisini etkileyecek en önemli ürüne çay tarımına destek olunmuştur. Bu sayede Türkiye’nin muhtaç olduğu yıllık çay ihtiyacı kendi topraklarından karşılanmış ve her yıl ülke dışına çıkan paranın memlekete kazandırılması sağlanmıştır. Çay ziraatı sayesinde iklim koşulları çay yetiştirilmesine elverişli olan, nüfusu kalabalık, arazisi dar ve geçim vasıtaları oldukça sınırlı olan Rize de halka yeni bir geçim kaynağı temin edilmiş ve bölgenin refaha kavuşması sağlanmıştır.

Kaynakça

1. Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

2. Resmi Yayınlar

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

3. Makaleler

Aktan, R. “Ziraat Konuşması: Rize Çayı”, *Vakit*, 17 Ağustos 1944.

Aktan, R. “Ziraat Konuşması: Rize Çayı”, *Vakit*, 19 Ağustos 1944.

Asım, M. “Rize Çayı Memleket İhtiyacını Temin Edebilir”, *Vakit*, 15 Ekim 1933.

Asım, M. “Rize Havalisinde Çay Yetiştirmek İşi”, “Artvin Yolunda”, *Vakit*, 19 Eylül 1934.

Ekinci, S., “Rize’de Çay Ziraatı”, *Son Posta*, 16 Kasım 1943.

Erkal, P. “Rize Yakın Bir Gelecekte Çay İhraç Edebilecektir”, *Vakit*, 12 Haziran 1946.

Güveloğlu, Kurt G. (2020). Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamelerinde Rize (1925-1929). *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/2, 526-557. <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.751954>

Işıkdemir, Z. “Rize’de çay ziraatı ve meyvecilik”, *Rize*, 8 Şubat 1941.

Karadeniz, O. Z., “Rize’de Çay Ziraatı”, *Ulus*, 14 Haziran 1939.

Kazmaz, S. “Yağmur ve Yeşillik Memleketi Rize”, *Vakit*, 2 Şubat 1946.

Kenber, L. A. “İstanbul’da Çay Yetiştirilmesi Mümkün”, *Tan*, 9 Ocak 1939.

Tarakçıoğlu, N. “Rize Çay Ziraatı ve Çay Fabrikası”, *Halk*, 5 Haziran 1947.

Tozanoğlu, R. “Hulusi Karadeniz’in Rusya’dan Getirdiği Çay: Rize Çayı”, *Akşam*, 15 Ağustos 1955.

Tuncay, H. “Rize ve Çay”, *Yeniyol*, 24 Temmuz 1942.

Tuncay, H. “Rize ve Çay”, *Yeniyol*, 28 Temmuz 1942.

Tuncay, H. “Trabzon-Rize Fidanlık”, *Yeniyol*, 11 Eylül 1940.

Tuncay, Hakkı, Rize ve Çay”, *Yeniyol*, 31 Temmuz 1942.

Yılmazoğlu, S. “Türkiye’de Çay Tarımı”, *Rize*, 18 Nisan 1936.

Yılmazoğlu, S. “Türkiye’de Çay Tarımı”, *Rize*, 2 Mayıs 1936.

Yılmazoğlu, S. “Türkiye’de Çay Tarımı”, *Rize*, 25 Nisan 1936.

Yurtoğlu, N. (2018). Türkiye Cumhuriyeti’nde Çay Yetiştiriciliği ve Çay Politikaları (1923-1960). *History Studies*, C.10, S.8, 209-232. 10.9737/hist.2018.671.

Zihnioğlu, A. “Türk Çayı ve İstikbali”, *Vakit*, 29 Ocak 1947.

4. Kitap

45. *Kurtuluş Yılında Rize*. (1963). Ankara: Bengi Matbaası.

Ak, O. N. (2000). *Rize Tarihi*. Rize: Rize Halk Eğitim Müdürlüğü Yayınları.

Anadol, C. (2004). *Türk Siyaset Tarihinde Demokrat Parti*. İstanbul: Yeni Kuvayı Milliye Yayınları.

Arer, R. (1969). *Türkiye’de Çaycılık ve Rize*. Çoker Matbaası.

Biryol, U. (2012). *Karardı Karadeniz*. İstanbul: İletişim Yayınları.

İlimiz Rize. (1968). İsparta: Özgül Yayınları.

Karpuz, H. (1992). *Rize*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Özyurt, H. (1989). *Türkiye’de Çay Tarımının Yarattığı Sosyo-Ekonomik Etkilerin Çözümü*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Basımevi.

Saklı, A. R. (2008). *Türk Çayının Dünü ve Bugünü*. İstanbul: Kaknüs Yay.

Taşpınar, A. (2004). *Rize Tarihi*, Rize: Şan Matbaacılık.

Ural, N. (1998). *Rize İlinin Ekonomik Gelişmesi*, “Rize Ekonomisinin Gelişmesinde Tarımın ve Özellikle Çay Üretiminin Yeri ve Önemi”, Seminer. Rize: İktisadi Araştırmalar Vakfı Yay.

5. Kitapta Bölüm

Saklı, A. R. (2018). Cumhuriyet İle Yaşıt Bir ürün: Rize Çayının Tarihçesi. Z. Aslan, M. Arıkan (Ed.), *Cumhuriyet Döneminde Rize I (1923-1950)* içinde (ss. 242-297). Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları.

Yıldırım Kırış, Ö. (2020). Ekonomik Hayat. Z. Aslan, S. Başaran (Ed.), *Cumhuriyet Döneminde Rize III (1950-1980)* içinde (ss. 229-326). Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları.

Yıldırım, Ö. (2018). Rize'nin İktisadi Hayatı. Z. Aslan, M. Arıkan (Ed.), *Cumhuriyet Döneminde Rize I (1923-1950)* içinde (ss. 215-241). Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları.

6. Tez

Karakaş Özü, N. (2001). *Rize Şehri'nin Kuruluşu ve Gelişmesi* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi.

Karakaş, A. A. (1994). *Rize Merkez İlçede Ortapazar Çay Fabrikası Bölgesinde Çay Üreticilerinin Sosyo-Ekonomik Yapısı*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.

7. Gazeteler

"10 Kuruşluk Otları 400 Kuruşa Satıyorlarmış Çay İsmi Altında Satılan Bu Otlar Zehirli İmiş", *Haber*, 19 Eylül 1936.

"Adnan Menderes Hükümetinin Yapacağı İşler, Hayatı Ucuzlatmak İçin Birçok Mühim Tedbirler Alınıyor", *Zümrüt Rize*, 2 Haziran 1950.

"Büyük Millet Meclisinde Çay Kanunu İlk Müzakeresi Yapıldı", *Yeniyol*, 27 Mart 1940.

"Büyük Millet Meclisinde Çay Kanunu İlk Müzakeresi Yapıldı", *Yeniyol*, 30 Mart 1940.

"Çay bayramında iyi çay bahçesi sahiplerine nakdi ikramiyeler verildi", *Rize*, 14 Haziran 1941.

"Çay fidanı ve tohumu ile çay tarlası yapmak için halka ve köylüye öğüt", *Rize*, 28 Mart 1936.

"Çay istihşalatından bahçe sahipleri memnun", *Rize*, 30 Mayıs 1942.

"Çay ve Tarihi", *Son Posta*, 9 Mart 1941.

"Çay", *Akis*, 27 Nisan 1963.

"Çay", *Rize*, 14 Nisan 1932.

"Çay", *Rize*, 18 Şubat 1932.

"Çayın Avrupa'ya Girişinin Üç Yüzüncü Yılı", *Haber*, 30 Ocak 1941.

"İlk Parti Rize Çayı İhraç Edildi", *Cumhuriyet*, 30 Mayıs 1947.

"Karadeniz Havalisinde Çay Bahçeleri", "Bahçe Sahiplerine Para İkras Edilecek", *Rize*, 18 Şubat 1939.

- “Karadeniz Havalisinde Çay Yetiştirilecek”, *Akşam*, 10 Şubat 1939.
- “Memlekette Çay Yetiştirilecek”, “Biri Rize’de Olmak Üzere Dört Yerde Çay Fabrikası Açılacak”, *Son Posta*, 10 Nisan 1938.
- “Rize Çay Fabrikası 1 Mayıs’ta Açılacak”, *Vakit*, 17 Nisan 1947.
- “Rize Çay Fabrikası Bugün Törenle Açılacak”, *Ulus*, 16 Temmuz 1947.
- “Rize Çay Fabrikası”, *Akşam*, 14 Mayıs 1947.
- “Rize’de Bu Sene de Çay Satın Alınacaktır”, *Rize*, 16 Temmuz 1938.
- “Rize’de çay fidanlıkları ve fabrikaları kurulacak”, *Rize*, 18 Şubat 1939.
- “Rize’de Çay Ziraatı”, *Bursa*, 3 Haziran 1939.
- “Rize’de Elde Edilen Çay Hakiki Çaydır”, *Bursa*, 25 Haziran 1939.
- “Rize’de Fabrikanın Açılış Töreni Güzel Oldu”, *Ulus*, 18 Temmuz 1947.
- “Rize’de Yeni Çay Kampanyası”, *Cumhuriyet*, 19 Mayıs 1947.
- “Rize’deki Tecrübeler Çok İyi Neticeler Verdi”, *Türk Dili*, 2 Ekim 1938.
- “Rize’nin Coğrafyası”, 28 Kânunusani 1932, *Rize*, 6 Ağustos 1931.
- “Vilayet haberleri”, “İyi çay yetiştirenlere para mükâfatı verildi”, *Rize*, 4 Haziran 1938.
- “Yeni Çay Fabrikası”, *Rize*, 21 Ocak 1939.

BÖLÜM 29

JOSÉ RIVERA'NIN MARISOL ADLI OYUNUNDA KARNAVALESK*

Büşra ÖZBEK¹

Dr. Öğr. Üyesi Deniz ARAS²

GİRİŞ

20. yüzyılın önde gelen kuramcılarında Mikhail Bakhtin özgün kuramları ve edebiyata kattığı yeni kavramlarla edebi alana farklı bakış açıları kazandırmıştır. *Karnavalesk (carnavalesque)*, *çok dillilik (heteroglossia)*, *monoloji (monology)*, *diyaloji (dialogism)*, zaman ve uzam anlamındaki *kronotop (chronotope)* ve *çok seslilik (polyphony)* kavramları edebi metinlerin incelenmesinde önemli rol oynayan Baktinyen kavramlardır. Diyaloji kavramı Baktinyen dil ve edebiyatın temelini oluşturan kavram olarak öne çıkar. *Çok dillilik* dildeki tabakalaşmayı, toplumdaki farklı lehçeleri ve toplumsal dilleri incelemeyi ifade ederken *kronotop* Bakhtin'in zaman ve mekanın yansıttığı özelliklerin dil ve söylemde nasıl ifade edildiğini gösterir. *Karnaval* kavramı ve *karnaval* imgeleri Bakhtin'in yapıtlarında ayrıntılarıyla öne çıkardığı Ortaçağ ve Rönesans'dan günümüze uzanan şenlikli ve çok sesli bir eğlence biçimini anlatır. Baktinyen bir *çokseslilik* her sesin eşit şekilde yansıtıldığı ve her sesin özgürce çıkabildiği bir edebiyat anlayışını arar.

Karnaval (carnival) ve *karnavalesk (carnavalesque)* iki farklı ancak birbiriyle ilişkili düşünceyi temsil eden antik dönemde ortaya konulan kavramlardır. *Karnaval*, bedeni, duyuları, insanlar arasındaki hem açıkça var olmayan hem de belirgin bir biçimde var olan ilişki biçimlerini kutlar. Bakhtin, yaşam ve insan arasındaki *diyalojik* yapıyı sadece farklı seslerin duyulabildiği *çok sesli (polyphony)* ve her kısımdan insanın eşit ve özgür bir şekilde görüldüğü *karnavalesk* roman ile mümkün bulur. Bu yüzden temelinde çoğulculuk olan kuramlarını bütün otorite, mutlak ve *tek sesli (monology)* kuramların karşısında tutmaktadır. "*Karnavalesk dünya algısı, kişiyi korkularından uzaklaştırıp,*

¹ Karafatma Ortaokulu, ORCID: 0000-0003-4915-0184

² Atatürk Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-3722-6831

dünyaya en üst seviyede kişiyi yaklaştıran ve değişimden gelen sevinci ve neşeli göreliliği ile dogmatik, evrime ve değişime düşman olan, mevcut varoluş şartını ya da toplumsal düzeni mutlaklaştırmaya çalışan tek yanlı ve kasvetli resmi ciddiyete karşıdır¹” (Bakhtin M., 1984, s. 160). *Karnaval* farklı toplumlara, gruplara ve farklı ideolojilere sahip olan kesimleri *karnavalesk* bir ortamda ilişkilendirerek sosyal ve tarihi olaylara dair düşünceleri sarsmaktadır. Bakhtin *karnavalesk* edebiyatı şu şekilde tanımlamaktadır; “*Karnaval geleneğinin antik ya da Ortaçağda herhangi bir biçiminden doğrudan ve dolaysız ya da bir dizi ara bağlantı yoluyla dolaylı olarak etkilenen edebiyat türünü karnavallaşmış edebiyat olarak adlandıracağız*” (Bakhtin M.,1984, s. 107).

Edebiyat tarihinde bütünleşmeyi, iç içeliği ve türlerin ve biçimlerin birleştirilmesini sağlaması *karnavaleskin* önemli bir işlevidir. *Karnavaleskin* birleştirici gücünün yanında yıkıcı gücünden de söz etmek gerekir: “*karnavalesk [çağdaş bir sanat yapıtında veya bir edebiyat yapıtında] karnavalın edebi tasvirine değil, yıkım fikrine atıfta bulunur*” (Hegerfeldt, 2005, s. 133). *Karnavalesk* çoğul bir dil barındırmaktadır, *diyalojiktir* ve kesin bir yargı barındırmaz. *Karnaval* herkesi ve her anlayışı kuralsız bir potada eriterek bireylerin tabularından ve kurallarından bağımsız davranmasını sağlar. *Karnaval* süresince hiyerarşik yapı ve bu yapıya bağlı olan her şey ve mülkiyet yok sayılır böylece hizmetkar, köle, kral, efendi, papaz, kadın, erkek, çocuk herkes eşit hale gelir. Ayrıcalıklı statüler, unvanlar ve onları akla getirebilecek her şey ortadan kaldırılmaktadır. *Karnavalesk* olanın Ortaçağ’ın hegemonyasını, dogmatik ve *monolojik* yapısını askıya alması, *karnavalın diyalojik ve çok sesli* oluşunun göstergesidir. Özgürlük ve eşitliğin hüküm sürdüğü *karnaval* dünyasında ayıp, günah, kanun, ödül gibi yaşamı kısıtlayan maddi ya da manevi yaptırımların bir önemi yoktur çünkü yaşadıkları bu dünyanın sınırları çizilmemiştir. Bakhtin’e göre; “[*k*]arnavalda herkes etkin bir katılımcıdır, karnaval edimine herkes katılır. *Karnaval icra edilmez; katılımcıları karnaval içinde yaşarlar, karnavalın yasaları yürürlükte olduğu sürece bu yasalarla yaşarlar; yani, karnavalesk bir yaşam sürerler*” (Bakhtin M., 1984, s. 122). Halkın mizah tarzının ve anlayışının, kültürünün de bir yansıması sayılabilecek *karnavalesk* resmi bayramların tersine, geçici olarak egemen olan düzenden sıyrılabilmeyi sağlamaktadır. “*Karnaval zamanın hakiki bayramıydı; oluşumun, değişimin ve yenileşmenin bayramı. Ölümsüzleştirilmiş ve tamamlanmış olan her şeye düşmandı*” (Bakhtin M., 1984, s. 10). *Karnavala* ait her şey, herkesin katılabileceği halka açık büyük meydanlarda yapılır. *Karnaval* edinimine ek olarak *grotesk* gerçeklik ile jest ve mimiklerde *karnaval* dünyasına özgüdür. Bakhtin’e göre “[*g*]rotesk gerçekliğin

¹ Bu çalışmadaki bu ve bundan sonraki çeviriler tarafımıza aittir.

temel ilkesi bozulmadır; yüksek, manevi, ideal, soyut olan her şeyin alçaltılmasıdır ve bu alçaltılmanın maddi düzeye, dünya ve beden kümesinin çözülmüş birliğine bir aktarımdır” (Bakhtin M., 1984, s. 19-20). *Grotesk* dilbilgisi ve bedensel düzeye, özellikle de erotik bir alana indirgenmiştir. Sadece parodi olarak değil *grotesk* gerçekliğin tüm biçimlerinin bozulması, yeryüzüne indirilmesi ve öznelinin ete dönüştürülmesi de *karnavaleski* Ortaçağ yüksek sanat ve edebiyatının tüm biçimlerinden ayıran kendine özgü bir özelliğidir. *Grotesk* gerçeklik insan bedeninin alt bölümleriyle gerçekleştirilen dışkı atmak, çişle ıslatmak, osurma gibi tuhaf ve uygunsuz *karnaval* dünyasına ait jestler içermektedir. Bu tür eylemler bir bağlamda değer düşürücü ve yıkıcı diğer bir bağlamda da doğaya uygun, yenileyici ve normal eylemler olarak görülür. Yalnızca bedenler arası ilişkilerle değil aynı zamanda evrensel olarak yeni yaşamlara ve dönüşümlere kaynaklık eden grotesk beden *karnavalesk* içerisinde kendine ve evrene karşı yabancılaşmayı ve yeniden doğumu temsil eder.

1955’te, Porto Riko’da doğan José Rivera, Amerika’da yaşayan Latin kökenli halkın geleneğini başarılı bir şekilde yaşatan bu duyarlı tiyatro öncülerinden biridir. Rivera çağdaşlarından farklı olarak yönünü rahatsız edici sorunları gündeme getirmeye ve özgün kimliklerin temsiline çevirmesinin yanı sıra topluma özeldir Amerikan toplumuna getirdiği eleştirel konularla, sorguladığı içeriklerle ve yarattığı karakterlerle yapıtlarını evrenselleştirebilmesidir. Rivera’nın gündelik ve ruhsal olarak büyük ölçüde çarpıtılmış iki gerçeklik düzleminde yazdığı *Marisol*, adlı oyunu izleyicilere/okuyuculara kural tanımayan karnaval unsurlarına dair bir gözlem imkanı sunar.

MARISOL ve KARNAVALESK OLAN

Karnavalesk tiyatroya uyarlandığında tiyatronun anlatım estetiğine yönelik yeni ve farklı okuma süreçleri ortaya çıkaracaktır. Aynı zamanda tiyatro metinlerine işlenmiş olan tuhafliklar, ayrışmalar, karşıt durumlar, anormal eşleşmeler, ironi içeren diyaloglar, metinlerin ve sahnelemenin dokusuna dağıtılarak *karnavalesk* yapılar oluşturulmaktadır. *Karnaval* ortamı, olay örgüsünü parçalamakla, seçkin yapıtların taklidiyle, gösteri ve gerçeklik arasındaki mesafeyle, metinlerarasılıkla, zamanın ve mekanın bozulmasıyla yaratılmaktadır. Philip Auslander *Theory For Performance Studies* adlı yapıtında *karnaval* ortamını şu şekilde tanımlamaktadır:

Karnavallar, sabit görünen yerleşik sosyal ve politik düzenin oyunbaz yıkımlarıdır. Yaygın maskeli balolar, heykellerin yakılması, kutsal nesnelere ve mekanlara saygısızlık ve vücudun aşırı düşkünlüğü yoluyla karnavallar, egemen düzenin hakimiyetini, normatif sosyal davranışları zorlayan her şeyi gevşeterek

(...) yasadan, gelenekten ayrılır. Bakhtin, karnavalın katılımcı, kapsayıcı yönünü vurgular (Auslander, 2008, s. 41).

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ana akım tiyatronun yanı sıra Amerikan tiyatrosu sahnesinde bireysellikten daha çeşitli ve Amerikan toplumunu yansıtan modern döneme geçer. Tiyatroda deneysellik ve marjinal grupları konu alan oyunlar görülmeye başlar. Tiyatro deneysel bir ifade platformu ve yeterince temsil edilmeyen azınlık toplulukları için kendi birliğini kurmuş ve kendi türlerini yaratmış olan kimlik araştırmalarında sahne en uygun mekan haline gelir. 1960'lı yılların çağdaş Amerikan sahnesine uzanan dönüşümünde, Sivil Hak Hareketleri Amerikan sahnesini de politikleştirerek eleştirel bir alan açar. “*Bireyin yaşamını yönlendiren ve kontrol altına alan kültürel kesinlikler ve otoriter ortak irade gibi büyük amaçlar II. Dünya Savaşı sonrası sanatta ve edebiyatta sorgulanır olmuştur*” (Beşe, 2013, s. 52). Bireylerin durumu tiyatro gruplarının söz ve performans üzerinden yarattığı diyaloglarla görülebilir. Oyun yazarları ve sanatçılar farklı kişisel görüşleri ve kültürleriyle toplumsal sorunları, sivil hakları, kadın hareketlerini ve azınlıkların sesini sahneye taşır ve dolayısıyla ana akım tiyatroya etnik, kültürel veya ırksal olarak farklı olan grupların ihtiyaçlarına daha duyarlı bir tiyatro anlayışı eşlik eder.

İspanyol-Amerikan Savaşı'nda, Amerika Porto Riko'yu işgal ettikten sonra ada Paris Antlaşması'yla Amerikalılara devredilmiştir ve 1940'lerde sömürge yönetimine bir Porto Riko diasporası oluşur ve genelde Porto Riko edebiyatı özelde tiyatrosu, Nuyorikan Hareketi¹ olarak bilinen entelektüel hareketten etkilenir. Amerika'da Latin tiyatrosunun önemli temsilcilerinden birisi olan José Rivera tiyatro ve sinemada alanında yazan önemli Latin yazarlarından biridir. “*Latin tiyatrosu, aşktan, dramatik yapılarla ve temalara kadar geniş bir yelpazede estetik yaklaşımlar, romantizm, göçmenlik, sınır siyaseti, ulus inşası, hapsedme ve sosyal adalet gibi konulara yer verir. Dilsel, etnik, politik, kültürel veya cinsel nitelikte oyunlar genellikle Latin / Amerika'da yaşayan bir insanı içeren bir sosyal adalet bileşenine sahiptir*” (Trevor Boffone, 2019, s. 5). Latin toplumun maruz kaldığı etnik önyargı ve ırkçılık Latin halkının tiyatrodaki uyum sağlayamayan kişiler olarak temsil edilmesini, rekabetçi ve şiddet içeren bir uzam yaratılmasını sağlamaktadır. Rivera *Marisol*'de kendisi de Porto Riko'lu olan bir kadının kendi içinde ve yaşadığı toplum içerisindeki savaşını izleyiciye/okuyucuya sunar. Ahmet Beşe bu durumu ırk, dil, din gözetmeksizin yaşama ve bireye dair şu şekilde açıklar:

¹ Nuyorican Hareketi, Porto Rikolu ya da Porto Riko asıllı, New York'da ya da yakınında yaşayan ve kendilerine Nuyoricans diyen ya da bilinen şairleri, yazarları, müzisyenleri ve sanatçıları içeren estetik, sosyal, retorik ve entelektüel harekettir (Brown, 1998: 5).

Modern Amerikan tiyatro sahnelerinde, hem bireyin içinde yaşadığı çevreyle olan savaşını, hem de bu çevreye uyum sağlaması ve saygın bir yer edinebilme çabası gibi önemli bir çatışma gözlemlenebilir. Bu amaç uğruna birey, gerekirse çevresinde gördüğü yanlışlıkları değiştirme ve düzeltme görevini üstlenir. Ancak bu görevi geleneksel tiyatro anlayışında olduğu gibi Aristoteles'in trajik kahraman tanımına uygun, soylu sınıfı temsil eden biri değil, modern toplumunda her an karşılaşabileceğimiz sıradan insan üstlenir (Beşe, 2007, s. 26).

Marisol' de de sıradan bir hayatı olan ana karakter Marisol kendi içerisinde Tanrı inancını sorgularken aynı zamanda dünya düzenini de sorgulamaktadır. “*Marisol'un önemli ölçüde siyasi etkinlik sorunuyla kendi mücadelesini araştırdığı ve sahnelediği ileri sürülmektedir. (...) Marisol, mecazi olduğu kadar gerçek anlamda da bir New York şehri kurbanıdır*” (Blatanis, 2016, s. 104). Marisol bir kurtarıcı görevi üstlenerek kötüleşen modern dünyayı eski haline getirmeye çalışır. Marisol'un değişen dünyaya ve yerle bir olmuş sosyal ve ekonomik düzene karşı durması, oyunun Amerikan tiyatrosunda Amerikan kültürü ve modern dünyanın kurallarına karşı bir başkaldırı olarak değerlendirilebilmesine ve *karnavalesk* bağlamda incelenebilir hale gelmesine olanak sağlar.

1980'lerin New York'unun nasıl yönetim ve marjinalize edilmiş gruplar arasında bir savaş alanı haline geldiğini göstermek için Tanrı ve melekler arasındaki manevi bir savaşı kullanır. Gerçekçi görünmeyen bir uzamda tamamıyla New York'un gerçekliğini ortaya koyar. 1980'lerde New York belediye başkanı Ed Koch'un evsizleri hedef alan politikaları, onları kentsel alanlardan zorla uzaklaştırmayı ve sığınaklara gitmelerini aksi takdirde tutuklanmalarını gerektirir ve *Marisol* bu politikaların eleştirisidir. Toplumda rahatsız edici kabul edilen evsizlerin varlığı ve sokaklarda görülmesinden toplum ve yönetimdeki üst sınıfların kabul etmek ve yüzleşmek yerine, 'ayrıcılık' kentsel izleyiciler olarak Broadway, Empire States ya da Times Meydanı gibi şehrin rahat görüntülerine odaklanması oyunda bütün şehrin altüst edilmesi ve yer-yön kavramının ortadan kalkmasıyla eleştirilir. Kentsel alanların 'düzenli' olması gerekçesiyle evsizlik gerçeğini görmezden gelerek evsizleri bakış açısının dışında tutmak ve toplumdan uzaklaştırarak silmeye çalışmak, idealize edilmiş şehir hayatının devamlılığı için evsizlerin zorla yerinden edilmesi, şehirlerin soylulaştırılmasına ve inşa edilmiş olan düzenli dünyaya uymayanların toplumun dışında tutulmasına sebep olarak dezavantajlı grupları istenmeyen azınlık haline getirir. Amerika'da sürekli olarak sistemin mağdur ettiği imtiyazsız toplulukların varlığı, ayrıcalıklı rahatsız ettiğinden olabildiğince görünmez hale getirilmeye çalışılır. Rivera ile birlikte *Marisol* bu durumda seyirciye/okuyucuya şu soruyu

sormayı hedefler: Tiyatro seyircileri olarak rahatsız olduk mu yoksa rahatça izlemeye devam mı edeceğiz?

Marisol oyununun başkarakteri Porto Rikolu genç bir kadın olan Marisol Perez, Manhattan'daki bir yayıncının kopya editörüdür. Kendisini beyaz yakalı sınıfa yükseltmiş ve onlar gibi davranıyor olsa da, çocukluğunun tehlikeli Bronx -ki burası New York'un tehlikeli kısmıdır- semtinde tek başına yaşar. Marisol'un beyazlar gibi yaşamaya ve davranmaya çalışması New York'da hakimiyetini hala sürdüren WASP¹ politikasının bir göstergesidir. Oyun boyunca Marisol'un yaşadığı topluma ve içinde bulunduğu sosyal yapıya uyumsuzluğu dikkat çeker, kendi değer yargılarına saygı duyulmayan toplumdan soyutlaması ve topluma uyumsuzluğu *karnavalesk* uzamda bir yıkımın göstergesidir. *Karnaval* topluma ve toplumsal ahlak kurallarına dair normları yıkarken aynı zamanda Amerikan toplumuna ve politikalarına bir eleştiri sunar. Oyun başlarken Marisol, eve giderken golf sopası kullanan bir delinin vahşi saldırısından kıl payı kurtulur. O akşamın ilerleyen saatlerinde Marisol, koruyucu meleği tarafından ziyaret edilir ve ona artık Marisol'un koruyucusu olarak hizmet edemeyeceğini, ölmekte olan yaşlı ve bunak bir Tanrı'ya karşı devam etmekte olan devrime katılmaya çağrıldığını bildirir. Tanrı ve melekler arasındaki savaş New York'a sızar ve New York'u kentsel çorak araziye indirger. Marisol, koruyucusu olmadan savaş bölgesine kabus gibi bir yolculuğa başlar. Kıyamet iyice yaklaşırken, melekler kanatlarını Uziler için takas eder ve deri motorcu ceketleri giyer. Eylemler gittikçe daha zor ve korkunç bir hale dönüşürken, evsiz ve yerinden edilmiş insanlar, evreni kurtarmak için savaşta meleklerle katılır. Marisol'un beyaz tüyleri veya uçuşan bir elbisesi olmayan koruyucu meleği yırtık pırtık gazete kanatlarıyla savaşın lideridir. Marisol kendini yalnız ve hızla yaklaşan yeni bir yüzyıl ile birlikte New York'un çürüyen sokaklarında avlanırken bulur. Marisol Perez, kültürel köklerinin bütün unsurlarını gizlemeye çalışır, başarı için giyinen ve yayıncılık kariyerine devam eden başarılı bir kadinken *Alice Harikalar Diyarında* ya da *Oz Büyücüsü*'ndeki Dorothy geleneğinde bir labirente evin yolunu bulmaya çalışırken rahatsız edici ve çarpık insanlar ve olaylarla bir yolculuğa başlar. Kıyamet sonrası bir manzarada, Marisol, gerçek kültürel kimliğinin üzerine bindirdiği sosyal maskelerden yavaş yavaş sıyrılır ve ancak kendisi olarak düşündüğü her şeyin ölümünden acı çektikten sonra, kendisine kurtuluş olasılığı sunulur.

¹ Beyaz Anglo-Sakson Protestan'ın kısaltması olarak kullanılan WASP, ailesi aslen Kuzey Avrupa'dan gelen ve bu nedenle genellikle Amerikan toplumunda en fazla etkiye ve en fazla paraya sahip olarak kabul görülen beyaz Protestan Amerikalı grubu tanımlar. Detaylı bilgi için bakınız: Beşe, A. (2010). "AMERİKAN TİYATROSUNDA AİLEYE BAKIŞ". *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* , 0 (12) , 289-302 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/pub/ataunikkefd/issue/2773/37133>

José Rivera *Marisol*'ü teoloji, cinsiyet, korku, paranoya ve insan ilişkilerinin çarpıcı bir keşfi olarak ortaya koyar. *Marisol*, geleneksel dini inanışların, biyolojik cinsiyetin, kişisel ilişkilerin ve korku ve paranoya hastalıklarının sınırlarını kaldıran, melek savaşları, akıl hastalıkları ve modern, 'geleneksel ve normal' toplumun parçalanması gibi konuları içeren *karnavalesk* bir dünyanın sunumudur. Oyundaki diyaloglar sadece insanlarla değil, insanlarla Tanrının, insanlarla doğanın, insanlarla evrenin arasındadır ki bu oyunu *diyalojik* ve *çok sesli* hale getirir. “*Oyundaki karakterlerin her biri kendi saygınlıkları, hırsları ve bazen Porto Rikoluluklarıyla mücadele etmektedir ve neyin kaybolduğunu anlamak için her oyun bir gizeme dönüşür ve her kahraman kendi çözümünü arar*” (Rivera, 1997, s. XI). *Çok dilli* yapının oluşmasını sağlayan diyaloglar ve söz aktarımları, toplumsal seslerin çokluğu, diyalogların ve karakterlerin bağlantıları ve karşılıklı ilişkilerinin çeşitliliğini sağlar. Geleneksel yazınlardaki yazarın tek sesli ve otoriter sesi yerine yazarın dolaysız anlatımıyla yazar anlatıcı olarak kendi söylemini böler, araya girer ya da söylemini dolaylı olarak yarattığı karakterlere bırakır. Rivera diyalogun parçaları olan müziksel ifadeleri, altı çizili ya da italik yazınları, noktalamaları, ses ve tonu kullanarak Bakhtin'in bahsetmiş olduğu üsluplaştırmayı sağlamaktadır. Diyalogun tüm unsurlarının önemi oyunun başında verilen karakter listesinin yanına Rivera tarafından alınmış not ile de görülebilir. Rivera, *Man with Golf Club*, *Man with Ice Cream*, *Lenny* ve *Man with Scar Tissue* karakterlerinin yanına “[h]epsi aynı oyuncu tarafından oynanabilir” (Rivera, 1997, s. 4) yazar. Dört farklı kişinin aynı kişi tarafından oynanabilmesi oyundaki diyaloglar arasındaki ses, tonlama, vurgu ve noktalamanın önemini gösterir. Zaman sahnede bulunulan andır ve birbirinin içine girip çıkan sahneler hızlıca ilerlerken *Marisol* sonsuz bir belirsizlik içinde yer alıyormuş gibi görünür ancak oyun şu anda ve buradadır. Tanrının ölmesi, yaşlanması ve bunamasıyla dünyada iyiliği ve düzeni sağlayamaması oyunda kutsal olanın alaşağı edilmesini gösterir. Tanrının zaten devam etmekte olan ölümünü daha da hızlandırarak melekler kendi kurdukları ve kendilerinin rehberliği ve önderliğinde dünyada düzeni hakimiyeti yeniden kurmak için bir devrim başlatır. *Karnaval*, toplumda otorite olarak kabul görmüş gerçekleri ve toplumsal hayata dayatılan düzeni yok sayar, meleklerin Tanrıya başkaldırısı oyunun içinde bulunduğu *karnaval* ortamını resmeder. Rivera *Marisol*'ün koruyucu meleğini şu şekilde tasvir eder:

Sahnedeki duvarın önünde aşağı inen uzun bir merdiven vardır ve Marisol'ün Koruyucu Meleği merdivende oturur. Melek yırtık kot pantolon, spor ayakkabı ve siyah tişört giyen siyahi bir kadındır. Basit gümüş kanatları meleğin elmas

işlemeli siyah deri ceketinin arkasından öylece sallanır. (...) Daha yeni yenilgiden çıkmış, acı çeken kırsal bir savaşçıya benzer (Rivera, 1997, s. 5).

Geleneksel olarak melek figürü birçok dinde inanılan, kutsal semavi varlıklardır. Batı dillerinde “angel” yani Yunanca elçi, haberci anlamına gelen “angelos” kelimesinin kökündendir (Oxford Advanced Learner's Dictionary, 2022). Hristiyanlık inancına göre melekler Tanrı'nın mesajını getiren elçileridir. Ruhani varlıklar olduğuna inanılan melekler Tanrı'ya tapınır, itaat eder ve topluma mesaj getirir. *Marisol*'deki melek tasvirleri melekler için bilinen bütün özelliklerin yerle bir edilmesini gösterir. Görünüş olarak ruhani ve semavi kutsal bir varlığın tam tersidir, sıradan dünyevi bir insan gibi giyinir ve davranır. Tanrı'ya itaat etmesi, tapınması ve mesajlarını dünyevi insanlara iletmesi için Tanrı tarafından yaratılmış melekler, oyunda Tanrı'ya itaatsizlik etmenin ötesinde bir saldırı düzenler. *Karnavalın* kutsal, bozulamayan, dokunulmaz olanı sorgulanabilir ve alay edilebilir hale getiren özelliğini Rivera kot pantolon giyen, deri ceketinin arkasından basit kanatlarla sahnede görünen melekler yoluyla kutsallıkla günahkarlığı bir araya getirir. Aynı zamanda *Marisol*, toplumun kutsallığa, karşı zaferini kutlar. Rivera birinci perdede *Marisol*'den şöyle bahseder:

26'sında çekici bir Porto Rikolu kadın olan Marisol Perez metro istasyonunda oturur. Marisol'ün koyu saçları, derin, zeki ve koyu gözleri vardır. Genç, kentli bir profesyoneldir. Zekice giyinmiş, New York Times okuyarak Manhattan'daki işinde geçirdiği uzun bir günün ardından Bronx'daki apartmanına geri döner. Kalın kış giysileri giyer ve bir melek tarafından izlendiğine dair hiçbir fikri yoktur (Rivera, 1997, s. 6).

Marisol kendisini bir anda Bronx'un kumu, kiri ve karmaşıklığında meydana gelen melek savaşının içerisinde bulur ancak dini inancının ve aslında güzel olan dünyanın ona kazandırdığı bir umutla, güvensiz bir dünyada sorularının cevabını bulmak için New York sokaklarında aramalar yaparak kaçınılmaz sona karşı dünyayı kurtarmak için mücadele eder. Bakhtin'in *karnavalesk* üzerinde kurduğu “*karnaval ruhu dünyaya yeni bir bakış atma, var olan her şeyin göreceli doğasını fark etme ve tamamen yeni bir düzene girme şansı sunuyor*” (Bakhtin, 1984, s. 34) ifadesi *Marisol*'de izleyicinin/okuyucunun karşısına çıkar. Tanrı'ya karşı başlatılan savaşta *Marisol*, istenmeyen kişileri gönderen gezici Nazi çetelerinin dolaştığı apokaliptik bir dünyada tek başına hayatta kalmaya çalışmak zorunda kalır. Toplumsal sınıf ayrımının kalktığı bu *karnavalesk* yeni dünyada *Marisol* herhangi birisidir.

Marisol kültürün ortadan kaldırıldığı, sosyal değerlerin göz önüne alınmadığı, dini inançların geçersiz olduğu bir oyundur. Rivera 2012’de kültür ve kültürün uluslarındaki ve performastaki yeri hakkında yaptığı bir konuşmada şunları dile getirmiştir:

Kültür neyin değerli olduğunu, dolayısıyla ayrıcalığı ve zenginliği korumak için hangi yasaların yazıldığını belirler ama biz kültür konusunda asla tarafsız değiliz. Kültür, din ve mit gibi değerler için savaşmak için tahsis edilir. (...) Kültürü ifade etmenin tek bir yolu yoktur. Ya da bir şekilde hepimiz kültürü deneyimliyoruz ya da kültürün bizi dönüştürmesinin bir yolunu. İki temel kültür vardır: biri yaşam ve diğeri ölüm (Rivera, Diving into Marisol, 2022).

Rivera’nın kültür hakkındaki bu düşüncelerini *Marisol*’de tamamıyla ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. Dini inanışları bir kültür olarak ortaya koyan Rivera, konuşmasında bahsettiği kültürel savaşçıları Tanrı ve melekler olarak *Marisol*’de izleyiciye sunar ve aynı ikilem arasında kaldıkları bu durumun onların daha önceden maruz kaldığı kültürel kodların bir sonucu olduğu da yadsınamaz bir gerçektir. Felsefi, tarihi, politik ve kültürel kesinliklerden kaçınan Rivera, oyununda otoriter, tek sesli ve ortak bir sanat anlayışı yerine *çoksesli*, temelden farklılık yaratan çoğulcu kullanımlar, *karnavala* ait grotesk beden imgeleri, yenilikçi ve alternatif bir bakış açısı yaratır. Rivera’nın bahsettiği iki kültür *karnavalesk* içerisinde biraraya getirilmiştir; eski düzenin, düşüncelerin, inanışların, toplumsal kuralların ve normal sayılan yaşantının yıkılması ve yeniden toplumun kendi potansiyelinde özgür, kısıtlamaların olmadığı, hiyerarşinin ortadan kalktığı ve anormal kavramının içinin boşaltıldığı bir yaşantının doğması. “*Latin Amerikalı bir oyun yazarı olarak Rivera aynı zamanda kimlik arayışı ve ötekileştirmeye karşı Latin Amerika’nın kendi gerçekliğini Batı’da mistik ya da doğaüstü görünen kendi kültürünün gerçeğini ortaya koymuştur*” (Aras, Theatrical 'Marvelous', Marisol by José Rivera, 2021, s. 286). Ötekileştirmeyi ve sınıf ayrımını ortadan kaldıran *karnaval* dünyasında Rivera, Latin Amerikalı Marisol karakterini yaratarak aynı zamanda Amerikan rüyasına Marisol’ün umuduyla atıfta bulunur, gizli ya da görünmez olanı ortaya çıkarır böylece *karnaval* dünyasında kendisine yer açar. Marisol sıradan yaşayan bir kadinken, bir anda umudu tasvir eden, kendisini gelmekte olan kıyameti durdurmaya çalışan bir savaşçı olarak bulur. Marisol, “*karnaval görüntülerinin özel kullanımı ve yerleşik geleneklere meydan okuması*” ile *karnavalesk* dünyanın yıkıcı potansiyelini gözler önüne serer (Hegerfeldt, 2005, s. 134).

Yeni dünya düzeninin bir sembolü olan *Marisol* şimdiki zamanda gerçekleşen olayları sergiler. Oyunun birinci perdesi “*New York Şehri, Günümüz*” (Rivera, 1997, s. 5) şeklinde başlar. Rivera, sıradan ve gündelik bir yaşamı doğaüstü bir

şekilde ve uhrevi, Tanrısal ve anormal olayları doğallaştırarak izleyiciye sunar. “*Jose’un oyunlarında gizem, büyü ve mucizeye inancı hatırlıyoruz*” (Landau, 1997, s. XIII). Rivera izleyiciye gerçeğin mesajını duvara yazılmış bir graffiti şiiri ve sonuna sonradan eklendiği belirtilen “*UYAN*” (Rivera, 1997, s. 5) ifadesiyle ile verir. Bu uyarı izleyiciyi gerçeklerin ne olacağına ve *karnavalesk* dünya izleyicisinin oyunda göreceği şeye hazırlar. *Karnaval “kurulu düzeni askıya alır veya tersine çevirir”* (Hegerfeldt, 2005, s. 133). Rivera’nın oyunda büyük puntolarla vurguladığı ‘uyan’ ifadesi tersine çevrilmiş dünyanın farkına varılmasını ve eski dünyanın altüst edilmesinin gerekliliğini vurgular. “*Rivera’nın Marisol’ü, farklı dünya görüşlerinin bir arada yaşamasını ve bütünleşmesini gösterir. Marisol’deki karnavalın tepetaklak dünyası, zaman ve mekan açısından gündelik hayattan soyutlanmış değildir; şimdiki zamanda New York’tadır ve karnavalın soytarıları ve aptalları oyundaki (...) karakterleridir*” (Aras, Theatrical 'Marvelous', Marisol by José Rivera, 2021, s. 291). Bakhtin’in *kronotop* kavramında da açıklamış olduğu gibi *Marisol*’de olay ve olgular belli zaman ve mekanda gelişir ve bu zaman ve mekanla ilişkili toplumsal koşullarda gelişim gösterir. Dolayısıyla çağdaş toplumda çevresel, ahlaki, sosyal ve politik çürüme meselelerine değinen *Marisol*, nihayetinde, ikna edici bir şekilde bu sorunların herhangi birine odaklanmaktan ziyade çok fazla şey hakkındadır. Hastalık, zıtlıklar, hayaller, politika, ihanet, din, mezhep, pişmanlık, bastırılmışlık, ırk ve cinsiyet ayrımcılığı, muhafazakarlık, özgürlük, hoşgörü/süzlük, yaşama bağlılık, güç, insanlık ve aldığı hal, adalet, affetmek ve affedilmek, bağımlılık, acizlik, kaçış ve değişim gibi insani kavramlar oyunda karnavalesk bir pencereden yorumlanmıştır. *Marisol*, şiddet, ırkçılık, tecavüz, antisemitizm, yoksulluk, iklim değişikliği, cinsiyet rolleri ve din gibi bireyi ve toplumu doğrudan ilgilendiren konuları tartışır. *Marisol* izleyicisi/okuyucusu oyun 1992’de yazıldığında var olan toplumsal sorunları ve günümüzde devam edenleri rahatlıkla kıyaslayabilir.

Marisol’ün yaşadığı Dünya, evsizleri yakan, kredi limitinin üzerindeki insanlara işkence edilen veya öldürülen, yağmurun cildi yaktığı ve ruhları cennete getiren ayın olduğu, Satürn’de kaybolan dazlak nazilerle doludur. Birinci sahnede metro istasyonunda yapılan anons bu hayatta kalma savaşı için bir uyarı niteliğinde görülebilir:

“*Subway Announcer: ... bütün hanımefendilere iyi akşamlar, 180. Cadde bir sonraki ve son durak olacak. Adınıza dikkat edin, değerli eşyalarınız sahip çıkın ve kimseye güvenmeyin*” (Rivera, 1997, s. 6).

Marisol, izleyicilerin/okuyucuların oyundaki semavi unsurlardan dolayı onları toplumsal meselelerden uzaklaştıracak şekilde çevrelerindeki dünyayı

yeniden incelemeleri için bir fırsat sunar. *Karnavalesk* uzamda *Marisol*, destansı bir mücadele anında geçer ve koruyucu meleğinin kendisini terk eden tek kişi *Marisol* değildir. *The Man With Golf Club* *Marisol*'e metro istasyonunda saldırmaya kalktığı anda koruyucu meleğinin sonsuza kadar gittiğini söyler:

“*The Man With Golf Club: Sıcak gümüş melek kanatlarını deri ceketinin altına katladı ve dün gece kutuma sızdı. Havayı yeniden düzenledi, beni şokla uyandırdı. Beni sonsuza dek terk edeceğine dair kötü haberi verdi ve benden sonsuza dek ayrıldı*”(Rivera, 1997, s. 7).

Bronx şehri zaten sokak olarak bir *karnaval* ortamıyken *Marisol*'ün apartmanı da sokaklaşmış bir *karnaval* alanına dönüşmüştür. Dördüncü sahnede melek *Marisol*'ün dairesindeki cama gider ve dışarı bakarak *Marisol* uyurken sesini yükselterek doğrudan onunla konuşur:

Angel: Marisol bir adam Tailor caddesinde yangın hortumuna tapıyor, diz çöüp üstünde tesbih çekiyor, yaşlı bir kadın kilitli torbalarda büyüdü tavuk kanı satıyor, başka bir evsiz adamı Van Cortant parkta ateşe veriyorlar (Rivera, 1997, s. 11).

Melek sokaktaki *karnaval* ortamını bu şekilde tasvir eder. Sahne boyunca bir sonraki sabaha kadar ışık odanın camında kalır. İzleyici meleğın tasviriyle dışarıda olup bitenler ve anormal durumlar karşısında normal algısını kırar ve *karnaval* ruhuna girer. Ayrıca melek *Marisol*'e kendisine istediğini sorabileceğini söylediğinde *Marisol* muhtemelen kimsenin bir melek gördüğünde soracağı şeyleri sormaz. *Marisol* Bronx'un güvenli hale gelip gelmeyeceği ya da kirasını azaltıp azaltamayacağı gibi güvenliği ve sosyal durumuyla ilgili soruları meleğe yöneltir. *Marisol* meleğe en sevdiği yemeği ve alkol aldığı anda nasıl olduğunu sorar oysa semavi varlıkların yiyip içmediği bütün dini inanışlarda kabul edilen bir bilgidir. Kutsal ve sorgulanamaz kabul edileni sorgulayan, manevi olanı maddi düzeye indirgeyen *karnavalesk* *Marisol*'ün meleğinin sıradan bir insan gibi gösterir.

Marisol: Gerçek misin? Doğru musun? Bronx'u benim için güvenli hale getirecek misin? Mucizeler yaratacak ve kiramı düşürecek misin? Meleklerin en sevdiği yemeğın bin ada sosu olduğu doğru mu? Bokunun mango gibi koktuğu ve sarhoşken Portekizce konuştuğın doğru mu? (Rivera, 1997, s. 13).

Marisol oyun boyunca Tanrı'nın varlığından bahsedip dünyayı kurtaracağını umut ederken aynı zamanda Tanrı'yı ve öğretilerini sorgular. Meleğın verdiği cinsel haz ona Tanrı'nın bir bebeğini taşıdığını düşündürür.

Marisol: Tanrı'nın bebeğine hamile miyim? Yeni mesih elektriklenmiş rahmimde mi yüzüyor? Tanrı'nın süperspermi içimdeki gizli seranın

derinliklerinde efsanevi bir çiçek mi yetiştiriyor? (...) Dünyada bir çok kadın var ve Tanrı beni hamile bırakıyor! (Rivera, 1997, s. 13).

Rivera Tanrı'nın kutsallığını sıradan bir varlık gibi alaşağı ederken aynı zamanda Marisol'un kendisini kurtarıcı olarak görmesini vurgular. Marisol'un duyduğu cinsel haz grotesk bedene de göndermede bulunur. *“Kadın esasen, maddi bedensel alt bölgelerle ilişkilendirilir; kadın aynı anda hem alçaltan hem yeniden hayat veren bu bölgelerin ete kemiğe bürünmüş halidir. O, müphemdir, itibarsızlaştırır, şeyleri yukarıdan alıp dünyaya indirir, şeylere bedensel bir öz verir ve bu özü yok eder; ama her şeyden önce kadın doğum yapan bir ilkedir. O, rahimdir”* (Bakhtin, 2019, s. 268).

Meleğin Marisol'e Tanrı'nın bebeğini taşımadığını söylemesi üzerine hayal kırıklığına uğrayan Marisol geçmişte ve bu günde Tanrı'nın varlığını sorgulamaya başlar. Meleğin odasında onunla girdiği diyaloglar ve meleğin varlığı Marisol'un dengesini bozmaya başlar.

Marisol: Hayır. O zaman bu ne? Sen gerçek değil misin? (...) Yukarıda birileri bana neden böyle yaşadığımı söylemeli! Burada neler oluyor? Neden bu şehirde çocuklara karşı bir savaş var? Elmaların soyu neden tükendi? Bronx'un aşırı nüfuslu yerlerinde neden insan böcek ilacı bırakmayı planlıyorlar? Mavi renk neden gökten kayboldu? Sıradan yağmur neden cildimizi kırmızıya çevirir? İnekler neden tuzlu süt verir? Veba neden arkadaşlarımın yarısını öldürdü? Ay nereye gitti? Dokuz aydır onu neden kimse görmüyor? (Rivera, 1997, s. 14).

Marisol'un hissettiği acı korku ve endişe sorgulamaya dönüşür. Marisol dünyada olup bitenleri sorgularken melek de bin yıldır kendisinin de aynı soruları sorduğunu ifade eder. Tanrı'ya hizmet etmek için yaratılmış meleğin yaratılışından bu yana Tanrıyı ve dünyada yaptıklarını sorgulaması kutsallığın ortadan kaldırıldığı *karnavaleskin* bir özelliğidir. Melek, Tanrıya karşı yapılacak savaşın nedenini anlattığı cümleleriyle sorgulamalarının sonucunda vardığı yeri ifade eder: *“Çünkü Tanrı yaşlı ve ölüyor, geri kalanımızı onunla birlikte alıyor. Çok uzun zamandır başka yöne bakıyorum, kanamayı durdurmaya çalışıyorum küçük ellerimle, dualarımla. Ama işe yaramadı, yakında birşeyler yapmazsam çok geç olacağını biliyordum”* (Rivera, 1997, s. 15). Tanrı tanımına bakıldığında *“kainatta var olan her şeyi yaratan, koruyan, tek ve yüce varlık”* (Türk Dil Kurumu, 2022) olarak tanımlanır. Tanrı evrenin nedeni ve başlatıcısı olarak kabul edilir ve toplumdaki ahlak düzeninden sorumludur. Tanrı'nın doğüstü güçleri ve olağanüstü nitelikleri olan en yüksek varlık olduğuna inanılır. *Marisol* bu inancı sarsmakta olan Tanrı'nın dünyayı yönetememesi, yaşlanması bilinen doğüstü ve

insanüstü “Tanrı inancı”nın aksinedir. *Karnavalesk*, Tanrı’nın sonluluğu ve görevini yerine getirememesi fikrini *Marisol* üzerinden normal hale getirir.

Karnaval ruhu yenilenmeyi, değişim ve dönüşümle yeniden hayat bulmayı temsil eder. *Marisol*’de ölmekte olan dünya ile yeniden doğmakta olan dünyanın birlikteliğini gösterir. “*Karnavalesk [d]eğişim ve değişikliklerin, ölüm ve yeniliklerin tecrübesidir*” (Bakhtin M., 1984, s. 186). *Karnaval*daki taç giydirme ritüeli ve tacın geri alınması diğer bütün *karnaval* özellikleri gibi ikili yani diyalojik bir yapıya sahiptir. *Karnaval*da taç giydirilen kişi daha sonra o tacın geri alınacağını farkındadır. Değişim ve dönüşümün kaçınılmazlığını, yenilenmenin gerekliliğini gösteren bu törenler evrensel olan dünyanın tam tersine çevrilmesidir. *Karnaval*ın insan hayatı olduğu düşünülürse *karnaval*daki katılımcılar ve soytarılar insanlardır ve tacın geri alınması insan hayatının bitmesini yani ölümü temsil eder. Krallık kıyafetleri geri alınır, *karnaval* meydanında bulunan tüm kalabalık ne olacağını düşünmeden, ellerine ne geçirdilerse fırlatarak, onu iyice küçültmeye, alçaltmaya ve itibarsızlaştırmaya çalışır. Hatta hayvan ve insan dışısıyla üstü kirletilir ki bu durum grotesk beden bir parçasıdır. *Marisol*’de melek değişimi şu şekilde anlatır:

Angel: Kazandığımızda yeni tanrıyı taçlandırdığımızda, yeni binyıla başladığımızda toprak onarılacak. Ay geri dönecek. Hayvanlar aleminin bozulması sona erecek. Erkekler ve kadınlar daha yüksek mertebeye yükseltilecek. Bütün çocuklar latince konuşacak ve yaratılış sonunda mükemmel olacak (Rivera, 1997, s. 16).

Melekler bir kaos yaratacaklarını ve bu kaostan yeni bir dünya düzeni kuracaklarını dile getirir. Bu *karnaval*ın yıkım ve yeniden inşa etme özelliğini, taçlandırma ve tacı geri alma Tanrının tacını alma geleneğini daha sonra yeni bir Tanrının taçlandırılması fikriyle işlenir. *Marisol*’deki göksel savaşın *karnaval* ortamında her şey dönüşmektedir. Melek barış kanatlarını bıraktığında kıyametin kopacağını ve artık dünyayı tanıyamayacaklarını dile getirir. Kıyamet bir yok oluş, kaos ve aynı zamanda bir yeniden doğuştur tıpkı *karnaval*ın yıkıp yeniden inşa etmesi gibi. Beşinci sahnede ışıklar *Marisol*’ün Manhattan’daki ofisinde yanar. June ofiste *Marisol*’ü beklerken radyoyu açar:

Radyo Sesi: Kaynaklar başkanın medyumlarının ayın nereye gittiğini bildiklerine inandıklarını gösteriyor. Ayın Satürn yörüngesinde gezdiğini, kaybolmuş görüldüğünü iddia ediyorlar. Pentagon yetkilileri ayı dünyaya geri çekmek için uzay romorkuna milyarlarca dolar harcamayı düşünüyor. Aya uzun bir zincir saracaklar ki böylece sevgili dünyadan sapmasın. İçeriden bir kişi beyaz sarayın Ay Kurtarma Operasyonu için vergilendirme yaparak gelir elde etmeyi umduğunu söylüyor. İneklerin tuzlu süt verdiği iddialarına hükümet bilim

adamları çimlerin kirlendiğini ve astrotoz yiyerek yaşayan yani bir inek türü geliştirmeyi planladıkları yanıtını verir (Rivera, 1997, s. 20).

Normal algısının tamamen ortadan kalktığı, toplumun kendisine, bedenine ve cinsiyetine yabancılaştığı modern dünyada yetkililerin toplumun ve ülkenin durumuna karşı duruşu, kaos ortamında ortaya koydukları çözümler parodik olarak oyunda bir *karnaval* gülüşü yaratır. Modern bir halk kültüründe görülen parodi büyük çoğunlukta yönetici kesimin söylemlerinin sınırlarını göstererek toplum bilinci oluşturur. Burada parodi yoluyla *karnaval* gülüşünün -ki bu gülüş eleştirel, ironik ve alaycıdır- evrensel ve kısıtlamalara, koşullara, zorlamalara ait olmayan bir söylem ve temsili görülür. Marisol ofiste June'un elinde olan bir kağıdı okur: "*Tuz, eski ve yeni kültürlerin yemeklerinde ve mitolojisinde yer alır. Eski yazarlar cennetteki meleklerin öldüklerinde tuza dönüştüklerine inanırdı. Popüler mitoloji şeytanın düşüşü sırasında savaşta öldürülen meleklerin o sırada tatlı su olan ilkel okyanusa düştüğünü yazar. Bugün okyanuslar düşmüş meleklerin çürümüş bedenleri tarafından tuzlanıyor*" (Rivera, 1997, s. 22). Mitolojide buz kayalarının eriyen damlalarından en ilkel inek olan Audhumla'nın var olması ve onun tuz bloklarıyla beslenip yalayarak şekil verdiği tuz bloklarından yeni Tanrılar oluşması¹ (İskandinav Mitolojisi – Yaratılış, Tanrılar ve Ragnarok, 2022) tuzun yaratıcı gücünü gösterir. Bu durumda tuzlu süt veren inekler ve bütün yiyeceklerin oyun boyunca tuza dönüşmesi savaşta öldürülen meleklerin ölü bedenleri olduğu söylenebilir. Bu ölüm ve kaos durumunun mitolojide yeniden doğuma ve yeni Tanrılar ortaya çıkaracağına olan inanç ise *karnavalın* yıkım ve yeniden doğum özelliğini gösterir.

June Marisol'ü Brooklyn'de kendi evinde birlikte yaşamaya davet eder. Marisol Bronx'daki evinden ayrılarak Brooklyn'de June ile birlikte yaşamayı kabul ettiğinde daha sonra June'un evsizlerle birlikte şehri yakacağından ve bir isyancıya dönüşeceğinden Marisol'ün haberi yoktur.

Marisol ancak açık bir şekilde onun Nuyorikan kökeninin, Manhattan'daki işinde ve Brooklyn'deki arkadaşlarının arasında onu dışarıda bıraktığının farkına varır. Bir hataya düşerek oyunun sonunda vermek istediği fikri yapabileceğini düşünür: toplumsal uzamsaldan ayırmak. Onun düşüncesine göre yeni bir alan yeni bir toplumsallığa dönüşecek ve bu yüzden Brooklyn için Bronx'dan ayrılmayı amaçlar (Westgate, 2007, s. 30).

Cesetlerin yakılması Lenny'nin olmakta ve gelecekte olan kaosu görmüş olduğunu gösteren durumdur. Lenny, Marisol'un evlerine geldiği günün

¹ Dty. bilgi için bkz. İskandinav Mitolojisi – Yaratılış, Tanrılar ve Ragnarok, 2022, <https://www.tarihli-sanat.com/iskandinav-mitolojisi/>

sabahında Bronx'a onun mahallesine gider. Marisol Perez'i öldürecek türden bir sokak görmek ister. Sapıkların kardan adamları okşadığını ve öğle vakti zavallı bir evsizin Nazi dazlakları tarafından ateşe verildiğini görür. Lenny "*kadınlar konusunda biraz tuhaf. Onun hayal gücü... En ufak provokasyonda üzerine atlıyor ve bilirsin çalkantılı cinsel ölüm fantezilerini kanalize etmenin yolunu bulamıyor. (...)Resimlerini çiziyor yatak odasının her santimine. Otuz dört yaşında ama beyni bir çocuk*" (Rivera, 1997, s. 25). Lenny Marisol'e saplantılı bir bağlılık duyar. Karnavaldaki soytarılar gibi görünen June'un deliye benzediğini söylediği ve her an kontrol edilmesi gereken Lenny istediği gibi davranarak, kısıtlama, ahlaki kural, ayıp ya da günah gibi herhangi bir değer ya da sınıra göre davranmaz. Marisol'e yaklaşır onu öpmeye kalkar ve ona olan ilgisini yaptığı heykeller üzerinden gösterir. İki kardeş olan Lenny ve June arasında sürekli bir çatışma vardır. Marisol evlerine geldiğinde Lenny yaşadıkları tartışma üzerine mutfaktan bir ekmeğe bıçağı alır ve June'un boğazını kesmeye çalışır.

Lenny: Doktorların hepsi öldüğümü söyledi. Tıbbi kanıt var. Listelerde! Kalbim yedi dakika durdu ve ruhum ışık hızında Lenox Hill'den çıktı.

(...)

Lenny: Yeniden dirildim. Dünyaya büyük değişiklikler geleceği konusunda uyarmak için yaşayanlara döndüm... (gözyaşlarıyla savaşıyor) ve hazır olmalıyız. Yillardır insanları uyarıyorum ama kimse beni dinlemiyor (Rivera, 1997, s. 29).

Lenny dünyaya insanları kurtarmak için geri döndüğünü ve büyük değişiklikler olacağını ekler. Oyundaki kaos ve kıyamet Lenny'nin söylediklerini doğrular niteliktedir. Lenny daha sonra sokakta yanan bir çöp tenekesinin yanında ellerini ısıtırken görülür. Giysileri kirli ve gözleri canlıdır. Golf sopası yanındadır ve Marisol'e bakar. Bu sahne Marisol'un daha önce metro istasyonunda karşılaştığı The Man With Golf Club ile yaşadığı anlar gibidir. Lenny'nin evi terkedip ortadan kaybolduktan sonra karşısına çıkması Bakhtin'in *karşılaşma kronotopunu* akıllara getirir. Sonraki perdelerde hamile olarak tekrar Marisol'un karşısına çıkacak olan Lenny ve Marisol'un durumu *karşılaşma kronotopundaki* gibi geçmişte yaşamları birbirine denk gelmiş ve karşılaşmış kişilerin farklı nedenlerle belli noktalarda ve yerlerde tekrar biraraya gelmesi gibidir. Lenny ve June'un evi, Marisol'un evi, Bronx ve Brooklyn sokakları oyundaki olay örgüsünün ve kurgunun önemli belirleyicisi olan *kronotopları* ortaya koyan karşılaşma yerleridir. Oyundaki ana karakterler olan Meleğin varlığı, June, Lenny ve Marisol'un yaşamlarındaki kaos, *karnaval* dünyası yaratmış sokaklarda ve sokaklaşmış evlerinde birbirine bağlanır ve Bakhtin'in

üzerinde durmuş olduğu farklı zamanlarda karakterlerin karşılaşmasını sağlayan yerler yardımıyla karakterlerin karşılaşması *Marisol*'de basit bir şekilde görülür.

Dokuzuncu sahnenin sonunda *Marisol* Lenny'nin June'u öldürdüğünü düşünerek daireden elinde golf sopasıyla sokağa doğru koşar:

Melek yüz kamuflajı ve madalyaları ile tamamlanan yasal askeri kıyafetler giymektedir. Savaşa girmek üzere olan bir askere benzer. Uzi sırtına bağlıdır. Marisol onu görünce nefesi kesilir. Meleğin sırtından kan gelir: melek gümüş kanatlarını çıkarır- barış kanatlarını. Kanlı kanatları bir adak gibi izleyiciye uzatır. Sonra kanatları bırakır, sokağa doğru yüzerler.

Kanatlar Marisol'ün ellerinde erir. Her yer kararır (Rivera, 1997, s. 39).

Meleğin ilk sahnede bahsettiği zamanı geldiğinde barış kanatlarını çıkaracağı ve savaş kanatlarını takacağı bilgisi burada gerçekleşir. Onun uyarısı bir ileriye yolculuk niteliğindedir. Melek ve *Marisol* arasında hiçbir diyalog olmamasına rağmen *Marisol*'un yaşadığı bu an onun hayatında Bakhtin'in “[b]üyük ölçüde duygu ve değer yüklü bir zaman-uzamdan daha söz edeceğiz: Eşik kronotopu. Bu zaman-uzam karşılaşma motifyle ilişkilendirilebilir ama en temel örneğine, yaşamdaki bir dönüm noktası ve kopuş kronotopu olarak rastlarız. (...) “Eşik” sözcüğünün kendisi de gündelik kullanımda zaten eğretilmeli bir anlam barındırır ve yaşamın bir kopuş noktasıyla, krizle, dönüm anıyla, bir yaşamı değiştiren kararlar ya da bir yaşamı değiştirmede başarısızlığa uğrayan kararsızlıkla, eşığın ötesine adım atma korkusuyla bağlantılıdır” (Bakhtin, Problems of Dostoevsky's Poetics, 1984, s. 149). olarak açıkladığı *eşik kronotopu*dur. *Marisol*'ün rahatça, kaygısız ve rutin olarak dolaştığı Bronx sokakları şimdi ne yapacağını ve nereye gideceğini bilmediği, soğuktan yalnız bir şekilde titrediği ve her şeyin tepetaklak olup rüya sandığı meleğin kanlı kanatlarını uzatıp kimliğini görünür kıldığı yer olarak *eşik kronotopu* içerisinde.

Marisol'ün ikinci sahnesinde perde *Marisol*'ün hala aynı yerde olduğu ancak her şeyin değiştiği bir sokağa açılır. Karanlık olmuştur. Bütün iç mekanlar gider ve sahne dekorunun tamamı tuğla duvardan ve tüm sahneyi kaplayan devasa bir gerçeküstü sokaktan oluşur. Bu kavurucu sıcakta Bronx sokaklarında *Marisol*'ün karşısına kürk giyen bir kadın (The Woman With Furs) çıkar. Kadın uzun bir kürk, varlıklı palto ve topuklu ayakkabılar giyer ancak yüzünde belli belirsiz morluklar ve kesikler vardır. Kadın Bronx'da 180. sokakta olması gerektiğini ve burada bir şarap mahzeni olduğunu ancak nerede olduğunu bilmediğini söyler. *Marisol* bu sırada etrafında olmayan binalara, sokakların olmadığına, polislerin olmadığına ve cebinde hiç metro jetonu olmadığına odaklanır. Hiçkimse nerede olduğunu ve ne yapacağını bilmez. İnsanların bu çaresiz durumu, yer-yön

kavramının ortadan kalkması, şehir düzeninin yerle bir olması, zaman kavramının olmaması büyük bir kaos yaratır. Kesin olarak yerini bildikleri her şey değişir ve yok olur. *Karnavalın* yok edici gücü *Marisol*'de gözle görülür şekilde incelenmiştir. The Woman With Furs Marisol'e saldırarak onu Citibank polisine vermek istemesi ve böylece ayrıcalıklarını geri alacağını düşünmesi dünyanın nasıl materyalist bir hale geldiğinin de bir eleştirisidir. Marisol'ün verdiği tepki onun hala umudunun olduğunu ve insanlık için savaşaacağını gösterir:

Marisol: Ben bir hayvan değilim. Ben barbar değilim. Bu seviyede savaşıyorum!

Woman With Furs: Yeni dünya düzenine hoş geldin bebeğim. (Rivera, 1997, s. 45)

Marisol'ün kaos içindeki cehennemi andıran Bronx sokaklarında karşılaştığı ikinci kişi yara dokusu olan bir adamdır (The Man With Scar Tissue) ve kaybolan derisini aramaktadır. Adam tekerlekli sandalyede, parçalanmış, yanmış paçavralar içinde evsiz biridir. Başını örten, yüzünü kapatan bir başlık, güneş gözlüğü ve eldiven takar. Dünyanın çok kötüye gittiğini ve artık yıldızların altında uyuyamadığını söyler. Bu sırada The Woman With Furs da adamı görür.

Woman With Furs: Evsizlik bu şehirde yasalara aykırı, ikinizi tutuklayacağım ve bundan hoşlanacaklar bunun için büyük puanlar alacağım.

(Marisol adamın korkunç kokusunun anında farkına varır.)

Scar Tissue: Eskiden ayın altında rahatsız edilmeden uyuyabiliyordum. Ay bir kalkandı. (...) Şimdi ay gitti, kalkan kaldırıldı. Bok sana rastgele düşüyor. Dışarıda uyumak, sıçtın. Bu yüzden bunu aldım, ayı geri çekeceğim. (Tekerlekli sandalyesinin içinden magneti çeker ve miklatısı çevirip gökyüzüne ayın görünmesini bekler.) (Rivera, 1997, s. 46).

Bakhtin'in grotesk beden tasvirinin temelinde soyut, manevi, asil ve ideal olan her şey gibi insan bedeninin de maddi düzeye indirgenmesi ve bozulması vardır. Toplumdaki sosyal, siyasi ve kültürel çatışmalar grotesk beden ile insanla ilişkilendirilir. *Karnaval*daki iğrençlik, vücudun maddi olan her şeyi tüketmesi, vücudu girilebilecek yere yani ağıza çok fazla vurgu yapılan *karnaval*da yeme, içme, gaz çıkarma gibi eylemlerin ağızdan yapılması insan anatomisi üzerinden eleştiri yapmakta kullanılır. Koeppling'e göre "*Bakhtin'in küfür ve kahkaha temaları neredeyse yalnızca bedenin iğrençliğinin bir konusudur*" (Koeppling, 1985, s. 191). Grotesk beden iki şekilde görülebilir; ilki doğum ve yenilenme ile ilgili olan grotesk beden ve ikincisi ölüm ve çürüme ile ilgili olan grotesk bedendir. *Marisol*'de karşılaşılan yaralı adam ölüm ve çürüme ile ilgili olan kısmı temsil eder. Marisol güneyi aramak için ileri geri gitmeye başladığında yara

dokulu adam, ereksiyon sağlamayı umarak kendisini okşar ancak hiçbir şey olmayınca vazgeçer. “Ortaçağ’da grotesk karnaval ortamında anlamın merkezi ve yaratılışı olarak bedenin nether bölgelerine vurgu yapılır. Ruh yukarıdan gelmek yerine karın, kalça ve cinsel organdan gelir” (Lübker, 2012). Resmiyeti bir süreliğine alt üst etmek, bedenin kısımlarıyla yapılan yemek, içmek, dışkılama, idrar yapma ve seks gibi birincil ihtiyaçlarla *karnavalı* kutlamak tam olarak yara dokulu adamın Bronx’un *karnaval* ortamında sosyal ve bedensel ayrılmazlığı göstermesi, evrensel birincil ihtiyaçları bulunduğu uzamla birleştirmesidir. Ancak beden ters yüz olmuş bu karnaval uzamında beden işlevlerini yerine getiremez.

Marisol güneyin neresi olduğunu sorar. Sahnede dolaşmaya devam eder ve hangi yolun güney olduğunu söylecek bir dönüm noktası arar.

Scar Tissue: Vazgeç prenses. Zaman sakat. Coğrafya deforme olmuş. Kalıcı olarak burada kayboldun.

Marisol: Saçmalık. Tanrı bunak olsa da umursar. O hala umursuyor. Zar oynamıyor.

Scar Tissue: Kahretsin. Hangi yüzyılda yaşıyorsun?

(...)

Scar Tissue: (Kahkaha atar) Ah şansa güvenme. Buralarda ölmenin en hızlı yolu.

Baruta güven. Plütonyuma güven. İlahi mücadeleye güvenme yoksa sikilirsin. Ben

Elvis Presley güzelim senin ki ne? (Rivera, 1997, s. 47).

Öncelikle Marisol’ün normale döneceğine ve Tanrıya olan umudunun ve güveninin hiçbir zaman tükenmemesi onun kurtarıcı kişiliğine atıfta bulunur. Lanet okumaların, küfürün, argonun, saygısızlığın, küçük düşürmelerin, davranış kurallarının ve hiyerarşilerin olmadığı, müstehcenliğin ve karşıtlıkların olduğu *karnavalın* temel unsurlarını, The Man With Scar Tissue’nun dolaysız iletişimindeki diyaloglarında görmek mümkündür. Yara dokulu adamın ilahi güçlere olan güvensizliğiye ilahi ve hiyerarşik ciddiyete karşı *karnavalın* neşe vaat eden, otoriteyi yıkan, özgürlük ve eşitliğin hakim olduğu uzamını temsil eder.

Marisol karanlıkta nazi bir dazlağın elinde bir kutu benzinle, uyuyan evsiz birine doğru yürüdüğünü görür ve geri dönüp yaralı adamın tekerlekli sandalyesinin arkasına saklanır, titrer, inler, ağlar ve bağırır. O sırada The Man With Scar Tissue gitmeye çalıştığında Marisol onu yalnız bırakmamasını ister. Scar Tissue Marisol’le şu şekilde dalga geçer “[n]eden? Yalnız değilsin, değil mi? İnancın hala sağlam. Hala Tanrının iyi olduğuna inanıyorsun. Hala

dünyanın içinden geçebileceğine ve onun bir parçası olamayacağına inanıyorsun” (Rivera, 1997, s. 50). Marisol bir Nazi olmadığını söyler ancak yaralı adam kimseye güvenemeyeceğini dile getirir. Yaralı adam bu kaotik dünyada hala dini bir inancı olan herkesi aşağılar ve dini değerleri ve inanışları basitleştirerek maddi düzeye indirger. Ayrıca Vietnam savaşına atıfta bulunarak siyasi ve politik bir eleştiriyi de dile getirir:

Scar Tissue (Korkmuş): Yeterince ceza aldım. Göksel bir Vietnam’ın ortasına girmek istemiyorum. Üzerimde daha fazla meleksi napalm bambasının düşmesini istemiyorum! (Rivera, 1997, s. 50).

The Man With Scar Tissue dünya melek savaşına girmeden önce bir trafik görevlisidir. Radar ekranında bir melek gördükten sonra içmeye başlar. Daha sonra Marisol’e başına gelenleri ve nazilerle yaşadıklarını anlatır. Marisol yara dokulu adamın kapüşonunu ve gözlüklerini çıkarır ve tamamıyla yanık olan derisi görülür. Korkunç görünen ve kokan adam Marisol’e başından geçenleri anlatır:

Scar Tissue: Bir ışık patlaması, dışarı doğru patladım. Köpüren derim acı çeken sınırlarımı boşadı. Biraz serinlik, biraz cennet. Bedenim kucaklayarak başka bir bedene kaçtı. Şimdi barbekü gibi kokuyorum. Kendimi yiyebilirim. Kızarmış etimin parçaları için para isteyebilirim. (Rivera, 1997, s. 51).

Oyunun *karnaval* meydanında herkes bir şeylerin peşindedir ya da birilerini arıyordur. Yaralı adam kaybolan derisini ararken kaybolan derisinin de kendisini aradığını düşünür. Bir zamanlar çok yakın olduklarından ve bağlandıklarından, yanmış derisinin de yalnız olduğundan ve ona ihtiyacı olduğundan bahseder. Marisol, June’un onu beklediğini, planları olduğunu, birlikte güvenli bir şekilde yaşayacaklarını düşünür ve onu arar. *Karnaval*’da her yer şenlik alanıdır, karmaşıktır ve kaos vardır tıpkı yaralı adam ve Marisol’ün ne yapacaklarını bilmeden kaçmaları gibi. Aynı sahnede Nazi dazlak elinde benzin bidonuyla geri döner, evsizi kovalar ve üzerine benzin dökerek yakar. Adam çılgınlık içinde yanarken Marisol duymamak için kulaklarını kapatır. Evsiz adamın yanarak ölüşü, yaralı adam için bir geri dönüş niteliği taşır. Oyunda zaman ve uzam sürekli ileri geri gidiyormuş gibi algılanırken aynı zamanda hep şimdidedir. Karakterlerin geçmişte kendi yaşadıklarıyla şimdi de karşılaşmaları ise *eşik kronotopunun* bir diğer örneği olarak algılanabilir.

Yara dokulu adam Marisol’dan yaralı derisini bulursa onunla iyi bir seks yapmasını ve eve gelmesini söylemesini ister ve ayrılır. Marisol yalnız kalır ve güneye gidip June’u bulması gerektiğini düşünür. Bu sırada sahnedeki ışıklar değişir ve zamanda aniden bir ileri sıçrama algısı yaratılır. Marisol evsiz birinin eski kirli paltosunu bulur ve giyer. Tanrı’nın ne yaptığını bildiğine inanmak için

de ondan bir kanıt ister aksi takdirde artık kıyametin koptuğuna inanacaktır. Yukarı bakıp meleklerle belki de haklı olduklarını Tanrının bakmayı bıraktığını ve hayatı hiçbir şey değişmemiş gibi yaşayamayacaklarını, enkazın ötesine uzanmaları gerektiğini ve güneşin yüzüne tükürüp yumruk atmalarını söyler ancak sonra şüphe ettiği için kendine vurur. Tanrıyla konuşup onun için casusluk yapacağını, meleklerin şifrelerini çalıp, maden limanlarını deşifre ederek mikrop bombaları yapacağını, meleklerin besin kaynaklarını zehirleyeceğini ve bu karmaşıklıktan kurtulmak için Tanrı'ya ihanet edeceğini dile getirir. Bu sırada seksen derece sıcaklıkta kar yağmaya başlar. Marisol'un Tanrı inancı, yaşadığı korkudan gelir çünkü korkunun inancı da besleyebileceği söylenebilir. Bakhtin'in *karnaval* gülüşü/kahkahası olarak adlandırdığı bu gülüş korkuyu öldüren gülüştür. Korku olmadığında ortada herhangi bir inanç kalmaz. *Karnaval* gülüşü değişimin, karşı çıkışın, sıradan olanla ayrıcalıklı olanın birleştirildiği bir eylemdir. Bir kişi, düşünce, akım veya herhangi bir şeyi tek başına simgeleyen herhangi bir kabulü yıkan diyalogların temelinde *karnaval* gülüşü vardır.

Tam gözlerini kapatıp çöp kutusunda bulduğu küflenmiş patatesi yemeye hazırlanırken Lenny'nin onu yemek istemezsin diyen sesini duyar. Lenny ıvır zıvırla dolu hırpalanmış bir bebek arabasını iterek sahneye gelir. Lenny 9 aylık hamiledir. Kocaman göbeği, şişmiş göğüsleri vardır ve Marisol bu dönüş karşısında şaşkına döner. Çöp yığınının içindeki her şey ölümcüldür çünkü duvarın diğer tarafındaki restoranın sahibi olan adam, evsizlerin yığını karıştırmamasından rahatsız olduğu için fare zehri koyar. Lenny Marisol'e yemesi için nesli tükenmiş bir elma uzatır ancak elmanın tadı tuzludur ve Marisol bir ısırık aldıktan sonra tükürür. Lenny bebeğin Marisol'den olduğunu, günlerce onu düşünerek büyüdüğünü iddia ederken Marisol bunun imkansız olduğunu ve normal olarak erkeklerin hamile kalamayacağını Lenny'nin bir ucube olduğunu iddia eder.

Lenny: Ben ucube değilim. Her erkek bu deneyimi yaşamalı. Daha az savaş olurdu. Bu güç. Bu enerjidir. Genişleyen rahmimi koruyorum. Yeni organlarıma tapıyorum. Yiyecek ve içecek gönderen şiddetli kan dolaşımı. İleri geri... İki kalp arasında bir vücut. İki yükselen kalp. Bu bir devrim (Rivera, 1997, s. 59).

Lenny'nin bir erkek olarak hamile bir şekilde sahneye çıkması izleyicide zaten bozulmuş olan normallik algısını tekrar sarsmaktadır. Bronx sokakları şimdi de dokuz aylık hamile ve göğüsleri şişmiş bir erkeğin suyunun gelip pantolonunun ıslanarak doğum yapmasına şahitlik eder ki bütün bu anormallik içinde Lenny'nin tek düşündüğü henüz göğüslerine süt gelmemiş olduğu için bebeğinin şu anda doğmaması gerektiğidir. Bebek ölü doğar. Ölü olarak bir erkekten doğan bu bebek türlerin heteronormatif özelliklerinin ortadan kalktığını

gösterir. İnsan, hayvan, nesne sınırlarının silinmesiyle grotesk beden özelliği gösterir. Ölü bebeği Brooklyn’de kaldırıma benzeyen bir yere götürürler, burası bir mezarlıktır ve şehirde yaşayan herkes bunu bilir. Yöneticiler halkın nasıl yaşadığını bilirler ve kaldırım levhasının altında bir kazma, numaralandırılmış tahta tabutlar vardır.

Lenny: Bunlar sokakta doğan bebekler. Alacakaranlık saatinin vücutlarında asla sıcak battaniye hissetmeyen küçük kızları. Annelerinin kutsal sütünü asla içmediler. Kanlarında kola bulunan küçük oğlanlar. Sokakta ölen bebeklerin dinlenmeye götürüldüğü yer burasıdır. Hiç duymadın mı? (Rivera, 1997, s. 61).

Lenny yediği iğrenç, anormal ve sıradışı şeylerle ve yaşadığı hamilelikle grotesk bedene odaklanmayı sağlar. Üzerinde durulan uzuvlar cinsel uzuvlar ve büyük memeleridir. Ayrıca hemoroidine vurgu yaparak yine bedeninin alt uzuvları üzerinde durur. Bütün bunlar Bakhtin’in ortaya koyduğu grotesk bedeninin dışbükeylikleridir. Bedendeki dışbükeylikler ve deliklerin ifade ettiği şey beden ile dünya ve beden ile beden arasındaki sınırların aşılmasıdır çünkü bu sınırların ortadan kaldırılması bu bölgelerde içeriden dışarıya ya da dışarıdan içeriye şeklinde gerçekleşir. Grotesk bedene ait en önemli nokta doğurucu özelliğidir ki bu özellik anormal ve absürt bir şekilde erkek bedeninin hamileliği üzerinden verilirken aynı zamanda her erkeğin bunu deneyimlemesiyle savaşların biteceği düşüncesi bir eleştiri niteliğindedir. “*Grotesk imgenin maddi bedensel altyapısı son derece olumlu bir nitelik taşır. Bu ilke zafer kazanır çünkü nihai sonuç hep bolluk, artıştır*” (Bahtin M., 2020, s. 80). Grotesk beden ancak bir şeyleri alarak ya da vererek ve böylece doğum, ölüm, değişim, yok oluş ve yenilenmeyi sağlayarak varlığını sürdürür. Groteskte bolluğu ve üretkenliği meydana getiren şey ise yemek ve içmektir. Oyunda hayatın durması ve ölümlerin gerçekleşmesinin bir nedeni de dünyada artık tuz olmayan birşeyin olmamasıdır, insanların beslenmesi durmuştur ve insanlar çöplerden yiyecek arayıp sigara izmaritleri, eski süt kutuları, kedi maması, açık ayakkabı bağcığı ve hatta hamam böceği bile yiyebilir hale gelmiştir. (Rivera, 1997, s. 57)

Marisol’de grotesk bir bedensellik üzerinden incelemeye en uygun karakter Lenny’dir. Lenny’nin hamileliği, memelerinin büyümesi ve çocuk doğurması grotesk bedendeki çarpıklıkları, eksiklikleri ve bozuklukları gösterir. “*Alışılmışın dışında bir yapıya sahip olan bu beden gülmenin sebebi olabilir. Özellikle bazı biçim bozukluklarının kimi durumlarda gülmeye yol açmak gibi hazin bir ayrıcalığa sahip olduğu şüphe götürmez*” (Bergson, 2019, s. 17). *Karnavalesk* içerisinde grotesk beden klasik düşüncelere ve yerleşik hale gelmiş güzellik tanımlamalarına ve bilincine terstir. Lenny’nin çarpık ve anormal bedeni toplumun ideal beden algısının dışında kalır. Grotesk beden *karnaval* uzamında

komik olana hizmet etse de Lenny için bedeni kutsaldır ve bu hamilelik durumu devrim niteliğindedir. Grotesk bedene yüklenen komik ifadesi komedi unsuru algısı yaratsa da aslında güldürüden ziyade bir alaya alma ve ters yüz etme aracıdır. Grotesk bedenin insan bedenini böyle alçaltması temel manada bir küçük düşürme, tacin alınması ve yıkım demektir. Lenny'nin hamileliği, bebeklerin ölümü, dünyadaki bütün yiyeceklerin tuza dönüşmesi, çöp yığınlarına evsizlerin karıştırmaması için konulan fare zehri *Marisol*'ü, kutsallığın gerçeklik bilincini elinden alarak dünyevileştiren ve günlük hayatın sıradanlığını parodi yoluyla saygısız ve absürt bir hale sokan *karnavalesk* bir oyun haline getirir.

Marisol mezarlıkta kaldırıma kazınmış isimleri ve ölüm tarihlerini okurken artık dayanamaz. Çocuk mezarlığında tepki veremez ve dünyanın sonunun geldiğini düşünür. Lenny'nin yanında sahnede uzanır ve uykuya daldığında sahneye dazlaklar girer dazlaklardan birinin üzerine ışık geldiğinde onun June olduğunu farkına varılır.

June (Marisol'ü göstererek): Şu kahrolası şeye, şu israfa, şu kahrolası parazite bakın. Tanrım bundan çok sıkıldım. (...) Hastalıklardan bıktım. Uyuşturucudan bıktım. Evsizlikten bıktım. Sınır bebeklerinden bıktım. Koyu tenden bıktım. Şu şefkat olayından bıktım. (...)

Marisol: Kes şu boku seni kahrolası Nazi! (Rivera, 1997, s. 63).

Aralarındaki tartışma ve itiş kakıştan sonra June bir noktada Marisol'ün temasıyla hafızasını uyandırmaya başlar. Burası June'un kırılma anıdır, yavaş yavaş kendi gibi olmaya başlar. Bu sırada *The Woman With Furs* ortaya çıkar ve şöyle söyler: “Üzgünüm Marisol burada devrime ihtiyacımız yok. Bir çırpıda ayaklanma yaşayamayız. Burada gösteri yok. Broşür asmak yok. Milislerin tüfeklerine papatya sokmak yok” (Rivera, 1997, s. 66). Elindeki uziyle Marisol'ü havaya uçurur ve binlerce mermi yağdırarak parçalara ayırır. *Marisol*'ün *karnavalesk* ortamında bütün karakterlerin özgürce konuşma ortamı vardır. Çok sesli ve çok dilli bir yapıda olan *Marisol* herkesin fikirlerini ve Marisol'ün Tanrıya karşı güven ve güvensizliğini açıkça dile getirmesi *karnavalesk* bir uzam yaratır. June'un söylemlerinde görülen eleştiri içerisindeki coşku ve anormallik ise onun karakterinin *karnavalesk* yansımasıdır. Aynı zamanda İngilizce yazılmış oyun içerisinde diyaloglarda karakterlerin ikinci bir dil kullanması özellikle de köken bakımından sahip olduğu dili yansıtmayı oyunda *ikililik (doubleness)* ortaya çıkarır. “Oyun yazarlarının diller arasında yaptığı geçişler karakterlerin siyasi ve sosyal tutumlara karşı yaşadığı asimilasyonun uzantısının bir göstergesi olarak ve kimliklerinin ikililiğinin bir yansıması olarak görülür” (Bigsby, 2000, s. 360).

Marisol'un gökyüzündeki savaşları dünyevileştirmesi, gökyüzündeki savaşı kendisine atfederek yeryüzüne indirmesi bir küçültmedir ki bu grotesk gerçekliğin sanatsal gerekliliğidir. *The Woman With Furs*'ın Marisol'un başkaldırısına izin vermeyerek onu öldürmesi, June'un serseri gördüğü kişileri yakması ve şehri küle çevirmesi karakterlerin kendilerine yarattıkları özgürlük alanını göstererek *karnavalesk* bir uzama işaret eder. Oyunda her an karşılaşılan eşik noktaları, krizlerin, değişimlerin, yok oluşların ve beklenmeyen kader dönüşümlerinin olduğu anlardır. *Karnaval* meydanında nasıl kurallar ve yasaklar kaldırılıyorsa *Marisol*'de de herhangi bir yasak yoktur. Karakterlerin kullandığı saldırgan, saygısız ve argo ifadeler oyunun *karnavalesk* bağlamını izleyiciye/okuyucuya hissettirir. Marisol'un dünyanın kendileri için yaratıldığını söylemesi ancak oyun boyunca dünyanın tepetaklak olması dini metinlere yapılan parodik bir göndermedir. Oyunda *karnavalesk*, kutsal olanı alçaltıp dünyevi düzeye indirgeyerek sınır tanımaz bir saldırganlık gösterir.

Marisol ölüm anında şu şekilde konuşur: “*Anında öldürüldüm. Küçük yanan kurşun meteorlar bedenime giriyor. Kan hücrelerim o mermileri uzaya sürüyor. Ruhum samanyolu okyanuslarında ışık hızında dalgalanıyor. Ölüm anında görünmez savaşı görüyorum*” (Rivera, 1997, s. 67). Binlerce yıllık savaş bir anda geçer. Yeni ve korkunç savaş biçimleri, canavarca silahlar, hayal edilemeyen terör türlerinin saniyenin milyarda biri kadar sürede yaratılıp yok edildiğinden bahsedilir. Burada Tanrının dünyada yaptıklarına karşı bir eleştiri söz konusudur. Sahnedeki ışık meleği ortaya çıkarır. Pis yıpranmış bir üniforma giymiştir. Devasa muhteşem savaş kanatları olan melek savaşta çok yıpranmıştır. Elinde bir uzi makineli tüfeği vardır ve havayı ateş eder.

Son savaşın ilk hücumlarında üçyüz milyon güzel melek ölür. Okyanuslar isyancı kaniyle tuzlu. Ölmekte olan gökten şimşek gibi melek düşer. İsyancılar tam bir geri çekilme halindedir. Kaos, kan ve ateş vardır. Ambulanslar var ve cennetin askerleri çılglık atıyor. Savaşıyor ve güzellikte ölüyor güzellik içinde. Görünüşe göre devrim mahvoldu (Rivera, 1997, s. 67).

Bu sırada sahnede yalnız bir evsiz öfkeyle gökyüzüne taş attığı gösterilir. Evsiz kişiye Lenny ve June eşlik eder. Savaşın yok ettiği ve dünyadan silinmek üzere olan bir toplumun başkaldırısının metoforu olan *Marisol*, toplumun gergin ve tehlikeli atmosferini *karnavalesk* bağlamda gösterir.

Marisol'de oyun perdesi kapanırken dünyanın masumları sanki tek bir beden, tek bir zihin gibi taşlar, sopalar ve çılgınlıklarla bulabilecekleri herşeyle sokaklara çıkarlar. Hoşnutsuzluklarını bunak gökyüzüne iletirler ve meleklerin paramparça kanatlarına ateş ederler. Dünyanın ve kendilerinin içinde buldukları koşullara

isyan eden insanların artık savaşa dur demek için gökyüzüne yönelerek isyan etmeleri oyunda şu şekilde açıklanır:

Milyonlarca yoksul, evsiz, barışçıl, sessiz, öfkeli insan daha önce hiçbir türün savaşmadığı kadar savaşıyor. Dünyevi gürültüden ilham alan isyancılar ilerliyor. Yeni fikirler gökleri parçalıyor. Yeni güçler oluşturuldu. Yeni mucizeler yasaya imza attı. Yeni tarihin ilk günü (çok çok uzakta gökyüzünde küçük bir ay belirir) (Rivera, 1997, s. 68).

Melek, silahsız ve kanatsız bir şekilde elinde altın tacı tutarken görülür. Marisol ona bakarken melek tacı izleyiciye uzatır. Tacı bu şekilde izleyiciye uzatması, seyiciyi oyuna katarken, izleyici şu anda ve burada olmayı hissetmeye davet eder. Oyunun sonunda herkes birleşmiştir. Toplu bir şekilde oyunda geçtiği üzere daha önce hiçbir türün yapmadığı bir isyan başlatırlar. Bakıldığında komik gibi görünse de herkesin ellerindeki taşları gökyüzüne atarak Tanrıya ve gökyüzündeki savaşa karşı gelmesi *karnavalın* kapsayıcı ve birleştirici yönünü gösterir. *Karnaval* dünyası bir bakımdan kaotik ve herhangi bir şeyin tek bir şey olduğu ve sınırlarının olduğunu kabul etmeyen dünyadır. Dünyanın ve toplumun monolojik yapısını sarsarak yeniliğe açık, tüm düzeni altüst eden, toplum içerisinde normal ve uyumlu olma kaygısından uzak tuhaflığın doğal düzenmiş gibi görülerek düzenin reddedildiği çok sesli ve çok boyutlu bir dünyayı *karnavalesk* içerisinde keşfetmek okuyucuya/izleyiciye yeni devrimci bir ruh katar. *Marisol*'de perde kapanırken gökyüzünde görülen küçük ay ise oyun süresince ortadan kaybolan ve ruhları Tanrıya taşıyan ayın görevini bitirdiğini, yüce ve ciddi olanın artık yerini yeni tacın sahiplerine bıraktığını gösterir.

SONUÇ

Edebiyat ve felsefe kuramcısı Mikhail Bakhtin'in *karnaval kuramı* ve kuramı oluşturan kavramlarını çağdaş ve alternatif tiyatro yazarlarından biri olan Jose Rivera'nın *Marisol* adlı oyununda uygulanmıştır. Bakhtin'in Ortaçağ'a dayanan *karnaval* teorisi Ortaçağ'ın kuralcı ve yerleşik uzamından *karnavalın* özgür ve her türlü imkanı içeren *karnaval* zamanı arasındaki farkı gösterir. Bakhtin *karnavalı* normalin sınırlarını aşmak, topluma özgürlük sunmak ve heterojen yapıda eşitlik içinde bir ortam yaratmak olarak temellendirir. Söylemin halk kültürünün içerisinde var olduğunu savunan Bakhtin *karnaval* dilinin metin diline geçtiğini gösterir. *Karnavala* ait yaşam ve bakış açısının romanın temelini oluşturduğunu ortaya koyan Bakhtin romanı *karnavalesk* bir tür olarak ele alırken *Marisol* gibi bir tiyatro metni üzerinde uygulanması metne farklı bir bakış getirir. *Karnavalesk* edebi metinlerde değişim, dönüşüm, samimiyet, özgürlük, karakterler arasındaki yeni ikili ilişkiler ve diyaloglar, kutsallığın

sıradanlaştırılması, semavi olanın dünyevileştirilmesi, çift seslilik, toplumsal kuralların ve ahlaki değerlerin ters-yüz edilmesi ve tezatlıkların gösterilmesi gibi öğelerle görülür. *Marisol karnavalesk* bağlamda incelenmesiyle bütün bu öğeleri içererek açık bir şekilde *karnavalesk* uzamı içerisinde yer alır. *Marisol* kendi döneminin sosyal, politik ve kültürel temellerini, tek sesliliğini, ciddiyetini, toplumsal ahlak değerlerini, dünyevi ve semavi otoriteleri, dar bakış açılarını ve resmiyeti eleştirerek çok sesli, heterojen, diyalojik, özgür ve merkezi olanın dışında farklı bakış açıları yaratmaktadır. Rivera yarattığı karakterlerle çok sesli bir başkaldırı ortaya koyar ve grotesk bedeni bütün özellikleriyle oyunlarında işler böylece *Marisol* normalin, sınırların, düzenin ötesinde bir oyun olarak bir başkaldırı ve eleştiri olarak *karnavalesk* uzamın içerisinde görülür.

Sonuç olarak, bu çalışmada Mikhail Bakhtin'in *karnavalesk* üzerindeki düşüncelerinin temelleri ve bu temeller içinde ortaya koyduğu, edebiyat çalışmaları için önemli olabilecek ve *karnavaleski* anlayabilmek için ihtiyaç duyulabilecek kavramlar incelenmiştir. Bunu yaparken yalnızca teorik olarak görülmemesi adına Amerikan edebiyatına alternatif sesler getiren çağdaş tiyatro yazarı Jose Rivera'nın *Marisol* oyunu üzerinden incelemeler yapılmıştır. Kabul görmüş tüm bilinenleri alt üst eden ve yıkarak yeniden inşa eden *Marisol* ile Rivera, *karnavalesk* içerisinde incelenebilecek bir oyun yaratmıştır.

*Çalışma tezden üretilmiştir.

KAYNAKÇA

- Aras, D. (2021). *"Theatrical 'Marvelous', Marisol by José Rivera". Contemporary Prospects and Tendencies in Language, Literature, and Culture* (s. 286). içinde Erzurum: atayayinevi.
- Auslander, P. (2008). *Theory For Performance Studies*. London, New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Bakhtin, M. (1984). *Problems of Dostoevsky's Poetics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bakhtin, M. (1984). *Rabelais and His World*. Bloomington: Indiana University Press.
- Bakhtin, M. (1981). *The Dialogical Imagination*. (M. Holquist, Dü., & M. H. Caryl Emerson, Çev.) Austin: University of Texas Press.
- Bakhtin, M. M. (1981). *The Dialogic Imagination*. (M. Holquist, Dü., & M. H. Caryl Emerson, Çev.) Austin: University of Texas Press.
- Bergson, H. (2019). *Gülme*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Beşe, A. (2007). *Amerikan Tiyatrosunda Aile ve Başarı Düşü: Arthur Miller - Edward Albee*. Ankara: De Ki Basım Yayım.

- Beşe, A. (2013). "1960 Amerikan Tiyatro Grupları ve Postmodern Sahne Dili". *HUMANITAS*(1), 52.
- Bigsby, C. W. (2000). *Modern American Drama*. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Blatanis, K. (2016). The Politics of Violence and the Mediatization of Urban Spaces on Stage: Anne Deave Smith's *Twilight*: Los Angeles, 1992 and José Rivera's *Marisol*. *Synthesis: an Anglophone Journal of Comparative Literary Studies*, 101.
- Hegerfeldt, A. C. (2005). *Lies that Tell the Truth: Magic Realism Seen through Contemporary Fiction from Britain*. Radopi.
- İskandinav Mitolojisi – Yarattığı, Tanrılar ve Ragnarok. (2022, Ağustos 5). Tarihli Sanat: <https://www.tarihli-sanat.com/iskandinav-mitolojisi/> adresinden alındı
- Koepping, K.-P. (1985, February 3). Absurdity and Hidden Truth: Cunning Intelligence and Grotesque Body Images as Manifestations of the Trickster. *History of Religions*.
- Landau, T. (1997). Foreword. J. Rivera içinde, *Marisol* (s. XIII). New York: Theatre Communications Group.
- Lübker, H. (2012). The Method of In-between in the Grotesque and the Works of Leif Lage. *Continent*.
- McCormick, T. E. (1984). Multiculturalism: Some Principles and Issues. *Theory Into Practice*, 23(2), 93–97. <http://www.jstor.org/stable/1476436>
- Oxford Advanced Learner's Dictionary*. (2022, 07 05). <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/angel#:~:text=a%20spirit%20who%20is%20believed,message%20or%20perform%20a%20task>. adresinden alındı
- Rivera, J. (1997). *Marisol and Other Plays*. New York: Theatre Communication Group.
- Rivera, J. (2022, 06 28). *Diving into Marisol*. trinityrep: <https://www.trinityrep.com/diving-into-marisol/#:~:text=Marisol%20by%20Jos%C3%A9%20Rivera%20is,obeying%20its%20own%20wild%20logic>. adresinden alındı
- Trevor Boffone, T. M. (2019). *Encuentro: Latinx Performance for the New American Theater*. Northwestern University Press.
- Türk Dil Kurumu*. (2022, 07 05). <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alındı
- Westgate, J. C. (2007). Toward a Rhetoric of Sociospatial Theatre José Rivera's "Marisol". *Theatre Journal*, 21.

ISBN: 978-625-6971-83-7

BÖLÜM 30

SOSYAL KORUMA VE GÖÇ: GÖÇMENLERE YÖNELİK SOSYAL KORUMA POLİTİKALARI

Dr. Yaşar TINAR¹

GİRİŞ

Son yirmi yılda gittikçe artan uluslararası göç, menşe ülkelerin dışındaki insanlara sunulan sosyal haklar ve sosyal koruma konusundaki tartışmayı yeniden gündeme getirmiştir. Her türden uluslararası göç, yirminci yüzyılın ortalarından bu yana önemli ölçüde artmıştır. Göç olgusu hem gönderen hem de alan ülkeler için siyasi, ekonomik ve sosyal sonuçları olan küreselleşmenin önemli bir unsuru haline gelmiştir. Genel olarak, uluslararası göçmen sayısı son 50 yılda artmıştır. Birleşmiş Milletler'e (BM) göre, 2005 yılında dünya nüfusunun yaklaşık % 3'ü tahmini 191 milyon insan- doğduğu ülke dışında yaşıyor ve çalışıyordu (UN, 2006). Buna karşılık 2020 yılında bu sayı tahmini 281 milyon insana ulaşmıştır (IOM, 2022). Bu önemli ve artan göç akışları, uluslararası arenada göçmenler için sosyal koruma ile ilgili soruları gündeme getirmektedir.

Sosyal koruma, yaşa, sağlık durumuna ve bunların resmi işgücü piyasasıyla ilişkilerine göre farklılık gösteren, savunmasız ve yoksul gruplara odaklanan, bir kavramdır. Bu çerçevede göçmenlerin düzensiz yaşamlarından dolayı karşılaştıkları riskleri yeterince yönetebilmeleri için sosyal korumaya ihtiyaçları vardır. Göçmenler, ülkeler arası geçiş yaptıklarından dolayı gittikleri ülkede belirli veya belirsiz güvenlik açıkları yaratırlar. Ancak göçmenler gittikleri ülkelerde resmi olarak düzenlenmiş işgücü piyasaları ve sosyal koruma sistemleri arasında hareket ederler. Yeni gelen göçmenler, kendi ev halkından uzakta oldukları ve önemlisi resmi sosyal ağlara ve güvenlik ağlarına erişemedikleri için özellikle savunmasız konumdadırlar. Ayrıca göçmenlerin yeni ev sahibi ülkede resmi sosyal korumaya erişimleri genellikle işveren monopsonluğu veya resmi kanallara nasıl başvuracaklarını bilmediklerin dolayı sosyal korumaya erişimleri kısıtlanmaktadır. Aynı zamanda, göçmenler, diğer ülkelerdeki resmi sosyal koruma sistemlerine katkıda bulunmuş olabilir, ancak bu sistemlerden yararlanma hakları, yeni ev sahibi ülkeye varıldığında yok olabilir veya büyük ölçüde azalabilir.

¹ Hazine ve Maliye Bakanlığı, Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü,
ORCID: 0000-0002-2382-4833

Temel tüketim ve hizmetlerle ilgili olarak düşük gelirli hanelerin savunmasızlığını ve riskini azaltmaya yönelik bir gündem olarak sosyal koruma, hem ulusal hem de uluslararası düzeylerde kalkınma söyleminin önemli bir parçası haline gelirken, göçü sosyal koruma çerçeveleri veya politikalarıyla ilişkilendiren çok az literatür bulunmaktadır. Bu çerçevede çalışmada şu sorulara cevap aranmıştır. Göç ve sosyal koruma arasındaki bağlantılar nelerdir? Göç, mevcut sosyal koruma politikalarını nasıl etkiliyor? Ulusal veya uluslararası örgütler veya hükümetler tarafından çıkarılan göç yasaları yeterli midir? Bu yasalar göçmenleri yeterince göç ettiği ülkede koruyabiliyor mu?

Diğer taraftan çalışma içerisinde küreselleşme, göç ve sosyal koruma konularına değinilmiştir. Göçmenler için sosyal korumanın tanımı ve gelişimi ele alınmıştır. Yine göçmenler için sosyal korumanın önemi vurgulanmıştır. Göçmenlerin sosyal korumaya ulaşmadaki zorluklardan bahsedilmiştir. Uluslararası örgütler tarafından çıkarılan ve hayata geçirilen göçmen işçiler ve sosyal koruma ilişkisi araştırılmıştır. Sosyal korumanın göçmen işçiler, mülteciler ve onların ailelerini de kapsayacak şekilde geliştirilmesi incelenmiş ve son olarak ilerici ve diğer sosyal politikalar ve uygulamalara değinilmiştir.

1.Küreselleşme, Göç ve Sosyal Koruma: Kısa Bir Perspektif

Küreselleşme hareketlerinin ivme kazanmasıyla birlikte uluslararası emek hareketliliği artarken, sömürü ve kuralsızlaştırma seviyeleri hızlanmıştır. Devletlerin artan ekonomik ilişkileri neticesinde ülkeler arası karşılıklı bağımlılık ve küreselleşme kabul edilen bir bileşen olmuştur. Göçmen işçiler için yasal korumanın olmaması ve göçmen işçilerin insana yakışır çalışma koşullarının bulunmaması durumu ve göçmen işçiler kendi ülkelerinin dışında herhangi bir ülkede çalışmak zorunda kaldıkları için ülkeler arasında “*rekabet gücünü korumanın*” araçları olarak çekiciliğini arttırmıştır. Özellikle düzensiz göçmenler oldukça savunmasızdırlar. Çünkü tutuklanma ve sınır dışı edilme tehditleri, sendikalara üye olamamaları ve tehlikeli çalışma koşullarına maruz kaldıkları bilinmektedir. (Gençler, 2021:94).

Bu süreçte yaşanan krizlerin küresel nüfus hareketleri üzerindeki etkilerini belirlemek daha zor olmuştur. İşçi hareketliliği, geniş sosyal, kültürel ve ekonomik yansımaları olan, önemi giderek artan bir olgudur. Gezici işgücü için özellikle önemli olan bir alan, tarihsel olarak yurt içi kapsam için tasarlanmış olan ancak şimdi artan uluslararasılaşma ile mücadele etmek zorunda olan sosyal güvenlik hizmetleridir. Mobil işgücünü daha iyi destekleyen sosyal güvenlik için en iyi tasarım uygulamaları üzerinde yeniden düşünülmelidir (Pasadilla and Abella, 2012:2). Bununla birlikte, yakın tarihli bir ILO araştırmasının da belirttiği gibi, elde edilen veriler, dünyanın birçok yerinde göç baskılarının muhtemelen

kötüleştigiine işaret ediyor. Küreselleşmenin ayrılmaz bir parçası olan süreçler, modernleşmenin ve kapitalist gelişmenin yıkıcı etkilerini yoğunlaştırmıştır. Pek çok gelişmekte olan ülke, sürekli yoksulluk, artan işsizlik, geleneksel ticaret kalıplarının kaybı ve “büyüyen ekonomik kriz” olarak adlandırılan durumla bağlantılı ciddi sosyal ve ekonomik sorunlarla karşı karşıyadır (Stalker, 2000:7). Hem küresel nüfus hem de küresel göçmen stoğundaki büyüme tahminleri, önümüzdeki on yıllarda da devam etmesi muhtemel önemli bölgesel ve yerel farklılıkları maskeliyor. Örneğin, önümüzdeki 40 yıldaki nüfus artışının yaklaşık %98'inin az gelişmiş bölgelerde, özellikle Sahra-altı Afrika ve Güney Asya'da yoğunlaşacağı tahmin edilmektedir (Black et al, 2008:11).

Mevcut küresel bağlamda, birçok göçmen işçi ve özellikle de kadın ve düzensiz işçiler, sosyal güvenlik ve diğer sosyal koruma programları kapsamında değildir (Ginneken, 2013:74). Yakın tarihli ILO raporuna (2021) göre, sosyal koruma temel bir sosyal haktır (ILO, 2021:4). Bununla birlikte, dünya çapında milyonlarca göçmen, yaşam fırsatlarının ve refahın gerçekleştirilmesini engelleyebilecek sosyal risklerle başa çıkmada çeşitli yasal ve pratik zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır (Barglowski and Bonfert, 2023:74). Dünya çapındaki 258 milyon göçmenden 164 milyon göçmen işçi, ayrıca anavatanlarının ekonomilerine katkı sağlasa da, bu işçiler genellikle sosyal koruma kapsamı dışında tutulmaktadır. Tüm yaşamları boyunca tek bir ülkede çalışan vatandaşlarla karşılaştırıldığında göçmen işçiler, sosyal koruma yardımlarına erişimde önemli yasal ve pratik engellerle karşılaşmaktadır. Göçmenlerin statüleri veya uyrukları ya da çalışma ve ikamet sürelerinin yetersiz olması nedeniyle sosyal güvenliğe erişimleri reddedilebilir veya sınırlı erişimleri olabilir. Ayrıca, ikili veya çok taraflı anlaşmaların bulunmaması, göçmen işçilerin kazandıkları menfaatleri ve menfaatleri edinme sürecinde sürdürmelerini engelleyebilir (ILO, 2023).

Göç akışları, uluslararası göçmenler için sosyal koruma ile ilgili sorunları gündeme getirmektedir. Göçmenlerin atipik yaşam döngüsü, risklerini yeterince yönetebilmelerini sağlamak için sosyal koruma için özel hükümler gerektirir (Şenkal, 2021:41). Göçmen işçiler genellikle ortak bir özelliği paylaşırlar. Göçmen işçiler, ev sahibi nüfustan daha az haklara sahip olduklarından dolayı ekonomik, sosyal, medeni, siyasi ve kültürel hakların tümüne sahip olmadıkları algısına tabidirler (Sabates-Wheeler and Koettl, 2010:120). Yurttaşlığın başka pek çok yönü olmasına rağmen, göçmenler için birincil önemi, onların bir bölgeye ve bu topraklar içindeki haklara erişmelerini sağlama derecesidir (Bloom and Feldman, 2011:36).

Emek göçüne ilişkin mevcut uygulamalar, devletler, sosyal ortaklar ve sivil toplum için temel politika ikilemlerini temsil etmektedir. Pek çok devlet, göçmen işçilerin yasal girişine giderek daha katı engeller koymaktadır, ancak her şeye

rağmen, kayıt dışı olarak bir ülkeye giriş yapan göçmenlerin düşük ücretli işlerde ve kayıt dışı bir şekilde çalıştığı veya çalıştırıldığı görülmektedir. Düzensiz işçi çalıştıran sektörler genellikle asgari güvenlik, sağlık ve “insana yakışır iş” ortamını sağlayamamaktadır. Yasal düzenlemenin olmaması, düzensiz göçmen işçilerin standart altı koşullarda istihdamını pekiştiriyor, sermaye ve istihdamın kayıtlı ekonomik faaliyetten kayıt dışı ekonomik faaliyete kaydırılmasına sebep olmaktadır (Patrick and Taran, 2013:2). Bu nedenle, sosyal koruma sistemleri, farklı göçmen gruplarının refahını ve sosyal statüsünü artırmaya ve temel sosyal riskleri ve kırılganlıkları hafifletmeye önemli ölçüde katkıda bulunan sosyal güvenlik düzenlemelerini refah düzenlemelerinin vazgeçilmez unsurları olarak kabul etmeli ve güçlendirmelidir (Aybas ve Saripek, 2021:116-117).

2.Göçmenler için Sosyal koruma Çerçevesi: Tanımlar ve Gelişim

Uluslararası göç, küreselleşen işgücü piyasaları için artan çalışma taleplerine yanıt verirken, göçmenler ve aileleri için sosyal güvenlik kapsamı açısından önemli zorluklar oluşturmaktadır. Göçmenler yukarıda da ifade edildiği gibi düşük sosyal koruma riski altındadır. Çünkü hangi hizmet ve malların en uygun olduğu, bunların nasıl ve kim tarafından sağlanması gerektiği genellikle belirsizdir (Barglowski and Bonfert, 2023:74). Tüm yaşamları boyunca tek bir ülkede çalışan vatandaşlarla karşılaştırıldığında, göçmenler sosyal güvenlik haklarını kullanmada büyük zorluklarla karşılaşılıyorlar. Erişimleri, haklarının ve devletin yükümlülüklerinin bilinmemesi nedeniyle daha da kısıtlanabilir. Çünkü göç, hem bir sosyal koruma stratejisi hem de belirli sosyal koruma araçları gerektiren kırılganlıklara yol açan bir süreçtir.

Sosyal koruma, kırılganlıkları azaltmayı ve bireylerin, hanelerin ve toplulukların ekonomik risklerini yönetmeyi amaçlamaktadır. Sosyal koruma, bireyleri, hane halklarını ve toplulukları riskleri ve zafiyetleri önleme, azaltma ve üstlenme çabalarını destekleyen ve marjinalleşenlerin sosyal statüsünü ve haklarını geliştiren müdahaleleri ve girişimleri içerir. Ayrıca sosyal koruma, kapitalist ekonomilerde istihdam, sağlık ve eğitim gibi alanlarda ortaya çıkan ve 1952 tarihli Birleşmiş Milletler Sosyal Güvenlik Sözleşmesi'nde tanımlanan yaşam fırsatlarının gerçekleşmesini engelleyebilecek sosyal risklerle başa çıkmak için tasarlanmış stratejileri ifade eder (Faist vd., 2015:195).

Uluslararası göçmenler için sosyal koruma dört bileşenden oluşmaktadır: (i) ev sahibi ve köken ülkelerinde sosyal güvenlik ve sosyal hizmetler gibi resmi sosyal korumaya erişim; (ii) ev sahibi ve menşe ülkeler arasında hak kazanılmakta olan sosyal güvenlik haklarının veya haklarının taşınabilirliği; (iii) ev sahibi ülkelerdeki göçmenler için işgücü piyasası koşulları ve menşe ülkedeki

göçmenler için işe alım süreci ve (iv) göçmenleri ve onların aile üyelerini desteklemek için gayri resmi ağlara erişimdir (ILO, 2021: 26-39).

İlk olarak, resmi sosyal koruma ve sosyal hizmetlere erişim, göçmenler için savunmasızlık seviyelerini etkilediği için çok önemlidir. Bu, sağlık hizmetlerine erişim, yaşlılık ve maluliyet tazminatı gibi uzun vadeli sosyal güvenlik faydaları ve sosyal yardım, annelik ve işsizlik ödeneği, aile ve konut ödenekleri, kamu konutları ve eğitim gibi kısa vadeli faydaları kapsamaktadır. Göçmenler genellikle bu hizmetlerden tam olarak yararlanamamaktadır.

İkincisi, sosyal güvenlik haklarının taşınabilirliği, finansal kayıplardan kaçınmak için göçmenler için önemli olmakla birlikte, sosyal güvenlik kurumlarına aktüeryal adalet ile ilgili kaygılar dışında önemlidir. Sosyal güvenlik haklarının taşınabilirliği, kazanılmış sosyal güvenlik haklarını veya vatandaşlıktan ve ikamet edilen ülkeden bağımsız olarak elde edilen, korunan ve transfer edilen bir hakkı ifade etmektedir (Cruz, 2004:4).

Sosyal koruma, 1990'larda ekonomik krizler ve yapısal uyum politikalarına geçişin bir sonucu olarak Latin Amerika'da yoksulluğu ve kırılganlığı ele almak için kullanılan bir politika çerçevesi olarak ortaya çıkmıştır. Hemen hemen tüm Latin Amerika devletleri, o zamandan beri, esas olarak yoksulluğu azaltmaya yönelik farklı türde sosyal koruma stratejileri tasarlamıştır (Barrientos, 2010:3). Barrientos (2010) riskleri hafifletmeye, ihtiyaçları karşılamaya veya yetki ve haklarla ilgili olup olmamalarına bağlı olarak üç tür politika stratejisi tanımlar. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi, “insan hakları yükümlülüklerinin, yalnızca ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan en azından asgari düzeyde yararlanılmasını sağlamak olan sosyal koruma programlarının nihai sonucuyla değil, aynı zamanda bu tür programların tasarlandığı ve uygulandığı süreçle de ilgili olduğunu” vurgulamaktadır (Barrientos, 2010:3).

Günümüzde gittikçe artan sayıda insan daha iyi yaşam ve istihdam fırsatları arayışıyla sınırları aşmaktadır. Bugün tahminen 281 milyon insan kendi ülkelerinin dışında yaşıyor (Emek ve Gül, 2023). Uluslararası göç, küreselleşen işgücü piyasalarında artan işgücü talebine yanıt verirken, göçmenler ve aileleri için sosyal güvenlik kapsamı açısından önemli zorluklar oluşturmaktadır. “*Toplumun bir üyesi olarak herkesin sosyal güvenlik hakkı olmasına*” rağmen (İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (1948), madde 22), gerçekte, tüm yaşamları boyunca tek bir ülkede çalışan vatandaşlarla karşılaştırıldığında, göçmenler sosyal güvenlik haklarını kullanmada büyük zorluklarla karşılaşmaktadır. Hakları ve yükümlülükleri hakkında bilgi ve farkındalık eksikliği nedeniyle erişimleri daha da kısıtlanabilir (Sabates-Wheeler & Koettl, 2010:120). Aynı zamanda, geçici olarak devamsızlıkları nedeniyle menşee ülkelerindeki sosyal güvenlik yardımlarından yararlanma haklarını kaybedebilirler. Ülkeler arasında koordinasyon mekanizmalarının olmaması,

göçmenlerin sosyal güvenlik programları kapsamında sigorta kapsamına alınmasını engelleyebilir. Ayrıca, ikili ve çok taraflı sosyal güvenlik anlaşmalarının olduğu yerlerde, bunlar çoğunlukla kayıtlı işçileri kapsayacak, göçmen işçileri düzensiz koşullarda ve/veya kayıt dışı ekonomide korumasız bırakacaktır (ILO, 2021a:5).

Sosyal güvenlik temel bir insan hakkıdır. Yine de, dünya çapında 4,1 milyar insanın sağlık hizmetleri de dâhil olmak üzere sosyal korumaya erişimi yoktur. Buna milyonlarca göçmen işçi, mülteci ve aileleri dâhildir. Bu insanlar sosyal korumaya erişim konusunda yasal ve pratik zorluklarla karşılaşılıyor. Bunun sadece göçmenler için değil, gelir güvenliği, yoksulluk, eşitsizlik ve sosyal entegrasyon üzerindeki olumsuz etkileri de dahil olmak üzere tüm toplum için sosyo-ekonomik yansımaları vardır (ILO, 2022).

Yaşlanan nüfus ve işgücü piyasalarının ve ekonomilerin dönüşümü, sosyal yardım ve hizmetlerin kamu tarafından sağlanmasına yönelik zorluklar oluşturmaktadır. Devletler, göçmenlerin sağlık hizmetlerine ve diğer sosyal koruma yardımlarına erişimde karşılaştıkları farklı engelleri ele almak için birbirini dışlamayan farklı politika seçeneklerini tercih edebilir. Bu konuda aşağıdaki önlemler önemlidir: (ILO, 2023).

✓ İlgili ilke ve standartların yerleştirilmesine yönelik ilk adım olarak ilgili ILO Sözleşmelerinin ve Tavsiye Kararlarının onaylanması ve uygulanması.

✓ Sosyal güvenlik koordinasyonunu sağlamak için sosyal güvenlik sözleşmelerinin (ikili/çok taraflı) akdedilmesi ve uygulanması.

✓ Sosyal güvenlik hükümlerinin ikili iş sözleşmelerine veya Mutabakat Zaptı'na dâhil edilmesi.

✓ Muamelede eşitliğin sağlanması veya sosyal korumanın göçmen işçiler ve ailelerini kapsayacak şekilde genişletilmesi için ulusal sosyal koruma tabanlarının oluşturulması da dâhil olmak üzere tek taraflı önlemlerin kabul edilmesi.

✓ Göçmen işçilerin karşılaştığı idari, pratik ve örgütsel engelleri ele alan tamamlayıcı önlemler.

Sosyal ortaklar, yukarıdaki tüm politika seçeneklerinin planlanması, tasarımı ve izlenmesinde aktif olarak yer almalıdır.

3. Göçmenler için sosyal korumaya erişimle ilgili temel sorunlar

Göçmenler için sosyal hizmetlere ve taşınabilir sosyal haklara erişim eksikliği, yalnızca göçmenlerin savunmasızlığına ilişkin endişeleri artırmakla kalmaz, aynı zamanda işgücü piyasalarında ve göç kararlarında çarpıklıklar yaratmaktadır (Sabates-Wheeler and Koettl, 2010:122). 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 22. maddesinde “Toplumun bir üyesi olarak herkesin sosyal güvenlik hakkı vardır” denilmektedir. Bu maddeye göre sosyal koruma ve sosyal politikalar, herkes için sosyal güvenliğin insan hakkına yaraşır şekilde uygulanmasında ve aynı zamanda yoksulluğun ve eşitsizliğin azaltılmasında ve kapsayıcı büyümenin desteklenmesinde kritik bir rol oynamaktadır (ILO, 2014:3). Sosyal Koruma Tabanları Tavsiyesi, 2012 (No. 202), “sosyal güvenliğin, yoksulluğu, eşitsizliği, sosyal dışlanmayı ve sosyal güvensizliği önlemek ve azaltmak, fırsat eşitliğini ve toplumsal cinsiyet ve ırksal eşitliği teşvik etmek ve kayıt dışı istihdamdan kayıtlı istihdama geçişi desteklemek için önemli bir araç olduğunu” kabul etmektedir.

Göçmen işçiler ve aileleri, toplumun birer üyesi olarak tam olarak sosyal güvenlik hakkına sahip olmadıklarından dolayı sosyal korumaya erişimde önemli zorluklarla karşılaşmaktadırlar (Panhuys vd., 2017:1). Yine de sosyal güvenlik programlarını yöneten belirli kısıtlamalar, sağlık koruması da dâhil olmak üzere sosyal güvenlik yardımlarına erişimde göçmen işçilerin karşılaştığı engelleri açıklamaktadır.

Bunlardan birincisi, devletlerin kendi toprakları üzerindeki egemenliğinden kaynaklanan ülkesellik ilkesi, sosyal güvenlik mevzuatının uygulama kapsamını, kanunlaştırıldığı devletin toprakları ile sınırlandırmaktadır (Kulke, 2007:2). Sonuç olarak, göçmen işçiler, varış ülkesinde iş üstlenirken kendi ülkelerinin sosyal koruma planı kapsamında kapsam kaybıyla karşı karşıya kalabilirler. Ayrıca, ülkesellik ilkesi, işçiler sosyal güvenlikle ilgili haklar elde ettikleri devletin topraklarından ayrıldığında, yurtdışındaki yardımların koordinasyonunda sınırlamalara neden olabilir.

İkincisi, tabiiyet ilkesi göçmen işçilerin hedef ülkelerdeki sosyal güvenlik haklarını etkileyebilir. Bazı ülkeler vatandaşlar ve vatandaş olmayanlar arasında muamele eşitliğini kabul etse de, bazı ülkelerde göçmen işçilerin statüleri veya uyrukları ya da çalışma ve ikamet sürelerinin yetersiz olması nedeniyle sosyal güvenliğe erişimleri reddedilmekte veya sınırlı erişimleri bulunmaktadır. Sosyal güvenlik yardımlarına hak kazanmak için ikamet şartı, yalnızca vatandaş olmayanlara uygulanmadığı takdirde, ulusal mevzuata göre izin verilir (Hirose, Nikač & Tamagno, 2011:3).

Üçüncüsü, ikili veya çok taraflı anlaşmaların bulunmaması nedeniyle sosyal güvenlik koordinasyonunun olmaması, göçmen işçilerin başka bir Devlette kazanılmış hakları korumasını engelleyebilir. Bu, hak kazanma sürelerinin önemli

olabileceği uzun vadeli yardımlar (maluliyet, yaşlılık ve ölüm) durumunda özellikle önemlidir (Panhuyss vd., 2017:2).

3.1. Geçiş döngüsü boyunca riskler ve güvenlik açıkları

Farklı göçmen grupları, çeşitli riskler ve savunmasızlıklar ile karşı karşıyadır. Bu yüzden menşe ve varış ülkelerindeki mevcut sosyal koruma politikaları ve programları tarafından dışlanabilirler. Örneğin;

✓ Düşük vasıflı göçmen işçiler, özellikle işle ilgili sosyal sigorta ve yüksek vasıflı işçilere sağlanan çalışma hakları olmak üzere sosyal koruma çerçevelerinin dışında tutulurlar.

✓ Düzensiz göçmenler, girişlerine bir devlet tarafından izin verilmeyen ve kaçak yollarla herhangi bir ülkeye giriş yapan kişilerdir. Diğer taraftan herhangi bir ülkede kalma izinleri sona ermiş veya kimlik kanıtları olmayan belgesiz göçmenler de olabilirler. Bu gruplardaki kişiler düzensiz durumları nedeniyle temel kamu hizmetlerinden yararlanmaktan kaçınmakta ve sıklıkla sosyal koruma sisteminden dışlanmaktadır.

✓ Mülteciler, menşe ülkelerinde veya göç yolculukları sırasında sıklıkla travma veya önemli sosyo-ekonomik engeller yaşayan, özellikle savunmasız kişilerdir.

✓ Sığınmacılar genellikle benzer şekilde savunmasız bir geçmişe sahiptir, ancak henüz mülteci statüsü verilmemiştir, bu nedenle ek menşe ülkelerine zorunlu geri dönüş riskiyle karşı karşıya kalırlar. Bu gruplar içinde, bazı kişiler göç sürecinde ek risklere ve kırılganlıklara maruz kalıyor ve genellikle sosyal korumaya erişimde daha da büyük engellerle karşılaşılıyor. Bunlar, hem refakatli hem de refakatsiz göçmen çocukları ve göçmen kadınları içerir. Bu nedenle, göçle ilgili belirli hassasiyetleri ve ülkelerin bunları sosyal koruma sistemi aracılığıyla nasıl ele almaya çalıştığını araştırırken, ırk ve etnik köken, yoksulluk ve aile yapısı gibi diğer demografik ve politik faktörlerle birleşebilen cinsiyete dayalı ve yaşam döngüsüyle ilgili hassasiyetlere özel dikkat gösterilmesi gerekmektedir (UNICEF, 2021).

3.2. Göçmenler için hak temelli sosyal koruma

Her yaştan, cinsiyetten, milliyetten ve çalışma durumundan insan, 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi tarafından tanınan sosyal korunma hakkına sahiptir. Kalkıştan önce, transit sırasında, uluslararası sınırlarda veya varış noktasında, yasal statüsü ne olursa olsun herkesin bu hakkı vardır. Ancak uygulamada, bunun gerçekleşmesinde yasal ve etkili kapsam arasında bir fark vardır. Yasal kapsam, bir

hakkın ulusal mevzuatta tanınması anlamına gelirken, etkin kapsam, nüfus arasında bir hakkın gerçekten gerçekleşip gerçekleşmediği anlamına gelir (UNİCEF, 2021).

4. ILO Belgelerinde Göçmen İşçiler ve Sosyal Koruma

ILO, 80 yıl önceki başlangıcından bu yana göçmen işçilere yönelik muameleyi ele almaktadır. Göçmenlerin temel haklarını ve onurunu korumak ve onları istihdamda her türlü ayrımcılığa karşı korumak için ayrıntılı standartlar ve tedbirler geliştirmiştir. ILO'nun temel faaliyetleri arasında, mutabık kalınan uluslararası standartlara uygun olarak etkili politikalar ve uygulamalar uygulamak için bileşenlerini desteklemek amacıyla araştırma ve belgeleme, teknik tavsiye, seçenekleri belirleme vb. dâhil olmak üzere standart belirleme ve izleme bulunmaktadır (ILO, 2023).

ILO, 1919'da emekçilerin haklarının iyileştirilmesine ilişkin uluslararası standartların uygulanmasını geliştirmek, genişletmek ve izlemek için kurulmuştur. Görevleri arasında ise oryantasyon süreci, teknik yardım sağlama işlevi ve dünya çapında işçileri, işverenleri ve hükümetleri etkileyen güncel sorunları ele almak vardır. ILO, Birleşmiş Milletler sisteminin uzmanlaşmış bir kuruluşudur; hükümet temsilcilerinin yanı sıra ulusal işveren ve işçi örgütlerinin temsilcilerinin de yer aldığı üçlü yapısı aracılığıyla yönetiminde sivil toplum katılımının da olması bakımından benzersizdir (Patrick and Taran, 2013:3). ILO'nun yetki alanı, kökeninden bu yana, "işçilerin kendi ülkeleri dışındaki ülkelerde istihdam edildiğinde çıkarlarına" atıfta bulunan Philadelphia Bildirgesi'nin girişinde belirtildiği gibi, göçmen işçilerin korunmasını içermektedir. Sosyal güvenlik hakkı, göçmen işçilerin sosyal güvenlik haklarının korunması için yasal bir çerçeve sağlayan birçok ILO Sözleşmesi ve Tavsiye Kararında da yer almaktadır. Daha spesifik olarak, bu sözleşmeler ve tavsiye kararları, vatandaşlar ve vatandaş olmayanlar arasında muamele eşitliği; kazanılmış hakların korunması ve yurt dışında menfaat sağlanması; ilgili mevzuatın belirlenmesi ve iktisap sırasında hakların korunmasıdır (Hirose, Nikač & Tamagno, 2011:3).

Tüm Göçmen İşçilerin ve Ailelerinin Haklarının Korunmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme, 1990 (CMW), göçmen işçilerin ve aile üyelerinin sosyal güvenlik hakları (Madde 27) ve sağlık (Madde 28) ve eğitim (Madde 30) gibi hizmetlere erişim hakları dâhil olmak üzere haklarını düzenler. Bu sözleşme yalnızca 47 (çoğunlukla düşük ve orta gelirli) ülke tarafından onaylanmış olsa da bu, göçmen işçileri diğer insan hakları belgelerinde ayrıntılı olarak açıklanan haklardan mahrum bırakmaz.

Muamelede eşitlik ise, göçmen işçiler için sosyal korumayla ilgili olanlar da dâhil olmak üzere, uluslararası insan hakları belgelerinde ve uluslararası çalışma standartlarında yer alan temel bir ilkedir.

Göçmen işçilerin ve ailelerinin sosyal güvenlik kapsamıyla ilgili olarak karşılaştıkları zorlukların üstesinden gelmek, Philadelphia Bildirgesi'nde (1944) yer aldığı ve 2012 tarihli Sosyal Koruma Tabanları Tavsiye Kararı'nda (No.202) yeniden teyit edildiği üzere, herkes için adil büyüme, sosyal uyum ve insana yakışır iş için en yüksek öncelik olarak kapsam boşluklarını kapatmaya yönelik ILO yetkisinin merkezinde yer alır. ILO'nun sözleşmeleri ve tavsiyeleri, göçmen işçilerin sosyal güvenliğe erişimde karşılaştıkları belirli dezavantajları ele almakla kalmaz aynı zamanda göçmen işçilere yönelik eşit muamele sağlanmasını ve bu uygulamaların genişletilmesine de yardımcı olur.

Sonuç olarak, bu belgeler, ikili ve çok taraflı anlaşmalar yoluyla ülkeler arasında artan sosyal güvenlik koordinasyonu ve sosyal güvenlik haklarının taşınabilirliğini sağlama çağrısında bulunur. Örneğin; Muamelede Eşitlik [Sosyal Güvenlik] Sözleşmesi, 1962 [No.118] , Sosyal Güvenlik Haklarının Korunması Sözleşmesi, 1982 [No.157] ve beraberindeki Tavsiye No. 167).

5. Sosyal Korumayı Göçmen İşçiler, Mülteciler ve Ailelerini de Kapsayarak Genişletmek

Sosyal koruma, çok sayıda uluslararası insan hakları, çalışma ve sosyal güvenlik araçları ve sözleşmelerinde yer aldığı gibi, herkes için temel bir insan hakkıdır. Sosyal koruma sistemleri, sağlık korumasının yanı sıra çocuklar ve aileler, doğum, işsizlik, iş kazası, hastalık, yaşlılık, engellilik, hayatta kalanlar için yardımlar sağlar. Küresel olarak, sosyal koruma sistemleri son yıllarda etkileyici bir büyüme kaydetti ve şu anda neredeyse tüm ülkelerde kuruldu. Özellikle düşük ve orta gelirli ülkelerdeki hükümetler, bu tür şoklardan kaçınmak için kendi başlarına çok az şey yapabilirler, ancak sosyal koruma programlarının kapsamını genişleterek, yenilerini oluşturarak ve özellikle düşük gelirli insanlara ödenen yardımları artırarak etkilerini hafifletmeye çalışabilirler. Örneğin Hindistan'daki Kırsal İstihdam Garanti Programı gibi iş için nakit programları bu açıdan özellikle etkilidir. Yollar, barajlar, tatlı su kaynakları ve kanalizasyon gibi çok ihtiyaç duyulan altyapıların oluşturulmasında etkin rol alarak, böylece işsizlere gelir sağlarlar. Bu sayede dar gelirlilerin geçim kaynaklarını korumakta, programlardan sadece gerçekten ihtiyacı olanların yararlanmasını sağlamakta ve daha fazla insanın yoksulluğa düşmesini önlemektedir. Bundan başka ayrıca Brezilya, Nikaragua, İran ve Endonezya gibi birçok ülke de koşullu ve koşulsuz

sosyal yardım programları konusunda iyi uygulamalar mevcuttur(Burchi and Loewe, 2022:3).

Amilena ve Faist (2008), sosyal koruma programlarına erişilebilirliğin göçmenlerin sosyal riskleri yönetme yaklaşımlarını anlamak için dikkate alınması gereken önemli bir husus olduğunu vurgulamışlardır (Amelina and Faist, 2008:97). Bununla birlikte, göçmen işçiler daha düşük kapsam seviyeleri almaya devam eden önemli bir grup olarak öne çıktığı için, kapsam tüm işçi türlerini kapsayacak şekilde eşit olarak genişlememiştir. Göçmen işçilerin ev sahibi ülkedeki sosyal koruma hükümlerine vatandaşlarla aynı koşullarda erişemedikleri, yurtdışında çalışırken menşe ülkelerindeki yardımlara veya katkı sistemlerine erişemedikleri veya ikamet ettikleri ülkeyi değiştirdikten sonra daha önce elde ettikleri yardımlara veya haklara erişimlerini kayb ettikleri durumlarda bu tür boşlukların ortaya çıkması muhtemeldir (ILO, 2023:17). Örneğin Almanya'da sosyal koruma hizmetleri, doğrudan kamu kurumları ve hükümet tarafından görevlendirilen dış kuruluşlar tarafından sağlanan bir dizi önlemin yanı sıra gönüllü programlar ve kurumsal mekanizmaları içerir (Schnabel, 2020:8).

Bu çerçeveden yola çıkılarak göç, sosyal korumaya iki farklı şekilde bağlanabilir. Bunlardan ilki, göçün, bir sosyal koruma stratejisi olarak görülebilmesidir. İkincisi ise, göç kararının genellikle riski azaltmak ve geçim kaynaklarını güvence altına almak için verilmesidir. Aynı zamanda göç süreci, sosyal koruma gerektiren kırılmalıklara da yol açabilmektedir. Üstelik göçmenler, zamana, mekâna, sosyo-kültürel ve sosyo politik savunmasızlıklarla karşı karşıya gelebilmektedir. Yine göçmenler için göç sürecinin farklı aşamalarında, kaynakta, yolculuk esnasında ve varış yerinde güvenlik açıkları bulunmaktadır.

Göçmenlerin savunmasızlığının belirleyicilerinin incelenmesi, sosyal koruma politikalarının sadece iyileştirici perspektiflerden ziyade yapısal, uzun vadeli perspektifleri içerebilmesi açısından önemlidir. Göçmenler için sosyal koruma, resmi (devlet veya piyasa) ve gayri resmi (devlet dışı/piyasa) mekanizmalar açısından değerlendirilebilir. Kullanılan stratejiler mevzuat ve duyarlılaştırma kampanyalarından işbirlikçi eyleme kadar değişebilir. Bu sosyal koruma mekanizmalarının ampirik kanıtları şunları önermektedir: (Sabates-Wheeler & Waite, 2003:4).

✓ Uluslararası göçmenler özel sosyal koruma stratejileri gerektirir. Uluslararası mevzuat gibi önlemler mevcuttur, ancak tüm devletler imza sahibi değildir ve bu nedenle hükümleriyle bağlı değildir.

✓ Uluslararası göçmenlere sosyal koruma sağlamak için kurulan kurumlar yetersiz kaynaklara sahip olabilir ve kurumsal kapasiteden yoksun olabilir.

- ✓ Kadınlar ve çocuklar gibi belirli uluslararası göçmen grupları için resmi koruyucu önlemler, çoğunlukla sivil toplum kuruluşları tarafından sağlanmaktadır.
- ✓ Geniş aile ağları veya gayri resmi temaslar gibi gayri resmi sosyal koruma göçmenler için önemlidir.
- ✓ İç göçmenler için mevzuat gibi sosyal koruma önlemleri, uygulamada uygulamayı garanti etmez.
- ✓ Bir veya daha fazla üyenin göç ettiği haneler ve geri dönen göçmenler için sosyal koruma stratejilerine dair çok az kanıt vardır.

6.Sosyal Korumayı İleri Taşımak: İlerici Politikalar

Sosyal koruma, dünya çapında çoğu gelişmekte olan ülkede göçmenler, mülteciler ve sığınmacılar için tutarlı bir şekilde mevcut değildir. Erişimin sağlanması, ev sahibi topluluklar ve göçmenler arasındaki ilişkilerden ve hükümetlerin kapsayıcı sosyal korumayı teşvik etme istekliliği ve kapasitesinden kaynaklanan ulusal mevzuat ve politikanın işlevlerinden biridir. Bu yüzden sosyal koruma, dünyanın dört bir yanındaki birçok göçmen ve aileleri için büyük bir zorluk olmaya devam ediyor (ILO, 2021). Bundan dolayı, birçok ülke yatırımlarını sağlık ve istihdam politikalarına, özellikle birinci basamak sağlık tesislerinin donanımına ve mesleki eğitime yoğunlaştırmalıdır. Son krizler insanların hayatını sadece finansal olarak etkilememiştir. Örneğin Covid-19, özellikle kayıt dışı ekonomide birçok hanenin gelirini azalttı ama aynı zamanda birçok ülkede sağlık sistemlerinin sınırlı kapasitelerini ortaya çıkarmıştır (Burchi and Loewe, 2022:5).

Mevcut uluslararası normlar, dünyadaki hemen hemen tüm hükümetlerin temsilcileri tarafından kabul edilen politika tavsiyeleri ve ILO ile üçlü bileşenlerinin 80 yıllık deneyimi sayesinde çok sağlam bir politika çerçevesi sağlıyor. Diğer taraftan uygulanabilir, kapsamlı ve sürdürülebilir ulusal politika önerileri şunlardır:

1. Yurtiçi kaygıları da dikkate alarak ölçülü, meşru işgücü ihtiyaçlarına yanıt vermek üzere tasarlanmış, bilgilendirilmiş ve şeffaf bir işgücü göçü kabul sistemi. Böyle bir sistem çalışma bakanlıklarına dayanmalı ve yüksek ve düşük vasıflı işçiler için mevcut ve ortaya çıkan ihtiyaçları belirlemek ve bunlara yanıt vermek için sosyal ortaklarla istişare içinde yürütülen düzenli işgücü piyasası değerlendirmelerine dayanmalıdır (ILO, 2022:3).

2. Tüm göçmenlerin temel haklarını koruyan ve sömürü ve insan ticaretiyle mücadele eden “göç yönetimine” yönelik standartlara dayalı bir yaklaşım. Yasal hakların ve politika standartlarının oluşturulmasındaki amaç, ancak hukuk devleti

temelinde sağlanabilecek toplumsal meşruiyet ve hesap verebilirliğin sağlanmasıdır (Emeç ve Şengün: 2022, 2094-2095).

3. İşçilerin suistimal edilmesini suç sayan ve düzensiz istihdamı caydırıcı bir sistem olarak hizmet etmek için tüm faaliyet sektörlerinde asgari ulusal istihdam koşulları standartlarının uygulanmasıdır.

İstihdamda ulusal ve göçmen işçilerin korunmasına yönelik ulusal asgari standartların yasalaşması, bunların bulunmadığı durumlarda gereklidir. İş sağlığı ve güvenliği, zorla çalıştırmaya karşı ve ayrımcılığa ilişkin ILO sözleşmeleri, ulusal mevzuat için asgari uluslararası normlar sağlar. Tarım, ev işleri, seks endüstrisi ve "düzensiz" istihdamda tabi diğer sektörler de dâhil olmak üzere, çocukların sömürsünü tespit etmek ve önlemek, zorla çalıştırmayı tespit etmek ve durdurmak ve asgari düzeyde insana yakışır çalışma koşullarını sürdürmek için gerekli bir tamamlayıcı izleme ve teftiştir (BM, 2023).

4. Sosyal uyumu sürdürmek için ayrımcılığa ve yabancı düşmanlığına karşı bir Eylem Planı oluşturmaktır. Eylem planının ana unsurlar şunları içermektedir:

- ✓ Bütüncül Yaklaşım,
- ✓ Katılımcılık, tüm kamu kurum ve kuruluşları, belediyeler, uluslararası kuruluşlar ve STK'lar işbirliği halinde hareket etmek,
- ✓ Mevzuatın tam olarak uygulanmasını ve tüm hükümet yetkililerinin hesap verebilirliğini sağlamak için ayrıntılı idari önlemler ve prosedürler geliştirmek, mevzuatı izleme ve uygulama ve bireysel şikâyetleri almak ve bunlara göre hareket etmek,
- ✓ Çeşitliliğe ve çok kültürlü etkileşime saygıyı teşvik etmek,
- ✓ İletişim medyasını, çeşitlilik ve göçün olumlu görüntülerini vurgulamaya teşvik etmek
- ✓ Eğitim müfredatına çok kültürlü ve çeşitlilik eğitimini dâhil etmek,
- ✓ Sivil toplum işbirliğini harekete geçirmek (Göç İdaresi, 2023).

5. Politika geliştirme ve pratik uygulamada sosyal taraflarla istişare ve koordinasyon için kurumsal mekanizmalar, hükümetler içinde koordinasyonu ve sosyal ortaklar ve ilgili sivil toplum kuruluşlarıyla politikayla ilgili tüm ana alanlarda istişareyi sağlamak. Uygulanabilir bir politika sağlayacak olan, temel kadar ortaklıktır. İşgücü göçü politikası, sosyal taraflarla, yani ilgili işçi örgütleri ve işveren birlikleriyle tam bir istişare içinde geliştirilmeli ve uygulanmalıdır. ILO deneyimi, politikanın ancak işverenlerin ve işçilerin endişelerini ve çıkarlarını dikkate aldığı takdirde geçerli, güvenilir ve sürdürülebilir olacağını göstermektedir (Patrick and Taran, 2013:2).

7.Diğer Politika ve Uygulamalar

Gelişmekte olan ülkelerde sosyal korumanın genişletilmesi aynı zamanda sosyal koruma talebinin etkili hükümet müdahalelerine dönüşebileceği uygun bir siyasi ortam gerektirir. Sosyal koruma girişimlerinin başlatılması için gerekli olan politik koşullar ile programların sürdürülebilirliği için gerekli olanlar arasında bir ayrım yapmak yararlıdır (Barrientos and Hulme, 2009:445). Buradan hareketle göçmenlerin sosyal korumaya erişimlerinin sağlanmasına ilişkin olarak tüm göçmenler için bazı genel politika sonuçları çıkarılabilir: özellikle işçi tazminatı, kıdem tazminatı ve yardım fonlarından sağlanan faydalar olmak üzere, göçmenler için de yasal olarak mevcut olan mesleki sosyal güvenlik yardımlarının taşınabilirliğini sağlamak gibi

Göçmenlere sağlanan formel sosyal korumayı geliştirmenin bir yolu, işçilerin tazminat yardımları, kıdem tazminatları ve yardım fonlarından yapılan ödemeler gibi, işçilerin mesleki sosyal güvenlik yardımlarının taşınabilirliğini iyileştirmek olacaktır. Bu yardımlar çoğu orta ve düşük gelirli ülkede sağlanır ve göçmenler bu programlara sıklıkla katkıda bulunur. Bu yardımların çoğu yasal olarak taşınabilmektedir. Sınır ötesi ödemelere ilişkin hükümler yetersiz bir şekilde uygulanır gibi görünmektedir. Yani yardımlar genellikle göçmenlere veya göçmenlerin anavatanlarındaki hayatta kalanlara asla ulaşmaz. Bu nedenle, göçmenlerin resmi sosyal güvenliğini iyileştirmenin ilk adımı olarak bu tür hükümlerin uygun şekilde uygulanmasını sağlamak çok önemlidir (Sabates-Wheeler & Koettl, 2010:119).

7.1. Ulusal sosyal korumaya erişim

Uluslararası göçmenler için resmi sosyal koruma, çoğunlukla ulusal mevzuat meselesidir. Ev sahibi ülke, göçmenlerin hangi şartlara sahip olduklarına ilişkin düzenlemeleri düzenlemektedir. Ayrıca, ülkeden ayrıldıktan sonra ne gibi faydaların alınabileceğini tanımlar. Avrupa Birliği (AB), sosyal faydaların en gelişmiş ve karmaşık taşınabilirlik sistemine sahiptir. AB vatandaşları, çoğu sosyal yardımın tüm ve taşınabilirliğine ayrımcı olmayan tüm erişimden yararlanmaktadır (Avato, Koettl & Sabates-Wheeler:2009:3).

7.2. Statülerinden bağımsız olarak tüm göçmenlere temel insani ve sosyal hakların sağlanması

Özellikle düşük gelirli ülkelerdeki çok sayıda kayıt dışı göçmen ve bunların zayıf yasal ve sosyal konumu göz önüne alındığında, göçmenlerin sosyal korumasını artırmanın en etkili yolu, bazı temel insan ve sosyal hakları sağlayarak göçü daha güvenli hale getirmek olabilir. Genel olarak, göçmenlerin savunmasızlığı, sömürüyle mücadele etmek için yasal müdahalelere yetersiz başvuruları ile açıklanabilir. İlk olarak, bazı ülkelerdeki yabancılar yasası, belgesiz göçmenlerin ücretlerin zamanında ödenmesi, asgari ücret hakkı, iş

kazası durumunda işçi tazminatı veya güvenli çalışma koşulları gibi temel hakların sağlanmaması nedeniyle işverenlere dava açmasına izin vermemektedir.

Göçmenlerin belgesiz statüsü, aksi takdirde bağlayıcı bir iş sözleşmesinden kaynaklanan hakların önüne geçer. İkincisi, bu tür haklar tanınsa bile, belgesiz göçmenlere genellikle fiilen adalet arama yetkisi verilmemektedir. Bu tür temel sosyal hakların ikamet statüsünden bağımsız hale getirilmesi ve belgesiz göçmenlerin adalet aramalarına aktif olarak yardımcı olunması, göçün göçmenler tarafından elde edilebilecek daha geniş faydalarını büyük ölçüde artıracaktır. Temel insani ve sosyal hakların verilmesi de yerel işgücünün çıkarınadır, çünkü bu tür hükümler olmadan işverenler daha savunmasız ve dolayısıyla daha ucuz işgücünü tercih etme güdüsüne sahip olurlar. Başka bir deyişle, göçmenlere yönelik sosyal haklar açısından ayrımcılık, göçmenleri işverenler için yerel işçiler pahasına daha ucuz hale getiriyor.

7.3. Göçmen ağlarını ve derneklerini desteklemek

Gayri resmi sosyal korumaya erişimin teşvik edilmesi ve kolaylaştırılması, özellikle daha yoksul göçmenler için göçten olumlu sonuçlar elde etmek için kritik öneme sahiptir. Örneğin, hükümetler mevcut göçmenleri desteklemenin bir yolu olarak göçmen derneklerini ve göçmen hakları sivil toplum kuruluşlarını (STK'lar) aktif olarak destekleyebilir ve bu kuruluşlara fon sağlayabilir. Gayri resmi ağlar ayrıca göç sürecinde güvenliği artırmak için bir kanal sağlar ve göçmenleri göç sırasında ve ideal olarak göç öncesinde göçün yararları, maliyetleri ve riskleri hakkında bilgilendirir. Hem gönderen hem de hedef ülkelerdeki hükümetler, örneğin iş yerindeki sömürü olaylarının ayrıntılarını öğrenmek ve bu bilgileri işgücü piyasası koşullarını izleme süreçlerine eklemek için göçmen ağlarıyla bağlantı kurmaya çalışabilir. Gayri resmi ağlarla ilgili özel bir endişe, göçmenler için faydalarının genellikle göçmenlerin ev sahibi ülkede ikamet ettikleri sürenin uzunluğuyla artması ve bu nedenle yeni göçmenlerin sıklıkla ihtiyaç duyduğu desteğin derecesini sağlayamayacaklarıdır. Açıkçası, tüm sosyal etkileşim biçimlerinde olduğu gibi, etkili ve güvenilir sosyal ağlar oluşturmak, uzun bir süre boyunca önemli bir zaman ve enerji yatırımı gerektirebilir (Sabates-Wheeler & Koettl, 2010:120).

7.4. Bir geçiş politikası çerçevesi geliştirmek

Göçün, ilk olarak, tek yönlü, kalıcı bir fenomen olmadığı ve ikinci olarak, büyük ölçüde gayri resmi ve geçici, talep odaklı göç programlarının göç için en iyi politika çerçevesini sunabileceği düşünüldüğünde birçok göçmen, ev sahibi ülkede uzun süre kalmak istemiyor. Bunun yerine belirli amaçlar için bir ülkeye gelen göçmenler örneğin para kazanmak için geliyor ve yeterince kazandıktan sonra geldiği ülkeden ayrılıyor. Yeni ev sahibi ülkenin sosyal koruma sistemine katkıda bulunan göçmenler ayrıldıktan sonra çoğu hakkını kaybedebiliyor; çünkü

ilgili sosyal hak ve menfaatler uluslararası sınırlar boyunca taşınabilir olmayabilir (Avato, Koettl & Sabates-Wheeler: 2009:3). Bu nedenle, göçmenlere mevsimlik işlerde ve belirli sektörlerde sınırlı bir süre için çalışma izni verecek geçici bir göç programı, bu konuda ilerlemenin bir yolu olacaktır. Ek olarak, bir geçiş çerçevesi, önemli sayıda düzenli sınır ötesi tüccarı dikkate almalıdır. Hedef ekonomiye önemli katkı sağlayan bu döngüsel göçmenlerin ülkeye yasal olarak girebilmeleri için ticari vizelerle donatılmaları gerekmektedir. Bu önlemler, birçok göçmeni yasal göçmen statüsüne yükseltecek, bu da onların geçim kaynaklarını (varış noktasında, geçişte ve kaynakta) iyileştirmelerini ve nihayetinde resmi sosyal güvenliğe erişimlerini iyileştirmelerini kolaylaştırabilir (Sabates-Wheeler and Koettl, 2010:122).

7.5. Sosyal güvenlik kurumuna yardımcı olmak için mali/teknik destek ve eğitim sağlamak

Kazançla ilgili (istihdama dayalı) sosyal güvenlik programlarında, göçmenlerin sosyal korumaya erişiminin desteklenmesi ve güçlendirilmesinde iş hukuku kritik öneme sahiptir. İş hukuku ve sosyal korumanın etkileşimi, sosyal güvenliğin tüm işçi gruplarını (özellikle kayıt dışı sektördeki) kapsayacak şekilde genişletilmesinin kilit bir öncelik olduğu ILO'nun İnsana Yakışır İş gündeminin merkezinde yer aldığı görülmektedir (Sabates-Wheeler & Koettl, 2010:122).

SONUÇ

Son yirmi yılda dünya, küresel olarak tüm ülkeleri vuran bir dizi şokla karşı karşıya kalmıştır. Bu şoklara 2008 küresel ekonomik krizi, Covid-19 salgını ve Ukrayna'daki savaş örnek gösterilebilmektedir. Bu şokların ortak bir noktası vardır. O da krizlerin yoksul ve savunmasız insanların geçim kaynaklarını tehdit etmesi ve gelir, beslenme, sağlık, eğitim ve refahın diğer yönlerinde mevcut eşitsizlikleri şiddetlendirmesidir (Burchi and Loewe, 2022:3).

Krizlere müdahalede sosyal koruma, ulusal veya insani sosyal koruma sistemleri veya her ikisinin bir kombinasyonu yoluyla uygulanabilir. Zorunlu göçü içeren insani krizlerde, uluslararası ve sivil toplum kuruluşları acil müdahaleyi gerçekleştirmekten ortak olarak sorumludur. Özellikle sosyal koruma sistemleri 2019 yılında Covid-19 salgınının patlak vermesinden çok olumsuz etkilenmiştir. Kriz, sosyal korumadaki birçok boşluğu ortaya çıkarmış ve ülkeleri sosyal koruma sistemlerinin kapsamını genişletmeye sevk etmiştir. Göçmenler, mülteciler ve sığınmacılar yalnızca geleneksel olarak sosyal korumadan dışlanmakla kalmaz, aynı zamanda krizden ve bunun sonucunda ortaya çıkan acil durum önlemlerinden en çok etkilenenler arasındadır. Dünyanın dört bir yanındaki ülkeler, acil durum önlemlerini hızla onaylamak için çaba sarf etti, çoğu durumda ilk kez sosyal koruma sistemlerinde vatandaş olmayanlar da dâhil edilmiştir.

Göçmenler için sosyal koruma, göç akımlarının niteliğine bağlı olarak farklı düzeylerde sağlanmaktadır. Yüksek gelirli ülkeler arasında göç eden göçmenler, sosyal güvenlik yardımlarına erişim ve taşınabilirlik açısından en iyi konumdadır. Gelişmekte olan ülkelere gelen göçmenler genellikle elverişli ortamlarda hareket etmemekte, ancak yüksek gelirli ev sahibi ülkelerde gelişmiş sosyal güvenlik sistemlerinden yararlanabilmekte ve bu da emekli maaşlarının ihracı konusunda yasal düzenlemeler yapabilmektedir. Bu ülkelerde göçmenler, tüm sosyal koruma düzenlemelerine erişim konusunda en dezavantajlı konumdadırlar. Bu aynı zamanda, politikacıların göçmenleri için sosyal korumaya nasıl yaklaşılacağı konusunda farklı anlamlar doğurmaktadır.

Sonuç olarak, sosyal güvenlik, göçmen işçilerin göç süresi boyunca sahip olması gereken bir haktır. Göçmen işçiler ve aileleri de dâhil olmak üzere herkesin sosyal koruma kapsamına alınması ve gelir güvenliğinin sağlanması gerekmektedir. Göçmenlerin sosyal korumaya erişimindeki zorluklar ve engellerin temelinde yatan milliyet ve mülkiyet ilkesi takip edilmelidir. Uygun politikalar, kanunlar ve tedbirlerin uygulanabilmesi ve alınabilmesi için bu tür zorlukların ve engellerin uygun şekilde tespit edilmesi gerekmektedir. Göçmenler ve onların aileleri için eşitlik ilkesi ön planda tutulmalıdır. Göç, istihdam ve sosyal koruma politikaları, kanunları ve stratejilerinin uyum içinde olması gerekmektedir. Ülkeler arasında iki taraflı veya çok taraflı göçmenlerin lehine olacak şekilde sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel, sağlık, işgücü, barınma vb. alanlarda anlaşmalar yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Amelina, A. and Faist, T. (2008). “Turkish migrant associations in Germany: between integration pressure and transnational linkages”, *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 24(2), p.91-120.
- Barglowski, K. and Bonfert L. (2023). “Migrant organisations, belonging and social protection. The role of migrant organisations in migrants' social risk-averting strategies”, *International Migration*, 61(4), p. 72-84.
- Barrientos, A. (2010). “Social Protection and Poverty”, *Social Policy and Development Programme Paper*, no. 42, United Nations Research Institute for Social Development, Geneva: Italy.
- Barrientos, A. and David H. (2009). “Social Protection for the Poor and Poorest in Developing Countries: Reflections on a Quiet Revolution”, *Oxford Development Studies*, 37(4), p. 439-456.

- Black, R. D. et al. (2008). Demographics and climate change: Future trends and their policy implications for migration, Migration Centre working paper, No. T-27, Brighton: UK.
- Bloom, T. and Feldman R. (2011). "Migration and Citizenship: Rights and Exclusions", Migration and Social Protection, p. 36-60.
- Cruz, A. T. (2004). "Portability of Benefit Rights in Response to External and Internal Labour Mobility: The Philippine Experience", paper presented at the International Social Security Association (ISSA), Thirteenth Regional Conference for Asia and the Pacific in Kuwait, 8-10 March 2004, available at: <http://www.issa.int/pdf/kuwait04/2cruz.pdf> (accessed 22 October 2008).
- Emeç, B. ve Şengün, H. (2022). "Covid-19 Küresel Salgınının (Pandemi) Türkiye'nin Göç Yönetimine Etkisi", *İdealkent*, 37(13), s. 2083-2017.
- Gençler, A. (2021), Göçmenler ve Sendikalar, Göç ve Sosyal Politika, (Ed. Abdulhalim Çelik), Ankara: Orion Kitapevi.
- Gloria, P. and Manolo A. (2012), "Social protection for migrant workers in ASEAN", CESifo Working Paper, No. 3914, Center for Economic Studies and ifo Institute (CESifo), Munich: Germany.
- Hirose, K. Nikač, M. & Tamagno, E. (2011). "Social Security for Migrant Workers: a Rights- based approach", Budapest: ILO Publication.
- ILO, (2021). Göçmen İşçiler, Mülteciler ve Ailelerini Sosyal Koruma Kapsamına Almak, Cenevre: ILO Yayınları.
- ILO, (2014). Profits and poverty: the economics of forced labour, Geneva: ILO Publication.
- ILO, (2021). Extending social protection to migrant workers, refugees and their families. A guide for policymakers and practitioners. Geneva: ILO Publication.
- ILO, (2022) Mekong Sub-Regional Project to Combat Trafficking in Children and Women, Legal Labour Migration and Labour Markets: Alternatives to Substitute for Trafficking in Children and Women, Geneva: ILO Publication.
- ILO, (2023). Review of National Social Protection Legislation and Legal Frameworks for Migrant Workers in the Gulf Countries, Geneva: ILO Publication.
- IOM, (2022). World Migration Report 2022, Geneva: International Organization for Migration.
- Johanna, A. , Johannes K. & Sabates-Wheeler R. (2009). "Social Security Regimes, Global Estimates, and Good Practices: The Status of Social Protection for International Migrants", *World Development*, 38(4), p. 455-466.

- Kulke, U. (2006). “The Role of Social Security in Protecting Migrant Workers: ILO’s Approach”. Paper presented at the ISSA Regional Conference for Asia and the Pacific, New Delhi, 21–23 November 2006. ISSA, Geneva.
- Meryem, A. ve Sarıpek D. B. (2021). *Göç ve Göçmenlere Yönelik Refah Ayrımcılığı, Göç ve Sosyal Politika*, (Ed. Abdulhalim Çelik), Ankara: Orion Kitapevi.
- Panhuys, C., Samia K. & Geneviève B. (2017). “Migrant access to social protection under Bilateral Labour Agreements: A review of 120 countries and nine bilateral arrangements”, ESS – Working Paper No. 57, International Labour Office, Geneva: Italy.
- Patrick A. and Geronimi T. E. (2013). “Globalization, Labour and Migration: Protection is Paramount”, International Migration Programme International Labour Office, Geneva: Italy.
- Rachel, S.-W. and Johannes K. (2010). “Social protection for migrants: The challenges of delivery in the context of changing migration flows”, *International Social Security Review*, 63(3-4), p. 115-144.
- Rachel, S.-W. and Waite, M. (2003). *Migration and Social Protection: A Concept Paper*, Brighton: Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty.
- Schnabel, R. (2020). “Migrants' access to social protection in Germany”, *Migration and social protection in Europe and beyond*, 1, p. 179-193.
- Stalker, P. (2000). *Workers without Frontiers-the impact of globalisation on international migration*, Geneva: ILO Publication.
- Şenkal, A. (2021). “Yoksullukla Mücadelede Bir Politika Olarak Göç: İşçi Dövizleri Açısından Bir Değerlendirme”, *Göç ve Sosyal Politika* (Ed.Abdulhalim Çelik), Ankara: Orion Yayınları.
- T.C. İçişleri Bakanlığı - Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, *Uyum Strateji Belgesi ve Ulusal Eylem Planı 2018-2023*, <https://www.goc.gov.tr/kurumlar/goc.gov.tr/Yayinlar/UYUM-STRATEJI/Uyum-Strateji-Belgesi-ve-Ulusal-Eylem-Plani.pdf>, (Erişim Tarihi: 10.06.2023).
- Thomas, F., Başak B. & Karolina B and Sienkiewicz J. (2015). “Transnational Social Protection: Migrants’, Strategies and Patterns of Inequalities”, *Population Space And Place*, 21(3), p. 193-202.
- Wouter, G. (2013). “Social Protection for Migrant Workers: National and International Policy Challenges”, *European Journal of Social Security*, 15(2), p. 209-221.

- BM, (2023). *Çocuk Hakları*, <https://www.unicef.org/turkiye/media/7941/file/%C3%87HDS%20ve%20%C4%B0htiyari%20Protokoller,%20Usul%20Kurallar%C4%B1%20ile%20%C3%87ocuk%20Haklar%C4%B1%20Komitesi%20Genel%20Yorumlar%C4%B1.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.06.2023).
- Burchi, F. and Loewe M. (2022). Social protection: An effective shield against global crises, https://www.idos-research.de/uploads/media/German_Institute_of_Development_and_Sustainability_EN_Burchi-Loewe_04.10.2022.pdf, (Erişim Tarihi: 16.08.2023).
- Emek ve Gül, (2023). *Uluslararası Göç*, <https://ekmekvegul.net/sinirlarin-otesi/uluslararasi-goc-orgutu-dunyada-281-milyon-gocmenin-135-milyonu-kadin#:~:text=Rapora%20g%C3%B6re%2C%202020%20itibar%C4%B1yla%20d%C3%BCnya%20genelinde%20281%20milyon%20g%C3%B6%C3%A7men%20bulunuyor.,> (Erişim Tarihi: 18.08.2023).
- ILO, (2023). *Migration Labour*, <https://www.ilo.org/global/topics/labour-migration/policy-areas/social-protection/lang--en/index.htm>, (Erişim Tarihi: 17.08.2023).
- ILO, (2023). *Sosyal Koruma Önlemleri*, <https://www.ilo.org/global/topics/labour-migration/policy-areas/social-protection/lang--en/index.htm>, (Erişim Tarihi: 16.08.2023).
- ILO, (2023). *Topics*, <https://www.ilo.org/global/topics/labour-migration/policy-areas/social-protection/lang--en/index.htm>, (Erişim Tarihi: 16.08.2023).
- ILO, (2023). *Labour Migration*, <https://www.ilo.org/global/topics/labour-migration/lang--en/index.htm>, (Erişim Tarihi: 16.08.2023).
- ILO, (2021a). *Social Protection For Migrant Workers*, <https://www.social-protection.org/gimi/gess/RessourcePDF.action?ressource.ressourceId=45923>, (Erişim Tarihi: 17.07.2023).
- UNİCEF, (2021). *Improving Social Protection for Migrants, Refugees and Asylum Seekers An Overview of International Practices*, <https://www.unicef.org/egypt/media/6876/file/Improving%20social%20protection%20for%20migrants,%20refugees%20and%20asylum%20seekers%20in%20Egypt%7C%20Report%20Highlights.pdf%20.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.07.2023).
- United Nations. (2006). *World migrant stock: The 2005 revision population division*, https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/files/documents/2020/Jan/un_2005_internationalmigrationstocks.pdf, (Erişim Tarihi: 10.08.2023).

ISBN: 978-625-6971-83-7

BÖLÜM 31

ZYGMUNT BAUMAN SOSYOLOJİSİNDE İNSAN TİPOLOJİLERİNİN ANA TEMELLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Abduselami SARIGÜL¹

1. Giriş

Sistemler kendi göre düzenlerini ve yapılarına bozmayacak uygun belirli standartlar taşıyan bireyler üretmek için varlıklarını devam ettirmeye çalışırlar. Ancak bu belirlenimci ve yukarıdan geliştirilen tutumlar mutlak anlamda bireyi tüm alanlarda kısıtlayan kurallar veya beklentiler değildir. Genel olarak bakıldığında devletin, toplumun ve sistemin menfaatini öne alan bireyin kişisel isteklerini görmezden gelen veya yukarıdaki yapılara feda eden bir işleyiş söz konusu olmaktadır. Toplumda insani özellikler ve tiyolojiler çoğunlukla bu tasarlanan özellikler etrafında oluşur. Bauman akışkan modern ve müphem dünyanın kendine özgü meslekler, kadın, erkek kimlikleri ve insan tiyolojileri üretmekte olduğunu savunur. Kendisi de bu dönemlerde oluşan bireylerin özelliklerini birbirinden farklı noktalarda maddeleştirerek ayrıma gider. Bauman'ın eserlerine bakıldığında çalıştığı konuların; modernite, postmodernite, müphemlik, küreselleşme ve sosyal değişimler olduğunu görülmektedir. Bauman yeni dünyada meydana gelen değişimlerin neler olduğunu anlamak ve açıklamak istemektedir. Ayrıca değişen bu dünyada oluşan yeni insan tipleri neler onları genel özellikleriyle tanımlamaya çalışır. Çünkü toplumu anlamak insanları ve onların meyillerini anlamaktan geçmektedir. Sosyoloji disiplini de karmaşık görülen bu olayları anlamamıza, yorumlamamıza ve bilimsel yolla ifade etmemize imkân tanımaktadır. Bu açıdan bir bilim olarak sosyoloji bilimi geniş imkânlarda sunmaktadır (Bauman, 2022). Dolayısıyla bu çalışmada Bauman'ın günümüz dünyasını açıklama biçimi, yeni dünyada oluşan insan tiyolojilerinin temeli ve bunların toplumsal konumu, modernizm ve akışkan modernizm / postmodernist yapılarda ortaya koyduğu insan düşüncesinin temel argümanları tartışılacaktır.

¹ Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu Terapi ve Rehabilitasyon Bölümü, ORCID: 0000-0002-1272-5274

Bauman'a göre günümüz toplumu çok kutuplu ve girift birçok yapıyı içinde barındırmaktadır. İnsanların birbirini hoş görmesi ve anlaması için yeni bir bakış açısına ihtiyaç vardır. Bu bakış açısı herhangi bir tarafı kınamadan, olayların karmaşıklığını sanatsal bir şekilde ele alıp değerlendirecek bir perspektife sahip olması gerekmektedir. Ona göre işte bu bakış açısına sahip olan bilim günümüzde sosyolojidir. Çünkü sosyoloji bilimi insanlara farklılıkların olabileceğini ve bunun normal olduğunu gösterdiği için insanları hoşgörü halkasında içinde tutacaktır. Sosyoloji biliminin bir yöntemi vardır. Bu yöntem sosyolojik düşündürmektir. Bu düşünme insanların olaylara karşı daha duyarlı olmasını sağlayarak toplumsal yaşantıda hoşgörünün inşa olmasını sağlayabilir (Bauman, 2022). Genel olarak baktığımız zaman Bauman değişimin insanın temel unsuru olduğunu ve farklılığın insanın üretiminin bir sonucu olduğunu bütün bunlardan dolayı insanın yaptığı ve yapacağı her şeyin hoşgörü perspektifiyle anlaşılması gerektiğini savunmaktadır.

Bauman öncelikle insanların oluşturdukları dünyaları belirli ölçüler etrafında dünüyle (modernite) ve bugünüyle (postmoderniteyi) belirli kıstaslara göre tanımlar. Yani öncelikle bir yaşam alanı tanımlaması yapar. Daha sonra bu alanın sistemini nasıl kurduğunu ve kendi içinde nasıl insanlar yetiştirdiğini anlatır. Bauman insanın sosyal çevrenin bir ürünü olduğunun çok farkındadır. Onun için işe sosyal çevreden başlamıştır. İnsan tipolojilerini aslında belirli insanların belirli davranışlar ve düşünme biçimleri sergilemesinden dolayı gruplanması olarak tanımladığında, bu kadar insanın aynı davranışları sergilemesi için fiziksel çevrenin, yönetim sisteminin ve sosyal yapının müdahalesinin kısmen de olsa gerekliliği söz konusu olacaktır. Bauman'ın bu temel önermeden yola çıkarak tipolojilere değindiği ifade edilebilir. Yapılacak bu çalışmada öncelikle Bauman'ın günümüz insanın hayatını idame ettirdiği yaşam alanının veya atmosferinin açıklanması, sonra bu atmosferin ve sistem içinde üretilen insani özelliklerin modernite ve akışkan modernite bağlamında karşılaştırılması amaçlanmaktadır.

2. MODERNİZM

Modernlik, Bauman'a göre aydınlanma sonrası ortaya çıkmış aynı yapıdan beslenmiş kültürel ve teknik dönüşümleri ifade etmektedir. Bu dönüşümler; Avrupa'da ortaya çıkmış entelektüel, sosyal ve toplumun yapısal değişimi sonucu başlayan Aydınlanma düşüncesinin ilerlemesiyle kültürel bir hal almıştır. Nihai olarak da kapitalist toplum yapısına evrilmiştir. Modern bilim pozitivisttir yani hissiz matematiksel ve soğuktur. Çünkü altında bireylerin birbirinden farklı olabileceklerini kabul etmeyen ve birbirlerine benzetmeye çalışan bir sistem vardır. Bunlarla birlikte modernitenin bitip bitmediği ve postmodernitenin olup olmadığı konusunda tartışmalar devam etmektedir. Ancak bütün bunlara rağmen Bauman'ın postmodernite veya küreselleşme ismi ne olursa olsun tüm dünyaya

yayılmış bir gerçektir ve bu batılı bir kültürdür. Bundan dolayı postmodernite hakkında yazdıkları bunu bir gerçek olarak görüp kabul ettiği yönündedir. Bauman'a göre bu yeni toplum yapısı bir halden başka bir hale geçişle ortaya çıkmıştır. Modernliğin yapısının; daha sert, katı, sınırları ve mekânı belirli bir halden, postmoderniteye geçişte daha sıvı ancak yerinde durmayan akışkan sürekli bir halden öbürüne doğru gidişin olduğunu bu farklılığında araştırmaya değer bir durum olduğunu kabul eder (Bauman, 2003). Bu iki olgu arasındaki durumun açıklanmasının birçok karanlık noktayı aydınlatacağı yönünde bir inanca sahip olmalı ki iki olguyu ayrıntılı bir şekilde açıklayıp yorumlar.

Modernitenin sert, katı ve kalıp hali öncelikle ulus devlet yapısını oluşturmuştur (Bauman, 2003). Daha sonra buna bağlı olarak meydana gelen bürokrasi Max Weber'in deyimiyle "Demir kafes" üretmiştir (Ekşi, 2010; İmadoğlu & Çavuş, 2022). Başka bir şekilde anlatmak gerekirse insanların kuralların içine hapsediği yapılar meydana gelmiştir (Ulutaş, 2016). Aslında bu bağlamda postmodernite kendinden önceki her şeye sınır çizip, her şeyi belirleyen, moderniteye bir karşı duruş şeklinde ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak günümüzde moderniteye ait olan o sert sınıf, millet ve toplum yapıları kırılmış, onların yerine postmodernitede kendine yer bulan; birey, kabile ve yerel olanın revaçta olduğu ve toplum tarafından karşılık gördüğü bir zamana gelinmiştir (Erol, 2016; Gedikli, 2022; Tuna, 2003; Turan & Aydılek, 2017).

Modernlik toplumda çeşitli tanımlar üzerinden hastalıklar üretmiştir. Toplumsal düzeni bozanları ayrık otlar olarak görmüştür. Bauman, bu ayrık otların temizlenmesi için bahçe kültürünü bir metafor olarak kullanır. Bahçe kültürünün özünde; bahçede yetiştirilmeye çalışılan çeşitli bitkiler vardır. Onların arasında hesaplanmamış, kendine sistemden habersiz bir şekilde biten, bitkilere zarar verecek ve bahçenin düzenini bozacak ayrık otları yer almaktadır. Bu ayrık otların profesyonel bir biçimde temizlenmesi lazımdır. Modern çağda ulus devletlerin ürettiği kimlikler dışında yer alan ve geneli temsil etmeyen insanlarda bu ayrık otlar gibi görülmüş bunların "temizlenmesi" aslında toplumun devamı ve sağlıklı bir şekilde ilerlemesi için gerekli görülmüştür. Bu durum aynı zamanda bir toplumsal mühendislik olarak tanımlanabilir. Çünkü toplum mühendisliğinde olduğu gibi amaç belirlenimci bir yaklaşımla geleceği istenilen biçimde inşa etmektedir. Belirlenimciliğin en temel örneği ulus devlet yapılanmaları olarak gösterilebilir. Bu yapılar insanlara eğitim öğretim ve kültür yoluyla sosyalleştirerek veya siyasi, sosyal baskıları kullanarak ayrık otların temizlenmesini ve toplumun tek tip bir yapıya dönüşmesini istemektedirler. Bunu modernitenin ikiliklerini kullanarak yapar, oluşturulmuş rasyonel aklın egemenliğine girmeyi istemeyenleri kaotik, tekinsiz, suçlu gibi kategoriler üzerinden isimlendirerek toplumsal temizliğe tabi tutar. Çünkü modern bilinç kendince geçmişten veya dini doğmalardan temizlenmiş, bilimin ışığında inşa

edilmiş, hümanistik ölçüleri refere ederek, sosyal yaşamdaki tüm sorunlu bölgelerin düzeltilebileceğini düşünür. Temel hedef sağlıklı toplum, refah içinde bir yaşam olarak toplumun tüm kesimlerine yayıldıkça, uygulamalar ve tedbirler sertleşmekte ayrık görülen ötekiler bilimsel olarak ifade edilmiş huzurlu bir yaşam söylemiyle bahçe kültürü kavramıyla söylemek gerekirse; temizlenmektedir. (Özkan, 2014; Kineşçi, 2017; Lidar & Ülsever, 2020; Man, 2018; Pangalyeva & Akosman, 2023; Turguter, 2023).

3. POSTMODERNİZM

Bauman günümüz toplumunun önceki toplumlardan farklı zamanları yaşadıklarını ancak bu modern olana karşı tamamen bir zıtlık olarak değil daha çok öncelik sonralık ilişkisi olarak görüp değerlendirmiştir. Modern toplumla, postmodern toplum arasında olan şeye birazda ardaşıklık olarak bakmak gerektiğinden yanadır. Bauman'a göre modern toplumla postmodern toplum arasındaki önemli farklardan birinin ayrı tecrübeler yaşamalarından dolayı farklı deneyimlere sahip olmaları şeklinde değerlendirir. Ancak iki toplumsal yapının birbirinden farklı olarak değerlendirir. Kesinlikle bir toplumsal yapı bitmiş, başka yaşantıları olan bir yapı meydana gelmiştir (Bauman, 2011). Postmodern birey daha çok tüketici olarak konumlanıyor. Tüketici birey postmodernitede, modern toplum yapısının ürettiği bürokratik, toplumcu ve sınıfçı kurallar takmayı çoktan bırakmış, bunun alternatifi olarak her durumda ve konumda sürekli benliğini yeniden yaratmak için akış içerisinde girmiştir. Bu yeni tüketici ve akışkan kimlik; insanların geleceği ve geçmişiyle bağını koparmış, şu anda sürekli farklı öğelerle rastlantısal oluşturulmuş bir olaylar toplamı gibi sunulmaktadır (Bauman, 2003). Bauman'a göre postmodernitenin moderniteden ayrı kendine has bazı özellikleri vardır onlar;

- Modern dünyada her şey iyi hesaplanmış netken, öte tarafta postmodern dünya oldukça girift ve hesaplanamazdır.
- Modern dünyanın öznesi belirlidir. Ancak postmodern dünyada her birey kendi amacına uygun olarak aktördür. Bu bağlamda aktörler arası ilişki karmaşıktır. Postmodernitede aktörlerin biri, ötekileri yönetecek kadar güçlü olsa da bununla ilgilenmez. Artı aktörlerin tamamı yönetilmeye karşı tepki gösterirler. Aktörler aynı toplumsal yaşama paylaştıkları için kendi aralarında birbirlerine kısmi bağımlılıkları vardır. Ancak bu bağımlılık değişmez bir durum değildir. Aktörler eylemlerinde ve amaçlarında özerktirler, kimseyi takip etmezler.
- Aktörler eylemlerinde kendi içlerinde oluşturdukları bir düzen olsa da, zıtlıkların olduğu bir dünyada, müphem, karmaşık ve belirsiz davranırlar. Bu döneminin yaşam biçimi oldukça rastlantısaldır. Şöyle ki; bir şeyin neden böyle olduğu konusunda bir gerekçe yoktur. Öteki aktörlerin davranışları, ağlar ve ilişkisellik dolayısıyla diğerlerini de etkilemektedir. Bunlarla birlikte aktörlerin

eylemlerinin tüm sistemi etkileyebileceklerinden bilgilerinin olması lazımdır. Yani herkesin yaptıklarının bir karşılığı vardır. Aynı zamanda herkes etkilidir.

- Aktörlerin ontolojik konuları da sabit değildir sürekli akmaktadır. Kimlik edinim geleneksel zamanlarda olduğu gibi sabit değildir. Kimlik sürekli her durumda yeniden inşa edilen, akışkan bir yapıdır. Ancak bu değişim bir noktadan başka bir noktaya ya da tekamül şeklinde değildir. Kimliğin kurguları bir an için kurulur, sonra çevre veya öğelerin yok olması veya değişimiyle yeni unsurların toplanmasıyla yeniden inşa edilir.

- Her şey sınırsız bir akış içindedir. En değişmez unsur beden kendisidir. Ancak o durumda dahi aktörler bedenlerinin durumuna devamlı dikkat ederler. Postmodern toplumda bireyler bedenlerinin üzerine düşerler spor ve diyetle onlara dikkat edip sürekli bir performans içinde tutarlar. Ancak bu belirli zihinsel süreçler sonucunda gerçekleşir. Belirtilen performanslar kendileri dışında bir yapı tarafından dayatılırsa bunu kabul etmezler. Başka bir biçimde ifade etmek gerekirse bu faaliyetler aktörlerin özgür isteği olarak algılanarak, onların bir yapının veya insanın denetimi altında olmadıklarını, ancak bir gücün etkisinde kaldıkları söylenebilir.

- Aktörlerin yaşamının önceden planlanan bir yapı olmadığı için, aktörler yaşamlarını yönlendirecek belirli işaretlere ihtiyaç duyabilirler. Bu yönlendirmeler farklı idealize edilmiş veya gerçek aktörlerce tercih olarak sunulur. Aktörler bu tercihleri benimseyip veya kabul etmemekte özgürdürler.

- Postmodern dönemde farklı kaynaklar vardır. Bunlara ulaşabilmek; aktörlerin bireysel özelliklerine, bilgisine ve kişisel varlıklarına göre değişebilir. Aktör ne kadar çok bilgiye ve imkâna sahipse o kadar çok tercih şansı elde edecektir. Bu toplumdaki sosyal adaletsizliğin sebebi seçimlerdeki farklılıklardır. Bu dönemde kaynakların tekrar dağıtımında en önemli öğe bilgidir. Bilgi bir güç olarak tanımlanır ve bilginin asli bir unsur olması bu dönemde uzmanların elini güçlendirir (Ritzer & Stepnisky; 2013).

Postmodernizmin gelmesiyle insanlar için yeni şartlar oluşmuştur. Bu şartlar ekonomi, sosyal yaşam, entelektüel hayat gibi ahlak üzerinde de çeşitli değişimlerin olmasına neden olmuştur. Ahlak üzerinde ki değişimler kimlikler üzerinde etkili olmuş onların dönüşmesi noktasında önemli bir tetikleyici olmuştur. Çünkü ahlak toplumsaldır ve belirleyicidir. Modernizmin baskıcı ve evrensel olduğunu söylediği ahlak ilkeleri. postmodernite tarafından katı ve kuralcı olarak değerlendirildiğinden karşı çıkılır. Postmodernite ahlakın kendine referans koyacağı temel öğenin bireyin kendisi olduğunu iddia eder. Bu bağlamda postmodernite bireyselliği işin içine katarak modernliğin ileri sürdüğü değerleri yok sayarak bireysellik üzerinden yeniden ahlakın yeşermesini sağlar (Bauman,

2011). Postmodernitenin ahlaki özelliklerine bakıldığı zaman şunlar görülmektedir;

- Ahlakta insanın özellikleri iki şekilde tanımlanır. Bunların ilki; insanın en temelde iyi bir varlık olduğu, ancak özüne uygun eylemde bulunması için ona yardım edilmesi gerektiğine dairdir. İkincisi ise; insan temelde kötü bir varlıktır. Bundan dolayı dürtüleriyle eylemde bulunmasına engel olunmalıdır, biçiminde iki önerme söz konusudur. Bu görüşlerin taraftarları iddialarını çok radikal bir biçimde savunurlar. Fakat bu iki görüşte yanlışır. İnsan ahlaki yönden müphem bir duruş sergiler. Belirsizlik ru be ru insan iletişiminin ilk basamağında temel rol oynar. Toplumsal yaşam ve insanın öteki insanlarla ilişkileri düşünüldüğünde tüm ilişkilerde insanın müphem olmayan bir ahlak sergilemesinin imkânı yoktur.
- Ahlaki değerler, doğalarından kaynaklı olarak akli değildir. Fakat ahlak insanın amacı ve menfaatinin önüne geçtiğinde; ahlaki özelliğinden dolayı kullanılacak araçlar hedefteki amaçlarla uyumlu bir şekilde işlemez.
- Ahlakın doğasından kaynaklanan en önemli özelliği sorunların çözülmemesi veya zor çözülmesidir. Belirsiz olmayan iyi veya kötü gibi tercihlerin oranı çok düşüktür. Bunların toplumu veya bireyin içsel yapısını düzenleyen genel ahlak yasalarındaki yeri de çok azdır. Ahlaki tercihler büyük oranda birbiriyle çelişen eylemler arasında kalır.
- Ahlak bireyseldir evrensel olamaz. Ahlak genellenemez yerelde ahlaki olan bir davranış küreselde hoş karşılanmaya bilir. Dolaylı olarak ahlaki eylemlerin bir standardı yoktur mekâna ve zamana bazen de içinde bulunulan toplulukların kaprislerinden etkilenebilir. Şeklindeki görüş ahlak üzerine yapılan çalışmalara karşı gelen bir bakış açısıyla ilgilidir.
- Günümüzde oluşturulmuş bir akılcı dünya vardır. Bu dünya açısından bakılacak olursa ahlak akılcı değildir ve bu değiştirilemez olandır.
- Sonuç olarak ahlak adına oluşmuş bazı düşünceler ve son dönem entelektüellerce bir başarı olarak görülen ve iddia edilen bize hepsi uyar tarzındaki zafer nağralarına karşısında, değerlerle ilişkili günümüz dünyası, ahlakın değişken ve görece olduğunu aleni olarak savunmuyor (Bauman, 2016).

Bauman'ın ahlak, bireysellik ve postmodernite arasında kurduğu bağ insanları ve onların davranışlarını belirleme açısından önemli görülebilir. Postmodernite öznelin kendinden menkul, özgür bireysel ahlak oluşturur. Ahlakta kimliklerin oluşturulması noktasında önemlidir. Belirli davranış kalıplarının oluşması da tipolojilerin oluşmasında önemli bir etken olarak görülebilir. Ahlak nihai noktada; iyi davranış ve kötü davranış ölçülerini oluşturacak, buda insanların eylemlerine yön verecek bir davranış kalıbının oluşturulmasında önemli bir gerekçe halini alacaktır (Alpsoy, 2020; Bauman, 2018, Selçuk vd., 2022). Ahlak

noktasında en önemli kavram müphemlik olarak görülmektedir. Müphem; davranışların ve ahlakın yorumlanması noktasında belirleyici olmaktadır.

4. MÜPHEMLİK

Modernliğin temel öğelerine bakıldığında bunların bilim ve rasyonalite olduğu söylenebilir. Modern çağ bilimi ve tekniği kullanarak insana ve doğaya hükmederek onları nesne gibi değerlendirmiştir. Bu perspektiften durum değerlendirildiğinde modernliğin bir sınıflama olduğu söylenebilir. Modern hayat rasyonel akli ve bilimi kullanarak çeşitli sınıflamalara gider (Aslan, 2011, Bayram, 2009; Torun, 2018). Sınıflamayla sınırlanan nesneye veya yapıya belirli standartlar çizilerek, bunun dışında davrandığında, kendisi dışında olduğu söylenip müdahale edilebilir. Aynı zamanda bu tanımlanan sınırların içinde olmayanlar, öteki olarak otomatik olarak kimlikleştirilmiş olur ve yok sayılabilir. Burada öteki olarak tanımlanan yapı, mantık dışı, akılcı olmayan, ikircikli, karmaşık, tutarsız ve müphemdir. Moderniteyi ayakta tutan ve eylemsel olmasını sağlayan en önemli hareket ettiricisi bu belirsizlikten doğan müphemdir. Modern bilim açıklamalarıyla rasyonel bir biçimde dili kullanarak müphemi sürekli her alanda tanımlamalarıyla kurar. Başka bir şekilde müphemliğin durumunu tanımlamak gerekirse dilin yaptığı tüm tasniflerde ortaya çıkan öteki olarak söylenebilir. Ötekinin düzensizliğin içinde yer alması onu anlamayı ve yorumlamayı imkânsız kılmaktadır. Dolaylı olarak belirsiz yapıların içinde seçim yapma, hüküm verme problemi ortaya çıkarır ve eylemsizlik üst bir tavır olarak sürekli sorunlu bir durum olarak varlığını sürdürür. Dil sürekli tanımlamalar yapmakta, bir şeyleri sınırların içinde, ötekileri ise dışında tutmakta, böylece bu bitmeyen bir döngü olarak her şeyde kendini sürekli üretmektedir. Ama Bauman bunun gerekli olduğunu çünkü tanımlar dışında yorumlarında önemli olduğunu buna da müphemliğin imkân verdiğini savunur (Başer, 2011; Bauman, 2003; Çağan, 2008).

Müphem tanımlanırken bir şeyleri için içine katma, başkalarını ise buna karıştırmama yoluyla yapılır. Çünkü tüm tanımlamalar bir tanımlananı, birde ötekiler olarak iki parçadan oluşmaktadır. Tanımlamalarda bir içine dâhil etme ve ondan dışlama eylemleri yer almaktadır. Buda durumlar üzerinden yaşama uygulanan şiddetin önemli bir delili olarak görülebilir. Modernliğin bu dâhil etme ve ayırıştırma süreçleri bir döngü şeklinde sürekli devam etmektedir. Buda müphemliğin hiç bitmeyen krizidir. Modernliğin krizi; genelde insanların bir olay veya durum karşısında sağlıklı yorum yapamadığımız veya alternatif bir davranış geliştiremediğimiz an insanların hissettiği derin huzursuzluk halidir (Bauman, 2003).

5. AKIŞKANLIK

Küreselleşme olarak adlandırılan kavram dünyadaki iletişimin ve bununla birlikte bütün metaların engelsiz ve aynı anda hızlı dolaşımını tanımlamaktadır. Küreselleşme modernizm de yoğun çabalarla ortaya konan ve savunulan sınırların ortadan kaldırılarak, çok kültürlü yapıların yeniden ortaya konması ve dünyanın her yeri arasında farklı iletişim kanallarıyla birbirlerine bağlanarak ürün, insan ve iletişimin kesintisiz devamlılığını ifade etmektedir (Kürkçü, 2013; Yılmaz, 2004). Küreselleşme veya postmodern dönem adı her he olursa olsun sonuçta bir toplumsal yapının değişimi söz konusudur. Bu farklı araştırmacılar tarafından kabul edilmiştir. Bunlardan biriside Bauman'dır. Uluslararası geçirgen ve sürekli değişim içinde olan bu dönemi anlatmak için Bauman akışkanlık terimini kullanmayı uygun görür. Hiçbir şeyin olduğu gibi kalmadığı, kendi şekli sürekli değişen ve sürekli bir yerden başka bir yere akan sıvı özelliği gösterdiği için akışkanlık olarak tanımlıyor. İnsanlara ait bu yaşamda muhtemelen her şey hiç durmadan başka şeylere dönüşüyor. Bu insanlara şaşkınlık veriyor. Şimdi bize anlamlı, doğru ve net olarak gelen şeyler bir an sonra garip, kötü birer hata ve anlamsız olarak gelebilir. (Bauman, 2018). Katıların dünyasının sona erdiğini ve çok hızlı bir mobilitenin başladığını bununda sınırların sızma ve akma gibi önemli özelliklerle gerçekleştiğini savunur Bauman. Öyle bir atmosfer var ki katıları sıvılaştırmaktadır. Bu atmosferi değiştirecek ufukta hiçbir şey görünmemektedir. Atmosferle temas etmiş ve sıvılaştırmış olan katıların dahi içine girerek, onları da kendine benzetme gibi bir özelliği vardır. Akışkan dünyada insanlar devamlı mobilite halindedir. Bir yerde kalmak isteseler dahi zemin onları bir yerlere götürmekte, onlara sürekli yolcu olmanın haleti ruhiyesine eklemektedir (Bauman, 2018; 2023)

Bu şekilde akışkan dönem insanların yapılarını müdahale etmekte onların oldukları gibi kalmalarına izin vermemektedir. Sonuç olarak akışkan dönem yeni atmosferiyle sosyal değişime neden olmakta ve toplumda farklı tipolojilerin üretilmesine ön ayak olmaktadır. Bireyin önemli sosyolojik kurumlar olan aile, eğitim, siyaset, ekonomi din gibi yapıların desteğinden geleneksel yapıya göre mahrum olması bireyi yalnız hissettirmekte bireyin bu yalnızlığını gidermesi için bireye tüketim önerilmektedir. İnsanlar yaşadıkları akışkan dünyada kendilerini mutsuz, depresif ve yalnız hissetmemek için güvenli ve emniyetli bir alan olarak tüketimi kullanarak kendini değerli görmekte ve psikolojik rahatlık hissetmektedir (Bauman, 2023).

6. MODERN VE POSTMODERN DÖNEMDE İNSAN TİPOLOJİLERİNİ BELİRLEYEN TEMEL UNSURLAR

Tipoloji sosyal çevre veya sosyal değişim sonucu oluşan insanları, farklar ve benzerlikler noktasında bir araya getirip tanımlama süreci olarak değerlendirilebilir. Bauman bu durumu şu şekilde ifade eder; aktörler, toplumsal yaşamda yer alan insanların birbirlerinden farklı olduğunu bilirler. Bu insanların her biri farklı topluluklara kendilerini ait hissederler. Ayrıca bu farklı topluluklar kendilerini öteki toplulukların zıddı olarak kategorize edebilir. Bu toplulukların her biri çeşitli davranış kalıplarıyla ötekilerden ayrılmaktadır. Aktör zihninde bu davranış kalıplarının hangi topluluğa ait olduğunu sıralayıp ona uygun toplulukları bir şema olarak bir araya getirirse tipolojileri oluşturmuş olur (Bauman, 2003). Tipolojiler bilimde insan gruplarının genel özelliklerine göre gruplanmasını sağladığı için kolay tanımlamalara imkân vermekte ve davranış paternlerini izleme ve takip etme fırsatı sunmaktadır. Bu açıdan önemlidir

Modern zamanlarda bireylerden beklenen temel özellikler; kendi yaşadığı toplumu için kendini feda eden, toplumun ondan beklentileri nispetinde çalışan nihai olarak topluma dayanabilecek bir insan olması beklenirdi. Bu insanların en genel özellikleri akılcı, üretici ve disiplinli olmasıydı. Bauman'a göre modern bireyleri tanımlayacak bazı ifadeler şunlardır;

- Modern toplumda yaşayan insanlar üretici ve disiplinli olmalıdır. Bu disiplin hem üretici hem yok edici olabilir. Üretme kapasiteleri sekteye uğramayacak kadar düzenli ve disiplinli olmalıdır.
- Modern toplumun üyelerinin en önemli özelliklerinden biriside düzene ve disipline itaat edecek öznelerdir. Mesajlara karşı gösterdikleri tepkileri; hesaplanabilir, ölçülü, düzenli ve baskı karşısında tekdüze davranış sergileyebilen öznelerdir.
- Modern insanlar; tek başlarına kendilerini eksik hisseden, kendini bir bütünün parçasıymış gibi düşünen, bütünlü bir araya geldiklerinde önemli bir boşluğu dolduran, yalnız başına bir anlam taşımayan mekanik bir parça gibidir. Ayrıca bu insanların, temel amacının bir yapıya uyum göstermek için düzenlenmiş bir ara form özelliği göstermeleridir.
- Modern insanın disiplin ve düzen dışında en temel kişisel özelliği sağlıklı olmasıydı. Sağlık önce topluma uyum konusunda gösterdiği intibak kabiliyeti ile anlaşılırdı. Bunun yanında fiziksel enerjinin yüksek olması, güçlü olma ve kurallara uyma önemli sağlık işaretleri olarak sıralanabilir. Farklı durumlar bireyin hastalıklı olarak tanımlanmasına yol açıyor ve bireyin sağlık kurumlarına ve psikiyatrik alanlara yönlendirilmesine neden oluyordu (Bauman, 2001).

Modern insan ulus devlet tarafından çeşitli şekillerde beklentilerle karakter sınırları çizilmiş bir varlıktır. Modern insan; toplum güdümünde hareket etmesi beklenen insandır. Toplum bireylerin üstündedir. Bireyin değeri topluma hizmeti ve intibakından kaynaklanmaktadır. Devlet için iyi bir vatandaş aynı zamanda iyi bir bireydir. Postmodern yapıya gelindiğinde durum değişmiş birey farklı unsurlar etrafında tanımlanmıştır. Postmodernitenin bulunduğu paradigma gereği, modern olana doğrudan karşı çıktığı söylenebilir. Ancak kendisinin yaptığı birey tanımı modernitede olduğu kadar sert sınırlarla bireyin etrafını çizmez sadece genel ifadeler kullanır. Bauman'a göre postmodernizmin birey tanımı ise şu nitelikleri bünyesinde barındırır;

- Postmodern dünyanın bireyleri sürekli yeni hayatlar arayan ve bu konuda asla doyumları olmayan, devamlı bilinçli bir seçenek olarak artan uyarıcı bombardımanını içine çekebilen ve bunca uyarıcıya karşılık verebilen tecrübeli çok fonksiyonlu canlılardır.

- Postmodern insanlar yeni şeyler üretebilen öznelerdir. Bu öznelerin en önemli meziyetleri kimsenin yönlendirmesine ihtiyaç duymadan, kendiliğinden bünyelerinde barındırdıkları tecrübeleri ve alışkanlıkları dışında eylem esnekliğine sahip olmalarıdır.

- Postmodern bireyler sürekli bir akış içinde oldukları için denge halinde değillerdir. Ancak kendilerine yeten, onların kendilerini motive eden unsurlar olarak bireysel yapılarını dengede tutmaya meyillidirler. Bu şekilde bir kişisel duruş kendi motivasyonu ve hedefi bulunan toplumsallaşma ortamında da devam etmektedir. Buda bireylerin içsel mekanizmalarında daha az şeye ihtiyaç duymalarını sağlamaktadır.

- Modernitede doğru insan modeli olarak gösterilen sağlık postmodernitede yerini uygun olmaya bırakmıştır. Bireylerin sürekli artan uyarıcı bombardımanını fiziksel ve zihinsel olarak içine çekerek bu uyarıcılara uygun ve yaratıcı şekilde tepki gösterme durumu, anlık farklı durumlara intibak kabiliyetlerini ve kendilerinin sürekli farkında olmalarını, eylemlerinin sorunlu taraflarını sürekli düzelterek formda kalmalarını sağlamaktadır. Bu durumun aksi olan fiziksel düzensizlikler veya zihinsel uyarıcıları karşılama ve yaratıcı şekilde tepki verme durumları yetersizse bireyin anlık farklı durumlara intibak kabiliyetlerinde ortaya çıkan sorunlar uygunsuzluk işaretleridir. Bu durumda birey sağlık uzmanlarına veya psikoloğa gönderilebilir (Bauman, 2003).

7. SONUÇ

Modern dünyanın ve postmodern dünyanın insan tipolojilerinin oluşumuna bakıldığında modernitenin insan yapısının daha sınırları belirli, toplum için feda edilmiş bir yapısının olduğu, ulus devlet yapılanmasından kaynaklanan toplum

ve birey düalitesinde bireyin topluma feda edildiği görülmektedir. Modernizmin istediği insan tipinin akılcı, üretici ve kendini yaşadığı topluma adayan bir insan tasavvur ettiği görülmektedir. Bu insanların genel özelliklerine bakıldığında disiplinli ancak yeri geldiği zaman ulus devlet için yok edici unsurları kullanabilecek, sistem için düzenli üretime sürekli hazır olabilecek bir birey. Aynı zamanda bu bireyin tepkileri hesaplanabilir ve baskı karşısında tek düze tavır, davranış geliştirebilen, tek başına kendini yalnız hisseden, yalnız bir anlam taşımayan, bir bütünün parçasıymış gibi davranan, sağlıklı olmaya özen gösteren hasta olduğu tespit edildiğinde sistem tarafından düzenleyici kurumlara yönlendirilen öznelerdir. Kısaca modern insan; toplum güdümünde hareket etmesi beklenen insandır. Modernitede toplum bireylerin üstündedir. Bireyin değeri topluma hizmeti ve intibakından kaynaklanmaktadır. Akışkan postmoderniteye gelindiğinde durum değişmiş birey farklı unsurlar etrafında tanımlanmıştır. Postmodernitenin bulunduğu paradigma gereği, modern olana doğrudan karşı çıktığı söylenebilir. Ancak akışkan modernitenin yaptığı birey tanımı modernitede olduğu kadar sert sınırlarla bireyin etrafını çizmez, sadece genel ifadeler kullanır. Ayrıca Bauman bir hakikat avcısıdır. Onun niyeti karmaşık ve sisli olanı öğelerine ayırarak anlamaya çalışmaktır. Dolayısıyla; Bauman akışkan modernite / postmodernizm denen yeni dönemi ve bu dönemde olan sosyal değişimleri ve deneyimi anlayıp açıklamaya çalışmaktadır.

Akışkan zamanlarda insanlar için şartlar sürekli değişmektedir. Bu zamanda yaşayan insanlarda bu yeni durumlara hemen uyum sağlayan ve değişen koşullara hemen ayak uydurmak zorunda kalan bireylerdir. İnsanların hızlı mobilite ve değişen hayat şartlarına yetişme kaygısı insanlar üzerinde baskıya neden olmakta buda tükenmişliği beraberinde getirebilmektedir. Akışkan zamanlarda insanlar tüm yükler karşısında yalnızdır. Sosyal desteğin istenen düzeyde olduğu da söylenemez. Genel olarak postmodern zamanlara ait bireylerin özellikleri sürekli yeni hayatlar arayan ve bu konuda asla doyumları olmayan, devamlı bilinçli bir seçenek olarak artan uyaran bombardımanını içine çekebilen ve bunca uyarıcıya karşılık verebilen, tecrübeli çok fonksiyonlu öznelerdir. Bu öznelerin en önemli meziyetleri kimsenin yönlendirmesine ihtiyaç duymadan, kendiliğinden, bünyelerinde barındırdıkları tecrübeleri ve alışkanlıkları dışında eylem esnekliğine sahip, kendilerine yeten bireyler olmalarıdır. Aynı zamanda bu insanların, kendilerini motive eden unsurlar olarak bireysel yapılarını dengede tutmaya karşı müthiş bir meyilleri vardır. Postmodern akışkan bireyin kişisel durumu kendi motivasyonu ve hedefi bulunan toplumsallaşma ortamında da devam etmekte, nihai olarak bireylerin içsel mekanizmalarında daha az şeye ihtiyaç duymalarına neden olmaktadır. Sonuç olarak bu dönemde hazlarına düşken, tüketmekle yalnızlığıyla mücadele eden, sürekli bir oyundan ötekine koşan, oyuncu bir insan tipi oluşmaktadır.

KAYNAKÇA

- Alpsoy, İ. (2020). Kamuyu bilgilendirmede etik ilkelerin önemi. (Editör: Fetullah Battal). *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Yeni Kavramlar* içinde. (s. 83-99). Efe Akademi Yayınevi.
- Aslan, G. (2011). Ortaçağdan Günümüze “Modernite”: Doğuşu ve Doğası. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (7), 10-26 . DOI: 10.14520/adyusbd.101.
- Başer, D. (2011). Zygmunt Bauman’da Müphemlik ve Toplumsal Yaşam (Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bauman, Z.(2001). *Parçalanmış Hayat-Postmodern Ahlâk Denemeleri*, Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z.(2003) *Modernlik ve Müphemlik*, Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z.(2011). “Modernite, Postmodernite ve Etik”, Cantell & Pedersen ile söyleşi) 53-63, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 6 -19, Doğu Batı Yayınları.
- Bauman, Z.(2016). *Postmodern Etik*, Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z.(2018). *Akışkan Modern Dünyadan 44 Mektup*, Habitus Yayıncılık.
- Bauman, Z.(2019), *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z.(2022), *Sosyolojik Düşünmek*, (25. Baskı), Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z.(2023). *Akışkan Modernite*, Can Yayınları.
- Bayram, A. K. (2009). Modernlik ve sosyal bilimler: Bilgi, iktidar, etik ve toplum. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 2.
- Çağan, K. (2008) "Gösteri Toplumunda Ahlaki Müphemlik". *Eskiyeni*, 11, 13-17.
- Erol, P. Ö. (2016). Modernite Projesinin Kökenleri, Dinamikleri ve Sonu. *Sosyoloji Dergisi* , (33) , 49-66. <https://dergipark.org.tr/en/pub/sosder/issue/41007/495546>
- Eşki, H. (2010). Bugünü Anlamak İçin Max Weber’i Yeniden Okumak. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 6 (11) , 187-198. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ijmeb/issue/54828/750562>
- G. Ritzer, & J. Stepnisky (2013). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları ve Klasik Kökenleri*, (Çev: Irmak Ertuna Howison), De Ki Yayınları.
- Gedikli, B. (2022). Karl Marx Ve Max Weber’de Modernite. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (2) , 638-653 . DOI: 10.55179/dusbed.1031438
- İmadoğlu, T. & Çavuş, M. F. (2022). Weber’in demir kafesi örgütsel değişimi etkiler mi?. *Journal of Management Theory and Practices Research*, 3(1),32-38. <https://dergipark.org.tr/en/pub/jmtpr/issue/77135/1291645>

- Kineşçi, E. (2017). Düşünümsel sosyoloji açısından Zygmunt Bauman sosyolojisi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 19(33), 61-70.
- Kürkçü, D. D. (2013). Küreselleşme Kavramı Ve Küreselleşmeye Yönelik Yaklaşımlar. *Turkish Online Journal of Design, Art & Communication*, 3(2).
- Lidar, V. & Ülsever, R. Ş. (2020). Edebiyat ve Modernite İlişkisi: 20. Yüzyıl Edebi Metinlerinde 'Bahçe Kültürü' ve Ötekinin Konumlandırılması. *Folklor/Edebiyat*, 26 (101) , 141-155. DOI: 10.22559/folklor.101
- Man, F. (2018). Zygmunt Bauman'ın gözlüğü ile çalışma ilişkilerine bakmak. *Journal of Economy Culture and Society*, 57(1), 217-244.
- Özcan, K. (2014). Yönelimsel Kontrol ve Örgütsel Düzen: Michel Foucault ve Zygmunt Bauman Ekseninde Bir Tartışma. *Amme İdaresi Dergisi*, 47(2).
- Pangalyeva, Z., & Akosman, B. G. (2023). Ötekileştirilmiş Beden ya da Engelliler: Sosyolojik Bir Değerlendirme. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (51), 225-241.
- Selçuk, H. Alpsoy, İ. ve Bingöl, R. (2022). Siyasal iletişimde yapılan etik ihlallerde yeni medyanın kullanımı. *Turkish Research Journal of Academic Social Science*, 5(2), 119-126.
- Torun, T. (2018). Yaşam-Dünyasının Sömürgeleştirilmesi Olarak Modernitenin Krizi. *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (30),173-190. DOI: 10.20981/kaygi.412196
- Tuna, K. (2003). Küresel mi/Yerel mi: Neler Oluyor Bize?. *İstanbul University Journal of Sociology*, 3(6), 1-12.
- Turan, E. & Aydilek, E. (2017). Modernite ve Postmodernite Ekseninde Kamusal Yaşamın Dönüşümü. 21. *Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 6(17),0-0. <https://dergipark.org.tr/en/pub/egitimvetoplum/issue/35909/402809>
- Turguter, E. A. (2023). Bauman ve Habermas Özelinde Modernite ve Postmodernite: Olanaklar ve Sınırlılıklar. *Veche*, 2(1), 15-29.
- Ulutaş, E. (2016). Kartezyen DUALİZM'in 'Demir Kafes'i Ve Weber'in Anladığı İslam Toplumu / Iron Cage Of "Cartesian Dualism" And The Islamic Society Understood By Weber. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 0 (35) , 397-410. DOI: 10.21497/sefad.45387
- Yılmaz, A.(2004) *İkinci Küreselleşme Dalgası, Kavram, Süreç ve Sorunlar*, Vadi Yayınları.

BÖLÜM 32

ELEKTRONİK KELEPÇE UYGULAMASI VE İSVEÇ MODELİNİN BAŞARISI

Dr. Öğretim Üyesi Ramadan SANIVAR¹

Günümüzde modern ceza infaz hukukunun en önemli amacı insan onuruna yakışan, etkili, toplumun beklentilerini en üst düzeyde karşılamak, hükümlülerin tekrar suç işlemesini (tekerrürü) önlemek ve onları ıslah edip topluma kazandırmaktır. Dünyada suç işleme oranları her geçen gün artış göstermekte ve bu durum ceza infaz kurumlarının aşırı kalabalık olmasına yol açmaktadır. Kapasite fazlalığından doğan kötü infaz koşulları ise hükümlüler üzerinde ciddi anlamda fiziksel ve psikolojik olumsuz etkiler yaratmakta, özellikle de ceza infaz kurumlarında yeniden topluma kazandırmaya yönelik faaliyetler uygulanmadığı cihetle başarı sağlanamamaktadır². Hal böyle iken, birçok ülke hapislik cezalarının yerine infaz hukukunun en önemli amacını gerçekleştirmek üzere uygulanabilir alternatif infaz yöntemleri (usulleri) geliştirmektedir. Hükümlülerin aile, iş, eğitim ve sosyal hayattan kopmasını engellemek hedeflenmektedir. Hapis cezasının alternatif mahiyetinde en çok kullanılan özel bir ceza infaz usulü olarak karşımıza çıkan hapis cezasının konutta infaz edilmesi ve takibinde elektronik izlemenin kullanılması gün geçtikçe yaygınlaşmaktadır³.

Elektronik izleme, ceza adalet sistemi içerisinde kişilerin buldukları yerin, hareketlerinin ve belli davranışlarının izlendiği çeşitli gözetim yöntemlerini ifade eden genel bir terimdir. Mevcut elektronik izleme yöntemleri radyo dalgaları, biyometrik ya da uydu izleme teknolojilerine dayanmaktadır. Bu yöntemler, kişiye takılan bir cihazı ve kişilerin uzaktan izlenmesini ihtiva etmektedir⁴. Gerek ABD

Kıbrıs İlim Üniversitesi Hukuk Fakültesi Ceza Hukuku ve Ceza Muhakemesi Hukuku Anabilim Dalı, Orcid: 0000-0003-2828-1089.

²SANIVAR, Ramadan, Modern İnfaz Hukuku ve Koşullu Salıverilme (Şartlı Tahliye) Kurumu, Seçkin Yay., Ankara 2020, s. 185.

³KOÇ, Ziya, "Elektronik İzleme İle Hapis Cezasının Konutta Çektilmesi", Ankara Barosu Dergisi, S. 2, 2013, s. 173. "Nitekim AİHM'e göre; özgürlüğü bağlayıcı cezaların en son ihtimal olarak uygulanması ve bundan önceki aşamada konutta infazın tercih edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır." Bu örnek karar için bkz. *Ambruskiewicz/Polonya'ya karşı davası*, Bşv. No: 38797/03, 23.10.2006, p. 32. Erişim adresi: [https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw&c= \(01.08.2023](https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw&c= (01.08.2023)

⁴Tanım için bkz.: AK BK'nin 2014 tarihli *Elektronik İzlemeye İlişkin Tavsiye Kararı*'nin 2'inci Bölümü. Erişim adresi için bkz: [https://rm.coe.int/16806f4087 \(04.07.2023](https://rm.coe.int/16806f4087 (04.07.2023)). Benzer nitelikte Avrupa Denetimli Serbestlik Birliği (CEP) Elektronik İzleme Konferans Raporları'nda da elektronik izlemenin tanımına yer verilmektedir:

gerekse Avrupa ülkelerinde hapis cezasının konutta çektirilmesi kabul edilmekte ve Dünyada en çok tercih edilen elektronik izleme sayesinde de konutta hapsin uygulaması genişletilmektedir¹. Nitekim elektronik cihazların kullanılması ile yaptırma muhatap kişilerin takibini yapmak mümkündür². Hükümlüler 24 saat boyunca konutta kalmak zorunda olmayıp, elektronik izleme sayesinde çalışma veya eğitime devam etme, yeniden topluma kazandırma (iyileştirme) programlarına katılma gibi sebeplerle hükümlülerin dışarı çıkmalarına izin verilerek kontrol altında tutulmaları söz konusudur³.

Her ne kadar yeniden suç işleme (tekerrür) üzerindeki etkisi tartışmalı olsa da, ilk bakışta hükümlü için yeniden topluma kazandırma amacına ve mağdurun korunmasına hizmet etmesi gibi yararları bulunduğundan önemli ve yenilikçi bir yöntem olduğu söylenmektedir. En önemli husus, elektronik izleme ile hapis cezasının konutta infaz edilmesi sayesinde hükümlü ceza infaz kurumunun olumsuz koşullarından uzak tutularak sosyal yaşamdan kopmaması; aile, iş yaşamı veya eğitim hayatına devam edebilmesi mümkündür⁴. Hemen belirtilmelidir ki, kişi özgürlüğünün koruyan bir uygulama olarak elektronik izleme ile konutta hapis, hükümden önce ceza muhakemesi tedbirlerinden tutuklama tedbiri yerine de uygulanabilmekte ve bu tedbirin olumsuz sonuçlarının önlenmesi söz konusu olabilmektedir. Kişi özgürlüğünü sınırlandırdığı düşünülse de, tutuklamaya kıyasla daha hafif bir ceza muhakemesi tedbiri şeklindedir⁵.

Elektronik izleme sadece hükümlülerle ilgili değil, aynı zamanda suç soruşturmasında şüpheliler veya kovuşturma aşamasında sanıklar hakkında da uygulama alanı bulabilmektedir. Örneğin tutuklamanın alternatifi olarak uygulanan adli kontrol tedbirlerinin elektronik izleme yardımı ile gerçekleştirilmesi mümkündür. Keza elektronik izleme, yaptırım veya tedbir aşamasında uygulanacak

“Suçluların, cezalarının toplumsal bileşeninin gereğini yerine getirdikleri sırada mevcudiyetleri, yoklukları ve hareketlerini izleyen uzaktan denetim teknolojilerinin kullanımıdır.” Bkz. **NELLIS**, Mike/**ROSELL**, Nuria Torres, “Avrupa’da Elektronik İzleme 7’inci Avrupa Konferansı Raporu, Elektronik İyileştirme ve Cezaevi Nüfusunun Azaltılması, Evora Portekiz, 05-07 Mayıs 2011, Avrupa Denetimli Serbestlik Birliği (CEP) Elektronik İzleme Konferans Raporları, Ankara Mayıs 2012, s. 145-161.

¹**ULUDAĞLI**, Nilay Pekel, “Hükümlülerin Denetiminde ve Toplum Kazandırılmasında Yeni Bir Yöntem Olarak Elektronik İzleme”, *AÜHFĐ*, C. 4, S. 61, 2012, s. 1337-1339.

²Ayrıntılı bilgiler için bkz. **SANIVAR**, Ramadan, s. 186 vd; **KANGAL**, Zeynel, “Ceza Hukukunda Elektronik İzleme”, Prof. Dr. Çetin Özek’e Armağan, İstanbul 2004, s. 525-552.

³**İÇEL/AKINCI/ÖZGENÇ/SÖZÜER/MAHMUTOĞLU/ÜNVER**, Yaptırım Teorisi, İstanbul 2002, s. 94, 95; **DOĞAN**, Fatma Karakaş, Cezanın Amacı ve Hapis Cezası, Legal Yay., İstanbul 2010, s. 211; **İNCE**, Hüseyin, Kısa Süreli Hürriyeti Bağlayıcı Cezalara Seçenek Yaptırımlar, Seçkin Yay., Ankara 2007, s. 139. Ayrıca bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. **CROWE**, Ann H., **Sydney**, **Linda**, **Bancroft**, Pat ve **Lawrence Beverly**, Offender Supervision With Electronic Technology: A User’s Guide, American Probation and Parole Association, Kentucky. Erişim adresi: <http://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/grants/197102.pdf> (21.07.2023).

⁴**YAVUZ**, **Ceza İnfaz Sistemi ve Denetimli Serbestlik**, Seçkin Yay., Ankara 2018, s. 124; **ÇOLAK**, Haluk/**ALTUN**, Uğurtan, “Kısa Süreli Hapis Cezaları, Seçenekli Yaptırımlar ve İnfaz Rejimleri”, *TBBĐ*, S. 67, 2006, s. 223. Ayrıntılı bilgi için bkz. **BLACK**, Matt/**SMITH**, Russel G., “Elektronik Monitoring in the Criminal Justice System”, Australian Institute of Criminology, No. 254, 2003. Erişim adresi: (10.07.2023) <http://www.aic.gov.au/documents/4/6/9/%7B469CBBD4-B204-4F5E-8C73-B9B47C707F05%7Dtandi254.pdf>

⁵**KOÇ**, s. 200.

olan ceza hukuku kurumlarının uygulanma yöntemlerinden biri olarak da yerini alabilmektedir¹. Diğer yandan elektronik izleme, hapis cezasının ertelenmesi, koşullu salıverilme veya denetimli serbestlik için ek şart biçiminde kullanılmak suretiyle çok geniş bir kapsama sahip olmaktadır². Örneğin; koşullu salıverilme ile ceza infaz kurumundan serbest bırakılan hükümlünün koşullu salıverilme süresinde (yani geriye kalan ceza süresi içerisinde, denetim sürecinde) elektronik izleme ile toplum içinde takibinin ve etkin şekilde denetiminin sağlanabilmektedir. Birçok ülkede genellikle cinsel veya şiddet suçları söz konusu olduğunda, kamu ve mağdurun güvenliği göz önünde bulundurularak ceza infaz kurumundan salıverilen yüksek riskli (birçok ülkede “tehlikeli” olarak atfedilen) hükümlülerin yoğun gözetim altında tutuldukları ve bu kişilerin hareketleri sınırlandırılmadan, elektronik izleme sayesinde sürekli şekilde izlenmektedir³.

Kısacası günümüzde AK BK'nin 2014 tarihli *Elektronik İzlemeye İlişkin Tavsiye Kararı*'nın 2'inci Bölümünden hareketle, ulusal yargı sistemlerine bağlı olarak elektronik izleme, ceza adalet süreçlerinin farklı aşamalarında aşağıda belirtilen durumların biri veya birden fazlasında kullanılabilir. Bunlar;

- Ceza soruşturma aşamasında,
- Cezanın ertelenmesinin bir koşulu olarak ya da hapis cezasının infazında,
- Toplum içerisinde infaz edilen bir ceza yaptırımı ya da tedbirin izlenmesinde başlı başına bir araç olarak,
- Diğer denetimli serbestlik tedbirleri ile bağlantılı olarak,
- Cezaevinden erken salıverilmede bir tedbir olarak,
- Cezaevinden koşullu salıverilme kapsamında,
- Cezaevinden salıverilen belli bazı hükümlülere yönelik yoğun rehberlik ve gözetim tedbirlerinde,
- Hükümlü ve tutukluların kapalı ceza infaz kurumlarının içindeki; açık ceza infaz kurumlarının içi ve çevresindeki hareketlerinin izlenmesinde,
- Bazı özel suç mağdurlarının belirli şüpheli, sanık ve hükümlülerden korunmasında bir araç olarak, sıralanmaktadır⁴.

¹İŞİK, Göksu, “Elektronik İzleme”, Terazi Hukuk Dergisi, C. 13, S. 142, Ankara, Haziran 2018, s. 32.

²İŞİK, s. 34.

³RENZEMA, Marc/MAYO WILSON, Evan, “Can Electronic Monitoring Reduce Crime for Moderate to High Risk Offenders?”, Journal of Experimental Criminology, 1, s. 215-237. Ayrıca bkz. YAVUZ, Ceza Infaz Sistemi ve Denetimli Serbestlik, s. 124; ULUDAĞLI, s. 1340.

⁴Bkz. AK BK'nin 2014 tarihli *Elektronik İzlemeye İlişkin Tavsiye Kararı*'nın 2'inci maddesi. Erişim adresi: <https://rm.coe.int/16806f4087> (02.06.2023).

Mukayeseli hukukta *elektronik izleme* çeşitli terimlerle¹ ifade edilmektedir². İlk olarak “*elektronik zincir*” adıyla, 1983 yılında ABD’de¹, 1987 yılında Avusturya¹ve Kanada², 1990 yılında ise İsrail ve Singapur’da benimsenmekte ve uygulanmaya başlamaktadır³. Avrupa’ya bakıldığında ise⁴, Avrupa’da elektronik

¹Anglo-Sakson hukuk sistemini benimseyen ülkelerde “konutta hapis veya ev hapsi (house arrest)”; “elektronik izleme (electronic monitoring)”; “sokağa çıkma yasağı (curfew order)”; “yoğun izleme (tracking)” şeklinde terimler kullanılmaktadır. Diğer yandan örneğin Avusturya Ceza İnfaz Kanunu’na bakıldığında, “elektronik izleme (elektronischen aufsicht)”; “elektronik izleme ile konutta hapis (elektronische überwachten hausarrest)” terimi ile ifade edildiği görülmektedir. Alman öğretisinde “hapis cezasının konutta infaz edilmesi (Hausarrest)”, “elektronik izleme (elektronische überwachung)”, “elektronik kelepçe (elektronische fußfessel)”; “elektronik izleme ile konutta hapis (elektronische überwachung hausarrest veya elektronische aufenthaltsüberwachung)” terimleri ile belirtilmektedir. Almanya’da 01.01.2011 tarihinde yapılan yasal düzenleme ışığında elektronik izleme kabul edilmekte ve kanun koyucu “elektronik izleme (elektronische überwachung)” terimini kullanmaktadır. Bu bilgiler için bkz. **SANIVAR**, s. 189; **KOÇ**, s. 174; **DOĞAN**, Fatma Karakaş, “Cezanın Amacı ve Hapis Cezası”, s. 219; **BLACK**, Matt/**SMITH**, Russel G., “Elektronic Monitoring in the Criminal Justice System”, Australian Institute of Criminology, No. 254, 2003. Erişim adresi: (09.07.2023) <http://www.aic.gov.au/documents/4/6/9/%7B469CBB4-B204-4F5E-8C73-B9B47C707F05%7Dand254.pdf> Yine 5 Avrupa ülkesinde (İngiltere ve Galler, Belçika, Hollanda, Almanya ve İskoçya) elektronik izleme ile ilgili gelişim ve uygulama konusunda ayrıntılı çalışma için bkz. **HUCKLESBY**, Anthea/**BEYENS**, Kristel/**BOONE**, Miranda/**DÜNKEL**, Frieder/**GILL**, Mclvor/**GRAHAM**, Hannah, Creativity and Effectiveness in the Use of Elektronik Monitoring: A Case Study of Five Jurisdictions, Report on the Use of Electronic Monitoring in EU Member States, Leeds, Mayıs 2016. Erişim adresi: [http://emeu.leeds.ac.uk/\(09.07.2023\)](http://emeu.leeds.ac.uk/(09.07.2023))

²Öncelikle Anglo-Sakson hukuk sistemlerinde; elektronik izleme usulü ile hapis cezasının konutta çektirilmesi hapis cezasının alternatifini şeklinde benimsendiği dikkat çekmektedir. Gerçekten elektronik izleme ise, hapis cezasının konutta çektirilmesinde kullanılan bir araçtır. Bkz. **ALLADINA**, Natasha, The Use of Electronic Monitoring In The Alaska Criminal Justice System: A Practical Yet Incomplete Alternative To Incarceration, Alaska Law Review, 28:1, 2006, s. 128. Örneğin; İngiltere ve Galler’de *Criminal Justice Act 1991’de Criminal Justice and Public Order Act ile 1994’de* yapılan değişiklik neticesinde elektronik izleme ile konutta hapis, hapis cezasının yerine uygulanabileceği vurgulanmaktadır. Elektronik izleme veya yoğun izleme konutta hapis ile birlikte uygulanabilmektedir. Nitekim bu infaz şekli cezaevinde hapsedme şeklindeki geleneksel infaz şekline alternatif mahiyette kabul edilmektedir. Bkz. **DOĞAN**, Fatma Karakaş, “Cezanın Amacı ve Hapis Cezası”, s. 219; **KOÇ**, s. 177. İngiltere’de ilk tartışmalar 1981 yılında başlamakta ve “Zilzile öğretisinde elektronik izlemenin ceza infaz kurumlarındaki kalabalığı azaltabileceği ileri sürülmekte, suç işleyen kişiyi ceza infaz kurumu ortamından uzak tutup bunun olumsuz etkilerini engelleyeceği ve ayrıca toplumu da koruyacağı iddia edilmektedir. Bkz. **PATERSON**, Craig, “Commercial Crime Control and the Electronic Monitoring of Offenders in England and Wales”, Social Justice, S. 34 (3-4), 2012, s. 98-110; **ARDLEY**, Jenny, The Theory, Development and Application of Electronic Monitoring n Britain, Internet Journal of Criminology, 2005, s. 5 vd; **NELLIS**, Mike, “Electronic monitoring and the community supervision of offenders”, Alternatives to Prison (Ed. Antony Bottoms, Sue Rex and Gwen Robinson), 2004 UK, 228-231; **MORGAN**, Rod, “England and Wales”, Imprisonment Today and Tomorrow (Ed. Van Zyl Smith, Dirk/Dünkel, Frieder), Second Edition, Kluwer Law International, The Netherlands and Cambridge 2001, 211-237; **HUCKLESBY**, Anthea/**HOLDSWORTH**, Ella, “Electronic Monitoring in England and Wales”, University of Leeds, UK, Mayıs 2016, s. 1-77. Erişim adresi bkz: (09.07.2023)

<http://28uzqb445tcn4c24864ahmel.wpengine.netdna-cdn.com/files/2016/06/EMEUElectronic-monitoring-in-England-and-Wales.pdf> Yine İngiliz ve Amerikan uygulamalarının ayrıntıları için bkz. **YAVUZ**, Hakan, Ceza Adalet Sisteminde Denetimli Serbestlik, Doktora Tezi, GÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011, s. 97-125; 135-145. 1994 yılında *Criminal Justice and Public Order Act* yeni bir ceza olarak elektronik izlemeye bağlı geceleri konutta infaz kurumunu kabul etmektedir. 1998 yılında yapılan bir kanun değişikliği neticesinde “*Crime and Disorder Act 1998*” ile elektronik izlemenin koşullu salıverilmede hükümlünün denetlenmesi şekli olarak kullanılmasına imkan sağlanmaktadır. Ayrıca bu husus “*Criminal Justice Act 2003*” m. 246’da da düzenlenmektedir. Bkz. **NELLIS**, s. 230, 231; **KANGAL**, s. 529; **KOÇ**, s. 182. Gerek “*Crime and Disorder Act 1998*” m. 34A gerekse “*Criminal Justice Act 2003*” m. 246’daki elektronik izleme ile koşullu salıverilmede hükümlünün denetlenmesine ilişkin hükümler özetle şöyledir; “*hükümlünün hak ederek salıverileceği tarihten 135 gün önce elektronik izlemeli konutta hapis kararı ile erken salıverilmesi mümkündür. Burada elektronik kelepçe uygulaması günlük 12 saat şeklinde kabul edilmektedir. Konutta hapis, 3 aydan 4 yıla kadar hapis cezası alanlar hakkında uygulama alanı bulmaktadır. Hükümlüler ceza infaz kurumunda hapis cezasının en az ¼ ünü infaz etmiş olması halinde konutta hapis uygulanabilmektedir. Her hükümlünün salıverildikten sonra en*

az 14 gün konutta hapsedilmesine karar verilebilmektedir. Konutta hapse hükmedilirken elektronik kelepçe uygulanması zorunludur. Elektronik izleme ile konutta hapis için hükümlünün rızası aranmaktadır. Yine genellikle tekrar suç işleme olasılığı bulunanlar veya mağdura zarar verme ihtimali olanlar ile şiddet içeren suçları veya terörizm mevzuatına aykırı suçları ya da daha önce cinsel suçlardan sabıkalı olanlara konut hapsin uygulanması kabul edilmemektedir. Eğer hükümlü 12 ay veya daha fazla hapislik cezasına mahkum edilmiş ise elektronik izleme ile konutta hapis yanında kendisine denetim memurunun atanması da mümkündür. Kısa süreli hapislik ile cezalandırılan hükümlüler ile ilgili bir denetim memuru bulunmamakta fakat elektronik izleme uygulanması söz konusudur.” Dolayısıyla İngiltere ve Galler’de elektronik izleme, koşullu salıverilme sürecinde gerektiğinde uygulanabilen bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yasal düzenlemeler çerçevesinde elektronik izleme, müebbet hapis cezasına mahkum olan hükümlüler dahil her türlü salıverilme ve tahliye sonrası gözetimin temel bir parçası haline getirilmektedir. Netice itibarıyla elektronik izlemenin, denetimli serbestlik hizmetlerinin bir parçası olarak İngiltere ve Galler’de yaygın olarak kullanılan bir gözetleme-izleme yöntemi olduğu ifade edilmektedir. Öte yandan İngiltere ve Galler’de de tutuklama tedbiri yerine konutta hapis mevcuttur. Duruşma öncesi failin konutunda tutulması, elektronik izleme ile takip edilmesi kabul edilmektedir. Nitekim tutuklama yerine adli kontrol tedbirine hükmedilerek serbest bırakılan zanlı veya sanık konumundaki kişilere elektronik izlemeli konutta hapis şartının getirilmesi de söz konusu olmaktadır. Bkz. **NELLIS**, s. 247; **ARD-LEY**, s. 1 vd; **KOÇ**, s. 198; **YAVUZ**, Ceza Adalet Sisteminde Denetimli Doktora Tezi, s. 124.

¹Öncelikle ABD öğretisinde bazı yazarlar elektronik izleme ile cezanın konutta infazını bağımsız bir yaptırım türü olarak değerlendirmemekte, daha çok konutta infazın veya geceleri konutta infazın uygulanmasına yarayan bir teknoloji olarak görmektedir. Ancak bazı yazarlar elektronik izlemeyi tam anlamıyla bağımsız bir yaptırım olarak kabul etmektedir. Bu tartışmalar için bkz. **KANGAL**, s. 528. ABD’nin yaptırım teorisine bakıldığında elektronik izleme ile konutta hapis, “*intermediate sanctions (ara yaptırım)*” şeklinde adlandırıldığı dikkat çekmektedir. Şöyle ki; ara yaptırımlar, yaptırım sisteminde hapis cezası ile doğruluğu sabit oluncaya kadar cezanın ertelenmesi arasında sayılmaktadır. Suçlunun işlemiş olduğu fiil nedeniyle hapis cezasına mahkum edilmesinin ve cezasını infaz kurumunda çekmesinin istenmediği ancak serbest bırakılmasının da uygun görülmediği durumlarda ara bir yaptırım olarak önem taşımaktadır. ABD hukukunda ara yaptırımlar *Boot Camp (Bot Kampı)* ve *Community Service Sentence (Kamu Yararına Çalışma Cezası)*’na yakın niteliktedir. “*Bot kampları, orduda uygulanan bir ceza biçimi olup, ceza infaz kurumu programlarındaki gibi güce dayalı, fiziksel eylemleri içeren alıştırma, talim, gösteri, el işleri gibi faaliyetlerle hükümlülere özgürlüklerinin bir derece de olsa kısıtlandıklarını göstermektedir.*” Bkz. **KANGAL**, s. 527; **DOĞAN**, Fatma Karakaş, “Cezanın Amacı ve Hapis Cezası”, s. 213, 214; **KOÇ**, s. 177, 178. ABD’de konutta hapis cezasının uygulama biçimi olarak elektronik izleme, 1980’li yıllardan itibaren hapis cezasının konutta infazında uygulanmaktadır. ABD hukukunda elektronik izleme bir ceza ve denetim aracı olarak kabul edilmektedir. Bkz. **KOÇ**, s. 192. Öte yandan ABD’de konutta hapsin tutukluluk yerine uygulandığı da tespit edilmektedir. Nitekim konutta hapis, tutuklama tedbirinin ağır nitelikte olduğunun düşünüldüğü hallerde seçenек tedbir olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylelikle tutuklu olarak ceza infaz kurumunda kalmak yerine konutta hapsedilmesine karar verilebilmektedir. Bkz. **KOÇ**, s. 193. ABD’de konutta infazın uygun olmadığı durumlarda hükümlü, yarı yol evleri veya bir tedavi merkezi gibi kamuya ait bir yerde zorunlu ikamete tabi tutulabilmektedir. Hükümlünün konutu uygun olmadığı veya konutun bulunduğu bölge yeniden suç işlemeye (tekkerrüre) sebep olabileceksé bu seçeneğe başvurulduğu görülmektedir. ABD’de genellikle trafik suçları ve toplum açısından tehlike oluşturmayan suçlarda hapis cezası yerine elektronik izleme ile konutta hapsin tercih edildiği söylenmektedir. Bkz.

İÇEL/AKINCI/ÖZGENÇ/SÖZÜER/MAHMUTOĞLU/ÜNVER, s. 99; **SOKULLU-AKINCI**, “Hürriyeti Bağlayıcı Cezalar ve Alternatif Ceza Yaptırımları”, s. 583. Hükümlünün elektronik izleme ile hapis cezasının konutunda infazında, önceden verilen izin ve belirlenen sınırlar dahilinde çalışması veya eğitimine devam etmesi (okuluna gidebilmesi) söz konusudur. Bkz. **KANGAL**, s. 528. ABD’de çok sayıda eyalet çıkardıkları Kanunlarla, elektronik izleme ile konutta infazı, denetimli serbestliğin koşulu veya bağımsız bir ceza türü olarak uygulamakta olup, kural olarak bunun kapsamına girenler hapis cezaları ceza infaz kurumunda çektilirilmesi gereken hükümlülerdir. Bu çerçevede hapis cezasına geçek bir seçenек olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. **SOKULLU-AKINCI**, Füsün, “Hürriyeti Bağlayıcı Cezalar ve Alternatif Ceza Yaptırımları”, s. 682; **DOĞAN**, Fatma Karakaş, “Cezanın Amacı ve Hapis Cezası”, s. 214; **DEMİRBAŞ**, İnfaz Hukuku, Seçkin Yay., 5. Baskı, Ankara 2017, s. 549. Ayrıca bkz. **WALTER**, Michael, “Ev Hapsinde Elektronik Gözetleme (Elektronik Monitoring) Kapasitesinin Üstünde Dolu Cezaevlerine Bir Çözüm” (Çev. Mehmet Emin Artuk -Ayşe Nuhoglu), İBD, C.75, S.1-3, İstanbul 2001, 17, 18. “*ABD’de konut hapsi, hapis cezasının veya tutuklama kararının, Kanunda özel olarak düzenlenmesi olması durumunda hükümlünün konutunda infaz edildiği uygulamalardır. Bu uygulamada hükümlüler evlerinden ancak tabii aciliyet, işe gitme veya temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere çıkabilmektedir. Konut hapsinin, özel durumdaki hükümlüler bakımından ceza infaz kurumundan daha iyi bir seçenек olduğu kabul edilmektedir. Hamile kadınlar, yaşlı hükümlüler, bazı sakatlıkları bulunan suçlular, ciddi veya ölümcül hasta olanlar ve zeka geriliği gibi sorunları olanların, geleneksel hapsedme yöntemleri yerine konut hapsi almaları daha uygundur. Konut hapsi mahkumları, elektronik kelepçe ile izlenmektedir. Rastgele telefon*

aramalarında hükümlünün varlığını kanıtlamak için, evdeki modeme, çipli bilekliği temas ettirmesi gerekmektedir. Daha modern sistemler, denetlenen kişinin eve giriş çıkış saatlerini de kaydetmektedir. Bu sayede telefon hattıyla veya ekipmanlarla oynanıp oynanmadığı tespit edilebilmektedir. Federal yargı sisteminde konut hapsi programının üç sınırlama düzeyi vardır: “Sokağa çıkma yasağı”(curfew); programa katılanları genellikle akşamları olmak üzere her gün belli saatlerde konutta tutmayı gerektirmektedir. “Sınırlı konutta tutma”(home detention); iş, okul, tedavi, ibadet, avukatla randevu, mahkemeye çıkma ve mahkemenin diğer izin verdiği şeyler gibi önceden onaylanmış veya takvime bağlanmış işler dışında daima konutudur. “Sınırsız konutta tutma”(home incarceration); tıbbi randevulara gitmek, mahkemeye gitme ve mahkemenin onayladığı diğer faaliyetler için konuttan çıkma dışında 24 saat konutta kilitli olmayı öngörmektedir. Dolayısıyla elektronik izleme yöntemiyle geniş bir uygulama alanı bulunan konut hapsi uygulamaları hemen hemen bütün eyaletlerde özellikle koşullu salıverilme durumlarında da uygulanmaktadır.” **YAVUZ**, Ceza Adalet Sisteminde Denetimli Serbestlik, Doktora Tezi, s. 144, 145.

¹⁴“Avustralya’da elektronik izleme hapis cezasına seçenек bir yaptırımdır. Konutta infazı güvence altına almak ve hükümlünün yeniden topluma yeniden kazandırılmak suretiyle istikrarlı bir yaşam sürmesine yardımcı olmak amacıyla uygulanmaktadır.” Bkz. **KANGAL**, s. 533, 534; **DOĞAN**, Fatma Karakaş, “Cezanın Amacı ve Hapis Cezası”, s. 216.

²⁴“Kanada’da 1990’lı yıllarda elektronik izleme kullanılmak suretiyle kısa süreli hapis cezasının ceza infaz kurumu dışında infaz edilmesine imkan sağlanmakta ve böylelikle yeni ceza infaz kurumlarına ihtiyaç duyulması engellenmektedir. Elektronik izlemeden yeniden suç işleme olasılığı düşük (tekrür ihtimali zayıf) olanlar faydalandırılmakta, cinsel suçlar veya aile içi şiddet suçlarından mahkum edilen hükümlüler kapsam dışı tutulmaktadır. Diğer yandan Kanada’da elektronik izlemin denetimli serbestlik ile birlikte uygulandığı bölgeler de bulunmaktadır. Quebec Eyaletinde elektronik izleme, bireysel özgürlükleri tehdit etmesi, ceza denetimini artırması ve sosyal kontrol ağını güçletmesi nedenleriyle eleştirilmektedir. Akabinde uzun tartışmalar sonucunda insana dayalı denetimin sürmesine karar verilmektedir.” Bkz. **KANGAL**, s. 530-533; **DOĞAN**, Fatma Karakaş, “Cezanın Amacı ve Hapis Cezası”, s. 215.

³**DEMİRBAŞ**, İnfaz Hukuku, s. 549.

⁴⁴“Örneğin; Hollanda’da elektronik izleme ile konutta hapis temel bir yaptırım olarak 6 ayı aşmayan hapis cezalarının yerine uygulama bulmaktadır. Hükümlü, hapis cezasının yarısını ceza infaz kurumunda infaz ettikten sonra (herhalukarda en az 1 yıl kurumda geçmesi şartıyla) elektronik izleme ile konutta hapsin uygulanmasını talep edebilmektedir. Zira bu ülkede elektronik izleme bir ceza infaz programının parçasıdır. Ceza infaz kurumu yönetiminin takdiri ile 6 hafta ve 1 yıl arasında uygulanabilmektedir. Program, katılımcılara 1 haftada en az 26 saat işlah çalışmalarına katılma olanağı sunmaktadır. Katılımcılar lehine bu programın uygulanabilmesi için konut halkından yetiçmesi bireylerin rızasının bulunması gerekmektedir.” Bkz. **KOÇ**, s. 196. “Hollanda’da kamuya yararlı bir işte çalıştırma ile elektronik izleme hapis cezasına seçenек olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla daha önce sabıkası olmayanların ve belirli sınırın altında ceza alanların, hapis cezası dışında bir ceza ile örneğin elektronik izleme veya kamu hizmeti yapmakla cezalandırıldığı görülmektedir.” Bkz. **WALTER**, s. 20; **DOĞAN**, Fatma Karakaş, “Cezanın Amacı ve Hapis Cezası”, s. 213. “Fransız uygulamasına bakıldığında hapis cezasının yerini alma üzerinde durulduğu görülmektedir. Fransa’da suç işleyen hapis cezasının ceza infaz kurumunda çektirilmesi yerine elektronik izleme ile konutunda infazı böylece hapis cezasına seçenек bir yaptırım olması kabul edilmektedir. 1 yıldan fazla hapis cezasına mahkum edilmemiş hükümlülerin ve hapis cezasının 1 yıldan fazlasını ceza infaz kurumunda geçirmiş olan hükümlülerin geri kalan cezası konutta çektirilebilmektedir. Fransa’da, Hollanda ve İsveç’te olduğu gibi bu uygulama için ilgili kişinin rızası aranmaktadır. Bu çerçevede savunmanın talebi olmaksızın elektronik izlemin uygulanması mümkün değildir. Nitekim hükümlünün veya Cumhuriyet savcısının talebi ile hapis cezasının yerine elektronik izleme ile konutta hapse, ceza mahkemesince hükmedilmekte, 4 aydan fazla olmaması ve işlah (yeniden topluma kazandırma) programları ile birlikte uygulanması gerekmektedir. Tüm bu hususlar 19.12.1997 tarihli bir Kanunla Fransız CMUK m. 723-7 ile 723-14. bentleri arasında düzenlenmek suretiyle yürürlüğe koyulmaktadır.” Bkz. **KOÇ**, s. 198. “Yine Fransız CK m. 132/26-1’de 2 yıl veya daha az süreli hapis cezası ya da mükerrirler için 1 yıl veya daha az süreli hapis cezasına mahkum edilen hükümlünün hapis cezası yerine elektronik izleme vasıtasıyla konutunda hapis cezasının tamamını veya bir kısmını infaz edebilmesi için bazı şartlar düzenlenmektedir. Hükümlünün iş, aile, sağlık durumlarından kaynaklanan bir gerekliliği ispatlaması veya tekrür riskini azaltacak ve sosyal adaptasyonu artıracak çabaları göstermesi istenmektedir. Başka bir anlatımla, hükümlünün bir işi olduğunu veya düzenli olarak bir eğitim kurumuna veya profesyonel bir eğitim kursuna katıldığını veya sosyal rehabilitasyonu için geçici bir işte çalışmasının gerekliliğini veya ailesi için hayati önemde bir role sahip olduğunu veya bir tıp kurumunda tedavi görmesi gerektiğini ispatlaması durumunda karar verilebileceği belirtilmektedir.” Bkz. **İŞİK**, s. 36, 37. “Fransa’da 2000 yılında yapan yasal düzenleme doğrultusunda elektronik izleme, hapis cezasının infazı veya tutuklamayı gerçekleştiren bir şekil olarak benimsenmektedir. İster kısa isterse uzun süreli hapis cezasına mahkum edilmiş olsun, infazın son aşamasında olan hükümlülere uygulanmaktadır. Diğer yandan Ka-

izleme ile konutta hapsin kabulü ve ceza yaptırım sistemine dahil edilmesi yönünde bir eğilimin olduğu görülmektedir. 1990'lı yılların başında Avrupa Ceza Hukuku alanında elektronik izlemenin kabul edilmesiyle birlikte, İsveç, İngiltere ve Galler ile Hollanda elektronik izlemeyi ilk uygulayan ülkeler olmaktadır. 2000'li yıllarda elektronik izleme ile konutta hapis yaygınlaşarak tutuklamanın alternatifi ve hükümden sonra temel bir ceza olarak veya cezaevinden erken salıverilme nedeni olarak karşımıza çıkmakta ve İtalya, Portekiz, Fransa, Belçika, İsviçre, İspanya ve İskoçya'da bu şekilde uygulanmaya başlamaktadır. Son yıllarda ise, Avusturya, Danimarka, İrlanda, Bulgaristan ve bazı Doğu Avrupa ülkelerinde de elektronik izlemeyi düzenleyen Kanunların yürürlüğe girdiği tespit edilmektedir¹. Hemen belirtilmelidir ki, günümüzde her ülke kendi sistemini ve uygulama modelini oluşturmaktadır. Bu nedenle her ülkenin uygulamasının birbirinden farklılık göstermesinden ötürü tek tip bir uygulamadan bahsetmek mümkün değildir².

Öte yandan bu konuyu AİHS açısından değerlendirecek olursak AİHS'de elektronik izleme ile konutta hapsin düzenlenmediği ancak AİHS'deki birçok

nun koyucu Fransız CMUK m. 731/1'de koşullu salıverilen hükümlülerin elektronik izlemeye tabi tutulabileceği hükme bağlamaktadır." Bkz. **KANGAL**, s. 536, 537; **DOĞAN**, Fatma Karakaş, "Cezanın Amacı ve Hapis Cezası", s. 216, 217. Yine Kanun metni için erişim adresi bkz.

http://www.legifrance.gouv.fr/html/codes_traduits/code_penal_textan.htm (05.07.2019) Bir başka örnek olarak Almanya'yı incelediğimizde; "Elektronik izleme ile konutta hapis, Almanya'da hapis ve para cezalarının yanında ayrı ve bağımsız bir yaptırım şekli olarak kabul edilmemektedir. Alman öğretisinde elektronik izleme ile konutta hapsin yeni bir yaptırım olmadığı ifade edilmektedir. Alternatif bir infaz hukuku kurumu niteliğindedir. Keza elektronik izleme ile konutta hapsin koruyucu bir tedbir olarak da uygulanabileceği belirtilmektedir. Biliyoruz ki, elektronik izlemenin son dönemde artış gösteren kullanımı ile kendine özgü bir ceza türü olmakta, teorik olarak asli ceza şeklinde hükmedilmekte ancak Almanya'da yerinde olarak bunun hiç düşünülmediği görülmektedir. Almanya'da hapis cezasının elektronik izleme ile infazı, özellikle kısa süreli özgürlüğü bağlayıcı cezaya mahkumiyet veya bir para cezasına mahkum olup da, bunun ödenmemesi nedeniyle özgürlüğü bağlayıcı cezaya dönüştürülmesi durumlarında 2.5 gün evde kalmanın 1 gün cezaevinde kalmaya denk geldiği kabul edilerek uygulanması gerektiği savunulmuştur. Alman İnfaz Kanununa eklenmesi düşünülen bu madde Eyaletler Meclisi (Bundesrat) tarafından kabul görmemektedir. Ancak Alman İnfaz Kanununun 10a Bölümünde yapılan düzenleme ile böyle bir hesaplama yer verilmeyerek 6 aydan fazla özgürlüğü bağlayıcı cezaya mahkumiyet veya kalan cezanın 6 aydan fazla olmaması hallerinde uygulanabilmesi yönünde bir hüküm getirilmek istenmiştir. Alman İnfaz Kanunun m. 10a/2 düzenlemesi ile elektronik izleme ile konut hapsinden faydalanacak hükümlünün ve onunla birlikte aynı konutta yaşayan tüm yetişkin kişilerin onayının aranmasının yanında, firar veya bu durumu kötüye kullanma riskinin bulunmaması gerektiği belirtilmiştir. Planlanan bu kanun değişikliği Baden-Württemberg ve Hamburg eyaletleri tarafından onaylanıp kabul edilirken, Bavyera ve Saksonya eyaletlerinde reddedilmiştir. 01.01.2011 tarihinde yapılan değişiklik ile Alman CK m. 68/b'nin 12. fıkrası uyarınca elektronik izleme kabul edilmekte ve buna göre elektronik kelepçe ile denetimin uygulanması yapılabilmektedir. Yani yapılan değişiklik neticesinde elektronik izleme ile konutta hapis, hapis cezasının infazı aşamasında hükümlünün denetiminde kullanılan seçenekler arasında yer almaktadır." Bkz. **İNCE**, s. 142; **KOÇ**, s. 176, 177 ve 195; **DOĞAN**, Fatma Karakaş, "Cezanın Amacı ve Hapis Cezası", s. 216; **KANGAL**, s. 545; **DEMİRBAŞ**, İnfaz Hukuku, s. 550, 551. Ayrıca konuya ilişkin görüşler için bkz. **WALTER**, s. 29.

¹**WHITFIELD**, Dick, The Magic Bracelet: Technology and Offender Supervision, Waterside Press, UK 2001, s. 9, 24 ve 47-60. Ayrıca bkz. **ULUDAĞLI**, s. 1345; **KOÇ**, s. 193.

²"Ceza adalet sisteminde farklı aşamalarda kullanılabilen elektronik izlemenin en yaygın türü kısa süreli hapis cezasına alternatif olarak söz konusu ceza süresinin konutta infaz edilmesidir. Nitekim Avrupa'da birçok ülkede kabul edilen bu kullanım literatürde "ön kapı" uygulaması şeklinde bilinmektedir. Diğer yandan yaygın olan bir diğer uygulama; hükümlünün elektronik izleme şartıyla ceza infaz kurumundan koşullu salıverilmesidir. Buna ise "arka kapı" uygulaması denilmektedir." **ULUDAĞLI**, s. 1345.

madde ile bu konunun bağlantısı olduğu görülmektedir. AİHS'deki bazı maddeleri ihlal etme ihtimali göz ardı edilmemeli ve elektronik izleme ile ilgili karar verilirken her noktaya özen gösterilmelidir. Özellikle herşeyden önce AİHS'in tutuklular için kabul ettiği temel hakların elektronik izleme ile konutta hapiste de geçerli olacağını ifade etmek gerekmektedir.

AİHS m. 8 bağlamında ise, elektronik izlemenin özel yaşamı, aile mahremiyetini ihlal etme ihtimali önemsenmelidir. Şöyle ki; infaz aşamasında hükümlü ile ilgili çeşitli bilgilere ulaşılabileceğinden bu bilgilerin gizli kalmasını istemek AİHS m. 8 gereğince hükümlünün hakkıdır¹. Elektronik izlemeye karar verilirken buna titizlikle dikkat etmek gerekmektedir. Keza elektronik izleme ile konutta hapis durumunda hükümlünün bireysel özgürlüğünün kısıtlandığı düşünülse de, bunun diğer aile bireylerinin mahremiyetini etkilememesi, onların özgürlük alanına dokunmaması son derece önem taşımaktadır. Nitekim elektronik izlemenin yapılabilmesi için aynı konutta yaşayan kişilerin de onayının alınması elzemdir².

Bir diğer husus, elektronik izleme ile konutta hapse imkan tanıyan yasal düzenlemeler bulunmasına rağmen bunun uygulanmaması, gerekçenin ilgilie açıklanmayarak tutuklu yargılamaya karar verilmesi durumudur. AİHM birçok davada bu durumun AİHS m. 5'in yani kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkının ihlal edildiğine kanaat getirmektedir. Dolayısıyla uygulama koşullarının bulunması halinde tutuklama yerine konutta hapsederek soruşturma veya kovuşturma aşamasında ilgilinin tutulması söz konusudur³.

¹YENİSEY, Feridun, İnfaz Hukukunun İnsan Yönü, İnfaz Hukukunun Sorunları, Ankara 2001, s. 246.

²KOÇ, s. 191.

³Örneğin; 31.05.2011 tarihli *Khodorkovsky/Rusya davasında*, 2001 tarihli Rus CMK m. 231'e göre elektronik izleme ile konutta infazın düzenlenmiş olmasına rağmen, başvuru uzun süre tutuklu kalmakta ve ceza infaz kurumu yerine sıkı koşullar altında konutta hapsedilmesi seçeneği dikkate alınmamaktadır. AİHM, yerel mahkeme kararının AİHS m. 5/3'ü ihlal ettiğine kanaat getirmektedir. Zira hukukun uygulanması olasılığı bulunduğu halde bunun niçin kabul edilmediğini, neden uygulamasının imkansız olduğunu yeterince açıklanmaktadır. Bkz. *Khodorkovsky/Rusya davası*, Bşv. No: 5829/04, 31.05.2011, p. 194 ve 202.

Bu karar hakkında ayrıntılı bilgi için erişim adresleri bkz. (06.07.2019)

<https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw&c=>

[https://www.ibanet.org/Document/Default.aspx?DocumentUId=A73BA389-7E3D-4B71-9F68-](https://www.ibanet.org/Document/Default.aspx?DocumentUId=A73BA389-7E3D-4B71-9F68-D4E4455DDA31)

D4E4455DDA31 Yine 11.06.2011 tarihli *Darvas/Macaristan davasında*, başvuru önce yerel mahkeme tarafından duruşma öncesi konutta hapsedilmesine karar verilmekte ancak bu karardan sonra dönülerek tutuklanması söz konusu olmaktadır. Avukatı, başvurunun her ne kadar uyuşturucu madde sattığına dair iddialar bulursa da ailesi tarafından desteklendiğini, tutuklanmasından önce eğitimine devam ettiğini ve profesyonel sorumluluklarını yerine getirdiğini, tutuklamaya gerek olmadığını ileri sürmektedir. AİHM, Macaristan'ı da mahkum etmekte ve başvurunun niçin konutta hapsedilmesi yerine tutuklanmasına karar verildiğini yeterince açıklığa kavuşturulmadığına kanaat getirmektedir. Bkz. *Darvas/Macaristan davası*, Bşv. No: 19547/07, 11.06.2011, p. 22-27. Bkz. https://helsinki.hu/wp-content/uploads/Darvas_v_Hungary-1.pdf (06.07.2019) Öte yandan tutuklama yerine geçen konutta hapsin de AİHS çerçevesinde makul sürede gerçekleştirilmesi önem arz etmektedir. Makul süre aşarak kişiye uzun süre konutta hapis tedbirinin uygulanması AİHM 31.07.2000 tarihli *Jecius/Litvanya davası* örneğindeki gibi birçok davada vermiş olduğu kararlarıyla AİHS m. 5'in ihlal edileceğini belirtmektedir. Örnek karar için bkz. *Jecius/Litvanya davası*, Bşv. No: 34578/97, 31.07.2000, p. 71. Erişim adresi: [https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-58781\(07.07.2019\)](https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-58781(07.07.2019)) Bir başka örnek 25.03.1999 tarihli *Nikolova/Bulgaristan davasında* ise; AİHM, konutta hapsedilen hükümlünün Mahkeme ile bağlantı kurabilmesi, avukatı ile görüşmesi ve özgürlüğünün kısıtlanması ile ilgili görüş bildirmesi ve alması gibi haklarının olduğunu

Elektronik izleme eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yapmama ilkesi ile de çelişebileceği ve AİHS m. 14'ü ihlal edebileceği de ileri sürülmektedir. Zira elektronik izleme ile konutta infazdan yararlanabilmek için öncelikle kişinin konutunun bulunması ve eğer telefon hattı ile bağlantılı yürütülüyorsa kişinin telefon hattının olması da gerekmektedir. Hal böyle iken, elektronik izlemenin maddi durumu iyi olanlara yönelik olması, buna gücü yetmeyenlerin ise yararlanamaması sonucu ortaya çıkabilmekte ve bu uygulama eşitlik ilkesine ters düşerek ayrımcılığa yol açabilmektedir¹. Son olarak elektronik izleme ile konutta hapis, AİHS m. 6/2'de yer alan masumiyet karinesi ile de çelişebilmektedir. Öncelikle sistemden kaynaklanan sorunlarda yükümlü belirlenen yerde olup olmadığını kanıtlamak zorunda kalabilmekte ve bunun yükümlüden beklenmesi masumiyet karinesine aykırı olabilmektedir. Bir başka nokta, elektronik izleme soruşturma aşamasında veya yargılama sırasında kabul edilmesi halinde, hakkında izleme yapılan ve belirlenen yükümlülükleri (tedbirleri) uygulaması istenen kişi, buna uymaması, tespit edilen yerde bulunmaması muhatabı hakkında muhakeme makamında olumsuz bir düşünce oluşmasına sebep olabilmekte ve bu durum masumiyet karinesi ile çelişki yaratmaktadır².

Elektronik izleme (elektronik kontrol sureti) ile konutta infazda, aktif ve pasif olmak üzere iki donanım imkanı bulunmaktadır³:

Aktif sistem (aktif izleme yöntemi) yani diğer adıyla devamlı sinyal sistemi, bir kişi tarafından fiziksel olarak takip etmeyi gerektirmemektedir. Zira elektronik (aktif) sistem sayesinde kesintisiz izleme olanağı sağlanmaktadır. Öncelikle ilgilinin el veya ayak bileğine küçük bir verici alet yerleştirilmekte ve devamlı bir sinyal gönderilmesi şeklinde uygulanmaktadır. Bu sinyal, alıcı alet tarafından alınmakta, bu mümkün oldukça ilgilinin ev telefonuna bağlı tutulmaktadır. Diğer yandan alıcı alet öyle programlanmıştır ki, ilgilinin evde bulunmasının zorunlu olduğu zamanlarda, sinyal alınması beklenmektedir. Telefona bağlanan bir alıcı-verici cihaz ile elektronik kelepçeden alınan sinyaller telefon hattı ile merkezi bilgisayara aktarılmaktadır. Merkezi bilgisayarda sinyaller kaydedilmektedir. Vericiden elde edilen sinyaller sayesinde kişinin 50-70 metrelik alan içerisinde hareket etmesine olanak tanınmakta ancak bu mesafenin dışına çıkılamamaktadır.

kabul etmektedir. Bkz. *Nikolova/Bulgaristan davası*, Bşv. No: 31195/96, 25.03.1999, p. 49-51. Erişim adresi: (07.07.2019)

<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58228>

¹KOÇ, s. 192.

²KOÇ, s. 192.

³Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. "*Kullanılan Teknolojiler*" başlığı altında **ULUDAĞLI**, s. 1341-1345; **VAROL**, Asaf/**YILDIRIM**, Nilay, "Türkiye Ve Dünya'da Elektronik İzleme Yöntemleri Ve Elektronik İzlemede Kullanılan Cihazlar Üzerine Bir Araştırma", Türkiye'de Denetimli Serbestlik 10'uncu Yıl Uluslararası Sempozyumu, 08-10 Aralık 2015, s. 195-205. (08.07.2019)

Erişim adresi: <http://asafvarol.com/makaleler/Nilay-Asaf-DS.pdf> Yine elektronik izleme araçlarının tarihi gelişimi hakkında bkz. **ANDERSON**, Emma, "The Evolution of Electronic Monitoring Devices".

Erişim adresi: <http://www.npr.org/2014/05/22/314874232/the-history-of-electronic-monitoring-devices>.

Eğer kişi belirlenen saatlerde konutunda değilse, kendisine izin verilen mesafenin dışına çıkarsa, böylelikle sinyaller alınmaz (yani anormal durumlar ile karşılaşılır) işbu durum hemen kayıtlara geçmektedir. Gerçekten yükümlünün kurallara uymaması hali sistem vasıtasıyla uyarıldığı ifade edilmektedir. Özellikle sistemin uyarı mahiyetinde bir rapor hazırladığı görülmektedir¹.

Pasif sistem yani programlanmış irtibat sistemi; aktif sistemden, gönderici ale-tin devamlı bir sinyal göndermemesi vasıtasıyla ayrılmaktadır. Burada yükümlü-nün belirlenmiş yerde olup olmadığını denetlemek amacıyla telefonun kullanıldığ-ı bir sistem karşımıza çıkmaktadır. Hemen belirtilmelidir ki, sistem, yükümlü-nün konutta hapis cezasının infaz edilmesi gereken zamanda merkezde bulunan programlanmış bir bilgisayardan telefon edilmesini esas kılmaktadır. Nitekim bel-irlenmiş bir takvime göre veya rastgele aranması mümkündür². Kimlik tanımla-ması, yükümlünün taşıdığı cihaza bir şifre girilmesi veya retina tanımlama veya parmak izi gibi biyometrik yöntemlerle de gerçekleştirilmektedir³. Son dönem-lerde daha fazla uygulama bulan pasif sistem ayrıca alkol testi cihazını da kapsa-mına almaktadır. Bu cihaz vasıtasıyla kişinin nefes kontrolü yapılmakta, böylece alkol almamasına karar verilen kişinin takibi söz konusu olmaktadır⁴.

Pasif sistemde 2 seçenek bulunmaktadır: Bunlardan birincisi, infaz yükümlü-sünün eline veya ayak bileğine bağlanan, çıkarılması mümkün olmayan bir ke-lepçeyle donatılması ve izlenmesidir. Buna “kilitli bilezik yöntemi” adı verilmek-tedir. Nitekim burada kelepçe her aranmada bir özel numarayı göstermek üzere programlandığından ötürü yükümlü elektronik kelepçe ile kendisine iletilen çağ-rıyı telefonu üzerinden cevap vermek zorunda kalmaktadır. Gerçekten elektronik kelepçeye monte edilen cihaz sayesinde telefon hattı ile bağlantı kurma ve böy-lece denetim için yapılan aramadan haberdar olması mümkündür⁵. İkincisi ise, sistem ses kimliği veya ses tanıma sistemini esas almaktadır. Burada çağrı esna-sında merkezi bilgisayar çağrıya cevap veren kişinin sistemde kaydedilmiş infaz yükümlüsü olup olmadığını tespit etmekte yani ses tanıma sistemi vasıtasıyla kontrolü yapılmaktadır. Diğer yandan sistemin işleyişine ilişkin ses tanıma yerine

¹DEMİRBAŞ, İnfaz Hukuku, s. 549; İŞİK, s. 37, 38; KOÇ, s. 184.

²DEMİRBAŞ, İnfaz Hukuku, s. 550. “Mukayeseli hukukta konut hapsi, genellikle elektronik izleme yöntemiyle infaz edilmektedir. Bu yöntemde çoğu zaman “telefon robotu” veya “kilitli bilezik” kullanılmaktadır. Örneğin; Telefon robotu yönteminin uygulandığı ABD’de, telefon robotu hükümlülere belirlenmiş zaman aralıkları ile otomatik olarak aramakta ve sonuçları sisteme kaydetmektedir. Aramaların ses kaydı da ayrıca yapılarak ko-nuşanın gerçekten hükümlü olup olmadığı denetlenmektedir. Arama sonuçlarına dair bilgiler bilgisayar çıktısı olarak alınmakta ve sistem sorumlusu tarafından incelenmektedir. Kilitli bilezik yönteminde ise, hükümlünün el ya da ayağına takılan bilezik vasıtasıyla alınan sinyallerden hükümlünün bulunması gerekli olan alanda bul-nup bulunmadığı kontrol edilmektedir.” Bkz. İÇEL/AKINCI/ÖZGENÇ/SÖZÜER/MAHMUTOĞLU/ÜN-VER, Yaptırım Teorisi, s. 98, 99.

³VAROL/YILDIRIM, s. 196; KOÇ, s. 184. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. BLACK/SMITH, s. 2.

⁴İŞİK, s. 37, 38; KOÇ, s. 185.

⁵İÇEL/AKINCI/ÖZGENÇ/SÖZÜER/MAHMUTOĞLU/ÜNVER, Yaptırım Teorisi, s. 99.

yüz tanıma sisteminin kullanılabilirdiği de görülmektedir. Keza kişinin kimliği re-tina kontrolü veya parmak izi yöntemi ile de tanınabilmesi söz konusudur¹.

Elektronik izleme ile konutta infazın sakıncaları olduğunu ileri sürenlere-şağıdaki hususları ortaya koymaktadır;

- Elektronik izleme ile konutta infaz hükümlünün tekrardan suç işlemesi-niengel değildir. Zira teknolojik araçlarla sürekli izleme kişiyi suç işlemekten alı-koymada başarılı olmadığı ifade edilmektedir. Kolluk kuvvetlerinin suç işlemeye azmetmiş kişiyi tamamen önleme olanağı bulunmamaktadır².

- Ceza infaz kurumunda hapsedmek yerine hapis cezasının konutta infazı durumunda, suça meyilli bir çevrede yaşayan hükümlülerin o çevrenin etkisinden kurtulamaması yani o çevrede kalmaya devam etmeleri hapis cezası kadar olum-suz sonuçlar doğurabilmektedir³.

- Elektronik izleme yöntemi esasen pahalı bir yöntem olduğu düşünülmek-tedir. Özgürlüğü bağlayıcı cezalar yerine uygulanabilecek başka alternatif usuller ile de aynı başarı oranının yakalanabileceği, elektronik izlemenin suç işlenmesi bakımından anlamlı bir fark yaratmadığı, maliyeti göz önünde bulunduruldu-ğunda tercih edilemeyeceği ifade edilmektedir⁴. Diğer yandan hakkında hapis ce-zasının konutta çektirilmesine karar verilen kişinin tedbirlere uymaması veya yeni bir suç işlemesi durumunda ceza infaz kurumunda infaza devam edilmesi nedeniyle ekonomik verimliliğin düşebileceği yani bu durumun maliyeti arttır-dığı görüşü söz konusudur⁵.

- Hapis cezasını konutta infaz ederek hükümlü ceza infaz kurumlarının kötü koşullarından kurtarılmakta ancak intikam güdüsüyle hareket eden mağdur ve yakınlarının saldırılarından korunacağını güvencesi verilememektedir. Yani sistemin kişiyi dıştan gelecek saldırılardan koruma niteliği yoktur⁶.

¹KOÇ, s. 185.

²KOÇ, s. 186.

³DOĞAN, Fatma Karakaş, “Cezanın Amacı ve Hapis Cezası”, s. 212; ULUDAĞLI, s. 1350-1354; ÇOLAK, Haluk/ALTUN, Uğurtan, Kısa Süreli Hapis Cezaları, Seçenek Yaptırımlar ve İnfaz Rejimleri, TBB, S: 67, 2006; s. 223; İÇEL/AKINCI/ÖZGENÇ/SÖZÜER/MAHMUTOĞLU/ÜNVER, Yaptırım Teorisi, s. 96; DE-MİRBAŞ, İnfaz Hukuku, s. 549. Ayrıca bu konuda bkz. NELLIS, Mike, “Surveillance and Confinement: Exp-laining and Understanding The Experience of Electronically Monitored Curfews”, European Journal of Probation, Vol. 1, No. 1, 2009, s. 46.

⁴KOÇ, s. 186; İŞİK, s. 40.

⁵WALTER, s. 30; KANGAL, s. 555; KOÇ, s. 187; SOKOLLU-AKINCI, “Hürriyeti Bağlayıcı Cezalar ve Alternatif Ceza Yaptırımları”, Yeni Türkiye Dergisi, Temmuz-Ağustos 1996, S. 10, s. 681; DOĞAN, Fatma Karakaş, “Cezanın Amacı ve Hapis Cezası”, s. 212.

⁶KOÇ, s. 187, 188; NELLIS, “Surveillance and Confinement”, s. 46-49.

- Elektronik izleme ile konutta hapis, kısa süreli hapis cezaları yerine uygulanmakta ve tekerrür olasılığı düşük riskli hükümlüleri hedeflemektedir. Aslında bu tür hükümlüler açısından suç işleme riski az olduğundan sistemin başarılı olma ihtimali yüksektir. Ancak bunun abartılmaması gerekmekte, infaz usullerinin psiko-sosyal bir iyileştirme programının yardımı ile başarı elde edilebileceğine böylelikle tekerrürün önlenilebileceği ileri sürülmektedir¹.

- Her ne kadar toplumsal yaşama karışma izni verilse de belli şartlarda hareket etmek zorunda olan kişinin toplum tarafından devamlı suçlu muamelesi ile karşılaşması mümkündür². Yani hapis cezasının konutta infazı kişinin belli zamanda belli yerde bulunma veya bulunmama yükümlülüğü toplum içinde kişinin damgalanması riskini beraberinde getireceği vurgulanmaktadır³.

- Hükümlünün evi ve elektronik izlemeye imkan veren telefon hattı bulunmuyorsa, bu haktan faydalanmaması söz konusudur. Kaldı ki maddi durumu iyi olanlara bu hakkın tanınması bir ayrıcalık meydana getirebilmekte ve sırf maddi durumu olmadığı cihetle diğer hükümlülerin ceza infaz kurumlarında kalmaları sonucu ortaya çıkabilmektedir. Eşitlik ilkesine ters düşebilmektedir. Ancak ifade edilmelidir ki, böyle bir durumda devlet tarafından masrafı karşılanarak sistemden yararlandırılması gerektiği de önerilebilmektedir⁴.

Elektronik izleme ile konutta infazın yararlarını savunanlar ise şu şekilde açıklamalarda bulunmaktadır;

- Her ne kadar hapis cezasının konutta çektirilmesi tek başına ceza infaz kurumlarındaki yoğunluğu azaltmada yeterli değilse de, en azından ceza infaz kurumlarındaki hükümlü sayısının azaltılması ve idarenin kolaylaştırılmasında önemli sayılabilecek yöntemlerden biridir⁵.

- Maliyetin hapis cezasının ceza infaz kurumunda infazına göre çok daha düşük olduğu ileri sürülmektedir. Zira hükümlünün kendi ihtiyaçlarını kendisi temin edebilecek duruma gelebilmektedir⁶. İş bulması ve çalışmasına izin verilmesi nedeniyle hükümlünün kendi masraflarını karşılaması söz konusudur⁷.

¹KANGAL, s. 555; IŞIK, s. 40, 41.

²NELLIS, Mike, Standards and Ethics in Electronic Monitoring, Council of Europe, 2015, s. 26; IŞIK, s. 40, 41.

³NELLIS, "Surveillance and Confinement", s. 50; KOÇ, s. 188.

⁴SOKOLLU-AKINCI, Füsün, "Hürriyeti Bağlayıcı Cezalar ve Alternatif Ceza Yaptırımları", s. 681; KOÇ, s. 188; DOĞAN, Fatma Karakaş, "Cezanın Amacı ve Hapis Cezası", s. 212; DEMİRBAŞ, İnfaz Hukuku, s. 549. Ayrıca bu konuda bkz. ALLADINA, s. 129, 130; WALTER, s. 30.

⁵İÇEL/AKINCI/ÖZGENÇ/SÖZÜER/MAHMUTOĞLU/ÜNVER, Yaptırım Teorisi, s. 95; DOĞAN, Fatma Karakaş, "Cezanın Amacı ve Hapis Cezası", s. 212; KOÇ, s. 189.

⁶ÇOLAK/ALTUN, s. 223; DOĞAN, Fatma Karakaş, "Cezanın Amacı ve Hapis Cezası", s. 212.

⁷ERDOĞAN, İnfaz Hukuku, s. 361; KOÇ, s. 189; IŞIK, s. 39. Ayrıca bkz. John Howard Society of Albarta: "Electronic Monitoring", 2000, s. 9. Erişim adresi: (08.07.2019)

- Ceza infaz kurumu yerine konutta hapis cezasını infaz etme ile elde edilmesi hedeflenen faydalardan en önemlisi, kişinin ıslah edilerek yeniden topluma (toplumsallaşması)uyum sağlamasıdır¹. Yani hükümlü ceza infaz kurumlarında zaman harcamak yerine toplumsal yaşamın içinde yer alma kazanmaktadır². Elektronik izleme ile kontrol altında tutulan hükümlü, ailesi ile ilişki kurma, okulu veya işine gidebilme imkanına sahip olabilmektedir. Bir bakıma teknolojik araçlarla takip edilmesi ile hükümlünün toplum içinde kalması ve sosyal faaliyetlerini sürdürmesi mümkün olmakta ve dolayısıyla da toplumun tehlikeden kurtarılması amaçlanmaktadır³. Aynı zamanda bu sistem sayesinde ceza infaz kurumlarında infazın yol açtığı hükümlünün fiziksel veya ruhsal durumu üzerindeki olumsuz etkilerinden de uzaklaşmış olunmaktadır⁴. Diğer yandan para cezası bile her zaman uygun bir seçenek olmayabilmekte ve genellikle suçlunun ıslahına bir katkısı bulunmadığından elektronik izleme ile konutta infazın daha fazla tercih edilebilir olacağı belirtilmektedir⁵.

Görüleceği üzere; yukarıda elektronik izleme ile hapis cezasının konutta çekirtilmesinin faydaları ve sakıncaları üzerinde çeşitli görüşler ortaya konulmaktadır. Kanaatimizce sakıncaları olmakla birlikte özünde bu sistem yararlıdır. Gerek hükümden önce tutuklamanın alternatifi olarak gerekse hükümden sonra hapis cezasının alternatifi olarak uygulanmasının faydaları bulunmaktadır. Bu sistem sayesinde ilk kez suç işleyen sabıkasız kişileri ceza infaz kurumunun olumsuz koşullarından korumak mümkündür. Ayrıca ilgilinin sosyal hayattan kopmaması, aile yaşamını ve iş veya eğitimini devam ettirebilmesi açısından son derece önem arz etmektedir. Öte yandan hapis cezasının konutta infazına karar verilirken kişi özgürlüğünün korunmasınaönem verilmeli ve insan haklarına saygılı davranılmalıdır. Başka bir ifadeyle, eşitlik ilkesinin göz ardı edilmemesi yani maddi durumu iyi kimseler ile iyi olmayanlar arasında bir ayırım yapılmaması, masumiyet karinesinin dikkate alınması, ilgilinin yükümlülüklerine uyup uymadığı hususlarında onu şüphe altında bırakacak uygulamalardan muhakkak kaçınılması ve sistemin açıklarının/hatalarının ve/veya eksikliklerinin aleyhe yorumlanmaması gerektiği görüşündeyiz. Yine sistemin ilgilisi dışındaki şahısların özel hayatlarına özen gösterilmeli ve izlenmemeleri gerekmektedir.Elektronik izleme sadece kadın, yaşlı, ilk kez suç işleyen veya kısa süreli özgürlüğü bağlayıcı cezanın öngörüldüğü belli cezalar için (suç işleme riski düşük olan kişilere) değil, aynı zamanda

<http://www.johnhoward.ab.ca/pub/old/A3.htm>.

¹ERDOĞAN, İnfaz Hukuku, s. 361, 362; ULUDAĞLI, s. 1344; KOÇ, s. 189. Ayrıca bkz. **John Howard Society of Albarta**: “Electronic Monitoring”, 2000, s. 10.

²İÇEL/AKINCI/ÖZGENÇ/SÖZÜER/MAHMUTOĞLU/ÜNVER, Yaptırım Teorisi, s. 95; İŞİK, s. 39.

³KOÇ, s. 189, 190. Ayrıca bkz. ARDLEY, s. 3.

⁴ÇOLAK/ALTUN, s. 223.

⁵DEMİRBAŞ, İnfaz Hukuku, s. 548, 549.

daha ağır hapislik cezasını gerektiren suçlarda da (suç işleme riski yüksek ihtimalli olan suçlular yönünden de) uygulama alanı bulmalıdır. Kaldı ki, suç işleme riski düşük olanlar için elektronik izlemenin sıkı bir biçimde takibine gerek olmadığı, esnek bir elektronik izleme uygulamasının yeterli olacağı bilinmektedir. Hal böyle iken; suç işleme ihtimali yüksek riskli suçlular açısından da sıkı şartlarla elektronik izleme vasıtasıyla konutta hapsedilmenin söz konusu olabileceği yani yoğun gözetim çerçevesinde uygulanabileceği düşüncesindeyiz.

Son olarak çalışmamızda ülkelerin mevzuatlarını karşılaştırmak yerine elektronik izleme ile konut hapsi konusunda başarılı görülen İsveç modelini ayrıntılı anlatmanın daha doğru olacağını ve alternatif çağdaş infaz usullerine özellikle de elektronik izleme usulü ile konutta infaza mevzuatında yer vermeyen, henüz elektronik izleme uygulamasına sahip olmayan Kuzey Kıbrıs hukuk sistemi'nde İsveç modelinin örnek alınabileceği kanaatindeyiz¹.

¹Türk hukukunu incelediğimizde ise; hapis cezasının konutta infazı TCK m. 50'de düzenlenen seçenek yaptırımlar arasında sayılmamaktadır. Bunun yerine "özel infaz usulleri" başlığı altında 5275 sayılı CvGTİHK m. 110/2'de özel infaz şekli olarak yer aldığı görülmektedir. Kanun koyucu kısa süreli hapis cezasına seçenek yaptırımlar arasında elektronik izleme ile konutta hapsi saymamaktadır. Elektronik izleme ile özgürlüğü bağlayıcı cezanın veya tutuklama yerine ceza infaz kurumu dışında kişinin elektronik izleme ile konutta hapsi 03.07.2005 tarihli ve 5402 sayılı DSHK'ya 05.04.2012 tarih ve 6291 sayılı Kanunla eklenen "Elektronik cihazların kullanılması suretiyle takip" başlıklı m. 15/A ile mümkün hale gelmektedir. Burada m. 15/A-1; "şüpheli, sanık ve hükümlülerin toplum içinde izlenmesi, gözetimi ve denetimi elektronik cihazların kullanılması suretiyle de yerine getirilebilir" diyerek ceza hukukunda hem soruşturma aşaması hem de kovuşturma aşamasında elektronik izleme ile konutta hapsi olanağı vermektedir. Zira getirilen bu değişiklik sayesinde elektronik izleme ile şüpheli veya sanığın gözetimi ve denetimi söz konusudur. Özellikle şüphelinin izlenmesi, gözetimi ve denetimi adli kontrol tedbirleri kapsamında mümkündür. Tutuklamanın alternatifi olarak uygulanan adli kontrol tedbirlerinin elektronik izleme yardımı ile yerine getirilebileceği kabul edilmektedir. Nitekim 5271 sayılı CMK m. 109/1 uyarınca; adli kontrol tedbirlerinin uygulanması tutuklamanın koşullarının gerçekleşmiş olması şartına bağlı tutulmaktadır. 02.07.2012 tarih ve 6352 sayılı Kanun m. 98 ile CMK m. 109'a eklenen "j" bendi uyarınca şüpheli veya sanığın "konutunu terk etmemek"; "k" bendi uyarınca "belli bir yerleşim bölgesini terk etmemek"; "l" bendi uyarınca "belirlenen yer veya bölgelere gitmemek" tedbirlerine hükmedebileceği düzenlenmektedir. Bu düzenlemeler ile DSHK m. 15/A birlikte değerlendirildiğinde elektronik izleme ile konutta hapsin tutuklama tedbiri yerine uygulanabileceği, soruşturma ve kovuşturma aşamasında mahkemece hükmedebileceği sonucu çıkmaktadır. Hemen belirtilmelidir ki, izleme, gözetim ve denetime ilişkin esas ve usullerin yönetmelikle düzenleneceği de m. 15/A-2'de hükme bağlanmaktadır. DSHK m. 15/A'da yapılan düzenleme ile CvGTİHK m. 110 birlikte değerlendirildiğinde hapis cezasının konutta infazı, hükümle veya hükümden sonra (hatta infaza başlandıktan sonra bile) karar verilebilecek bir özel infaz usulü olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer yandan DSHY m. 75/11'e bakıldığında; "Cezanın konutta çektirilmesine ilişkin kararların infazı, elektronik kelepçe kullanılması suretiyle yapılabileceğinin" de vurgulandığı görülmektedir. Elektronik izleme veya elektronik izleme olmadan hapis cezasının konutta infazı hükümlerine uyulması halinde ise cezanın ceza infaz kurumunda çekilmiş gibi infaz edilmiş olduğu kabul edilmektedir. 5275 sayılı CvGTİHK m. 110/4'e göre; cezanın özel infaz usulüne göre çektirilmesine karar verilenler hakkında koşullu salıverilme hükümleri uygulanmamaktadır. Devamındaki 5'inci fıkrada ise; bu infaz usulünün gereklerine geçerli bir mazaret olmaksızın uyulmaması halinde, cezanın baştan itibaren ceza infaz kurumunda çektirilmesine karar verilmektedir. Bu karara karşı itiraz yoluna gidilebileceği ise m. 110/6'da düzenlenmektedir. Gerek CvGTİHK gerekse tüzükte yer alan maddelerde belirtilen mahkemece hapis cezasının baştan itibaren ceza infaz kurumunda çektirileceğine karar verileceği hususu emredici biçimdedir. Kanun koyucu mahkemeye takdir yetkisi tanımamaktadır. Ancak kanaatimizce mahkemece elektronik izleme ile veya elektronik izlemesiz hapis cezasının konutta infazının yükümlülere uyulmaması nedeniyle ceza infaz kurumunda çektirilmesine karar verilirken geri kalan çektirilecek cezadan mahsubun yapılması gerekmektedir. Yapılacak bir düzenlemede bu hususun ele alınması, mahsup oranı belirlenmesinin yerinde olacağı görüşündeyiz. O halde Türk hukukunda, hapis cezasının konutta infazı, modern infaz hukukunda cezanın infaz kurumunda hapsedme şeklindeki geleneksel biçimine alternatif teşkil etmektedir.

Günümüzde yaklaşık 10 milyon nüfusa sahip olan İsveç, 6 bölgeden oluşmaktadır. Toplam 55 adet ceza infaz kurumu, 40 adet de Suçlu Bakım Merkezi (denetimli serbestlik şubesi)¹ bulunmaktadır². İsveç'te elektronik izleme veya diğer

Zira geleneksel ceza infazı, hapsedme veya adli para cezasına mahkum etme şeklindedir. Yine Türk hukukunda elektronik izleme tek başına bir ceza değildir. Elektronik izlemenin bir ceza yaptırımından ziyade yükümlüsü hakkındaki hükmedilen tedbirin, yaptırımın yerine getirilmesinde kullanılan usullerden biridir. Elektronik izleme, hapis cezasının konutta infaz edilmesinde kullanılabilen gözetim, izleme araçlarındandır. Başka bir anlatımla yaptırımın yerine getiriliş şekli olarak kabul edilmektedir. “Günümüzde elektronik izleme (elektronik kelepçe) uygulaması özellikle aile içi şiddet, cinsel istismar, hırsızlık gibi adli olayların artmasının ardından gündeme gelmektedir. Türkiye'deki sistem yüksek riskli, topluma ya da bireye zarar verme ihtimali olan kişilerin elektronik ortamda izlenmesini, gözetim ve denetim altında tutulmasını sağlamaktadır. 2013 yılında kullanılmaya başlanan, elektronik izleme sistemi ile bugüne kadar yaklaşık 40.000 sanık, hükümlü veya şüpheli takip edilmektedir. 2018 yılında Türkiye'de ABD ile Türkiye arasında krize neden olan ABD'li rahip Andrew Brunson'a da bu sistem uygulanmakta ve elektronik kelepçe takılmaktadır.” Erişim adresleri için bkz. <https://www.sabah.com.tr/webtv/turkiye/abdli-rahip-brunsona-ev-hapsi-elektronik-kelepce-takilacak> (10.07.2019) <https://www.ahaber.com.tr/video-galeri/anasayfa/gunun-one-cikan-video-haberleri-25-temmuz/3> “Türkiye'nin en büyük sorunları biri olan kadına şiddet ile ilgili yapılan araştırmalara göre; Türkiye'de 1 yılda yaklaşık 120.000 kadın şiddete uğramaktadır. İçişleri Bakanlığı, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ile Adalet Bakanlığı arasında 2015'te imzalanan protokol kapsamında, kadına yönelik şiddetin önlenmesi amacıyla elektronik kelepçeler için belli sayıda kontenjan ayrılmaktadır. Adalet Bakanlığı, kadına yönelik koruyucu yöntemlerden olan elektronik kelepçenin yılda 30 kişiye takılmasına onay verilmektedir. Ancak bu protokolün değişikliğe ihtiyacı olduğu çünkü 120.000 kadının şiddete maruz kaldığı ülkede, 30 elektronik kelepçe uygulamasıyla önlem almak mümkün değildir. Bakanlıklar elektronik kelepçe sayının 600'e yükseltileceği yönünde medya üzerinden açıklamalarda bulunmaktadırlar.” Erişim adresleri için bkz. <https://www.tr724.com/120-bin-kadin-30-elektronik-kelepce-ile-korunuyor/> (10.07.2019) <https://tr.sputniknews.com/turkiye/201710091030489771-siddet-magduru-kadin-kelepce/> “Öte yandan uygulamada uluslararası şirketlerin ABD, Almanya, Hollanda gibi ülkelerden sonra Türkiye'ye de döviz üzerinden elektronik kelepçeleri kiraya vermesi sistemin maddi anlamda külfetli olduğunu göstermektedir. Nitekim Türkiye'de Adalet Bakanlığı Ceza Tevfiği Evleri Genel Müdürlüğü'nce bugüne kadar 3.000 elektronik kelepçenin kiralandığı ve devletin yabancı şirkete yıllık 20 milyon TL kira ödediği ifade edilmektedir. Türkiye'de yaklaşık 3.000 şüpheli, sanık veya hükümlü elektronik izleme cihazları ile izlenmektedir.” Bu bilgiler için erişim adresi bkz. <https://www.haberler.com/3-bin-kisi-elektronik-kelepceyle-izleniyor-11250657-haberi/> “Eleştirilen nokta şudur ki; Türkiye'de elektronik kelepçe uygulaması özellikle 2017 yılından beridir amacı dışında kullanılmaya başlamaktadır. Söz konusu uygulama için öncelikle şüpheli ya da sanığın “yüksek riskli kişiler” grubunda yer alması, topluma ya da bireylere zarar verme ihtimalinin yüksek olması ve kaçma şüphesinin bulunması gerekmektedir. Ancak özellikle son dönemdeki siyasi davalarda baskı ve korku nedeniyle tahliye ya da beraat kararı veremeyen hakimler, “elektronik kelepçe (elektronik izleme) ile konut hapsi” çerçevesinde sanıkların tahliye edilmesine hükmetmektedir.” Söz konusu eleştiriler için erişim adresi bkz. (11.07.2019) <https://www.tr724.com/elektronik-kelepce-zulme-donustu/> “Türkiye'de 4 tür elektronik izleme ünitesi kullanılmaktadır; “Konutun terk edilmemesi amaçlı”, “Belirlenen yerlere gitmekten yasaklanma veya belirli alanların terk edilmesinin engellenmesi amaçlı”, “Alkol kullanım izleme ünitesi” ve “Mağdur koruma ünitesi”dir.” Ayrıntılı bilgi için erişim adresi bkz. http://www.cte-ds.adalet.gov.tr/ds_hakkinda/elektronik_izleme.htm (12.07.2019). Son olarak 01.01.2020 tarihinde TC İçişleri Bakanlığı, “Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Genelgesi” yayınlamaya şiddet faileri için elektronik kelepçe uygulamasının ülke genelinde 81 ilde yaygınlaştırılacağını, gerekli alt yapının yapılması için çalışmalarına hemen başlanacağını belirtmektedir. Erişim adresi için bkz. https://www.icisleri.gov.tr/kurumlar/icisleri.gov.tr/icerik/Yonetimi/haberler/2020/01/_Kadina-Yonelik-Siddetle-Mucadele.pdf (03.01.2020)

¹Erişim adresi için bkz. <http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/01/61/94/0602f648.pdf> (12.07.2019)

²“İsveç'te elektronik izleme (elektronik kelepçe) uygulaması, Suçlu Bakım Merkezi Genel Müdürlüğüne yapılmaktadır. Genel Müdürlük hapis cezasına alternatif diğer cezaların infazı ile açık ceza infaz kurumları ve tutukevlerinin idaresinden de sorumludur. Genel Müdürlük Adalet Bakanlığında bağımsız olarak çalışmalarını yürütmektedir. Genel Müdürlük hükümet tarafından atanmakta, bütçesi Adalet Bakanlığı tarafından temin edilmektedir. İsveç'te Hakimler hükümlü hakkında karar verdikten sonra cezaların infazı ile ilgili süreçlerin hiçbirine karışmamaktadır. Cezaların infazı idari bir iş olarak görülmektedir. Örneğin; 6 ay ve daha az hapis cezası ile cezalandırılan hükümlüye hapis cezası yerine elektronik izleme (kelepçe) teklifini Suçlu Bakım Merkezi Genel Müdürlüğü yapmaktadır. Hükümlülerin tahliyeleri, koşullu salıverilme işlemleri vb. tüm işlemler ilgili idari birimler tarafından gerçekleştirilmektedir.” Bkz. **İsveç Elektronik İzleme Sistemi Çalışma Ziyareti Raporu**, TC Adalet Bakanlığı Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü, Denetimli Serbestlik ve Yardım

adıyla elektronik kelepçe sistemine geçiş sürecinde ceza infaz kurumlarının doluluğunu azaltmak değil, hapis cezasına alternatif bir uygulama veya yöntem geliştirme hedefiyle hareket edilmektedir. ABD'den sonra ilk defa Avrupa ülkesi İsveç'te 1994 yılından beridir toplum tarafından kabul edilip kullanılmaya başlanmasının nedeni, söz konusu sistemin insancıl ve hapis cezasına göre daha az maliyetli olmasıdır. İsveç'te elektronik izleme ile konutta hapis, hapis cezasına alternatif bir infaz sistemidir.

İsveç'te elektronik izleme sisteminin üç ayrı uygulama alanı bulunmaktadır¹. Bunlardan ilki, mahkeme tarafından suçlu bulunan ve 6 ay ve daha az hapis cezasına mahkum olan hükümlülere bu sistem uygulanabilmektedir. Hakim kararında hükümlü hakkında sadece hapis cezasına hükmetmekte elektronik izleme ile ilgili herhangi bir karar vermemektedir. Eğer verilen hapis cezası 6 ay veya daha az ise Hükümlü Bakım Merkezi bu durumda olan hükümlüye elektronik izlemeyi kabul edip etmeyeceğini sormaktadır. Burada tercih hükümlüye bırakılmaktadır. Gerçekten ya 6 ay hapis cezasını ya da elektronik izlemeyi kabul edebilmektedir. Hükümlünün elektronik izlemeyi kabul etmesi durumunda koşullu salıverilme süresi kadar elektronik kelepçe programına dahil olabilmektedir. Hükümlü tehlikeli suçlu ise ve yeniden suç işleme riski bulunmaktaysa cezası ne olursa olsun elektronik izlemeden faydalandırılması mümkün değildir. Elektronik izlemeden faydalanacak kimseler örneğin; evi bulunup bulunmadığı, okulu, işi, tedavi olup olmadığı, tedavi oluyorsa nerelerde tedavi gördüğü şeklinde titizlikle araştırılmaktadır². Eğer 6 ay veya daha az hapis cezasına mahkum olan hükümlü elektronik izlemeden faydalanmak istiyorsa kendisi de başvuruda bulunabilmektedir. Öte yandan elektronik izleme tarihinden itibaren hükümlü 3 yıl içinde tekrar suç işlerse elektronik izleme (elektronik kelepçe) sisteminden faydalanamayacağı belirtilmektedir³.

İsveç'te elektronik izleme (elektronik kelepçe) sisteminin kullanıldığı ikinci alan, hapis cezasının ½'sini ceza infaz kurumunda iyi halli olarak infaz eden hükümlülerle ilgilidir. Burada bir ceza sınırlaması bulunmamakta, cezanın sınırı önem taşımamaktadır. Nitekim önemli olan hükümlünün yeniden suç işlemesi ve başkasına zarar verme riskidir. Böyle bir risk söz konusu değilse, hükümlü cezasının ½'sini ceza infaz kurumunda geçirdikten sonra koşullu salıverilme süresine kadar elektronik izleme programına dahil edilebilmektedir. Bu durum hükümlünün rızası (isteği) ile mümkündür. Başka bir ifadeyle, aslında hükümlünün koşullu

Hizmetlerinden Sorumlu Daire Başkanlığı, Eylül 2009, Stockholm, s. 4, 5. (12.07.2019) Erişim adresi: https://cte-ds.adalet.gov.tr/yurtdisiziyareti/isvec_eltrnkizleme_14_18092009.pdf

¹Bu konuda bkz. MARKLUND, Fredrik/HOLMBERG, Stina, "Effects of Early Release From Prison Using Electronic Tagging In Sweden", Journal of Experimental Criminology, S. 5, 2009, s. 41-61. Yine İsveç'te elektronik izleme ile ilgili güncel mevzuat hakkında bilgi için erişim adresi bkz. https://www.euprobationproject.eu/national_detail.php?c=SE (12.07.2019)

²İsveç Elektronik İzleme Sistemi Çalışma Ziyareti Raporu, s. 12.

³İsveç Elektronik İzleme Sistemi Çalışma Ziyareti Raporu, s. 13.

salıverilmeden faydalanma hakkını erken elde ettiği görülmektedir. Yani elektronik izleme sayesinde geri kalan süresini ceza infaz kurumu dışında geçirebilmektedir. Hükümlünün koşullu salıverilme süresini tamamlamasıyla birlikte elektronik izleme programı da sona ermektedir. Örneğin; hükümlü 6 yıl hapis cezasına mahkum edilmekte ve cezasının 3 yılını iyi halli olarak ceza infaz kurumunda geçirmek şartıyla bu sistemden faydalanmaktadır. Burada hükümlü koşullu salıverilmeden faydalanma hakkını aslında 4 yıllık cezasını infaz ettikten sonra elde etmektedir. Ancak elektronik izleme sistemi sayesinde 1 yıl erken salıverilmekte ve bu 1 yılı da elektronik kelepçe ile toplum içinde geçirmektedir. Böylece hükümlü koşullu salıverilme süresini tamamladıktan sonra elektronik izleme programı da ortadan kalkmaktadır¹.

Elektronik izleme sisteminin uygulandığı bir diğer alan ise, açık ceza infaz kurumlarında karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu kurumlarda bulunan tüm hükümlülere elektronik kelepçenin takılması ve hükümlülerin nerede ve kiminle birlikte oldukları sistem üzerinden izlenerek tespit edilmektedir².

Öte yandan İsveç'te elektronik kelepçe sistemine dahil edilen hükümlüler açısından tüm günün nasıl geçirileceğine ilişkin hükümlü ile hükümlü bakım merkezi görevlileri birlikte bir program hazırlamaktadır. Bu program çerçevesinde, hükümlünün dışarıya çıkabilmesi, işi varsa işine gidebilmesi ya da herhangi bir etkinliğe katılabilmesi belirtilmektedir. Bunların tamamı (giriş-çıkış saatleri dahil) günlük programın içinde yer almakla birlikte, hükümlü haftada en az 1 kere hükümlü bakım merkezine gitmekle yükümlü kılınmaktadır. Kısacası hükümlü ile birlikte yapılan bu plan/program bilgisayara yüklenmesinden hemen sonra sistem işlemeye başlamaktadır. Diğer yandan hükümlünün söz konusu planın/programın dışına çıkması halinde sistem derhal uyarı vermekte ve ihlal durumunu bildirmektedir. Özellikle kelepçenin açılıp sistemin alarm vermesi üzerine ihlalin ortaya çıkması durumunda hükümlü kalan cezasını ceza infaz kurumunda çekmek zorunda kalmaktadır. Kelepçenin açılması ayrı bir ceza olmadığı gibi, hükümlünün elektronik kelepçeyle geçirdiği günler hapis cezasından mahsup edilmektedir³.

İsveçli yetkililer, her hükümlü için görevli bir personel bulunduğunu ve bu bağlamda hükümlünün takibinde ve denetiminde herhangi bir sorun yaşamadıklarını dile getirmektedir. Hemen belirtilmelidir ki, hükümlü kendisi için oluşturulan bu planın/programın dışına çıkarak kuralları ihlal ederse fakat makul gerekçelerini merkeze iletirse o zaman hükümlü uyarılmakta ve kendisine fırsat tanınmaktadır. Eğer makul bir gerekçesi bulunmuyorsa veya ciddi anlamda bir ihlal

¹İsveç Elektronik İzleme Sistemi Çalışma Ziyareti Raporu, s. 13.

²İsveç Elektronik İzleme Sistemi Çalışma Ziyareti Raporu, s. 13.

³İsveç Elektronik İzleme Sistemi Çalışma Ziyareti Raporu, s. 14.

söz konusu ise uyarının yapılmadığı ve derhal ceza infaz kurumuna gönderildiğide görülmektedir. Uygulamada hükümlünün görüşmeye gelmemesi, sürekli alkol veya uyuşturucu madde yada her ikisini de kullanması durumlarına kesinlikle tolerans gösterilmemektedir. Nitekim görevliler zaman zaman hükümlünün konutuna habersiz gelerek alkol kontrolü veya kan örneği alıp tahlil yapabilmektedir¹. Önem arz eden bir başka husus, hükümlüye elektronik izleme sisteminin uygulanabilmesi için aynı konutta hükümlüyle birlikte yaşayan diğer yetişkin bireylerin onayının alınması gerekliliğidir. Aksi halde, örneğin; hükümlünün eşi istemiyorsa hükümlü kendine başka bir konut bulması elzemdir².

İsveç’li yetkililer elektronik izleme sisteminin maliyet hesaplarını yaparak yeni bir ceza infaz kurumu inşa etmeye nazaran elektronik izleme sisteminin kesinlikle daha az maliyetli olduğunu ileri sürmektedir. Zira mahkum sayısının fazla olduğu Türkiye gibi ülkelerde bu sistemin uzun vadede önem arz edeceği de belirtilmektedir³. Keza İsveç’li yetkililer bu sistemin başarılı olup olmadığını anlamak için bu sistemden faydalanan hükümlülerin tekrar suç işleme durumlarına (tekerrür oranlarına) bakılması gerektiğini vurgulamakta ve özellikle de ağır hapislik cezalarının verildiği ülkelerde hapis sonrası elektronik izlemenin mutlaka düşünülmesini önermektedirler. İsveç’teki istatistiklere göre elektronik izleme sisteminden faydalananların 3 yıl içerisinde yeniden suç işleme oranları, ceza infaz kurumunda bulunanlara nazaran yarı yarıya daha azdır⁴.

Kısacası İsveç 1994 yılından beridir kullandığı elektronik izleme (elektronik kelepçe uygulamasıyla) sistemiyle başarılı olmakta ve uygulamayı da küçük değişiklikler yaparak geliştirmektedir. Netice itibariyle, İsveç’te hükümlüler üzerinde etkili olan bu sistem sayesinde, hükümlü işlediği suçun farkına varabilmekte (suçu idrak etmekte) ve onun topluma kazandırılmasında, ıslahında olumlu sonuçlar elde edilebilmektedir⁵.

KAYNAKÇA

ALLADINA, Natasha, The Use of Electronic Monitoring In The Alaska Criminal Justice System: A Practical Yet Incomplete Alternative To Incarceration, Alaska Law Review, 28:1, 2006.

ARDLEY, Jenny, The Theory, Development and Application of Electronic Monitoring in Britain, İnternet Journal of Criminology, 2005.

BLACK, Matt/**SMITH**, Russel G., “Elektronik Monitoring in the Criminal Justice System”, Australian Institute of Criminology, No. 254, 2003. Erişim adresi:

¹İsveç Elektronik İzleme Sistemi Çalışma Ziyareti Raporu, s. 15.

²İsveç Elektronik İzleme Sistemi Çalışma Ziyareti Raporu, s. 16.

³İsveç Elektronik İzleme Sistemi Çalışma Ziyareti Raporu, s. 19.

⁴İsveç Elektronik İzleme Sistemi Çalışma Ziyareti Raporu, s. 21.

⁵İsveç Elektronik İzleme Sistemi Çalışma Ziyareti Raporu, s. 21.

(10.07.2023) <http://www.aic.gov.au/documents/4/6/9/%7B469CBBD4-B204-4F5E-8C73-B9B47C707F05%7Dtandi254.pdf>

CROWE, Ann H., Sydney, Linda, Bancroft, Pat ve Lawrence Beverly, Offender Supervision With Electronic Technology: A User's Guide, American Probation and Parole Association, Kentucky. Erişim adresi: <http://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/grants/197102.pdf> (21.07.2023).

ÇOLAK, Haluk/ALTUN, Uğurtan, "Kısa Süreli Hapis Cezaları, Seçenekli Yaptırımlar ve İnfaz Rejimleri", TBBD, S. 67, 2006.

DEMİRBAŞ, İnfaz Hukuku, Seçkin Yay., 5. Baskı, Ankara 2017.

DOĞAN, Fatma Karakaş, Cezanın Amacı ve Hapis Cezası, Legal Yay., İstanbul 2010.

HUCKLESBY, Anthea/HOLDSWORTH, Ella, "Electronic Monitoring in England and Wales", University of Leeds, UK, Mayıs 2016, s. 1-77. Erişim adresi bkz: (09.07.2023)<http://28uzqb445tcn4c24864ahmel.wpengine.netdna-cdn.com/files/2016/06/EMEU-Electronic-monitoring-in-England-and-Wales.pdf>

HUCKLESBY, Anthea/BEYENS, Kristel/BOONE, Miranda/DÜNKEL, Frieder/GILL, McIvor/GRAHAM, Hannah, Creativity and Effectiveness in the Use of Elektronik Monitoring: A Case Study of Five Jurisdictions, Report on the Use of Electronic Monitoring in EU Member States, Leeds, Mayıs 2016. Erişim adresi: [http://emeu.leeds.ac.uk/\(09.07.2023\)](http://emeu.leeds.ac.uk/(09.07.2023))

İŞİK, Göksu, "Elektronik İzleme", Terazi Hukuk Dergisi, C. 13, S. 142, Ankara, Haziran 2018.

İÇEL/AKINCI/ÖZGENÇ/SÖZÜER/MAHMUTOĞLU/ÜNVER, Yaptırım Teorisi, İstanbul 2002.

İNCE, Hüseyin, Kısa Süreli Hürriyeti Bağlayıcı Cezalara Seçenek Yaptırımlar, Seçkin Yay., Ankara 2007.

KANGAL, Zeynel, "Ceza Hukukunda Elektronik İzleme", Prof. Dr. Çetin Özek'e Armağan, İstanbul 2004, s. 525-552.

KOÇ, Ziya, "Elektronik İzleme İle Hapis Cezasının Konutta Çektirilmesi", Ankara Barosu Dergisi, S. 2, 2013.

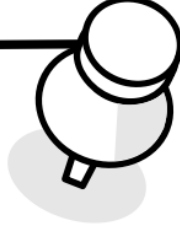
MARKLUND, Fredrik/HOLMBERG, Stina, "Effects of Early Release From Prison Using Electronic Tagging In Sweden", Journal of Experimental Criminology, S. 5, 2009, s. 41-61. Yine İsveç'te elektronik izleme ile ilgili güncel mevzuat hakkında bilgi için erişim adresi bkz. https://www.euprobationproject.eu/national_detail.php?c=SE (12.07.2023)

- MORGAN**, Rod, “England and Wales”, *Imprisonment Today and Tomorrow* (Ed. Van Zyl Smith, Dirk/Dünkel, Frieder), Second Edition, Kluwer Law International, The Netherlands and Cambridge 2001, s. 211-237.
- NELLIS**, Mike, “Electronic monitoring and the community supervision of offenders”, *Alternatives to Prison* (Ed. Antony Bottoms, Sue Rex and Gwen Robinson), 2004 UK, s. 228-231.
- NELLIS**, Mike, “Surveillance and Confinement: Explaining and Understanding The Experience of Electronically Monitored Curfews”, *European Journal of Probation*, Vol. 1, No. 1, 2009.
- NELLIS**, Mike/**ROSELL**, Nuria Torres, “Avrupa’da Elektronik İzleme 7’inci Avrupa Konferansı Raporu, Elektronik İyileştirme ve Cezaevi Nüfusunun Azaltılması, Evora Portekiz, 05-07 Mayıs 2011, Avrupa Denetimli Serbestlik Birliği (CEP) Elektronik İzleme Konferans Raporları, Ankara Mayıs 2012, s. 145-161.
- PATERSON**, Craig, “Commercial Crime Control and the Electronic Monitoring of Offenders in England and Wales”, *Social Justice*, S. 34 (3-4), 2012
- RENZEMA**, Marc/**MAYO WILSON**, Evan, “Can Electronic Monitoring Reduce Crime for Moderate to High Risk Offenders?”, *Journal of Experimental Criminology*, 1, s. 215-237.
- SANIVAR**, Ramadan, *Modern İnfaz Hukuku ve Koşullu Salıverilme (Şartlı Tahliye) Kurumu*, Seçkin Yay., Ankara 2020.
- SOKOLLU-AKINCI**, “Hürriyeti Bağlayıcı Cezalar ve Alternatif Ceza Yaptırımları”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Temmuz-Ağustos 1996, S. 10, s. 681
- ULUDAĞLI**, Nilay Pekel, “Hükümlülerin Denetiminde ve Toplum Kazandırılmasında Yeni Bir Yöntem Olarak Elektronik İzleme”, *AÜHFD*, C. 4, S. 61, 2012, s. 1337-1339.
- WALTER**, Michael, “Ev Hapsinde Elektronik Gözetleme (Elektronik Monitoring) Kapasitesinin Üstünde Dolu Cezaevlerine Bir Çözüm” (Çev. Mehmet Emin Artuk -Ayşe Nuhoglu), *İBD*, C.75, S.1-3, İstanbul 2001.
- WHITFIELD**, Dick, *The Magic Bracelet: Technology and Offender Supervision*, Waterside Press, UK 2001.
- VAROL**, Asaf/**YILDIRIM**, Nilay, “Türkiye Ve Dünya’da Elektronik İzleme Yöntemleri Ve Elektronik İzlemede Kullanılan Cihazlar Üzerine Bir Araştırma”, *Türkiye’de Denetimli Serbestlik 10’uncu Yıl Uluslararası Sempozyumu*, 08-10 Aralık 2015, s. 195-205. (08.07.2019) Erişim adresi: <http://asafvarol.com/makaleler/Nilay-Asaf-DS.pdf>
- YAVUZ**, Hakan, *Ceza İnfaz Sistemi ve Denetimli Serbestlik*, Seçkin Yay., Ankara 2018.

YAVUZ, Hakan, Ceza Adalet Sisteminde Denetimli Serbestlik, Doktora Tezi, GÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011, s. 97-125; 135-145.

YENİSEY, Feridun, İnfaz Hukukunun İnsan Yönü, İnfaz Hukukunun Sorunları, Ankara 2001.

İsveç Elektronik İzleme Sistemi Çalışma Ziyareti Raporu, TC Adalet Bakanlığı Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü, Denetimli Serbestlik ve Yardım Hizmetlerinden Sorumlu Daire Başkanlığı, Eylül 2009, Stockholm, s. 4, 5. (12.07.2019) Erişim adresi: https://cte-ds.adalet.gov.tr/yurtdisiziyareti/is-vec_elktrnkizleme_14_18092009.pdf

BÖLÜM 33

PAZARLAMA ALANINDA YAPAY ZEKÂ VE TÜKETİCİ DAVRANIŞINA YANSIMALARI

Dr. Bülent ÇİZMECİ¹

1. GİRİŞ

Yapay zeka, sıklıkla karşılaşmakta olduğumuz ve genelde pozitif bilimlerle ilişkilendirilen bir kavramdır. Fakat içinde bulunduğumuz dönemde yapay zeka kavramının Endüstri 4.0'ın da etkisiyle yalnızca pozitif bilimlere değil, pek çok diğer bilim alanlarını da etkilediği görülmektedir. Eğitimden hizmet endüstrisine, üretimden pazarlamaya dek geniş bir alanda kullanımının yaygınlaştığı belirtilmektedir (Ercan, 2020). Dijitalleşmeyle işletmelerin hizmet ve ürünleri için daha geniş bir pazara açılabilmesi, öte yandan tüketicilere yönelik ihtiyaç duyulan verileri de edinilebildiği görülmektedir (Birbir, 2021).

Bilhassa sosyal medyanın yaşamımıza dahil olmasıyla insanlar yaşamakta oldukları deneyimlerini sosyale medyada paylaşma eğiliminde olmuştur. Yapılmış olan bu paylaşımların gün geçtikçe bir öncekinden daha çok arttığı ve büyük verilerin internet ortamında gerçek zamanlı bir şekilde yer aldığı dikkat çekmektedir. Kendilerine ilişkin kişisel bilgilerini, sevdiklerini, hobilerini, sevmedikleri eşyalarını, durumları, eylemleri sosyal medya üzerinden paylaşan bireylerin sunmakta olduğu bilgilerin bilhassa pazarlama çalışmaları adına oldukça önemli ipuçları sunduğu belirtilmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere, söz konusu verilerin kümelenip çoğaldığı ve ayıklanıp işletmelerin pazarlama çalışmalarında kullanılmasının giderek güçleştiği görülmektedir. Bu sebeple bu hususta, sıkça adı geçen "yapay zeka" araçlarından yararlanılması gerekmektedir.

Tüketici yolculuğunun anlaşılması gittikçe daha da karmaşıklaşmıştır. Tüketicilerin isteklerini, gereksinimlerini, değerlerini, tutumlarını vb. pek çok farklı biçimlerde (blog gönderileri, yorumlar, tweetler, beğeniler, sohbetler, videolar

¹ Abdullah Gül Üniversitesi Türkiye, ORCID: 0000-0002-7722-6003

vb.), pek çok farklı kanallarda dile getirmektedir. Tüketiciler tarafından belirtilmiş olan bu verilerin üretim hızı, hacmi ve büyümesinin de sürekli olarak sürdüğü görülmektedir (Kietzman, Paschen ve Treen, 2018). Birçok pazarlama uzmanı söz konusu bu büyük veri akışından yararlı ve anlamlı çıkarımları oluşturulabilme adına yapay zeka (YZ) uygulamalarına yönelmiştir. YZ, pazarlama çalışmalarının yapılış şekillerini önemli düzeyde değiştirebilme potansiyelini beraberinde getirdiği belirtilmektedir. Bu sebeple pazarlamada YZ kavram ve uygulamalarının incelenmesi gerekli bir konu olarak dikkat çekmektedir. Pazarlama aracı şeklinde YZ kullanımı ile var olan uygulamaların kullanımına, potansiyel kullanım hallerine bakılarak, ileride gerçekleştirilecek çalışmalar adına iyileştirme planlarının düzenlenebildiği ve geleceğe daha sağlıklı bir şekilde öngörülse bakış açısıyla yaklaşılabilmesi mümkün olabilmıştır.

Yapılan bu çalışmanın amacı, YZ uygulamalarının pazarlama alanına (ürün, tutundurma, fiyat, dağıtım) yansımalarına dikkat çekilip, ilgili yayınlanan çalışmalardan (kitap, makale, video, sosyal medya vb.) hareketle örnek uygulamaların ortaya konmasıdır.

Yapılan çalışmanın amacı, yapay zekâ uygulamalarının pazarlama alanına yansımalarına dikkat çekilerek, ilgili yayınlanmış çalışmalardan (makale, kitap, sosyal medya, video vb.) yola çıkılarak örnek uygulamaların ortaya konması amaçlanmıştır. Araştırma sonuçlarının literatüre ışık tutması beklenmektedir.

2. YAPAY ZEKA

Yapay zeka ile alakalı literatür ele alındığında birçok tanımın gerçekleştirildiği görülmektedir (Gür vd., 2019). Jain (2018) tarafından yapay zeka (makine zekası); “bireyler ve diğer hayvanların sergilediği doğal zekaya karşı, makineler tarafından gösterilmekte olan zeka” şeklinde açıklanmıştır. Bununla birlikte YZ, bireylerin problem çözme ve öğrenme gibi diğer bireylerin zihinleri ile ilişkilendirildiği bilişsel fonksiyonlar olduğunda bir makine simülâtörünce uygulandığı belirtilmektedir (Jain, 2018: 56).

1956’da Dartmouth kolejinde yapılmış olan Dartmouth yaz araştırması projesi YZ kavramının resmi düzeyde doğuşu şeklinde kabul edilmiştir (Kline, 2011). 1955’te John McCullach yapay zeka kavramını “zeki makinelerin yapılmasını sağlayan bilim ve mühendislik” şeklinde açıklamıştır. Türk Dil Kurumu zekayı, “kişinin düşünüp akıl yürütmesi ile objektif şekilde gerçekleri algılama, yargılama ve sonuç çıkarma becerilerinin tamamı” şeklinde ifade etmiştir (TDK, 2020).

Yapay zeka (YZ), insan benzeri zekaya sahip bilgisayarların, makinelerin ve diğer eserlerin geliştirilmesini içeren bir çalışma alanıdır. Bilişsel yetenekleri, öğrenmeyi, uyum sağlamayı ve karar verme yeteneklerini kapsamaktadır (Chen ve diğerleri, 2020). YZ, eğitim, pazarlama, sağlık ve kamu yönetimi dahil olmak üzere çeşitli alanlarda kapsamlı bir şekilde benimsenmekte ve kullanılmaktadır.

Matematikçiler, bilgisayar bilimcileri ve diğer disiplinlerden uzmanların 1950 ve 1960'lı yıllarda donanım ve algoritmaları geliştirdikçe yapay zekanın da çarpıcı bir şekilde ilerlediği görülmektedir. AI'ın öncüllerinin ilk zamanlardaki "insan beyni ile karşılaştırılabilir düşünme makinesinin" yakın olduğuna ilişkin iddialarının gerçekleştirilmesinin güç olduğunun kanıtlanmasının ardından bu alana verilen desteğin azaldığı belirtilmektedir. YZ araştırmasının derin öğrenme devriminin itici gücü ile 2012 yılı civarında yeniden yükselene dek birkaç istikrarsız ve sert iniş-çıkış yaşanmıştır.

Sağlık sektöründe, yapay zeka çeşitli uygulamalarda umut vaat etmektedir. Makinelerin tıbbi teşhis, tedavi planlaması ve ilaçların belirlenmesine yardımcı olmasını sağlayarak analiz ve öğrenmede insan zihnini simüle edebilmektedir (Manne ve Kantheti, 2021). Sağlık hizmetlerinde bunun gibi yararlarının yanısıra yapay zeka sistemlerinin güvenilirliğini, açıklanabilirliğini ve etik kullanımını sağlamak gibi zorlukları da beraberinde getirmektedir (Manne ve Kantheti, 2021).

Eğitim alanında, YZ yönetim, öğretim ve öğrenmede uygulanmıştır. Öğrencilerin ödevlerini gözden geçirme, not verme gibi işlevleri daha verimli hale getirerek kolaylaştırmış ve öğretim etkinliklerinin kalitesini iyileştirmiştir (Chen ve diğerleri, 2020).

Yapay zekanın imkanlarından tam olarak yararlanmak için tarım sektörüne ve tedarik zincirinin çeşitli aşamalarına entegrasyonunu dikkate almak önemlidir. YZ, robotik, dronlar, büyük veri madenciliği ve makine öğrenimi gibi teknolojilerle etkileşimler yoluyla farklı yetenekler sağlayarak tüm zincire dikey olarak entegre edilebilmektedir (Bačiulienė ve diğerleri, 2023). Bununla birlikte, yapay zekanın tarım ve tedarik zincirinde benimsenmesi, sosyal, teknolojik ve ekonomik faktörlerle ilgili engellerle karşı karşıyadır. Bu engellerin aşılması, çiftçiler arasında finansal ve dijital okuryazarlığın geliştirilmesini ve zincirdeki katılımcılar arasında iyi uygulamaların yaygınlaştırılmasını gerektirmektedir (Bačiulienė ve diğerleri, 2023).

Kamu yönetimi alanında yapay zeka uygulaması, problem çözme yeteneklerini geliştirme ve verimliliği artırma potansiyeline sahiptir. Yapay zeka sistemleri çeşitli sorunları çözebilmekte ve görevleri insanlar kadar, hatta insanlardan daha

iyi gerçekleştirebilmektedir (Kurhayadi, 2022). Bununla birlikte yapay zekanın kamu yönetiminde başarılı bir şekilde uygulanması, yapay zeka sistemlerinin davranışının insanlık için yararlı olmaya devam etmesini sağlamak için etik, yasal ve güvenlik çerçevelerinin dikkatli bir şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir (Vamplew ve diğerleri, 2017).

Pazarlamada yapay zeka, işletmeler arası (B2B) bilgiye dayalı pazarlamaya katkıda bulunma potansiyeline sahiptir. Müşteri bilgisi, kullanıcı bilgisi ve dış pazar bilgisi dahil olmak üzere değerli pazar bilgisi sağlayabilmektedir (Paschen ve diğerleri, 2019).

YZ'nin hizmet etkileşimlerinde tüketicilerin duyguları üzerindeki etkisi de incelenmiştir. Farklı yapay zeka türleri, tüketicilerde mutluluk, heyecan, korku ve öfke gibi çeşitli duyguları uyandırabilmektedir. Tüketiciler, farklı yapay zeka türlerine farklı duygusal tepkiler ve bağlanma göstermektedirler (Pantano ve Scarpi, 2022).

Yaşadığımız dönemde AI'a gösterilen ilgi ve yapılan çalışmalar bütün zamanların en yüksek düzeyine ulaşmıştır. Buna karşın var olan çabaların süper AI zekasına ne düzeyde yaklaştırabileceği ya da bu düzeye ne zaman ulaşılacağı hala büyük bir muammadır.

Modern yapay zeka türleri

Yaşadığımız dönemde YZ alanında geline geline noktanın parmak ısırtacağı düzeyde olduğu belirtilmektedir. Örnek olarak artık Predictive Modelling prensibi ile çalışan AI çeşitleriyle geleceği somut bir şekilde öngörebilmemiz verilebilmektedir. Bunların her ne kadar 50'ler ve 60'larda alana öncülük etmiş olan parlak zihinlerin öngörmüş olduğu süper zekalı makinelerden uzak olmasına karşın yapay zekanın yaşadığımız dönemde yaşamın görünen ve görünmeyen her alanında etkili olduğu bilinmektedir.

İçinde bulunduğumuz dönemin modern yapay zeka örneklerinin dört çeşiti bulunmaktadır. Aşağıda ele alacağımız AI çeşitlerinden ilk ikisinin dar yapay zeka ismi verilen ve sınırlı bir takım görevi gerçekleştirebilmek adına eğitilmiş yapay zeka kategorisine dahil olurken, diğer ikisinin henüz ulaşamadığımız güçlü bir yapay zeka kategorisinde akademik düzeyde ele alınmıştır.

1. Tepkisel yapay zeka (Reaktif AI)

. Belli bir girdi verildiğinde her zaman aynı çıktının verilmesini başarıp önemli bir başlangıç yapıldığı belirtilmektedir. Yaşadığımız dönemdeki birçok makine öğreniminin modeli reaktif AI'ın prensiplerine göre çalışmaktadır. İstatistiksel

matematikten hareketle bu modellerin önemli ölçüde veri ile beslenip mantıklı çıktılar ürettikleri belirtilmektedir.

Örneğin, film önerilerinde bir matematik formülü yazmanın imkansız olmasa da oldukça güçtür. Fakat makine öğrenimi modelleri, diğer takipçilerin satın alma geçmişleriyle karşılaştırıldığında çok iyi ve anlamlı sonuçlar verebilmektedir. Söz konusu sorunu çözebilme Spotify ve Netflix gibi platformların sergilediği başarısının altındaki başlıca etkenlerdendir. Aynı mekanizma, belli kelimelerin varlığı ve yoğunluğunun istatistiksel anlamda belirlediği, istenmeyen e-posta filtreleri için de kullanılmaktadır.

Reaktif AI şeklinde de bilinen tepkisel YZ, robotik süreç otomasyonu gibi belli alanlarda insan kapasitesinin ötesinde performans gösterdiği belirtilmektedir. Bu yapay zeka türünün en önemli başarısının ise 1997 yılında büyük satranç ustası olan Garry Kasparov'u mağlup edilmesi olduğu bilinmektedir. Fakat söz konusu başarı, tepkisel yapay zekanın oldukça sınırlı olduğu gerçeğini değiştirememektedir.

Bireylerin gerçek yaşamda yaptıkları eylemlerin çoğunun reaktif olmadığı belirtilmektedir. Öncelikle bir olay ya da duruma tepki verebilmek için gerekli olan bütün bilgileri bilemeyebiliriz. Fakat insanların tahmin konusunda usta olduğu ve kusurlu bilgileri temele alarak bile kendini beklenmedik durumlara hazırlayabildiği görülmektedir. Söz konusu "kusurlu bilgi" senaryosunun YZ evrimindeki hedef kilometre taşlarından biri olduğu ve doğal dil anlayışından kendi kendini sürebilen otomobillere dek farklı kullanım alanlarında önemli yararlar sağlamıştır. Bu sebeple araştırmacıların öğrenme ve hatırlama becerisine sahip bir sonraki YZ düzeyini geliştirebilmek adına işe koyuldukları görülmektedir.

2. Sınırlı hafızalı makineler

Derin öğrenme kavramının öne çıktığı 2012 senesi yapay zeka için oldukça önemlidir. Beynin iç mekanizmalarının anlaşılmasına dayanarak nöronlarımızın bağlantı biçimini taklit eden algoritma geliştirilmiştir. Derin öğrenme, ne denli çok veri ile eğitilir ise o denli akıllı duruma gelen yapay zekaların geliştirilmesine olanak sunmuştur.

Yapay zekanın görüntü tanıma becerilerini, derin öğrenme önemli düzeyde geliştirebilmiş ve kısa zamandan sonra derin pekiştirmeli öğrenme gibi farklı yapay zeka algoritmaları doğmuştur. Bahsi geçen zeka modellerinin eğitim verileri özelliklerinin önemsenmesinde çok daha iyi düzeydeydi ve önemli bir gelişim potansiyeli taşımaktaydı.

Derin öğrenme gelişiminde dikkate değer bir örneğin, e-spor karşılaşmalarına sahne olan gerçek zamanlı strateji oyunu olan StarCraft 2'nin en iyi profesyonel oyuncularını yenebilmiş Google'ın AlphaStar projesi olduğu belirtilmektedir. AlphaStar modelleri kusurlu bilgiler ile çalışmaya göre geliştirilmiştir. Yapay zeka yeni stratejiler öğrenebilme ve kararları mükemmelleştirebilme adına kendisine karşı tekrar tekrar oynamıştır. StarCraft'ta bir oyuncunun oyunun başında verdiği kararların daha sonra belirleyici etkileri olabilmektedir. Bu sebeple yapay zeka faaliyetlerinin sonucunun önceden yüksek doğruluk ile tahmin edilebilmesi gerekmektedir.

Aynı konseptin yapay zekanın çarpışmalarının önlenebilmesi adına yakındaki otomobillerin yörüngesinin tahmin etmesinin gerekli olduğu sürücüsüz otonom araçlarda da görülebilmektedir. Bahsi geçen sistemlerde yapay zekanın eylemlerini geçmiş verilerine dayandırdığı belirtilmektedir. Reaktif makinelerin böylesi durumlar ile başa çıkmaktan aciz olduğu bilinmektedir.

Bütün bu gelişmelere karşın AI hala insan zekasının gerisindedir. En önemlisi basit görevlerin öğrenilmesi için önemli düzeyde veri gerekmektedir. Modellerin ilerletilmesi ve geliştirilmesi adına yeniden eğitilebildiği, AI'ın eğitildiği ortamda gerçekleştirilen değişikliklerin yeniden eğitilmesini zorunlu bir hale getirdiği belirtilmektedir. Örneğin, bir dili ele alalım, ikinci bir dil öğrenildiğinde, üçüncü ve dördüncü bir dilin öğrenilmesinin orantılı bir şekilde daha kolay bir hale gelebilmektedir. Bu aşınalığın AI için geçerli olmadığı, öğrenme sürecini hızlandırmadığı belirtilmektedir. Söz konusu dar, yapay zekanın en büyük sınırlaması olarak ifade edilmektedir. Belli bir görevin gerçekleştirilmesinde mükemmel olabilmekte, fakat en ufak değişikliğin bildiklerini tamamen unutmalarına neden olmakta ve tekrar programlanması gerekmektedir.

3. Zihin teorisi

Bu teori yapay zekanın zihinsel durumlarını diğer varlıklara atfetmesi becerisidir. Bu kavram psikoloji alanından türetilmiş ve yapay zekanın varlıkların niyet ve güdülerini (örnek olarak duygular, inançlar, hedefler vb.) anlamasını gerektirmektedir.

Yaşadığımız dönemde geliştirilen Emotion AI görüntü, ses ve diğer veri çeşitlerini analiz edip insan duygularının tanınması, taklit edilmesi, izlenmesi ve bunlara göre yanıt vermesi amaçlanmıştır. Bu beceri müşteri hizmetleri, reklamcılık, sağlık hizmetleri ve diğer birçok alanda potansiyel anlamda paha biçilmez olmasına karşın, hala gerçek zihin teorisine sahip olan yapay zeka olabilmekten uzaktır. Bahsi geçen yapay zekanın ayrıca algılama becerisine dayalı bir şekilde

insanlara yönelik muamelesini değiştirebilme becerisine sahip olmamaktadır. Zihin teorisinin ise duygusal halleri sadece fark etmeyi değil, bununla birlikte onları anlayabilen yapay zekanın oluşturulmasını hayal ettiği belirtilmektedir.

Genel anlamda açıklandığı şekliyle “anlayış”, yapay zekanın karşılaşmakta olduğu en buyk guluklerdendir. Yapay zeka çok iyi bir potre izebilmekte, fakat ne izdiğine ilişkin hiçbir fikre sahip olmamaktadır. Söylediklerinin tek bir kelimesini dahi anlamaksızın dokunaklı şiirler yazılabilmektedir. Zihin durumu teorisine ulaşmış olan bir yapay zekanın bu sınırlamanın üstesinden gelecek insan halinden anlayabileceği belirtilmektedir.

4. Kendini tanıyan yapay zeka

nceki YZ türleri kendisini tanıyan ya da bilinçli makinelerin, yani kendi iç hallerinin yanı sıra diğerlerinin farkında olabilen sistemlerin öncüleri olduğu görülmektedir. Bu tür ise insan zekası ile aynı düzeyde olan, aynı arzu, duygu ya da gereksinimleri taklit edebilen AI anlamına gelmektedir. Fakat bu söz konusu tür için ne gerekli donanıma ne de algoritmalara sahip olunamamıştır. Bunlara ulaşabilmek için uzun seneler Ar-Ge çalışmalarının sürdürülmesinin gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Yapay genel zeka ile kendini tanıyan yapay zekanın birbiriyle ilişkisinin olup olmadığı belki gelecekte görülebilecektir. Neredeyse onun kadar zeki olabilen yapay zihnin yapılabilmesi için hala insan beynine ilişkin çok az şey bilenmektedir.

3. YAPAY ZEKA VE PAZARLAMA

Yapay zekanın (AI) gelecekte pazarlama stratejileri ve müşteri davranışları üzerinde önemli bir etkiye sahip olması beklenmektedir (Davenport vd., 2019). Araştırmacılar, zeka seviyeleri, görev türleri ve yapay zekanın bir robota gömülü olup olmadığı gibi faktörleri göz önünde bulundurarak yapay zekanın pazarlamadaki etkisini anlamak için çok boyutlu çerçeveler önermişlerdir (Davenport ve diğerleri, 2019; Huang & Rust, 2020). Bu ereveler, AI'nın pazarlamadaki etkisinin kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlamak için çeşitli boyutları tek bir çerçeveye entegre etmeyi amaçlamaktadır (Davenport ve diğerleri, 2019).

Yapay zeka, pazarlama araştırması, strateji (segmentasyon, hedefleme ve konumlandırma) ve eylemler dahil olmak üzere stratejik pazarlama planlamasının farklı aşamalarında kullanılabilir (Huang & Rust, 2020). Pazarlama araştırmasında yapay zeka, veri toplama, pazar analizi ve müşteri anlayışı için kullanıla-

bilmektedir (Huang & Rust, 2020). Pazarlama stratejisinde yapay zeka, segmentasyona, hedeflemeye ve konumlandırmaya yardımcı olabilmektedir (Huang & Rust, 2020).

Yapay zekanın pazarlamada kullanılması, performansı artırma ve kurumsal karlılığı ve rekabet avantajını geliştirme potansiyeline sahiptir (Shaik, 2023). Yapay zeka, tekrarlayan pazarlama işlevlerini ve faaliyetlerini otomatikleştirebilir, kararlara varmak için verileri işleyebilir ve etkileşimleri ve insan duygularını analiz edebilir (Huang & Rust, 2020). Ayrıca tüketicilerin satın alma niyetini olumlu yönde etkileyebilir (Febriani ve diğerleri, 2022). Bununla birlikte, AI'nın algılanan değer ve tüketicilerin satın alma niyeti üzerindeki etkisine, dijital pazarlama, ürün veya hizmet değeri gibi diğer faktörler aracılık edebilmektedir (Febriani ve diğerleri, 2022).

Yapay zekanın gelişimi iş dünyasının dinamiklerini değiştirmiş ve pazarlama da yapay zeka uygulamalarından yararlanan alanlardan birisi olmuştur (Shaik, 2023). Yapay zeka, veri bilimi, bilgi bilimi, çevrimiçi pazarlama ve veri madenciliği dahil olmak üzere çeşitli disiplinlerde ve alanlarda kullanılmaktadır (Gazaille vd., 2022). Markaların pazarlama stratejilerini veri analizi yoluyla ayarlamasına olanak tanıyarak tüm pazarlama sektörünün yeniden şekillendirilmesine katkıda bulunmuştur (Cui ve diğerleri, 2022). Yapay zeka teknolojileri, daha iyi müşteri deneyimleri sunmak, tüketici-marka ilişkisini güçlendirmek ve markaları farklılaştırmak için çok önemlidir (Ho, 2023).

Yapay zekanın pazarlamada kullanılması aynı zamanda mahremiyet, önyargı ve etikle ilgili önemli politika sorularını da gündeme getirdiği ifade edilmektedir (Davenport ve diğerleri, 2019). Yapay zeka entegrasyonunun pazarlamadaki etik sonuçlarını dikkate alarak yapay zekanın insan yöneticilerin yerine geçmekte onları güçlendirmesini sağlamak önemlidir (Davenport ve diğerleri, 2019).

Pazarlamada yapay zekayı bireylerin gereksinim ve arzularına hitap edebilmek, tercih ve davranışlarını öğrenip kişiselleştirilmiş hizmet/ürün sunmak adına kullanabilmek mümkün olmaktadır. Tüm bunların gerçekleştirilebilmesi adına gereken temel kaynağın müşteri verisi olmasının yanında, bu büyük verilerin yapay zeka kullanılmasıyla işlenebilmesi sağlanmaktadır (Jarek ve Mazurek, 2019: 46; Şerefoglu Henkoğlu, 2019).

Tablo 1. Pazarlama alanında yapay zekanın kullanımına yönelik bazı çalışmalar

Yazar(lar)	Yılı	Çalışma Başlığı	Pazarlamada Yapay Zekâ:	
			Fonksiyonları	Araçlar
Arsenijevic, U. ve Jovic, M.	2019	Artificial Intelligence Marketing: Chatbots	<ul style="list-style-type: none"> - İleri derecede kişiselleştirilmiş müşteri deneyimi sunma, - Müşteri isteklerine daha hızlı cevap verebilme, - Müşteri şikayetlerini çözme, - Hızlı bilgi sağlama 	<ul style="list-style-type: none"> - Sohbet Robotları
Bayuk, M. N. ve Demir, B. N.	2019	Endüstri 4.0 Kapsamında Yapay Zekâ ve Pazarlamanın Geleceği	<ul style="list-style-type: none"> - Talep tahminleme, - Büyük veri analizleri, - Müşteri hizmetleri, - Kişiyeye özel ürün/hizmetler sunma, - Müşteri iletişimi kurma, - Potansiyel müşterileri tespit etme 	<ul style="list-style-type: none"> - Kişisel Asistanlar - Sohbet Robotları - Ürün Öneri Motorları
Kühl, N., Mühlthaler, M. ve Goutier, M.	2019	Supporting Customer-Oriented Marketing with Artificial Intelligence: Automatically Quantifying Customer Needs from Social Media	<ul style="list-style-type: none"> - Müşteri odaklı ürün ve hizmetler sunma, - Sosyal medya verilerinden müşteri ihtiyaçlarının analizi, - Kişiyeye özel ürün/hizmet önerileri geliştirme 	<ul style="list-style-type: none"> - Müşteri Sınıflandırma Programı
Gülşen, İ.	2019	İşletmelerde Yapay Zekâ Uygulamaları ve Faydaları: Perakende Sektöründe Bir Derleme	<ul style="list-style-type: none"> - Tüketici davranışlarını anlama, öngörme, analiz etme ve gelişmiş kararlar alma, - Müşteriye özel ürün arama ve önerme özellikleri, - Müşteri verilerini analiz etme 	<ul style="list-style-type: none"> - Bilgisayarlı Görsel Tanıma Sistemi, - Alışveriş Asistanı Uygulamaları, - Ürün Öneri Sistemleri

Kaynak: Ercan, F. (2020) Turizm Pazarlamasında Yapay Zekâ Teknolojilerinin Kullanımı ve Uygulama Örnekleri, AHBVÜ Turizm Fakültesi Dergisi, 23 (2), 399

Tablo 1’de, pazarlama alanında yapay zeka kullanımına yönelik yapılan çalışmalar ile yapay zekanın pazarlamadaki işlevleri ve kullanılan araçlar sunulmaktadır. İlgili literatürde bu hususta yapılmış olan çalışmaların henüz yeni olduğu ve birbirine benzeyen yapay zeka işlevleri ve araçlarından söz edildiği dikkat çekmektedir.

4. PAZARLAMADA YAPAY ZEKA UYGULAMALARININ TÜKETİCİ DAVRANIŞINA YANSIMALARI

Yapay zeka (AI), pazarlama ve tüketici davranışları üzerinde önemli etkiler yapmaktadır. Çeşitli çalışmalar, çeşitli uygulamaları ve bunların sonuçlarını vurgulayarak yapay zeka ve pazarlama arasındaki ilişkiyi araştırmaktadır.

Grandinetti (2020) firmalar ve tüketiciler arasındaki ilişkiyi doğrudan etkileyen üç yapay zeka uygulamasını analiz etmiştir. Bunlar sevkiyattan alışverişe yapay zeka uygulamaları, yapay zeka tabanlı hizmet robotları ve yapay zeka tabanlı akıllı ürünler ve ev robotlarıdır. Bu kategoriler arasındaki ortak özellik, pazarlamanın odağını doğrudan tüketici ihtiyaçlarını karşılamaktan bu ihtiyaçları yönetmeye kaydıran kitlesel özelleştirmeler olmuştur.

Montargot ve ark. (2022) ise pazarlama alanında, tüketici araştırması ve psikolojinin kesiştiği noktada yapay zeka araştırmalarında veriye dayalı bir yaklaşımın potansiyelini tartışmıştır. Yapay zekanın yalnızca analiz kalitesini artırmakla kalmayıp aynı zamanda tüketici davranışının tahminini de iyileştirdiğini vurgulamaktadır.

Ljepava (2022), müşteri segmentasyonu, kişiselleştirilmiş deneyimler, tüketici davranışını anlama ve önceki tüketici davranışlarına dayalı tahmine dayalı modelleme dahil üzere yapay zekanın pazarlamadaki gelecekteki uygulamalarını araştırmıştır. Yapay zekanın ayrıca müşteri deneyimini optimize etmesi, mikro segmentasyon yapması ve gelecekteki müşteri davranışları için tahmine dayalı modeller geliştirmesi beklenmektedir.

Niculcha VENHER (2023), dijital pazarlamada yapay sinir ağlarının kullanım imkanları ve avantajlarını incelemiştir. Çeşitli sinir ağı türlerini ve bunların veri analizi, trend tahmini, pazarlama analitiği ve iş süreçlerinin otomatikleştirilmesindeki uygulamalarını vurgulamaktadır.

Perez-Vega ve diğ. (2021) göre pazarlama, tüketici araştırması ve psikolojide yapay zeka araştırmalarına entegre bir bakış açısı sağlar. Bellek ve hesaplama mantığı, karar verme ve bilişsel süreçler, sinir ağları, makine öğrenimi ve dilbilimsel analiz, sosyal medya ve metin madenciliği, sosyal medya içeriği analitiği, teknoloji kabulü ve benimsenmesi ve büyük veri ve robotlar dahil olmak üzere sekiz güncel ana başlık tanımlanmıştır.

Kim ve ark. (2021), yapay zeka ile tüketici güveni ve yapay zeka önerilerinin kabulü arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Bulguları, kesin bilgi formatlarının kullanımının daha yüksek değerlendirmelere ve davranışsal niyetlere yol açtığını gös-

termektedir. Tüketici güveni, sayı kesinliğinin tüketici yargısı ve yapay zeka tarafından oluşturulan bilgilerin değerlendirilmesi üzerindeki etkisine aracılık etmektedir.

Cheng ve Jiang (2021), marka ve müşteri arasında ilişki kurmada yapay zeka destekli sohbet robotuyla yapılan pazarlama çabalarının (CME'ler) rolünü araştırmıştır. Çalışmaları, chatbot pazarlama faaliyetlerini kullanan müşterilerden veri toplayarak analiz için yapısız eşitlik modellemesini kullanmaktadır.

Ahmed ve diğerleri (2022), nöropazarlama olgusunu incelemek için alternatif bir model olarak sinir ağlarının kullanılmasını önermektedir. Sinir ağlarının, işlevsel manyetik rezonans görüntüleme ve göz izleme gibi geleneksel nöropazarlama araçlarına göre uygun maliyetli ve güçlü bir alternatif olduğunu göstermektedir.

Lee ve diğerleri (2021), çevrimiçi tüketici davranışını tahmin etmek için uygun makine öğrenimi modelini araştırmışlardır. eXtreme Gradient Boosting modelinin satın alma dönüşümünü tahmin etmede iyi performans gösterdiğini ve aşırı örneklemenin veri dengesizliği yanlılığını azaltmak için etkili bir yöntem olduğunu saptamaktadır.

Pazarlamada Yapay Zeka Uygulamalarından Bazı Örnekler Şu Şekildedir:

Pazarlama karması unsurlarından olan ürün, tutundurma, fiyatlandırma ve dağıtımda yapay zeka uygulamalarından etkilenebilir. Yapay zeka uygulamaları ile her bir karma unsurunda yaşanan gelişmeler pazarlama uzmanları için önemli avantajlar sağlamaktadır.

Üründe yapay zeka: Özellikle e-ticaret sitelerinin yaygınlaşması ve tüketicilerin alışverişlerini dijital Pazar yerlerinden yapmaya başlaması ile tüketicilerin birçok verisine ulaşmayı kolaylaştırmıştır. Müşterilerin istedikleri özelliklerin belirlenmesi, memnuniyetlerinin tespiti, hangi ürünlerin daha çok tercih edildiği ve satın alındığı gibi veriler sayesinde iyi ürün tasarımlarının geliştirilmesi, ürünle ilgili sorunların tespiti ve çözümünde yapay zeka tabanlı pazarlama araçlarından yararlanılmaktadır (Huang ve Rust, 2021). Bu uygulamalar sayesinde müşteride ürünlerin stok durumu, fiyatlarının düşmesi veya stoğa tekrar gelmesi durumunda hatırlatma gibi özelliklerinden faydalanarak satın alma kararını verebilmekte, üretici ise elde ettiği verilerden yola çıkarak daha hızlı hareket ederek müşteri memnuniyetini artırabilmektedir.

Tutundurmada yapay zeka: Tutundurma kapsamında yapılan temel faaliyetlerin (kişisel satış, reklam, halkla ilişkiler, doğrudan pazarlama) yapay zeka

destekli uygulamalarla (sohbet robotları gibi) yapılabilir hale gelmesi müşterinin profilinin analizi, müşterinin alışkanlıkları, beğendiği veya beğenmediği içeriklerin takibi, satın alma sıklıkları, takip ettiği hesaplar, sosyal medya kanallarındaki yorumları, üyelikler gibi tüketiciler tarafından oluşturulan bilgilere dayanarak yapay zeka temelli analizlerle her bir müşteriye özel tutundurma politikası uygulanabilmektedir.

Fiyatlandırmada yapay zeka: İşletmeler için pazarlama karmasından birisi olan fiyatlandırma ile ilgili alacakları doğru kararlar uzun vadede başarılı olmalarını ve kârlılıklarını artırmada önemli bir unsurdur. Dijitalleşme tüketicilerin satın alma davranışları ve Pazar yeri tercihlerinde değişikliğe yol açmıştır. Özellikle mobil cihazlar üzerinden e-ticaret sitelerine ulaşmalarının ve alışveriş yapmanın kolaylığı tüketicileri daha çok bu ortamlardan alışveriş yapmaya yöneltmiştir. Bu ortamlardaki ürünler ve fiyatlarla ilgili hızlı değişim gerçek zamanlı dinamik fiyatlandırmayı gerektirmektedir. Makine öğrenmesi yoluyla çalışan bu sistemler sayesinde tüketiciler aynı ürünün birçok sitedeki fiyatıyla karşılaştırmasını yapabilmekte ve alışverişini ona göre gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla işletmede bu sistemler sayesinde tüketicilerin tercihi gerçek zamanlı takip edip fiyatlandırma politikasını ona göre güncelleyebilmektedir.

Dağıtımda yapay zeka: Müşteri memnuniyeti için tüketicinin ürüne erişim ve ürünün bulunabilirliğinin sağlanması gerekmektedir. Bu nedenle sipariş takibi, yeniden sipariş verme, paketleme, hızlı teslimat gibi süreçlerde yapay zeka sistemleri, sipariş dronları, nesnelerin interneti gibi teknolojiler kullanarak çeşitli dağıtım türleri hayatımıza girmiştir.

Turizm sektöründe özellikle yapay zekâ destekli seyahat robotları kullanılmaktadır. FCM Travel Asia tarafından sunulmuş olan “Meet Sam” uygulamasına bir örnek şeklinde verilebilmektedir. Bu uygulama yapay zeka teknolojilerini işletmenin kişiselleştirilmiş danışmanlık hizmeti uzmanlığı ile birleşmesi neticesinde meydana gelmiştir. Meet Sam, aktif olarak seyahatlerin başlangıcından sonuna dek bireyleri desteklemektedir. Seyahat öncesinde bilgilendirme, danışmanlık hizmeti verme, öneriler sunmanın yanında işletmenin tanıtım ve reklamının yapılması gibi unsurları da bulunmaktadır. Söz konusu yapay zeka uygulamalarının pazarlamacılara yüksek düzeyde kişiselleştirilmiş müşteri tecrübesi sunmasının yanında, geleneksel pazarlama kampanyalarıyla karşılaştırıldığında daha az maliyetli olduğu belirtilmektedir. Hızlı bilgi sağlanması ve tüketici taleplerinin karşılanması açısından turizm endüstrisinde sohbet robotlarının pazarlamacılara önemli fırsatlar sunduğu görülmektedir (Ercan, 2020).

Resim 1. FCM Travel Asia seyahat sohbet robotu

Kaynak: FCM Travel Solutions Asia

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Endüstri 4.0 döneminde önemli gelişmelerden biri olarak bilinen yapay zeka teknolojilerinin kullanımı son dönemde gittikçe yaygınlaşmıştır. Önceleri çoğunlukla teknik bilimler alanında araştırılan yapay zekanın, yaşadığımız dönemde işletmecilikten eğitime, pazarlamadan yönetime dek geniş bir kapsamda incelenmektedir. Yapay zeka teknolojilerinin hizmet endüstrisi kapsamında kullanılması son dönemdeki araştırmacılar tarafından önemli üzerinde durulan konulardan olmuştur.

Makinelere düşünme, düşünerek hareket etme, görevlerinin bu şekilde gerçekleştirilebilmesi kabiliyetini veren teknoloji olarak yapay zeka kavramının genel anlamda açıklanmasının mümkün olduğu belirtilmektedir (Ercan, 2020). Bahsi geçen özelliklere sahip olan yazılım ve makinelerin kullanımı, bireylere ve işletmelere farklı biçimlerde yardımcı olur. Bu çalışma kapsamında elde edilmiş olan bulgulara göre, yapay zeka destekli robot teknolojileri işletmelerin bir çalışanıymış gibi bazı hizmetlerin sunulmasında görevlidir. Müşteri ilişkileri, danışmanlık, müşteri hizmetleri, diller arası çeviri yapma ve analitik işlemler, yapay zeka destekli robotların hizmet endüstrisi kapsamında gerçekleştirebildiği görevlerdendir. Turizm işletmelerinin internet sitelerinde yer alan otomatik yanıtlama özelliği olan sohbet robotlarının ve asistanların, yapay zeka destekli teknolojilerin bu alandaki en yaygın kullanım örnekleri olduğu görülmektedir. Söz konusu sohbet robotları önemli bir müşteri asistanı şeklinde nitelendirilebilmektedir.

Yapay zeka, çeşitli alanlarda uygulamaları olan çok çeşitli bir alandır. Eğitim, pazarlama, sağlık ve kamu yönetiminde devrim yaratma potansiyeline sahiptir. Bununla birlikte, yapay zekanın başarılı bir şekilde entegrasyonu ve uygulanması, etik, açıklanabilirlik, güvenilirlik ve benimseme engelleriyle ilgili zorluk-

ların ele alınmasını gerektirir. Gelecekteki araştırmalar, insan ve yapay zeka arasındaki farklılıkları ve benzerlikleri daha iyi anlamaya ve uyumlu yapay zeka için çok amaçlı karar verme çerçevelerinin potansiyelini keşfetmeye odaklanmalıdır.

İnsan zekası ile yapay zeka arasındaki farklar ve benzerlikler çok tartışılmaktadır. Bazı temel kavramlar, insan ve yapay zekanın temel kısıtlamalarını, insan zekasının bir genel zeka biçimi olarak tanınmasını ve çoklu dar hibrit yapay zeka uygulama biçimlerinin potansiyel etkisini içermektedir. Gelecekteki araştırma hedeflerine rehberlik etmek için bu farklılıkların ve benzerliklerin sınıflandırılması gerekmektedir.

Sonuç olarak, yapay zekanın gelecekte pazarlama stratejileri ve müşteri davranışları üzerinde önemli bir etkiye sahip olması beklenmektedir. Araştırmacılar, zeka seviyeleri, görev türleri ve yapay zekanın bir robota gömülü olup olmadığı gibi faktörleri göz önünde bulundurarak yapay zekanın pazarlamadaki etkisini anlamak için çok boyutlu araştırmalar yapmaktadır. YZ, pazarlama araştırması, stratejinin belirlenmesi dahil olmak üzere stratejik pazarlama planlamasının farklı aşamalarında kullanılabilir. Pazarlamada yapay zeka kullanımı, performans artırma, kurumsal karlılığı artırma ve rekabet avantajı elde etme potansiyeline sahiptir. Bununla birlikte, yapay zeka entegrasyonunun pazarlamaya etik açıdan etkilerini göz önünde bulundurmamak ve yapay zekanın insan yöneticilerini güçlendirmesini sağlamak önemlidir.

Pazarlamadaki yapay zeka uygulamalarının tüketici davranışı üzerinde önemli etkileri vardır. Bu uygulamalar kitlesel özelleştirmeden chatbot pazarlama uygulamalarına kadar uzanmaktadır. Sinir ağları ve makine öğrenimi modelleri gibi çeşitli teknikleri içermektedir. Bilgi sunumu, tüketici güveni ve yapay zekanın geleneksel pazarlama kanallarıyla entegrasyonu dikkate alınması gereken önemli faktörlerdir. Yapay zekanın pazarlama ortamını dönüştürmedeki potansiyeli yüksektir ancak tüketici kabulünü, performans değerlendirmesini ve uzun vadeli sürdürülebilirliği anlamak için devam eden araştırmalara ihtiyaç vardır.

KAYNAKLAR

- Ahmed, R. R., Streimikiene, D., Channar, Z. A., Soomro, H. A., Streimikis, J., & Kyriakopoulos, G. L. (2022). The neuromarketing concept in artificial neural networks: a case of forecasting and simulation from the advertising industry. *Sustainability*, 14(14), 8546.
- Bačiulienė, V., Bilan, Y., Navickas, V., & Lubomír, C. (2023). The aspects of artificial intelligence in different phases of the food value and supply chain. *Foods*, 8(12), 1-12.
- Chen, L., Chen, P., & Lin, Z. (2020). Artificial intelligence in education: A review. *Ieee Access*, 8, 75264-75278.
- Cheng, Y., & Jiang, H. (2022). Customer-brand relationship in the era of artificial intelligence: understanding the role of chatbot marketing efforts. *Journal of Product & Brand Management*, 31(2), 252-264.
- Cui, H., Nie, Y., Li, Z., & Zeng, J. (2022). Construction and development of modern brand marketing management mode based on artificial intelligence. *Journal of Sensors*, (2022), 1-11.
- Davenport, T., Guha, A., Grewal, D., & Bressgott, T. (2019). How artificial intelligence will change the future of marketing. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 48, 24-42.
- Ercan, F. (2020). Turizm Pazarlamasında Yapay Zekâ Teknolojilerinin Kullanımı ve Uygulama Örnekleri, AHBVÜ Turizm Fakültesi Dergisi, 23 (2), 394-410
- Febriani, N., Sholahuddin, M., Kuswati, R., & Soepatini, N. (2022). Do Artificial intelligence and digital marketing impact purchase intention mediated by perceived value?. *JBMS*, 4(4), 184-196.
- Gazaille, M., Léon-Henri, D., Nolin, A. L., & Perrault, N. G. (2022, December). Artificial intelligence: the views of tertiary-level foreign language learners. In *2022 International Conference on International Studies in Social Sciences and Humanities (CISOC 2022)* (pp. 338-348). Atlantis Press.
- Grandinetti, R. (2020). How artificial intelligence can change the core of marketing theory. *Innovative Marketing*, 16(2), 91-103.
- Ho, S. P. S., & Chow, M. Y. C. (2023). The role of artificial intelligence in consumers' brand preference for retail banks in Hong Kong. *Journal of Financial Services Marketing*, 1-14.
- Huang, M. H., & Rust, R. T. (2020). A framework for collaborative artificial intelligence in marketing. *Journal of Retailing*
- Huang, M. H., & Rust, R. T. (2021). A strategic framework for artificial intelligence in marketing. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 49, 30-50.

- Kim, J., Giroux, M., & Lee, J. C. (2021). When do you trust AI? The effect of number presentation detail on consumer trust and acceptance of AI recommendations. *Psychology & Marketing*, 38(7), 1140-1155.
- Kurhayadi, K. (2022). Artificial Intelligence (AI) Implementation in the field of public administration in the era of the industrial revolution 4.0 in indonesia. *ijd-demos*, 4(4), 1256-1265.
- Lee, J., Jung, O., Lee, Y., Kim, O., & Park, C. (2021). A Comparison and interpretation of machine learning algorithm for the prediction of online purchase conversion. *JTAER*, 5(16), 1472-1491.
- Ljepava, N. (2022). AI-enabled marketing solutions in Marketing Decision making: AI application in different stages of marketing process. *TEM Journal*, 11(3), 1308-1315.
- Manne, R., & Kantheti, S. C. (2021). Application of artificial intelligence in healthcare: chances and challenges. *Current Journal of Applied Science and Technology*, 40(6), 78-89.
- Mariani, M. M., Perez-Vega, R., & Wirtz, J. (2022). AI in marketing, consumer research and psychology: A systematic literature review and research agenda. *Psychology & Marketing*, 39(4), 755-776.
- Montargot, N., Kallmuenzer, A., & Kraus, S. (2022). Haute cuisine three-star restaurants' representation on websites and dining guides: a lexicometric analysis. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 34(9), 3376-3393.
- Pantano, E., & Scarpi, D. (2022). I, robot, you, consumer: Measuring artificial intelligence types and their effect on consumers emotions in service. *Journal of Service Research*, 25(4), 583-600.
- Paschen, J., Kietzmann, J., & Kietzmann, T. (2019). Artificial intelligence (ai) and its implications for market knowledge in B2b Marketing. *JBIM*, 7(34), 1410-1419.
- Shaik, M. (2023). Impact of artificial intelligence on marketing. *East Asian Journal of Multidisciplinary Research*, 2(3), 993-1004.
- Vamplew, P., Dazeley, R., Foale, C., Firmin, S., & Mummery, J. (2017). Human-aligned artificial intelligence is a multiobjective problem. *Ethics Inf Technol*, 1(20), 27-40.
- van de Boer-Visschedijk, G. C., Blankendaal, R. A. M., Boonekamp, R. C., & Eikelboom, A. R. (2021). Human-versus artificial intelligence. *Frontiers in Artificial Intelligence*, 4, 1-13.
- Venher, E., & Niculcha, V. (2023). Features of the use of artificial neural networks in digital marketing. *Herald Khmnuet*, 2(316), 312-318.

ISBN: 978-625-6971-83-7